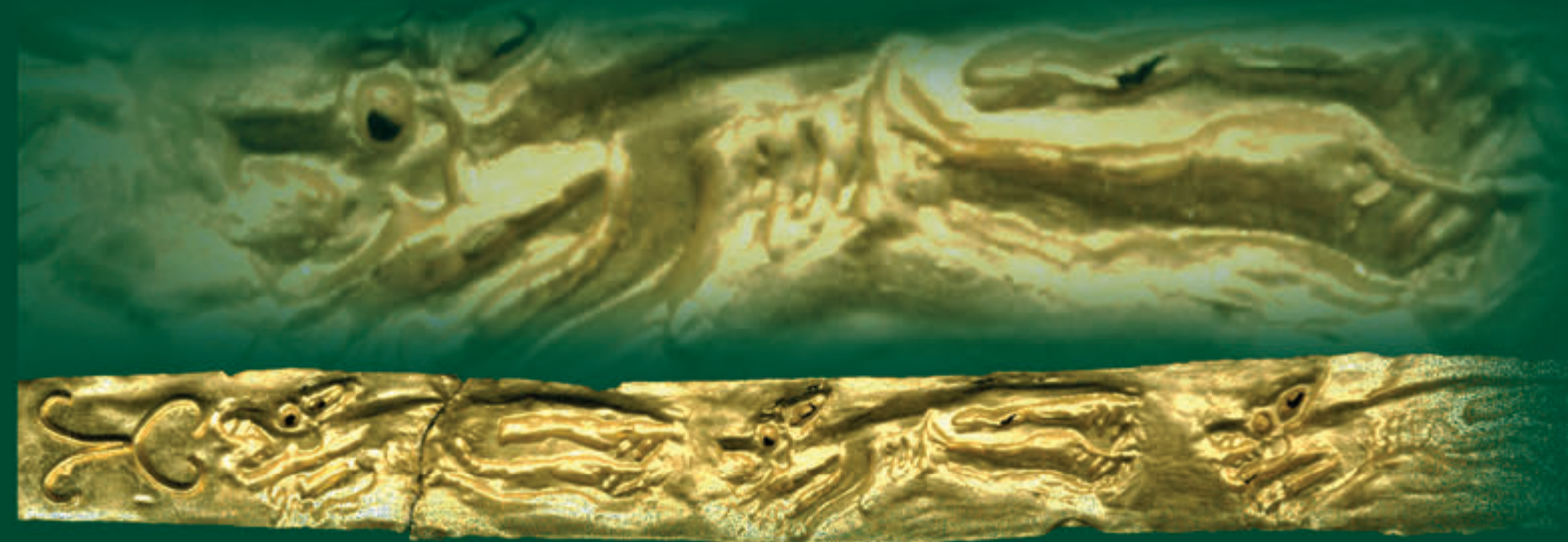

ISTVÁNOVITS ESZTER
KULCSÁR VALÉRIA

„...ALIGHA ÁLLHAT NEKIK BÁRMELY CSATAREND ELLENT.”
EGY ELFELEJTETT NÉP, A SZARMATÁK

ISTVÁNOVITS ESZTER - KULCSÁR VALÉRIA

„...ALIGHA ÁLLHAT NEKIK BÁRMELY CSATAREND ELLENT.”
EGY ELFELEJTETT NÉP, A SZARMATÁK

A J6sa Andr6s M6zeum Kiadv6nyai 74.
– Monogr6fi6k a Szegedi Tudom6nyegyetem R6g6szeti Tansz6k6r6l 5.

ISTVÁNOVITS ESZTER – KULCSÁR VALÉRIA

„...ALIGHA ÁLLHAT NEKIK BÁRMELY CSATAREND ELLENT.”

EGY ELFELEJTETT NÉP, A SZARMATÁK

Nyíregyháza – Szeged 2018.

A kötet a nyíregyházi Jósa András Múzeum és a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének közös kiadványa

Lektorálás: Fodor István – Gabler Dénes

Borítóterv: Beleznai Gabriella

Szedés és tördelés: Szemán Attila

Térképek: Toldi Zoltán

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült
Szerződésszám: KFB-086/2017.

A kötet megjelenéséhez nyújtott támogatásért a következő intézményeket
és magánszemélyeket illeti köszönet:

Dél-alföldi Régészeti Egylet, Szeged

Kozma Tibor

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

Nóra 97 Kft., Polgár

A Jósa András Múzeum Kiadványai 74.

Sorozatszerkesztő: Rémiás Tibor

HU – ISSN 0133-8110

Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 5.

Sorozatszerkesztő: Révész László

HU – ISSN 2062-9877

ISBN 978-615-5619-08-3

Kiadja a Jósa András Múzeum / Felelős kiadó: a nyíregyházi Jósa András Múzeum igazgatója

Példányszám: 300

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen / Felelős vezető: Kapusi József

© A SZERZŐK, 2018 / © JÓSA ANDRÁS MÚZEUM / © SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKE

I TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető	9
I. Egy kis földrajz... ..	13
Az általunk érintett terület földrajza	13
Belső-Ázsia	13
Közép-Ázsia	15
Mérsékelt övi sztyeppe	20
Kaukázus	21
Krím	22
Kárpát-medence	22
II. Sztyeppei előzmények a kezdetektől a Kárpát-medencei foglalásig	25
1. A szarmaták nyelve és eredete	25
1. A kimmer–szkíta előzmények	25
2. Szkíta–szarmata kapcsolatok, a szarmata etnogenezis	35
2. Szauromata vagy szarmata?	43
1. Néhány szó a kronológiáról	43
2. A legkorábbi sazuromata–szarmata leletanyag (Kr. e. VI. század – III. század közepe)	44
3. Az ún. sazuromata/szarmata állatstílus	55
4. Szarmaták-e a sazuromaták?	58
3. A szarmata terjeszkedés kezdetei	63
1. A kora szarmata leletanyag (Kr. e. IV. század – II. század közepe)	63
2. A régi és új világ határán	64
3. Írott források a szarmaták európai megjelenéséről a IV. század első felében	71
4. A Bosporusi Királyság árnyékában	73
5. A szirákok vándorlása, meótok és görögök a Kubán vidékén	74
6. A szarmata hódítás a Dontól nyugatra	81
7. Egy kis sztyeppei kitekintés	88
4. A pontusi szarmaták a Kr. e. II–I. században	93
1. A pontusi politika sodrában... ..	93
2. A középső szarmata időszak első felének leletei (Kr. e. II. század közepe – Kr. e. I. század közepe)	95
3. A szarmata törzsek	98
Szirákok	102
Aorszok	102

Urgok és királyi szarmaták	103
Jazigok	104
Roxolánok	105
4. A Mithridatés-dinasztia	
Néhány szó a Pontusi-Bosporusi Királyság történetéről és a krími szkítákról	106
5. A „roxolánok” régészete	109
5. Politikai helyzet az európai sztyeppén a Kr. e. I. század második felében	
– a Kr. u. I. században	113
1. Az al-dunai helyzet Boirebistas idején	113
2. A szarmaták terjeszkedése a Kr. e. I. század második felében – a Kr. u. I. században	
Geta–dák–szarmata szomszédság az Al-Duna vidékén	114
3. „Aorszia nagy királyai”. A szarmata törzsek Plinius korában	119
4. Az alánok első említései. A transzkaukázusi hadjáratok	121
5. A szarmaták mint politikai tényező a Kr. e. I. század második felében	
– a Kr. u. I. században	126
6. A középső szarmata időszak második felének leletei	
(Kr. u. I. század közepe – II. század közepe)	132
6. Egy újabb keleti nép vándorlása: az alánok	149
1. Az alánok eredetkérdése	149
2. Az alánok eredete a régészeti források alapján	155
3. A sztyeppe urai. Alánok a Kr. u. II–IV. században	161
7. Késő szarmata kor a sztyeppén (II–IV. század)	169
1. A késő szarmata kor régészete	169
2. Népmozgások a sztyeppén a III–IV. században	179
3. A gót vándorlás, a Marosszentanna–Csernyahov kultúra	181
III. Szarmaták a Kárpát-medencében	191
1. Az első szarmaták az Alföldön	
A foglalás kérdése: útvonal, terület, kronológia és a legkorábbi leletanyag	191
1. Az írott források	191
2. A régészeti leletek	200
Fülbevalók	202
Lunulák	207
Flitterek	208
Aranygyöngyök	211
Torquesek	211
A korai szarmata sírok aranytárgyairól általában	215
Karneolgyöngyök	216
Római tárgyak (fibulák, edények) és a keltezés kérdése	217
Fibulák	218
Kerámia	220
Temetési rítus	223

3. Az írott források és a régészeti leletek ellentmondása	224
4. A szomszédos barbár népek: dákok, kelták, germánok	225
2. A dák háborúk időszaka	227
1. A Kárpát-medencei szarmaták története Dacia megszerzéséig	227
2. A régészeti leletek	244
Mikor foglalták el a Tiszántúlt, illetve annak egyes területeit a szarmaták?	244
Számolhatunk-e egy újabb betelepedési hullámmal a sztyeppéről? Tamgák	252
Kik voltak az Alföld lakói a szarmata foglalást megelőző időszakban, és hogyan alakultak a szarmaták kapcsolatai a szomszédaikkal?	256
3. A dák háborúktól a markomann–szarmata háborúig	263
1. A markomann–szarmata háborúk előzményei	263
2. A nagy markomann–szarmata háborúk	269
3. A régészeti leletek	281
4. A markomann háborúktól Dacia feladásáig	297
1. A markomann háborúk után	297
2. Dacia feladása	301
3. A régészeti leletek	305
5. A tetrarchiától a hun korig	319
1. A tetrarchia időszaka	319
2. A Constantinus dinasztia időszaka	324
3. A szarmata belháború és az azt követő események	327
4. A római–barbár kapcsolatok újabb formái	345
5. Az ún. alföldi sáncok	352
A Csörsz- vagy Ördög-árok	358
A bácskai ún. római sáncok	368
A kiskunsági és a Körös menti árok	369
6. A régészeti leletanyag	370
6. Új korszak határán. A hun invázió	377
1. Az alföldi szarmaták Valentinianus idején	377
2. Háborúk a IV. század utolsó harmadában	384
3. Az Alföld hun uralom alatt	387
IV. Szarmaták a szarmata kor után	405
1. Alánok az eurázsiai sztyeppén	405
1. Alánok a Krímben	406
2. Alánok az Észak-Pontus-vidéken	406
2. Kaukázusi alánok	409
3. Alánok Nyugat-Európában	414
1. Gallia	414
2. Britannia	419
3. Szarmaták az Artur-ciklusban?	420

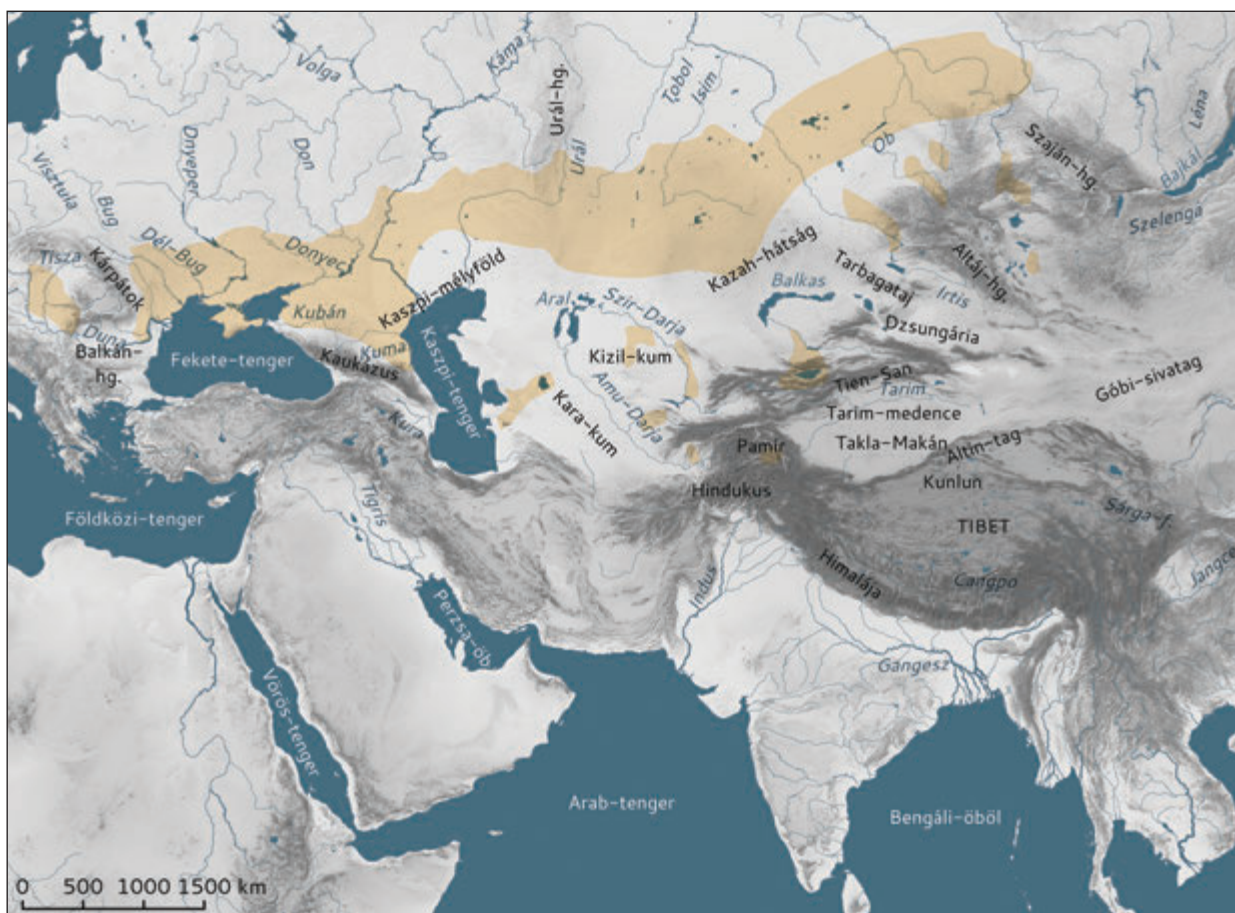
4. A szarmata/alán hatás Európa kultúrájában	421
1. A lengyel szarmatizmus	421
2. Iráni elemek a honfoglalás korban. A szarmaták tanulmányozásának szerepe a honfoglalás kori kutatásban	424
5. A szarmata továbbélés kérdése. Jászok a Kárpát-medencében	426
Utószó	439
Irodalomjegyzék	441
Felhasznált források	441
Felhasznált irodalom	446
Rövidítések	495
Mutatók	501
Személynévmutató	501
Helynévmutató	508
Tematikus tárgymutató	524

I BEVEZETŐ

Az eurázsiai sztyeppe urai évszázadokon, sőt évezredekken keresztül iráni nyelvű népek voltak. Később a sztyeppéről bevándorló – jóllehet a helyben talált magaskultúrák hordozóival összeolvadó – irániak uralma alá került Közép-Ázsia is és Belső-Ázsia egy része, olyannyira, hogy a görögök és rómaiak legrettegettebb ellenfeleivé váltak (1. kép). A sztyeppelakók több hullámban (a rézkor vége – bronzkor elejétől a mongol invázió koráig) eljutottak egészen a Duna völgyéig.

A római császárkor legjelentősebb barbár lakossága a Kárpát-medencében egy iráni nép – a szarmata – volt. Szokatlanul sűrűn megtelepedve az Alföldön, több mint négy évszázadon keresztül laktak a szarmaták a mai Magyarország, Szerbia és Románia területén. Nagy szomszédjuknak, a Római Birodalomnak gyakran törtek borsot az orra alá. A II. század végén a barbárok egyik legnagyobb Róma-ellenes európai háborúja során a filozófus császár, Marcus Aurelius elhatározta, hogy kiirtja őket – írmagjuk se maradjon –, de terve persze nem vált valóra. A Kárpát-medencei szarmaták népe továbbra is a térség meghatározó eleme maradt.

A Római Birodalom lehanyatlásával, a hunok hódításával egy akkora létszámú népesség, mint amilyen az alföldi szarmaták voltak, nem tűnhetett el. Ez a kérdés ma még alaposabb vizsgálatot kíván, valószínűleg keveset tudunk az V. századi, illetve a még későbbi viselt dolgaikról. A források egy-egy szórványos adata és az utóbbi idők néhány új régészeti lelete azonban árulkodó jel, hogy nem lenne haszontalan az ún.

1. kép • Az iráni nomád kultúrák elterjedése a szkíta/szarmata időszakban az eurázsiai sztyeppén

„továbbé” szarmaták keresése az őket követő – gepida, langobárd, avar, magyar – népek hagyatékában. Az újabb kutatások alapján egyre inkább úgy tűnik, hogy az irániaknak – akikhez a szarmaták is tartoztak – fontos szerepe volt a honfoglaló magyarok hitvilágának, művészetének stb. formálódásában.

Ha pedig egész Európára kitekintünk, azt látjuk, hogy mind többen felvetik annak lehetőségét, hogy a középkori lovagi kultúra kialakításában is szerepet játszottak a szarmaták.

Mindezek ellenére mind Magyarországon, mind általában Európában a nagyközönség és a szakemberek ismeretanyaga a szarmatákról egyaránt igen felületes. Jellemző, hogy még egy olyan nagyszabású összefoglaló mű, mint az 1984-ben megjelent Magyarország története is hallgat róluk.¹ Ha a fenti tényeket figyelembe vesszük, joggal állapíthatjuk meg, hogy kutatásukat hazánkban méltánytalanul hanyagolták el. Sajátos módon nem sokkal jobb a helyzet a nemzetközi régészettudományban sem. 1899-ben a szarmatákkal/alánokkal foglalkozó egyik legjelentősebb tudós megjegyezte, hogy a német archeológia alig-alig veszi figyelembe e népek jelentőségét.² A helyzet az elmúlt több mint 100 esztendő alatt mit sem változott. Az európai régészet- és történettudomány (az orosz és ukrán kivételével) még mindig véstesen elhanyagolja a szarmata kutatást. Sokan ma is Tadeusz Sulimirski³ kötetét idézik alapvető munkaként, mely annak idején a maga nemében jó összefoglaló volt, ám az elmúlt fél évszázad során alaposan túlhaladottá vált. Történetek ugyan kísérletek újabb összefoglalásokra,⁴ de ezek csak nagyon szűk körben ismertek. A Kárpát-medencei szarmatákra vonatkozó források Alföldi András által adott kritikai elemzése máig alapvető,⁵ de ez nem pótolhatja a sztyeppe történetre és a szarmaták „utóéletére” vonatkozó művek hiányát és még kevésbé helyettesítheti a megszáporodott régészeti leletanyag alapján felvázolható képet.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy megérett az idő a sztyeppei iráni népek több ezer éves történetéről rendelkezésünkre álló adatok felvázolására. Ennek első fejezete megszületett Makkay János tollából.⁶ A jelen kötetben mi ennek a hosszú történetnek csupán egy másik – kis – szeletével kívánunk foglalkozni: nevezetesen a szarmatákkal, illetve Sarmatiával, remélve azonban, hogy a közeljövőben sor kerülhet az itt mellőzött időszakokról és népekről szerzett ismereteink összefoglalására. A szarmaták történetének gyökerei a távoli múltba (Kr. e. IX. század) és messzi területre (az eurázsiai sztyeppére, olykor egészen a kínai határig) vezetnek vissza. A hangsúlyt igyekeztünk a Kárpát-medencei történésekre és leletekre helyezni.

A könyv, amelyet most kezébe vett az Olvasó, több évtizedes munkánk eredménye. Óhatatlan, hogy bizonyos részei elavultak, hiszen a szöveg jelentős részét 2005-ben fejeztük be. Azóta számtalan kiegészítéssel, javítással frissítettük. Az évek folyamán beleírtuk mindazt, amit sikerült megtudnunk a szarmatákról vaskori etnogenezisüktől kezdve egészen középkori utóéletükig. A „sikerült megtudnunk”-ban benne foglaltatik a könyvtári munka, a múzeumi raktárakban zajlott ismerkedés a tárgyakkal Magyarországon, Oroszországban, Ukrajnában, Moldovában, Kazahsztánban; továbbá benne vannak más, hazai és külföldi utazások, konferenciák – Novoszibirszktől Párizsig – és nem utolsósorban az Alföld különböző régióiban végzett saját ásatásaink és azok feldolgozása (ezen belül adatbázis-építés a sírletekből). Az anyag mennyisége miatt az első kötetbe csak a történeti-régészeti fejezetek fértek bele. Mindaz, ami szorosan nem tartozik a fenti témakörhöz és csak érintőlegesen foglalkozunk vele a jelenlegi könyvben – társadalom, gazdaság, kereskedelem, hitvilág, viselet, fegyverzet, települések stb. –, egy következő kötet tárgyai lesznek, amelyen jelenleg is dolgozunk.

¹ MAGYARORSZÁG 1984.

² KULAKOVSKIJ 2000. 44.

³ SULIMIRSKI 1970.

⁴ pl. LEBEDYNSKY 2002., KOUZNETSOV–LEBEDYNSKY 2005.

⁵ ALFÖLDI 1942., mely sok tekintetben Carl Patsch munkáira támaszkodik.

⁶ MAKKAY 1998., mely korábban megjelent kötetének alaposan kibővített változata.

A monográfia csaknem ugyanezzel a tartalommal nagyjából egy évvel ezelőtt megjelent angolul a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum kiadásában,⁷ ugyanezen intézmény és vezetője, Falko Daim jóvoltából, valamint Dieter Quast mainzi és Claus von Carnap-Bornheim schleswigi kollégánk/barátunk hathatós támogatásával. Itt köszönjük meg Fodor Istvánnak, a sztyepei és Gabler Dénesnek, a Kárpát-medencei fejezet lektorának értékes megjegyzéseit és javaslatait.

Hosszú lenne mindazok felsorolása, akik munkánkat segítették. Készséges és önzetlen támogatásukat köszönjük! A szövegben a megfelelő helyeken természetesen név szerint utalunk azokra a kollégákra, akik rendelkezésünkre bocsátották kéziratban lévő írásaikat vagy fotóikat, megmutatták közöletlen leleteiket, tanácsokkal, ötletekkel bátorítottak, a latin, illetve görög szövegek értelmezésében segítettek, rajzoltak, fotóztak vagy más módon járultak hozzá a munka elkészültéhez.

Az illusztrációs anyagot magunk készítettük elő a kiadáshoz a térképek kivételével, melyeket Toldi Zoltánnak köszönünk.⁸

Szarmata kutatásainkat, melyek e kötet alapját jelentették, az OTKA, illetve NKFI K32778, K104980, K124944 számú pályázatai nagymértékben segítették.

⁷ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017A.

⁸ A térképek a QGIS nyílt forráskódú, szabad térinformatikai szoftverrel készültek (<https://qgis.org>). Az alaptérképek a <http://www.naturalearthdata.com/downloads/10m-physical-vectors/> (vektoros állományok: folyók, tavak, tengerek, földrajzi helyek, államhatárok), illetve a <http://www.naturalearthdata.com/downloads/10m-raster-data/> (a raszteres állomány: domborzat) alapján készültek. Az antik városok pontos helymeghatározásához segítségül szolgált a <https://pleiades.stoa.org/downloads> weblap. A római kori útrekonstrukciókat a <https://darmc.harvard.edu/data-availability> alapján adtuk.

I. EGY KIS FÖLDRAJZ...

AZ ÁLTALUNK ÉRINTETT TERÜLET FÖLDRAJZA

„...az oecumene-nek fogyatékosága ... megfejtí népességének csekély voltát és a nomádélet szükségképességét...”⁹

Az alábbiakban szerepel néhány földrajzi fogalom, amelyek használata sem a nemzetközi, sem a hazai szakirodalomban nem következetes, ezért tisztázásukat feltétlenül szükségesnek látjuk.¹⁰ Az utóbbi időben egyre gyakrabban szembesülünk például azzal, hogy a Közép- és Belső-Ázsia meghatározást mind a magyar, mind az angol (Central, illetve Inner Asia), sőt már az orosz és ukrán (Средняя, illetve Центральная Азия) nyelvű szakirodalom is felváltva és összevissza használja anélkül, hogy igazából kiderülne, voltaképpen melyik területet értik a megnevezés alatt. A német „Zentralasien” és „Mittelasien” nagyjából megfelel az általunk az alábbiakban körülhatárolt területnek. A francia „Asie Centrale” mind Közép-, mind Belső-Ázsiát jelentheti. Amerikai felfogásban Belső-Ázsia jóval tágabb földrajzi régió, amely magába foglalja Közép-Ázsiát és Szibériát is. Ami pedig a mai belső-ázsiai népeket illeti, ők a modern európai, főként orosz terminológiát vették át.¹¹

A terminológiai zavar oka nyilván abban keresendő, hogy Közép- és Belső-Ázsia népességét, politikai és történeti viszonyait sok közös vonás fűzi össze,¹² a különbségek pedig elsősorban természetföldrajziak (2. kép).

Egyfelől a fentiekben leírt terminológiai „zavar” miatt, másfelől a mostanában szakkörökben (is) tapasztalható geográfiai tájékozatlanság miatt úgy gondoltuk, hogy nem lesz haszontalan felidézni néhány adatot azokra a területekre vonatkozóan, amelyeket a kötetben érintünk. A legkeletibb vidék, amely az itt tárgyalt nép/ek életében szerepet játszott, *Belső-Ázsia*. Innen nyugat felé haladva *Közép-Ázsiával* kell foglalkoznunk. Nagy vonalakban bemutatjuk az európai füves sztyeppe övét (3. kép), kitérünk a Kaukázusra és annak tágabb környékére, és nem hagyjuk ki a Krímet sem.

BELSŐ-ÁZSIA

Belső-Ázsia (4. kép) a mai Mongólia és Kína területén mintegy 8 millió km²-en határolható körbe, északi és nyugati határa nagyjából ezeknek az országoknak és Oroszországnak a határa, délen a Felső-Indusig, illetve a Cangpóig (Brahmaputra), keleten a Hingán-hegység déli lábáig, illetve a Huang-ho (Sárga-folyó) ordoszi nagy kanyarjáig nyúlik. Jellemzője, hogy nagy, lefolyástalan medence. A peremen ugyan ott találjuk jó néhány nagy folyó forrását, de a belső területeken a folyók vagy lefolyástalan tavakba torkollanak, vagy a sivatagban elenyésznek.

⁹ BALBI 1897. 134.

¹⁰ Nem vonatkozik ez természetesen a Kárpát-medence földrajzára, így azt ismertnek tételezve e fejezetben csak egészen vázlatosan térünk ki rá.

¹¹ Vö. http://www.indiana.edu/~rifias/RIFIAS_and_Inner_Asian_Studies.htm (2012. április 6.)!

¹² Hangsúlyoznunk kell, hogy közös vonásokról és nem azonosságról van itt szó. Az általunk az alábbiakban körülhatárolt két terület története korántsem azonos.

2. kép • Ázsia tájai. 1: nagytájcsoporthatára, 2: nagytájhatára, A: Délnyugat-Ázsia, A1: Kis-Ázsia, A2: Kaukázus-vidék, A3: Szír-árok, A4: Arab-tábla, A5: Iráni-medence, B: Közép-Ázsia, C: Észak-Ázsia, C1: Urál, C2: Nyugat-szibériai-alföld, C3: Közép-szibériai-fennsík, C4: Kelet-Szibéria, C5: Altajidák-Bajkalidák, C6: Távol-Kelet, D: Dél-Ázsia, D1: Dekkán, D2a: Indus-alföld, D2b: Hindusztáni-alföld, D3: Himalája, E: Délkelet-Ázsia, E1: Indokínai-félsziget, E2: Maláj-szigetek, E2a: Nagy-Szunda-szigetek, E2b: Kis-Szunda-szigetek, E2c: Maluku-szigetek, E2d: Fülöp-szigetek, F: Belső-Ázsia, F1: Hszincsiang, F2: Tibet, F3: Külső- és Belső-Mongólia, G: Kelet-Ázsia, G1: A „belső és középső lépcső”, G2: A „külső lépcső” (HORVÁTH 1998. 5. ábra alapján)

Belső-Ázsiát három nagy tájegységre tagolhatjuk: a minket elsősorban érdeklő Hszincsiangra (2. kép F1), valamint a témánk szempontjából csak periférikus Tibetre (2. kép F2), illetve (Külső- és Belső-)Mongóliára (2. kép F3). Hszincsiang – más néven Kelet- vagy Kínai-Turkesztán – mintegy 1,5 millió km². A Tien-san hegység két nagy medencére osztja: északon a nagyjából háromszög alakú Dzsungáriára és délen az 530.000 km² területű, 1400 km hosszú Tarim-medencére. Dzsungáriát északkeleten a Mongol-Altáj, délen a Tien-san, északnyugat felől a Tarbagataj és a Dzsungár-Alatau zárja le. Utóbbi két hegységen keresztül tágas átjárók nyílnak Közép-Ázsia felé. Közülük a leghíresebb – a nomád népek fő útvonala – a Dzsungár-kapu.

Dzsungária mérsékelt övi sztyeppe, illetve sivatag. A tél kemény, a nyár forró. A csapadék alig 200–300 mm. Északi részét átszeli a Fekete- vagy Kara-Irtis. Ettől eltekintve a medence lefolyástalan. Fontos tava

3. kép • Az eurázsiai sztyeppeöv (LEBEDYNSKY 2003. Carte p. 7. alapján) 1: erdős sztyeppe, 2: füves sztyeppe, 3: félsivatagos sztyeppe

az 1040 km²-es Ebi-nór a Tien-sanból kiágazó Borohoro-hegység lábánál. Dzsungáriát délről a Föld egyik legnagyobb hegységrendszere, a Tien-san zárja le, amelynek hosszúsága a Kizil-kumtól a Góbiig 3000 km.

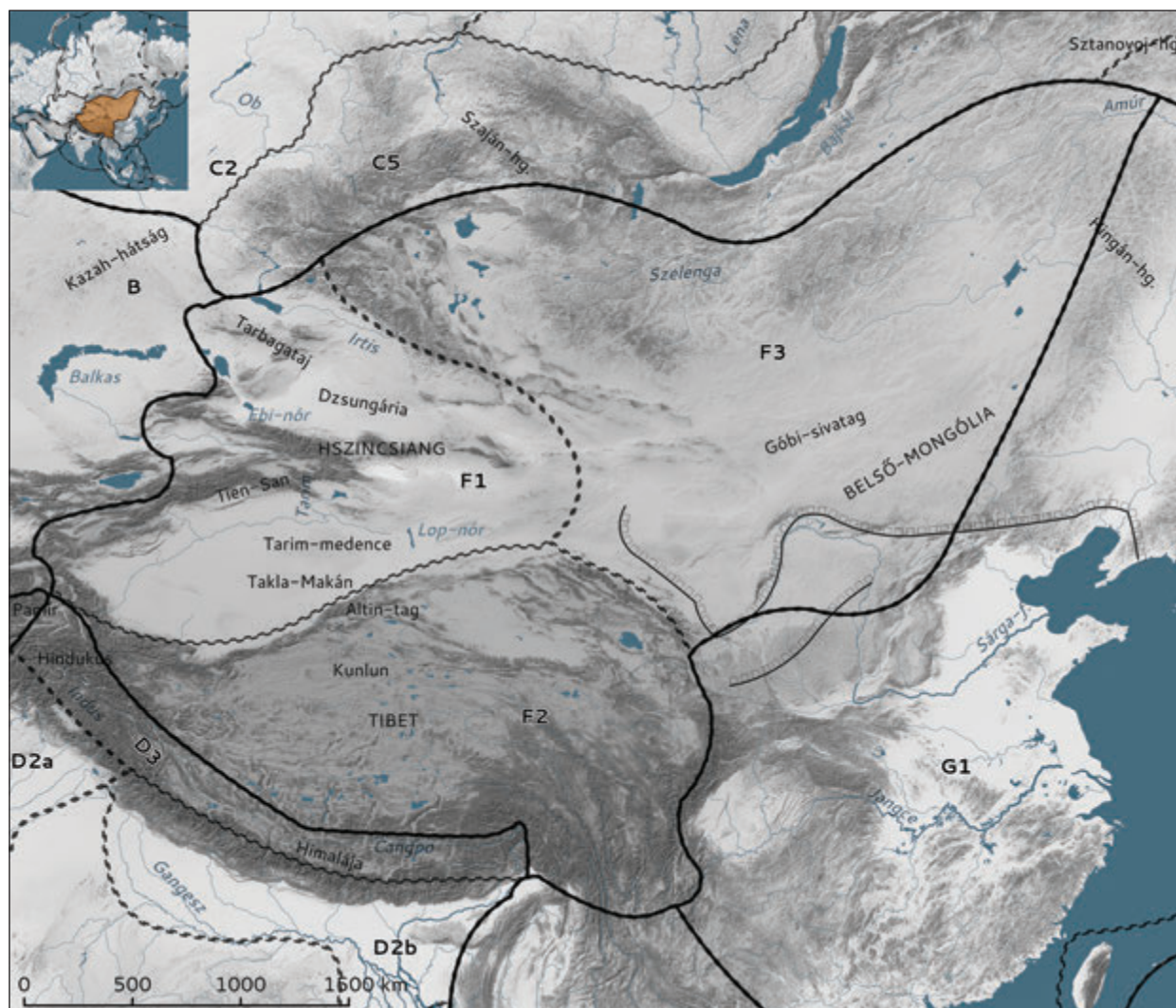
A Tien-santól délre található az 5000 m-t meghaladó átlagmagasságú hegyekkel övezett (délen a Kunlun és az Altin-tag, nyugaton a Pamír) Tarim-medence. Keleten alacsonyabb hegyek – a Pej-hegység – választja el a Góbitól. Belseje hatalmas homoksivatag – a Takla-Makán. Tőle keletre kisebb (260 km hosszú), sós-agyagos sivatag a Lop-sivatag, benne a 780 m magasságban található egykor 20.000 km² területű „vándorló tóval”, a Lop-nórral, melyet a medrét gyakran változtató Tarim és Köncse-darja táplált. A Tarim-medence mérsékelt övi sivatag. A tél hideg, a nyár forró, az abszolút évi ingadozás meghaladja a 70°C-ot! A csapadék nem éri el a 100 mm-t. A medence peremén azonban jelentős oázisgyűrű alakult ki. Az oázisokat és a Lop-nór partját fontos kereskedelmi utak szeltek át. A Lop-nórtól keletre mintegy 350 km-re éri el a korabeli világ egyik legjelentősebb útja – a Selyemút – a kínai Nagy Falat (73. kép), itt lehet leggyorsabban bejutni Kínába (5. kép).¹³

KÖZÉP-ÁZSIA

A szarmata kutatásban kulcsszerepet betöltő Közép-Ázsia fogalom alatt az alábbiakban az Üzbegisztán, Türkmenisztán, Kirgizisztán, Tadzsikisztán területén, valamint Kazahsztán középső és déli részén, továbbá Irán és Afganisztán északi vidékén elnyúló lefolyástalan medencét értjük (6. kép). Földrajzi adottságai sok tekintetben Belső-Ázsiához hasonlóak.

A Közép- és Belső-Ázsia névhasználat önkényesnek tűnhet, mivel a két kategóriát nem egyértelműen földrajzi szempontból határolták körbe, a történelem során pedig sokszor változott az „összefüggő”

¹³ Belső-Ázsia földrajzi leírását BALBI 1897. 195–201. és HORVÁTH 1998. alapján adtuk.

4. kép • Belső-Ázsia

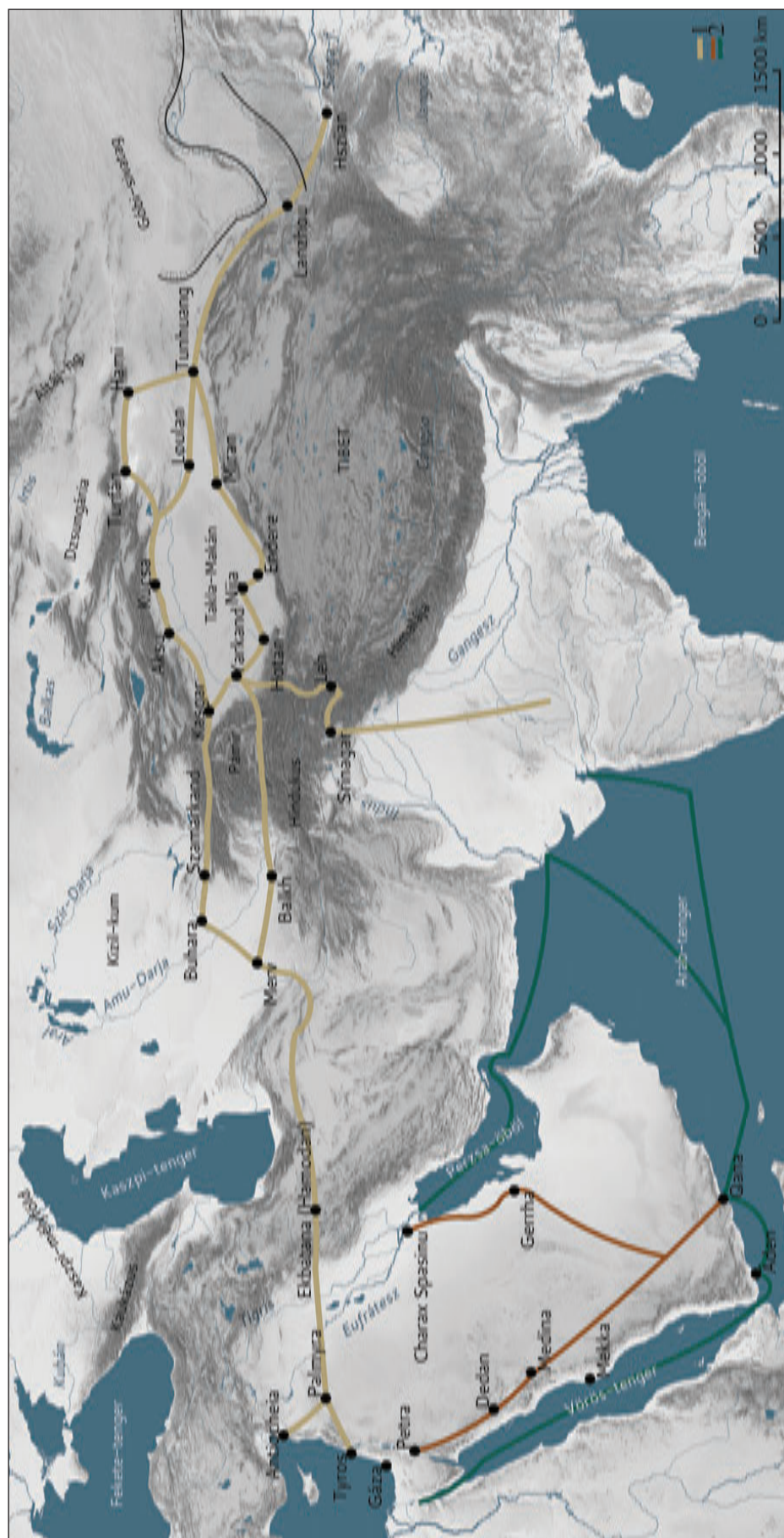
területek határa. Ennek megfelelően, mint arra a fejezet bevezetőjében már utaltunk, a szakirodalomban a névhasználat rendkívül zavaros.¹⁴

Közép-Ázsia „felületének aránylag igen kicsi része lakható, az oecumene-nek fogyatékosága tehát megfejtí népességének csekély voltát és a nomádélet szükségképességét. A nomadismus a sivataghoz kötött. A kultúra ellenben a folyóvízhez, a levegő nyirkosságához, a hozzáférhetőséghez, a talaj mérsékelt kiemelkedéséhez, a növényi takaróhoz s a meleg eloszlásához tapad – de mindennek ellenkezőjét találjuk Ázsia közepén. A közlekedés és a hozzáférhetőség feltételei itt az oázok, s ha Erán, Arábia, Kis-Ázsiának csupán széle mívelt, lakott: még nagyobb mértékben tapasztalható itt a népségnek a széleken való összeszorulása. Innen tolongnak a törzsek, hol észak, hol meg dél felé, s mivel dél felé sűrű népségre és nagy akadályokra találunk, nyugat-keleti irányt vesz a népvándorlás hullámmozgása.”¹⁵

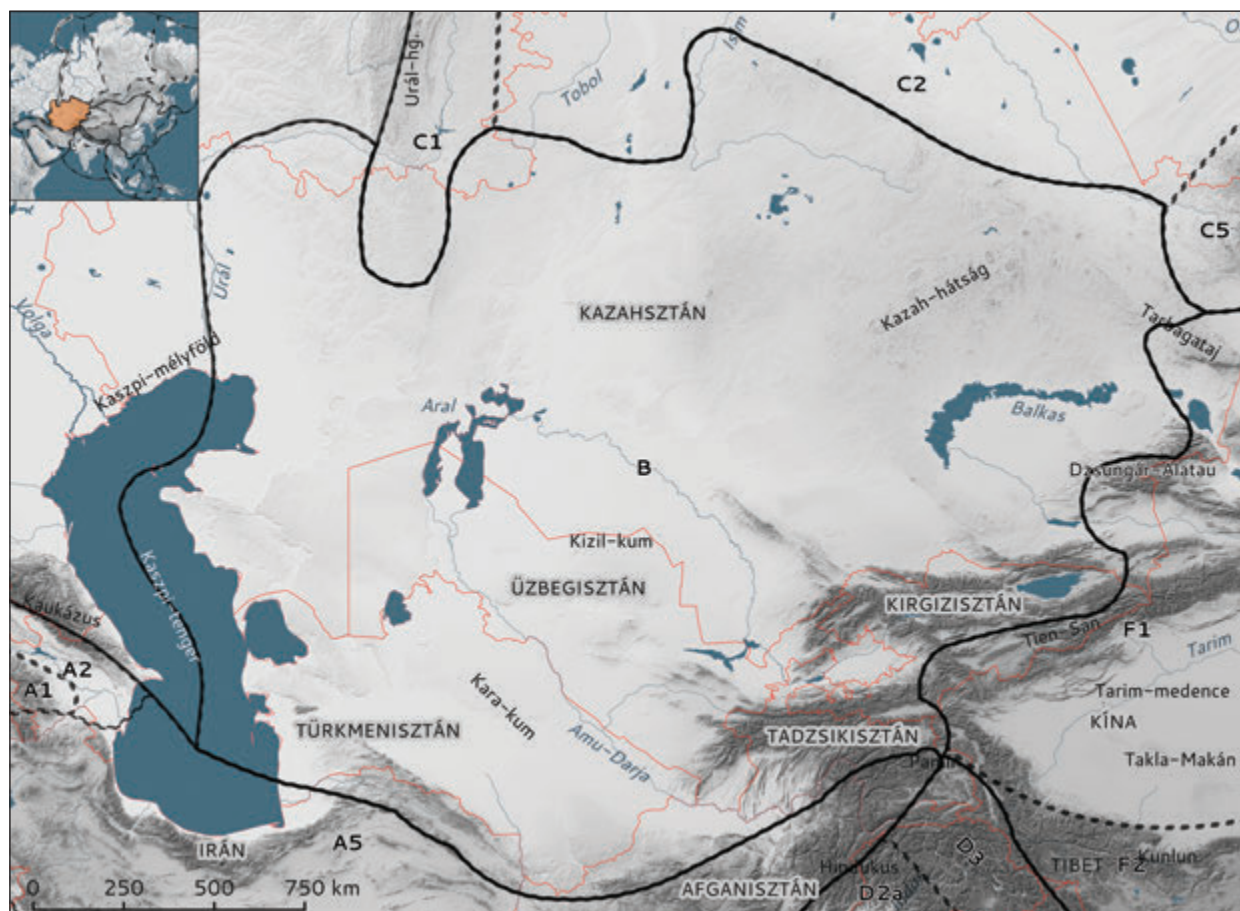
A terület ennél tömörebb és jobb leírását aligha lehetne adni, ezért csupán néhány konkrét adattal egészítjük ki. Délről a Kopet-Dag, a Hindukus és a Pamír határolja, keletről a Tien-san, északon

¹⁴ A kérdéstről lásd részletesen VÁSÁRY 2003. 15–19. A magunk részéről földrajzi kategóriaként használjuk a két elnevezést Vásáry Istvánnal ellentétben, aki igyekezett történeti oldalról közelíteni, de – véleményünk szerint – ez csak tovább fokozta az amúgy is meglévő káoszt.

¹⁵ BALBI 1897. 134.

5. kép • A Selyem- és a Tömjénút (WEIHRAUICH 1996. Abb. 1. alapján) 1: Selyemút, 2: Tömjénút

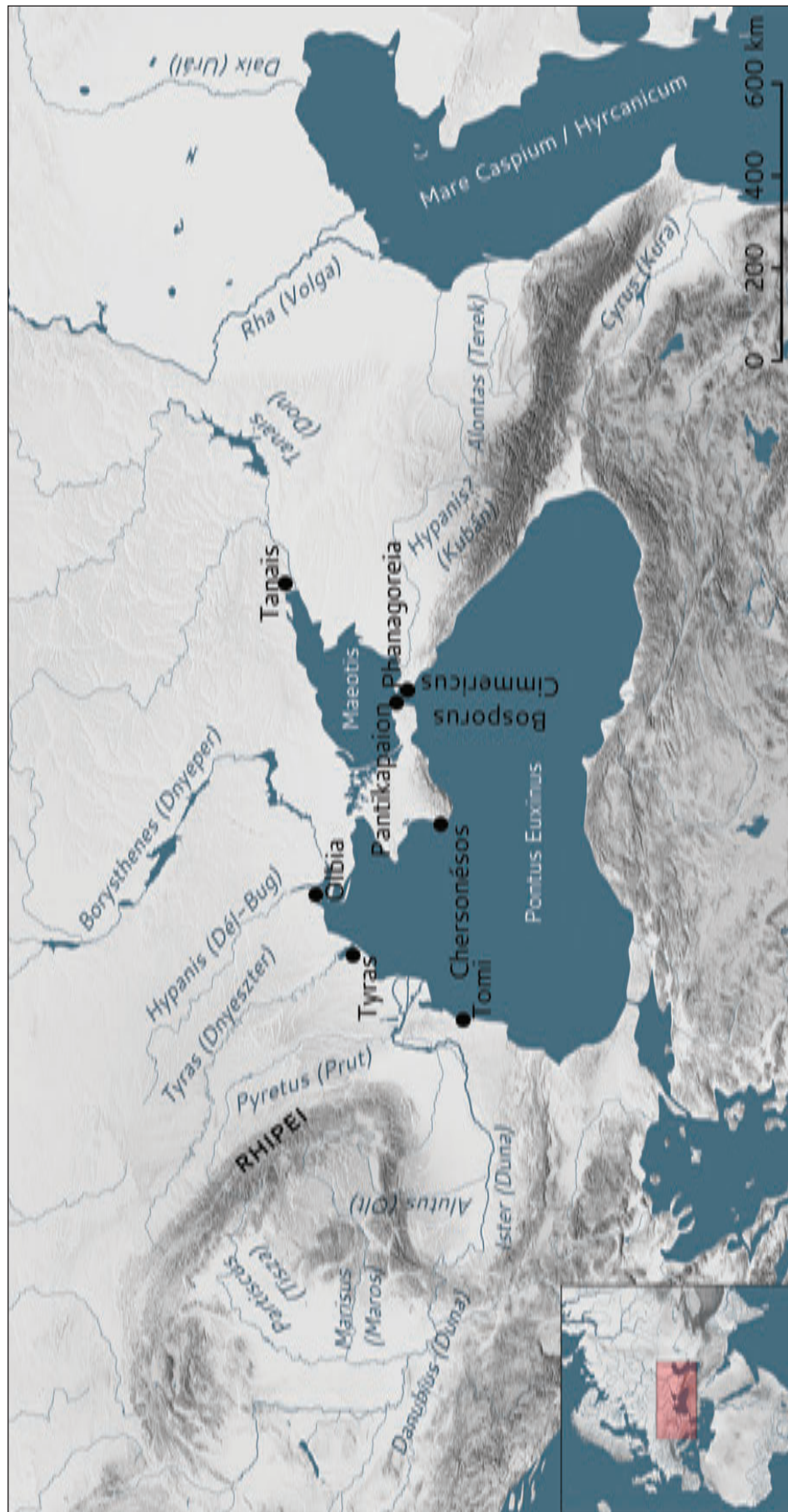
6. kép • Közép-Ázsia

a Kazah-hátság északi és az Urál-hegység déli pereme, végül nyugatról az Urál folyó és a Kaszpi-tenger. Közép-Ázsia kb. 3 millió km² területű. Ennek kb. a harmada ma sivatag. Az Amu-Darja és a Kaszpi-tenger között alakult ki az önmagában 300 ezer km²-nyi homokszivatag, a Kara-Kum, az Amu-Darja és a Szir-Darja között pedig a kisebb Kizil-Kum. (Azt azonban itt meg kell jegyeznünk, hogy rendkívül erősen változó tájról van szó, ami a többi között a mesterséges öntözőrendszerek kiépítésének következménye.¹⁶) A klíma jellegzetessége a nagyon erős hőmérsékleti ingadozás. A nyár hosszú és igen forró. A csapadék rendkívül kevés: 200 mm alatti. Ennek megfelelően nem alakult ki összefüggő növénytakaró: az oázisok jellemzik a tájat. Száraz sztyeppe az Aral és a Kaszpi között az Usztyurt-fennsík.

Közép-Ázsia központi magja a Turáni-alföld. Két nagy folyója a ma az Aral-tóba ömlő Szir-Darja (Jaxartes) és az Amu-Darja (Oxus). Az utóbbi a Pamírban ered, 2620 km, vízgyűjtője 465 ezer km², egykor a Kaszpi-tengerbe torkollott. A Szir-Darja a nagyobb: a Tien-sanban ered, hossza 2660 km, vízgyűjtője 462 ezer km². A két folyó közös jellemzője, hogy a nagy mennyiségű szállított hordalék miatt medrét erőteljesen változtatja.

Közép-Ázsia jellemzése nem lenne teljes, ha nem szólnánk a két nagy reliktumtóról: a Kaszpiról és az Aralról. A Kaszpi-tenger a Föld legnagyobb tava: 371 ezer km². Legnagyobb mélysége 980 m. Vízsintje 28 m-rel van a tengerszint alatt. A XX. században a szint rohamosan tovább csökkent. Az északi oldalon télen befagy a tó, nyáron viszont nagyon felmelegszik a víz. Halban rendkívül gazdag. Az Aral-tó 64 ezer km².

¹⁶ Hasonlóan a magyar Alföldhöz, amelynek képét a folyószabályozások alapvetően átalakították.

7. kép • A mérsékelt övi sztyeppe a legfontosabb antik nevekkkel

53 m-rel fekszik a tengerszint alatt. Az Aralnak is befagy télen az északi oldala. Vízszingadozása nagymértékű.

A harmadik nagy közép-ázsiai tó, a Balhas környéke rézércben gazdag. Közel 21 ezer km², legnagyobb mélysége 41 m, hossza 607 km. A Balhastól délkeletre a termékenységről híres Hét Folyó Köze húzódik.¹⁷

MÉRSÉKELT ÖVI SZTYEPPE

A mérsékelt övi sztyeppe Közép-Ázsia sivatagos és félsivatagos vidékeit északról félkörben körbezáró térség: a Fekete-tenger északi partvidéke, a Kaszpi-mélyföld, a Kazah-hátság északi része és a Tien-san, valamint az Altáj nyugati lejtője (3. és 7. kép). A továbbiakban elsősorban a könyvünkben elsődleges szerepet játszó európai részre koncentrálnak.

A tél hideg, a tavasz és az ősz rövid, a nyár forró. A csapadék kevés, mindössze 200–400 mm, eloszlása sem kedvező: a zöme nyár elején hullik. Minthogy a lehullott és az elpárolgó csapadék nagyjából egyensúlyban van, az elpusztuló növényekből intenzív a humuszképződés: nagyrészt kitűnő minőségű csernozjomot találunk. Az igen jó termőtalaj eloszlása és minősége nem egyenletes. Az északi rész az ún. magas fűvű sztyeppe, a délebbi, kövér csernozjomon törpe fűvű vagy árvalányhajas sztyeppe alakult ki.

A terület vízrendszere szempontunkból nagyon fontos. A Fekete-tengerbe ömlő folyók kontinentális típusúak, azaz a tavaszi olvadás megárasztja őket. Turzásokkal elzárt, sekély öblökbe, ún. limánokba torkollanak. A legfontosabb folyók nyugatról kelet felé haladva a 950 km hosszú Prut; az 1370 km-es Dnyeszter a maga 72 ezer km²-es vízgyűjtőjével; a 792 km hosszú Dél-Bug; az 503 ezer km²-ről vizét gyűjtő 2285 km hosszú Dnyeper; az Azovi-tenger fő folyója az 1970 km-es Don a 440 ezer km²-es vízgyűjtőjével; ugyancsak az Azovi-tengerbe torkoló Kubán és végül a Kubánhoz hasonlóan a Kaukázus hegyeiben fakadó Rioni. Nemcsak a sztyeppe, de Európa legnagyobb és legbővizűbb folyója a Kaszpi-tengerbe ömlő Volga: 3690 km hosszú, vízgyűjtője 1,4 millió km². Nagy árhulláma idején (április és június vége közt) a vízhozam 70%-át viszi le a folyó, mely télen befagy. A torkolatvidéken a fagy mintegy 3 hónapig teszi átjárhatóvá. A Kaszpi-tenger számunkra fontos másik folyója az Urál. 2530 km hosszú, de vízgyűjtője mindössze 220 ezer km². Vízhozama nem túl jelentős, szintingadozása nagy.¹⁸

Ha nyugatról kelet felé tartunk, a növénytakaró összetételében megfigyelhető változás alapján elkülöníthetünk két nagy tájegységet, illetve azon belül még kisebb régiókat. 1) A sztyeppe nyugati fele a Fekete-tenger partvidéki–kazahsztáni rész, amely a Duna alsó folyásától az Altáj- és Szaur-hegységig húzódik. Ezen belül kisebb régió a kelet-európai erdős sztyeppe, a nyugat-szibériai erdős sztyeppe, a Fekete-tenger melléki sztyeppe és a kazahsztáni sztyeppe. 2) A terület keleti fele a belső-ázsiai rész. Ezen belül körülhatárolható a Hangáj-Daur erdős sztyeppe, a mandzsúr erdős sztyeppe és a mongol sztyeppe.

A Selyemútra már utaltunk Belső-Ázsia leírásánál. Az 5. képen látható nyomvonal csak a „főút”, de létezett/léteztek a Fekete-tenger felé is leágazása/i.¹⁹ Számunkra a legfontosabb az, amely a Volga alsó folyásánál kerülte meg a Kaszpi-tengert és a Don deltájánál érte el a Fekete-tenger mellékét. Erre abból következtethetünk, hogy az Arany Horda időszakában használták ezt a vonalat.²⁰

¹⁷ Közép-Ázsia földrajzi leírását BALBI 1897. 195–201. és FUTÓ 1969.49., 72–74. alapján adtuk.

¹⁸ A mérsékelt övi sztyeppe földrajzi leírását FUTÓ 1969. 49., 59–60., 72. alapján adtuk.

¹⁹ HÖLLMANN 2006. 22.

²⁰ ASCHERSON 2000. 24. A Selyemúttal kapcsolatos magyar nyelvű legutolsó összefoglaló a témára vonatkozó irodalom gyűjtésével: HÖLLMANN 2006.

8. kép • A Kaukázus

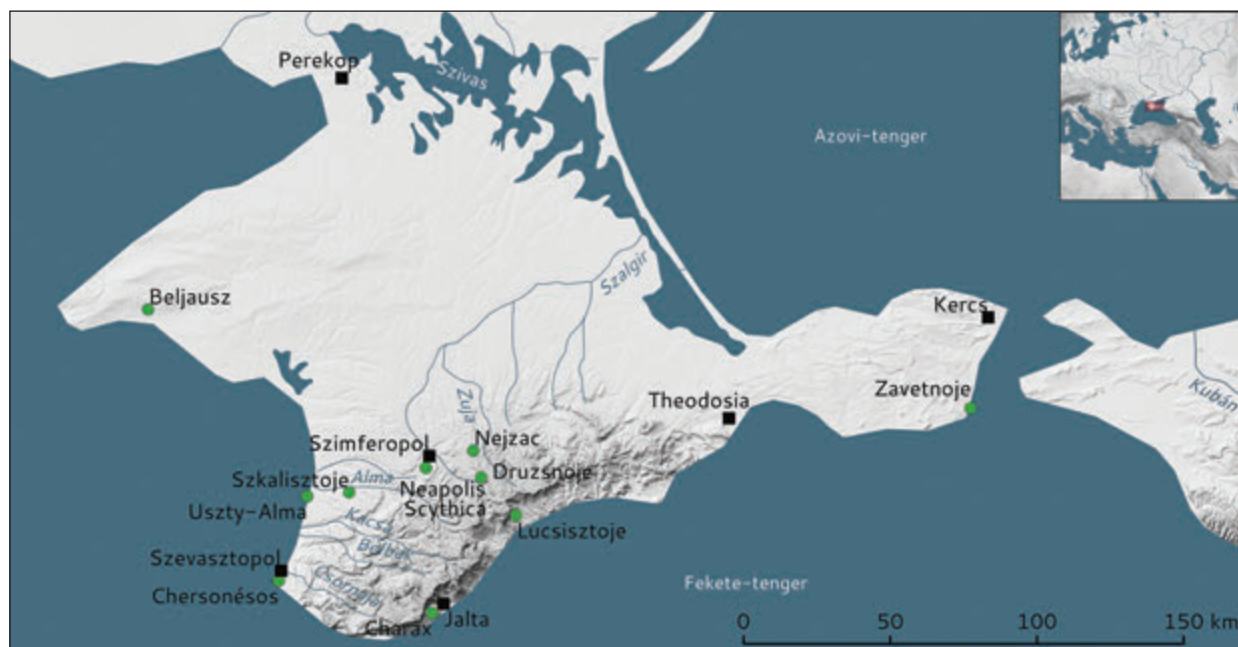
KAUKÁZUS

Az alábbiakban elsősorban az Elő-Kaukázus vagy Ciszkaukázus játszik majd fontos szerepet (**8. kép**). A Nagy-Kaukázus északi oldaláról van szó, melyet a „kiugró” Sztavropoli-hátság, a 600–800 m magas dombvidék két részre oszt. Nyugatra a Kubáni-alföld az Azovi-tenger keleti partjáig nyúlik. Igen jó mezőgazdasági területté teszi csernozjom talaja és a viszonylag bő csapadék. A Sztavropoli-hátságtól keletre nyúlik el a Kuma és a Terek folyók alföldje, az ún. Kaszpi-mélyföld. Talaja sós és szikes. Csapadékban szegényes.²¹

Lényeges szempontunkból, hogy a Kaukázus magas hegyein keresztül É–D irányban két átjárót használtak évezredekken keresztül. Az egyik a Kazbek lábánál vezet át, ott, ahol az ún. Grúz Hadiút fut. Ez a Darjal-(vagy Kazbek-)hágo (**99. kép**), mely 2382 m magasban töri át a hegyet. A másik, a régiek által általánosan használt kaukázusi átjáró a Derbent: a Kaszpi-tenger és a magas sziklák közti keskeny sziklapárkány.²²

²¹ FUTÓ 1969. 89.

²² BALBI 1897. 118–122.

9. kép • A Krím a legfontosabb városokkal és lelőhelyekkel

KRÍM

A Fekete-tenger és az Azovi-tenger által körbeölelt félsziget (9. kép) északi része síkság. Klímája a sztyeppéhez hasonló. Keleten a Kercs-félsziget platója húzódik, mely vasércben gazdag. Délen a Krími-hegység tagolja, mely 150 km hosszan, 50 km szélességben nyúlik végig a tengerparton. A keskeny parti sáv mediterrán éghajlatú, gazdag növényzetű vidék. A Fekete-tengerbe benyúló Krím-félsziget alkalmas volt a térség egészének ellenőrzésére, így az antik görögök itt alakították ki kereskedelmi gyarmataik egyik fő központját. ÉNy-on a kontinens felé nyíló szárazföldi átjárója a Perekop. Hajóval az ettől keletre fekvő sós lagúnákon, a Szivason lehetett megközelíteni a szárazföldet.²³

KÁRPÁT-MEDENCE

A 330.000 km² területű Kárpát-medence Európa legnagyobb hegységközi medencéje, a Kárpátok, a Keleti-Alpok és a Dinári-hegység által körbezárt medencecsoport (10. kép). Területén osztozik Magyarország (ma 93.000 km²) és Szlovákia (melyek teljes egészében a Kárpát-medencében fekszenek), valamint Csehország, Ausztria, Szlovénia, Horvátország, Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Románia és Ukrajna. Középhegységek tagolta medencéi a Grazi-medence, a Kisalföld, az Alföld és az Erdélyi-medence. Kéttengelyű centrális vízhálózatának meghatározó folyói a Duna és a Tisza.

A Duna Európa második leghosszabb folyama (2850 km), mely a Fekete-erdőben ered és a Fekete-tengerbe torkollik. Vízyűjtője 817.000 km². Jelenlegi fő medervonulatát a Kárpát-medencében a pleisztocénben nyerte.

A Tisza a Máramarosi-havasokban két forrásból (a Fekete- és a Fehér-Tisza) fakad. A Tisza vízgyűjtője 157.186 km². A jelenlegi fő medervonulat az ó-holocén időszakban formálódott. Szerbia területén ömlik a Dunába. Legjelentősebb mellékfolyója a Maros, mely 754 km hosszú. Vízyűjtője 30.332 km². A Maros

²³ FUTÓ 1969. 86–87., ASCHERSON 2000. 16–61.

nagy mennyiségű hordalékot szállít, meredeken esik. Aradtól északra lép ki belőle a legjelentősebb mellékága, a Száraz-ér. A sík, alföldi medencéket a XIX. századi folyószabályozásokig a kiterjedt árterületek és azokat követő ármentes térszínek váltakozása határozta meg. Utóbbiakon a zárt és ligeterdők váltakoztak. Az Alföldön jellemzőek az aszályos időszakok, az Erdélyi-medencében pedig a kemény telek.

A kötetben használt földrajzi meghatározások a következők:

Dunántúl: Nyugat-Magyarország a Duna és az országhatárok között.

Kisalföld: 9000 km²-nyi terület a Kárpát-medence ÉK-i részén. Az ÉNy-i Kárpátok, a Dunántúli-középhegység és a nyugat-magyarországi peremvidék közötti sík medence, mely kelet felé a Visegrádi-szoroson át az Alfölddel áll kapcsolatban. Átlagos tengerszint feletti magassága 115–140 m. A Duna két részre tagolja.

Duna-Tisza köze: A Duna és a Tisza közötti magyarországi és szerbiai (vajdasági) táj, az Alföld nyugati része.

Alföld / Nagyalföld / Magyar Alföld: Kiterjedése meghaladja a 100.000 km²-t. Lössös, illetve homokos síkság, melyet sokan az eurázsiai sztyeppevidék nyugati nyúlványaként jellemeznek. Tengerszint feletti magassága 78 és 186 m közt változik. Időjárása szélsőséges, a havi átlagok közti különbség elérheti a 24 °C-ot, nyáron meghaladhatja a 40 °C-ot, télen a -30 °C-ot. A csapadék rendszerint 600 mm alatt marad, de van, ahol az 500 mm-t sem éri el. A síkságra kilépő folyók lelassulnak, így jellemző az árhullámok egymásra futása, ami nagy árvizeket idézhet elő. Felszín alatti vizekben gazdag. Erdős sztyeppei vegetációja volt.

10. kép • A Kárpát-medence

II. SZTYEPEI ELŐZMÉNYEK A KEZDETEKTŐL A KÁRPÁT-MEDENCEI FOGLALÁSIG

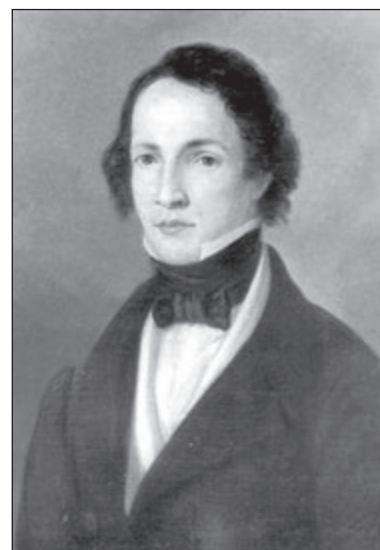
1. A SZARMATÁK NYELVE ÉS EREDETE

„A szauromaták szkütha nyelvet beszélnek,
de mindegyre csak hibásan...”²⁴

1. A KIMMER–SZKÍTA ELŐZMÉNYEK

A Kr. e. IX–VIII. században a délorosz sztyeppén feltűntek az első név szerint ismert népek: a kimmerek és a szkíták.

A szkítáról elsőként Johann Kaspar Zeuss (**11. kép**) 1837-ben, majd 1866-ban megjelent munkájában Karl Müllenhoff (**12. kép**) mutatta ki, hogy az iráni nyelvek közé tartozik.²⁵ Noha korábban többen kétségbe vonták e megállapítás helyességét,²⁶ az ún. *szkíta-szarmata-alán* nyelv iráni voltát komoly szakember ma már nem kérdőjelezi meg. Az alapvetően földrajzi, törzsi és személynevekből álló forrásbázis mellett a kutatás számára a szarmaták/alánok máig élő leszármazottainak, a kaukázusi oszéteknek a nyelve szolgál jó kiindulási pontként.²⁷ Ez alapján a szkíta-szarmata nyelv az északiráni nyelvek csoportjához tartozott. A szkíták, a velük rokon szauromaták/szarmaták, valamint alánok nyelve a nyilvánvalóan hosszú sztyepei tartózkodásuk folyamán jelentősen változhatott. Kérdésként merült föl, hogy a szkíta, illetve szarmata nyelv között kimutatható különbségek oka kronológiai-e, vagy pedig ugyanannak a nyelvnek a dialektusai ismerhetők fel.²⁸ Ma már ahhoz

11. kép • Johann Kaspar Zeuss (1806–1856) német történész, a kelta filológia megalapítója

²⁴ HÉROD. IV.117.

²⁵ ZEUSS 1837. (MAKKAY 1998. 493. alapján – non vidi), MÜLLENHOFF 1866. Azóta komoly kutatók sora igazolta az állításukat (pl. SZEMERÉNYI 1980., HARMATTA 1970. stb.).

²⁶ Például NAGY 1909.

²⁷ Az oszét kutatás megteremtője, Vszevolod Fjodorovics Miller (**13. kép**) munkája nyomán már igen korán, a XIX. század végén megindult e kérdés komoly tudományos vizsgálata (MILLER 1881/1882/1887.). A nyelvészeti szakirodalomban vitatott, hogy a szkíta-szarmata-alán egyenes ági leszármazottja-e az oszét: HARMATTA 1951. 311–312. – a korábbi nézetek ismertetésével. Az azonban vitán felül áll, hogy rokon nyelvekről, illetve azok dialektusairól beszélhetünk.

²⁸ HARMATTA 1951. 312., ABAJEV 1971. 11., ZGUSTA 1955. 245–266. – Ladislav Zgusta összegyűjtötte a Fekete-tenger északi partvidéke görög városainak teljes személynév-anyagát, amelynek beható elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy elkülöníthető egy korábbi és egy későbbi iráni dialektus. Az archaikusabb nevek a szkítákhoz köthetők, és ezeket elsősorban Olbia és Khersonésos feliratairól lehet megismerni. A fiatalabb réteget a szarmaták nyelvi emlékei adják, melyeket főként az Észak-Pontus keleti városainak (Pantikapaion és Tanais, valamint a Tamany-félszigeten Phanagoreia és Gorgippia) feliratai tartalmazzák.

12. kép • Karl Müllenhoff
(1818–1884) német
germanista

13. kép • Vsevolod Fjodorovics Miller
(1848–1913) orosz néprajzos,
nyelvész, régész, orientalista

sem férhet kétség, hogy a kimmerek a szkíták közeli rokonai voltak, ha nem ugyanannak a népnek egy csoportja.²⁹

A sztyeppén már évezredekkel e név szerint ismert népek megjelenése előtt kimutatható az iráni jelenlét, és az iráni hegemonia folyamatosan maradt a hun hódításig. Nem lévén sem a nyelvészet, sem az ősrégészet avatott szakértői, az eurázsiai sztyeppe legkorábbi történetét csak olyan mértékig érintjük, ami ahhoz szükséges, hogy valamelyest érthető legyen a szarmata és a vele egyértelműen rokon korábbi népek etnogenezise. A kérdés részletes taglálása

alól felment bennünket, hogy 1998-ban Makkay János ezeket a problémákat behatóan tárgyalta, megadva hozzá a szakirodalomban való alapos elmélyedéshez szükséges bibliográfiát.³⁰

A kimmerekre (14–16. kép) vonatkozóan rendelkezésünkre állnak az antik auktoradatok. Bár már Homéros tudott róluk,³¹ valójában ez a forráscsoport a hagyományon alapszik és a kimmerek eltűnése utáni

²⁹ A kérdés összefoglalásához lásd MAKKAY 1998. 261. A kimmer–szkíta rokonság egyértelmű annak ellenére, hogy még ma is akad olyan hazai friss szakirodalom, amely – minden nyelvészeti és régészeti érv dacára, és azok mellőzésével – a kimmereket thrák–fríg nyelvűeknek tartja (pl. VÁSÁRY 2003. 30.). A thrák–fríg hipotézis háttérben alighanem Strabón adatát sejtethjük, aki szerint „A kimmeriosok, akiket tréreknek is neveznek, vagy azoknak csak egyik törzse...”, illetve „A kimmeriosok, meg a trérek is gyakran engedtek meg maguknak ilyen kalandozásokat.” (STRABÓN I.3.22.) Minthogy pedig ugyancsak szerinte „...a trérek, ... szintén thrákok” (STRABÓN XIII.1.8.), így kézenfekvőnek tűnt az azonosítás. Azt persze hozzá kell tennünk, hogy a nyelvészeknek mindössze néhány kimmer királynév áll rendelkezésére. (V.I. Abajev hármat említ: Tugdamme/Lygdamis, fia Sandakšatru és Teušpa. Ezeknek a neveknek iráni etimológiáját bizonyítja. Nem tesz viszont említést a Strabónnál szereplő és általunk lejjebb említendő Kóbos nevének eredetéről – ABAJEV 1965. 126.). Ugyanakkor a kimmer–szkíta rokonsághoz mégse nagyon férhet kétség, hiszen a kimmer toponímiák elhelyezkedése, a nevek etimológiája, a korabeli asszír feliratok, az antik források és a régészeti leletanyag értékelése egybehangzóan bizonyítja ezt (vö. legutóbb IVANCSIK 1999. – további irodalommal!).

³⁰ MAKKAY 1998. Elképzelése számunkra meggyőző volt, így adatait nagymértékben használtuk, különösen a kimmerek/szkíták megjelenése előtti időszakra vonatkozóan. „Ma az ősrégészek körében már közismert ..., hogy a Kr. e. 1000/500 – Kr. u. 500 közötti nyugati sztyeppe (a gerendavázás–kimmer–szkíta–szauromata–szarmata–alán ethnos soron át követve) éppen arról ismerjük meg, hogy nemhogy gyorsan – tedd ide, tedd oda – rendre átalakult volna, hanem éppenséggel a várhatónál is erőteljesebben, mondhatjuk különösen konokul őrizte hagyományait.” (MAKKAY 2004. 95. – az 1998 óta megjelent további irodalommal.)

³¹ A kimmerek földjéhez köti Homéros Odysseus pokoljárását:

„Ott van a kimmeriosz nép városa, lakhelye, ködbe
és felhőbe takartan; a nap sose néz le rájuk,
és sohasem fénylik sugarával az égi magasból,
sem mikor útnakered, föllépve a csillagos égre,
sem mikor újra leszáll, és föld fele fordul az égről;
vészteli éj feszül egyre e gyarló földilakókra.”

(HOMÉROS Od. XI.14–19)

Ezzel az adattal azonban óvatosan kell bánnunk, mert megnyugtatóan sikerült tisztázni, hogy Homéros Chimerinus-a (görögül Khemierion) nem keleten, hanem éppenséggel a lakott világ nyugati peremén keresendő. Görögország ÉNy-i részén tártak fel egy olyan szentélyt, amely kapcsolatba hozható ezzel az elnevezéssel (MAKKAY 2010. 51–55. további irodalommal).

A legújabb kutatások szerint az antik auktorok kimmerekre vonatkozó leírásai különböző tradíciókból kompilált bonyolult történetek. A két fő forrásbázis a Tyras környéki, valamint a bosporusi görögök hagyománya. Ezt színezhette tovább a szkíta folklór. Utóbbinak egy jellegzetes eleme lehet pl. a kimmer vezetőök öngyilkossága (IVANCSIK 1999. 86–87. – a kimmerek öngyilkosságáról HÉROD. IV.11., a szöveget idézzük az 56. jegyzetnél). Jó párhuzamát idézhetjük a Nart-eposzról, a Nart-ciklus a hősök öngyilkosságával ér véget (NART 322–324.).

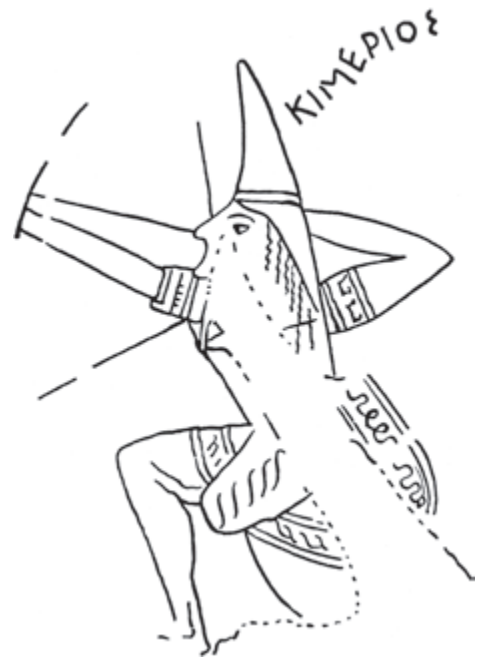

14. kép • Kimmer(?) vadászok egy Kr. e. VI. századi etruszk vázán
(GOLD 1991. 57. alapján)

Szennaherib uralkodása idején (703–681) a kimmerek nyugatra fordultak és megdöntötték a Phryg Királyságot (696?). 679-ben azonban Teušpa királyukat megverte Assur-ah-iddína asszír uralkodó (681–669) hadserege. Hamarosan Gygesszel (687–652), a lyd királlyal kerültek szembe, aki vereséget szenvedett tőlük és maga is elesett a harcban. Utoljára Kóbos vezetése alatt hallunk a kimmerekről Anatóliában, amikor a lejjebb említett Madyés irányította szkíták győzedelmeskedtek felettük.³⁴

A kimmerek Gimmirai(a) neve Gomerként bekerült a Bibliába. A Biblia apa és fia viszonyt állapít meg a Gomer és egy másik nép, az Ashkenáz között.³⁵ Ez utóbbi azonos a II. Szargon (722–704) asszír király idejében az ékírásos feljegyzésekben emlegetett Urmia-tó vidéki Askuzai vagy Iskuzai vagy Iskuzu népével, azaz a szkítákkal.³⁶ Nem véletlen, hogy a VIII. század végén és a VII. században az asszír, az urartui és a méd hadseregben könnyűlovas alakulatokat, elsősorban íjászokat szerveztek:³⁷ a hadseregreform hátterében a kimmerek és a szkíták megjelenését sejtethetjük.

A szkíták Bartatua (675–645?) – aki feltételezhetően azonos a Hérodotosnál szereplő Πρωτοθυς-szel (Prótothyés),³⁸ a szkíta Μαδυς (Madyés) (645–615?) apjával – vezetése alatt talán Szakaszenében, a Kaszpi-tenger DNY-i sarkában tűnnek föl. Innen indultak el nyugat felé.

15. kép • Kimmer harcos egy Kr. e. VI. századi görög vázán
(GRANOV 1977. risz. 71. alapján)

³² A kimmer kutatás jelenlegi helyzetét leginkább Aszkold Igorjevics Ivancsik munkáiból ismerhetjük meg. Pl. IVANCSIK 1996., IVANCSIK 1999., IVANCSIK 2001. A szerző kitért a források értékelésére, a nyelvészeti adatok hiányára, valamint a régészeti kérdésekre. Véleménye szerint a korai szkíták és a kimmerek anyagi kultúrájában szinte nincs különbség.

³³ GYJAKONOV 1951. 340–341.

³⁴ STRABÓN I.3.21.

³⁵ „Jáfetnek fiai: Gómer, Mágog, Madai, Jáván, Thubál, Mésekh és Thirász. A Gómer fiai pedig: Ashkenáz, Rifáth és Tógármah.” (Genesis 10: 2–3) „...gyűjtsétek össze ellene (ti. Babilon és Kaldea minden lakosa ellen) az Ararátnak, Menninek és Ashkenáznak országait.” (Jeremiás 51:27)

³⁶ GHIRSHMAN 1985. 80–83.

³⁷ HAZANOV 1971. 64.

³⁸ HÉROD. I.103.

16. kép • Kimmer(?)
harcosok egy
nimrudi reliefen
(DAVNJA 1994. 91.
alapján)

A fentiek fényében érthető az a sokakban fölmerült gondolat, hogy a kimmerek és a szkíták nemcsak hogy rokonok,³⁹ de egy és ugyanazon nép,⁴⁰ ahogyan (mint arra lejjebb rámutatunk) a szkíták és a szarmaták is.

A VII. század közepén a görögök megtelepedtek a Fekete-tenger⁴¹ északi partvidékén, alighanem az onnan szállítható gabona és hal miatt, melyre nagy kereslet mutatkozott az anyaországban az ott kimerülőfélben lévő megművelhető földek miatt. Egymás után hozták létre gyarmatvárosaikat (az elsők Istria, Olbia, Pantikapaion – **87. kép**). E kolóniák nagy részét Miletos alapította. A szkíták ekkortól kezdve közvetlen kapcsolatban álltak az Észak-Pontus görög kolóniáival. A görögök érdeklődése a barbár szomszédok – előbb a szkíták, majd a szarmaták – felé fordult, ennek megfelelően az antik forrásokból már jóval több információt nyerhetünk rájuk vonatkozóan. Első helyen hivatkozhatunk Hérodotos IV. könyvére.⁴²

A szarmaták története mindenképpen elválaszthatatlan a kimmerekétől és szkítákétól részben mint kronológiai, részben mint nyelvi-etnikai előzménytől (lásd a következő fejezetet is!). Első kérdésünk tehát, hol zajlott le e népek etnogenezise, azaz néppé válása. Etnogenezisről csak abban az esetben beszélhetünk, ha egy népnek már kialakult az etnikai tudata, vagy a környezete etnikumnak, de legalábbis zárt csoportnak tartja.⁴³ E szempontból lényeges Hérodotos leírása a szkítákról, ugyanis számára a 'szkíták' nemcsak politikai, de egyértelműen néprajzi, nyelvi és kulturális egységet jelentettek.⁴⁴ Az etnikum szempontjából

³⁹ Pl. HARMATTA 1946/48. 131.

⁴⁰ Pl. ABAJEV 1965. 125–127.

⁴¹ A Fekete-tengert a görögök kezdetben Αἰεῖνος-ként – „barátságstalanként” – emlegették. Az elnevezés a tenger iráni – Axšaina = 'kék, sötétszürke' – nevéből származik, amelyet a görögök a hasonló hangzás alapján vettek át. Majd elterjedt az új név: Εὐξεινος, azaz *Barátságos*-tenger. Max Vasmer magyarázata szerint a „mágikus ellenfrázis” esetével állunk szemben: a görög tengerészek túl baljóslatúnak találták a tenger régi nevét, megpróbálták „megszelídíteni” az új névvel (ABAJEV 1979. 282–283. 3. jegyzet – hivatkozással M. Vasmer tanulmányára). Vö. még STRABÓN VII.3.7.

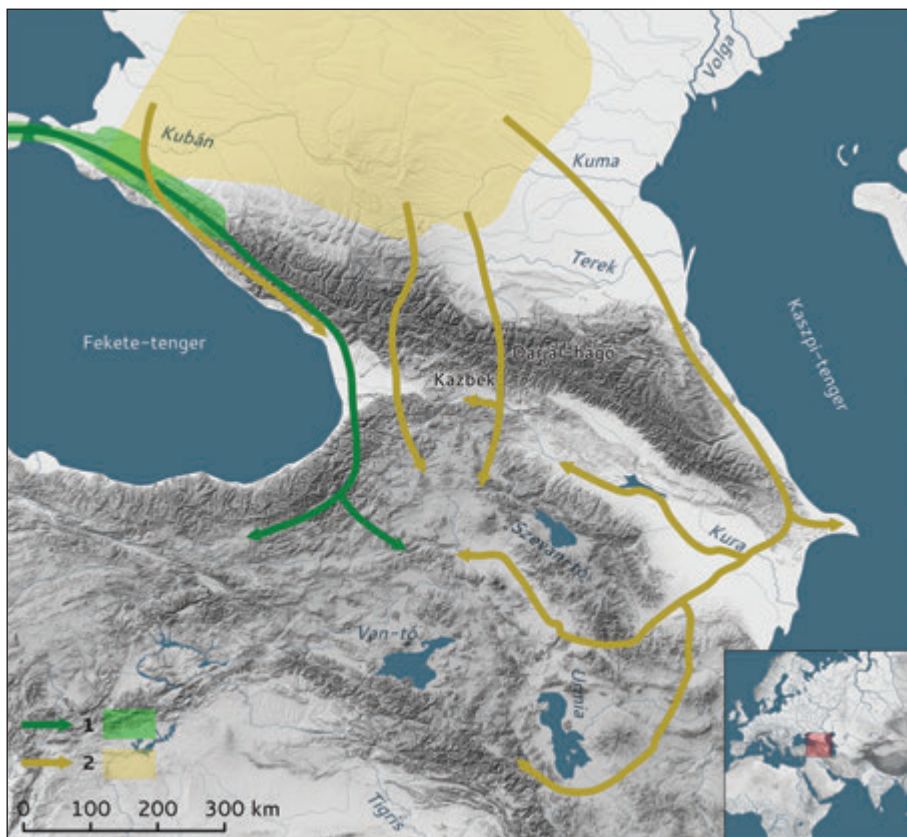
⁴² A görög gyarmatosítás máig legjobb összefoglalását adja GAJDUKEVICS 1949. ANTYICSNIJE 1984. kiegészíti ezt az újabb adatokkal. A Pontus-vidék barbárjaira vonatkozó források máig jól használható összefoglaló értékelését elsősorban Mihail Ivanovics Rosztovcev (**18. kép**) munkáiban találjuk meg. Ezek közt is első helyen kell említenünk ROSTOVITSEFF 1922.-t (különösen 64–65.). A görög-barbár kapcsolatok legfrissebb összefoglalása: GREKI 2005. A témáról sok jó adatot olvashatunk Neal ASCHERSON népszerűsítő könyvében (2000.).

⁴³ Az etnosz – etnikus egységet alkotó közösség mint társadalmi csoport – fogalmával foglalkozott például MAKKAY 1998. 46–47. Jellemző a többi között, hogy Hérodotos szerint az egyiptomiak mindenkit barbárnak neveztek, aki nem az ő nyelvükön beszélt (HÉROD. II.158.), tehát elkülönítették magukat a többi néptől.

⁴⁴ HÉROD. IV. – e tekintetben értékeli: HARMATTA 1941. 31–32.

mindenképpen figyelembe kell vennünk az adott csoport nyelvi és kulturális egységét. Ha tehát azt kutatjuk, hol kell keresnünk a kimmer/szkíta etnogenezis színterét, feltétlenül szükségesek a nyelvészeti kutatások eredményei, amelyeket a régészeti leletekkel kell összevetnünk ahhoz, hogy e kérdésre választ adhassunk.

Az ún. szkíta-európai izoglosszák – egymásnak megfeleltethető fonetikai, lexikai, grammatikai és morfológiai, azaz nyelvi jelenségek – alapján egyértelműen megállapítható, hogy a szkíták/szarmaták elődei az indoárjáknál és a többi iráni népnél később váltak csak el az indoeurópai nyelvet beszélő közösségektől (elsősorban a szlávoktól, germánoktól és latinoktól).⁴⁵

17. kép • A kimmerék és szkíták transzkaukázusi hadjáratának rekonstrukciója Je.I. Krupnov elképzelése szerint
1: Kimmerék (útvonala),
2: Szkíták (útvonala)
(GRAKOV 1977. risz. 72. alapján)

A Kr. e. II. évezred második felénél nem később az észak-iráni törzsek jelenléte az európai sztyeppén egyértelműen bizonyítható, a szkíta–latin nyelvi kapcsolatok erre az időpontra nyúlnak vissza a latinok itáliai elvándorlása alapján.⁴⁶ Vaszilij Ivanovics Abajev (19. kép) szerint ez a – nyelvészeti adatokból következtetett – kronológia egybevág a Hérodotos-féle észak-Fekete-tengeri szkíta eredetmondából megállapítható időponttal. Hérodotos leírja, hogy a szkíták nemzetségi őse, Targitaos – Zeus és Borysthenés (=Dnyeper) leányának fia – a hagyomány szerint a Dareios-féle hadjárat előtt 1000 évvel élt, ez pedig a Kr. e. II. évezred közepét jelenti.⁴⁷ Ha nem is várhatunk el kronológiai pontosságot egy mondától, a hozzávetőleges időpont reálisan egybeesik a nyelvészeti következtetésekkel.

A régészeti leletek alapján ennél az időpontnál még távolabbra nyúlhatunk vissza. Az ún. kurgán-műveltségek legkorábbi emlékéanyagát a Volga és a Dnyeper közti területről ismerjük. A Kr. e. III. évezredben ennek hordozói nyugati irányban terjeszkedtek. Ettől kezdve ez a – nyelvészeti megfontolások alapján

⁴⁵ ABAJEV 1965. Az izoglossza meghatározását lásd a 3. oldalon! Egyébként az egész kötet a szkíta–európai izoglosszákról szól.

⁴⁶ ABAJEV 1971. 10–11.

⁴⁷ ABAJEV 1965. 122.

18. kép • Mihail Ivanovics Rosztovcev / Michael Rostovtzeff (1870–1952) orosz ókortörténész, régész

19. kép • Vaszilij Ivanovics Abajev (1900–2001) oszét iranista

iráni nyelvű – népesség helyben fejlődött tovább. Kezdetben gödörsíros (jamnaja kultúra vagy Pit-grave Culture), majd katakombás (katakombnaja kultúra vagy Catacomb Culture), végül gerendavázás (szrubnaja kultúra vagy Timber Grave Culture) fejlődési fázisokon ment keresztül, és jutott el törés nélkül a Kr. e. VIII–VII. századig a szkítákkal azonosítható régészeti horizontig. Nem kétséges tehát, hogy a kimmer és szkíta nép kialakulásának a színtere itt keresendő.⁴⁸ Ez azt jelenti, hogy nem tartható fenn az a sokak által

hangoztatott nézet, hogy a szkíták/szarmaták Közép-Ázsiából vándoroltak volna be az európai sztyeppére.⁴⁹ A szkíták – és ennek megfelelően utódaik, a szarmaták – őshazája a Fekete-tenger északi partvidékén keresendő.⁵⁰ Csak így érthetőek meg a fenti adatok, azaz 1) az izoglosszák, 2) a régészeti anyag kontinuitása, 3) a három szkíta eredetmonda közül az egyik (lásd lejjebb!). Továbbá csak így lehetséges, hogy a szkíta/alán modern leszármazottja – az oszét – olyan archaikus iráni elemeket őrzött meg, amelyek a többi (az őshazától korábban és messzebbre elszakadt) iráni nyelvénél már nincs meg vagy eltorzult. Az izoglosszák (amelyek egyébként nem csak a nyelvészetben, hanem a szkíta/oszét–latin mitológiában is kimutathatók) egyértelműen azt bizonyítják, hogy nem a szkíták vándoroltak be Ázsiából, hanem a többi iráni törzs került el Dél-Oroszország területéről Indiába, Perzsiába és Közép-Ázsiába.⁵¹ (Mindennek persze nem mond ellent az a tény, hogy Ázsiából, az onnan – bevándorló hullámokkal érkező? – származó számos hatás érte és formálta az észak-pontusi szkíta kultúrát.⁵²)

20. kép • Igor Mihajlovics Gyjakonov (1914–1999) orosz történész, orientalista, nyelvész

⁴⁸ A kérdésről behatóan МАККАЙ 1998. 260–276. A téma részletes tárgyalása mellett megtaláljuk itt a hivatkozásokat a legfontosabb szerzőkre. Köztük elsősorban Igor Mihajlovics Gyjakonovról (**20. kép**) kell megemlékeznünk, aki azt a nézetet képviselte, hogy az iráni neveket viselő kimmer, és közvetlen leszármazottja, a szkíta nép a szrubnaja (= gerendavázás) kultúrából alakult ki.

⁴⁹ Legutóbb A.Sz. Balahvancev meggyőzően mutatta ki nyelvészeti érvek alapján, hogy Szibériában a protoszamojéd és a prototürk nyelvek hordozói és a türk kapcsolatokat mutató kelet-iráni nyelvek között a szkíták egyszerűen „nem férhettek el” (BALAHVANCEV 2013.).

Jellemző módon az akadémiai Magyar Nagylexikon például kizárólag a közép-ázsiai teóriáról tud. Szkíta címszava azonban már csak azért sem veendő komolyan, mert olyan durva hibákat követtek el a szerzők és lektorok, hogy a Kr. u. VI. századra keltezett martinovkai leletet Kr. e. VI. századiként és szkítaként közölték (NAGYLEXIKON 16. kötet 823–824.).

⁵⁰ Legutóbb erről összefoglalóan, a különböző hipotézisek részletes ismertetésével és további irodalommal: ALEKSZEJEV 2003. 38–72. Az igazság kedvéért nem hallgathatjuk el, hogy a szerző az ázsiai eredet híve. Ugyanakkor azok a kutatók, akik a nyelvészeti alaplól indulnak ki, mint M.N. Pogrebova, azok a szkíták európai gyökerei mellett érvelnek (POGREBOVA 2006.).

⁵¹ ABAJEV 1965. 122–123.

⁵² BOKOVENKO 1996.

Vizsgáljuk meg kissé részletesebben a szkíta eredetmondákat! A kutatás számára fejtörést jelentett, hogy Hérodotos nem egy, hanem rögtön három változattal ismerteti meg olvasóját. Az első így hangzik:

„Maguk a szküthák azt állítják, hogy az ő népük a legfiatalabb a világ valamennyi népe között, s véleményüket a következő hagyományra alapozzák. Földjükön, amely régen lakatlan volt, először egy Targitaosz nevű ember telepedett le. S azt mondják – én ugyan nem hiszem, de ők váltig állítják –, hogy ennek a Targitaosznak apja Zeusz, anyja pedig Borüszthenész folyó leánya volt. Ennek a Targitaosznak aztán három fia született, Lipoxaisz, Arpoxaisz és a legfiatalabb Kolaxaisz. Azt mondják, hogy az ő uralkodása idején aranytárgyak hullottak az égből a szkütha földre: egy eke, egy járom, egy harci fejsze meg egy ivócsésze. Mikor meglátta őket, először a legidősebb fiú ment oda megszerezni, az aranytárgyak lángolni kezdtek. Elment hát, és a második lépett oda, de közeledtére ugyanaz történt. Ezt a két fiút tehát az égő arany elűzte magától, de mikor a harmadik, a legfiatalabb testvér lépett oda, a tűz kialudt, ő pedig hazavitte az aranyat a házába. Az idősebb testvérek aztán, megfontolva a dolgot, az egész királyságot átadták a legifjabbnak.”⁵³ A Borüszthenész = Dnyeper említés lokalizálja ezt a változatot az Észak-Pontushoz.

Hérodotos leír egy másik eredetmondát, amely ugyancsak a Pontus-vidéki származásról beszél:

„A Pontosz mellett lakó hellének viszont így (ti. beszélnek a szküthákról). Héraklész Gérüionész marháit elhajtva jutott el arra az akkor még puszta vidékre, amelyen most a szküthák laknak. Gérüionész a Pontoszon túl lakott egy szigeten, amelyet

21. kép • A kígyófarkú istennő ábrázolása a Bol'saja cimballkai kurgán aranyveretén (SKYTHISCHE 1986. 144. alapján)

⁵³ HÉROD. IV.5. Maguknak az egyes égből hulló tárgyaknak és a szüzsének értelmezésével nem kívánunk itt foglalkozni – könyvtárnyi irodalma alapján egy másik kötet témája lehetne.

a hellének Erütheiának neveznek, s a mely Gadeiránál, Héraklész Oszlopain kívül fekszik az Ókeanoszban. ... Héraklész innen jutott el a most Szküthiának nevezett területre, de mert hóvihár és fagy lepte meg, betakarózott az oroslánbőrrel és elaludt. Közben pedig isteni végzés folytán eltűntek a lovai, amelyek a kocsiba fogva legelésztek.

Mikor Héraklész felébredt, keresésükre indult. Egész vidékeket bejárt, s végül elvetődött a Hülaia nevű földre is. Itt egy barlangban talált egy felemás forma, félig asszony-félig kígyó asszonyt, amelynek felsőteste a farától felfelé asszonyi, az alsó része pedig kígyószerű volt. (21. kép) Ahogy meglátta, nagyon elcsodálkozott, és megkérdezte tőle, hogy nem látta-e elkóborolt lovait. A csodalény pedig azt válaszolta, hogy a lovak nála vannak, és addig nem is adja vissza őket, amíg Héraklész vele nem hál. Így hát Héraklész a lovai fejében vele hált, a nőszerű lény azonban egyre csak halogatta a lovak visszaadását, mert minél több időt akart Héraklészszel tölteni, aki viszont a lovival együtt el szeretett volna menni. Végül mégis visszaadta őket, és így szólt: «Nos, megőriztem neked a

22. kép • A szkíta eredetmonda.
D.Sz. Rajevszkij a jelenetsort Hérodotos leírásával azonosította. Az íjat a két idősebb fivér nem tudja felajzani (az egyiknek a szája, a másiknak a lába sérül meg), a harmadik pedig megkapja a királyi hatalmat (RAJEVSZKIJ 1985. 17–20.) Részletek a kul-obai kurgán csészéjéről (SKYTHISCHE 1986. Abb. 185–187. alapján)

hozzám került lovaiddat, amit te meg is háláltál nekem, mert három fiam van tőled. Mondd hát meg, mit tegyek velük, ha majd felnőnek. Tartsam őket itt magamnál, mert én uralkodom a vidék fölött, vagy küldjem el hozzád?» Azt beszélük, hogy Héraklész erre a kérdésre a következő választ adta: «Ha majd látod, hogy a fiúk felnőttek, cselekedj a következőképpen, s akkor nem fogsz hibát elkövetni. Amelyikről azt látod, hogy ezt az íjat így ajzza fel, s ezt az övet ilyen módon köti fel derekára, azt tartsd itt, hogy legyen ennek a földnek a lakója. Amelyik pedig nem képes ezt megcsinálni úgy, ahogy mondtam, azt küldd el erről a vidékről. Ha így cselekszel, magadnak is örömet szerzel, és az én parancsomat is teljesíted.»

... A legidősebbik Agathürszosz lett, a következő Gelónosz, a legfiatalabbik pedig Szküthész. ... A fiúk közül kettő, Agathürszosz és Gelónosz nem tudta megoldani a feladatot, amelyet kellett volna, így hát szülőbanyjuk parancsára elvándoroltak a vidékről. A legfiatalabbik, Szküthész azonban megoldotta, és ott is maradt a vidéken.⁵⁴ (22. kép)

Arra, hogy a két fent idézett eredetmonda valóban ismert volt a szkíták, illetve a görögök körében, utalnak az ábrázolások, ahol ezek az alakok és szüzsék megjelennek. Ugyanakkor nem hallgathatunk arról, hogy Hérodotos leír egy harmadik mondát is, amely szerint a szkíták Ázsiából vándoroltak be:

„Van még egy hagyomány, a legtöbben azt mesélik, és magam is azzal értek egyet. Az Ázsiában lakó nomád szküthák háborúba keveredtek a masszaetákkal, ennek folytán kénytelenek voltak átkelni az Araxész folyón⁵⁵ és a kimmerek földjére vonulni. A hagyomány szerint ugyanis az a föld, amelyen most a szküthák laknak, egykor a kimmereké volt. A kimmerek a szküthák betörésének hírére – mivel nagy ellenséges sereg közeledett feléjük – tanácsot tartottak, de véleményük megoszlott: mindkét fél erősen ragaszkodott a maga nézetéhez, de a királyoké volt a helyesebb. A nép ugyanis úgy gondolkodott, hogy el kell vonulni s nem szabad kockáztatni a túlerővel szemben. A királyok viszont úgy, hogy a földért harcolni kell a támadókkal. Sem a nép nem akart engedni a királyoknak, sem a királyok a népnek. A nép úgy döntött, hogy vándoroljanak el, és harc nélkül adják át az országot a támadóknak. A királyok pedig úgy döntöttek, hogy inkább saját földjükön essenek el, és ott leljék sírjukat, mint hogy a néppel együtt elmeneküljenek, mert végiggondolták, hogy mennyi jóban volt részük itt, és mennyi rossz várna rájuk, ha elmenekülnének hazájukból. Minthogy kétféle döntést hoztak, két egyenlő létszámú pártra szakadtak, harcolni kezdtek egymással, és addig küzdöttek, amíg elhullottak egymás kezétől. A többi kimmer a Türasz folyó mellett temette el az elesetteket (sírdombjuk ma is látható), majd a temetés után kivonultak az országból, a szküthák pedig bevonultak és birtokukba vették az elhagyott területet.”⁵⁶

Az ázsiai őshaza hipotézisének hívei alapvetően erre a forrásadatra támaszkodnak. További bizonyítékként a régészeti leleteket veszik számba. A vita mára odáig fajult, hogy az európai eredetet vallók és az ázsiai leszármazás követői az egyes régészeti leletek kronológiáját igyekeznek időben visszafelé „húzni”, gondolván, hogy minél korábban sikerül meghatározniuk egy-egy, az általuk preferált vidékről származó leletegyüttest, annál több esélyük van igazuk bizonyítására. Valójában, mint már említettük, a kérdés megválaszolására önmagában – pl. a nyelvészeti argumentumok nélkül – a régészet nem alkalmas. Ez még akkor is így van, ha a szkítákkal elterjedő innovációk tekintélyes hányada igazolhatóan ázsiai eredetű. Ez a jelenség ugyanis a transzkaukázusi hadjáratok⁵⁷ (17. kép) következményeként jól értékelhető. A szkíták két megelőző időszak régészeti leletei pedig – ahogyan arra már kitértünk – töretlen „fejlődést” mutatnak az általunk tárgyalt időszakig. Leszögezhetjük tehát ismét: a gödörsíros, majd a katakombás, végül a gerendavázás fejlődési fázisokon keresztül törés nélkül jutunk el a Kr. e. VIII–VII. századig, azaz a szkítákkal

⁵⁴ HÉROD. IV.8–10.

⁵⁵ Az Araxés Hérodotosnál a Kaszpi-tengerbe torkolló folyó.

⁵⁶ HÉROD. IV.11.

⁵⁷ Ezekre a hadjáratokra a fentiekben csupán utaltunk és – minthogy jelen témánk szempontjából kevésbé lényegesek – nem térünk ki itt sem részletesen. A rájuk vonatkozó adatok jó összefoglalóját adta ALEKSZEJEV 2003. 97–129.

azonosítható régészeti horizontig. Az európai sztyepei etnogenezis tényét az antik auktorok azon megjegyzései is alátámasztják, amelyek szerint az iráni tömbtől (a helyben maradó 'szkítáktól') elváló többi iráni törzset Scythiából származtatják.⁵⁸

További adatokkal szolgálhat az embertani anyag vizsgálata. A szkíta koponyák miben sem különböznek a korábbi (bronzkori) gerendavázas kultúra embertani anyagától. A bronzkorban az egész későbbi szkíta szállásterületen (beleértve az Alsó-Volga vidékét, valamint a szakák területét is – Kazahsztán, Horizm és az Altáj) egységes az embertani anyag. Ez azonban a szkíta időszakban megváltozik. A keleti területen, elsősorban Tuvában tűnnek föl köztük a mongolid jegyeket viselő egyének, kevésbé az Altájban, még kevésbé Kazahsztánban, s csak egészen kis számban az Alsó-Volga-vidéken.⁵⁹

Nem változott meg a bronzkorhoz képest a tenyésztett állatok fajtája sem a Fekete-tenger északi partvidékén. Újdonságot csupán a háziszamár és a házimacska felbukkanása jelentett, ami a görög kolonizáció hatásának tulajdonítható.⁶⁰

A fenti természettudományos adatok azt jelentik, hogy a szaka⁶¹/szkíta népek elődei a bronzkorban vándoroltak szét korábbi 'öshazájukból'. A szakák a szkítákkal közeli rokon ázsiai, sztyepei népesség. Területük a kazah sztyepe, a Pamír-hegység és a Tien-san vidéke. A szaka megnevezés gyűjtőfogalom. A források alapján egyértelműen különféle életmódú népcsoportok (törzsek?) együttesét jelölték így. Hasonló a helyzet a masszagetá névvel. Ők a Kaszpi-tenger keleti partján, az Amu-Darja vidékén éltek. Ahogyan a szkíták és szakák esetében is megfigyelhetjük, voltak közöttük nomádok és földművesek egyaránt.⁶²

A szétvándorlás időpontjának meghatározásához további nyelvészeti adatokkal szolgálnak a Kr. u. VII–X. századból származó szaka vagy hotan-szaka nyelvmélekek. Ezek alapján a szétválás a Kr. e. V. század előtt már biztosan lejátszódott. Ekkor a szakák nyelve már külön dialektus volt, ami azt jelenti, hogy az európai szkíták és az ázsiai szakák nyelve már jóval korábban szétvált és külön úton fejlődött.⁶³ Ennek megfelelően legkésőbb a bronzkorban a népesség egy része elvándorolt.⁶⁴ Hogy a vándorlás keleti irányú volt, az nem lehet kétséges az irániakhoz köthető hydronimiák (víznevek) elterjedése alapján. Közülük elsősorban a *dan* = 'folyó' szóból képzett folyónevekről – pl. Don, Dnyeper (Danapr), Dnyeszter (Danastr), Duna (Danuvi) – kell szólnunk, amelyek a Fekete-tenger északi partvidékén sűrűsödnek, míg Közép-Ázsiában teljesen hiányoznak.⁶⁵

⁵⁸ Például „*Parthi Scythia profecti tenent...*” = „a Szkíthiából kivonult parthusok élnek...”, (CURT. RUF. IV.12.11.), „*Scythae, qui Parthos condiderunt...*” = „a szkíthák, a parthusok országának alapítói...”, (CURT. RUF. VI.2.14.), „*Parthi ... Scytharum exules fuere...*” = „A parthusok ... a scythák száműzöttjei voltak.” (IUSTINUS XLII.1.), „*Persae, qui sunt originitus Scythae...*” = „a perzsák is, akik származásukra nézve scythák...” (AMMIAN. XXXI.2.20.) – ABAJEV 1965. 124. alapján.

⁵⁹ Ez utóbbiak száuromata környezetben. DEBEC 1971. 8–9.

⁶⁰ CALKIN 1971.

⁶¹ HÉROD. szerint (VII, 64) a szaka nevet a perzsák adták valamennyi szkíta törzsnek.

⁶² Igen sok adatot közöl a szakákra vonatkozóan Leonyid Teodorovics JABLONSKIJ. Különösen 1996-ban megjelent könyvére támaszkodhatunk. Mind a szakákkal, mind a masszagetákkal foglalkozó legfontosabb összefoglalás a SZTYEPNAJA POLOSZA 1992. Itt megtaláljuk a kurgán-műveltség keleti ágának, az andronovói kultúrának és a szaka etnogenezisnek a viszonyára vonatkozó hipotézisek felsorolását további irodalommal (VAJNBURG–GORBUNOVA–MOSKOVA 1992. 25–26.).

⁶³ A VIII–X. századi kelet-turkesztáni emlékeken megőrződött feliratok alapján megállapítható, hogy a szaka (vagy hotano-szaka) nyelvben nem zajlottak még le olyan nyelvi változások, amelyek a szkítában meglehetősen korán végbementek. Ilyen folyamat pl. az ún. árja rotacizmus, vagyis, hogy az i(y) előtt az 'r'-ből 'l' lett. Így az Avesztából teljesen hiányzik, a perzsa feliratokon pedig csak idegen nevekben fordul elő 'l'. Ez a jelenség a Hérodotos által említett nevekben már megfigyelhető: pl. Ripaxsaya → Λιποξαις, (ABAJEV 1965. 12–13., ABAJEV 1971. 12.)

⁶⁴ VI. Abajev elképzelése szerint a Kr. e. II. ée. végén – I. ée. elején az iráni nyelvek két nagy tömbre váltak szét. Az egyikhez tartozott a szkíta-kimmer, a protoszogd, a protobaktriai, a másikba a protoméd-perzsa. Az utóbbi hordozói a Kaukázuson keresztül délre vándoroltak és elfoglalták az Iráni Platót. A Kr. e. I. ée. első felében a protoszakák szakadtak el a szkítáktól és terjeszkedtek keletre, egészen a kínai határig. Valószínűleg ekkor érték el Közép-Ázsiát a baktriaiak, szogdok, valamint néhány más iráni csoport is. (ABAJEV 1972. 36–37.)

⁶⁵ ABAJEV 1971. 11., ABAJEV 1979. 355–356. Vö. még a 40. jegyzettel!

A nyelvészeti adatok jól harmonizálnak a régészeti megfigyelésekkel. Az eurázsiai sztyeppén az érintett időszakban egyetlen olyan nagyobb arányú népmozgás mutatható ki a régészeti leletek alapján, amely a szkítákkal, illetve szakákkal – és a többi ázsiai iráni nomáddal – hozható összefüggésbe.

Összefoglalva az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy a bronzkortól (a kurgán-művelődések) kezdve az európai sztyeppé iráni nyelvű népek uralma alatt állt. Legkésőbb a bronzkor vége előtt ennek a nagy nyelvi tömbnek a keleti ága (az andronovói kultúra) eljutott egészen Közép-Ázsiáig. Ennek megfelelően a nyugati „végeken” kialakuló kimmer/szkíta népesség (Kr. e. IX–VIII. század) és a keleti csoportok – elsősorban a szakák – nyelve szétvált. A sazuromata/szarmata etnogenezis a két világ határán, ám közelebb a szkítához zajlott le. Következő alfejezetünk ezt a kérdést tárgyalja.

2. SZKÍTA–SZARMATA KAPCSOLATOK, A SZARMATA ETNOGENEZIS

„A sazuromatákról a következőket mesélik. Amikor a hellének az amazónokkal háborúskodtak (az amazónokra a szküthák az oiorpata szót használják, ami hellén nyelven férfiolót jelent, mert náluk az oior szó a férfi, a pata pedig az, hogy ölni), a hagyomány szerint a Thermódón mellett egy ütközetben legyőzték őket. A győzelem után elhajóztak, három tele hajó elfogott amazónnal. Ezek azonban a tengeren megrohanták a férfiakat és lemészárolták őket. De nem értettek a hajózáshoz, nem tudták, hogyan kell használni az evezőt, a vitorlát, meg a kormánylapátot. Így aztán, hogy a férfiakat megölték, ide-oda sodródtak a szelek és a hullámok hátán, míg végül elvetődtek a Maiétisz-tó partján fekvő Krémnoiba. Ez a Krémnoi a szabad szküthák területén van. Kiszálltak a hajóból, és beljebb mentek a lakott vidékre. Megszerezték az újukba kerülő első ménest, aztán lóháton végigrabolták a szkütha földet.

Megjelenésük váratlanul érte a szküthákat. Mivel nem ismerték az amazónok nyelvét, ruháját és származását, nem tudták elképzelni, honnan jöhettek, és magukkal egykorú férfiaknak gondolták őket. Mikor aztán megütköztek, és kezükre került néhány holttest, akkor nézték csak meg jobban, és jöttek rá, hogy nők. Összeültek tanácskozni, és úgy döntöttek, hogy attól fogva semmiképpen sem ölnek meg egyetlenegy sem, hanem elküldik hozzájuk a legifjabb társaikat, körülbelül annyit, amennyire az amazónok számát becsülték. Meghagyták nekik, hogy üssenek tábor a közelükben, s mindig csinálják ugyanazt, mint az asszonyok. Ha az amazónok megtámadnák őket, ne keljenek harcra, hanem fussanak el, és ha felhagytak az üldözéssel, húzódnak ismét közelebb hozzájuk. Azért határoztak így a szküthák, mert szívesen nemzettek volna gyermekeket az amazónokkal.

A kijelölt ifjak pedig a parancs szerint jártak el. Amikor az amazónok látták, hogy az ifjak nem akarnak ártani, maguk is megbékéltek, s a két tábor napról napra közelebb került egymáshoz. Az ifjaknak, akár csak az amazónoknak, nem volt másuk, csak a fegyverük meg a lovuk, s ők is vadászatból-zsákmányolásból éltek.

Déltájban az amazónok általában szétszéledtek, s egyesével-kettesével félrevonultak szükségüket végezni. A szkütha ifjak megismerték ezt a szokásukat, és ők is így csináltak. Amikor egyszer az asszonyok szétszéledtek, egy ifjú odament az egyikhez. Az amazón pedig nem kergette el az ifjút, hanem hagyta, hogy kedvét töltsse vele. Nem tudván vele szót érteni – hiszen nem értették egymás nyelvét –, kézzel-lábbal adta tudtára, hogy másnap legyen ott azon a helyen, de hozza magával valamelyik társát, mert – mutogatta – ő sem lesz egyedül. Visszatért az ifjú társaihoz, elbeszélte a történetet, másnap megjelent ugyanazon a helyen egy társával, s az amazón már várt rá egy barátnőjével. Mikor a dolog kitudódott, a többi ifjú is meghitt viszonyba került a többi amazónnal.

Végülis egyesítették a két tábor, együtt laktak, és mindenkinek az a nő lett a párja, akivel először közösült. A férfiak nem tudtak megbirkózni az asszonyok nyelvével, az asszonyok azonban megtanulták a férfiakét. S amikor már szót értettek egymással, azt mondták a férfiak az amazónoknak: «Vannak nekünk szüleink, javaink, nem szorulunk rá erre az életmódra. Menjünk haza a mieinkhez, és éljünk úgy, mint a többi ember. Ne féljete, ott is ti lesztek az asszonyaink, csak ti.» De a nők így feleltek: «Sosem tudnánk a ti asszonyaitok között lakni, mert a mi szokásaink mások, mint az övék. Mi a nyilazáshoz, a dárдавetéshez meg a lovagláshoz értünk, és még csak nem is konyítunk az asszonyi foglalatosságokhoz. A ti asszonyaitok viszont nem értenek ehhez, hiszen asszonyi munkák közt töltik napjaikat a szekéren, és sem vadászatra, sem más kalandra nem vonulnak ki. Nem tudnánk mi soha összeférni velük. Ha azonban szilárdan eltökéltétek, hogy mi legyünk az asszonyaitok, menjete el a szüleitekhez, kérjete ki a jussotokat, aztán gyertek vissza, és éljünk itt a magunk módján.» Az ifjú férjek megfogadták az asszonyok tanácsát, és ekképpen cselekedtek.

23. kép • Amazonharc ábrázolása egy Kr. u. III. századi szarkofágon (Vatikáni Múzeum, ltsz. 933. – a szerzők felvétele)

Meg is kapták a jussukat és visszatértek az amazónokhoz. Ekkor pedig így szóltak az asszonyok: «Félünk és rettegünk, ha arra gondolunk, hogy itt kell élnünk ezen a földön, hiszen itt fosztottunk meg benneteket a szüleitektől, és itt okoztunk oly nagy károkat országotoknak. Ha azonban csakugyan arra méltattok bennünket, hogy asszonyaitok legyünk, csatlakozzatok hozzánk, hagyjuk el ezt a földet, és költözzünk át a Tanaisz folyó túlsó partjára.»

Az ifjú férjek ebbe is beleegyeztek. Átkeltek a Tanaiszon, és előbb három napon át vándoroltak kelet felé, aztán a Maiétisz-tónál északnak fordultak, és még három napot mentek abban az irányban. Mikor elérkeztek arra a földre, ahol népük ma is lakik, letelepedtek. Ezért őrizték meg a szauromaták asszonyai a mai napig is ősi szokásaikat. Lovon vadásznak a férjükkel, vagy akár a férjük nélkül is, részt vesznek a háborúban, és ugyanolyan ruhában járnak, akár a férfiak.

A szauromaták *szkütha* nyelvet beszélnek (kiemelés tőlünk – I.E., K.V.), de mindegyre csak hibásan, mert az amazónok sohasem tanulták meg jól ezt a nyelvet. Az a szokás náluk, hogy egyetlen hajadon sem mehet férjhez addig, amíg legalább egy ellenséget meg nem ölt. Némelyik nő úgy vénül meg és úgy hal meg, hogy sosem megy férjhez, mert nem tudja teljesíteni a törvényt.”⁶⁶

⁶⁶ HÉROD. IV.110–117.

24. kép • Az egyes népek elhelyezkedése a sazuomata időszakban. Hérodotos alapján a Don jobb partját a szkíták uralták. Dareios hadjárata során a sazuomata területen keresztüljutva a budinoszok fatornyos városához értek. A budinoszok földjén túl nagy sivatag terület el.

Csábító lenne Hérodotos leírása után elkalandoznunk az amazonok (23. kép) vidékére, de ezt majd másutt tesszük meg. Ami most lényeges számunkra, a szkíták és szarmaták közötti kapcsolat, azaz a fentiekből levonható következtetés, hogy az antik auktorok a szarmatákat a szkíták leszármazottainak tartották. A szkíták és sazuomaták/szarmaták viszonya tehát semmiképpen nem redukálható a köztük lejárló harcokra, illetve békés egymás mellett élésre. Erre a kapcsolatra jellemző, hogy a szarmatákkal (pontosabban a sazuomatákkal) összefüggő legkorábbi ismert történeti esemény ugyancsak elválaszthatatlan a szkíták históriájától.

Hérodotos a perzsák I. Dareios vezette, szkíták elleni hadjárata kapcsán arról írt, hogy a szkíták keleti szomszédai a sazuomaták, akik ugyancsak részt vettek e háborúban. Több helyen is említi őket: „Aki a Tanaisz folyón átkel, már nem szkütha földön jár. Az első rész azoknak a sazuomatáknak (kiemelés tőlünk – I.E., K.V.) a puszta vidéke, akik a Maiétisz-tó öbléből tizenöt napi járásnyira laknak észak felé; itt ezen az egész területen sem vadon nőtt fa, sem gyümölcs nincs.” „A nyolcadik folyó a Tanaisz. Vize főntről jön, egy nagy tóból ered, s egy még nagyobb, a királyi szküthák és a sazuomaták közt határt alkotó Maiétiszba torkollik...”⁶⁷

Hérodotos tehát a Tanais, azaz a Don bal partjára lokalizálja az általa sazuomatának nevezett népet. Mégpedig szerinte a sazuomaták már Dareios szkíták elleni hadjárata idején ezt a területet lakták, hiszen „Tanácsot tartottak a szküthák, és megegyeztek, hogy egymagukban nem képesek nyílt csatában visszaverni Dareiosz seregének támadását. Követeket küldtek a szomszédaikhoz, így hát a szomszéd királyok is összeültek tanácskozni a roppant sereg közeledtének hírére. A tanácskozáson a taurosz, az agathürszosz, a neurosz, az androphagosz, a melankhlainosz, a gelónosz, a budinosz és a sazuomata király (kiemelés tőlünk – I.E., K.V.) vett részt.”⁶⁸ (24. kép)

Az ázsiai szkíták Kr. e. 529-ben Kyrosszal, majd 519-ben Dareiosszal hadakoztak. Kyros hadjáratát az Amu-Darja (Oxus) vidékére Hérodotos, illetve Strabón írta le. Közös forrásuk Hekataios lehetett. Dareios

⁶⁷ HÉROD. IV.21., IV.57.

⁶⁸ HÉROD. IV.102.

25. kép • A perzsák ázsiai szkíták/szakák elleni hadjáratának emlékei közé tartoznak azok a domborművek, amelyeken megjelennek a jellegzetes viseletű nomádok. Persepolisban a szaka tigraxaudák tűnnek fel: az apadanában (= az oszlopos, fedett csarnokban), a keleti lépcsőnél található domborművön az adózók felvonulásai közül a 11. delegáció (a szerzők felvétele)

26. kép • I. Dareios perzsa uralkodó három nyelvű behisztuni feliratán hirdette uralomra kerülésének és birodalma megszervezésének dicsőségét. A legyőzött népek között ott látjuk a szakákat is (7000 JAHRE 2000. 14., illetve FORGOTTEN 2005. 261. Nr. 465. alapján)

hadjáratának talán egyik oka Kyros megbosszulása volt, akit a massageták harcban öltek meg. A második, azaz a Dareios-féle 519-es hadjáratban Polyenos elbeszéléséből megtudjuk, hogy három szaka király – Sakesfar (Sáusafar), Omargés és Thamiris – szövetkezett a perzsák ellen.⁶⁹ (25–26. kép)

A perzsáknak nem sikerült a nomádokat pacifikálniuk, és részben ennek következménye lehetett a harmadik, új stratégián alapuló hadjárat Kr. e. 512-ben, amikor is Dareios az európai szkíták ellen fordult. A támadás háttérében a perzsa uralkodónak az a szándéka húzódtott, hogy a görögöket elvágja a kenyér- és

⁶⁹ HÉROD. I.201–214., STRABÓN XI.8.6., POL. STRAT. VII.12.

haltermelő, marhatartó vidékektől. Így kívánta előkészíteni nagy görög hadjáratát. A perzsák igen jól informáltak voltak Szkítiával kapcsolatban, és pontosan tudták, hogy a balkáni és kis-ázsiai görög városállamokban a pontusi export híján komoly közellátási nehézségekre lehet számítani.⁷⁰ Dareios átvonult a Balkán-félsziget keleti felén, átkelt az Al-Dunán és behatolt a sztyeppére.

Ezen események részleteiről ismét Hérodotos – pár évtizeddel a történések után a helyszínen gyűjtött információk alapján írt – IV. könyvéből értesülünk. A perzsa sereg mélyen behatolt a sztyeppére, de a nomád taktikát alkalmazó szkíták nem ütköztek meg vele. Visszavonultak előle eltakarítva az élelmet, betömve a kutakat, elpusztítva a legelőket. Így kényszerítették végül meghátrálásra a perzsákat.

Visszatérve Hérodotos elbeszéléséhez, miután a szkíták segítséget kértek: „...a különböző népektől összegyűlt fejedelmek pedig megtanácskozták a dolgot, de nem jutottak egyetértésre. A gelónosz, a budinosz és a sazuromata király közös akarattal megígérte, hogy segítséget nyújt a szkütháknak. Az agathürszosz, a neurosz, az androphagosz, a melankhlainosz és a taurosos király viszont...” elzárkózott a részvételtől. A sazuromaták nemcsak szövetségesként léptek fel, hanem egyazon hadseregben is harcoltak a szkítákkal, mint az Hérodotos két utalásából kiderül. A következő feladatot kapták, miután csatlakoztak a szkíták két részre osztott haderejének Skopasis által vezetett csapatához: „... ha a perzsák arrafelé tartanának, hátráljon meg előlük, vonuljon vissza a Maiétisz-tó mentén a Tanaiszhoz, ha pedig a perzsák visszavonulnának, eredjen a nyomukba és vegye üldözőbe őket.” A szkíta-szauromata szövetség hatékonyan alkalmazta a klasszikus nomád – „felégetett föld” – taktikát: „A szküthák előőrsei az Isztrosztól mintegy három napi járásra találtak rá a perzsákra. Mikor felfedezték őket, egynapi járásra előttük tábort vertek, s a közbeeső földeken minden élő növényt kiirtottak. A perzsák is meglátták az előttük feltünedező szkütha lovasokat – azok mindegyre visszavonultak, a perzsák meg állandóan a sarkukban voltak. Minthogy a perzsák csak egy sereget vettek üldözőbe, az után eredtek, amelyik keletre, a Tanaiszhoz vonult vissza. A szküthák átkeltek a Tanaiszon, nyomukban a perzsák is szintén átkeltek, és addig üldözték az előttük haladókat, míg át nem keltek a sazuromaták földjéről a budinoszokéra. Amíg a perzsák szkütha és sazuromata földön jártak, nem találtak semmi elpusztítanivalót a sivár pusztaságon.”⁷¹

Hérodotos leírása részletes és megbízható. Ennek megfelelően bizonyos, hogy a Kr. e. VI. század végén a Don bal partján, a torkolatvidéken, vagyis az Azovi-tenger partjánál keresendő a sazuromata szállásterület. Nem meglepő, hogy éppen a források elemzése alapján M.I. Rosztovcev végső soron a sazuromata etnogenezis színterét az Azovi-tenger környékén sejtette. Konsztyantin Fjodorovics Szmirnov (27. kép) elfogadta ezt a sazuromatákra (autochton etnogenezis) vonatkozó elképzelést.⁷² A Don és Volga közötti sztyeppén ugyanekkor egységes régészeti leletanyag mutatható ki ebben az időszakban, amelynek kiformalódását a VII. század legvégére – a VI. század elejére lehet keltezni. A kutatás joggal határozta meg ezt a leletanyagot a sazuromaták hagyatékaként (lásd a következő fejezetben!). Az egyetlen kérdés, mely felmerülhet, hogy egy olyan hatalmas térségre, mint amilyen a Don és Volga közti – sőt egészen az Urálig nyúló – sztyeppé, ki lehet-e terjeszteni a kizárólag a nyugati peremen említett nép szállásterületét az egységes régészeti leletek alapján.

27. kép • Konsztyantin Fjodorovics Szmirnov (1917–1980) orosz régész, szkíta-szarmata szakértő

⁷⁰ TOLSZTOV 1950. 110–112.

⁷¹ HÉROD. IV.119–123.

⁷² ROSZTOVCEV 1918. 29., 33–35., SZMIRNOV 1984. 10–11.

Véleményünk szerint ennek semmi akadálya nincsen. Utalnunk kell itt a szkítákkal, szakákkal, masz-szagetákkal kapcsolatban már kiemelt adatokra. Hasonló a helyzet a sazuromata/szarmata elnevezéssel is. Egyfelől talán egy törzs(?) neve, másfelől – és általában így használták az antik szerzők és a sztyeppe történetének legújabb kori kutatói egyaránt – gyűjtőnév, több törzsből(?) álló törzsszövetség(?) elnevezése. (A hozzá tartozó kisebb-nagyobb törzsek nevére, illetve a társadalmi struktúra problematikájára majd a megfelelő helyen kitérünk. Itt egyrészt nem akarjuk vele az olvasót túlterhelni, másrészt a legkorábbi forrásokban egyértelműen csak a szarmata, illetve annak névvariációi – sazuromata, szirmata – olvashatók.)

Mint a fentiekből egyértelműen kiviláglik, a sazuromaták/szarmaták története nem választható szét a szkítákétól. Ők maguk a szkíták egyenes ági leszármazottai.⁷³

A szarmata nyelvi emlékek száma meglehetősen csekély, összefüggő szöveg egyáltalán nem maradt ránk. Ennek ellenére ma már nem merülhet fel kétely azzal kapcsolatban, hogy a szarmaták valóban „szkütha nyelvet beszéltek”, amely a középíráni nyelvek északi ágához tartozott.

A szarmata vagy sazuromata név etimológiája mind a mai napig nem tisztázott egyértelműen.⁷⁴ Többféle magyarázatot ismerünk. Az egyik elterjedt nézet szerint az Avesztában előforduló ‚saora’ = ‚kard, penge’ szóból származtatható és ‚kardviselőt, kardhordozót’ jelent. Mások szerint a ‚sau-rom’ = ‚fekete hajú’⁷⁵ a megfelelő értelmezés, de lehet, hogy a ‚sau-roma’ = ‚fekete bundás’.⁷⁶ Felmerült a ‚sarah’ = ‚fej, főnök’ szó alapján, hogy Hérodotos ‚királyi szkítáinak’ avesztai ‚sairima’ fordítása lenne a sazuromata név. Sz.P. Tolszov véleménye szerint a ‚sawr’ = ‚swar’ = szanszkrit ‚svarga’ = ‚ég’, illetve az iráni ‚khwar’ = ‚nap’ szóra vezethető vissza a szarmaták neve, és ekként a jelentése a ‚nap népe’, Horezm neve pedig ugyanebből a szóból származik és jelentése ‚a nap országa’.⁷⁷

A szarmata/sazuromata (Σαυρομάται, Σαρμάται, Sauromatae, Sarmatae) elnevezés – bármit jelentesen is – széles körben elterjedt az eurázsiai sztyeppe szkítákkal rokon, esetleg velük azonos népeire vonatkozóan. Ennek megfelelően jó néhány törzs vagy népcsoport (szirák, aorsz, jazig, roxolán, alán, urg, királyi szarmata stb.) összefoglaló neve. Általános elnevezésről van szó (és a továbbiakban mi is ilyen értelemben használjuk), melyet az ún. Európai Sarmatia (Sarmatia Europae⁷⁸) lakosságának megjelölésére használtak az antik szerzők (28. kép).⁷⁹ Az egyes törzsek elválasztása – mint arra alább részletesen kitérünk – a korszak kutatóinak vissza-visszatérő problémája. Ugyanakkor előre kell bocsátanunk, hogy egy mozgékony állattartó, és ennek megfelelően gyakran portyázó népesség esetében az etnikai meghatározás minden esetben

⁷³ Ennek fényében aligha meglepő, hogy a szarmatákkal kapcsolatban is felvetődött már, hogy Közép-Ázsiából bevándorló félnomádok lettek volna (HARMATTA 1994. 566.). E teória igazolására egyetlen komoly érvet sem sikerült felhozni.

⁷⁴ Az egyes etimológiákhoz lásd pl. MÜLLENHOFF 1892. 101–125., főként: 120., VASMER 1923. 51. Áttekintést nyújt az eddig kialakult elképzelésekről VERNADSKY 1951. 342–343. és ZGUSTA 1955. 264–265. Legutóbb JAJLENKO 2015. 430. foglalkozott a kérdéssel, cáfolva a legtöbb felmerült magyarázat valószínűségét, lándzsát törve a mellett, hogy a folyam/folyó jelentésű indoárja sárma, illetve thrák *sarma tövel köthetjük össze a nevet.

⁷⁵ Mivel azonban Ammianus Marcellinus (AMMIAN. 31.2.21.) szókének írja őket, inkább ‚fekete fejviseltes’ lenne a jelentése.

⁷⁶ DUMÉZIL 1978. 7. szerint ezt támasztaná alá az olbiai ún. Protogenés dekrétum (lásd LATYSHEV 1916/1965. N.32. 54–55.) Saudara-tai megnevezése, amely alapján a név ugyanazt jelentené, mint a melankhlainos (= ‚fekete kabátos’) megjelölés (vö. HÉROD. IV.20., 100–102., 107., 119., 125.).

⁷⁷ TOLSZTOV 1950. 84., AMMIAN. 48. 80.

⁷⁸ PTOLEM. III.5.

⁷⁹ Fölmerül az a lehetőség, hogy kezdetben csupán egyetlen törzs nevééről van szó (HÉROD. IV.21.), ugyanis ekkor még igen kis területre lokalizálhatók a sazuromaták. Míg Hérodotos különféle szkíta törzseket sorol, és nála a ‚szkíták’ nemcsak politikai, de egyértelműen néprajzi, nyelvi és kulturális egységet is jelentett (HARMATTA 1941. 31–32.), addig a sazuromaták esetében erről még szó sincs. Csupán egy „nép” (ἔθνος), mely egy – részben a Tanais, részben egy pusztaság által határolt – zárt térségen élt, a budinoszok szomszédságban. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a sazuromaták neve meginduló vándorló hódításaikkal válik átfogó névvé, ahogyan később ez pl. Dzsingisz kán terjeszkedése során történt a mongoloknál.

komoly nehézségekbe ütközik.⁸⁰ Ennek megértéséhez elegendő itt idéznünk Ammianus Marcellinus egy helyét, ahol arról van szó, hogy az alánok „A szomszédos népeket sok győzelmes harcban fokozatosan leigázták, és a perzsákhoz hasonlóan a saját nevük alatt egy néppé olvastották.”⁸¹

28. kép • Ptolemaios 8. európai térképlapja (PTOLEM. Octava europe tabula alapján). A Sarmatia (Σαρματία) név Pomponius Melánál tűnik föl először (POMP. MELA 3.4.), aki a Visztulától az Istrosig terjedő vidéket említi ekként. Ptolemaiosnál egészen a Volgáig terjed, és ő két félre osztja: Európai és Ázsiai Sarmatiára. Sarmatia területe – legalábbis annak egy jelentős része – a korábbi Scythia vidékét fedi, melynek legkorábbi leírása Hérodotosnál maradt fenn. (Kelet-Európa császárkori földrajzának jó összefoglalása: PODOSZINOV 2002.)

Összefoglalva e fejezetünk lényegét: a sazuomaták/szarmaták a szkíták egyenes ági leszármazottai. Nyelvük a középiráni nyelvek északi ágához tartozott. Néppé válásuk a Don és Volga, illetve Urál folyó közötti sztyeppén zajlott le.

⁸⁰ Az etnikum, etnicitás, etnikai meghatározás és a régészet lehetőségeinek kérdésköre napjainkban éles elméleti viták keresztjében áll. Gondolunk itt a Sebastian Brather által felvetett szempontokra és az általuk indukált számtalan bírálatra (BRATHER 2004., az összefoglaló rész magyar fordítása és hozzá kapcsolódó tanulmányok egy sorozata megjelent a *Korall* társadalomtörténeti folyóirat 7: 24–25. számban 2006 júniusában). Az elhangzottakat igyekeztünk szem előtt tartani, de a vitába nem kívánunk bekapcsolódni, mivel az túlságosan messze vezetne választott témánktól.

⁸¹ AMMIAN. 31.2.13.

2. SZAUROMATA VAGY SZARMATA?

1. NÉHÁNY SZÓ A KRONOLÓGIÁRÓL

Mielőtt rátérnénk a szarmata történet legkorábbi korszakának tárgyalására, ismertetnünk kell egy jó száz éve vitatott kérdést: a teljes szarmata időszak korszakolását és kronológiáját. A sztyeppe szarmata korának periodizációja már csak azért sem egyszerű, mivel hatalmas területről van szó, egymástól folyókkal elválasztott és összekötött „kisebb” (ámde még így is fél Európányi és olykor még nagyobb) tájegységekről. Különböző csoportok (törzsek?) kerülnek szóba. Befolyásolja a kronológiát az egyes jól keltezhető leletek – és ezek többségében az antik magaskultúrák műhelytermékei – hogyan és milyen útvonalon kerülnek el a centrumokhoz közelebb vagy távolabb fekvő vidékekre. Figyelembe kell vennünk a fő útvonalakat, valamint azt, hogy egy-egy barbár csoport milyen terméket (arany, méz, prém, bőr, állat, rabszolga, gabona, hal stb.) adhatott cserébe, és az aktuálisan mennyire volt fontos a kereskedelmi partner számára. Túl ezen a kronológia alapjául szolgáló tárgyak kettős, sőt hármas keltezését is említenünk kell. Arról van szó, hogy például egy-egy görög városban készült ötvöstárgy mikor jutott el gyártása után a barbárokhoz, és kérdés az is, hogy ezek után mennyi idővel kerülhetett sírba, hány nemzedék őrizte vagy használta.

Anélkül, hogy tovább taglalnánk a felvetődő kérdéseket, rövid áttekintést adunk a jelenleg használatban lévő periodizációról, és annak kialakulásáról.⁸² A szarmata kultúráknak, amelyek egyben kronológiai fokozatokat is jelentenek, sokáig precíz (de nem mindig következetes!) nomenklatúráját használta a szovjet/posztsovjét kutatás. (Ezek közül néhány kategória a hazai szarmata irodalomban is meghonosodott, sajnos többnyire fogalomzavar eredményeként.⁸³) A kultúrák, illetve korszakok elnevezései nem mindig ugyanazt a fogalmat fedik, attól függően, hogy ki melyik régióban és melyik korban alkalmazza/alkalmazta azokat. A szarmata törzsek olykor lassú, máskor igen gyors kelet–nyugati irányú vándorlása következtében az egyik korszak már „véget is ért” a Volga–Don közén, de még „meg sem kezdődött” a Dnyeper völgyében.⁸⁴

A továbbiakban mi az utóbbi évtizedben is széles körben használatban lévő felosztások egyikét használjuk, nevezetesen a táblázatban a Grakov/Szmirnov/Moskova neve alatt szereplőt. A „leginkább elfogadott” kifejezés csak viszonylagos, ami világosan kiderül, ha kézbe vesszük a legfrissebb munkákat: ezekben mind újabb és újabb kronológiai finomítások, illetve egészen váratlan – a „klasszikustól” eltérő – rendszerek mellett törnek lándzsát az orosz és ukrán kutatók.⁸⁵ (A vitához – kívülállók lévén – nem kívánunk hozzászólni.)

Végezetül felhívjuk a figyelmet, hogy a Kárpát-medencei szarmaták történetén és régészeti leletein belül ugyancsak elválasztunk kronológiai horizontokat. Ezek teljesen függetlenek az eddig tárgyalt sztyeppei rendszertől. A szarmaták a sztyeppei középső szarmata időszakban jelentek meg hazánk területén, és az ottani késő szarmata időszak végét túlélték a Duna-medencében.

⁸² MORDVINCEVA 2013. a kérdés jó összefoglalását adja bő irodalommal.

⁸³ Ilyen volt például az árokkal kerített sírok „prohorovkai temetkezési szokásként” történő értékelése (ZALOTAY 1953.).

⁸⁴ Lásd például a Kr. e. III. század problematikájáról írottakat a következő fejezetben!

⁸⁵ Az „új kronológiákra” található példákat az utóbbi nagy szarmata konferenciák egyikének előadásait tartalmazó kötetben (SZARMATSZKIJE KULTURI 2004.). Táblázatunk utolsó három oszlopa alapján pedig némi fogalmat alkothatunk az előállt, meg lehetőszen zavaros helyzetről.

Kor	Rikov	Rau	Grakov / Szmirmov Moskova	Szkripkín	Berlizov	Zuev	Scsukin	Kor		
Kr. u. IV. sz.	C B D i k u r g á n o k	B fázis	Sipovói kultúra = alán kultúra Késő szarmata		E	Alán Késő szarmata periódus	Késő szarmata kultúra	Kr. u. IV. sz.		
Kr. u. III. sz.					D				Kr. u. III. sz.	
Kr. u. II. sz.					C3				Kr. u. II. sz.	
Kr. u. I. sz.		A fázis			C2				Kr. u. I. sz.	
Kr. e. I. sz.	A S z u s z l i		Szuszli kultúra = középső szarmata		C1	Középső szarmata peiódus	Szuszli kultúra	Kr. e. I. sz.		
Kr. e. II. sz.								70 40 B2b B2a B1		Kr. e. I. sz.
Kr. e. I. sz.	A P r o h o r o v k a i k u r g á n o k (Rosztovcev)		Prohorovkai kultúra = korai szarmata		A3	Prohorovkai periódus	Prohorovkai kultúra	Kr. e. I. sz.		
Kr. e. II. sz.								A2		Kr. e. II. sz.
Kr. e. III. sz.								A1		Kr. e. III. sz.
Kr. e. IV. sz.	A B l u m e n f e l d i A 1 2 . k u r g á n (Grakov)	Szauromaták ?	Virágkor			Törés a kulturális folytonosságban (hiatus)	Prohorovkai kultúra Prohorovkai csészék	Kr. e. III. sz.		
Kr. e. V. sz.			Stabilizáció							Kr. e. IV. sz.
Kr. e. VI. sz.			Atmenet							Kr. e. V. sz.
Kr. e. VI. sz.			Blumenfeldi kultúra = szauromata			Blumenfeldi periódus	Blumenfeldi kultúra	Kr. e. VI. sz.		

A kronológiai összefoglaló táblázat a nézetek sokszínűségét jól illusztrálja.⁸⁶

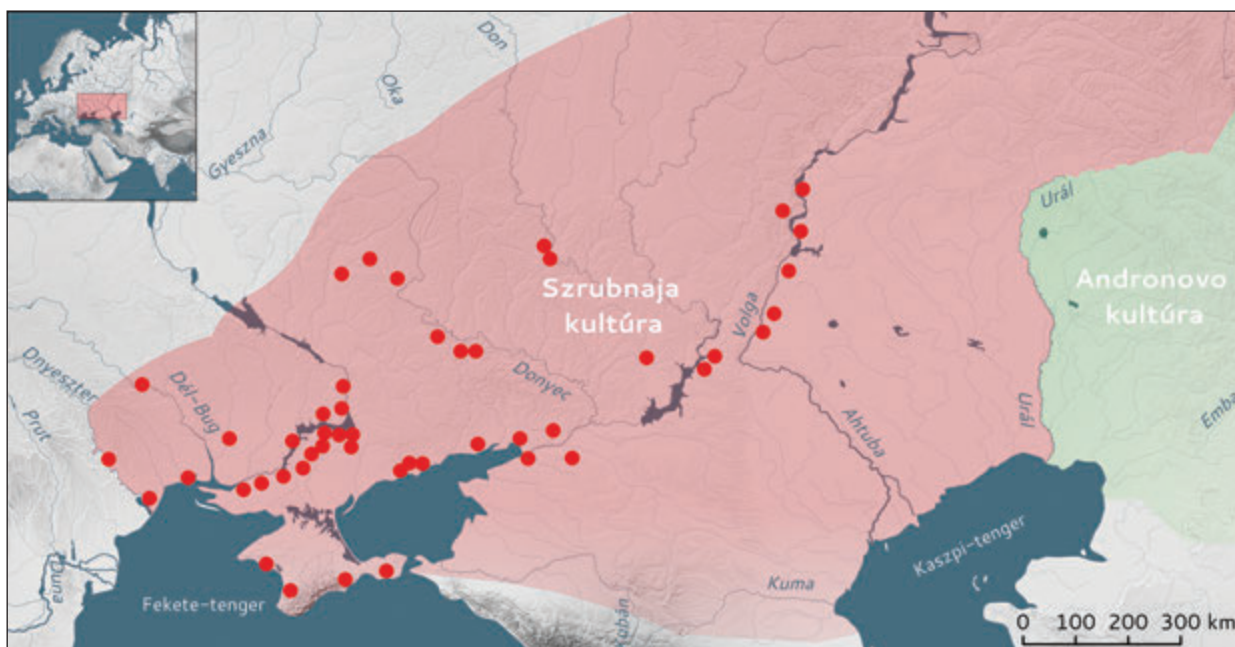
2. A LEGKORÁBBI SZAUROMATA–SZARMATA LELETANYAG

(KR. E. VI. SZÁZAD – III. SZÁZAD KÖZEPE)

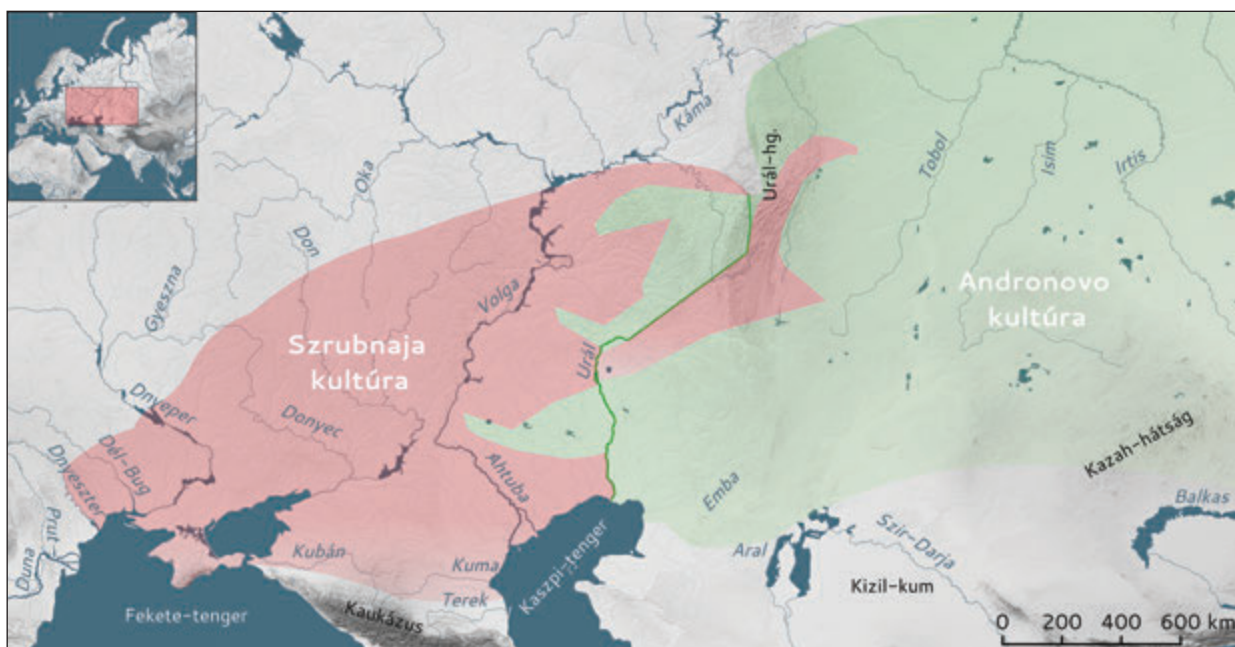
Ha az előzményektől indulunk el⁸⁷ a régészeti anyag bemutatása során, akkor egyfelől a szrubnaja (= gerendaváz, Timber Grave) kultúra késői időszakával (Kr. e. XII–IX/VIII. század) és mindenekelőtt déli területével (részben a Don és Volga köze, az Alsó-Volga-vidék, részben a Fekete-tenger északi partvidéke) kell megismerkednünk (29. kép), másfelől a hatalmas területen elterjedt andronovói kultúrkör Urál-vidéki csoportjával. Ez a két bronzkori kultúra határozta meg ugyanis a szauromata lelethorizont kialakulását, a szauromata/szarmata népesség etnogenezisét. A szrubnaja és az andronovói népesség közötti határ (30. kép) nem volt éles, így pontosan meghúzni nem is tudjuk. Igen sok andronovói elem mutatható ki a szrubnaja kultúra hagyatékában, és viszont, a szrubnaja erősen hatott a kontaktzónában az andronovói szomszédokra. A két kultúra határának meghúzásakor további nehézséget jelent az Alsó-Volga- és a Dél-Urál-vidék relatíve gyenge kutatottsága. Mai ismereteink szerint valahol az Urál folyó alsó szakaszától nyugatra találkoztak, majd északabbra az Urál-hegység nyugati lejtőin, nagyjából Urálszk és Baskíria határa között. A két bronzkori népesség közös előzményekre – a kurgán-műveltség korábbi időszakára – vezethető vissza. Közös jellemzőjük a nomád életmód, melyet helyenként a letelepedett népesség földműves falvai színezték.

⁸⁶ A táblázat SCsUKIN 2004. risz. 2. alapján készült.

⁸⁷ Összefoglalását lásd például DVORNYICSENKO–KORENYAKO 1989.

29. kép • A gerendavázás (szrubnaja vagy Timber Grave) kultúra legfontosabb lelőhelyei a preszkíta időszakban (GRAKOV 1977. risz. 74. alapján) az andronovói kultúra területével

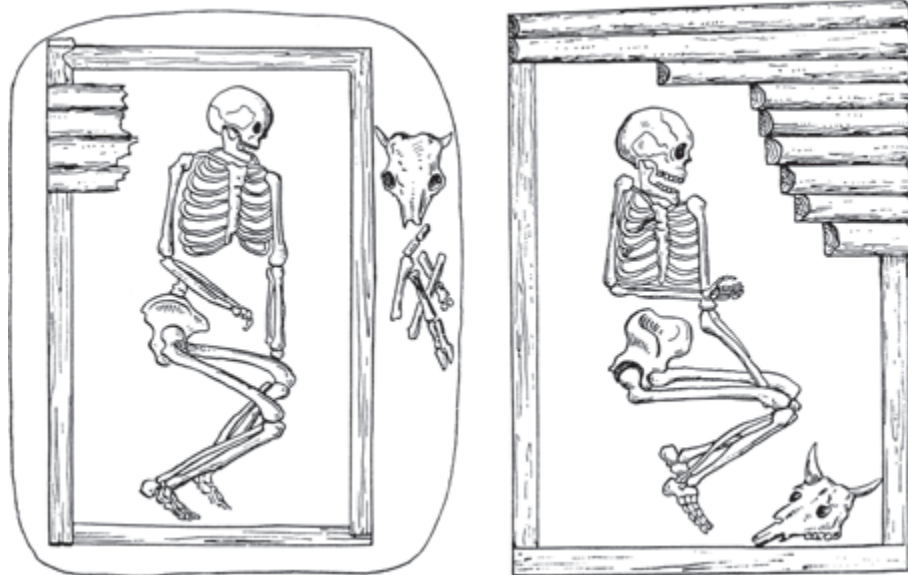

30. kép • A szrubnaja és az andronovói kultúra találkozási és kölcsönhatásának színtere az Urál alsó folyása és az Alsó-Volga-vízágyban keresendő (SZMIRNOV 1964. risz. 76. alapján)

A szrubnaja anyagi kultúra a Kr. e. VIII–VII. század táján – azaz a bronzkor és vaskor fordulóján – fokozatosan változni kezdett, elsősorban a Volga és a Dnyeper menti területeken. Az ebből a korból származó temetkezéseket gyakorlatilag már „átmenetieknek”⁸⁸ nevezhetjük a sauzomata sírok felé (31. kép). Ekkoriban kezdett elterjedni andronovói hatásként a Ny–K-i tájolás, mely aztán uralkodóvá vált

⁸⁸ Az átmeneti időszakot egyesek kimmer periódusnak (pl. DVORNYICSENKO–KORENYAKO 1989.), mások késő szrubnaja kornak (pl. MAMONTOV 1980.) nevezik.

31. kép • A szrubnaja kultúrára jellemző, hogy a halottaknak boronakamrát ácsoltak. Két észak-donyeci példa (GRAKOV 1977. risz. 84. alapján)

a sauromaták körében. Valójában igen kisszámú régészeti lelet áll rendelkezésünkre ennek az időszaknak a tanulmányozásához. Jelen ismereteink szerint „eltűnnek” a települések.⁸⁹ Ugyanakkor a sírokban jól követhető az edénművesség (formák és díszítések) és jó néhány tárgyforma továbbélése a szrubnaja kultúra óta.⁹⁰

Hérodotos, illetve Hekataios VI. századra vonatkozó adatai alapján – mint arra a II.1.2. fejezetben kitértünk – az Alsó-Don bal partja egyértelműen a sauromaták szállásterülete. Az erre az időszakra datált lelethorizont ilyenformán a sauromatákhoz köthető. Az is megállapítható, hogy ez az anyagi kultúra nem korlátozódik az Alsó-Don vidékére, hanem annál jóval szélesebb körben kimutatható. Elsősorban az Alsó-Volga-vidékről van szó, de a dél-uráli⁹¹ leletanyag is nagyon közel álló. Időben pedig visszafelé követhető a VII. századig.

32. kép • Paul Rau (1897–1930) volgai német régész, folklorista, képzőművész önarcképe (<http://lexikon.wolgadeutsche.net/article/256> alapján, 2017. május 22.)

33. kép • Borisz Nyikolajevics Grakov (1899–1970) orosz régész, szkíta-szarmata szakértő

A kutatás ez alapján már igen korán azonosította a sauromaták – szkítákéhoz sok tekintetben hasonló – leletanyagát. Az Alsó-Volga mentén a hozzájuk köthető temetkezések körét elsőként egy volgai német kutató, Paul Rau (**32. kép**)

⁸⁹ Hozzátehetjük, hogy erről a vidékről a többi időszakból sem – vagy legalábbis csak alig-alig – ismerünk településeket. A telepek hiányát a nomád életmóddal magyarázták.

⁹⁰ Az ún. „átmeneti időszak”, azaz a VIII–VII. század kutatásához lásd SZMIRNOV 1957. 10–12., SZMIRNOV 1964. 174–188.

⁹¹ Dél-Urál alatt itt és az alábbiakban – ha külön nem hangsúlyozzuk – mindvégig az Urál folyó alsó folyását értjük (Baskíria, Orenburg megye keleti része és Nyugat-Kazahsztán), nem az Urál-hegységről van szó.

határolta körül és határozta meg Hérodotos feljebb idézett adatai alapján sazuromataként.⁹² Borisz Nyikolajevics Grakov (33. kép) ugyanezt a leletkört Blumenfeld kultúra néven kezdetben a szkítákhoz kötötte, majd később ő is a sazuromata elképzelés hívévé vált.⁹³ A Don és Volga közötti sztyeppe és az Alsó-Volga-vidék, valamint a Dél-Urál előterének Kr. e. VII–VI. századi régészeti leletanyagát a jelen kutatás egybehangzóan a sazuromatákhoz köti. A területi azonosság miatt természetesen merült föl az a kérdés, hogy a megelőző időszak lakossága milyen kapcsolatban volt a sazuromatákkal. A sazuromata sírokban számos szrubnaja temetkezési rítuselem figyelhető meg: a tűzkultusz nyomai, nagyméretű sírgödrök fakonstrukciókkal, fa boronakerítések az egyes sírok körül, a kurgán alatt. Az uráli sazuromaták kultúrájában ezzel együtt az alsó-volgaihoz képest több andronovói vonás is megfigyelhető.⁹⁴

34. kép • A szkíta és sazuromata/szarmata leletek elterjedése a Kr. e. VII–III. században (MELJUKOVA–MOSKOVA 1989. karta 1. alapján)

A sazuromata kultúra (34–35. kép) bemutatását azzal kell kezdenünk, hogy – a VIII. század eleje és a VII. század közötti átmeneti időszakhoz hasonlóan – a sazuromata korszakban ugyancsak hiányoznak az állandó települések az egész szállásterületen. Egyedül az Ahtuba folyó mellett gyűjtött sazuromata cserepek utalnak talán ideiglenes szálláshelyre.⁹⁵ Nem véletlen, hogy „amíg a perzsák szkütha és sazuromata földön jártak, nem találtak semmi elpusztítani valót a sivár pusztaságon”,⁹⁶ azaz az itt élők könnyedén meg tudták oldani a terület kiürítésének feladatát.

A temetkezések (36–37. kép) kivétel nélkül kurgánosak,⁹⁷ ezeknek két változata ismert: egyik részüknél a sírt korábbi kurgánba ássák bele (az orosz szakirodalomban *впускное погребение*), a másik részüknél

⁹² RAU 1929.

⁹³ GRAKOV 1947. – a korábbi irodalommal.

⁹⁴ SZMIRNOV 1957. 10–12.

⁹⁵ SZMIRNOV 1989. 168.

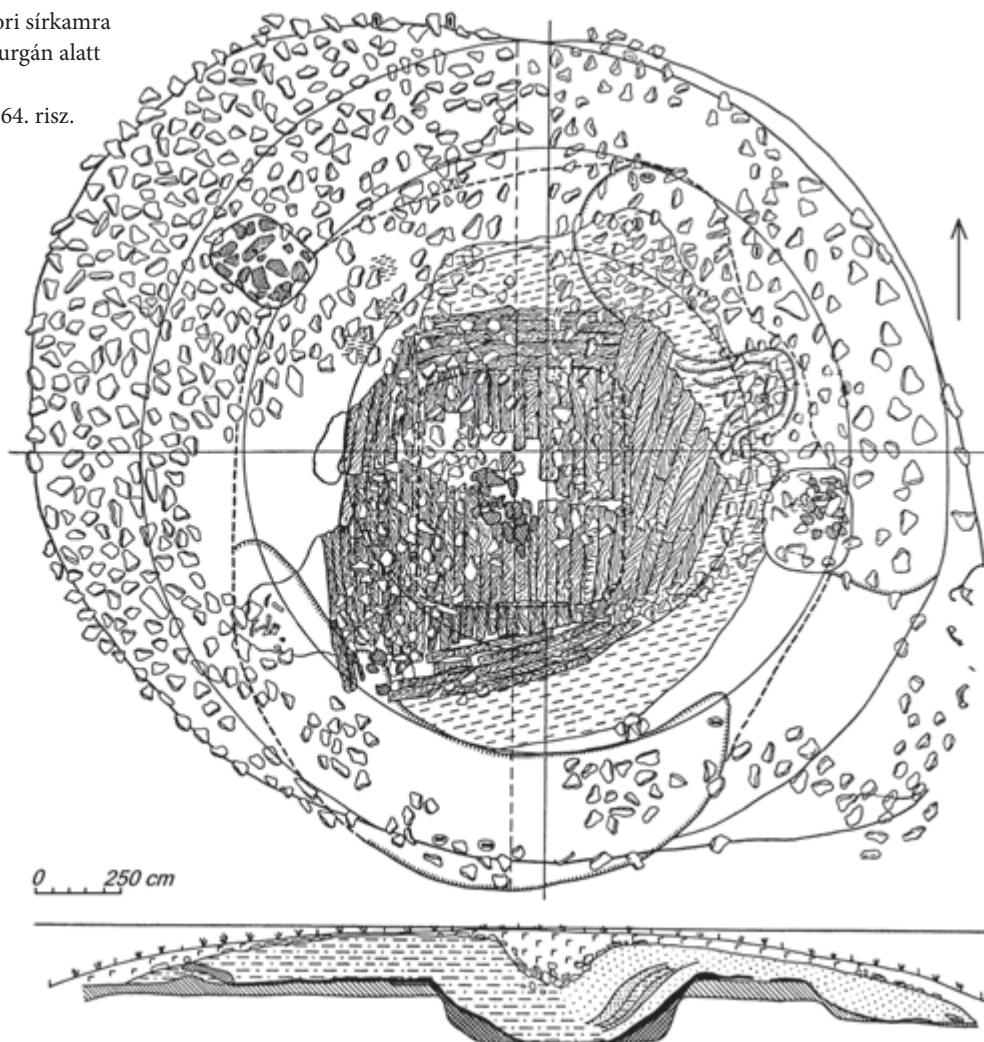
⁹⁶ HÉROD. IV.123.

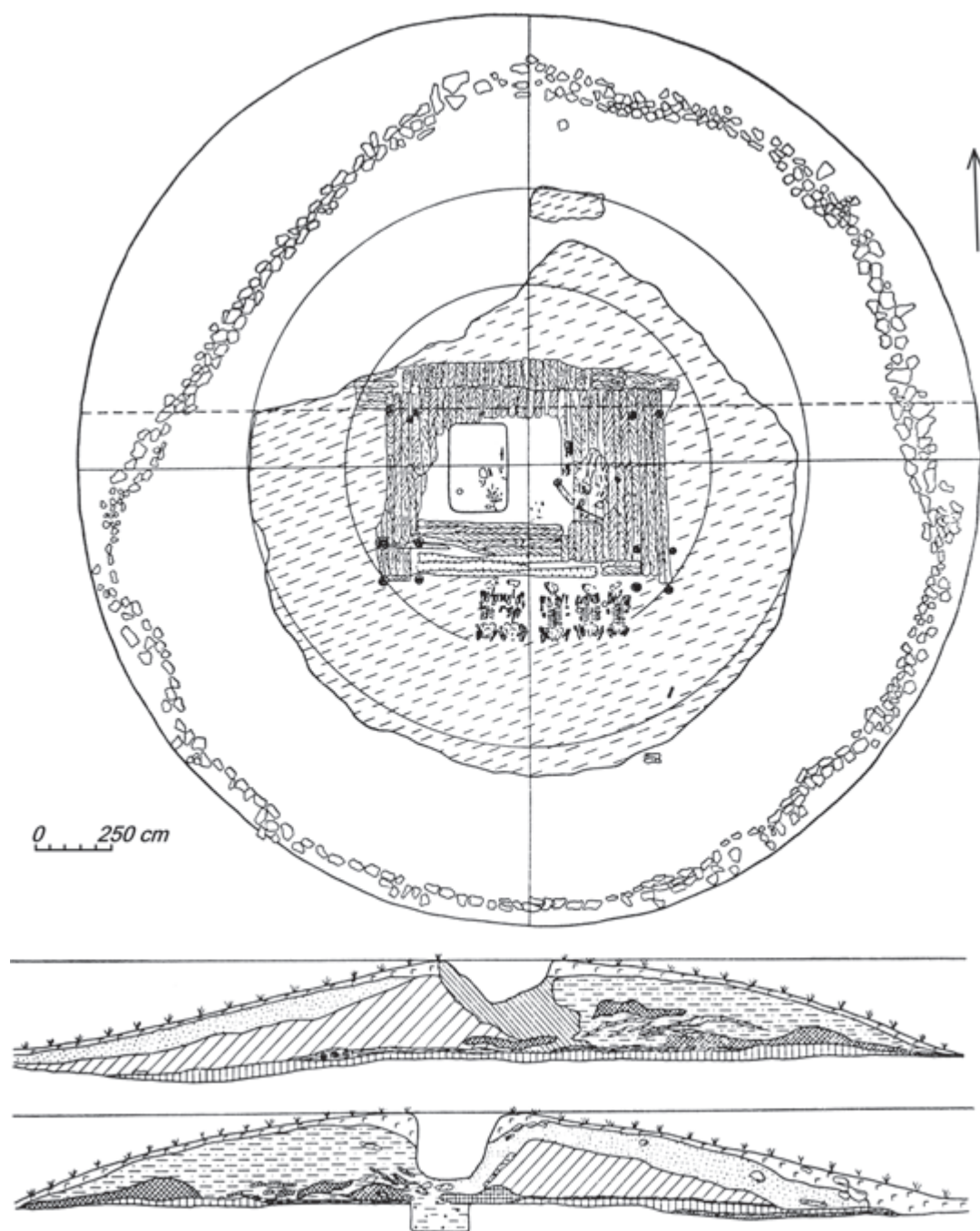
⁹⁷ A rítus és leletanyag általános jellemzését alapvetően SZMIRNOV 1989. 165. Tab. 63–70. alapján adtuk, kiegészítve azt helyenként az újabb kutatási eredményekkel.

35. kép • A legkorábbi szauromata/szarmata leletek elterjedése (SZMIRNOV 1984. risz. 1. alapján) 1: a Volga–doni csoport leletei, 2: a Szamara–uráli csoport leletei, 3: a kelet-uráli csoport leletei

36. kép • Szaumomata kori sírkamra kőpakolásos kurgán alatt a Dél-Urálban (SZMIRNOV 1964. risz. 31. alapján)

37. kép • Szauromata kögyűrűs, lovas, kurgános temetkezés a Dél-Urálban (SZMIRNOV 1964. risz. 25. alapján)

a kurgánt maga a szauromata közösség emeli halottainak (основное погребение). A sírgödör rendszerint téglalap alaprajzú, olykor ovális. A téglalap alaprajzúak között több esetben akadnak igen szélesek is. Általában Ny–K-i, olykor K–Ny-i tájolásúak. Többségüket fával fedték, néha sátor alakúra képezték ki a sírkamrát. Kevés esetben fordul elő egy-egy teljes ló eltemetése a halottal, gyakrabban csak a lószerszám (zabla) került a sírba. Gyakori leletek az üstök és a kőoltárok, illetve a füstölők (курильница) (38–39. kép). Ez utóbbiak gyakran gazdag mellékletű (tükör, csontkanál, kagyló ásványi festékekkel stb.) nők sírjába is bekerültek. A tűzkultuszra az oltárokon megfigyelt égésnyomok és a füstölőedények mellett jó néhány rítuselem utal, így a sír felett meggyújtott tűz maradványai, a gödörbe bedobált faszén és hamu, valamint a halott mellett talált okkerrögök. A szauromata rítusban a ló az egyik fő áldozati állat az Urál-vidéken (a lócsontok

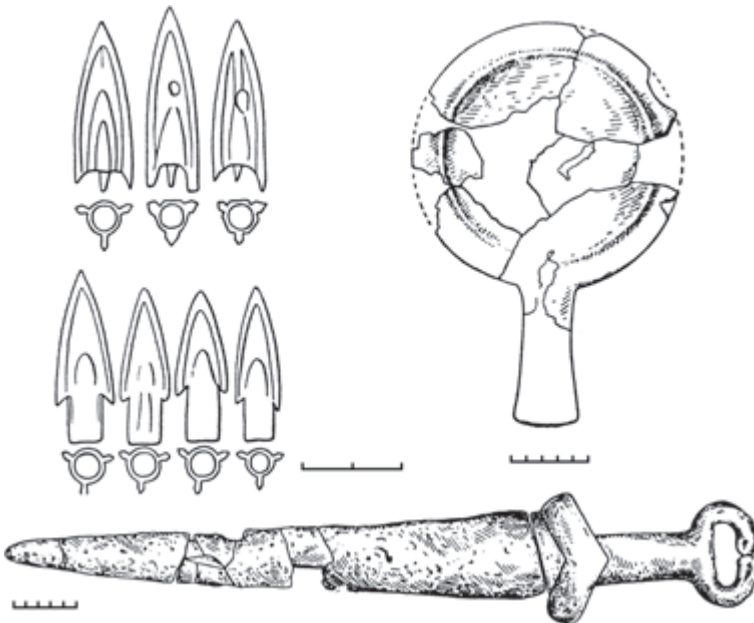
38. kép • Jellegzetes sauromata leletek (SZMIRNOV 1964. risz. 70/a: 5., 74: 3., 7–8., 10., 75: 4., 78: 1–2., 6., 80: 2., 4., 12., 18. alapján)

a sírban vagy a sírhalom földjében a halotti tor maradványai). Gyakoriak a fegyveres temetkezések: elsősorban nyíllal megtömött tegezek, kardok, török szolgálták a harcost a túlvilágon (40. kép). Lándzsát, páncélt vagy sisakot csak ritkán adtak vele. Sajátos módon fegyvereket nem csak férfiak, hanem nők mellé is helyeztek a sírba. A női sírok közel 20%-ában találtak fegyvert: általában nyilat és csak ritkán kardot vagy tört.⁹⁸

⁹⁸ SZMIRNOV 1975A. 155.

39. kép • Kr. e. VI. századi kőoltár
Sztarocserkasszkaja sztanyicából
(L'OR 2001. 81., Nr. 5. alapján)

40. kép • Jellegzetes sazuromata leletek
(SZMIRNOV 1964. risz. 15: 2., 4–5.
alján)

Ez a körülmény, valamint a szakrális tárgyak női sírban való koncentrációja, továbbá az antik auktoroknál unos-untalan visszatérő amazon-toposz készítette arra a kutatást, hogy a nők vezető szerepét feltételezze a sazuromata társadalomban. Az általánosan elterjedt és soha meggyőzően nem cáfolt, ámde annál valószínűtlenebb képet B.Ny. Grakov matriarchátusról szóló

munkája alapozta meg.⁹⁹ Itt előre kell vetítenünk, hogy a sazuromata kor után ezek a „matriachátusra” utaló jelenségek visszaszorultak, de később, a közép szarmata korban, az ezredforduló tájékán újra visszatértek.

A sazuromata néven összefoglalt leletanyag egyértelműen arra utal, hogy a szkítával párhuzamosan, ugyanabból az alaplakosságból formálódott néppé a sazuromata (vö. a II.1. fejezetben írottakkal!). Vagyis a két kultúra egy töről fakadt: nevezetesen a sztyepei kurgán-műveltségek egyenes ági leszármazottai. Ez a rokonság annyira közeli, hogy – amennyiben nem tudnánk Hérodotos adatáról, amely megkülönbözteti a szkítákat és sazuromatakat – hagyatékukat akár egyetlen nép régészeti anyagaként határozhatnánk meg.

A sazuromata időszak régészeti anyagának bemutatása során szót kell ejtenünk a fejedelmi temetkezésekről. A dél-uráli Orenburg közelében fekvő, aranyszarvas szobrairól (41. kép) híressé vált Filippovka falu mellett feltárt két dús gazdag kurgánsír kétségkívül a korszak (helyesebben már a sazuromata és a kora

⁹⁹ GRAKOV 1947. A kérdés részletes újabb összefoglalása BOGACSENKO–MAKSZIMENKO 2011. (Köszönjük Fodor Istvánnak, hogy felhívta figyelmünket erre a munkára! Ugyanerről a témáról magyarul lásd FODOR 1998.)

41. kép • Fél méter magas, aranyfóliával burkolt fa szarvas szobor Filippovkáról (ЗОЛОТИЕ 2001. 68. Kat. 2. alapján)

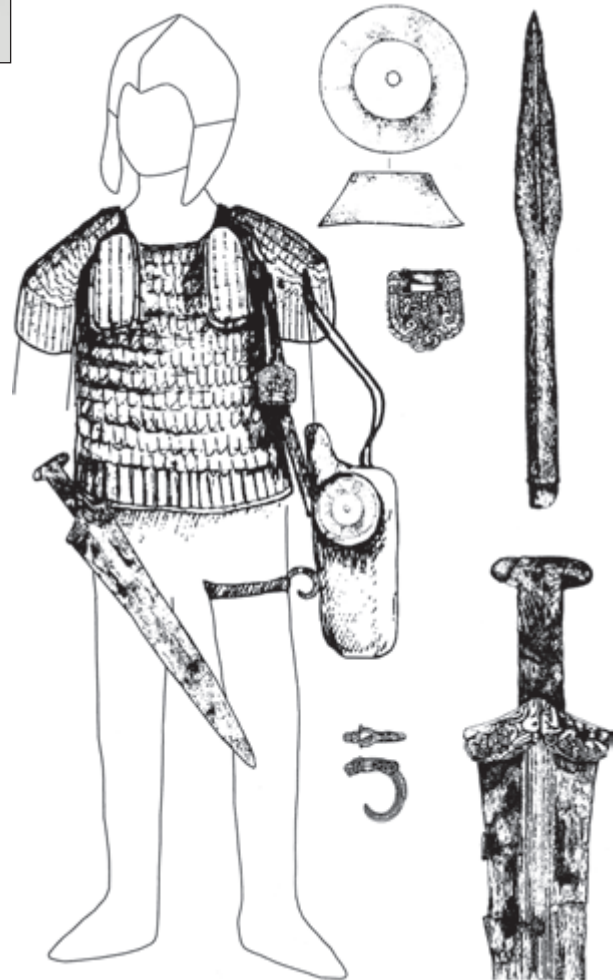
42. kép • Ízelítő a filippovkai leletekből: arany karperec, facsésze aranyverettel, szarvast ábrázoló áttört aranyveret facsésze pere-
méről, tőr, arany nyakperec (ZOLOTIJE 2001. 71., 85. Kat. 7., 31., illetve SZOKROVISCZA 2008. 84., 86., 88. Kat. 7–8., 14.
alapján)

43. kép • Lovas harcos csontszobrocskája a filippovkai 3. kurgán 1. sírjából (ZOLOTIJE 2001. 147., Kat. 123. alapján)

szarmata/prohorovkai kultúra közötti átmeneti periódus) eddig felfedezett legelőkelőbb temetkezéseit rejtette. A „királykurgán” (4.) főtemetkezését ugyan kirabolták, de a földhalomba beleásott sírokkal ezt elmulasztották megtenni. Leonyid Teodorovics Jablonszkijnek szerencsésen sikerült ezeket a sírokat feltárnia. A korszakra jellemző, állatstílussal díszített aranyékszerek, ruhadíszek és fegyverek (rekonstruálható hosszú lándzsa, tegez, lemezpáncél) mellett unikális tárgy is előkerült: egy kosfejekkel díszített kettős ezüstedény (42–45. kép). Ugyanebben a kurgánban egy Akhaimenida ezüstkorsóra bukkantak (46. kép).¹⁰⁰

44. kép • A filippovkai harcos fegyverzetének rekonstrukciója (JABLONSKIJ–RUKAVISNYIKOVA 2007. risz. 9. alapján)

¹⁰⁰ JABLONSKIJ 2007. A sauumata elit sírjairól 10 évvel ezelőtt a Németországban több helyen, majd Magyarországon megrendezett szkíta kiállítás katalógusában jó összefoglalót adott K.B. Firszov. A kiemelt leletanyag (Bisz-Oba, Ilek) alapján ízelítőt kaphattunk a sztyeppének e frekvenciált részén – a kelet és nyugat közötti átjáró kapujában – lakó nép kiterjedt kapcsolatrendszeréről (föniciái üveg, indiai tükör, perzsa nyakperec, észak-pontusi zabla stb.). FIRSOV 2007., FIRSOV 2009.

45. kép • A filippovkai 4. kurgán 5. sírjának áldozati együttese kosfejű kettős ezüstcsészével (SZOKROVICSKA 2008. 53., risz. 24. alapján)

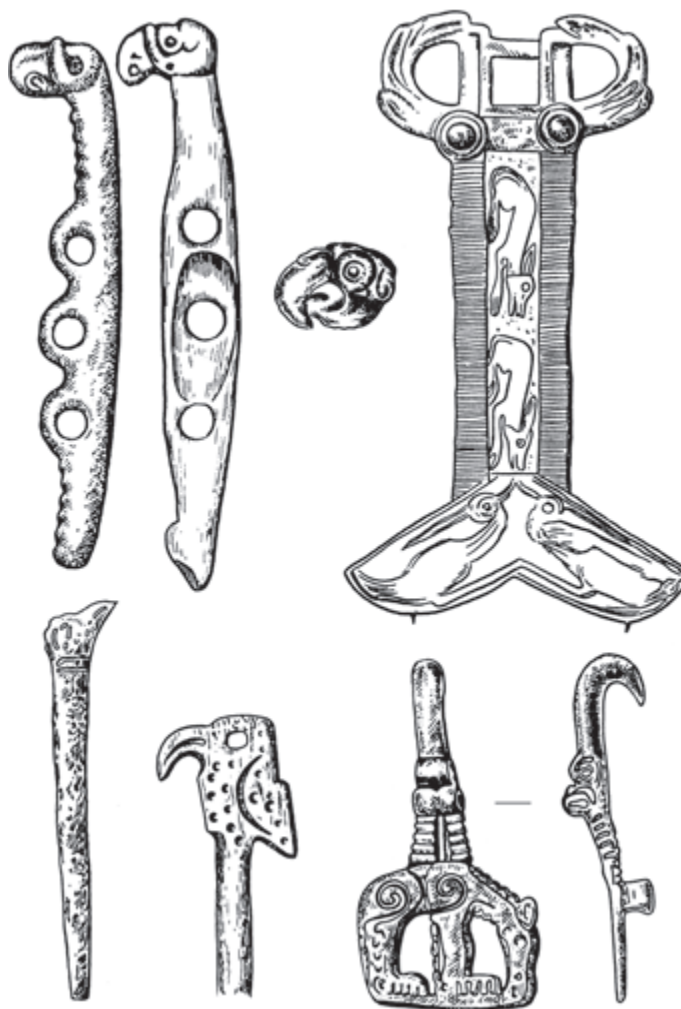
3. AZ ÚN. SZAUROMATA/SZARMATA ÁLLATSTÍLUS

Az általunk tárgyalt leletanyag legjellegzetesebb vonása a szkítákéhoz sok mindenben hasonló ún. saurumata állatstílus, amely a szkíta-szibériai állatstílus egy sajátos variánsa. Készítői és alkalmazói számára nyilvánvalóan nem csupán díszítésül szolgált. Ezeknek az ábrázolásoknak meghatározott hitvilágbeli háttérrel kellett rendelkezniük, amelyet a közösség tagjai nyilvánvalóan jól értettek. Előfordulásuk alapvetően az előkelő harcosok és a gazdag papnők sírjára korlátozódik.

Az állatstílus bronzkori előzmények nélkül formálódott ki és virágzott az általunk vizsgált területen. Eredetével kapcsolatban éles vita folyik mind a mai napig. Anélkül, hogy elmélyednénk ebben a roppant sokrétű és vitatott kérdésben, amelynek könyvtárnyi irodalma van, megelégszünk az eddigi vélemények rövid összegzésével. Az összefoglaló néven szkíta-szibériai állatstílusnak nevezett jelenség hatalmas területet

46. kép • Akhaimenida ezüstkorsó a filippovkai 4. kurgán 4. sírjából. Egyik füle a sírba tétel előtt törött le (SZOKROVICSKA 2008. 90., Kat. 15.). Hasonló tárgyakat visz ajándékba a persepolisi reliefen a lüd követ – vö. BALAHVANCEV–JABLONSKIJ 2008. (a persepolisi domborművek a szerzők felvételei)

47. kép • A szauromata állatstílus jellegzetes alkotásai
(SZMIRNOV 1964. risz. 50: 1., 77: 1–3.,
17–18., 23. alapján)

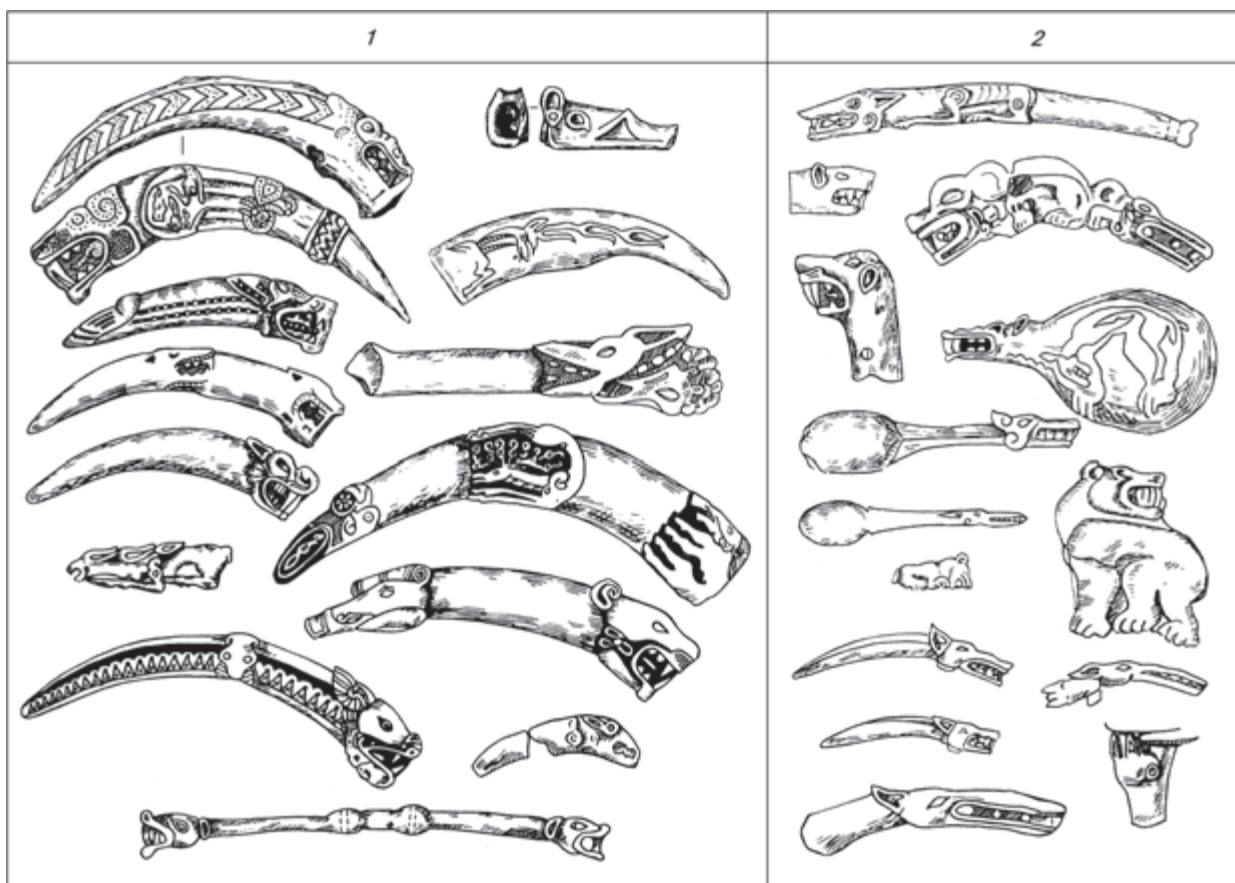

érint Kína északnyugati határától a Kárpát-medencéig. (Csupán zárójelben jegyezzük meg, hogy az állatstílus széleskörű elterjedése ebben az időszakban jól bizonyítja, hogy ez az óriási eurázsiai térség rokon népek uralma alatt állt.) Kialakulása a Kr. e. IX. vagy VIII. századra tehető, és számos idegen hatás mutatható ki benne (emiat szarmatizáltak Ioniából, Elő-Ázsiából, Iránból, kapcsolatba hozták az ún. ordoszi – északnyugat-kínai – bronzokkal). Fő jellemzői a „repülő” szarvasok, a gyűrűszerűen összetekeredett ragadozók, a széttárt szárnyú madarak.¹⁰¹

Fejlődése során az állatstílusnak több helyi változata jött létre, egyik ága a szauromata művészet, amelynek jelenléte a Kr. e. VI. századtól kezdve mutatható ki (38–39., 41–42., 45. és 47. kép). Az állatábrázolások megjelennek az arany ruhadíszeken, a tegezfüggesztőkön, a lószerszám szíjzatát díszítő lemezekon és a zablákon, a fegyvereken, a kőoltárokon, a fa- és agyagedényeken és más használati tárgyakon. A szauromata mesterek ragadozó emlősöket (farkas, párduc, medve), ragadozó madarakat (sasok, griffek), patásokat (ló, juh, teve, szarvas, jávorszarvas, kőszáli kecske, vaddisznó) egyaránt ábrázoltak. A különböző állatok egy-egy jellegzetes vonását gyakran elegyítik, és azok így fantasztikus élőlényekként elevenednek meg. Az egész szkíta-szibériai állatstílusra jellemző fogás az ábrázolt állat egyes testrészein (pl. a combon) keletkező üres tér kitöltésére való törekvés. Ezekon a helyeken egy-egy újabb állat (pl. madárfej) rajzolata vehető ki, amely egyúttal az egyes részek – pl. végtagok – hangsúlyozását is szolgálja. Előfordul a ragadozó és növényevő elemek keveredése egy képzeletbeli lényben. Ez szauromata jellegzetesség, amellyel a szkíta művészetben nem találkozunk. Az is sajátos vonás, hogy – ellentétben a szibériai és a későbbi szarmata művekkel, amelyeket a feszültség és expresszivitás jellemez – az állatküzdelmi jelenetek statikusak. K.F. Szmirnov szerint a szauromata állatstílus külső hatásra alakult ki, magába foglal nyugati (Fekete-tenger partvidéki) és keleti (szibériai) elemeket egyaránt. Több helyi változata különböztethető meg.¹⁰² Alapvetően az Alsó-Volga-vidék és a Dél-Ural több jegyében is eltérő állatábrázolásairól van szó (48. kép). A két terület mesterei

¹⁰¹ PEREVODCSIKOVA 1994. 58–73. – további irodalommal.

¹⁰² SZMIRNOV 1964. 216–246., CSEZSINA 1983.

48. kép • A sauumata állatstílus regionális csoportjai 1: Alsó-Volga-vidék; 2: Dél-Urál-vidék (CSEZSINA 1983. tabl. 1. alapján)

más-más állatokat részesítettek előnyben, a stílusuk is sokban különböző. Míg a Volgánál a csontfaragást kedvelték jobban, az Urálnál a bronztárgyakon jelentek meg gyakrabban a zoomorf ábrázolások. Kapcsolatait tekintve is eltér a két stílusváltozat. Az alsó-Volga-vidéki inkább a szkítiai és észak-kaukázusi művészet termékeivel rokonítható, az uráli készítmények pedig a szibériai, közép-ázsiai és Káma-vidéki régiségekkel mutatnak rokonságot.¹⁰³ Egészen sajátos, hogy a sauumata állatstílus egy képviselője a Kárpát-medencébe is eljutott: ez a Lajosmizse, M5. autópálya, 26. lelőhelyen, szkíta kori hulladékgyűjtésből előkerült, ragadozó állatot (farkast?) ábrázoló csontfaragás (49. kép).¹⁰⁴

49. kép • A sauumata állatstílus képviselője a Kárpát-medencében: farkast ábrázoló csontfaragvány Lajosmizséről (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011. Fig. 6. alapján)

¹⁰³ CSEZSINA 1983.

¹⁰⁴ KEMENCZEI 2009. 64., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011. 80–81.

4. SZARMATÁK-E A SZAUROMATÁK?

A szauromata régészeti leletanyag elterjedési területe a Don–Volga köze, az Alsó–Volga-vidék és a Dél–Urál. A szállásterület DNy-i (Don-delta) és ÉK-i (az Urál folyó felső folyása) sarka közötti távolság 1600 km, szélessége 320 km körüli, kerülete mintegy 3700 km (34–35. kép) (összehasonlításként: Franciaországé kb. 3100 km). A keleti és nyugati szállásterület régészeti anyagában – hangsúlyozva az azonosságokat – két csoportot különíthetünk el, ahogyan azt már az állatábrázolásoknál is láttuk: az egyik a volga–doni, a másik a szamara–uráli.

A legfőbb különbségek az alábbiak. A szamara–uráli csoport területén feltűnnek a katakombák és a padmalyos temetkezések. A Kr. e. VI–V. századtól előfordulnak a D–É-i tájolású sírok. A sír megszokott lefedésén túl itt bonyolultabb faszerkezeteket is sikerült föltárni. A kőnek fontosabb szerep jutott, mint a nyugatabbi vidékeken. Csak a keleti részen fordult elő hamvasztás.¹⁰⁵

A két szauromata csoport temetkezési rítusának jellemzőbb vonásai:

<i>Rítuselem</i>	<i>Volga–doni csoport</i>	<i>Szamara–uráli csoport</i>
kurgános temetkezés	elterjedt	elterjedt
kurgánba másodlagosan beásott	elterjedt	elterjedt
padmaly	nincs	ritka
katakomba	nincs	ritka
téglalap alakú sírgödör	elterjedt	elterjedt
széles sírgödör	elterjedt	elterjedt
Ny–K-i tájolás	uralkodó	uralkodó
K–Ny-i tájolás	ritkább	ritkább
D–É-i tájolás	nincs	VI–V. századtól
gerendafedés	elterjedt	elterjedt
bonyolultabb fakonstrukció	nincs	elterjedt
kőpakolás	nincs	előfordul
tűzkultusz nyoma	elterjedt	elterjedt
helyben hamvasztás	nincs	előfordul
páros, illetve többes sír	ritka	ritka

A volga–doni és a szamara–uráli csoporton belüli eltérések értékelésében a kutatás megosztott. K.F. Szmirnov úgy vélekedett, hogy a szamara–uráli csoport erőteljesebb andronovói hatás mellett jött létre. Az eltérő vonások részben ennek, részben a terület keleti – Horezmmel és az Akhaimenida Perzsiával kiépített – kapcsolatainak köszönhetően alakultak ki. Ugyanakkor a Volga melléki szauromaták nagyon sok, rítusban és anyagi kultúrában egyaránt megfigyelhető sajátosságot örököltek a szrubnaja kultúrától, ami főként az „átmeneti” korszak (Kr. e. VIII–VII. század) temetkezéseire jellemző.¹⁰⁶ Szmirnov szerint a két csoporton belül sokkal több a megfigyelhető azonosság (főként a temetkezési rítuson belül),¹⁰⁷ mint az eltérés, és – ennek megfelelően – hangsúlyozta hordozóik azonosságát.¹⁰⁸

¹⁰⁵ SZMIRNOV 1989. 165.

¹⁰⁶ SZMIRNOV 1957. 10–12.

¹⁰⁷ A kérdés eldöntésénél mindenképpen a temetkezési rítust kell figyelembe vennünk, hisz ennek vizsgálatával van a leginkább esélyünk egy-egy népesség elkülönítésére.

¹⁰⁸ SZMIRNOV 1984. 10–11., SZMIRNOV 1989. 165.

Ezzel ellentétben az oroszországi és ukrainai kutatók zöme – főként az utóbbi évtizedekben – mindinkább hangsúlyozza a volga–doni és a samara–uráli csoport különállását, eltérő eredetét. Egyesek szerint az új leletanyag csak a Kr. e. VI. század második felében – a VI–V. század fordulóján jelent meg a Dél-Uráiban, és hordozója egy újonnan megjelenő, keletről érkezett lovas nomád népe volt, amelynek ezen a területen nincsenek bronzkori kapcsolatai.¹⁰⁹ Ezt az elképzelést elsőként M.I. Rosztovcev vázolta fel, aki úgy vélte, hogy a sazuomaták etnogenezise az Azovi-tengernél zajlott le oly módon, hogy a szkíták összekeveredtek az ottani (meót) alaplakossággal, amely átvette a szkíta nyelvet és kultúrát, de a szarmatákat nem lehet velük azonosítani, minthogy ők egy Közép-Ázsiából érkező lovas nomád nép.¹¹⁰ Érthetőbben megfogalmazva ezt az álláspontot: a sazuomaták és a szarmaták két különböző nép, amelynek egymáshoz – a szomszédságon kívül – semmi köze. Ennek megfelelően kétféle anyagi kultúrával rendelkeztek, mely jól körülhatárolható. Ebben a modellben a sazuomaták kizárólag a Don és Volga közén, illetve az Alsó-Volga-vidéken laktak. A szarmaták pedig Közép-Ázsiából bevándorló, teljesen más, ugyancsak nomád népe volt, amely keletről érte el a Dél-Urált.

A kérdés már csak azért is fontos, mert ennek megfelelően kell a sazuomata és szarmata etnogenezisről beszélnünk vagy szétválasztanunk a kettőt, és esetleg két különböző területről származtatnunk őket.

Ha visszakanyarodunk a régészeti leletekhez, a problémát kétfelé kell választanunk. Egyfelől különálló-e a volga–doni és a samara–uráli csoport? Pontosabban két kultúráról vagy egy kultúra két helyi csoportjáról kell-e beszélnünk? Másfelől, hogy – amennyiben különálló kultúrák – két alapvetően különböző eredetű vagy közeli rokon népről van-e szó?

Nélkülözve a komoly összehasonlító tanulmányokat, igazából még az első kérdésre sem ismerjük a választ. Jobb híján a kutatás a teljes lelethorizontot továbbra is sazuomata emléktárgy néven ismeri.

Nem egyértelmű tehát, hogy a két nagy csoport egy kultúra része-e vagy sem. Ennek ellenére a második felvetéssel kapcsolatban is rengeteg hipotézis látott napvilágot. Sokan úgy vélekednek, hogy egy ilyen nagy kiterjedésű terület aligha lehetett egyetlen törzs birtokában. A kérdés kapcsán sokat idézett Hérodotosi hely egyébként csak az Azovi-tengertől 15 napnyi járásra fekvő területről szól mint sazuomata földről. („*Aki a Tanaisz folyón átkel, már nem szkütha földön jár. Az első rész azoknak a sazuometáknak a pusztai vidéke, akik a Maiétisz-tó öbléből tizenöt napi járásnyira laknak észak felé...*”)¹¹¹ Tehát semmi esetre sem utalhat a Volgától keletre elterülő régióra, nem beszélve a Dél-Urál-vidékről.¹¹² Felmerült, hogy a dél-uráli leletanyagot az isszedonok, a protoaorszok, a roxlánok vagy a dahák, illetve daha-masszaeták hagyatékként kell értékelnünk (35. kép).¹¹³

A legélesebb hangú vita M.I. Rosztovcev feljebb már dióhéjban ismertetett elképzelése körül alakult ki.¹¹⁴ Szerinte a görög szerzők által a sazuomatákkal kapcsolatban minden esetben hangsúlyozott matriarchális vonások olyan mértékben más társadalmi rendre utalnak, mint a szarmaták szkítákéval rokon struktúrája, hogy a két nép – ti. a sazuomaták és a szarmaták – semmiképp nem lehetett azonos. Sőt

¹⁰⁹ ZSELEZCSIKOV–PSENYICSNYUK 1994. 6.

¹¹⁰ ROSZTOVCEV 1918. 33–35., ROSTOVZEFF 1922. 113–114.

¹¹¹ HÉROD. IV.21.

¹¹² Erre több kutató felhívta a figyelmet, lásd pl. OCSIR–GORJAJEVA 1993., JABLONSKIJ 2007. 6. 7. lj., utóbbi a problémával kapcsolatos vélemények összefoglalásával.

¹¹³ K.F. SZMIRNOV 1964-es nagy összefoglalójában még nyitva hagyta a kérdést, hogy kiket kell látnunk a dél-uráli leletek hordozóiban. Mintegy 10 évvel később arra az álláspontra helyezkedett, hogy az Urál bal partján a daha-masszaeták, a jobb parton pedig az isszedonok laktak (SZMIRNOV 1975. 153.). A dahákkal kapcsolatban talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy a Parthus Birodalmat alapító Arsakida testvérpárost egyesek közülük származtatták (STRABÓN 11.IX.3., TOLSZTOV 1950. 128–129.).

¹¹⁴ A sazuomata–szarmata azonosítás problémakörét a hazai szakirodalomban igen nagy vonalakban Harmatta János vázolta fel, aki ennek kapcsán úgy vélekedett, hogy a sazuomatákéhoz képest a szarmaták eredetét „jóval keletebbre kell keresnünk”. Komolyabb érveket azonban nem sorakoztatott fel elképzelése alátámasztására (HARMATTA 1949. 30–31., HARMATTA 1970. 8–9.).

„the Sauromatians were probably conquered by the Sarmatians.”¹¹⁵ Az azonosság ellen felhozta érvként a szarmaták és sauramaták gyökeresen különböző jellemzését az antik auktoroknál (Hérodotos és Hippokratés). A későbbi szerzők – Rosztovcev szerint – egyszerűen visszanyúltak a sauramatákról megőrződött hagyományokhoz és azt csupán „belecsempészték” a szarmatákról feljegyzett adataik közé.

K.F. Szmirnov nagy hatású monográfiájában vitára kelt M.I. Rosztovcevvvel és hangsúlyozta a sauromata–szarmata azonosságot (miközben az uráli és volgai csoport különállásának gondolatát nem vetette el). A keleti szarmata kutatás két nagy alakjának eltérő nézete tanulmányok egész sorozatát hívta életre.

Anatolij Sztjepanovics Szkripkin elfogadta Rosztovcevnak azt az elképzelését, hogy a sauramaták és a szarmaták két különböző nép, és igyekezett régészeti adatokkal is alátámasztani ezt a hipotézist.¹¹⁶ Tehát a sauromataként meghatározott leletanyag két nagy csoportjának eltérései, valamint a fenti érvek alapján az Alsó-Volga-vidéken még sauramaták laktak, ugyanakkor a dél-Urál-melléki leletek a szarmatákhoz köthetők és a prohorovkai kultúra (= kora szarmata kor) névvel jelölhetők. Innen – Szkripkin szerint – hadjáratok révén jutott el a prohorovkai leletanyag az Alsó-Volga-vidékre, majd tovább a Fekete-tenger északi partvidékére. (De ez már egy későbbi fejezet témája.) Tény, hogy az uráli területen a kora szarmata kori ún. prohorovkai kultúra korábban – talán már a Kr. e. IV. században – alakult ki, mint a Volga mellett. Az európai sztyeppe nagy részét uralmuk alá hajtó szarmaták nyugati vándorlása a Dél-Uráltól indult el. Innen ez a bevándorlás a Volga-vidékre tömeges volt.¹¹⁷ A kérdés csupán annyi, hogy ez egyúttal azt is jelenti-e, hogy két eltérő eredetű népeiséggel kell számolnunk, vagy ugyanannak a törzsszövetségnek a keleti ága erősödött meg.

A források ellentmondásos volta nehezíti a szarmata és sauromata azonosítás kérdésének megválaszolását. Rosztovcev részben magával is ellentmondásba keveredve úgy vélte, hogy a sauromata névnek talán csak egy változata a szarmata és a szirmata. Az auktorok általában a korábbi nevet akkor emlegetik, ha korábbi irodalomból veszik az adatokat, a későbbit pedig már az új hódítókról (Kr. e. III. sz.) szólva. Példának azt hozta fel, hogy Plinius, amikor római kori vagy késő hellenisztikus mondát idéz, ott Sarmatae-ról beszél, a hellenizmus előtti korra visszamenő történetnél pedig Sauromatae-ról ír. Ugyanez figyelhető meg Pomponius Melánál, akinél egyébként a sauromata és a szarmata névhasználat következetlen.¹¹⁸ A Rosztovcev-féle teória mellett érvelők hivatkoztak arra is, hogy Ovidius élesen megkülönböztette a két nevet.

Ez a kérdés azonban korántsem ilyen egyszerű. Ovidius minden alkalommal Sauromatae néven említi az al-Duna-vidéki népcsoportot, ugyanakkor jelzőként minden esetben sarmaticus-t vagy sarmatis-t ír.¹¹⁹ Valójában Ovidius alighanem a pontusi görögöktől tanulta el a régi – azaz sauromata – nevet, amit onnan tudhatunk, hogy a Tristes I. könyvében még Sarmatis-t ír, a ragozásnál pedig a helyénvalóbb Sauromatae helyett a görögös (archaizáló) Sauromates formát használta.¹²⁰ Ennek megfelelően többek szerint a sauromata és szarmata névhasználat Ovidiusnál szinonima – a latin, illetve a görög formát egyaránt használta.

¹¹⁵ Azaz a meótokból szkíta hatásra sauromatákká alakuló népet valószínűleg legyőzték a keletről érkező nomád szarmaták (ROSTOVCEFF 1922. 113–114.).

¹¹⁶ SZKRIPKIN 1988., különösen a 28. oldalon, a korábbi irodalom ismertetésével. Sokan – köztük Marina Glebovna Moskova, Maja Pavlovna Abramova, Irina Petrovna Zaszecskaja és mások – a Szmirnov-féle autochton nézetet (SZMIRNOV 1989. 170–171.) osztják/osztották, az újabb generáció inkább visszakanyarodott Rosztovcev migracionista elképzeléséhez. Így az utóbbi időben a posztszovjet kutatás mindinkább ennek hívévé szegődött. Az utóbbi álláspontot elsősorban A.Sz. Szkripkin fejtette ki részletesen.

¹¹⁷ SZKRIPKIN 1988. 28–29., MOSKOVA 1994. 19.

¹¹⁸ POMP. MELA I.2. és I.19. (Sauromatae), III.4. (Sarmatia), II.1. (Sauromatae), I.3., III.6. (Sarmatae). Lásd még ROSZTOVCEV 1925. 111. és 3. lj.

¹¹⁹ PODOSZINOV 1976. 29–30. Hogy még bonyolultabb legyen a kép, szerinte például a Kr. e. II. században a Fekete-tengernél kialakuló új törzsközösség kapta a korábbi helyett a szarmata nevet.

¹²⁰ Sajátos módon ezt a tényt ugyanaz a szerző – PODOSZINOV 1976. 30–31. – írja le, aki a két nép különállására voksolt, és épp Ovidiust hozta fel példaként.

Célközönsége (a római olvasók) ez alapján mindkét formát ismerhették. Erre utal, hogy hasonló névhasználatot figyelhetünk meg Statiusnál, Martialisnál, Juvenalisnál a költők közül és Strabónnál és Pliniusnál a történetírók közül.¹²¹ A kettős névhasználatot azzal magyarázhatjuk, hogy a görögök a sazuomata, a rómaiak a szarmata nevet alkalmazták előszeretettel. Visszatérve Pliniusra, ő azonos népnek tartja őket.¹²²

A forrásokat hosszan lehetne sorolni, azonban ez további eredményhez nem vezet. Nyilvánvaló, hogy teljes következetesség nem figyelhető meg a két népnév használatában. Az esetek egy részében talán valóban a görög, illetve latin alak preferenciája döntötte el a kérdést, máskor a felhasznált források. Összességében folyamatosan komoly kavardást okozott a két hasonló név, ez azonban nem lehet érv sem a szarmata-sazuomata azonosság, sem a két nép különbözősége mellett.

A régészeti adatok mellett fontos lenne az antropológiai anyag összevetése a kérdés tisztázása szempontjából. A IX–VII. századból csak korlátozott számú leletegyüttes áll rendelkezésünkre, így ezek meghatározása még gyerekcipőben jár. A jelenlegi – igen kis szériákon végzett kutatáson alapuló – vélemények szerint a dél-uráli és az alsó-volgai temetkezések embertani anyaga eltérő, amennyiben a Volga–Don közi-ekben több a mongolid elem. Annyi azonban még a vizsgálatok kezdeti stádiumában is megállapítható volt, hogy a IX–VII. századi, ún. „kimmer típus” megmarad a szarmata leletanyag elterjedésének időszakáig, és ez kerül el később egészen a Dunáig.¹²³ Ezek az emberek alapvetően europidok, brachykranok (= rövid fejtűek), agykoponyájuk alacsony, jellemző az arc gyenge horizontális profilációja, az orr élesen kiugró.¹²⁴

A magunk részéről úgy gondoljuk, hogy sem a forrásokra, sem a régészeti anyag különállására vonatkozó adatok, sem a kissé kétes antropológiai értékelés nem meggyőzőek. A nyelvészeti érvek pedig egyenesen a különállás ellen szólnak. A két név összecegenségére nincs magyarázat.¹²⁵ Főként ha figyelembe vesszük, hogy a szarmata név esetében – jelentsen bármit is (lásd az előző fejezetet!) – önelnevezésről van szó. Erről nemcsak iráni eredete tanúskodik, hanem az a tény is, hogy több bosporusi királyt Sauromátésnak hívtak (I. Sauromátés: 93–123, II. Sauromátés: 173/174–210/211). Amennyiben a sazuomata nevet csupán a görög–római világ használta volna a szarmatákra – ahogyan például gyakran nevezték szkítának a sztyepei nomádjait (sőt a germánokat is) kezdve a szarmatáktól egészen Árpád honfoglaló népéig¹²⁶ –, és ők magukat más névvel illették volna, akkor aligha fordulhatna elő, hogy egy király (még ha az csupán betelepülő a görög gyarmatvárosban) a saját maga számára idegen nevet vett volna fel.

Röviden összefoglalva a kérdést, szükségessé vált a volgai és uráli csoport mértéktartó összehasonlító elemzése a továbblépéshez. A magunk részéről – mint arra az előző fejezetben is rámutattunk – valószínűnek tartjuk a jelen helyzetben, hogy vagy azonos, vagy közeli rokon népek hagyatéka lehet annak ellenére, hogy hatalmas területről van szó. A sazuomatákról és szarmatákról pedig semmi esetre sem tudjuk elképzelni, hogy az egyik az Azovnál, a másik Közép-Ázsiában formálódott volna néppé, és ne lett volna köztük igen közeli rokonság. Elképzelésünk szerint minden bizonnyal ugyanannak a népnek két névvariációjáról van szó.

¹²¹ KUKLINA 1999.

¹²² „...a szarmaták, akiket a görögök sazuomatának neveznek...” (PLIN. NH IV.25.) – vö. HARMATTA 1941. 11.

¹²³ BALABANOVA 1998. 4.

¹²⁴ BALABANOVA 1998. 4., JABLONSKIJ 2010. 83–102.

¹²⁵ Ha a görögök az új bevándorló nomád népet egy korábbi ismert népnévvel nevezték volna meg, akkor aligha a sazuomatákét választották volna, akikről csak felületesen tudtak, hanem nyilvánvalóan a számukra jól ismert szkítáknak hívták volna őket.

¹²⁶ PLIN. NH IV.25., ANONYMUS 1. Szcítia.

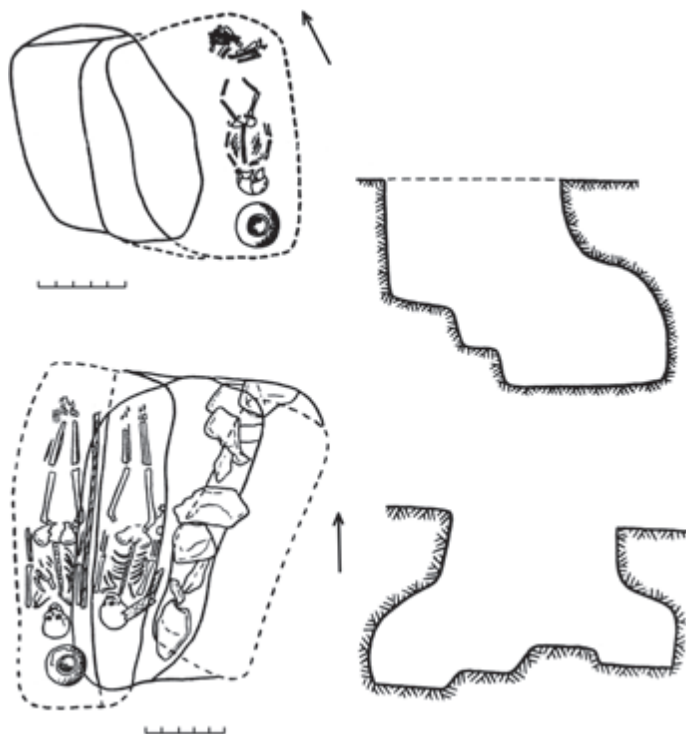
3. A SZARMATA TERJESZKEDÉS KEZDETEI

1. A KORA SZARMATA LELETANYAG (KR. E. IV. SZÁZAD – II. SZÁZAD KÖZEPE)

A szkíták sokáig – a Kr. e. VI–V. századig – jó viszonyban éltek a szauromatákkal.¹²⁷ Erre az időszakra az Urálnál már kialakult (vagy legalábbis kialakulófélben volt) az az új színezetű leletkör, amelyet prohorovkai kultúra néven ismerünk, és amely már a szauromata után következő nagy időszak, a kora szarmata periódus jellemző régészeti anyaga.¹²⁸

A szauromata temetőkkel ellentétben a kora szarmata kori sírmezőket a rítus sokszínűsége jellemzi. Ennek ellenére vannak állandó és általános közös rítusbeli azonosságok. Ilyen az idegen – talán keleti – hatásra elterjedt¹²⁹ D–É-i tájolás, a padmaly (50. kép), ételmellékletként a juh mellső lába. A szabályos tájolástól csak ritkán tértek el, ilyenek például a családi kurgánok, ahol a család/nemzetség(?) fő köré helyezik el a rokonoikat (51. kép).¹³⁰ Ismerünk kisebb és nagyobb nemzetségi temetőket is, és nagy mennyiségben fordulnak elő nem csak családi, hanem egyéni sírok, köztük korábbi – bronzkori – kurgánokba beleásottak. Uralkodó formák a keskeny téglalap alakú, az ún. vállas (padkás) és a padmalyos sírgödörök.

Gyakoriak a fegyveres temetkezések (általános a hosszú és rövid kard egyazon sírban, tegezek bronz-, majd vashegyű nyilakkal, lándzsák, sisakok, páncélok) (52. kép 1–5.). Megjelenik a fegyver megrongálásának szokása a sírba helyezés előtt. Továbbra is előfordul a temetkezésekben a lószerszám, olykor díszes falerákkal (52. kép 11–13., 16.). Helyeznek a halott mellé tükröt, zoomorf nyelű kanalat (bár az állatstílus egyébként csaknem nyomtalanul eltűnik), mindenfajta toalett-tárgyat. Ekkortól terjed el a tükrözött szettörésének szokása a sírba tétel előtt. A tűzkultusz továbbra is kimutatható. A kőoltárakat a kora szarmata időszakban szorítják ki a kisméretű agyag füstölőedények (kurilnyicák) (52. kép 8–9.). A kiépülő új kapcsolatok (53. kép) bizonyítékai a Fekete-tenger parti antik városokból származó importok, ugyancsak ilyen a meótoktól¹³¹

50. kép • Kora szarmata (prohorovkai) padmalyos temetkezések, Mecsetszaj 7. kurgán, 12. és 14. sír (Dél-Urál) (SZMIRNOV 1975. risz. 48–49. alapján)

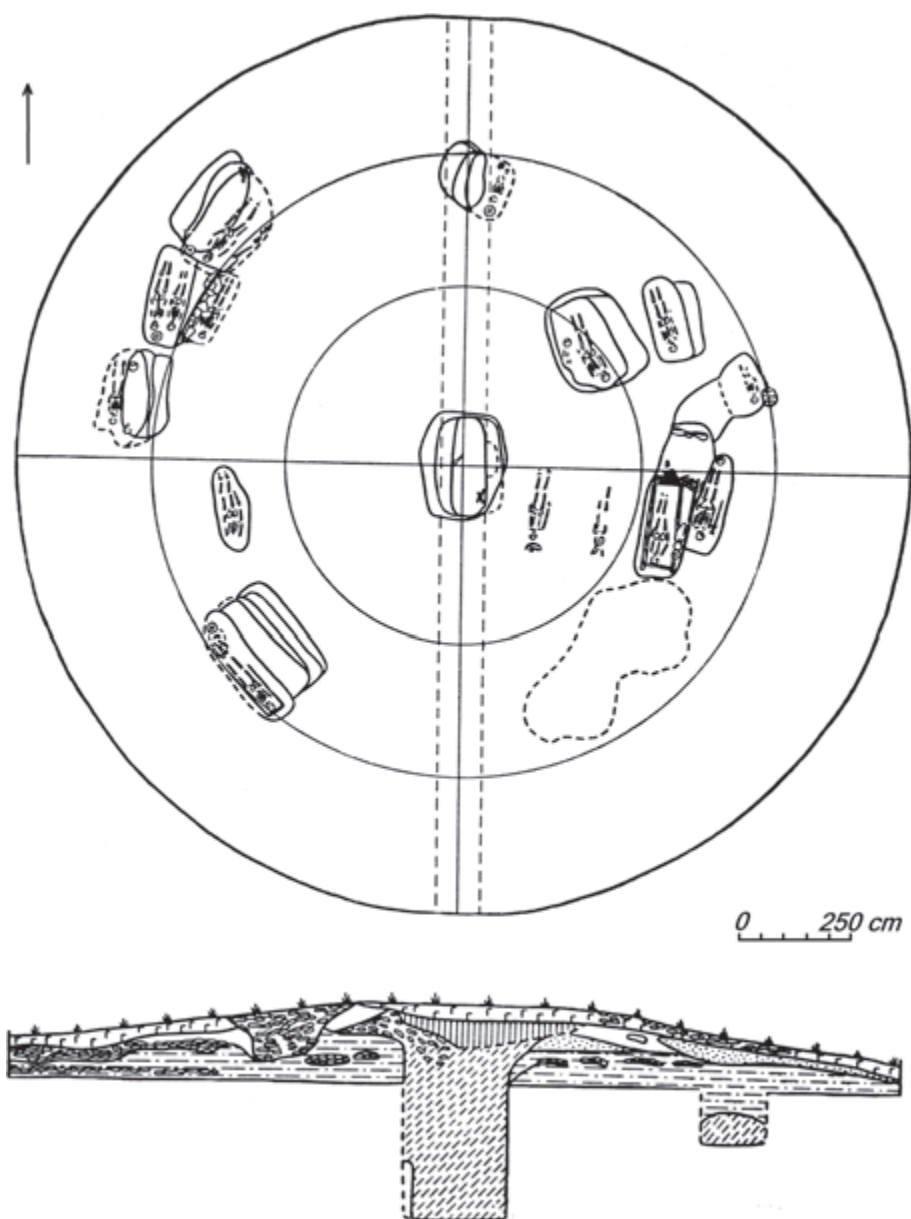
¹²⁷ A továbbiakban megkülönböztetjük a szkítákat és a szauromatákat/szarmatákat egy, a régi törzsszövetségből kivált és önálló életet kezdett népnek/törzsnek, illetve népeknek/törzsszövetségnek tekintve az utóbbiakat.

¹²⁸ A korszak leletanyagának összefoglaló bemutatása: SZMIRNOV 1989. 169–177. A Kubán-vidék szirákjainak régészeti áttekintéséhez lásd MARCSENKO 1996. A névadó Prohorovka lelőhely korszerű és igényes közlése: JABLONSKIJ 2010.

¹²⁹ SZMIRNOV 1984. 44. Az utóbbi időben még az is felmerült, hogy a rítusban megfigyelhető egyes innovációkat – a D–É-i tájolás és a padmaly megjelenését – távolról, egyenesen Észak-, illetve ÉNy-Kína területéről bevándorló népességhez kell kötnünk (TAIROV 2006. – a vonatkozó irodalom összefoglalásával).

¹³⁰ SZMIRNOV 1989. 171., VLASZKIN 2000. 15. – további irodalommal

¹³¹ A meótokról alább részletesen lesz szó.

51. kép • Családi sírsoport,
Mecsetszaj
7. kurgán
(Dél-Urál)
(SZMIRNOV 1975.
risz. 40. alapján)

érkező néhány edénytípus is. A Kubán-vidéken a többi között a nagyszámú balzamárium (illatszeres edényke) jelzi az intenzív kereskedelmi kapcsolatokat a Bosporus és az Északnyugat-Kaukázus nomádjai között.¹³² Mint a későbbiekben látni fogjuk, a Kubán-vidéki szirákok kultúrájában a görög és a meót kölcsönhatás olyanira erős, hogy az etnikai meghatározás olykor csaknem lehetetlen.

2. A RÉGI ÉS ÚJ VILÁG HATÁRÁN

A IV–III. század folyamán a Dél-Urálban, az Alsó-Volgánál, az Alsó-Don-vidéken, valamint az Észak-Kaukázus előterében megfigyelhető egy fokozatos nyugat–délnyugati mozgás (54. kép). Ennek hátterében alighanem az Urál-vidéki nomádok nyugatra induló elmozdulása állt.¹³³

¹³² ZAHAROV 2000. 30.

¹³³ KLEPIKOV–SZKRIPKIN 1997. 33.

52. kép • A kora szarmata (prohorovkai) időszak jellegzetes leletei (СЗТҮЕРІ 1989. tabl. 65., 67–69., 72. alapján)

Ha megvizsgáljuk a sauzomata területen a temetkezéseket, megállapítható, hogy valamiféle változás zajlott le. Erre elsősorban a demográfiai adatok utalnak. A temetkezések – és ezzel nyilván a népesség – száma megnőtt. A demográfiai kérdéseket tárgyalva Borisz Fjodorovics Zselezcsikov számba vette a Dél-Urál

53. kép • A prohorovkai B. kurgán 3. sírjából származó aranyozott ezüstcsésze eredete egyelőre vitatott (JABLONSKIJ 2010. 70., 301., risz. 1243. alapján)

54. kép • A szarmata vándorlás kezdete a Kr. e. IV–III. században és a Bosporusi Királyság (MASZLENNYIKOV 1981. risz. 12. és ABRAMOVA 1992. risz. 1. alapján)

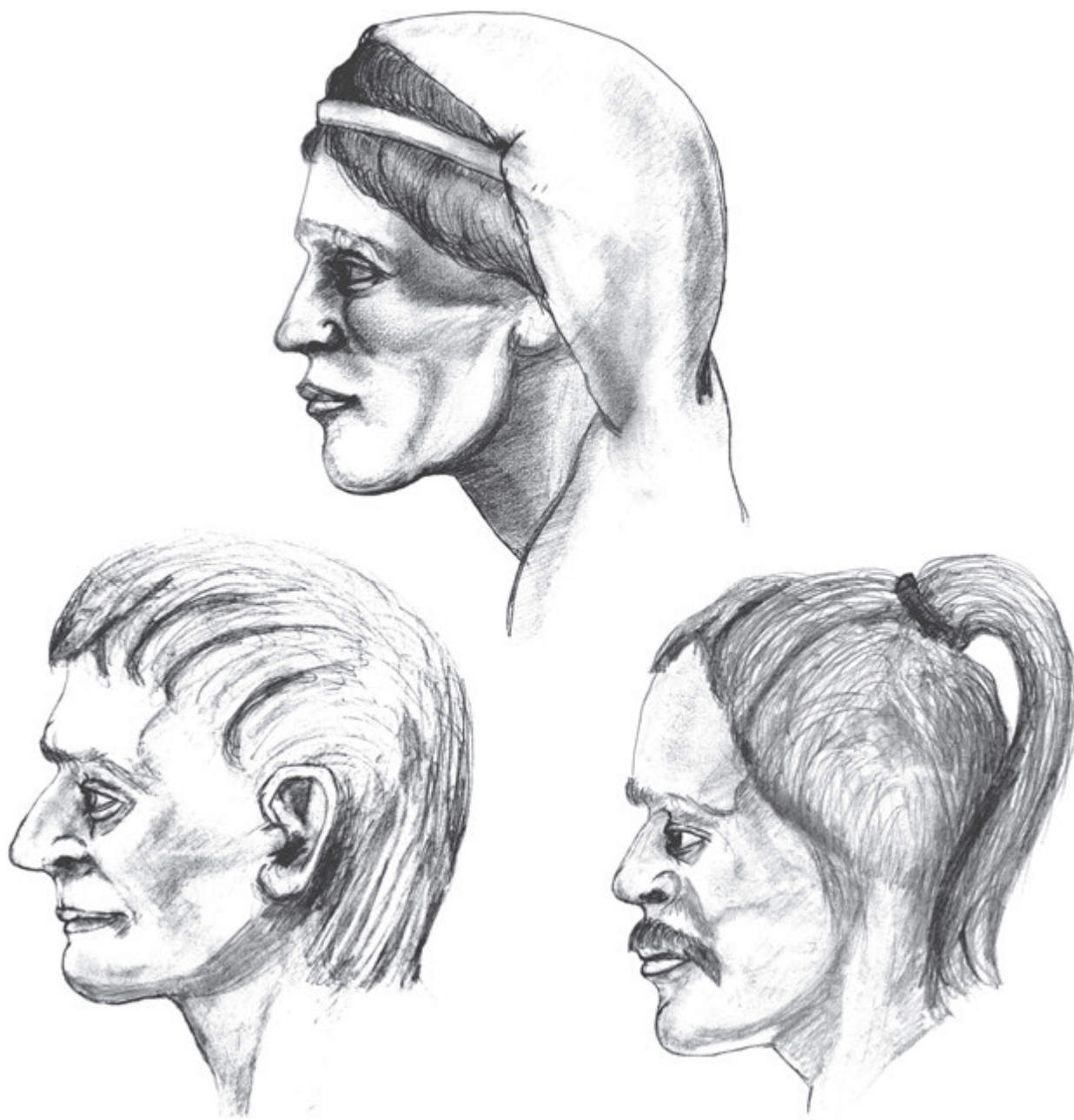

és a Volgán túli területek népességének változását. Míg a Kr. e. VI–IV. századból az 1980-as évek elejére kb. 2000 temetkezés vált ismertté, addig a IV–II. századból mintegy 5000, és a szám a Kr. e. I. – Kr. u. I. századra 1000-re csökken. Ezek a számok a tanulmány megjelenése óta nyilván jócskán megnövekedtek, azonban ez nem jelenti az arányok mérvadó változását. Zselezcsikov ezekből az adatokból indult ki demográfiai elemzése során és állapította meg, hogy a legkorábbi időszakban egy adott pillanatban az érintett vidéken kb. 10.000 ember élhetett. A sauumata/szarmata vándorlás idejére ez a létszám 20.000-re növekedhetett, majd jócskán megcsappant, és Krisztus születése táján már csak 5–7000 fővel számolhatunk (55. kép).¹³⁴

¹³⁴ Ezek az adatok megfelelnek a mintegy 1 millió km²-nyi terület kb. 60%-a – azaz 3,7 millió hektár – eltartóképességének. Ekkora területen 4 millió juhot vagy 300 ezer lovat vagy 240 ezer marhát lehet legeltetni. Minthogy 1 fő kb. 25 juhot eszik meg egy év során, a létfenntartáshoz 1 főre kb. 100 állattal kell számolnunk, hogy meglegyen a szükséges utánpótlás a jószágállományban. Azonban az egyéb szükségletek beszerzéséhez, a kereskedelemre stb. ennek legalább a duplájával, azaz 200 darabbal kell kalkulálnunk egy főre. Eltartásukhoz minimum 180–190 ha földterület szükséges. Ezek az adatok arra utalnak, hogy a népességnek a feltárt temetkezések alapján kiszámított létszáma reális. (ZSELEZCSIKOV 1984.)

Ezt a teóriát alaposan megkérdőjelezte A.Sz. Szkripkin, aki úgy vélekedett, hogy reálisabb a néprajzi adatokból kiinduló népességbecslés, melynek értelmében a XVII–XVIII. századi kalmük nomád lakosság mennyisége ugyanezen a területen 280 ezer és 3 millió 180 ezer közt ingadozott (SZKRIPKIN 2012.). Véleményünk szerint a Zselezcsikov-féle adatok valószínűbbnek tűnnek.

A lakosságnak a IV–III. századi ilyenfajta megnövekedése lehetővé – és talán szükségessé is – tette a terjeszkedést. A terület eltartóképessége korlátozott, és a megszorodó népesség rákényszerült, hogy újabb legelőkre tegye rá a kezét. Hogy ez pontosan mikor történt, az a szarmata kutatás egyik legvitatottabb és legszövevényesebb kérdései közé tartozik. A fenti demográfiai kalkuláció persze önmagában véve aligha elegendő annak igazolására, hogy egy meglehetősen korai időpontban – azaz a Kr. e. V–IV. században – a szarmaták átlépték az ókori értelemben vett Ázsia és Európa határát, a Tanaist, azaz a Dont, és meghódították a korábbi szkíta területeket kialakítva az ún. Európai Sarmatiát. Az alábbiakban elsőként megvizsgáljuk a szarmata vándorlás kérdésével kapcsolatba hozható adatokat.

55. kép • A prohorovkai temetőben talált néhány koponya grafikus arckonstrukciója (JABLONSKIJ 2010. 178–180., risz. 82–84. alapján)

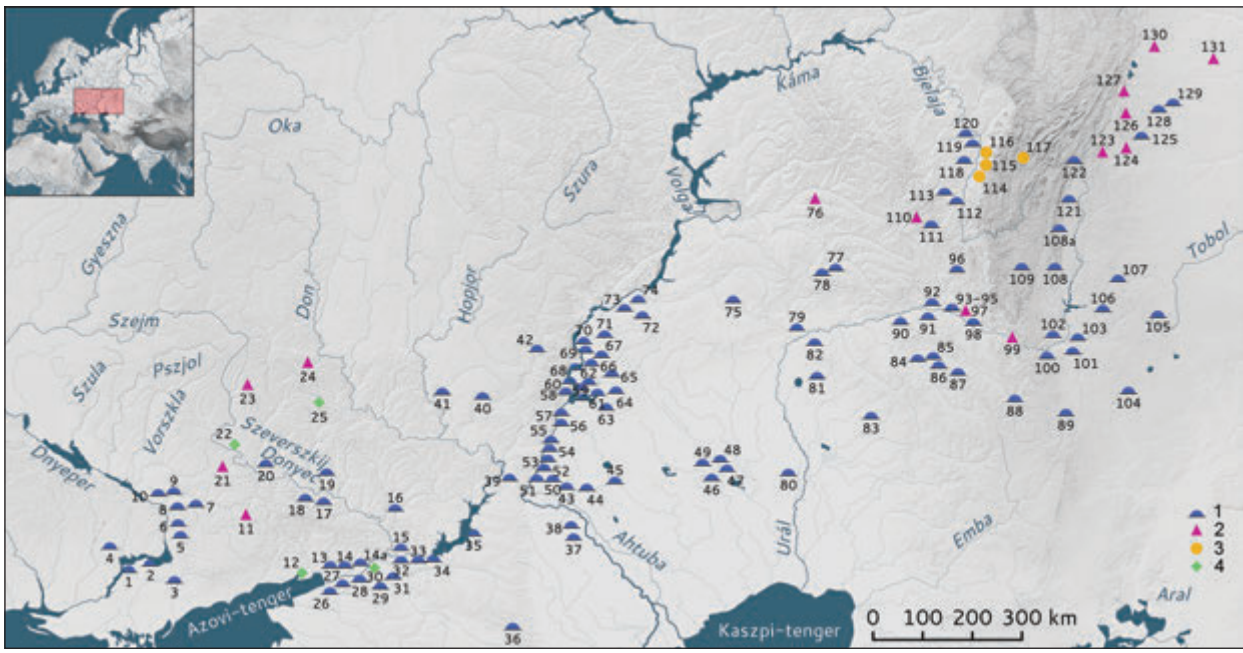
A fenti adatsor esetében sajnos hiányzik a Volga- és az Urál-vidék összehasonlító vizsgálata, pedig erre nagy szükség lenne ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, volt-e (és ha igen, milyen mértékű) elmozdulás a két terület népességén belül. A Volgánál a IV. századtól mindenesetre jelentkeztek a rítusban és az anyagi kultúrában egyaránt az Urál-vidéki lakosságra már jó néhány évtizede jellemző vonások. Értékelésük – vagyis az a kérdés, hogy a szomszédok hatására egy belső fejlődésről van-e szó vagy tömeges bevándorlásról – olyan vita részét jelenti, amelyről az előző fejezetben már részletesen szóltunk. Amennyiben ugyanis bel-

56. kép • Julian Andrejevics Kulakovszkij (1855–1919) orosz klasszika filológus, ókortörténész, régész, publicista és pedagógus

ső fejlődésként/átalakulásként értékeljük a jelenségeket, akkor a száuomata/szarmata lakosság szerves továbbéléséről beszélünk. Ha viszont úgy gondoljuk, hogy az uráliek legyőzték a volgaiakat, majd tovább hódítottak nyugat felé, akkor egyetértünk azzal a teóriával, hogy a keleti nomád szarmaták alávetteték a meótokból szkíta hatásra száuomatákká lett, a szarmatáktól idegen népet. Egyelőre ez a két álláspont feszül szembe egymással.¹³⁵

Lenne persze egy harmadik lehetőség is: egyazon népesség két törzse(?)/csoportja rivalizálásaként értékelni a hódítást. Számunkra ez tűnik a legvalószínűbbnek. Nyilvánvalóan Julian Andrejevics Kulakovszkij (56. kép) is ezt a nézetet vallhatta magáénak, amit úgy fogalmazott meg, hogy „A délorosz sztyeppen a szkíták szarmatákkal történt felváltása alapvetően nomenklatura váltást jelent, nem pedig egyik nép elűzetését egy másik által.”¹³⁶

57. kép • A kora szarmata (prohorovkai) időszak leleteinek elterjedése (SZTYEPRI 1989. karta 13. alapján) 1: kurgán, 2: szórvány, 3: telep, 4: kincslelet

¹³⁵ A kérdést részletesebben taglaltuk a II.2.4. fejezetben.

¹³⁶ KULAKOVSKIJ 2000. 50. – a szerzők fordítása oroszából.

Az Urál-vidékről induló innováció és/vagy vándorlás bizonyíthatóan nem torpant meg a Donnál, azaz a korai szarmaták leleteit jóval nagyobb térségben ki tudjuk mutatni, mint a sauiromata régészeti hagyatékot: átlépték a Dont, nyugat felé eljutottak a Dnyeperig, dél felé pedig az Észak-Kaukázusig (57. kép). Időről időre felmerül az a feltételezés is, hogy a közép-ázsiai dahák törzse ugyancsak uráli szarmata eredetű. Erre utalnának a daha temetkezési rítusban jelentkező prohorovkai elemek, valamint egyes tárgytipusok egyezése. Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a dél-uráli népesség egy része a Kr. e. IV. század folyamán lehúzódt az Araltól délre eső régióba.¹³⁷ A daha törzsszövetségből kivált aparnok törzse alapította meg később a Parthus Birodalmat (58. kép), ami döntő szerepet játszott a parthus hadviselés nomád jellegében (ennek számos eleme később átöröklődött a szászán periódusra is).¹³⁸

A nyugati, illetve délnyugati irányú vándorlás nem volt minden előzmény nélkül. A Kr. e. VI–IV. századból jól kitapintható jelei vannak például az Észak-Kaukázus őslakói (a kobáni és a Kajakent–Horocsoj kultúra) és a sauiromaták/szarmaták közötti kétoldalú kapcsolatnak. Nem csupán egyes tárgyak és rítuselemek felbukkanásáról van itt szó, hanem – elsősorban az antropológiai anyag alapján – a sauiromaták szórványos jelenlétéről. Ahogy Vitalij Boriszovics Vinogradov megfogalmazta, az Északkelet-Kaukázus nem volt terra incognita a szarmaták számára abban az időszakban, amikor nyugati vándorlásuk elkezdődött.¹³⁹ A kétoldalú kapcsolatok bizonyítéka egyfelől a kobáni típusú karperecek, egy kaukázusi sisak, egy zabla és néhány szem gyöngy feltűnése a Volgánál (59. kép), másfelől Volga-vidéki jellegzetességeket mutató edények felbukkanása a Kaukázusban.¹⁴⁰

58. kép • Sámiból (Kuzisztán, DNy-Irán) származó parthus bronzszobor Teheránban az Iráni Nemzeti Múzeumban: a feltételezések szerint a carrhae-i győztes Szurenát ábrázolja (Kr. e. I. – Kr. u. I. század) (7000 JAHRE 2000. 230. alapján)

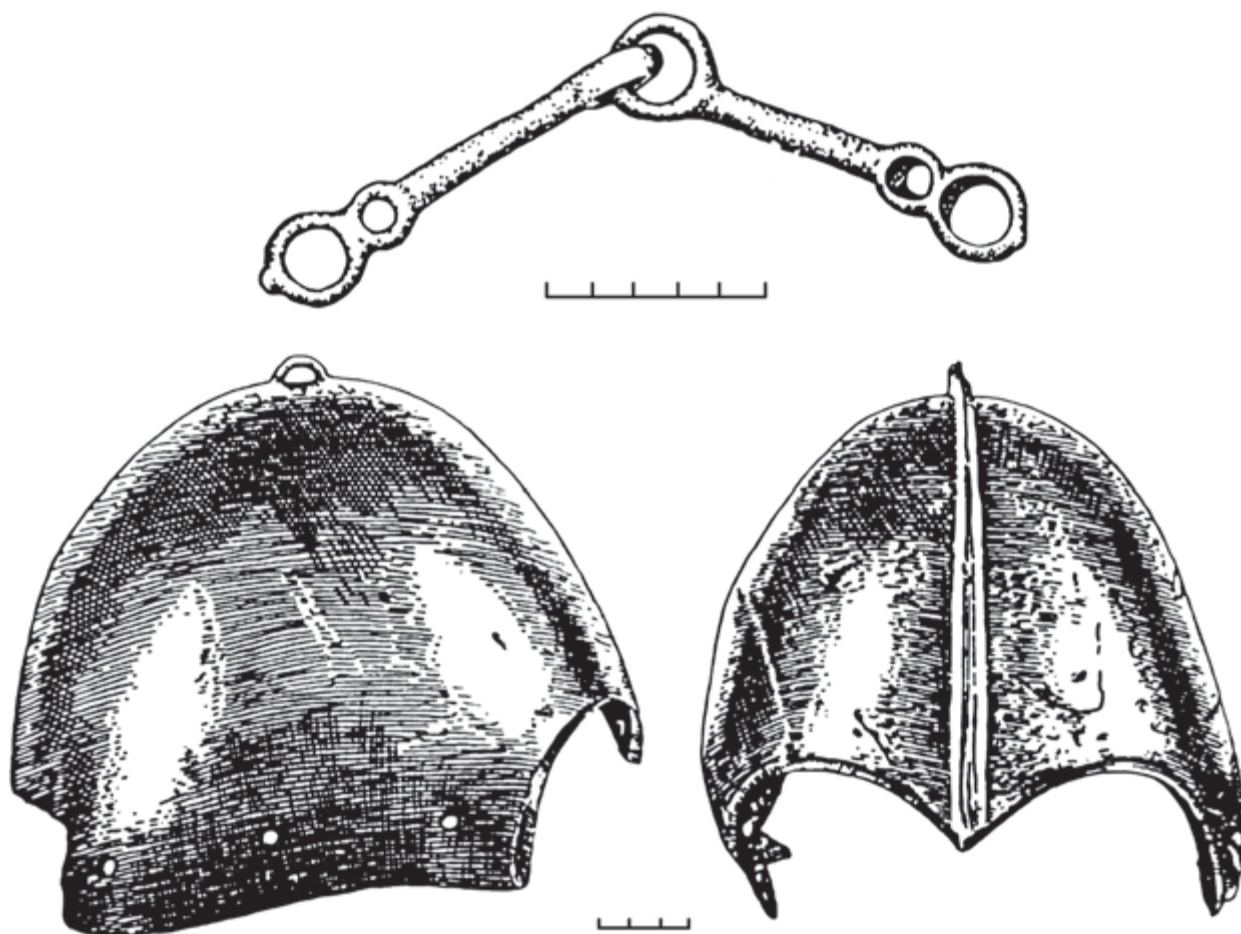

¹³⁷ BALAHVANCEV 2005. 66. – a korábbi irodalommal.

¹³⁸ NIKONOROV 2005. 141–142.

¹³⁹ VINOGRADOV 1963. 13–35. – a tárgyak és rítuselemek felsorolásával, további irodalommal, lásd különösen a 33–35. oldalt!

¹⁴⁰ PROKOPENKO 1998. 37.

59. kép • Kaukázusi tárgyak Volga-vidéki temetkezésekben: zabla Blagodarovkából, bronzsisak Sztarije Pecseuriból (SZMIRNOV 1961. risz. 43: 5. és 42: 4. alapján)

Aligha hihetjük, hogy a Don jobb partján ne lett volna hasonló a helyzet. De egy ilyen kutatást alaposan megnehezít a szkíták és szauromaták/szarmaták közel rokon volta és anyagi kultúrájuk hasonlósága. E tekintetben nem felejtkezhetünk el arról, hogy a két nép gyakorlatilag azonos, legfeljebb szállásterületük óriási kiterjedéséből következően az egyes régiókban más-más hatások érték őket.

Azt mindenesetre egyértelműen leszögezhetjük, hogy a vándorlások időszakára a korábbi anyagi kultúra alaposan megváltozott. Mint utaltunk rá, ez már az ún. prohorovkai kultúra. A korábbi, a szkítákéhoz közelálló vonások fokozatosan eltűntek. Az egyes temetkezések „szegényebb” vagy „gazdagabb” leletegyüttesei a társadalmon belül lezajló differenciálódásra utalnak. Kialakult egy lovas arisztokrácia (60. kép), valamint elkülöníthetőek a szakrális réteg (mind nők, mind férfiak) temetkezései.

Az alábbiakban előbb megvizsgáljuk, hogy mikorra keltezhető a szarmaták megjelenése Európában (a szó antik értelmében, azaz a Dontól nyugatra). Kitekintünk a korabeli politikai szituációra. Tárgyaljuk, hogy milyen szerepet játszottak a szarmaták a korszak – azaz a Kr. e. IV–III. század – történéseiben. Nagy vonalakban bemutatjuk a periódus szarmatáinak anyagi kultúráját.

60. kép • Sztyepei nomád fegyveresek a Kr. e. IV. században (Je.F. Korol'kova rekonstrukciója, ZOLOTIJE 2001. 43. risz. 21. alapján)

3. ÍROTT FORRÁSOK A SZARMATÁK EURÓPAI MEGJELENÉSÉRŐL A IV. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Mielőtt számba vennénk a szóban forgó szauromata/szarmata terjeszkedésre vonatkozó forrásokat, ki kell emelnünk, hogy a rendelkezésre álló adatok rendkívül töredékesek és korántsem egyértelműek. Az antik földrajz- és történetírók barbárokról szóló értesüléseiket többnyire nem közvetlenül szerezték (tisztelet a kivételnek – egyéb értékei mellett ezért is rendkívül fontos számunkra Hérodotos, aki gyakran első kézből nyerte információit), hanem a korábbi nemzedékek ismereteire támaszkodtak. Gyakran ezeket is eltorzítva közölték. Töredékes és megbízhatatlan voltukból fakadóan a források értelmezése sokszor vitatott és szerzeágazó. Ennek egyik következménye, hogy a szauromata/szarmata népnév használata számunkra ma már gyakorlatilag kibogozhatatlan (lásd előbb!). A szauromaták/szarmaták nyugati terjeszkedéséről

szóló adatokat is sokan és sokféleképpen interpretálták. Az alábbiakban csak a lényeges megállapításokra szorítkozunk.

Elsőként számba vesszünk néhány olyan forráshelyet, amelyek alapján felvetődött, hogy a szauro-maták/szarmaták már a Kr. e. V–IV. század fordulóján átlépték a Tanais, azaz a Don vonalát. Hippokratés – Hérodotos kortársa, aki önálló, másutt nem szereplő adatokkal rendelkezett – közli, hogy „Európában létezik egy nép, mely a Maeotis ingoványánál lakik, nagyban különbözik a többi néptől és sauromates névre hallgat.”¹⁴¹ Ez megfelel Hérodotos elbeszélésének, aki a szauromaták eredetét leíró történetben (a szkíták és amazonok összeházasodásáról – lásd az előző fejezetet!) a Dontól nyugatra és az Azovi-tengertől északra eső területet jelölte meg.¹⁴² Valójában Hippokratésnek ezt az adatát nem tekinthetjük bizonyító erejűnek. Van olyan nézet, hogy néprajzi megfigyelései ugyan kitűnőek, ám a Fekete-tenger keleti medencéjéről keveset tud, információi kérdésesek. Mások véleménye szerint műve elsősorban a környék természeti adottságaira koncentrál és az etnikai viszonyokat illetően bizonytalan.¹⁴³ Egyetértés abban van, hogy ismeretei a szauromatákra vonatkozóan óvatosan kezelendők.

A IV. század első felében(?)¹⁴⁴ élt Pseudo-Scylax szerint „Ha az ember a Maeotisba behajózik [ti. a Pontus felől – I.E., K.V.], balról vannak a szkíták ... [és a szkíták után a] Szirmata nép és a Tanais folyó, amely összeköti Ázsiát és Európát.”¹⁴⁵ Ugyancsak ő írja pár sorral lejjebb, hogy „És a Tanais folyónál kezdődik Ázsia, és annak első népe a Pontosnál a szauromaták. És a szauromaták között van egy nép, amelyiken asszonyok uralkodnak.”¹⁴⁶ Azaz Pseudo-Scylax szerint Európában a Tanaison innen a szirmaták laktak, a Tanaison túl pedig a szauromaták. Az adat nem értékelhető, mert nyelvészeti oldalról egyelőre nem sikerült tisztázni, hogy a szirmata nevet azonosítani lehet-e a szauromatával/szarmatával. Az azonosítás és a különbözőség mellett egyaránt voksoltak a kutatók.¹⁴⁷ A szirmatákat nagyjából Pseudo-Scylaxsal egy időben Eudoxos is említette a Tanaisnál.¹⁴⁸ Vitatott annak a szerzőnek a kiléte – olykor Pseudo-Scymnus névvel jelölik őt –, akitől egy periplus (= „körülhajózás”) maradt ránk (II–I. század). Ázsiáról szóló fejezetében a Tanais mellett – de, hogy melyik parton, az nem világos – a szarmatákról (valamint a – talán a szarmatákkal azonosítható – jazamaták törzséről) számolt be. Információit a klasszika-filológusok IV–III. századi adatok átvételeként értékelik. E szerint a minket itt érdeklő keleti területekre vonatkozó részt Ephoros (IV. század eleje), a nyugati vidék leírását Kallatisi Demetrios (III–II. század fordulója) feljegyzéseiből kompilálta: „A Tanaisnál, amely Ázsia határa és két részre osztja a kontinenst, elsőnek a szarmaták élnek 2000 stadionnyi területen. Utánuk Demetrios szerint egy jazamatának nevezett meót törzs következik, amelyet Ephoros a szauromaták

¹⁴¹ HIPPOKRATÉS 17.

¹⁴² HÉROD. IV.110–117. Ez a leírás nem mond ellent annak, hogy a szauromaták szállásterülete vélhetőleg a Dontól keletre kerekendő, hisz az amazonokkal összeházasodó szkíták – azaz a szauromaták mitikus ősei – „átkeltek a Tanaiszon, és előbb 3 napon át vándoroltak kelet felé, aztán a Maiétisz-tónál északnak fordultak, és még három napot mentek abban az irányban. Mikor elértek arra a földre, ahol népük ma is lakik, letelepedtek.”

¹⁴³ ROSZTOVCEV 1925. 22–23., ZGUSTA 1955. 27–28.

¹⁴⁴ ROSZTOVCEV 1925. 25. A forrás bizonytalan felhasználhatóságával kapcsolatban már itt előre kell bocsájtanunk, hogy más nézetek szerint IV. vagy III. századi a szerző (http://en.wikipedia.org/wiki/Periplus_of_Pseudo-Scylax – 2012. július 11.).

¹⁴⁵ PSEUDO-SCYLAX 68. – saját fordításunk angolból.

¹⁴⁶ PSEUDO-SCYLAX 70. – saját fordításunk angolból.

¹⁴⁷ ROSTOVTZEFF 1922. 114. Van olyan elképzelés is, hogy a szirmaták a szkítákkal azonosak: ZGUSTA 1955. 26.

¹⁴⁸ M.I. Rosztovcev szerint a szerző Pseudo-Scylax kortársa, Knidosi Eudoxos (Rosztovcev 1925. 25.). V.V. Latisev véleménye (korábbi kutatók munkái alapján) más: a III. század közepén működő Rhodosi Eudoxosnak maradt volna fenn az adata Stephanos Byzantinosnál (STEPH.BYZ. I. frag.) – LATISEV 1947/52–1992/93. 187. (273.). PECZ 1902/04. I. 703. verziója, hogy a geográfus Eudoxos Kr. e. 280 táján alkotott, periplusát már az ókorban a több mint 100 évvel korábban élt Knidosi Eudoxosnak, a csillagásznak és matematikusnak tulajdonították. Már csak ebből a felsorolásból is sejthető, hogy a bizonytalan személyek bizonytalan adatai nem igazán meghatározóak egy olyan volumenű kérdés eldöntésében, hogy a szauromaták/szarmaták mikor terjesztették ki uralmukat a Dontól nyugatra.

törzsének nevez. Mondják, hogy ezekkel a száuromatákkal egyesültek az amazonok, akik valaha a thermodoni csata után érkeztek ide; tőlük kapták az 'asszonyok uralta' elnevezést (Γυναικοκρατούμενοι).¹⁴⁹

Korai forrás Sarmatiára vonatkozóan Hérakleidés Pontikos (390–310). Az eredeti közlés nem őrződött meg, csak az őt idéző későbbi szerzőktől tudjuk, hogy említett egy tavat Sarmatiában, amelyet egyetlen madár sem repül át, vagy ha meg is közelíti, elpusztul a tó bűzétől. A „bűdös tó” egyértelműen a máig is rossz szagáról ismert mocsaras Szivas tóval (pontosabban lagúna-rendszerrel) azonosítható.¹⁵⁰

Vagyis nincs igazán megbízható forrásadatunk arra nézve, hogy a szarmaták a Kr. e. IV. század első felében átlépték a Don vonalát. A déli és délnyugati irányú terjeszkedésre viszont mind az írott, mind a régészeti források szolgáltatnak adatot.

4. A BOSPORUSI KIRÁLYSÁG ÁRNYÉKÁBAN

Mielőtt rátérnénk a szarmaták Dontól nyugatra zajló történetére, nagyon röviden össze kell foglalnunk a Bosporusi Királyságra vonatkozó ismereteinket, hiszen ez az államalakulat alapvetően meghatározta a vele közeli szomszédságban, részben szimbiózisban élő iráni törzsek – szkíták, majd szarmaták – és más, etnikailag nehezebben azonosítható „barbár” népek történetét, kultúráját.

A Kr. e. VII. században indult meg az Észak-Pontus-vidék görög kolonizációja. A VI–V. században már csaknem a teljes partvidéket gyarmatosították a mai Belgorod Dnyesztrovszkijtől / Bilhorod Dnisztrovszkijtől (egykori Akkermenytől) Novorosszijszkig. A Krím-félsziget keleti végéből kinyúló földnyelven, a Kercsi-szoros (Kimmer Bosporus) partján jött létre Pantikapaion (a mai Kerics) városa, amely uralma alá hajtva a környező településeket, majd a szoroson túl, az Ázsiai Bosporus területére is átterjesztve hatalmát, megalapította a Bosporusi Királyságot (54. kép). Kialakulásának hátterében alapvetően a gyarmatosítókat kibocsátó Athénnek és a többi görög városnak a gabonaigénye volt. A termékeny dél orosz területek búzája, növényi olaja és a Fekete-tenger halgazdagsága jelentette a bosporusi állam és a környező városállamok gazdasági alapját. A gabonaexport – amelynek előállítói sorában (a többi között) a sztyeppői földműves szkíták játszottak jelentős szerepet – pillanatnyi helyzete nagy mértékben befolyásolta a terület anyagi jólétét és hatalmi politikáját. A 480 táján már létezett, hellén–perzsa mintára megformált észak-pontusi állam élén először az Archeanaktida, majd Spartokida dinasztia állt. A sajátos államképződmény jellemzője, hogy kezdetől fogva keverék, görög–barbár (iráni) kultúrát képviselt. A környező szkíták, majd a később helyükbe lépő szarmaták elitje részben beköltözött Pantikapaionba és a királyság más városaiba, részben ott is temetkezett vegyes iráni–hellén rítus szerint. A M.I. Rosztovcev, és nyomában kutatók nemzedékei által többször körülírt sajátos szituáció: az antik görög és a szkíta–szarmata kölcsönhatásokból kialakult szinkretikus kultúra formálta a régió sajátos hadviselését, divatját, ötvösművészetét, amely aztán meghatározó szerepet játszott például a népvándorlások ékszerviselési szokásainak kialakulásában.¹⁵¹

¹⁴⁹ SCYMN. 874–885. – saját fordításunk oroszából. Részletesen foglalkozott a kérdéssel HARMATTA 1941. 16–18.

¹⁵⁰ LATISEV 1947/52–1992/93., 189. (275.), MACSINSZKIJ 1971. 45.

¹⁵¹ Ennek a széles körben „bosporusi jelenségnek” („боспорский феномен”) nevezett kulturális helyzetnek egy egész konferenciasorozatot szenteltek, amelyet másfél-kétévenként rendeznek meg Szentpéterváron. Kiadványaiban – «Боспорский феномен» – 1998 óta az antik városok és a környező barbárokkal kapcsolatos legfrissebb kutatási eredmények kapnak helyet. A Bosporusi Királyságról szóló máig egyik legjobb összefoglalás GAJDUKEVICHS 1949. Egy szűkebb időszak friss áttekintését olvashatjuk SZ. JU SZAPRIKIN tollából (2002.) – a korábbi irodalommal.

5. A SZIRÁKOK VÁNDORLÁSA, MEÓTOK ÉS GÖRÖGÖK A KUBÁN VIDÉKÉN

A források és a régészeti leletek egybehangzó tanúsága szerint a Don-vidékről a vándorlás előbb déli, illetve délnyugati irányban indult meg (54. kép). Hogy ez az esemény mikor és hogyan zajlott le, arra előbb a forrásadatokat, majd a régészeti anyagot tekintjük át.

A térségben bekövetkezett változásokra vonatkozó első, valószínűleg megbízható forrásunk egy, a 320-as évekből származó Démosthenés-beszéd, nevezetesen a Phormio elleni, amelyből kiderül, hogy a szóban forgó kereskedő üzleti céllal a Bosporusra utazott. Útja sikertelenül végződött, mivel a bosporusi király és a szkíták éppen háborúban álltak, és így áruját nem tudta eladni. Önmagában furcsa, hogy a szkítákat, akik általában a Bosporusi Királyság szövetségeseiként léptek fel, most ellenségként említik. Az esemény talán előjátéka a hamarosan bekövetkező, az alábbiakban tárgyalt történéseknek. A kereskedelmi nehézségek pedig esetleg előrevetítik a nem sokkal később bekövetkezett kataklizmákat (lásd lejjebb).¹⁵²

A Bosporusi Királyság szomszédságát, a Kubán vidékét a Kr. e. IV. század második felében érte el – talán Arifarnes király vezetésével – a szarmata (alighanem szirák?) vándorlás. Szicíliai Diodóros – akinek informátora maga is a történések résztvevője – leírása alapján a szarmaták belekeveredtek az ekkor zajló bosporusi belháborúba.¹⁵³ Az események menete a következő volt:

I. Pairisadés bosporusi király halála után (Kr. e. 310/309) fiai: Satyros, Eumélos és Prytanis közt ki-tört a belháború a hatalomért.¹⁵⁴ A trónt II. Satyros örökölte, de öccse, Eumélos a trónjára tört. Eumélos „baráti kapcsolatot épített ki néhány szomszédos barbárral és – jelentős erőket gyűjtve össze – meg akarta szerezni a hatalmat fivéréétől” (ti. Satyrostól – I.E., K.V.).¹⁵⁵ Ebben a szövetségben vett részt Eumélos oldalán a harcokban Arifarnes, aki jelentős erők felett diszponált. Diodóros 20 ezer lovasról és 22 ezer gyalogosról beszél. Satyrosnak ezzel szemben 4 ezer görög és thrák szövetségese, 20 ezer szkíta gyalogosa és 10 ezernél nem kevesebb lovasa állt fel.¹⁵⁶ A jelentős erő ellenére Satyros szétverte Arifarnes seregét, magát a királyt és a lázadó Eumélost a Thates folyónál (más néven Psathis, a Kubán északi mellékága)¹⁵⁷ épült közeli várba kergette. Azonban a vár ostroma közben Satyros megsérült és hamarosan meghalt. Így végül mégis Eumélos került a trónra, aki – hogy mindenáron megtarthassa hatalmát – kiirtotta egész családját, így másik

¹⁵² DÉMOSTHENÉS 34.8. – értelmezése VINOGRADOV 2005. 276–277.

¹⁵³ DIOD. XX.20–24.

¹⁵⁴ GYESZJATCSIKOV 1977. 45–46.

¹⁵⁵ DIOD. XX.22.

¹⁵⁶ DIOD. XX.22. Kérdés persze, hogy mennyire megbízhatóak ezek a számok, amelyek valószínűleg csak nagyságrendeket jelölnek. A kerek adatokkal részletesen foglalkozott MAKRAY 1998A. 37–82. Elképzelését igazolják az alábbi közlések is. LUK. TOX. 48., ahol egy Arsakomas nevű férfiú gyűjt sereget és „összegyűlt körülötte mintegy ötezer lovas, ezen felül húszezer nehéz fegyverzetű és gyalogos katona együttvéve.” STRABÓN (XI.5.8.) ír Abeakos szirák király ugyancsak 20.000 fős lovasságáról. Az adatok egybeesése feltűnő. A számoknak azonban minden esetben csak nagyságrendi jelentősége van, ami itt éppen azt jelenti, hogy nem kevés. Emellett az arányokat nyilván megközelítőleg jelzi: vagyis Arifarnesnek legalábbis több harcosa volt, mint amennyit a szkíták ki tudtak állítani, a lovasság a duplája azokénak. (GYESZJATCSIKOV 1977.)

A bosporusiak haderejéről Lukianos is ír (LUK. TOX. 54), ennek értelmében Eubiotos király „valamennyi görög, alán és szarmata segélycsapatát vezérelve” szállt hadba. A létszám 20.000 fő. A szkíták által becsapott Machlyene urának, Adyrmachosnak a seregével egyesített csapatból pedig szerinte „kilencven ezer főnyi had kerekedett, melynek egyharmada lovas íjászokból állt”. Ugyanekkor az egyik szkíta leterítette az ökörbőrt és „...összegyűlt körülötte mintegy ötezer lovas, ezen felül húszezer nehéz fegyverzetű és gyalogos katona együttvéve.” (LUK. TOX. 48) „Mi viszont – én (ti. Toxaris, a szkíta, akinek a szájába adja Lukianos a történetet – I.E., K.V.) is részt vettem a hadjáratban, a maga kenyerén élő száz lovasat adva át nekik akkoriban az ökörbőr előtt – harmincezernél nem sokkal csekélyebb létszámban, a lovasokkal egyesülve...” (LUK. TOX. 54) Lukianosnál a szarmaták létszámára vonatkozó adatot (LUK. TOX. 39) is olvashatunk. E szerint a Tanais két partján állomásozó szkítákra 10.000 szarmata lovas tört rá, „...s ahogy mondják, még háromszor annyi gyalogos...” STRABÓN (VII, 3,17) szerint a roxolánok 50000 embert küldtek Palakos segítségére Diophantos ellen. Pompeius Trogus értesít arról, hogy a Philippostól elszenvedett vereség után „Húsz ezer gyermeket és nőt ejtettek foglyul, valamint nagyszámú barmot...” (IUSTINUS IX.2.15.) Az adatok hosszan sorolhatók, de ennyiből is jól látható, hogy valóban csak nagyságrendet jelölnek.

¹⁵⁷ ZUBARJEV 2005. 444. risz. 7.

öccsét, Prytanist is, és csupán Satyros fia, Pairisadés menekült meg. Hat év múlva a trónbitorló Eumélost a saját kocsija gázolta halálra.

Hogy Arifarnes és „barbárjai” kik voltak, szirákok-e vagy sem, nem egyértelmű, mivel Diodóros leírása szerint Ἀριφάρνης ὁ τῶν Θρακῶν βασιλεύς. Kérdés, mit jelent a szövegben a Θρακῶν. Abban a filológusok megegyeznek, hogy elírásról van szó. A kérdés csak az, hogy a Θρακῶν (Pomponius Mela által említett meót törzs, amelyik az imént említett Thates folyóról kapta nevét) vagy a Σιρακῶν szó elírása-e. Bizonyos, hogy az említett nép független a Bosporusi Királyságtól, nem volt annak alávetettje.¹⁵⁸ Ivan Ivanovics Marczenkotól – aki összefoglalta a korábbi kutatásokat – megtudhatjuk, hogy a Satyros elleni ütközetben Arifarnes – az irániaknál szokásos módon – hadai középpontjában foglalt helyet, míg Eumélos „csak” a balszárnyon harcolt, ami arra utal, hogy szerepe másodrangú volt. Az Arifarnes-vár ostromakor pedig nem is említik a bosporusi trónkövetelőt. Mivel pedig Arifarnes neve iráni, de nem szkíta – az árjak (harcosok) „farn”-jának hordozóját jelenti – az adatok nagy valószínűséggel a szarmaták (szirákok) jelenlétéről szólnak.¹⁵⁹ Újabbán ismét felmerült a király that törzshöz tartozásának lehetősége, ami egyben a szirákok térségben való megjelenését is kétségbe vonja az adott korban. A.Sz. Balahvancev és E.A. Beglova szerint a korai szarmata vándorlás ellen szól az is, hogy a térségből, azaz a Kubán bal partjáról nem ismert hiteles hozzájuk köthető IV. századi lelet, a legkorábbi is csak a II. század végére keltezhető.¹⁶⁰ Ha ebben a kérdésben az utóbbi teóriát fogadnánk el, akkor magyarázatra szorul, hogy a IV. századi temetkezéseket mely néphez köthetjük, hogyan magyarázhatjuk a meót földvárak megerődítését (lásd lejjebb!) ebben a korban, s végül hogy Arifarnes kitől kaphatta a nevét, ha nem szarmata volt.

Satyros és Prytanis oldalán főként szkíták harcoltak. Az eseménysorban valószínűleg nem egyszerűen egy bosporusi trónutódlásért folytatott beháborút kell látnunk, hanem egyben a nyugat felé terjeszkedő szarmaták és szkíták konfliktussorozatának egyik jelentős epizódját. Más, a fentieknél bizonytalanabb források (Lukianos és egy Kr. u. II. századi szerző) közvetetten utalnak arra, hogy ez az összeütközés fordulópontot jelentett, és ettől kezdve megváltozott a Bosporusi Királyság külpolitikai orientációja: fő szövetségessé a szkíták helyett a továbbiakban immár a szarmaták léptek elő.¹⁶¹

Amennyiben az iráni nevű Arifarnes szirák volt – márpedig ez nagyon valószínűnek tűnik –, akkor a szirákok az első név szerint ismert és biztosan szarmatának meghatározható nép, amelynek vándorlásáról némi fogalmat alkothatunk.¹⁶²

Azt a térséget, ahol a fenti események lejátszódtak, azaz a Kubán völgyét és annak tágabb környékét később egyértelműen a szarmaták szirák törzse lakta. Az tehát valószínű, hogy attól a pillanattól kezdve, hogy a szarmaták hódítását ki tudjuk itt mutatni, szirákokkal kell számolnunk. Strabón a Kubán-vidékről és az Azovi-tenger partjáról írja: „E szerint az elrendezés szerint az első résznek a lakói az északi tájakon és az Ókeanosnál egyes nomád és szekérlakó scytha törzsek, ezeknél beljebb a szintén scytha sarmaták, az aorsosok és a sirakosok, akik dél felé egészen a Kaukasosig terjednek, részint sátorlakók és földművelők főleg, a Maiótis-mocsár környékén...” „Ha lemegyünk a hegyek (ti. a Kaukázus – I.E., K.V.) lábához, a lejtők ugyan északibbak, de szelídebbek; ezek már a siraxok pusztáival érintkeznek.”¹⁶³

A szarmaták Kubán-vidéki expanziójára elsősorban a régészeti leletek utalnak. Ezek elemzése alapján – ahogyan arra feljebb már rámutattunk – a sazuomaták/szarmaták valószínűleg már a Kr. e. VI–IV.

¹⁵⁸ GYESZJATCSIKOV 1977. 46.

¹⁵⁹ A forráshellyel és a nép azonosításának kérdésével részletesen foglalkozik MARCSENKO 1996. 113–114. A „farnról” (más néven χvar*nah-ról) lásd pl. JACOBS 1987.

¹⁶⁰ BALAHVANCEV–BEGLOVA 2011.

¹⁶¹ Legutóbb a kérdéstről, összefoglalva az eddigi nézeteket, részletes irodalommal: VINOGRADOV 2005. 278–282.

¹⁶² Nyelvészeti értékelést a szirmata és szirák név hasonlóságáról nem találtunk, pedig a fentiek fényében éppúgy elgondolkodtató a viszonyuk, mint a jazamata és a jazig név összecsengése, amelyre később kitérünk.

¹⁶³ STRABÓN XI.II.1., XI.V.7.

században kapcsolatban álltak az Északkelet-Kaukázus autochton lakóival.¹⁶⁴ E korai időpontban azonban csak szórványos leletekről eshet szó, vándorlásra még nem gondolhatunk.

Egyértelműen szarmatának meghatározható leletegyüttesek a Kaukázus előterében a IV. század második felétől különíthetők el, mégpedig a Kubán-vidéken. A keltezéshez a sírokban talált görög importtárgyak (amforák és más kerámia) alapján nem férhet kétség.¹⁶⁵ Eszerint a IV. század második felében a szarmata áttelepülés már valóban elkezdődött, de a sírok kis száma azt mutatja, hogy először csak fokozatos beszivárgásról lehetett szó.¹⁶⁶ A megszorodó temetkezések alapján a tömeges betelepülés a III–II. századra tehető az Azov-mellék keleti részén. A sírmellékletek és a temetkezési rítus kezdetben részben szaumomata, részben már prohorovkai jellegzetességeket mutat. A helyben talált lakossággal gyorsan megkezdődött az összeolvadás: a kialakított kapcsolatok miatt a leletanyag az Észak-Pontus párhuzamos lelethorizontjától fokozatosan eltérő jelleget öltött.

A Kaukázus előterének középső részén (a Felső-Kubán–Málka–Terek völgyétől északra) feltárt, korábbi kurgánokba beleásott, III–I. századra datálható sírok a szarmaták egy másik – a Kubántól keletre – tartó útját jelzik. A behatolók itt a helyi szkíta kori nomád lakossággal keveredtek össze. Leletanyaguk szétválasztása csaknem lehetetlen: elsősorban a katakombás rítus vehető számításba az új jövevények jellegzetességeként. A szarmatákra utaló leletek sokkalta ritkábbak, mint az Alsó-Kubán mellékén.¹⁶⁷

Visszatérve az egyértelműen szarmata fennhatóság alá kerülő Alsó-Kubán-vidékre, ott a Bosporusi Királyság szomszédaiként a meótokat nevezik meg. A meótok eredetéről viszonylag keveset tudunk annak ellenére, hogy komoly szerepet játszottak a Fekete-tenger keleti partvidékének történetében. A Kubán völgyében, illetve attól délre, valamint a Tamany-félszigeten éltek. Kilitükkel kapcsolatban alapvetően két álláspont feszül szembe egymással. Az egyik, hogy egy földrajzi fogalomról van szó. A meótok eszerint a Maeotis partján élő törzsek összessége. A kutatók többsége úgy véli, hogy nyelvileg rokon törzsek gyűjtőnévről beszélhetünk. Elterjedt nézet, hogy egy mai kaukázusi népesség, az adigék őseit tisztelhetjük bennük. Ez az elmélet azonban nem bizonyított. Egy másik hipotézis szerint iráni nyelvet beszéltek. Felvetettek egy olyan gondolatot is, hogy az el nem vándorolt indoirániak maradványai.¹⁶⁸

A szirákok Kubán-vidéki megjelenését illetően az írott források és a szarmata leletek értékelésén kívül közvetett adatokat is figyelembe kell vennünk. A meót települések erődítéseinek kutatása ugyan még a kezdet kezdetén tart, máris van két olyan lelőhely – a Lenin-tanya melletti 2. számú és a Sztarokorszunszkaja melletti 2. gorogyiscse (erődített telep, földvár) –, ahol az ásások bizonyossága alapján a védműveket a IV. század második felében – végén építették ki (**61. kép**).¹⁶⁹ Ennek hátterében valamilyen külső veszély sejthető. Logikus ez esetben a szarmata vándorlásra mint okra hivatkoznunk. A szarmata expanzió sikerére utalhat, hogy nem sokkal a sánc-árok rendszerek felépítése után már le is rombolták azokat, illetve betemették egy részüket. Az ugyancsak szkíta kori Grusevszkoje gorogyiscse (Sztavropol vidéke) III. század elejei pusztulása minden bizonnyal a megerősödő szarmata expanzióval hozható kapcsolatba, ahogyan az ezzel egykorú kazinkai kincs elrejtése is.¹⁷⁰ A meót társadalom külső veszély kiváltotta militarizáltságára

¹⁶⁴ Vö. VINOGRADOV 1963. 13–35., különösen 33–35.

¹⁶⁵ MARCSENKO 1996. 84–85.

¹⁶⁶ MARCSENKO 1988. 69.

¹⁶⁷ ABRAMOVA 1992. 23., ABRAMOVA 1993. 99–102.

¹⁶⁸ Jó összefoglalást ad az egyes elképzelésekről, csoportjaikról gazdag térképmelléklettel és irodalommal KAMENYECKIJ 1989., lásd elsősorban a 225. oldalt! Mint utaltunk rá, az a feltételezés is felmerült, hogy a szaumomata etnogenezisében fontos szerepet játszottak, amennyiben a szkíták és a meótok Azov-vidéki elvegyülése hozta volna létre az új népet.

¹⁶⁹ Itt és a továbbiakban a Kubán-vidéki szarmaták tárgyalása során alapvetően MARCSENKO 1996.-ra támaszkodtunk. Lásd elsősorban a 6–7., 84–85., 115–117. oldalakat!

¹⁷⁰ ABRAMOVA 1992. 23.

utal, hogy a IV. századi sírok 70%-ában találtak fegyvert.¹⁷¹ Ugyanakkor a bevándorlók temetkezéseinek 30,9%-a harcos sír.¹⁷²

Végigtekintve a rendelkezésünkre álló adatok halmazán, hogyan értékelhetjük a kutatás jelenlegi állása mellett a szirák bevándorlás kérdését? Alapvetően két jól végiggondolt hipotézist kell itt bemutatnunk:

1) M.P. Abramova hajlik arra az álláspontra, hogy a szirák törzsszövetség kialakulása hosszadalmasabb folyamat lehetett és a Kubán mellékén zajlott le. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a Volga- és Dél-Ural-vidéken nem eshet szó szirákokról, mivel csak a helyben talált lakossággal való összeolvadás során jött létre az a formáció, amelyet szirákként ismerünk meg a forrásokból.¹⁷³ Minthogy a helyi lakosság zömét a meótok alkották, a Kubán meótjai szükségképpen beletartoztak a szirák törzsszövetségbe.¹⁷⁴ Mindez persze – ellentétben Abramova véleményével – nem zárja ki, hogy Arifarnes „alattvalóit” szirákoknak nevezzük. Abramova azzal érvelt e tekintetben, hogy a hosszadalmas kialakulás miatt Arifarnes népe a IV–III. század fordulóján még nem lehetett szirák, hiszen a IV. sz. előtt nem telepedett meg a Volga-vidékről származó lakosság a Kaukázus előterében.¹⁷⁵ Ha azonban igaz az, hogy a VI–V. századtól fennállt a kapcsolat a két terület között, és a bevándorlás kezdete a IV. századra tehető, akkor az iráni nevű Arifarnes mégiscsak lehetett a szirákok királya.

2) I.I. Marczenko, aki az újabb ásatási eredmények ismeretében összefoglalta a Kubán-vidéki szarmata és meót emlékek kutatásának helyzetét, elfogadta a saurumata–szirák azonosítás elméletét. Emellett úgy vélte, hogy a szarmata népesség kezdettől – a régióban való megjelenésétől – fogva kevert volt. A szirákok jelenthették az itteni lakosság vezető erejét. A Kubán mellett a szarmata leleteknek két nagyobb tömbje mutatható ki. Az egyik a Középső-Kubán-vidék, a Laba–Kubán köze Njevinnomisszk városától a Laba torkolatáig. A másik csoport az Alsó-Kubán jobb parti sztyeppe régiója. E területek adottságai nagy mértékben eltérnek a Dontól és a Manicstól északra fekvő „igazi” sztyeppéhez képest: klímájuk enyhébb, a mezőgazdasági termelésre sokkal alkalmasabbak.¹⁷⁶

Talán épp a földrajzi adottságok is elősegíthették, hogy ezen a vidéken viszonylag gyorsan elkezdődött a korábbi meót lakosság és az újonnan érkező szirákok összeolvadása. A terület történetét ebben az

61. kép • A sztarokorszunszkajai meót földvár (a szerzők felvételei, 1997)

¹⁷¹ MARCSENKO 1996. 116–117.

¹⁷² Az utóbbi adat a Kr. e. III. – Kr. u. I. századi leletekre vonatkozik (ZSDANOVSKIJ 1985., ZSDANOVSKIJ 1988.).

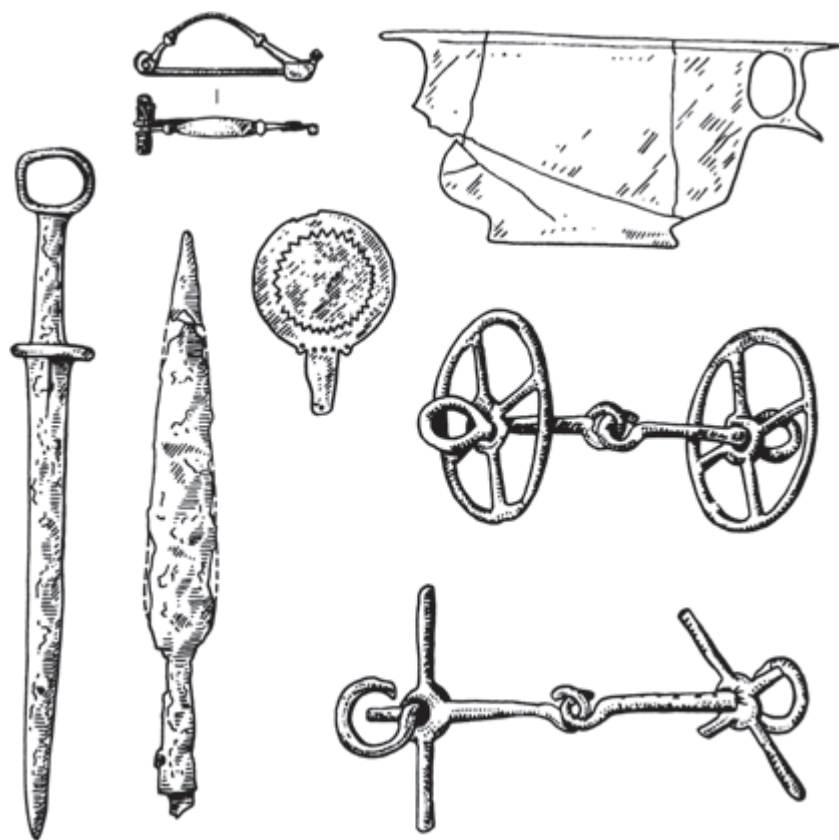
¹⁷³ ABRAMOVA 1992. 24.

¹⁷⁴ SZMIRNOV 1964. 290.

¹⁷⁵ Vö. ABRAMOVA 1992. 24.

¹⁷⁶ MARCSENKO 1996. 6–7., 113–138.

időszakban alapvetően a közeli nagyhatalom – a Bosporusi Királyság – határozta meg. Ez a kapcsolat persze kétoldalú volt, nemcsak a bosporusiak hatottak a szarmatákra. A királyság területén megindult egyfajta „szarmatizálódás”, ugyanakkor a meót elemek száma sem elhanyagolható. A Tamany-félsziget görög városainak – Hermónassa, Tyrambé, Phanagoreia, Képoi stb. – temetőiben megjelennek a barbár leletek és a sztyepei nomádokra utaló temetkezési rítuselemek. E sírok közül többet a Kr. e. IV. századra kelteznek, ami alátámasztja a Kubán-vidéki szarmata előnyomulás alsó kronológiai határát.¹⁷⁷ A pénzletek alapján a Kr. e. IV. század végén – III. század elején a Bosporusi Királyság és a szirák terület határa a Tamany-félsziget nyugati végében húzódott Sztaronyizsnyesztyeblijevszkaja–Krimszk–Novorosszijszk vonalában (54. kép).¹⁷⁸

62. kép • A meót–szirák együttélés nyomaként rendszeresen kerülnek elő a nomád szarmaták jellegzetes tárgyai a letelepedett életmódot tükröző meót anyagban. Meót lelőhelyekről származó szarmata tárgyak (SZTYEPI 1989. tabl. 93. alapján)

több nehézséggel került szembe. Rákényszerült, hogy a meótok rovására kelet felé terjeszkedjék. Ennek következményeként a meótok és szirákok valószínűleg közelebbi kapcsolatba kerültek egymással. Erre elsősorban a kubáni szarmata, illetve meót temetkezésekben található erős kölcsönhatások utalnak, amelyek az itt talált törzslakos meótok és a szarmaták intenzív együttélését bizonyítják. A két nép végül együttesen lépett fel a Bosporusi Királyság ellen. A törzsszövetség élére a szirákok álltak.¹⁸⁰ A szakirodalomban az

szarmata előnyomulás alsó kronológiai határát.¹⁷⁷ A pénzletek alapján a Kr. e. IV. század végén – III. század elején a Bosporusi Királyság és a szirák terület határa a Tamany-félsziget nyugati végében húzódott Sztaronyizsnyesztyeblijevszkaja–Krimszk–Novorosszijszk vonalában (54. kép).¹⁷⁸

A Kr. e. III. század közepén a Bosporusi Királyság helyzete alapvetően megváltozott: leáldozott az Athénbe irányuló gabonaexport (kiszorította az egyiptomi kereskedelem?),¹⁷⁹ és a fent említett I. Pairisadés uralma alatti fénykor után mind

¹⁷⁷ GYESZJATCSIKOV 1973. 69–76.

¹⁷⁸ APTYEKARJEV 1987.

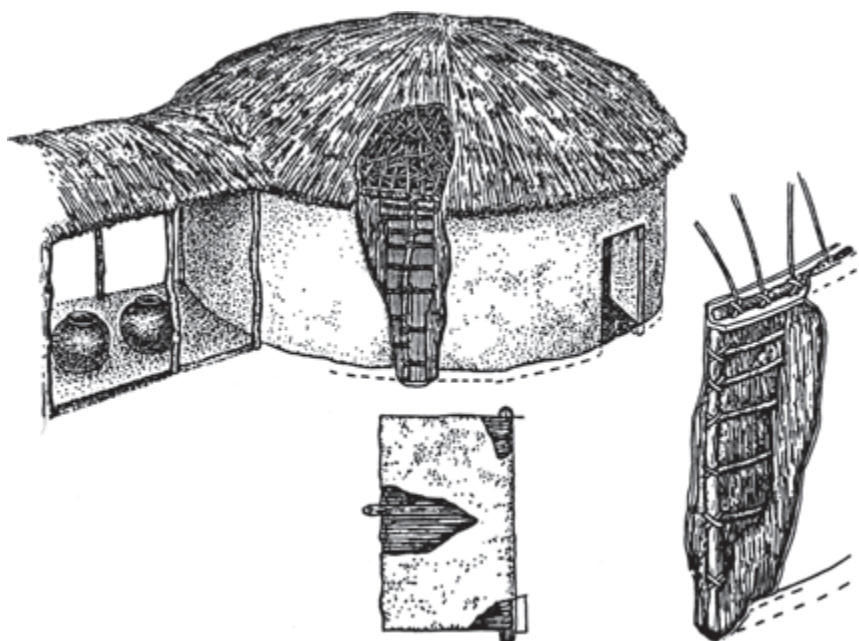
¹⁷⁹ Démosthenés Leptines elleni beszédében (DEMOSTH 8.32.) elhangzik, hogy Athénbe a Bosporusról érkezik a város gabonaszükségletének fele, azaz 400 000 medimnos, vagyis 16380 tonna gabona. Ez az adat Leukón király uralkodása idejére (387–347) vonatkozik. A gabonát ekkoriban vámmentesen szállították Athénbe. Strabón leírja, hogy „Régebbi időkben innen szállították Hellasba a gabonát és ebből a mocsárból a sózott halakat. Leukón állítólag 2 100 000 véka gabonát küldött Theodosiából az athénieknek.” (STRABÓN VII.4.6.) A 2.100.000 véka 86.000 tonnának felel meg. Az érdekesség kedvéért említjük meg csupán, hogy Démosthenés sokat írt a Bosporusról, ami nem véletlen, anyja ugyanis szkíta nő lehetett. Az adatokhoz lásd részletesen: SZKRZSINSZKAJA 1977. 35., SZKRZSINSZKAJA 1998. 174–176.). Vlagyimir Dmitrijevic Blavatszkij számításai szerint a Kr. e. III. században Egyiptomból 10,5 millió medimnos gabona áramolhatott ki egyetlen év alatt. Ez a bosporusiak Athénba irányuló exportjának 28-szorosa. Az óriási tömegű és közelebről szállított egyiptomi élelmiszer szorította ki a bosporusiakat a piacról. (BLAVATSKIJ 1964. 54.)

¹⁸⁰ VINOGRADOV 1965.

63. kép • A jellegzetes szürke, korongolt meót kerámiát használták a Kubán-vidék szirákjai 1: Edények (SZTYEPI 1989. tabl. 96. alapján)
2: Edénytöredékek a sztarokorszunszkajai földvárból (a szerzők felvételei, 1997)

64. kép • Meót épület rekonstrukciója (SEVCSENKO 1995. risz. 2. alapján)

itt leírtak elfogadott tényként szerepelnek annak ellenére, hogy írott adatunk erre vonatkozóan nincsen. A szarmata szirákok vezető erejének nyomaiként értékelik, hogy nem csak a Labától keletre (az eredeti szirák szállásterületen), hanem az Alsó-Kubánon túl, egészen a Fekete-tenger partvidékéig – azaz a meót szállásterületen is – elterjedt az iráni helynévadás, amely a nyelvészek szerint korábbi nyelvi állapotot tükröz, mint az alán bevándorlás ideje.¹⁸¹

¹⁸¹ VINOGRADOV 1965. 117. – további irodalommal. Itt azonban feltétlenül utalnunk kell a feljebb elmondottakra, arra ti., hogy a meótok nyelvét máig nem sikerült meghatározni, és nem zárható ki, hogy irániak voltak. Ebben az esetben az iráni névadás alapvetően más színben tűnik fel.

65. kép • Kr. e. III–II. századi, az ún. meót–szarmata körhöz tartozó fibula a sztanyica Brjuhoveckaja melletti kurgánból (SEDEVRI 1987. 49., N. 144. alapján)

A meótok és szirákok összeütközésbe kerültek a Bosporusi Királysággal. Az ellenségeskedés végeredményeként a meót gabona egy része ettől kezdve a bosporusiak helyett a nomádokhoz került, akik – ennek következtében – mind nagyobb létszámban mutathatók ki a Kubán-vidéken.¹⁸² A meót sírokban pedig egyre erőteljesebben észlelhető a szarmatizálódás tagadhatatlan nyoma. Párhuzamosan ezzel meót hatásra elkezdődött a szarmaták fokozatos letelepedése (62–65. kép).¹⁸³

Ami a szirák – elsősorban kaukázusi – külkapcsolatokat illeti, ebben mérvadó Strabónnak az albánokról¹⁸⁴ szóló közlése, miszerint „*az idegenek ellen velük együtt harcolnak a nomádok is* (kiemelés tőlünk – I.E., K.V:) *éppúgy, mint az ibéreknel, ugyanazon okokból; máskülönben azonban gyakran megtámadják az embereket és akadályozzák őket a földművelésben.*”¹⁸⁵ A Kartlisz Chovreaból¹⁸⁶ értesülünk arról, hogy a Kr. e. III. század közepén (az időpontot az adja meg, hogy a történet Nagy Sándor hadjáratai

után játszódik) Farnavaz, az első ibériai¹⁸⁷ király zsoldosként alkalmazta a szirákokat (az eredeti szövegben ovszokat említenek, akiket a szarmatákkal szokás azonosítani) és a törzs főnökéhez hozzáadta a nővérét. A családi kapcsolatok további alakulását jól illusztrálja, hogy a Farnavaz dinasztia korai tagjai között több északiráni nevű volt: Szaurmag, Hszefarnug, Radamiszt stb.¹⁸⁸ További érv az ibér–szirák kapcsolatok mellett az a grúz krónikákban leírt történet, amely szerint Szaurmagot, miután ibér király lett (Kr. e. III. század vége – II. század eleje), összeesküvés fosztotta meg trónjától. A bukott király a kaukázusi hegyi törzsekhez menekült, és az ovszok (szirákok?) királyától, vagyis unokatestvérétől kért segítséget, aki azt nem is tagadta meg.¹⁸⁹ Ezek az információk összeesengenek Strabón azon közlésével, hogy „*A síkságot a földművelést jobban szerető és békés természetű ibérek lakják, akik armeniai és médiai módon vannak berendezkedve, a hegyvidéken pedig a többségben levő és harcias törzsek laknak, akik skytha és sarmata módon élnek, mert azoknak a szomszédai és rokonai is...* (Kiemelés tőlünk – I.E., K.V.)”¹⁹⁰

¹⁸² MARCSENKO 1996. 120.

¹⁸³ ZSDANOVSKIJ 1988.

¹⁸⁴ Itt természetesen a kaukázusi albánokról van szó, akik a Kaukázus DK-i részén laktak.

¹⁸⁵ STRABÓN XI.4.5.

¹⁸⁶ Kartli (=Grúzia) története c. krónikagyűjtemény, mely a grúzok történetét tárgyalja a kezdetektől a XIV. századig. A kartli királyok élete című első fejezete az V. századdal zárul. Ezt a részt a XI. századi Leonti Mrovelinek tulajdonítják (MROVELI 1979. 29–30. és lásd még a jegyzeteket a 61–64. oldalon).

¹⁸⁷ Ibéria – ókori állam a Kaukázuson túl, Albánia szomszédja. A grúzok ősei laktak.

¹⁸⁸ Szaurmag király (Kr. e. III. sz. vége – II. sz. eleje) neve ABAJEV (1949. 86.) szerint a sazuromata népnév egy variációja.

¹⁸⁹ A Kartlisz Chovreaból származó adatok értelmezéséhez: VINOGRADOV 1963. 140–141.

¹⁹⁰ STRABÓN XI.3.3.

6. A SZARMATA HÓDÍTÁS A DONTÓL NYUGATRA

A Kr. e. III. századi európai sztyeppe története a jelenlegi szarmata kutatás egyik Achillés-pontja. A Fekete-tenger északi partvidékének meghódításával kapcsolatban a legfontosabb az időpont meghatározása lenne, ami leletanyag híján egyelőre komoly nehézségekbe ütközik.

A Fekete-tenger északi partvidékén a Kr. e. IV. század közepén fénykorát élte a szkíta állam. Ateas király (66. kép) a Dontól a Dunáig szervezte meg egyeduralmát. „Úgy

látszik, hogy az ottani barbárok legnagyobb részén Ateas uralkodott, aki háborút viselt Amyntas fia, Philippos ellen.”¹⁹¹ A Philipposzal vívott veszített csatában meghalt Ateas király. A szkíták nagy része elmenekült a Dnyeper alsó folyásához¹⁹² és a Krím sztyeppéire, kisebb csoportjuk pedig a Dunától délre, Dobrudzsában húzódott meg. A III. században a szkíták állama váratlanul lehanyatlott.

Ezeknek az eseményeknek régészeti vetülete, hogy hirtelen „eltűnnek” a gazdag szkíta kurgánok, sőt szinte nyoma vész a teljes szkíta anyagi kultúrának a Fekete-tenger északi partvidékén. A térség leletanyaga minimálisra csökken.

Krími visszavonulásuk emlékeként tartja számon a kutatás (legalábbis egy része) azt a sánc-árok védművet, amely Perekopnál épült ki, Taphrai városa mellett.¹⁹³ A krími szkíták országának – Scythia Minor – központjává a mai Szimferopolban, a Kermencsik lelőhelyen található erődítés épült ki (67. kép). Erre utal legalábbis az itt talált kősztlélé egy lovas szkíta harcos ábrázolásával, amelyen a felirat Skiluros szkíta király nevét hirdeti. De utalhatunk itt a feltárt szkíta mauzóleumra a királysírokkal és még számtalan további adatra, mely valószínűsíti, hogy ez a hely azonosítható a Strabónnál, illetve a Diophantos-feliraton (lásd a következő fejezetben!) szereplő szkíta fővárossal, Szkíta Neapolisszal (Neapolis Scythica).¹⁹⁴ Az új szkíta politikai formáció központja a Krímbe tevődött át.¹⁹⁵ Itt közeli kapcsolatba kerültek a félsziget korábbi lakóival, a tauroszokkal, akikkel gyakran törtek be közösen a görög városokba. Nem meglepő, hogy az antik auktorok elkezdték őket közös néven – tauroszkíták – emlegetni.¹⁹⁶

66. kép • Ateas király pénze (MURZIN–ROLLE 2000. risz. 1. alapján)

¹⁹¹ STRABÓN VII.3.18. (339-ben Nagy Sándor apja, II. Philippos makedon uralkodóval harcolt Ateas szkíta király – ALEKSZEJEV 1992. 163.).

¹⁹² A Dnyeper torkolatánál ekkor épültek ki azok az erődítmények (földvárak), amelyek a régészeti kutatások alapján a Kr. u. I. század végén – II. század elején pusztultak el.

¹⁹³ A görög τάφος szó árkot jelent – GAJDUKEVICS 1949. 531. 2. jegyzet.

¹⁹⁴ Vö. GAJDUKEVICS 1949. 531–534. 2–3. jegyzettel!

¹⁹⁵ ZINKO 1991.

¹⁹⁶ PLIN. NH IV.12.85. szerint 30 törzs élt a Krímbe. Ebből 23 a félsziget belsejében, közülük egyik a szkítotauruszok. Plinius adata feltételezhetően Agrippától származik, bár itt konkrétan erre nem tér ki. OVIDIUS (Ep. III.2.45–47.) említ egy szkíta öreget, aki meséjét így kezdi:

„Taurusnak hívták az elődeim itt, Scythiában,
mely geta földtől nincs annyira messze, ahol
éltem...”

A tauruszokat a Kizil-Koba kultúrával azonosították, azzal a Krím déli részén, illetve a Krími-hegységben élő népességgel, amelynek jellegzetes hagyatékai közé tartoznak a kőlapokból épített sírládák. Eredetük bizonytalan, de egyes feltételezések szerint a szrubnaja kultúra leszármazottai, és mint ilyenek, ők is irániak. A félsziget szkíta megszállása után alighanem aszimilálódtak, valószínűleg e folyamat egy állomását jelöli a tauroszkíta név. Az összeolvadás valamikor a Kr. e. II. században indult el. (HRAPUNOV 1995. 9–28. – bőszéges irodalommal.)

67. kép • Az egykori késő szkíta központ (Neapolis Scythica) a mai Szimferopol területén (a szerzők felvételei, 2011, 2012)

Ugyancsak a Kr. e. III–II. században létrejött egy másik, nyugatibb szkíta királyság. Ennek – Plinius szerint – Tomi görög városa is része volt.¹⁹⁷ Ekkor kapta az al-Duna-vidéki szkíta terület is a görög forrásokban a Kis Szkítia (Scythia Minor) nevet: „Miután azonban innen [a Krímből – I.E., K.V.] sok skytha vándorolt át a Tyrason¹⁹⁸ és az Istroson túlra és telepedett meg azon a földön, annak nem jelentéktelen részét szintén kis Skythiának nevezték; a thrákok átengedték a területet részint erőszak hatása alatt, részint a föld rosszassága miatt, minthogy legtöbb helyt mocsaras.”¹⁹⁹ A Duna (az Istros) egyébként tradicionálisan a thrák és iráni világ határát jelentette: Szkítia DNy-i határaként emlegették a források még jóval azután is, hogy a szkíták már régen eltűntek innen.²⁰⁰

Ezzel párhuzamosan a III. század második negyedében – közepén az Észak-Pontus görög városai mellett elhelyezkedő mezőgazdasági területek (chorák) is elnéptelenedtek, csak az erődített településeken

¹⁹⁷ PLIN. NH IV.11.44. megjegyzi, hogy Thracia valamennyi része az Istros torkolatától a Pontusnál Istropol, Tomi, Kallatis, Dionysopolis városokkal együtt korábban a szkítáké volt: „totum eum tractum Scythiae Aroteres cognominati tenuere” (azaz „korábban ezt az egész országot az Aroteres nevű szkíták birtokolták”).

¹⁹⁸ A Dnyeszter antik neve.

¹⁹⁹ STRABÓN VII.4.5.

²⁰⁰ PODOSZINOV 1976. 21., 25.

folytatódott az élet. A városok területe megnövekedett, nyilván az ide menekülő falusi lakosság révén. Több helyen megerősítették a városfalakat. Nyilvánvalóan külső veszélytől tartottak az itt élők, noha nem világos, hogy a keletről megjelenő szarmaták fenyegették-e őket, vagy a krími szkíta királyság viselkedett ellenségesen a görög városokkal szemben.²⁰¹

Ezeknek a jelenségeknek több magyarázata merült fel, számos kérdést tettek fel velük kapcsolatban. Vajon az eseményeknek a szarmaták nyugatra tolódása lehetett-e a kiváltó oka? Ők szorongathatták-e a szkítákat, amitől azok mind harciasabb ellenfélle váltak? Avagy a szkíta társadalom saját belső válsága, valamint Ateas sikertelen Duna menti hadjárata nyomán indult meg a szétforgácsolódás? Ennek következtében zajlott-e le olyan gyorsan a Fekete-tenger északi partvidékének szarmatizálódása, és foglalták el a Duna–Dnyeszter közti sztyepei területet a thrákok? Milyen hatása volt a szkítákra, illetve az Észak-Pontus további történetére a kelták (galaták) Kr. e. III. század eleji expanziójának?²⁰²

A III. században az Észak-Pontusnál kimutatható válságjelenségek okaként az alábbi lehetőségek merültek föl:²⁰³

1. Egy deszikkációs folyamat eredményeként a létfeltételek nem álltak rendelkezésre a továbbiakban.
2. Az egyiptomi gabonaszállítás miatt visszaesett a Pontus jelentősége. Gyakorlatilag gazdasági krízis állt elő.²⁰⁴

3. A galata hódítás vetett véget a szkíta uralomnak.

4. A szarmaták előretörése okozta, akik elsősorban a szkíták rovására foglaltak területeket.

1. A négy pont közül az elsőt azonnal kizárhatjuk vizsgálódásaink köréből.²⁰⁵ Az utóbbi évtizedekben vetődött föl az a gondolat, hogy egy erőteljes klimatikai változás (deszikkáció?) zajlott le a sztyeppén, és ez okozta a szkíták kiszorulását korábbi területükről.²⁰⁶ Az elképzelés hívei alapvetően azzal érvelnek, hogy a III. században a Don és a Dnyeper között nem csak a szkíták leletei hiányoznak, hanem a szarmatáké is. A legkorábbi szarmata temetkezéseket a Dontól nyugatra (62 lelőhelyen) a Kr. e. II–I. századra keltezték.²⁰⁷ Érvelhetnénk itt azzal, hogy a klímaváltozással foglalkozó kutatás szerint a Kr. e. I. évezred közepétől az időjárás egyre hűvösebbé és csapadékosabbá vált.²⁰⁸ Azonban akár deszikkációs, akár szubatlanti változás lehetett, a magunk részéről teljességgel kizárunk mindenfajta olyan teóriát, amely feltételezi bármely időszakban, hogy akár egy olyan területen, mint az európai füves sztyepe, akár a Kárpát-medence, lehetnek olyan hosszabb-rövidebb időszakok, amikor a vidék teljességgel lakatlan. A deszikkáció ellen szól egyebek mellett az a megfigyelés, hogy az ilyen jellegű folyamatok nem robbanásszerűek, hanem évek alatt teljesednek ki. Ugyanakkor a régészeti emlékek azt mutatják, hogy a sztyeppén tapasztalt pusztulás és elnéptelenedés egy hirtelen esemény(sor) gyors következménye. Ellene szól a pusztásodást előidéző klimatikai folyamat-teóriának az a tény is, hogy a III. század első harmadában, vagyis a szóban forgó jelenség „előestéjén” a görög városok és a közeli barbár telepek gazdasági virágzása tapasztalható,²⁰⁹ valamint a népesség létszámának növekedése (lásd feljebb).

²⁰¹ VINOGRADOV 2005. 283–290.

²⁰² POLIN 1992. 5.

²⁰³ A kérdéssel kapcsolatban Rosztov-na-Donuban 1997-ben rendeztek konferenciát, amelynek anyaga a Donszkije drevnosztyi c. kötetben jelent meg Azovban 1997-ben. Összefoglalja a 4 lehetőséget: BRUJAKO 1999.

²⁰⁴ Ezt az antik görög városokkal foglalkozó irodalomban közhelyszámba menő állítást meggyőzően vonja kétségbe VINOGRADOV 1997. 107., aki egyben cáfolja az 1. és 3. feltételezést is.

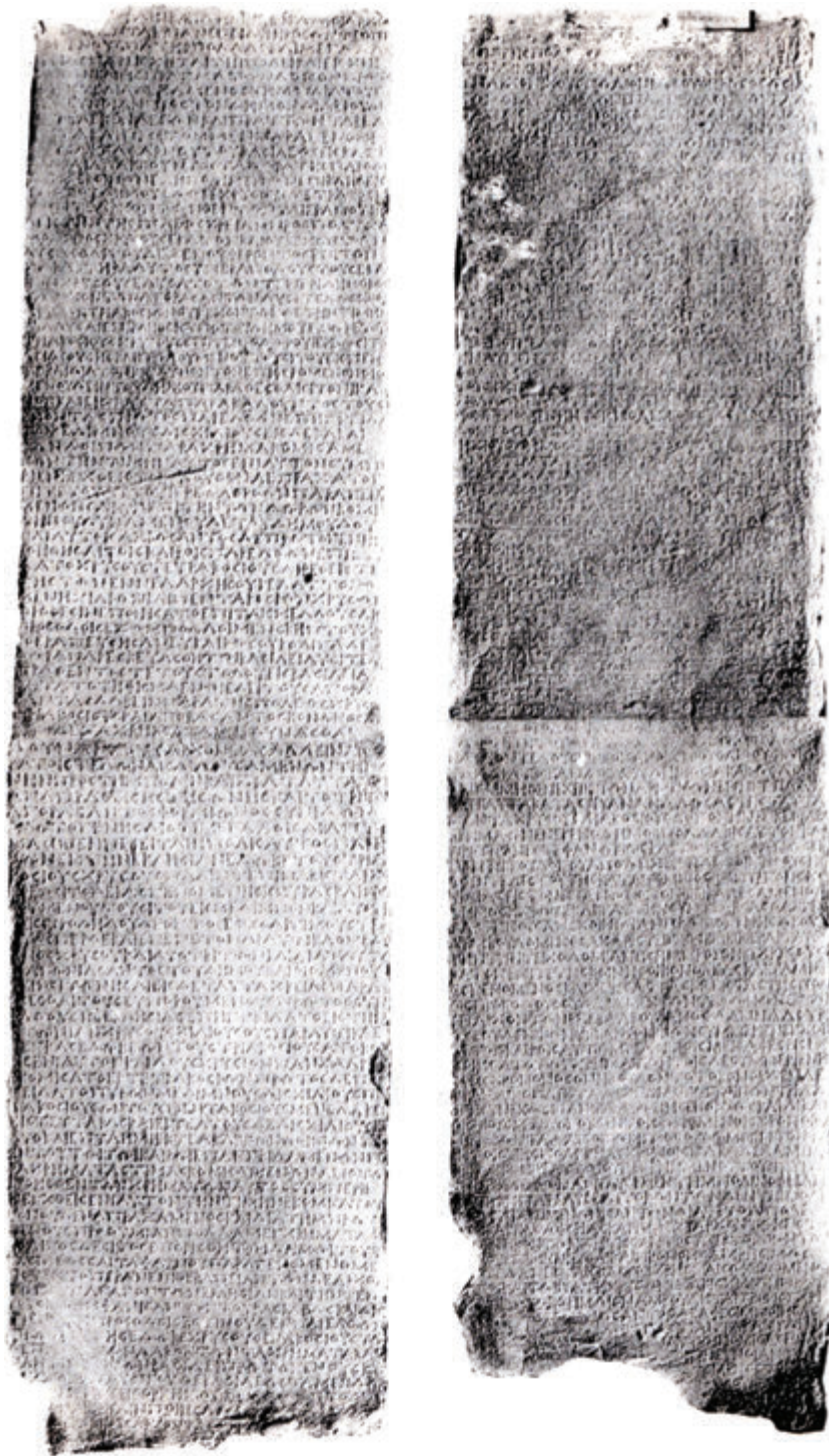
²⁰⁵ Ezt teszi BRUJAKO 1999. 87–88. is, aki egyúttal azt az igen mértéktartó álláspontot foglalja el, hogy a további három lehetőség nem zárja ki egymást, párhuzamosan mindegyik fennállhat.

²⁰⁶ IJEVLEV 1989., POLIN 1992. 122., POLIN–SZIMONYENKO 1997. 87.

²⁰⁷ POLIN–SZIMONYENKO 1997. 95.

²⁰⁸ MATOLCSI 1983. 296. – további irodalommal.

²⁰⁹ VINOGRADOV 1997. 106–107. – további irodalommal.

68. kép • Protogenés olbiai dekrétuma (LATYSHEV 1916/1965. tabl. II. alapján)

2. Mint feljebb már kitérünk rá, a Pontus gazdasági súlya hirtelen lecsökkent az egyiptomi gabonaexport megugrásának következtében. A pontusi görög városok kereskedelmi krízise valóban átgyűrűzhetett a barbár lakta vidékre. Ez önmagában azonban olyan váratlan és teljes összeomláshoz, amilyenre az adataink utalnak, aligha vezethetett.

3. A galaták keleti vándorlásának csak igen kevés régészeti nyoma maradt ránk. Az ún. Protogenés-felirat (68. kép) azonban egyértelműen jelzi, hogy – legalábbis – Olbiáig eljutottak a III. század közepe tájára. „...az ellenségtől átszökők tudatták, hogy a Galaták és a Szkírek szövetségbe tömörültek és nagy erőket gyűjtöttek össze, amelyek télen megjelennek, és azon felül még azt is, hogy a Thisszamaták, Szkíták és Szaudaratók megerősített helyet keresnek, ugyanígy félvén a Galaták kegyetlenségétől...”²¹⁰ Az ÉNy-Pontuson és a Dnyeszter vidékén a pusztulás időpontja valóban egybevág a feliratban említett esemény kalkulálható dátumával: ez a forrásunk

ugyanis a 220-as – 210-es évekből származik és Protogenés tevékenységét dicsőíti. A galata támadás ennek megfelelően a század közepén következhetett be. Anélkül, hogy belemennénk a részletekbe, elmondható, hogy a téma kutatói epigráfiai források alapján a Duna, Szeret és Prut vidékére lokalizálják a kelta támadás kiindulópontját. Itt, a Kárpátok külső oldalánál előfordulnak – ha nem is túl nagy számban – La Tène leletek. A kelta jelenlétet támasztja alá az Al-Dunánál kimutatható helynév-anyag.²¹¹

²¹⁰ LATYSHEV 1916/1965., N.32. 54–55. – saját fordításunk oroszról. A Protogenés-felíratra később még részletesen visszatérünk.

²¹¹ Részletesen BRUJAKO 1999. 85–87. – az irodalom összefoglalásával.

4. Végül vizsgáljuk meg, hogy mit lehet tudni a számunkra legizgalmasabb feltételezésről: a szarmaták nyugati terjeszkedéséről (57. kép). Van egy forrásunk, amely azt állítja, hogy a szaruromaták „sok évvel később ... hatalmassá váltak és elpusztították Scythia nagy részét végképp tönkretéve mindenkit, akit alávetettek, a föld nagy részét pedig pusztasággá változtatták”.²¹² Kérdés, hogy mennyire fogadható el ez az adat és mikorra vonatkozik. Diodóros a Kr. e. I. század végén élt. Nem világos, hogy honnan jutott a fenti megállapításra. Így lehetőség nyílt arra, hogy a kutatók egy része a IV. század végére – III. század elejére keltezze a szarmata bevándorlást, vagyis egyenes összefüggésbe hozzák a szkíta uralom leáldozásával.²¹³ Mások viszont inkább Skiluros szkíta királysága idejére gondolnak, vagyis a III–II. századra.²¹⁴

Míg Diodóros adata bizonytalan, addig sokkal meggyőzőbb egy régóta ismert és jól keltezhető epigráfiai emlék. Egy chersonésosi dekrétumról van szó, melynek Jurij Germanovics Vinogradov a hiányzó részeit rekonstruálta és az egész szöveget újraértelmezte. Szerinte egy Kr. e. 280 körüli szarmata rablótámadás képe bontakozik ki (melynek egyik célja az elhurcolt lakosok rabszolgasorba adása). Így ez a felirat lehet Szkítia szarmata pusztításának egyik első írott emléke.²¹⁵

Nézzük a kérdésre vonatkozó további adatokat! Az Eumélos–Satyros féle IV. század végi trónviszályal kapcsolatos²¹⁶ szarmata részvétel a bosporusi belháborúban egyúttal azt is jelentette, hogy Szkítiának ez a – Don deltájánál fekvő – része már az újonnan jött szarmaták uralma alá tartozott vagy legalábbis

69. kép • Tanais romvárosa (ma Nyedvigovka, Rosztov mellett): a helytartói palota déli része (FORNASIER–BÖTTGER 2002. 77., Abb. 13. alapján)

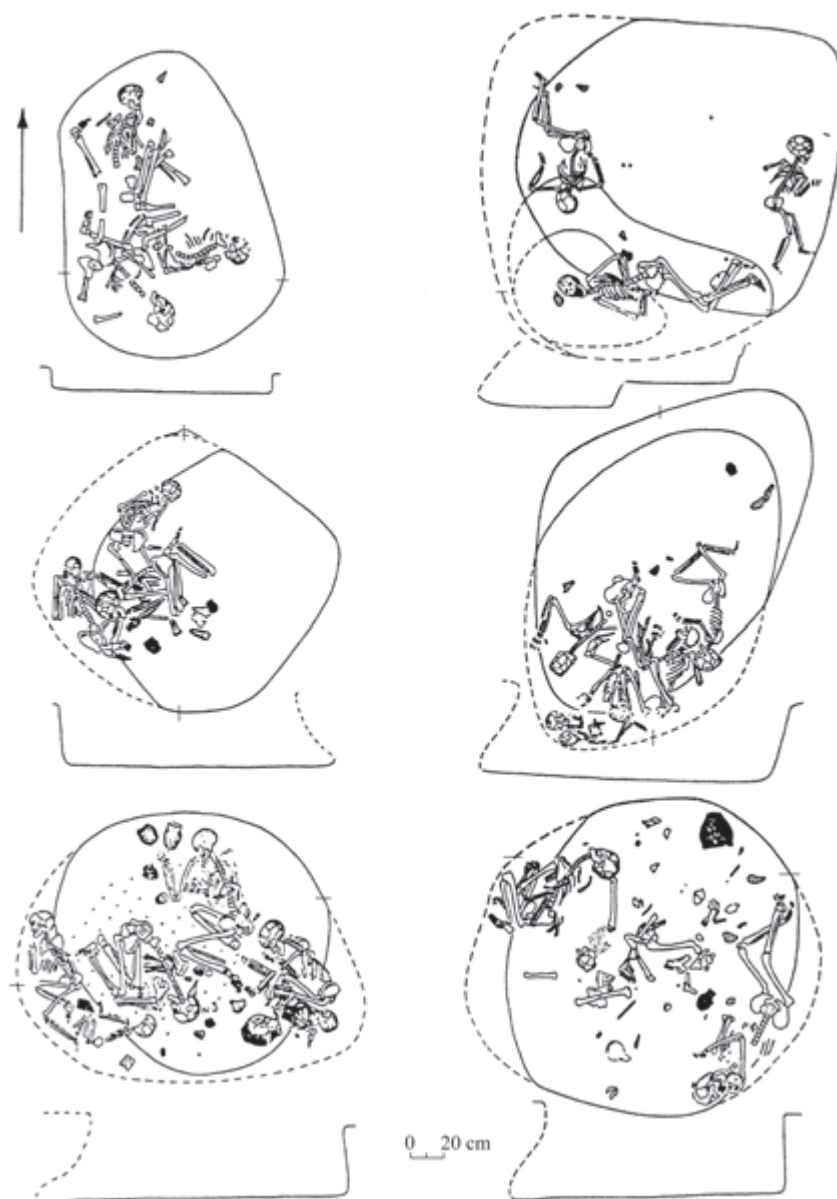
²¹² DIOD. II.43.7. – saját fordításunk angolból.

²¹³ MACSINSZKIJ 1971. 52–54.

²¹⁴ Skiluros a Krimbe visszaszoruló szkíta állam, az ún Scythia Minor uralkodója volt, aki a Kr. e. II. sz. elején Olbiában pénzt is veretett. – GAJDUKEVICS 1949. passim, különösen 300–301.

²¹⁵ VINOGRADOV 1997.

²¹⁶ Részletesen lásd a II.3.5. fejezetben!

70. kép • Tömegsírok Szemiluki erődített telepén (MEDVEGYEV 1999. risz. 66. alapján)

ellenőrzésük alá került. Nagyjából erre az időszakra – a III. század elejére – keltezhető a Don torkolatánál fekvő jelizavetovkai erődített szkíta település elpusztítása, amelynek görög kereskedő-negyede is áldozatul esett.²¹⁷ A földvár egyébként fontos szerepet játszott a görög kereskedelemben. Diodóros információi alapján, miután a szkíták elhagyták a települést, Eumélos bosporusi király kallatisi betelepülőkkel alapított kolóniát ugyanezen a helyen.²¹⁸ Az új kereskedelmi központ tiszavirág életűnek bizonyult. Keletről jövő nomád támadás végzett vele. A túlélők talán Tanaisba, az újonnan létesített görög kolóniába menekültek (69. kép).²¹⁹ A jelizavetovkai szkíta gorogyiscse helyén alapított görög város gyors pusztulása és Tanais létrejötté fontos bizonyíték arra, hogy az Alsó-Don-vidéken új etnopolitikai

helyzet alakult ki: a szarmaták kiszorították a terület korábbi lakóit, a szkítákat, akik – mint láttuk – alapvetően két területen hozták létre új hatalmi centrumukat (a Krímbe és Dobrudzsába).

A szkíta hatalom súlypontjának áthelyeződését a szarmata előretöréssel jól meg lehet indokolni. Összhangba hozható ezzel a szkíta leletek eltűnése az észak-pontusi sztyeppe nagy részéről. A Dnyeper torkolatvidékén kimutatható eltérés (itt néhány telep és temető csak később, a Kr. u. I. század végén – II. század elején szűnt meg) arra utal, hogy a szkíták ezt a vidéket még egy ideig a kezükben tartották, és a szarmaták csak a környező területet tudták birtokba venni.²²⁰

Ugyanakkor a szarmata leletek hiánya a Dontól nyugatra fekvő sztyeppén (a régészetileg legkorábbra dokumentált leletek Kr. e. II. századiak) kevésbé egyértelmű. Valószínűleg hasonló helyzettel állunk

²¹⁷ MARCSENKO 1990. Az erődített telep lakóinak meghatározásához lásd BRASINSZKIJ–MARCSENKO 1984.

²¹⁸ DIOD. XX.22.

²¹⁹ FEDOSZEJEV 1996. 99–100. A Don torkolatánál fekvő Tanais (a mai Rosztov mellett) a továbbiakban egészen a népvándorláskorig meghatározó szerepet töltött be a görög–bosporusi–barbár kereskedelmi kapcsolatokban.

²²⁰ SCSUKIN 1970.

szemben, mint a Kárpát-medencei legkorábbi szarmata foglalók esetében. Reálisnak tűnik, hogy a keletről érkező nomádok első megjelenése egy területen, valamint ottani „kalandozásaik”, a települések és a lakosság pusztítása nem jelent azonnali foglalást/megszállást (gondoljunk pl. a tatárjárásra!).²²¹

A III. századi leletheány egy másik lehetséges magyarázatát Ju.A. Vinogradov vetette fel, aki arra gondolt, hogy az észak-pontusi sztyeppe két olyan ellentétes – nyugatról a kelta, keletről a szarmata – vándorlás fókuszában állt, amely nagyjából azonos erőt képviselt, és így egy ideig egyik sem volt képes végleges győzelmet aratni a másik felett. Ez pedig „senki földjévé” változtatta ezt a területet.²²²

A magunk részéről e kérdésben egyetértünk Alekszandr Pavlovics Medvegyev okfejtésével, aki úgy véli, hogy valójában a kelták szerepe legfeljebb lokális lehetett. Ezt bizonyítja, hogy a pusztítás jóval nagyobb területen kimutatható, és ez a jóval nagyobb terület olyan vidékeket is magába foglal, amelyek már semmiképpen nem hozhatók összefüggésbe a kelta támadással. Konkrétan arról van szó, hogy a Don-vidék erdős sztyepei zónájának telepein a Kr. e. III. század elején igen erőteljes pusztítás zajlott. A szemiluki erődített telepen a lemészárolt gyerekeket és öregeket gödrökbe, házakba hajigálták be (a nőket nyilván elhurcolták, a harcosokat vagy szintén, vagy ők távol lehettek) (70. kép), a kolomaki erődben pedig még sebtében sem volt idő az áldozatok elhantolására: ott szanaszét heverték a halottak. További esetekben – Knisevka és Peksevo – pénzzel keltezett pusztulási réteget figyeltek meg.²²³ A szarmata előretörés határát talán jelzi azoknak a gorogyiscséknek az elterjedése (71. kép), amelyeken pusztulási réteget regisztráltak.

Visszakanyarodva a szkíta birodalom bukásának négy lehetséges okára, a magunk részéről azt a nézetet képviseljük, hogy a Kr. e. III. században – nagy valószínűséggel annak már a legelején – megindult a szarmaták erőteljes nyugati előrenyomulása. Ennek háttérében szerepet játszhatott a gazdasági erővonalak átrajzolódása a térségben, valamint az is, hogy a szkíták kétfrontos küzdelmet folytattak (keleten a szarmatákkal, nyugaton a keltákkal), ami megosztotta erőiket. Kérdés, hogy a pontusi gabonatermelés leáldozása segítette-e elő a szarmaták térhódítását az ennek következtében meggyengült paraszti lakosság rovására vagy épp fordítva: terjeszkedésük – mely nyilvánvalóan nem csak a nomád szkítákat, hanem földműves rokonaikat is érintette – idézte elő a pontusi gabonaexport visszaszorulását.

Azt mindenképpen érdemes végiggondolnunk, hogy a Kr. e. III. század az eurázsiai térség egészén viharos események időszakosa. A fent vázoltak mellett elegendő itt például a thrákokra gondolnunk vagy

71. kép • A Kr. e. IV–III. század fordulóján elpusztult vagy pusztulási réteggel rendelkező települések (MEDVEGYEV 1999. risz. 65. alapján) 1: Jelizavetovka, 2: az Európai Bosporus települései, 3: Az ÉNy-Krím települései, 4: Chersonésos környéke, 5: Olbia chórája, 6: Kolomak, 7: Szemiluki, 8: Peksevo, 9: Knisevka

²²¹ MACSINSZKIJ 1971. 53.

²²² VINOGRADOV 2006. 40.

²²³ MEDVEGYEV 1999. 145–152.

éppenséggel a kelta mozgalmakra, leginkább pedig a század második felében Nagy Sándor hadjárataira. Mindezt figyelembe véve csaknem olyan „világválságról” (Weltkriese) beszélhetünk,²²⁴ mint amilyen a Kr. u. III. században mutatható ki. De míg utóbbi időszak történéseivel többen átfogóan foglalkoztak, addig a Kr. e. III. század eseményeinek hasonló jellegű értékelésére nem került sor, így azok kölcsönhatásai és következményei ma még nem világosak.

7. EGY KIS SZTYEPEI KITEKINTÉS

Többen fölvetették azt a lehetőséget, hogy a szarmaták Közép-Ázsiából származnak.²²⁵ A magunk részéről ezt a hipotézist nem tartjuk elfogadhatónak. Nem kétséges, hogy az általunk tárgyalt területeknek – azaz a Dél-Urálnak és az attól nyugatra húzódó vidéknek – a legkorábbi (szauromata) időktől kezdve voltak közép-ázsiai, sőt elő-ázsiai kapcsolatai.²²⁶ Ugyanakkor a hatalmas terület rendkívül változatos és szerteágazó, regionális különbségekkel tarkított leletanyagát és a rá vonatkozó forrásokat szinte lehetetlen áttekinteni, ennek hiányában pedig nehéz rendszert felfedezni az egymástól elhatárolt „ismeretfoszlányokon” belül. Mivel a közel egy időben lezajló történések olykor szerves kapcsolatban állhattak egymással, röviden vázolunk néhány – talán a sztyeppe történetével (is) összefüggő – III. századi eseményt.

72. kép • A Parthus Birodalom legnagyobb kiterjedése idején (CENTRAL ASIA 1996. Map 3. alapján)

Az akhaimenida Perzsa Birodalom romjain Nagy Sándor hódításai nyomán kialakuló Szeleukida állam alig valamivel több mint egy évszázados létének 247-ben a – a szkítákkal rokon – parthusok vetettek véget (58. kép). A Parthus Királyság az elődjét ért gazdasági krízis nyomán jött létre azt követően, hogy a Szeleukida Birodalom két periferián lévő tartománya elszakadt tőle. Az egyikből alakult meg a Gréko-Baktriai állam. A másik tartományt a parni nomád törzsszövetség szállta meg Arsak (Arsakész) vezetésével. A

²²⁴ Erről lásd a III.4.1. fejezetet!

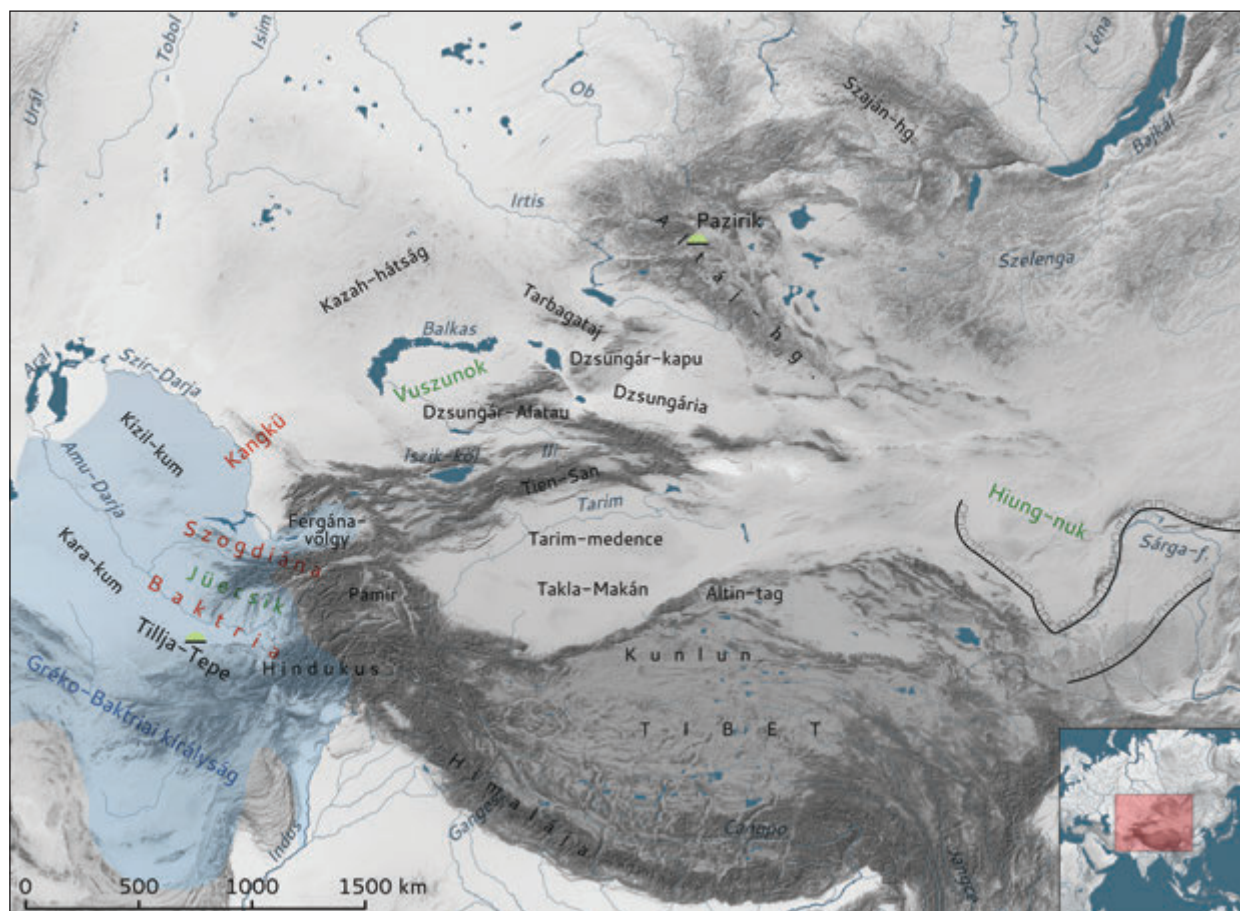
²²⁵ ROSZTOVCEV 1918. 33–35., ROSTOVZJEFF 1922. 113–114., HARMATTA 1994. 566.

²²⁶ SZMIRNOV 1989. 169., SZKRIPKIN 1988. 26. Egzotikumként (kizárólag kiragadott példaként, hiszen számtalan más, déli eredetű tárgyat idézhetnénk) említhetünk a Dél-Urálból egy Akhaimenida pecsétlőt (SZMIRNOV 1989. Tabl. 71: 13).

73. kép • A kínai Nagy Fal
(Istvánovics Vera felvételei)

74. kép • A hiung-nuk, vuszunok és jüecsik elhelyezkedése a Kr. e. III. századi vándorlás, illetve a Gréko-Baktriai Királyság bukása után (CENTRAL ASIA 1996. Map 4. alapján)

nomád arisztokráciára támaszkodó dinasztia-alapító hamarosan meghódította Hyrcaniát (a Kaszpi-tenger déli–délkeleti partvidékét) megvetve az új birodalom gazdasági és katonai alapját (72. kép). A század közepétől az Arsakidák uralma alatt kiépülő új nagyhatalom több mint fél évezreden keresztül az akkori világ legerősebb államainak egyikévé, a Római Birodalom legnagyobb ellenfelévé vált.²²⁷

Ezekkel az eseményekkel közel egyidejűleg építtette fel a Csin dinasztia a kínai Nagy Falat (73. kép), ami az északi nomádok megerősödésével volt egyenes összefüggésben. Annak ellenére, hogy a kínaiak komoly erőket vonultattak fel határaikon egyre erősödő ellenségeik ellen, a gazdaságilag-katonailag prosperáló hiung-nu törzsek szövetségéből a III. század vége felé már hatalmas birodalom keletkezett.²²⁸ A hiung-nuk által kiszorított jüecsik korábbi lakóhelyükről Kanszu tartományból Dzsungárián keresztül Baktriába vonultak. A jüecsik nyomán a vuszunok a Balhas-tó mellékeire települtek (74. kép). Valószínűleg a jüecsi törzs volt a fő ereje annak a nomád társaságnak, amely Kr. e. 140 és 130 között megdöntötte a Gréko-Baktriai királyságot.²²⁹

Az európai szarmaták Don és Dnyeper közé költözése időben egybeesik az ázsiai nomádok mozgásával, a Parthus Birodalom kialakulásával. Anélkül, hogy egyenes összefüggést próbálnánk kimutatni a III. századi észak-pontusi sztyeppe katalizmák, a parthus, illetve a hiung-nu birodalom felemelkedése között, mindenképpen említésre méltónak látjuk, hogy nagyjából egy időben komoly mozgás indult meg az egész

²²⁷ KOSHELENKO–PILIPKO 1996. 131–132. – további irodalommal.

²²⁸ ISHJAMTS 1996. 153. – további irodalommal.

²²⁹ Részletesen lásd az II.6.1. fejezetben!

eurázsiai sztyeppeövezetben, amely – a nomád társadalmakban a történelem során gyakran érvényesülő dominó elv alapján – a kiinduló ponttól több ezer kilométeres távolságra is érződhetett.

Érdeemes itt felidézni néhány szám adatot a Dél-Urál és az Urál–Volga köze népességéről:²³⁰

Kr. e. VI–IV. század	Kr. e. IV–II. század	Kr. e. I. – Kr. u. I. század
2000 temetkezés	5000 temetkezés	1000 temetkezés

Ahhoz kevés az információnk, hogy értékelni tudjuk a lezajló eseményeket. Lehetséges, hogy egy kedvező periódus után megnövekedett állatállomány vezethetett a népesség szaporodásához, amelynek következménye a szétrajzás. Lehet az is, hogy külső hatással kell számolnunk: új népesség érkezésével. Gyakorlatilag egyelőre csak annyi bizonyos, hogy az impulzus nyugat felé innen indult el. Hogy milyen volt a dél-uráliak viszonya keleti, illetve délkeleti szomszédaikkal, arra vonatkozóan nem rendelkezünk ismeretekkel. Az eredmény mindenesetre a Fekete-tenger partvidéki szkíták életében bekövetkező törés, illetve a Szeleukida Parthia megszállása.

²³⁰ Lásd a II.3.2. fejezet elején!

4. A PONTUSI SZARMATÁK A KR. E. II–I. SZÁZADBAN

1. A PONTUSI POLITIKA SODRÁBAN...

A III–II. századtól kezdve a szarmaták aktívan részt vettek a Fekete-tenger északi partvidéke, sőt Kis-Ázsia politikai életének alakításában. A szarmaták pontusi jelenlétének egyik korai – pontosan nem keltezhető – bizonyítéka a Polyaeos (Kr. u. II. századi író) által elbeszélte történeti anekdota. „*Amage,*²³¹ *Medosakkosnak, a pontusi tengerpartig terjedő területek szarmatái felett uralkodó királynak a felesége volt. Látva, hogy férje belesüppedt a fényűzésbe és részegeskedésbe, gyakran saját kezébe vette a bíraskodást, és maga állította ki az ország öreit, visszaverte az ellenség támadásait, és együtt harcolt a helybeliekkel, ha bántották őket. Dicsősége ragyogott az összes szkíta között, ezért aztán a Tauricán élő chersonésosiak, akiknek szenvedéseket okozott a közelben élő szkíták királya, Amagétól azt a jogot kérték, hogy lépjenek szövetségre. Ő pedig először írt a szkítáknak, megparancsolva, hogy tartózkodjanak a Chersonésos elleni támadásoktól, amikor pedig Scythia figyelmen kívül hagyta ezt, akkor magával vitte a százhusz testileg-lelkileg legderekabbat, mindegyiknek adott három-három lovat, és egy éjszaka – egy nap alatt 1200 stadionnyit vágatott, és hirtelen megjelenván a királyi palota előtt, megölt minden kapu előtt állót, amikor pedig a szkíták között a váratlan borzalom láttán zavar támadt, és azt hitték, hogy nem is annyian vannak, amennyit látnak, hanem sokkal többen, mint ahányan valójában jöttek, Amage a rendelkezésére állókkal a palotába sietvén és rátámadván Scythára, megölte az ott talált rokonait és barátait, visszaadta a földet a chersonésosiaknak, a megölt [király] fiának pedig átadta a királyságot, megparancsolva, hogy igazságosan uralkodjon, és tartózkodjon a szomszédban élő hellének és barbárok megtámadásától, látván, apja milyen véget ért.*”²³²

A forrást M.I. Rosztovcev elemezte, és következtetései – mint sok más vonatkozásban – napjaink szarmata kutatásában is meghatározó szerepet játszanak. Az elbeszélésben szereplő szarmata törzs a pontusi partvidékhez kapcsolódó területen élt Medosakkos király vezetése alatt. Rosztovcev szerint csakis az Azovi-tengertől nyugatra fekvő, a Dnyeper és a Molocsnaja folyó közötti partvidékről lehet szó. Medosakkos királyságának központja a Perekop-földszoros közelében kellett, hogy elhelyezkedjék. A forrásban szereplő 1200 stadionnyi út kb. 220 km-nek felel meg. Innen következtethetünk a szarmata központ helyére, figyelembe véve, hogy a régészeti adatok alapján a szkíta főváros – Neapolis Scythica (67. kép) – a mai Szimferopol területén található (lásd előbb!).

Rosztovcev úgy látta, hogy a nehezen keltezhető cselekmények egy – más forrásokból ismert – reális történeti szituációba ágyazhatók be. Az eseményeket pedig a III. század második felére – II. század elejére helyezte.²³³ Vele szemben Harmatta János úgy gondolta, hogy az Amage-legendában leírtak valójában a II. század közepére keltezhetőek.²³⁴ A.N. Scseglov az Északnyugat-Krím történetét összefoglaló munkájában vitatta Harmatta keltezését, és az újabb régészeti adatok (az egyes települések pusztulási rétegei) alapján inkább még Rosztovcevnél is korábbanra tette az eseményt.²³⁵ Sz.Ju. Szaprikin meggyőzően mutatta ki, hogy az eseménynek 179 előtt kellett bekövetkeznie. Ebben az évben ugyanis megszületett az az egyezmény (részletesen lásd lejjebb!), amelynek értelmében a chersonésosiak birtokainak védelmét I. Farnakés pontusi király garantálja. Ez biztosabb háttérrel jelentett, mint a hol ide, hol oda csatlakozó „csalárd” barbárok –

²³¹ Amage neve az óiráni ‘amáká’ = ‘erős, hatalmas’ szóból származik (POL. STRAT. 560. 240. jegyzet).

²³² POL. STRAT. VIII. 56. – saját fordításunk oroszról.

²³³ ROSZTOVCEV 1914A.

²³⁴ HARMATTA 1970. 19.

²³⁵ SCSEGLOV 1978. 128–129.

szkíták, szarmaták – támogatása.²³⁶ Mivel mindezek csupán hipotézisek, csak annyit állíthatunk biztossággal, hogy a Polyaenos-féle anekdota a III–II. század közelebről nem konkretizálható periódusát tükrözi. Érdekes a történet abból a szempontból is, hogy arra a politikai környezetre vet fényt, amikor a korábbi hellén–szkíta kereskedelmen és fegyverbarátságon alapuló szövetséges viszony a visszájára fordult, és immár az új hatalom, a szarmaták azok, akik a görög városok védelmét elláthatták, a szkíták pedig támadókként léptek fel.

Valószínűleg hasonló helyzetre világít rá az ún. Protogenés-dekrétum (**68. kép**), amelynek egy helyét már idéztük a galatákkal kapcsolatban az előző fejezetben. Protogenésnek, egy gazdag olbiai polgárnak hála honfitársai állították a kőbe vésett feliratot, amiért válságos helyzetükben segítséget nyújtott nekik a Kr. e. II. század elején,²³⁷ más vélemények szerint a III. század második fele – II. század eleje közötti időszakban.²³⁸ Protogenés a többi között akkor segítette ki a közösséget, „amikor Saitafarnés király Kankytosba érkezett és ajándékokat követelt átutazása alkalmából, a közkincstár üres volt, ő a nép kérésére adott 400 aranyat... és ugyanannak a papnak az idején, amikor a Szaiok sokasága jelent meg ajándékokért, a nép meg nem tudott nekik adni és arra kérte Protogenést, hogy segítsen szorultságukban, ő fellépett és 400 aranyat kínált, és, miután a Kilencek kollégiumának tagjává választották, nem kevesebb mint 1500 aranyat kínált fel a jövőbeni jövedelmek terhére, amelyből idejében kielégítettek sok jogarhordót és nem kevés ajándékot készítettek elő haszonnal a királynak; és amikor kiárusították a király [Saitafarnés] rezidenciájára küldött követség felszerelését..., odaadta azt a 300 aranyat... és amikor Saitafarnés király megjelent a túloldalon az ajándékokért és az archónok összehívták a népgyűlést, bejelentették a király érkezését és azt, hogy a kincstárban nincs semmi pénz, Protogenés előállt és adott 900 aranyat; amikor pedig Protogenés és Aristokratés követek elvették ezt a pénzt, és megjelentek a királynál, de az ajándékokkal elégedetlen király haragra gerjedt és hadjáratot indított ... és az archónokat méltatlan módon [kezelte?], minek következtében (?) a nép összegyűlvén megrémült, és követeket [küldött?] ... Az ellenségtől átszökők tudatták, hogy a Galaták és a Szkírek szövetségbe tömörültek és nagy erőket gyűjtöttek össze, amelyek télen megjelennek, és azon felül még azt is, hogy a Thisszamaták, Szkíták és Szaudaratók megerősített helyet keresnek, ugyanúgy félvén a Galaták kegyetlenségétől... (kiemelések tőlünk – I.E., K.V.)”²³⁹ A töredékes feliratból is kiderül, hogy a valaha virágzó görög kolóniát ebben az időszakban több barbár nép szorongatta, akik közül a szaiokat, a thisszamatákat és a szaudaratókat sem a szóban forgó események előtt, sem utána egyetlen forrás sem említi. A törzsnevek alapján csaknem bizonyos, hogy iráni népekkel van dolgunk. A szövegkörnyezetből következően az Olbiától nem messze székelő, többször említett Saitafarnés király nevére többféle magyarázattal szolgáltak a nyelvészek, az azonban nem kétséges, hogy mindkét tagja (sai, Xšaya = ’ragyogni’, ’uralkodni’, illetve farnah = ’szerencse’)²⁴⁰ iráni eredetű. A szai törzsnevet Harmatta J. ugyancsak iráni alapon ’sokszínűnek’ értelmezi, azzal indokolva meghatározását, hogy a lótenyésztő nomádok törzsneveiben gyakran szerepelt jelzőként a tenyésztett ló színe.²⁴¹ Anélkül – nem lévén nyelvészek –, hogy állást kívánnánk foglalni a kérdésben, megjegyezzük, hogy történeti szempontból sokkal csábítóbb (az éppen a Harmatta által idézett) Tomaschek véleménye, aki az avesztai xšaya = ’uralkodó, herceg, király’ jelentéssel hozza kapcsolatba a törzsnevet (vö. a Saitafarnés fent idézett Abajev-féle etimológiájával!). Amennyiben elfogadjuk ezt az értelmezést, talán egy lépéssel közelebb jutunk a Strabónnál említett királyi szarmaták kérdésének megoldásához (lásd lejjebb!). A hipotézisek közé tartozik Harmatta azon

²³⁶ SZAPRIKIN 1997. 250–252.

²³⁷ A felirattal foglalkozott a hazai szakirodalomban HARMATTA 1949. 31–34., HARMATTA 1970. 10–11.

²³⁸ SELOV 1984. 12. – további irodalommal.

²³⁹ LATYSHEV 1916/1965. N32. 54–55. – saját fordításunk oroszából.

²⁴⁰ ABAJEV 1979. 309., 314.

²⁴¹ HARMATTA 1970. 10–12. – további részletes irodalommal. Vö. még HARMATTA 1949. 31–33.

felvetése is, amely szerint nem egy törzsről, hanem törzsek szövetségéről lehetett szó abból kiindulva, hogy több jogarhordozót említenek.²⁴²

A Don jobb partján a szarmata uralmi központ áthelyeződését bizonyító adatként idézhetjük azt a Polybiostól származó információt, amely szerint egy Kr. e. 179-ben megkötött nemzetközi szerződés résztvevői között európai uralkodóként szerepel Gatalos szarmata király.²⁴³ (A szerződés egy kis-ázsiai – Pontus és a vele szemben álló Bithynia, Pergamon és Kappadókia közötti – konfliktus végére tett pontot.) Újabban ezt a biztosnak tűnő adatot is megkérdőjelezték, ugyanis Európa határát különböző folyóknál húzták meg a különböző korokban. A Tanais/Don nagyjából Strabóntól kezdve jelentette Ázsia és Európa választóvonalát. A szakirodalomban nincs egyetértés azt illetően, hogy Polybios a tanaisi határt fogadta-e el, avagy az ion geográfiai hagyományt követve a Phasis folyótól északra eső területet tekintette Európának.²⁴⁴ További probléma, hogy a Phasis folyót azonosítják mind a kaukázusi Rionival, mind az Araxésszel, mind a Kubánnal.²⁴⁵ Hogy tovább bonyolítsuk az antik elnevezések szövevényes hálóját, meg kell említenünk, hogy bizonyos vélemények szerint a Polybios-féle Tanais a Kubánt fedi.²⁴⁶ Ebben az esetben persze, akár a Phasis, akár a Tanais jelenti a Kubánt Polybiosnál, mindenképpen a Kaukázus előterében élő szirákok vehetők leginkább számításba. Eszerint Gatalos szirák uralkodó volt. Ennek régészeti bizonyítására I.I. Marczenko tett kísérletet. Érvei a következők. 1. Ebben az időszakban a Dontól nyugatra nincsenek (vagy csak nagyon kis számban) szarmata lelőhelyek: tehát itt nem lehet királyi központot feltételezni. 2. A szirákként meghatározott leletanyag a Kubán-vidéken viszont már a Kr. e. IV. század második felétől elterjedt. 3. A szirák síroiban ebben az időszakban kis-ázsiai tárgyak jelentek meg nagyobb számban. Ez arra utalhat, hogy a szirákok részt vettek abban a háborúban, amelynek békeszerződése Gatalos jelenlétében kötött. (75–76. kép) 4. A szirákok zsoldosként más területeken is megjelentek, így a Kaukázusban (vö. a Kartlisz Chovreba feljebb idézett adatával!).²⁴⁷

2. A KÖZÉPSŐ SZARMATA IDŐSZAK ELSŐ FELÉNEK LELETEI

(KR. E. II. SZÁZAD KÖZEPE – KR. E. I. SZÁZAD KÖZEPE)

A III. századi hiátust követően a Kr. e. II. századtól a szarmatákhoz köthető leletanyag megjelenik a Pontus északi partvidékén a Dnyeper alsó folyásáig. Az utóbbi időben elterjedt nézet szerint csak a század közepétől.²⁴⁸ A Dontól nyugatra ma már több mint 4000 szarmata sírt ismerünk. Ez lehetővé teszi a leletek értékelését és elméletileg kronológiai szétválasztásukat is. Ugyanakkor szembeűnő a számos jelentős különbség az egyes régiók között, főként a Don–Dnyeper közti, illetve a Dontól keletre található szarmata emlékek összehasonlításakor. Így keleten – a Don–Volga–Ural közén – az a tendencia, hogy többségbe kerülnek azok a „primér” sírok, amelyek fölé kurgánt emeltek (bár ez vidékenként nagyon különbözik).

²⁴² Vö. a vezetőket ugyancsak jogarhordozóként aposztrofáló Tacitus adatával: TACIT. ANNAL. VI.33. (Lásd a II.5.5. fejezetet!)

²⁴³ POLYBIOS 25.2.13. A rövid adatból egész szövetségi rendszereket rekonstruáló teóriákkal, amelyeknek alapját nem értjük, nem kívánunk itt foglalkozni.

²⁴⁴ POLIN 1992. 93–94. Európa és Ázsia határának meghatározása időről időre megváltozott. Jó példa erre, ha a fentieket összevetjük Annaeus Seneca egy adatával, aki szerint „...a Duna ... a szarmata betöréseket fogja fel, és szétválasztja Ásiát és Európát...” (SEN. NAT.QUEST. VI.7. – FEHÉR–KOVÁCS 2003. 137.)

²⁴⁵ PECZ 1902/04. III. 461.

²⁴⁶ Polybios hibáit már STRABÓN is kifogásolta (II.4.1–5.). Például: „... az is valótlanság, hogy a Tanais északkelet felől folyik, mert mindazok, akik ismerik ezt a vidéket, azt állítják, hogy északról folyik a Maiótsiba...” (II.4.5.) Lásd STRABÓN 31. oldalon a kérdés tárgyalását!

²⁴⁷ MARCSENKO 1996. 124–126.

²⁴⁸ SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 83. A pontos datálást illetően vita van a különböző kutatói nemzedékek és iskolák között. A II. századnál pontosabb keltezésre így a magunk részéről nem vállalkozunk.

75. kép • A Kr. e. II. század első felére keltezhető Bojko-Ponura kurgán 3. sír harcosának viseletrekonstrukciója. Gatalos egyik előkelő kortársa lehetett a halott, aki sisakja alapján megjárta Kis-Ázsiát (L'or 2001. 158–159. alapján).

76. kép • A Kr. e. II. század első feléből származó kelta sisak egy szirák harcos sírjából (Bojko-Ponura kurgán, 3. sír). A sisak a szirákok kis-ázsiai kelta-galata kapcsolataira utal. I. Farnakés hadjáratában vehettek részt Gatalos harcosai az anatóliai partvidéken (L'OR 2001. 160., N. 158. alapján).

A sírgödörök szélesek, sokszor közel négyzet alakúak, gyakori a diagonális temetkezés, amikor a halottat átlósan helyezték el a gödörben (90. kép). Eltűnnek viszont a korábbi korszakra jellemző katakombák (ez nem vonatkozik a Kubánra és az Észak-Kaukázusra!), és jelentősen csökken a padmalyos sírok száma. Az uralkodó tájolás D–É. A Dontól keletre a sazuomata kultúra jellegzetes elemei, amelyek a kora szarmata korban hiányoztak, most reneszánszukat élik: ezek közé tartozik a diagonális rítus, az a szokás, hogy nem törött, hanem ép tükröket helyeznek a sírba, „visszatér” a korong nélkül készített kerámia egy bizonyos csoportja, újra kedvelté válnak az állatstílussal díszített tárgyak, és egy sor kiemelkedő gazdagságú női sír a sazuomata kor „asszonyuralmának” hagyományait idézi.²⁴⁹

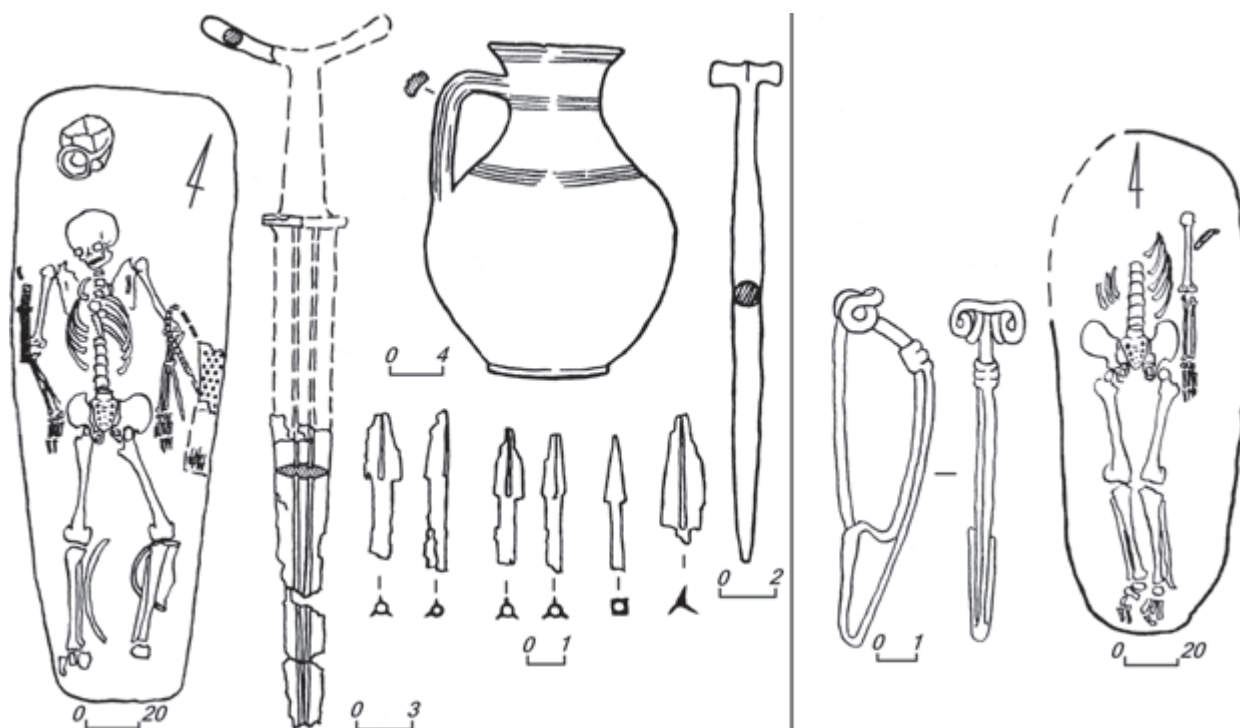
Ugyanakkor a Dnyepernél a korábbi kurgánokba másodlagosan beleásott sírok a jellemzőek, ritkák a padmalyok és katakombák (bár számuk az idő előrehaladtával fokozatosan megnő), és egyáltalán nincsenek diagonális temetkezések. Hiányoznak a keleten megszokott családi kurgántemetkezések is. A Dnyeper völgyében a sírmellékleteket elsősorban a fej tájékára helyezték. Előfordulnak középső La Tène fibulák és késő hellenisztikus importedények. A fegyverek közül jellegzetesek a sarlós markolatvégű török és kardok, a köpüs és tüskés vas nyílhegyek (77. kép). Az uralkodó tájolási irány az É–D-i. Hiányzik több jellegzetes prohorovkai tárgytypus, elsősorban például a korong nélkül készített edények. Ezeket a temetkezéseket a kutatók egy része igyekszik a jazigokhoz és a roxolánokhoz kötni.²⁵⁰

Ebben az időszakban egy új, jellegzetes díszítőművészet terjedt el, az ún. szarmata polikróm állatstílus, mely nyomon követhető egészen a Kr. u. II. század első feléig. Ezen belül elsősorban a Kr. u. I. században éli virágkorát. Megjelenését egy új népesség bevándorlásával szokták összefüggésbe hozni.²⁵¹

²⁴⁹ SZKRIPKIN 1990. 215–216.

²⁵⁰ SZIMONYENKO 1994. 15–16.

²⁵¹ Legutóbb V.I. Mordvinceva gyűjtötte össze az ide sorolható leleteket és állapította meg, hogy némelyik tárgy korai, más középső szarmata kontextusból ismert. A leletkör szerinte a Kr. e. II. század végétől jelent meg. Az új keltezés azért fontos, mivel ennek a stílusnak az elterjedését egy új népesség bevándorlásához költötték. Ebben az esetben a Kr. e. I. század előtt meg kellett, hogy érkezzenek. MORDVINCEVA 2003. A kötet bírálatát lásd ZASZECKAJA 2006.

77. kép • Temetkezések a középső szarmata időszak első felére (Kr. e. II. század közepe – Kr. e. I. század közepe) jellemző leletekkel (Vinogradne, illetve Volodimirjivka) (SZIMONYENKO 1991. risz 1: 2., 2: 1. alapján)

3. A SZARMATA TÖRZSEK

Az itt tárgyalt időszakban az Észak-Pontus történetét alapvetően azok az ellentétek határozták meg, amelyek Mithridatés királysága és a Római Birodalom viszonyát jellemezték. Ennek megfelelően alakult a barbár törzsek sorsa, és ez erősen befolyásolja a róluk szerzett információinkat is. Ebben a korban a kezdeti idők homályos és nehezen kibogozható forrásadatai után az antik szerzők munkáiban egyre több utalás történik a különböző szarmata törzsekre. A történeti és földrajzi műveket szerencsésen egészítik ki az epigráfiai adatok.

Felmerül a kérdés, hogy a szirákokon kívül milyen további szarmata törzsekkel számolhatunk. Hérodotos után csak jó néhány száz évvel később találkozunk a Fekete-tenger északi partvidéke törzseinek módszeres leírásával, mégpedig Strabónnál.²⁵² „...a Borysthenés és az Istros között ilyenképpen oszlik meg: először jön a geták pusztasága, azután következnek a tyrageták, utánuk a sarmata iazygok s az ún. basileiosok ('királyiak') és az urgosok; mindezek nagyjából nomád pásztorok, kis részük azonban földműveléssel is foglalkozik... A belföldön laknak a tyragetákkal és germánokkal szomszédos bastarnák, akik valószínűleg maguk is germán eredetűek és több törzsre oszolva élnek. Egy részüket ti. atmonosoknak hívják, más részüket sidonoknak, az Istros Peuké nevű szigetén lakókat pedig peukinosoknak, míg a legészakibbak neve, akik a Tanais és a Borysthenés közötti síkságon élnek, a roxolanosok.... Hogy a roxolanosokon túl még laknak-e emberek, nem tudjuk.”²⁵³ (78. kép)

²⁵² Vö. a II.1.2. fejezettel!

²⁵³ STRABO VII.3.17. Strabón Geographikája a Kr. e. I. század végén íródott és még a Kr. u. I. század legelején is születtek betoldások. Ha adatait szinkronizáljuk a szarmaták egyéb említéseivel, akkor úgy tűnik, hogy a mű a Kr. e. II. század – Kr. e. I. század első felének szituációját tükrözi.

78. kép • Germania, Getica, Sarmatia, Illyria és Thracia Strabónnál (STRABÓN melléklet alapján)

Strabón négy szarmata csoportot említ, melyeknek elhelyezkedését hagyományosan a következőképpen képzeltek el:

- 1) a Don–Dnyeper között a *roxolánok*;
- 2) a Dnyepertől nyugatra sorban előbb az *urgok*;
- 3) majd a *királyi szarmaták*;
- 4) végül a *jazigok*.

Újabban J.G.F. Hind felvetette annak lehetőségét, hogy a Hérodotos által említett sauromaták, iyrkák, thyszageták és királyi szkíták, akik valamennyien a Dontól keletre éltek, elmozdultak nyugat felé. Strabónnál ugyanezek a népek már mint jazigok, szarmaták, urgok, tyrageták és az ún. királyi szarmaták szerepelnek, immár a Dontól nyugatra, hamarosan pedig az Al-Dunától északra. Így válik lehetővé, hogy a Dontól keletre általuk üresen hagyott részekben megjelenjenek a szirákok, aorszok és az alánok (az egykori masszageták) a hunok nyomása elől elmozdulva.²⁵⁴

A mithridatési háborúk eseményeit, amelyekben a roxolánokról is szó esik, egy epigráfiai forrás – az ún. Diophantos felirat – is említi (erre az alábbiakban részletesen kitérünk). Ez alapján, valamint abból kiindulva, hogy Strabón földrajzi adatait Artemidorostól kölcsönözte, ez a népleírás a Kr. e. II–I. századi állapotokat tükrözi.²⁵⁵

Ezzel a kronológiával szemben az újabb kutatások szerint a szarmata régészeti leletek csupán az ezredforduló környékén jelentek meg a Dnyeper jobb partján, és csak fokozatosan jutottak el a Dunához és

²⁵⁴ HIND 2007.

²⁵⁵ ROSTOVITZJEFF 1922. 115., ROSZTOVCEV 1925. 38–42., HARMATTA 1950. 3–4., HARMATTA 1970. 14–15. Strabón forrásaira vonatkozóan két eltérő véleménnyel találkozunk. Ez azonban a kronológiai megállapítást nem befolyásolja.

79. kép • Vipsanius Agrippa térképének (Kr. e. 20) rekonstrukciója (lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/jesus/tt/romaiot.htm alapján, 2016. május 12.)

a Kárpátok előterébe.²⁵⁶ Hogy ez a terjeszkedés nem volt békés, arra egyértelműen utalnak a szkíták által a Dnyeper vidéken megépített erődítések. Ezek csak a Kr. u. I. század végén – II. század elején néptelenedtek el.²⁵⁷ Eddigre a Dontól már egy újabb szarmata hullám érkezett ide (az I. század közepén – második felében).²⁵⁸

Így áll a régészeti kutatás jelenleg. A források egybecsengő állítása mellett, valamint figyelembe véve Strabón megbízhatóságát és információinak hitelességét, a régészeti leletekből leszűrt következtetések ellenére fel kell tételeznünk, hogy legkésőbb a Kr. e. I. század elejére (de annál csaknem bizonyosan már korábban) a szarmaták legalább három népe (az urgok, a királyi szarmaták és a jazigok) a Dnyepertől nyugatra foglaltak helyet.

Az ellentmondás feloldására elsősorban Sz.V. Polin és A.V. Szimonyenko tett kísérletet. Egyfelől a három szarmata törzset egy népként értékelték. E szerint Strabónnál az urgok és a királyi szarmaták a jazigok két csoportja. Másfelől Vipsanius Agrippa térképének rekonstrukciója alapján a Dnyeper Sarmatia és Dacia határa volt egészen az ezredfordulóig (79. kép).²⁵⁹ Ennek megfelelően a szarmaták nem léphették át a Dnyepert Boirebistas halála és államának szétesése, azaz a határ megváltozása előtt. Ez megfelel annak a feltételezésnek, hogy Strabónnál azért szerepelhetnek a Dnyepertől nyugatra a szarmaták, mert ezt a paszszust a szerző csak élete végén toldotta be.²⁶⁰

²⁵⁶ SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 83.

²⁵⁷ HRAPUNOV 1991. 23–26.

²⁵⁸ SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 83.

²⁵⁹ PODOSZINOV 2002. 55.

²⁶⁰ POLIN 1992. 95–96., SZIMONYENKO 1999. – mindkettő további irodalommal. A.V. Szimonyenkónak köszönjük, hogy kéziratban lévő akadémiai doktori disszertációját használhattuk!

Strabón adata alapján mindebből csak annyi bizonyos, hogy a szarmaták és a geta-dákok²⁶¹ ebben az időben szomszédosak (geta pusztaság, majd tyrageták, aztán a szarmaták).²⁶²

Ami Vipsanius Agrippa térképét illeti, emlékeztetünk rá, hogy nem hiteles, hanem rekonstruált kartográfiai műről van szó (egy másik rekonstrukción a Tanais Sarmatia és Dacia határfolyója: **79. kép**). Ezért nem árt a geta-dák régészeti eredményeit is megvizsgálni. Dion Chrysostomos Kr. u. 95-ben járt Olbiában és még látta a geták rombolásait,²⁶³ amelyek Kr. e. 55-re tehetőek. Ekkortájt érte el Boirebistas országa legnagyobb kiterjedését, amelynek a román kutatás szerint a keleti határa a Hypanis (Bug) volt. Ez azt jelenti, hogy Olbiánál tovább nem terjeszkedtek, és csak a partvidéket foglalták el.

A Kr. e. 40-es évektől, vagyis Boirebistas halála után, hirtelen megszaporodnak az auktor- és epigráfiai adatok, amelyek egyértelműen bizonyítják a szarmaták jelenlétét az Al-Duna előterében. A szarmata aktivitás nyilván egyenes összefüggésben volt a geta-dák birodalom összeomlásával. A Dnyeper–Duna köze egy darabig talán ütköző zóna maradt, majd, miután Crassus Kr. e. 29–27-es hadjárata során megverte a geta-basztarna törzseket, a szarmaták tömegesen lépték át a Dnyepert.²⁶⁴

Ennél többet ma még nem lehet mondani, hiszen a Dnyepertől nyugatra ezt megelőzően nem csak a szarmata leletek hiányoznak, hanem geta-dákokhoz köthető sincsenek. Régészeti alapon tehát – amennyiben a leletanyag keltezése elfogadható – nem dönthető el a terület lakóinak sem az etnikuma, sem a politikai helyzete.

Míg Strabón adatát sokan taglalták, addig alig-alig esik szó egy másik népfelsorolásról, nevezetesen Appianoséról. Ez a Kr. e. 98 és 90 közötti időszakra vonatkozatható, amikor Mithridatés szövetségesei az Észak-Pontus különböző törzsei voltak. Pontos elhelyezkedésüket ugyan Appianos nem adja meg, de nyilvánvalóan az délorosz sztyeppe nyugati régiójáról van szó. A nála felsorolt népek között ott találjuk a sauromatákat és a basztarnákat, előbbiek között pedig megkülönbözteti a királyi sauromatákat (basileiosok), jazigokat és koralloszokat.²⁶⁵

A fenti adatok alapján kirajzolódó szituáció Boirebistas halálával változott meg (valamikor Kr. e. 40 táján).

Beható és meggyőző újabb klasszika-filológiai elemzés nélkül nehéz eldönteni az újabban felvetett adatok helyességét. Számunkra ennek híján elfogadhatónak tűnik a Rosztovcev óta kialakult kép: a szarmata expanzióval a III. századtól számolnunk kell, ha kezdetben csak „kalandozások” formájában is. A II. századra pedig kialakult a Strabón által felvázolt status quo: a Dnyepertől nyugatra már ott kell lennie az új népességnek.²⁶⁶

²⁶¹ A geta inkább a görög, a dák a latin forrásokban megjelenő népnév. („*Daci Romanis dicit*” – PLIN. NH IV.80.). Ovidius esetében a geták azonosak a dákokkal. A két név azonban nem mindig jelölte ugyanazt a népet. Strabón pl. élesen megkülönböztette őket. Dáknak az északi thrák törzsek nyugati ágát nevezte, amely a dobrozdusai Kis Szkitiától ÉK-re élt (STRABÓN VII.3.12.). A getákat a Fekete-tenger északi partvidékének lakóiként említik, a Duna alsó folyásánál. A geták és dákok, ha nem azonosak, akkor közeli rokonságban álltak egymással. A két név azonosítása az ezredforduló táján kezdődött, amikor e népek nagy törzsszövetségekbe tömörültek előbb a geták, majd a dákok vezetésével. (SZKRZSINSZKAJA 1977. 40–44.)

²⁶² Urs Müller felvetette azt a lehetőséget, hogy a basztarnák esetében kimutatható nomád szarmata hatás (MÜLLER 2003. 436–437.). Az erre vonatkozó adatok kronológiája adaléku szolgálhatna a szarmaták viszonylag korai terjeszkedéséhez a Dnyepertől nyugatra. Ez az elképzelés még további kutatásokat igényel, Urs Müller hipotézise és hivatkozott forrásai (PLUT. MOR., PLUT. Aem. 12.4. és Liv. 44.26) erősen vitathatóak.

²⁶³ DION CHRYSOST. XXXVI.4., XXVI.6.

²⁶⁴ GLEBOV 2001.

²⁶⁵ APPIAN. MITHR. XII.69.293. A mithridatesi háborúkkal kapcsolatban a szarmatákat és basztarnákat Plutarkhos is említi (PLUT. MOR. 11.324.C). A figyelmet az adatokra KULAKOVSKIJ 2000. 51. hívta föl.

²⁶⁶ Ellenkező esetben hihetetlenül gyors áttelepedést kellene feltételeznünk. A Kárpátok övezte területet, a Közép-Duna vidékét a Dnyepertől még légvonalban is legalább 1000 km (valójában ennek csaknem a duplájával számolhatunk) választja el. Folyókkal erősen szabdaltnak van szó. A jazigoknak a Polin–Szimonyenko-féle modell értelmében ezen a térségen keresztül kellett volna tömegesen átkerülniük kb. 20–25 év alatt. Ez évi átlagos 40 km haladást jelent.

Ha kelet felé követjük tovább nyomon a szarmata népek elhelyezkedését, akkor a roxolánok mögött az aorszokat találjuk a Don bal partján, illetve az Azovi-tenger partján, míg a szirákok továbbra is a Kubán völgyében laknak.

Ha észak felé tekintünk ki, azt egyértelműen leszögezhetjük, hogy a szarmata – illetve már korábban a szkíta – szállásterület kevés kivétellel nem terjed át az erdős sztyepei zónába. Kezdetben csak gyenge kapcsolatot tudunk kimutatni a két terület között. Később ez a helyzet megváltozott.

Szirákok

A szirák törzsnevet Abajev a sir- iráni szótövből származtatja. Jelentése 'táncol', 'üget', összevetve az oszét sirag-gal (= 'könnyedén táncoló, járó').²⁶⁷ V.P. Jajlenko O.Ny. Trubacsov véleményét idézve az etimológiát nem érzi meggyőzőnek, és inkább az indoárja 'víz' szóval hozza kapcsolatba.²⁶⁸ Érdekes auktoradat, hogy Dareios seregét egy Sirakos nevű szaka lovász – hamis vezető – víztelen sivatagba csalta.²⁶⁹

Az előbbieken a szirákokról már sok szó esett (75–76. kép). Ők az egyetlen olyan szarmata csoport, amelynek nyugati vándorlásáról nem tudunk. Erre ugyanis csak egyetlen homályos Plinius hely utal, amelyik a Fekete-tenger északi partvidékének nyugati részére lokalizálja őket. Ettől eltekintve valamennyi forrás az Azovnál, a Kaszpi-tengernél vagy a Kaukázus előhegyeiben tudja szállásaikat.²⁷⁰

Mint láthattuk, egy ideig fontos politikai tényezőként szerepeltek a térségben. Az ezredforduló tájára azonban helyzetük kezdett egyre inkább instabillá válni a Kubán jobb partján az újabb szarmata (aorsz/alán) nyomás miatt. A Kubán-vidéki szirákok erődített telepeikre húzódtak vissza, sírjaik fokozatosan eltűntek a jobb parton. Visszavonulásuk útját a korábbi bosporusi szövetség határozta meg: a Tamany-félszigetre szorultak.²⁷¹ Ezzel párhuzamosan a korábban egységes leletanyagukban lokális csoportok határolhatók körül.²⁷² Az aorszok északról és keletről bekerítették a szirákokat, hiszen a kezükben volt a Kaszpi-partvidék nagy része²⁷³ (és ezzel a Derbent, a második legfontosabb kaukázusi átjáró). Így a szirákok – főként az Észak-Kaukázus középső részén, a Terek és Szunzsa folyók medencéjében élő csoportok – az elő-kaukázusi sztyeppéken találták magukat beszorítva.

Annak ellenére, hogy a két törzsszövetség – a szirákok és az aorszok – viszonya ellenségessé vált, van olyan adatunk, amely arról tanúskodik, hogy alkalmanként egymás közt házasodtak. Ilyen bizonyíték a Don-vidéken az Alitub melletti Kresztovij kurgán 20. sírja, ahol a Kr. e. I. században egy előkelő nőt temettek el a Kubán-vidéken megszokott módon. A temetkezési rítus jó néhány eleme éppúgy idegen a Don-vidéken, mint a tárgyak egy része. Nyilván egy odakerült szirák asszony temetkezése lehetett.²⁷⁴

Aorszok

Az aorszok nevét az iráni 'fehér' szóból származtatják (avesztai auruš, oszét orš).²⁷⁵

Az aorszok elhelyezkedésével kapcsolatban újra idéznünk kell a szirákok viszonylatában részben már citált, az észak-pontusi törzsekre vonatkozó Strabón helyeket:

²⁶⁷ ABAJEV 1979. 303. Olbiából ismert a Sirakos tulajdonnév is.

²⁶⁸ JAJLENKO 2015. 429–430.

²⁶⁹ POL. STRAT. 7.12.

²⁷⁰ PLIN. NH IV.83., SZKRZSINSZKAJA 1977.

²⁷¹ MARCSENKO 1988. 80.

²⁷² ZAHAROV 2000. 39.

²⁷³ STRABÓN XI.5.8.

²⁷⁴ ZAHAROV 2000. 39.

²⁷⁵ Vö. az alanorsz=fehér alán törzsnévvél, továbbá az ugyancsak a 'fehér' tövet tartalmazó roxolán elnevezéssel! – ABAJEV 1979. 282. Vö. még ALEMANY 2000. 8–9.

„E szerint az elrendezés szerint az első résznek a lakói az északi tájakon és az Ókeánosnál egyes nomád és szekérlakó skytha törzsek, ezeknél beljebb a szintén skytha sarmaták, az aorsosok és a sirakosok, akik dél felé egészen a Kaukasusig terjednek, részint sátorlakók és földművelők főleg a Maiótiis-mocsár környékén...”²⁷⁶ „A Maiótiis és a Kaspi-tenger között tovább nomád népek következnek: a nabianosok, a panxanosok és már a siraxok és aorsosok törzsei. Véleményem szerint a siraxok és az aorsosok a még följebb lakó népek szökevényei, és az aorsosok északabbra vannak, mint a siraxok. Abeakos, a siraxok királya, amikor Pharnakés birtokában volt a Bosporos, 20 000 lovas küldött, Spadinés pedig, az aorsosok királya, 200 000-et, a följebb lakó aorsosok pedig még többet. Ezek ugyanis nagyobb földet tartottak a birtokukban, s majdnem az egész Kaspi-tengerpartnak az urai voltak, úgyhogy az armeniaiaktól és a médektől átvett indiai és babilóniai árut tevéken szállították be és gazdagságuk folytán aranyékszereket hordtak. Az aorsosok a Tanais mellett laktak, a siraxok pedig az Akhardeos mellett, amely a Kaukázusból ered s a Maiótiisba ömlik.”²⁷⁷ (A számok persze – ahogyan arra már utaltunk – fiktívek, de jelzik, hogy igen nagy csapatról van szó, melynek felvonultatására alighanem azért volt szükség, hogy Farnakés, Mithridatés Eupator áruló fia, aki először lepaktált a rómaiakkal, majd megpróbálta visszahódítani az apai régi dicsőséget, felkészüljön a Róma ellenes harcra Kr. e. 50–49-ben.)

Ezek szerint az aorszok a roxolánok keleti, a szirákok északi szomszédai. Ez utóbbiakról feltehetőleg a Manics választotta el őket, amely nagy valószínűséggel az Akhardeossal azonosítható.²⁷⁸

Strabón szerint az indiai és a babilóniai kereskedelmet a felső aorszok tartották kézben. Sajátos ellentmondás, hogy az Alsó-Volga-vidékre lokalizált felső aorszoknál hiányoznak a Kr. e. III–I. században a római importok, míg az Alsó-Don-vidékre helyezhető aorszoknál gyakoriak.²⁷⁹

Urgok és királyi szarmaták

Talán a legvitatottabb szarmata(?) törzsek a Strabónnál említett urgok és királyi szarmaták. (Az urgokat Strabónon kívül senki sem említi.) V.I. Abajev az urgok szót az iráni eredetű *'farkas'* jelentéssel hozza összefüggésbe. Vö. *varka* = *'farkas'*, amelynek előzményeit a avesztáiból, oszétból ismerjük. Szerinte totemnév, hasonlóan a *szaka* (= *'szarvas'*) szóhoz.²⁸⁰

Egyes vélemények szerint az urgok nem szarmata, hanem letelepedett szkíta törzs, amely Dnyeper menti földvárain továbbélt az új szarmata környezetben is. Nevüket a Hérodotos-féle „georgoi”-val (*γεωργοι*), a földműves szkítákkal hozták kapcsolatba, kiemelve, hogy Strabónnál ennek egy eltorzított változata szerepel.²⁸¹

Nemrégiben J.G.F. Hind vetette fel, hogy inkább a Hérodotos által a sazuomatákkal a Donnál szomszédos iyrkák lennének, akiket később *tyrcae* néven említenek.²⁸²

Ami a királyi szarmatákat illeti, K.F. Szmirnov egy Appianos-hely alapján összemosta ezt a törzset és a jazigokat. Ez azonban félreértésen alapul, mivel Appianos a hivatkozott helyen egymás mellé rendelt rokon népekként említi a királyi szarmatákat (sazuomatákat) és jazigokat mint Mithridates Eupator szövetségeseit.²⁸³ A szmirnovi téves értelmezést vitte tovább A.V. Szimonyenko, aki az Appianos-féle törzsfelsorolást a fent idézett strabóni hellyel vetette össze. Mivel szerinte Strabónnál hiányzik a központozás,

²⁷⁶ STRABÓN XI.2.1.

²⁷⁷ STRABÓN XI.5.8. ROSTOVITZJEFF 1922. 116. szerint ennek az információnak a háttérben Mytilenai Theophanes állt.

²⁷⁸ VINOGRADOV 1966.

²⁷⁹ SZERGACKOV 1996. 113.

²⁸⁰ ABAJEV 1979. 308., HIND 2007. 8. jegyzetében Abajevre (1949. 185.) hivatkozik, miszerint az **ugra* = *'erős'*, *'hatalmas'* szóból származtatható.

²⁸¹ SZMIRNOV 1984. 120. – további irodalommal.

²⁸² HIND 2007. 242–243.: HÉROD. 4.21.2. (Iurkai>Iurgoi>Ourgoi).

²⁸³ SZMIRNOV 1984. 119., APPIAN. MITHR. XII.69.293–294.

lehetségesnek tartott egy olyan értelmezést, hogy „jazigok, (vagyis) az ún. királyiak és az urgok”.²⁸⁴ Úgy gondoljuk azonban, hogy a problémát csak egy újabb és mélyebb, a régészet eredményei által nem befolyásolt klasszika-filológiai vizsgálat tudná megoldani.

Harmatta János hívta fel rá a figyelmet, hogy a királyi szarmaták a többi törzs (jazigok, urgok, roxolánok) gyűrűjében helyezkednek el a középpontban. Párhuzamot vonva a „királyi szkíták” elnevezéssel, kézenfekvőnek tartja a szarmaták esetében azt a nomád törzsszövetségi modellt, amelyben a központi törzs erős hatalma fogja össze a szövetséget.²⁸⁵ Anélkül, hogy – nem látván további forrásokat a kérdés pillanatnyi megoldására – a problémában elmélyednénk, itt újra felvetjük a szaiok és királyi szarmaták azonosításának lehetőségét (lásd feljebb!), amire már K.F. Szmirnov is utalt.²⁸⁶

Jazigok

Georg Holzer szerint a jazigok neve az iráni *yazyu-ka- = ’áldozatot bemutató pap’ (óiráni yáju- = ’tisztelt, vallásos’, Adhvaryu- = ’pap’, avesztai yazaita ’feláldozott’) szóból vezethető le, mivel a szarmatában a k-ból g lesz, a -ka pedig az árjában gyakori szuffixum. Max Vasmer elképzelését sem zárja azonban ki, aki

80. kép • Ellis H. Minns (1874–1953)
brit régész

81. kép • Tadeusz Sulimirski
(1898–1983)
lengyel történész, régész

szerint az iráni yazu-, óiráni yahu- = ’fáradhatatlan, nyughatatlan’ lenne a név eredete. Karl Müllenhoff elképzelését is figyelembe veszi: avesztai yazata- = ’tiszteletreméltó’, illetve yazu- = ’nagy, kiemelkedő’.²⁸⁷

A jazig névvel kapcsolatban az első etimológiát megalkotó Müllenhoff nyomán Ellis H. Minns (80. kép), a szkíta-szarmata történet legkorábbi és igen alapos összefoglalója, feltételezte, hogy a törzsnév különböző változatokban fordult elő. Ugyanehhez az elmélethez csatlakozott M.I. Rosztovcev és Tadeusz Sulimirski (81. kép). E szerint a hixomaták, jazamaták, jazabaták, ixibaták (és talán idetartoznak a Hekataiosnál említett

iamok is²⁸⁸ – I.E., KV.) elnevezés mind egyazon népet jelölte. Ez a csoport az auktoroknál előforduló említések kezdetétől a legnyugatabbi szarmata törzs volt, melynek eredete ugyan homályos, de mindenképpen a Dunától jóval keletebbre formálódott néppé.²⁸⁹

Van egy olyan elképzelés is, hogy a jazigok ún. „csatlakozott nép”, azaz nem iráni eredetűek, hanem a kaukázusi adigék leszármazottai, akik kiszakadtak az „anyanépből”, és a Donnál csatlakozva a szarmatákhoz

²⁸⁴ SZIMONYENKO 1994A. 59–60.

²⁸⁵ HARMATTA 1970. 12–14.

²⁸⁶ SZMIRNOV 1984. 119.

²⁸⁷ HOLZER 1989. 201., 207. – további irodalommal. G. Holzer teljes mértékben elfogadta Georges Dumézil és Émile Benveniste elméletét az indoeurópaiakra jellemző „három funkció ideológiai struktúráról” (vö. például DUMÉZIL 1986., különösen 325–408.). Így etimológiáit is igyekezett e társadalmi hármasság kategóriába beleerőltetni. Véleménye szerint bármelyik etimológiát fogadjuk is el, mindhárom arra utal, hogy a szarmatáknál létezett a hármasság szociális szisztéma, és ezen belül a jazigok a szakrális szférával kapcsolhatók össze.

²⁸⁸ LATISEV 1947/52–1992/93. 300.

²⁸⁹ Lásd SZMIRNOV 1984. 119–120. – az említett irodalom összefoglalásával.

vettek részt a nyugati elvándorlásban. Erre utalna az adigék egykori önelnevezésének és a jazigok nevének egybecsengése.²⁹⁰ Nem lévén nyelvészek, ehhez a hipotézishez csupán annyit fűzhetünk hozzá, hogy – amennyiben elfogadjuk a kaukázusi eredet lehetőségét – ebben az esetben további megválaszolendő problémák merülnek föl. Nevezetesen, hogy a jazig valamennyi változataként magyarázott név hogyan értelmezhető. Ebbe olyan elnevezések is beletartoznak, mint például a jász. Kérdés az is, hogyan értékelhetőek a legkorábbi, az írott források alapján mindenképpen a jazigokkal azonosítható leletanyag kapcsolatai a többi között a krími késő szkíta anyagi kultúrával.

A roxolán mellett a kutatók egyre inkább a jazigokat tartják e korszak másik nagy törzsszövetségének. Ezen belül őket képzelik el „királyiaknak”, amely hipotézis, mint említettük, főként egy forrás félreértelmezésére, illetve filológiailag bizonytalan alapokon álló forráselemzésre épül.

A jazigok a Kárpátoktól keletre körülhatárolható régészeti hagyatékát a jellemző sírtájolás alapján próbálták azonosítani. A budzsaki sztyeppén (Odessza, Al-Duna vidéke), illetve Moldovában található egy emlékcsoport, amelynek temetkezéseiben a halottakat – a Dnyeper-vidéken uralkodó É–D-i sírtájolással ellentétben – fejjel délnek fektették. Az északnyugat-pontusi leletek jazigokkal való azonosítását alátámasztja, hogy a Kárpát-medencébe bevándorló jazigok uralkodó tájolása hasonlóképpen D–É-i. Ugyanakkor az I. század közepétől a Fekete-tenger partvidékén a D-i tájolás eltűnik, amit a jazigok elvándorlásával hoznak összefüggésbe.²⁹¹ A szóban forgó temetkezéseket a Kr. u. I. század elejére – közepére keltezik, ami –

mint fent láttuk – erős „késést” mutat Strabón legnagyobb valószínűséggel legkésőbb a Kr. e. I. századra datálható népleíráshoz képest.

Roxolánok

Nevük roxs-alánként értelmezhető, ahol a roxs az óiráni rauxšna = ’világos’ szóból származtatható, az alán (ālān) pedig az aryana = ’úrja’ megnevezésből, azaz ők a ’világos (fehér?) alánok’.²⁹²

Strabón leírásából következően a Don–Dnyeper között foglalták el. Az egyik legfontosabb epigráfiai forrásunk, a Diophantost – VI. (Nagy) Mithridatés Eupator pontusi király (82. kép) hadvezérét – dicsőítő, a II. század elejére keltezett dekretumban a roxolánokat említik a Krímben. Ugyanerre az eseményre – ritka szerencse különböző típusú forrásoknál! – Strabón is kitér. Az előzmények megértéséhez kisebb történeti kitekintést kell tennünk, amely korban visszavisz a IV. századba.

82. kép • VI. Mithridatés Eupator (120–63) tetradrachmája Kr. e. 95-ből (L’OR 2001. 133., N. 118. alapján)

²⁹⁰ JAJLENKO 2015. 441.

²⁹¹ SZIMONYENKO 1994A. 61–62. – további irodalommal.

²⁹² MÜLLENHOF 1892. 112., MILLER 1881/1882/1887. III. 86., ABAJEV 1979. 277., 280., 281., ALEMANY 2000. 8–9.

4. A MITHRIDATÉS–DINASZTIA

NÉHÁNY SZÓ A PONTUSI-BOSPORUSI KIRÁLYSÁG TÖRTÉNETÉRŐL ÉS A KRÍMI SZKÍTÁKRÓL

A Kr. e. IV. sz. végén alakult meg a Mithridatidák királysága, amelynek alapítója, a „dinasztiáf” I. Mithridatés (302–266) az Akhaimenidáktól származtatta magát. A kezdetben Kappadókiát és Paphlagoniát (Fekete-tenger déli partvidéke) magába foglaló Pontusi Királyság folyamatosan növekedett. Részévé vált Bithynia, később Sinopé. A birodalom igazi felemelkedése a Kr. e. II. század első negyedében kezdődött, I. Farnakés idején, majd VI. (Nagy) Mithridatés Eupator alatt érte el csúcspontját, amit menthetetlen bukás követett. A világalpolmi tervekkel fellépő pontusi király sikeres terjeszkedése során birodalmához csatolta

83. kép • A Pontusi Királyság legnagyobb kiterjedése Mithridatés Eupator idején (<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bc/PonticKingdom.png> alapján, 2017. december 14.)

a Bosporusi Királyságot, meghódította Kolkhist, és ezzel gyakorlatilag elnyerte a Fekete-tenger feletti uralmat (83. kép). Róma ellenes koalíciót kovácsolt, szövetséget kötött Armeniával és Parthiával. Kapcsolatai egészen Szíriáig terjedtek, és csatlakozott hozzá Egyiptom is. A Fekete-tenger északi partvidékén a többi között megnyerte magának Olbiát és Chersonésost, valamint az észak-pontusi barbárokat. A pénzügyi forrást

84. kép • Skiluros és fia, Palakos
(BUNYATYAN ET AL.
1998. risz. 76. alapján)

85. kép • Az ún. Diophantos-dekrétum
(LATYSHEV 1916/1965. tabl.
IV. alapján)

a Bosporusi Királyság legyőzése biztosította számára. Kr. e. 89-ben lépett fel először Róma ellen, azt használva ki, hogy a világbirodalommá növekedő köztársaság ekkor belháborúival volt elfoglalva.²⁹³

Mithridatés Eupator Kr. e. 111-ben vagy 110-ben hadvezéré, Diophantost seregeivel a chersonésziak segítségére küldte, mivel a Palakos király vezette szkíták elfoglalták a várost (az Amage legendából is láthatjuk, hogy a Krím egyik kiemelkedő görög városa rendszeres célpontja volt a szkíták hadjáratainak). A félsziget belsejében ekkorra a szkíták alaposan megvetették a lábukat: felépült Palakion szkíta erődítménye a tauroszok földjén (a mai Szimferopol környékén). Strabón három erődített helyet (Palakion, Neapolis és Chabon) említ, amelyeket szerinte Skiluros szkíta király, illetve fiai építettek (84. kép).²⁹⁴ Diophantos legyőzte a szkítákat, akik ennek a háborúnak a során hívták segítségül a roxolánokat a Krímbe. A dicsőítő felirat (85. kép) szerint Palakos szkíta király „*úgy vélve, hogy az idő neki kedvez, összegyűjtötte az övéit és azon kívül a maga oldalára állította a reuxinalok népét*”. Diophantos azonban legyőzte őket: „*a gyalogságból senki nem menekült meg, és csak kevés lovas csúszott ki*”.²⁹⁵ Az epigráfiai forrás szövege összecseng Strabón információjával, aki – nagy valószínűséggel Poseidonios alapján²⁹⁶ – ezt írta: „*A roxolánosok Tasios vezérlete alatt Mithridatés Eupator hadvezéréivel is háborúskodtak; Skiluros fiának, Palakosnak a szövetségében jöttek és jó harcosoknak bizonyultak, ámde egy jól rendezett és nehéz fegyverzettel felszerelt csatasor ellenében minden barbár törzs és könnyűfegyverzetű tömeg gyenge. Így, bár ötvenezren voltak, mégsem tudtak helytállni*

²⁹³ A legfrissebb összefoglaló monográfia a Pontusi Királyság történetéről: SZAPRIKIN 1996.

²⁹⁴ STRABÓN VII.4.7. Egy epigráfiai forrásból ismerünk egy negyedik erődöt is. Összesen 4 nagy késő szkíta gorogyiscséről tud a kutatás. A forráshelyeket a lelőhelyekkel azonosítani azonban – egy kivétellel – egyelőre nem sikerült. Az azonosított erőd Neapolis, amely ma Kermencsik (Szimferopol) (56. kép). (HRAPUNOV 1995. 51.)

²⁹⁵ LATYSHEV 1916/1965. N352. – saját fordításunk oroszából.

²⁹⁶ HARMATTA 1950. 6–7.

86. kép • Chersonésos romvárosa
(ma Szevasztopol)
(a szerzők felvétele, 2012)

87. kép • Pantikapaion akropoliszának
V.P. Tolsztyikov-féle
rekonstrukciója (DAVNJA
1994. 233. alapján)

*Mithridates vezérének, Diophantosnak 6000 emberével szemben, hanem jórészt odavesztek. Marhabőrből készült sisakokat és mellvértet használnak, vesszőből font pajzsokat viselnek, ezenkívül dárdákkal, íjjal és karddal védekeznek. A többiek jó része is ilyen felszerelésű.*²⁹⁷ Strabón roxolánjai azonosak a Diophantos dekrétumában említett reuxinalokkal, akik Palakos szkíta király szövetségeseiként tűntek fel a Chersonésos elleni harcban (86. kép).²⁹⁸ Vereségüket 110 és 106 közé keltezhettük.²⁹⁹

Skiluros és fia, Palakos (84. kép) idején egyébként Olbia mintegy 30 évig függő viszonyban volt a szkítáktól: Skiluros nevével pénzt is vertek. Az ő uralkodása idején (vagyis a Kr. e. II. század második felében) vált Neapolis Scythica (67. kép) végleg a szkíták fővárosává, bár az alsó-Dnyeper-vidéki lakossággal a kapcsolat – a szarmata hódítás ellenére – nem szakadt meg. Chersonésossal és Bosporusszal a szkíták viszonya a tengeri kereskedelem fejlődése miatt romlott meg, mivel a görögök a Krím nyugati partvidékének kikötésre alkalmas öbleit meg akarták szerezni tőlük. Ugyanakkor az epigráfiai adatok alapján tudjuk, hogy a bosporusi görögök között éltek szkíták. Skiluros király lánya egy görög arisztokratához ment férjhez Pantikapaionba. Komosarye bosporusi királynő második férje iráni nevet viselt, és elképzelhető, hogy az uralkodó szkíta dinasztia tagja volt. A Diophantos-dekrétum beszámolójából tudjuk, hogy egy Saumachos nevű

²⁹⁷ STRABÓN VII.3.17.

²⁹⁸ SZKRZSINSZKAJA 1977. 43.

²⁹⁹ HARMATTA 1950. 6. – további irodalommal.

szkíta férfiú felkelést szervezett a Bosporuson. A felkelők megölték Pairisadés királyt és elfoglalták egy időre Pantikapaiont (**87. kép**) és Theodosiát.³⁰⁰

Visszatérve e kis kitérő után a mithridatési háborúk eseményeihez, Diophantos meghódította Neapolist és a szkíta királyi főhadiszállást – Chabont – is.³⁰¹ Dacára annak, hogy a szkíták szövetséget kötöttek a bosporusiak ellen a roxolánokkal, ezzel párhuzamosan tovább nőtt a fenyegetettségük a mind nagyobb hatalomra szert tevő szarmaták részéről.

A krími leletanyagban a Kr. e. II. századtól folyamatosan (egészen a Kr. u. III. század közepéig) kimutathatóak a szarmata hatások.³⁰² Hangsúlyozandó azonban, hogy csak ritka esetekben sikerül „valódi” szarmata sírokat találni, és általában valójában csupán hatásokról beszélhetünk. Ezek közé tartoznak egyes rítuselemek (pl. padmalyos sírok), fegyvertípusok, korong nélkül készített füstölőedények, a házfalakon, sírsztéléken megjelenő tamgák (**88. kép**).³⁰³ Az ún. késő szkíta leletanyag egy, a nomadizálásról a letelepült életmódra áttérő népesség hagyatéka (**89. kép**) és mint ilyen meglehetősen sok közös vonást mutat a Kárpát-medencei szarmata anyaggal.³⁰⁴

88. kép • Szarmata jelek
„enciklopédiája” Kercsben
a Carszkij kurgán bejáratánál
(a szerzők felvétele, 2001)

5. A „ROXOLÁNOK” RÉGÉSZETE

Visszatérve a roxolánokhoz, a kutatók régóta kísérleteznek azzal, hogy leletanyaguk speciális vonásait körülhatárolják és meghatározzák a jellegzetes eltéréseket a többi szarmata leletanyagtól. K.F. Szmironov korábbi elképzelése szerint az ún. diagonális temetkezések voltak a roxolánok fő jellegzetességei, pontosabban ez a fajta rítus csak rájuk lett volna jellemző. A diagonális rítus lényege, hogy a nagyméretű, széles, csaknem négyzetes sírgödörbe átlósan fektették a halottakat (**90. kép**). A szarmata kutatás kiemelkedő

³⁰⁰ HRAPUNOV 1995. 53. – további irodalommal.

³⁰¹ SZKRZSINSZKAJA 1977. 72–74., SZIMONOVICS 1983. 112.

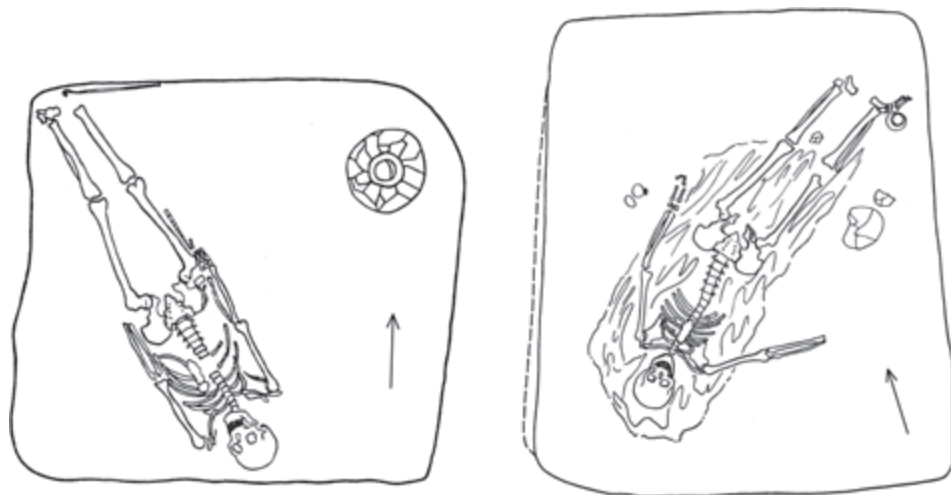
³⁰² SZIMONOVICS 1983. 101. A szarmaták nyilvánvalóan a Don és Dnyeper közti területekről jutottak le a Krimbe.

³⁰³ HRAPUNOV 1995. 68–69.

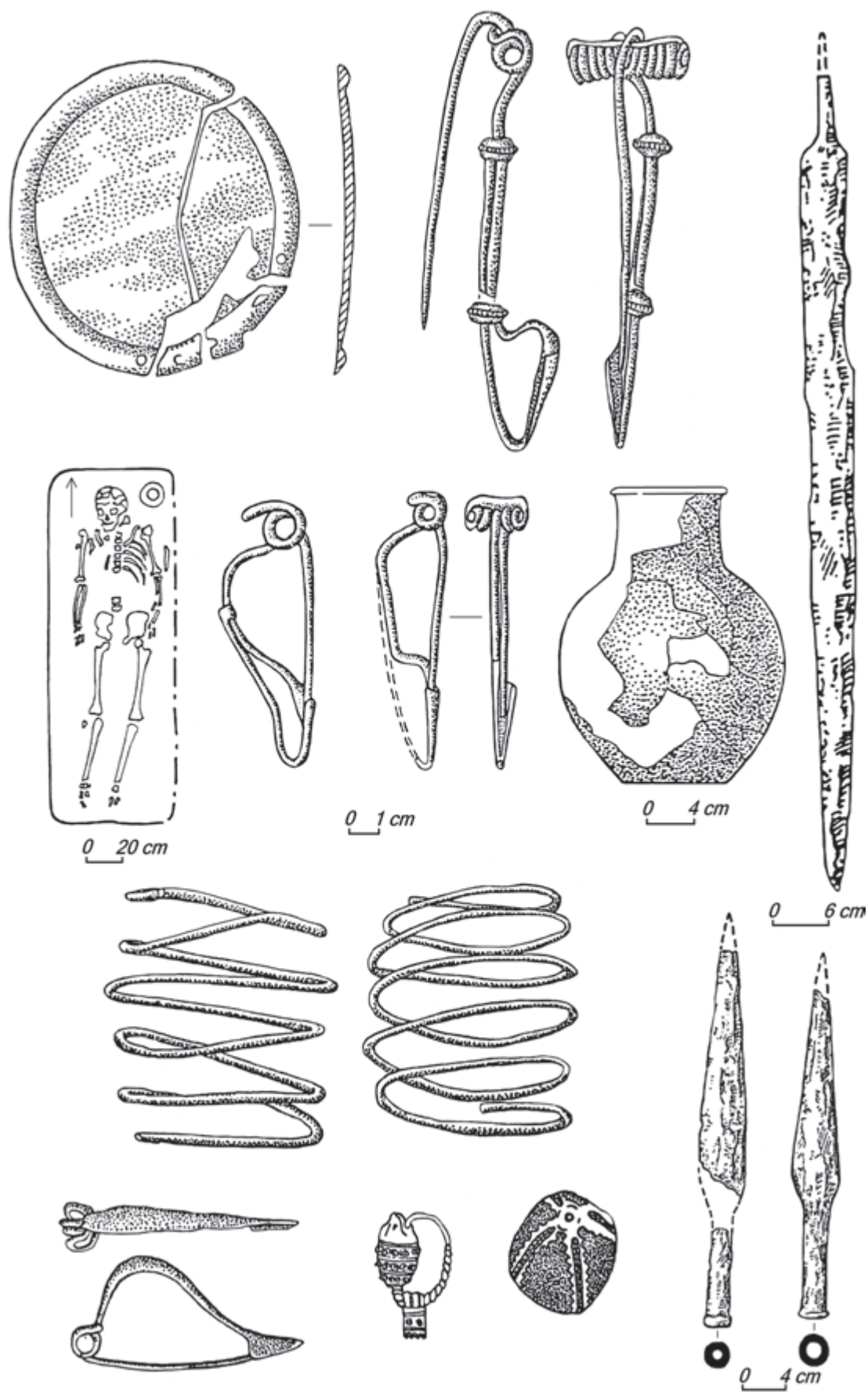
³⁰⁴ Lásd erről még a jazigok bevándorlásáról szóló III.1. fejezetet! A késő szkítának nevezett kultúra hordozóit hagyományosan a sztyepei nomád szkíták utódainak szokás tartani. Újabban több kétség is felmerült ezzel kapcsolatban, legalábbis néhány lelőhely – így például Neapolis Scythica vagy az északnyugat-krími Csajka gorogyiscse (földvár) – vonatkozásában. Ezekben az esetekben mind epigráfiai, mind régészeti források utalnak arra, hogy erősen hellenizált, sőt jelentős La Tène hatás alatt lévő, eredetileg a Bosporusi Királyság területéről származó földművelő népességről van szó. (POPOVA 2011., ZAJCEV 2011.)

89. kép • Zavetnoje – jellegzetes késő szkíta leletek (GUSCSINA–ZSURAVJLOV–FIRSZOV 2001. risz. 5–7. alapján)

90. kép • Diagonális temetkezések: Baranovka (Alsó-Volga) 28. kurgán 1. sír és 13. kurgán 1. sír (DVORNYICSENKO–FJODOROV–DAVIDOV 1989. risz. 18a. és 36b. alapján)

91. kép • Kr. e. II-I. századi leletek a Don-Dnyeper közéről (SZIMONYENKO 1993. risz. 4-6. alapján)

alakjának nagyságára jellemző, hogy mintegy tíz évvel később ő maga cáfolta meg a széles körben elterjedt és elfogadott hipotézist.³⁰⁵

Legutóbb Alekszandr Vlagyimirovics (Olekszandr Vologyimirovics) Szimonyenko kísérelte meg a törzsi terület körülhatárolását. Ő a Strabón-féle lokalizáció alapján azonosította a Dnyeper bal partján található korai szarmata leleteket a roxolánokkal. Az általa a Kr. e. II–I. századra datált temetkezésekben – szemben a Don-, Volga- és Ural-vidéki szarmata sírok D–É-i tájolásával – a halottakat fejjel észak felé helyezték végső nyugalomra. Ez stabil jelenségként csak egy azonos korú alsó-Don-vidéki csoportnál fordult elő, amely egyéb rítuselemekben és a leletek összetételét tekintve is rokon a Dnyeper-vidéki emlékekkel. A jellemző leletek közé tartoznak pl. az ún. középső La Tène fibulák, prohorovkai típusú török és kardok (**91. kép**).³⁰⁶ Ugyanakkor megállapítható, hogy az északi tájolású népesség nem érkezhett Ázsiai Sarmatia területéről, mivel a Dontól keletre fekvő területen az ilyen tájolású kora szarmata sírok egyfelől egyidősek a Fekete-tenger partvidékiekkel, tehát nem előzményként, hanem kortársként jelennek meg, másfelől nem többen, hanem szétszórtan jelentkeznek. Így aligha valószínűsíthető egy hasonló, roxolán azonosítás.³⁰⁷

³⁰⁵ SZMIRNOV 1984. 121–122. – a korábbi irodalommal.

³⁰⁶ SZIMONYENKO 1991.

³⁰⁷ SZERGACKOV–SINKAR' 2003. elsősorban p. 170.

5. POLITIKAI HELYZET AZ EURÓPAI SZTYEPPÉN A KR. E. I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN – A KR. U. I. SZÁZADBAN

1. AZ AL-DUNAI HELYZET BOIREBISTAS IDEJÉN

Mint láttuk, Hérodotos után csak jó néhány száz évvel később találkozunk az Észak-Pontus törzseinek módszeres leírásával, mégpedig Strabónnál (78. kép). Felsorolásából a Kr. e. II–I. század fordulójának etnikai/néprajzi térképe rajzolódik ki a Duna és a Dnyeper közt.³⁰⁸ A Kr. e. I. század második felében jelentős változások színtere volt az Észak-Pontus. Az írott források és a régészeti leletek alapján kialakított kép ismét alapvetően változott.

Az előző fejezetben a roxolánokkal kapcsolatban már felbukkant nagy pontusi király, Mithridatész Eupator (82. kép) birodalomépítési tervei megvalósítása során több háborút vívott Rómával, amelyekben a Fekete-tenger partvidéki barbárokat is sikerült szövetségeseinek megnyernie. Nagyra törő vállalkozásaira jellemző, hogy fontolóra vette az Itáliába való behatolás lehetőségét. Váltakozó sikerei után a Kr. e. 60-as években hadiszerencséje fokozatosan elhagyta. Egymást követték a csapások: szövetségesei elpártoltak tőle, 63-ban a Bosporusi Királyságot még egy földrengés is sújtotta. A rómaiak ekkor már Pantikapaiont (87. kép) ostromolták, fia, Farnakész pedig elárulta. Hogy a vereséggel járó megaláztatást elkerülje, a király testőrparancsnokával megölette magát. Fia a rómaiak halála jeléül már csak a Bosporusi Királyságra tarthatott igényt. A Pontusi Királyság többé nem egyesült a Bosporusival.³⁰⁹

Evezzünk most a Fekete-tenger északnyugati partvidékére, az Al-Dunához! Vita folyik arról, hogy mikor került trónra (a 60-as vagy az 50-es években) Boirebistas – a név egy másik változata Burebista –, de bármikor volt is ez, a dákok uralkodója az 50-es évek második felében, illetve a 40-es évek elején, talán 55 és 48 között kiterjesztette uralmát messze keletre. Eljutott a Dél-Bug torkolatánál fekvő görög kolóniáig, Olbiáig, meghódította azt, és végig a Fekete-tenger nyugati partvidékének többi hellén városát is egészen Apolloniáig.³¹⁰ A rövid életű geta-dák királyság hamarosan összeomlott. „Boirebistast különben, mielőtt még a rómaiak hadat indítottak volna ellene, néhány lázadó megbuktatta, utódai pedig az országot több részre osztották. Most, amikor Augustus Caesar hadsereget küldött ellenük, öt részre voltak szakadva, annak idején pedig négy részre. Az ilyen részekre bomlás időről időre alkalmoszerűen más és más formát ölt.”³¹¹ Akár meggyilkolták a dák monarchát – ahogyan ezt többen feltételezték –, akár nem, akár Caesar halála előtt hullott részeire a birodalma, akár utána, annyi bizonyos, hogy a Kr. e. 40-es évektől kezdve vagy röviddel ezután a korábbi helyzet megváltozott.³¹²

³⁰⁸ Meg kell persze itt jegyeznünk, hogy ez a kép korántsem teljesen egyértelmű. Figyelembe kell vennünk egyfelől, hogy az általunk tárgyalt korban az olyan fogalmak, mint etnikum, nép stb. mást jelentettek, mint a ma embere számára; másfelől minden esetben a kiindulópontot a görög/római szerzők leírása jelenti, akiknek csak több-kevesebb fogalma volt a sztyeppe – és az Alföld – népi összetételéről, illetve egyáltalában ezekről a népekről. Anélkül, hogy a kérdésre részleteiben kitérnénk, lásd ezzel kapcsolatban pl. DOBESCH 1995., konkrétan az al-dunai népekről pl. HIND 2007.

³⁰⁹ TACIT. Germ. 186–205.

³¹⁰ Uralomra kerüléséről eltérő nézőpontok alakultak ki, de a görög városok meghódításának dátumában az egyes kutatók közel azonos véleményre jutottak (lásd ALFÖLDI 1943. 10., CRIȘAN 1978. 43–54., 81–86., 122–130., CRIȘAN 1980. különösen 79–97., 216.). Ezzel az eseménnyel hozható összefüggésbe, hogy közel egy évszázadra megszűnik a pénzverés, és csak majd a Kr. u. I. század közepén indul meg újra az érmekibocsátás, amikor a város elismeri annak a Farzoiosnak az uralmát, akiről az alábbiakban bővebben ejtünk szót (KARISKOVSZKIJ 1988. 108.).

³¹¹ STRABÓN VII.3.11. Ugyancsak az ő adata (VII.3.13.) alapján a dák haderő 200 ezer főről 40 ezerre csappant. Ha az adatok nem is feltétlenül megbízhatóak, jól jelzik a dákok meggyengülését (vö. KULAKOVSKIJ 2000. 55.).

³¹² A Boirebistas bukása és halála körüli problémákkal kapcsolatos kutatás eredményeit összefoglalta CRIȘAN 1980. 443–450. – a korábbi irodalommal, ALFÖLDI 1942. 145.

92. kép • Cotiso vagy Coson verete
(<http://www.acsearch.info/record.html?id=461861>
alapján, 2012. április 2.)

Az események a források gyakran csak odavetett és homályos utalásai alapján csupán feltételesen rekonstruálhatóak, mivel túl sok a hiányzó mozaikkocka. Az azonban még e töredékes adatokból is világos, hogy az Al-Duna-vidék feletti uralom fokozatosan átcsúszott a meggyengült dákok³¹³ kezéből a basztarnákéba, akiket végül a szarmaták szorítottak vissza(?). A rómaiak lépésről lépésre szereztek meg a Dunától délre fekvő területek feletti ellenőrzést, aminek megkoronázása majd az illyricumi és a szomszédos régiók – Pannonia, Moesia, Thracia és végül Dacia – provincializálása lett. Boirebistas utódai – Dicomes, Cotiso vagy Coson, Scorilo – Róma számára továbbra is veszélyes ellenfelek voltak. Egy ideig még sikerült megtartaniuk keleti területeiket – Cotiso (Coson) Olbiában még Brutus denarjait utánzó aranypénzt veretett (92. kép)³¹⁴ –, azonban fokozatosan visszaszorulnak. Kr. e. 29-ben M. Licinius Crassus, Macedonia helytartója vezette a dákok ellen a római seregeket. Vitatott időpontban, de talán egy évtizeddel vagy legalábbis nem sokkal ezután Cornelius Lentulus kergette ki a dákokat a későbbi Moesia területéről és alighanem a Duna előteréből is. Kr. e. 13-ban egy római szenátor (valószínűleg M. Vinicius) győzte le csatában a dákokat és basztarnákat.³¹⁵ Kr. e. 10-ben a befagyott Duna jegén keresztül törtek be a dákok.³¹⁶ A meg-megújuló dák betörések hátterében már a jazigok további nyugati mozgását sejthetjük – erre a Kárpát-medencei foglalat tárgyaló fejezetben visszatérünk.

2. A SZARMATÁK TERJESZKEDÉSE A KR. E. I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN – A KR. U. I. SZÁZADBAN GETA–DÁK–SZARMATA SZOMSZÉDSÁG AZ AL-DUNA VIDÉKÉN

Mindezek az események – elsősorban a rómaiak dák ellenes expanziója – megváltoztatták a Dnyepertől nyugatra fekvő vidékek barbárjainak helyzetét. A terület urai még egy darabig feltehetőleg a dákok, majd a basztarnák voltak, de a szarmaták alighanem már tömegesen lépték át a Dnyepert és terjeszkedtek nyugat felé, hamarosan elérve az Al-Duna vidékét.³¹⁷ Egyébként mind a szarmaták, mind a basztarnák keveredtek a szomszédos területek lakóival. „...a szekérlakó skythák és sarmaták. Ezek a népek és a bastarnák most is keverednek a thrákokkal, jobbadán az Istroszon túliakkal, de az azon innen lakókkal is; ez utóbbiakkal

³¹³ STRABÓN VII.3.1.

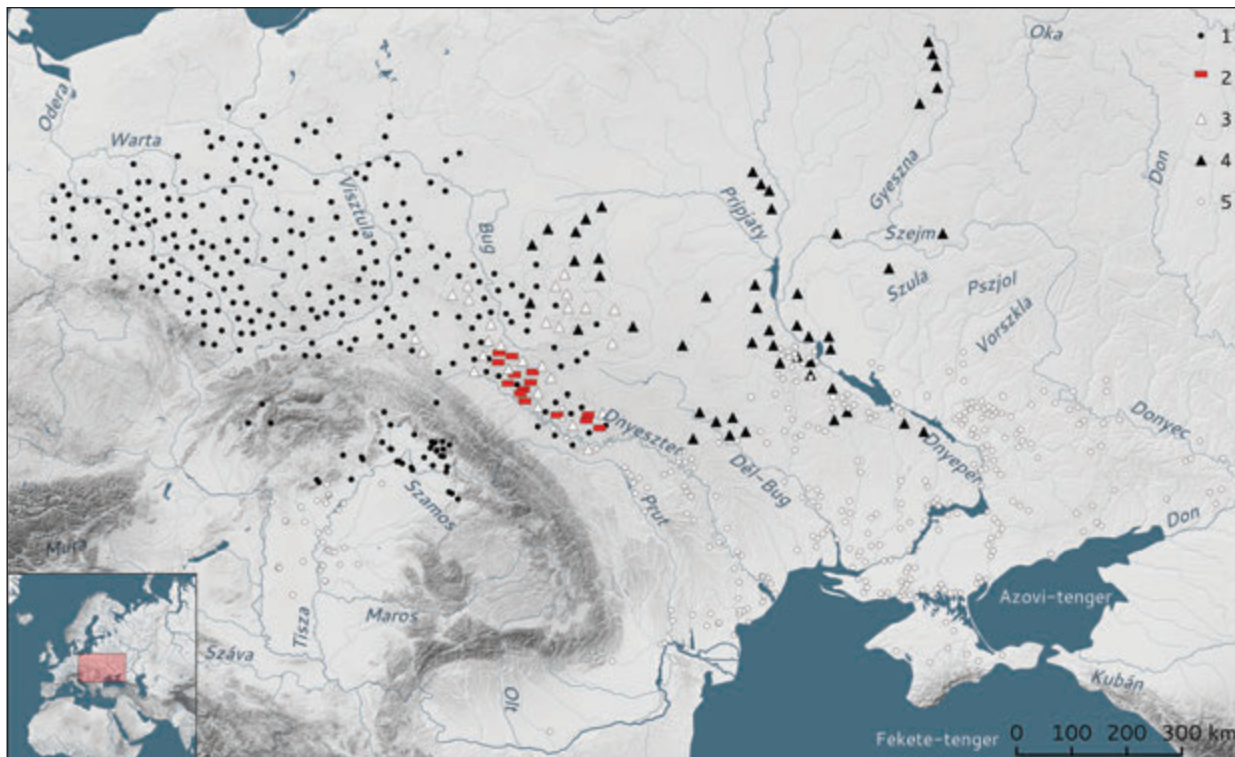
³¹⁴ ALFÖLDI 1943A. 17.

³¹⁵ ALFÖLDI 1942. 146., MÓCSY 1975. 23–27., MÓCSY–FITZ 1990. 32–33. – mindhárom az események értékelésével és bő irodalommal. A dákok szempontjából tárgyalja az eseményeket VÉKONY 1989. 75–79.

³¹⁶ DIO LIV.36.2.

³¹⁷ Harmatta János elképzelése szerint a szarmaták már a Kr. e. II. század végén megjelentek a Dunától délre, amit az ezüstpénz északnyugat-bulgáriai, illetve erdélyi előfordulása bizonyítana (HARMATTA 1949. 33., HARMATTA 1970. 26–29., 37–38.). Elképzelését azonban újabb adatok nem támasztják alá.

persze kelta törzsek is vegyülnek, a boiosok, skordiskosok és tauriskosok.”³¹⁸ A basztarnáknak egyébként „a vegyes házasságok következtében külsejük némileg a szarmatákéhoz torzul.”³¹⁹ A kevert thrák–basztarna lakossággal azonosítják a Dnyeszter–Prut–Szeret középső folyása mentén megtelepedett Poienești–Lukasevka kultúrát (93. kép 2.), amely a Kr. e. I. század végéig követhető, vagyis a szarmaták al-dunai expanziójáig.³²⁰

93. kép • A szarmaták szomszédai az Al-Dunánál a Kr. u. I–II. században 1: Przeworsk kultúra, 2: Poienești–Lukasevka kultúra 3: Lipica kultúra, 4: Zarubinci kultúra, 5: szarmata (ARHEOLOGIA 1986. karta 1. alapján)

A régészeti anyagban a szarmata terjeszkedés egyértelműen kimutatható ebben az időszakban, ti. a Dnyeper és a Duna közti területen ugrásszerűen megnő a Kr. u. I. század közepétől a szarmata leletegyüttesek száma.³²¹ Párhuzamosan ezzel megfigyelhetjük az ún. Zubovszkij–Vozdvizsenszkaja csoport kialakulását a Kubán déli partján, és az északi parton a „Zolotoje kladbisce” (= „Arany temető”) temetkezéseinek megjelenését.³²²

A Kr. e. I. század végétől a szarmaták kezdtek fenyegetést jelenteni a Zarubinci kultúra (93. kép 4.) Középső-Dnyepernél élő csoportjai számára.³²³ Ezt megelőzően viszonyuk valószínűleg békés, sőt szövetséges lehetett. Ekkor viszont a vidék erődített telepein (pl. Babina Gora, Monasztirek, Hodoszovka stb.) pusztulási rétegek keletkeztek. A lakosság a környék mocsaras részeire menekült vagy visszahúzódott északra, az erdős területekre. A Zarubinci kultúra földvárainak támadóit az ott talált szarmata nyílhegyek alapján

³¹⁸ STRABÓN VII.3.2.

³¹⁹ TACIT. Germ. 46.

³²⁰ KASZPAROVA–MAKSZIMOV 1993. 92–95.

³²¹ GROSU 1990., BICHER 1993.

³²² SCSUKIN 2000. 223.

³²³ A kultúra hordozóinak etnikai meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. A basztarnákkal és a szlávokkal egyaránt kapcsolatba hozták. A mi szempontunkból itt most csak a szarmaták északnyugati terjeszkedése miatt érdekes e kultúra. A legfrissebb összefoglaló további részletes irodalommal: MAKSZIMOV 1993.

azonosítják.³²⁴ A szarmaták nyugati expanziójához kapcsolják, hogy kb. a Kr. u. I. század közepére válságba került a „klasszikus” Zarubinci kultúra, az I. század folyamán megszűntek a temetői,³²⁵ és nagyjából ebben az időben zajlott a jazigok bevándorlása a Magyar Alföldre (erre a későbbiekben részletesen kitérünk). Ugyanakkor a középső-Dnyeper-vidéki erdős sztyeppén, a későbbi zarubinci emlékekben, a Kr. u. I–II. századi leletek között gyakran tűnnek fel olyan szarmata tárgyak, amelyek alapján feltételezik, hogy a nomádok rendszeresen beházasodtak az alávetett helyzetű, letelepedett zarubinci népességbe.³²⁶

Az ezredforduló előtt a szarmatákra vonatkozó megszorodó forrásokból tudjuk, hogy Kr. e. 16-ban betörték a Duna jobb partjára, ahonnan Lucius Tarius Rufus macedoniai helytartó visszaűzte őket az Istroson túlra.³²⁷ Közvetlenül az ezredforduló után (talán Kr. u. 1–4 között) „*A sarmaták lovakon száguldoznak a tág mezőkön.*” Cn. Cornelius Lentulus „*egymagában is képes volt távol tartani őket a Dunától*” – ahogy Lucius Annaeus Florus írja.³²⁸ Kr. u. 6-ban újabb szarmata betörésről értesülünk. A pannon lázadás idején Caecina Severus, a moesiai sereg parancsnoka kénytelen volt visszatérni állomáshelyére, mivel Moesiát (még a provincia megalapítása előtt) a dákok és a sauromaták fosztogatták.³²⁹ Augustus meg is emlékezik feliratában a térség barbár népeiről, köztük a szarmatákról: „*A mi barátságunkat keresték követeik útján a bastarnák és a skythák, valamint a Tanaison innen és túl élő sarmaták királyai...*”³³⁰

A szarmaták al-dunai jelenlétére utal Pomponius Mela is, aki Kr. u. 44 körül Sarmatiáról leírja, hogy az az Istrosig tart és a szarmaták lakják.³³¹ Ugyancsak a 40-es években Quintus Curtius Rufus a Thráciától ÉK-re lakó szkítákat a szarmaták egy részének nevezi, vitatkozva azokkal, akik szerint nem tartoznak a szarmatákhoz: „*A Thráciától nem messze élő szkítha néptörzs területe keletről északra húzódik, de a szarmaták földjével nem szomszédos, mint egyesek hitték, hanem annak egy részét alkotja. Ez a néptörzs még az innen egyenes irányban észak felé folytatódó, az Istroszon túli vidéket is megszállta, mely Baktriával, Ázsia végső határvidékével szomszédos.*”³³² Seneca is azt írja, hogy „...*a szarmata és római (földet) a Duna választja szét...*”³³³ Plinius pedig egyenesen a Dunától délre is említi őket.³³⁴

Mint az a fentiekből már kiderült, az Al-Duna-vidék másik jelentős népcsoportja a szarmaták mellett a geták vagy dákok voltak. Legfontosabb forrásunk ebből az időszakból a Kr. u. 8 és 17 között Tomiba (ma Constanța) száműzött Ovidius. Ő három barbár nevet emleget műveiben: a szkítákét, a szarmatákét és a getákét. A szkíta elsősorban már csak mint földrajzi meghatározás szerepel nála. Az alapvető barbár lakosság még a geta,³³⁵ de komoly szerephez jutottak ekkor már az Al-Duna előterében a szarmaták is. „...*mert ismert nékem szarmata és geta nyelv*” – írja Ovidius.³³⁶ A szarmaták összesen 31 helyen szerepelnek nála.

³²⁴ MAKSZIMOV 1990. 19., SCSUKIN 1994. 196. – további irodalommal.

³²⁵ SCSUKIN 1994. 232.

³²⁶ SZINYICA 2008. 18–19.

³²⁷ DIO LIV.20.3. Az alább következő eseményekről beszámol ALFÖLDI 1942. 180–181. a forráshelyekkel és a rájuk vonatkozó irodalommal.

³²⁸ FLORUS EPIT. IV.12.

³²⁹ DIO LV.30.4.

³³⁰ MON.ANC. 31.

³³¹ POMP. MELA DE CHOR. III.28.

³³² CURT. RUF. VII.7.3.

³³³ SEN. NAT.QUEST. Prologus 9. (Lásd még a 244. jegyzetet!)

³³⁴ PLIN. NH IV.11.41. – A szkíták mellett a Duna jobb partján laknak a „szarmata arraei, akiket areata-nak neveznek”.

³³⁵ Az ÉNy-Pontus görög városainak régészeti anyaga is arról tanúskodik, hogy már a római kor előtt állandó barbár – szkíta és geta/dák – jelenléttel kell számolnunk. Erre utal a Tyrásban talált, a két kultúrára jellemző korong nélkül készült kerámia, amely a helyi görög edényanyaggal együtt kerül elő, valamint említhetünk még különböző kultusztárgyakat: főként antropomorf idoloikat és terrakottákat. Míg a szkíta leletek inkább kereskedelemből származó tárgyaknak tűnnek (mézes-, illetve tejesbödönök), addig a geta/dák kerámia összetétele helyenként teljes háztartási készleteket tükröz. (OSZTAPENKO 2011.)

³³⁶ OVIDIUS EP. III.2.40.

A getákat a Duna jobb, a szarmatákat a bal partjára helyezi.³³⁷ Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy a szarmaták átkeléseit emlegeti a befagyott Dunán Tomi környékére,³³⁸ ugyanakkor a geták egyszer sem szerepelnek az Istros túlsó oldalán, vagyis a geták alighanem az Al-Dunánál beszorultak Dobrudzsába, a bal parton pedig már a jazigok és a basztarnák éltek egymás szomszédságában. A szarmatákon belül nevesítve Ovidiusnál a jazigokat találjuk.³³⁹ A szarmaták és a kis szkítiai geták jó kapcsolatban álltak, szövetségesek voltak.

Ovidius leírásai alapján Scythia Minor (Kis Szkítia) városainak életében ők játszották a barbárok közül a vezető szerepet. A Kr. e. I. század utolsó harmadában, Boirebistas bukása után kisebb királyok irányították az itt élőket. Így Dobrudzsa déli részén Roles, a középső területen Dapyx, a Duna deltájánál, északon pedig Zyraxes. Utóbbi kettő részt vett a Marcus Licinius Crassus elleni harcban, amikor ő Kr. e. 29–27-ben Alsó-Moesia geta törzsei ellen indult. Roles ezzel szemben a rómaiak mellé állt, és így ő irányította a továbbiakban néhány évtizedig a dobrudzsai getákat. Nem sokkal később azonban Kis Szkítia a rómaiakkal szövetséges odriszok kezére jutott, akikkel a geták többször megütköztek. Így pl. Aigisos (ma Tulcea) városnál a Duna deltájában, amelyet csak a thraciai király, Cotys szerzett vissza tőlük Kr. u. 12-ben.³⁴⁰ A geták újabb támadásai miatt a dunai római flottát is be kellett vetni Vitellius vezetésével.³⁴¹ Ugyancsak kemény harcok folytak a rómaiak és a geták közt Troesmis városáért.³⁴² 46-ban a területből létrehozták Thracia provinciát.³⁴³

Mindez persze nem jelentette a dák veszély megszűnését Róma számára. A fő ellenség a Kárpát-medencében és annak előterében továbbra is ők maradtak. Nem véletlen, hogy az al-dunai szarmata mozgólódások gyakorta kapcsolódtak a dákokéhoz. A rómaiak a dák kérdés megoldását folyamatosan szem előtt tartották egészen Traianus uralkodásáig, akinek végül sikerült megoldania a helyzetet. Addig azonban még több próbálkozásra van adatunk. Az Al-Dunánál nyilván csillapítólag hatott a barbárokra, amikor például Augustus uralkodása idején „telepített át Aelius Catus az Istros túlsó partjáról a getáktól 50 ezer embert Thrákiába.”³⁴⁴ Hasonló megoldással kísérletezett Tiberius Plautius Silvanus moesiai helytartó Nero császár uralkodásának végén. Tiburi elógiuma (sírfelirata) kiemelkedő tettei között felsorolja, hogy „Moesia ... provinciába a Danuvius túlsó [északi] partján élők sokaságából több mint százezer embert hozott át feleségeikkel, gyermekeikkel, fejedelmeikkel és királyaikkal együtt, hogy adót fizessenek”.³⁴⁵ Ezzel kapcsolatban feltételezik, hogy a keletről érkező új szarmata hullám elől menekülő törzsekről van szó.³⁴⁶

Az sem jelentette a probléma megnyugtató rendezését Róma számára, amikor hosszú diplomáciai és katonai előzmények után határát sikerült előretolnia a Dunáig.³⁴⁷ Tudunk róla, hogy Tiberius (14–37) uralkodása vége felé „a dákok és sarmaták feldőlnek Moesiát”.³⁴⁸

³³⁷ Vö. PODOSZINOV 1976. 38–39.

³³⁸ OVIDIUS TR. III.10.33. Harmatta János kiindulva ugyanebből az Ovidius közlésből feltételezte róluk, hogy azért ilyen gyakoriak az átkeléseik, mivel téli szállásuk (legalábbis részben) a Duna jobb partján, Dobrudzsában keresendő (HARMATTA 1970. 25.). Érvei azonban nem meggyőzőek, a régészeti anyag sem utal tartós szarmata jelenlétre a Duna jobb partján.

³³⁹ OVIDIUS TR. II.191. (ciziges-ként elírva), OVIDIUS EP. I.2.77., IV.7.9., OVIDIUS IBIS 135. Ovidiusnak a három etnikumról – a szkítáról, getáról és szarmatáról – szóló említéseit részletesen értékelte GOSTAR 1961., PODOSZINOV 1976., KUKLINA 1999., HIND 2007. 242.

³⁴⁰ OVIDIUS EP. I.8.15.

³⁴¹ OVIDIUS EP. IV.7.19.

³⁴² OVIDIUS EP. IV.9.75–81.

³⁴³ DIO LI.24–26., PODOSZINOV 1976. 33–34.

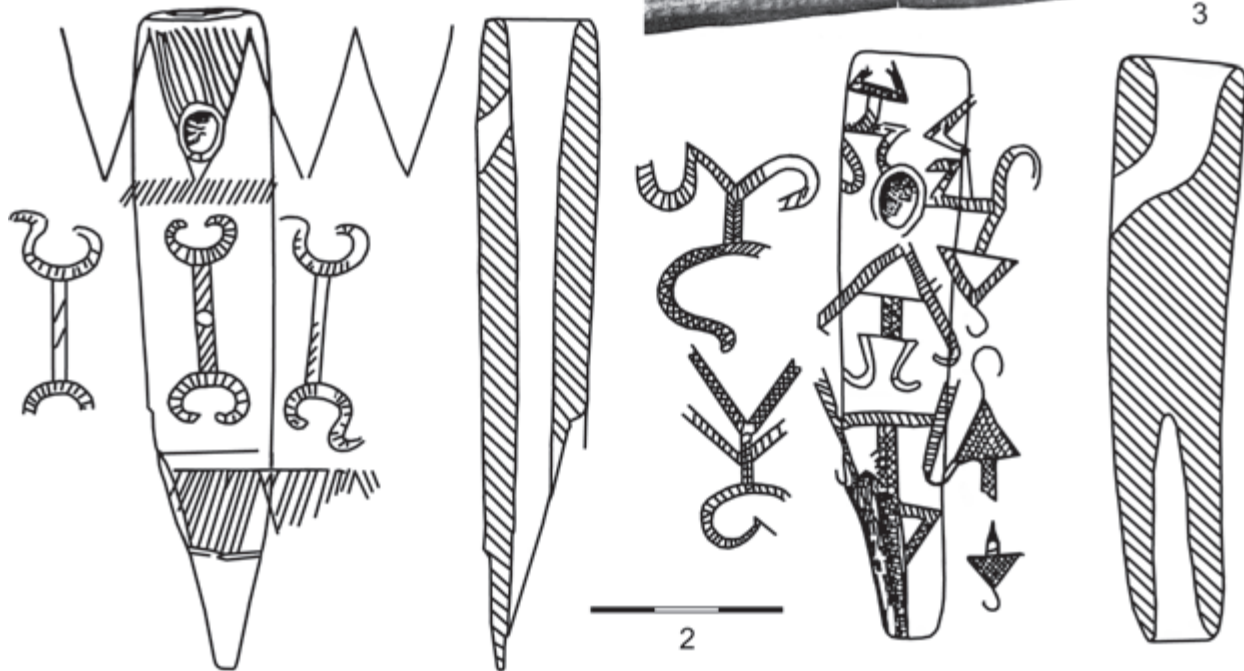
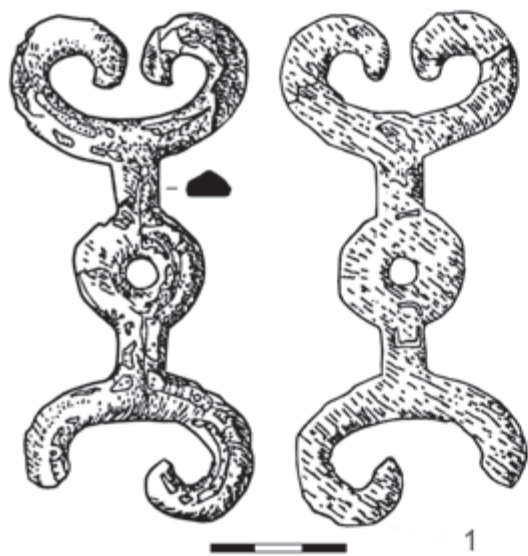
³⁴⁴ STRABÓN VII.3.10.

³⁴⁵ CIL XIV.3608. (magyarul lásd BORZSÁK 1963. N. 87. 227–228.) – LEVICK 1985. 31.

³⁴⁶ Az esemény keltezése vitatott, mivel nem világos, hogy Plautius Silvanust mikor nevezték ki helytartóvá Moesiában. A fentiek Kr. u. 57 és 60 között történtek. Az eseményekhez és keltezésükhöz lásd VINOGRADOV 1994. 164–165. – további irodalommal, MÓCSY 1974. 66.

³⁴⁷ MÓCSY 1975. 35–36.

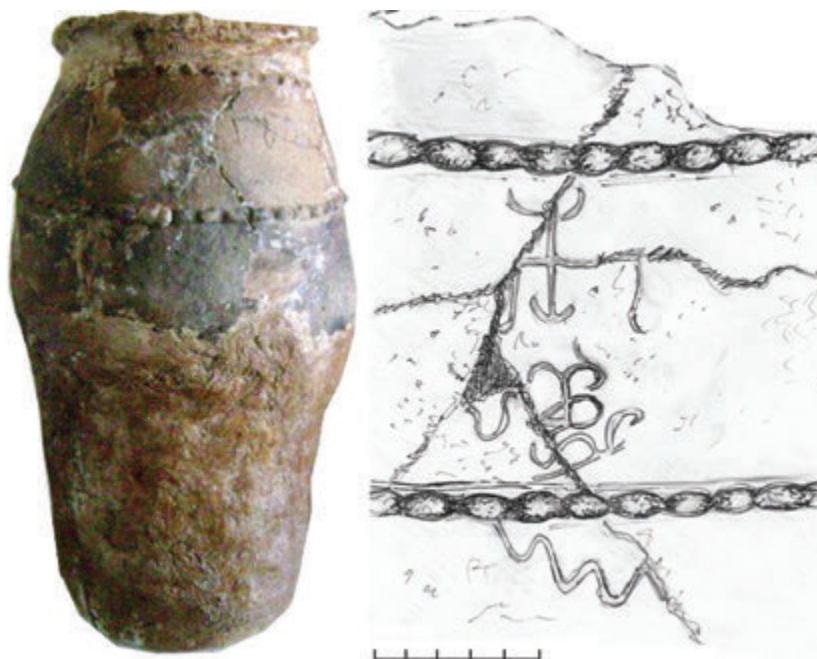
³⁴⁸ SÜETON. Tib. 41., ALFÖLDI 1942. 181., VINOGRADOV 1994. 151–152.

94. kép • Szarmata hatásként értékelhető tárgyak dákoknál. Ezek elsősorban a dávakon sűrűsödnek 1: Ocnîța – tamga alakú aranyozott vastárgy (zabla oldaltag?) (BABEȘ 1999. Abb. 1. alapján), 2: Sárkányos zászlókkal felvonuló dákok Traianus oszlopán (CICHORIUS 1896/1900 Taf. 55., Bild LXXV. alapján), 3: Poiana – tamgákkal bekarcolt szarv (BABEȘ 1999. Abb. 2. alapján)

A geta/dák–szarmata viszony fontos vonatkozására világított rá C. Beldiman, aki összegyűjtötte a Kr. u. I–II. századból a Románia területén talált „tamga”-szerű jeleket (16 lelőhely 35 szimbóluma). Vizsgálatából kiderült, hogy ezek egy része – kisebb hányaduk – pontusi eredetű tárgyon jelentkezik, a többség azonban az autochton lakosság emlékein (94–95. kép). Mindez igen szoros kapcsolatra utal a szarmaták és a geta-dákok között. A tamgák elterjedése elsősorban a Déli- és Keleti-Kárpátokban koncentrálódik, ÉNy-Erdély területén jelentkezésük csak szórványos.³⁴⁹

³⁴⁹ BELDIMAN 1990. Újabban Şiria / Világos lelőhelyről közöltek egy dák tárolóedényt, melyen 5 tamga látható (95. kép), illetve e jelek párhuzamait gyűjtötték össze a dák területről, kiegészítve ezzel Beldiman gyűjtését (BERZOVAN–PĂDUREANU 2010.). Ez utóbbi publikáció szerint Románia területéről tamgákkal telerótt ún. „enciklopédiák” is ismertek, például Ditrău / Ditró lelőhelyről és a Stânişoarei / Esztena-hegységéből (BERZOVAN–PĂDUREANU 2010. 61.).

95. kép • Tamgák a Şiriában talált dák tárolóedényen (BERZOVAN-PĂDUREANU 2010. Fig. 3. és Fig 5. alapján)

3. „AORSZIA NAGY KIRÁLYAI” A SZARMATA TÖRZSEK PLINIUS KORÁBAN

Annyi bizonyos, hogy a Kr. u. I. századra a szarmata törzsek topográfiája alapvetően átrendeződött a Strabón-féléhez képest. A Dunától északra élő népek leírásából a következőt tudjuk meg Pliniustól:

„Innentől kezdve valamennyi törzs általában szkíta, bár a tengerparthoz csatlakozó földeket különböző-félék lakják, egyik helyen a rómaiak által dáknak nevezett geták, másutt a szarmaták, akiket a görögök szauromatának, és egy részüket szekérlakóknak (hamaxobii) hívják vagy aorszoknak, másutt az elkorcsosult szkíták – akik rabszolgáktól származnak – vagy más néven troglodyták (barlanglakók), és azután az alánok és roxolánok. A Duna és a hercyniai erdő közötti felsőbb részek egészen a pannoniai Carnuntum tábora és a germánokkal közös határig, a síkság és a laposabb részek a szarmata jazigokhoz tartoznak, a hegyek és az erdős részek pedig a dákokhoz, akiket a Marustól a szarmaták űzték el egészen a Tisza folyóig, vagy a Duria az, amely elválasztja őket (ti. a szarmatákat) a suebektől és a Regnum Vannianumtól, a terület másik részét a basternák és más germánok birtokolják.”³⁵⁰ Plinius tehát a jazigokat a Kárpát-medencébe, az aorsz-hamaxobiákat, roxolánokat és alánokat a Dnyeper és Duna közé, és néhány bekezdéssel lejjebb a szirákokat az Alsó-Dnyeper bal partjára helyezte.³⁵¹ Kérdés, hogy az adat mikorra vonatkozik. Mindenesetre Kr. u. 79 előttre, hiszen tudjuk, hogy Plinius ekkor – a Vezúv nevezetes kitörésekor – meghalt. A datálás a jazigok Kárpát-medencei honfoglalása szempontjából ugyancsak nagyon fontos, de erre később részletesen visszakanyarodunk, ahogyan a jazigokra vonatkozó adat értékelésére is.

A keltezéshez segítséget nyújt az a tény, hogy Plinius személyesen találkozott Rómában a VIII. (III.) Mithridatés volt bosporusi királlyal, akinek trónharcáról lejjebb részletesen beszámolunk. A 49-ben Rómába hurcolt fogoly királytól – aki kitűnően ismerhette az aorszok és szirákok szállásterületének

³⁵⁰ PLIN. NH IV.12.80–81. A leírás első része saját fordításunk angolból. A Kárpát-medencére vonatkozó részt FEHÉR-KOVÁCS 2003. 51–53. alapján idéztük.

³⁵¹ PLIN. NH IV.12.82.

kiterjedését – származhatott Plinius meótokra és szarmatákra vonatkozó információinak legalábbis egy része, főként azok, amelyek csak nála fordulnak elő.³⁵²

Az aorszoknak az I. század közepén az ÉNy-Pontus vonzáskörzetében játszott fontos geopolitikai szerepét bizonyítja az ún. mangupi (Krim) dekrétum. A feltehetőleg Olbiából származó feliratot, amely másodlagos helyzetben került elő egy kora középkori bazilikába beépítve, publikálójá az epigráfiai, a numizmatikai és a történeti források adatait összevetve Kr. u. 50-re keltezte.³⁵³ A töredékes szöveg egy számunkra ismeretlen olbiai polgárt dicsőít, aki egyéb érdemei mellett a rossz termés utáni nélkülözés enyhítésére Moesia helytartóinál járt. Ajándékot küldött a barbár királyoknak. A béke érdekében követséget indított „Aorszia nagy királyaihoz” – egyiküket Umabiosnak hívták, a másik nevének helyén hiányos a felirat –, akik ezek szerint valahol Olbia előterében tartózkodhattak. Ju.G. Vinogradov a töredékes felirat kiegészítése során meggyőzően bizonyította, hogy az egyik szóban forgó helytartó csak – a fent már említett – Aelianus Plautius Silvanus lehetett. Ez esetben viszont a mangupi dekrétumban szereplő háború azzal a 62-es eseménnyel azonosítható, amikor a helytartó tiburi elógiuma szerint „a szarmaták egy megmozdulását még kitérőse előtt elfojtotta, bár csapatainak nagy részét armeniai hadjáratának céljaira átadta” (ez utóbbi történeti esemény segít a pontos keltezésben). Most már csak az a kérdés, hogy melyik szarmata törzsről van szó? Az elógium további soraiból arról értesülünk, hogy „addig ismeretlen vagy a római néppel szemben ellenséges királyokat hozott át a védelme alatt álló [déli] partra, és arra kényszerítette őket, hogy térden állva adják meg a tiszteletet a római hadijelvényeknek”. Nagyon fontos értesülés az, hogy Plautius Silvanus „a bastarnák és roxolánok királyainak visszaküldte a fiait, a dák uralkodónak a testvéreit, akiket [annak idején] foglyul ejtett vagy az ellenség kezéből ragadott ki; közülük egyesektől túszokat vett; ezáltal megszilárdította a provincia békéjét és kiterjesztette határait.”³⁵⁴ Ju.G. Vinogradov elfogadta P. Conole és R.D. Milns azon – szerintünk nem kellően alátámasztott – véleményét, hogy azok a szarmaták, akikkel az előző sorok szerint meggyűlt a moesiai helytartó baja, nem lehettek roxolánok, mert nekik mint Rómához hűséges királyoknak adhatta vissza fiaikat.³⁵⁵

Sokkal fontosabb azonban számunkra, hogy Umabios mellett Aorszia másik uralkodója – logikai érvek alapján – Vinogradov szerint Farzoios lehetett,³⁵⁶ akinek fia vagy utóda nagy valószínűséggel azonosítható a Porogiban talált fejedelmi temetkezés halottjával.³⁵⁷ Farzoios nem említik az auktorok, és bizonyíthatóan egyelőre az epigráfiai forrásokból sem ismert, csak a pénzein olvasható nevéből tudunk róla (96. kép). Numizmatikai érvek szólnak amellet, hogy Farzoios 64 és 81 között uralkodhatott. Aureusait római mintára verette és talán regnálása idejének megfelelően új időszámítást is bevezettetett, mint a Pontus hellenizált királyainál volt szokás. A kutatás sokáig szkíta uralkodónak tartotta, aki egy ideig hatalmát kiterjesztette Olbiára (annak ismeretében, hogy kb. Kr. e. 140–110 között a krími szkíta Skiluros király már volt itt hatalmon és pénzt is veretett, ez nem lenne meglepő), de újabban a pénzein ábrázolt tamga miatt valószínűbbnek tartják, hogy szarmata királyra kell gondolnunk. Emellett szól az is, hogy a Farzoios pénzek Olbián kívül az Északnyugat-Pontus sztyeppe területén fordulnak elő, nem pedig a szkíták által uralt Krimben.³⁵⁸ A végső érvet Farzoios szarmata volta mellett a Porogiban (Dnyeszter bal partja) talált sír

³⁵² A Kaukázus hegyláncától északra élő sauromaták „volt az a törzs, amelyhez Mithridatés menekült Claudius principatusa idején, és tőle tudjuk azt is, hogy van ott egy szomszédos törzs, a thalok...” PLIN. NH VI.5.16–17. Vö. SZKRZSINSZKAJA 1977. 9.

³⁵³ SZIDORENKO 1996. A felirat közlője nem vett tudomást (vagy még nem ismerte – a két tanulmány megjelenése között 2 év telt el) arról a korábbi állásponttól, amely a publikációt megelőzően látott napvilágot, és amely szerint az ott leírt eseményeket 62-re tehetjük – VINOGRADOV 1994. 166–168.

³⁵⁴ CIL XIV.3608. = ILS 968. (magyarul lásd BORZSÁK 1963. N. 87. 227–228.) – LEVICK 1985. 31.

³⁵⁵ CONOLE–MILNS 1983. 187.

³⁵⁶ VINOGRADOV 1994. 165–169. – további irodalommal.

³⁵⁷ SZIMONYENKO–LOBAJ 1991.

³⁵⁸ KARISOVSKIJ 1982., KARISOVSKIJ 1988. 114–116. Az eddig feltérképezett elterjedési területet támasztja alá a legújabban megismert Farzoios érmék közlése – ALEKSZEJEV 2000.

96. kép • Farzoios király pénzei (ROZANOVA 1956. tabl. 1: 5. és 2: 2. alapján)

szolgáltatta. A fejedelmi temetkezés leletein megjelenő tamgák alapján (ugyanezek a jelek szerepelnek Farzoios, illetve Inismeos pénzein³⁵⁹ is!) sikerült azonosítani az eltemetett személyt az érmék kibocsátójával, Inismeossal (97. kép).³⁶⁰ Azóta általánossá vált az a nézet, hogy Olbia a Kr. u. I. század második felében szarmata uralom(?)/ellenőrzés(?)/védelem(?) alatt állt. Vita folyik arról, hogy Farzoios és utóda (fia?), Inismeos melyik szarmata törzshöz tartozott: alán avagy aorsz volt-e? Nos, ha igaz Ju.G. Vinogradov feltételezése, akkor Aorszia egyik „nagy királya” lehetett, pontosabban az aorszok felett (is?) uralkodott.³⁶¹

97. kép • A porogi fejedelem övének rekonstruált részlete a tamgás veretekkel (SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. risz. 27: 1. alapján)

4. AZ ALÁNOK ELSŐ EMLÍTÉSEI A TRANSZKAUKÁZUSI HADJÁRATOK (98. kép)

Népfelsorolásában Plinius említi az alánokat, akik ebben az időszakban már ugyancsak szerephez jutottak.³⁶² Korábbi említéseik főként költői, de legalábbis szépirodalmi művekben fordulnak elő, időhöz és helyhez nem vagy csak nehezen és bizonytalanul köthetők.³⁶³ Figyelemre méltó azonban az a Lucanus *Belum Civile* (Polgárháború) c. művében előforduló közlés, amelynek történeti háttere Pompeius VI. Mithridatés elleni háborúja. A földrajzi környezet a Kaukázus. A szerző Pompeius szájába adja, hogy az örökösen

³⁵⁹ Farzoios lehetséges utóda (fia?) Inensimeos/Inismeos, akinek Titus vagy Domitianus kori ezüstpénzei, elődjének vereteihez hasonlóan, a görög érméktől az egységes római pénzrendszerhez való átmenetet tükrözik Olbiában. Inismeos veretein egyébként Farzoios tamgájának továbbfejlesztett változatával találkozunk. (KARISKOVSZKIJ 1988. 119.)

³⁶⁰ SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 62–72.

³⁶¹ A kérdéshez sajátos módon a Dunaharasztiiban előkerült egyik lelet szolgált további megoldási lehetőséget (lásd a III.2.2. fejezetet!).

³⁶² Már itt utalnunk kell arra a kérdésre – amelyre később az alánokról szóló fejezetben részletesen kitérünk –, hogy milyen viszonyban voltak az aorszok és az alánok, valamint a roxolánok. A kérdést úgy is fölvetethetjük, hogy azonosak-e az aorszok és az alánok, valamint a roxolánok.

³⁶³ Seneca, Lucanus, Martialis, Valerius Flaccus, Lukianos – összefoglalva lásd GABUJEV 1999. 7–19., BACHRACH 1973. 3–8.

98. kép • A Kaukázus politikai térképe a Kr. e. I – Kr. u. I. században

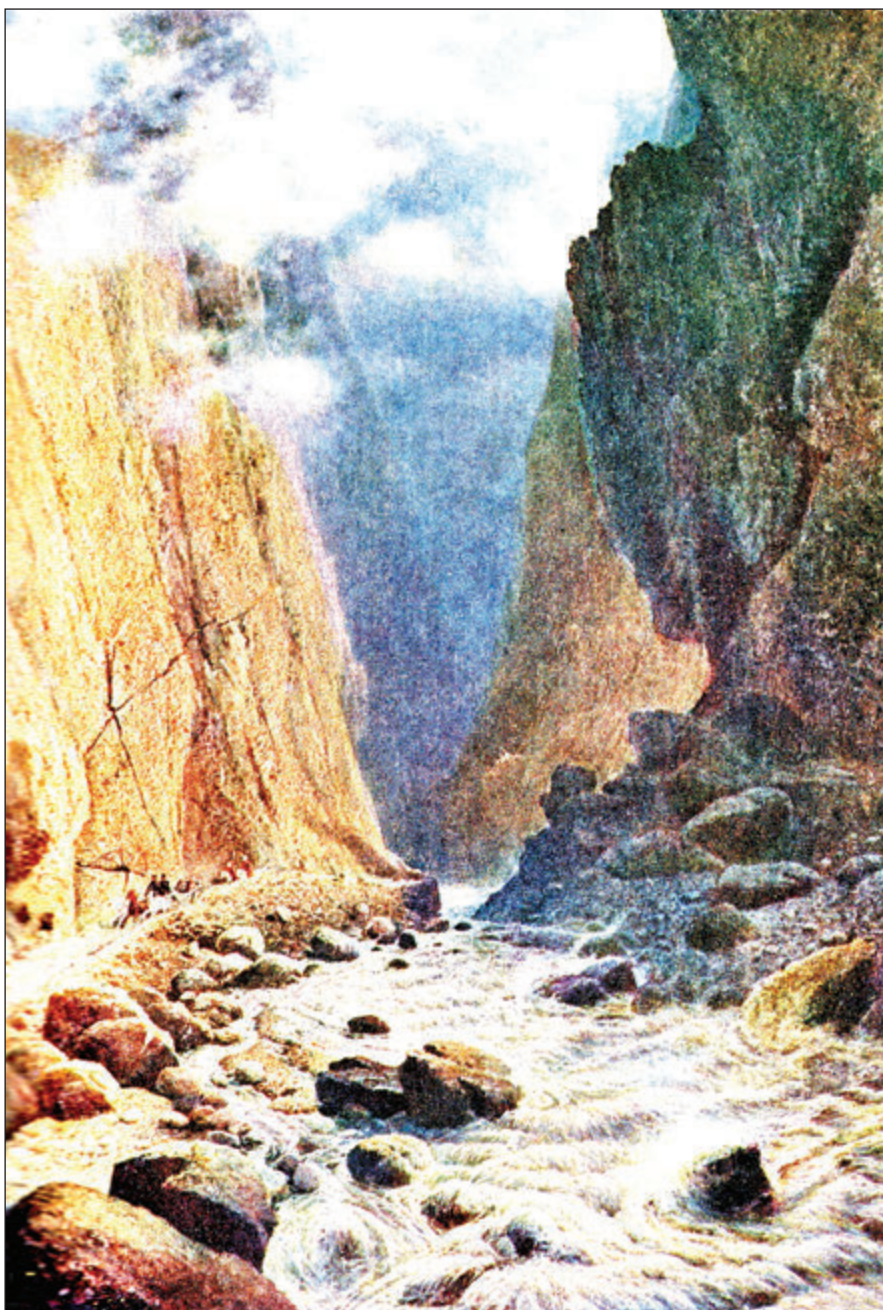
harcias alánokat üldözve tört a Kaszi-kapu felé. A Kr. e. 65. év eseményei Plutarkhosnál is szerepelnek, itt azonban szó sem esik alánokról, ezért a klasszika-filológusok arra gondolnak, hogy Lucanus az albánokkal keveri az alánokat.³⁶⁴ Ezt ennyivel el is lehetne intézni, ha egy jóval későbbi antik szerző, Ammianus Marcellinus nem térne vissza a szóban forgó eseményre, amelyben ugyancsak az alánokat jelöli meg Pompeius ellenségeiként. Ammianus azt írja, hogy Julianus császár biztató beszéddel fordult katonáihoz, amelyben a rómaiak perzsák és parthusok felett elért győzelmeire emlékeztette őket. A többi között ez hangzott el: „Csak futólag említem Lucullust és Pompeiust; az utóbbi az albanusok és a most alanusoknak nevezett massageták földjén keresztül utat tört ehhez a néphez [ti. a perzsákhoz – I.E., K.V.], és elhatolt egészen a Caspi-tengerig.”³⁶⁵

Első, Pliniusnál korábbi említésük a 35. évhez kötődik. Tiberius császár „ugyanis ... megpróbálta rávenni az ibérek és albánok királyait, hogy támadják meg Artabanost [ti. a császár ellenlábását, a parthusok királyát – I.E., K.V.]. Ezek ugyan nem voltak hajlandók erre, azonban ráusztották az alánokat Artabanosra, s megengedték nekik, hogy átvonuljanak az országukon és a Kaspi-szoroson. Ennek az lett a következménye, hogy a parthusok megint elvesztették Armeniát, országukban pedig tombolt a háború, legjobb harcosaik elesetek, az ellenség tüzzel-vassal pusztította az országot és sok ezer harcossal együtt a király fia is elesett a csatában.”³⁶⁶ A forráshely komoly vitát váltott ki a kutatók körében. A latin fordításban ugyanis a szóban

³⁶⁴ LUC. CIV. 8.222–225.; 10.454–455., ALEMANY 2000. 13–14. alapján. A Lucanus adat megbízhatatlanságáról lásd még: GABUJEV 1999. 7–9., BACHRACH 1973. 4–5.

³⁶⁵ AMMIAN. XXIII.5.16.

³⁶⁶ JOS.FLAV. ANT. IUD. XVIII.4.4. Azt már csak a pikantéria kedvéért tesszük hozzá, hogy Artabanos „a daha és a saka törzsekből [tehát ugyancsak iráni nomádokból] nagy hadsereget gyűjtött, leverte az ellenségeit és ismét megszilárdította uralmát.” (Uo.)

99. kép • A Darjál-hágó
(R.G. Szudkovszkij
festménye – BSZE
1953. 250. oldal
utáni kép alapján)

forgó helyen nem az alánok, hanem a szkíták neve szerepel. Valójában az eredeti görög szövegben³⁶⁷ – helyesen – alánként szerepel, tehát aligha férhet kétség hozzá, hogy az alánokkal számolnunk kell ettől kezdve.³⁶⁸

³⁶⁷ Így az általánosan használt Niese-féle forráskiadásban is (pl. NIESE 1955.). A vitához lásd GAGLOJTI 1995. – további irodalommal! A kérdést tisztázta PEREVALOV 1998. 96–97., ALEMANY 2000. 90–93.

Egyébként – mint említettük – az I. században már Valerius Flaccus (VAL.FLAC. VI.42.) és SEN. THYEST. 630. is említi az alánokat (KULAKOVSKIJ 1899. 9.), de ezek a szépirodalmi jellegű forráshelyek nem köthetők pontos időponthoz.

³⁶⁸ Vö. még ROSTOVITSEFF 1922. 116–117., CZEGLÉDY 1955. 128. – bonyolult hivatkozással. Czeglédy összefüggésbe hozta ezt az eseményt Nero kaukázusi hadjárati előkészületeivel, amelyek szerinte nem az alánok, hanem az alánok ellen irányultak. („Amikor bevezényelték a hispaniai legiót és otthagyták azt, melyet Nero a tengerészekből szervezett, a város megtelt szokatlan csapatokkal; ehhez járult még sok egység Germaniából, Britanniából és Illyricumból, amelyeket ugyancsak Nero válogatott ki s irányított a Kaukázus átjáróihoz és az Albania ellen tervezett háború céljaira, majd Vindex zendülésének elfojtására visszarendelte őket.” – TACIT. Hist. I.6.) Az ötletet eredetileg Th. Mommsen vetette fel, azóta a forrás értelmezése számos vitát váltott ki. Ezeket foglalta össze SHERK 1980. 992–994. 107. l.j., aki Galatia-Kappadókia provincia megalakulását részben az alán veszélyről szóló túlzó hírekkel hozza összefüggésbe.

Valószínűleg az alán veszély készíthette Vespasianust arra, hogy két legiót telepítsen Galatia-Kappadókia, az általa visszaállított provincia Melitene és Satala városaiba.³⁶⁹

Nem sokkal a 35-ös kaland után – 72-ben – a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Don-delta és az Azovi-tenger környékén említik az alánokat. Innen indultak transzkaukázusi hadjáratukra: „...az alán nép a Tanais-folyó és a Maiótis-tó közt lakó skytha törzs. Ez a nép ebben az időben elhatározta, hogy rablóhadjáratot indít Médiába és azon túl is; ebben az ügyben tárgyaltak a hyrkaniaiak királyával, mert ez az ura annak a szorosnak (99. kép),³⁷⁰ melyen Nagy Sándor vaskaput csináltatott, hogy el lehessen zárni. Miután a hyrkaniaiak királya megengedte nekik az átvonulást, nagyszámú csapattal megrohanták a gyanútlan médeket, és teljesen kifosztották a népes országot, amelyben rengeteg a hasznos háziállat; és senki sem mert szembeszállni velük. Pakoros, az ország királya, rémülten menekült a pusztaságba, mindent odahagyott nekik, és csak nagy ügyel-bajjal sikerült 100 talentum lefizetése árán kiváltani feleségét és ágyasait, akiket az alánok elfogtak. Miután így kényelmesen és kardcsapás nélkül rabolhattak, folytonos dúlás és pusztítás közben eljutottak egészen Armeniáig, amelynek Tiridates³⁷¹ volt a királya. Ez szembeszállt velük, ütközetbe is bocsátkozott, azonban majdnem élve elfogták. Ugyanis egy alán messziről hurkot vetett rá, és el is hurcolta volna magával, ha a királynak nem sikerül a hurkot még idejében elvágni kardjával és így megmenekülni. A harc még jobban megvadtította a barbárokat, az egész országot elpusztították, aztán visszatértek hazájukba rengeteg fogollyal és egyéb zsákmánnyal, amit ebben a két királyságban raboltak.”³⁷²

Ez az első alánokra vonatkozó információnk, amelyet minden tekintetben hitelesnek fogad el a kutatás. A forráshely értelmezése azonban – mint általában – közel sem problémamentes. Az alánokat Iberia királya – alighanem saját céljaira akarván kihasználni őket – átengedte a Darjálón.³⁷³ Innentől kezdve csak akkor lehetséges, hogy előbb Médiát, és csak utána Armeniát rohanták le, ha a Kura völgyében ereszkedtek le, az Araksz, a Szevan-tó és a Kaszpi-tenger közötti részt – Médiá Atropaténét – támadták meg, és innen fordultak vissza immár északnyugat felé, hogy elérjék a Szevan- és Van-tó környéki Armeniát (98. kép). Tekintetbe véve azt a megrázkódtatást, amelyet a Kaukázuson túli országok életében jelenthetett az alán támadás, nem csodálkozhatunk azon, hogy a Flaviusnál leírt események a grúz és örmény krónikákban is helyet kaptak. Horenáci Mózes V. századi örmény történetíró például a következő históriát őrizte meg számkra, amelyben történelmi személyiségek és események keverednek népi mondákkal:

„Abban az időben az alánok, megegyezve az összes hegyilakókkal, Grúziának mintegy felét uralmuk alá vetvén, óriási tömegben hazánkra özönlöttek. Artasesz király összegyűjté seregei sokaságát és megindult a harc kettejük földje határán, a két vitéz, nyilazásban kiváló nép között... És jöttek az alánok, táborot vertek a Kura folyó északi partján. És jött Artasesz s letáborozott a délin, s kettejük között ott volt a folyó.

Mivelhogy az örmény sereg fogságba ejtette az alán király fiát és Artasesz elé vezette, az alánok királya békét kért, Artasesz bármely óhajának ígervén teljesítését. S azt javasolta, kössenek békét esküvel erősítve örökre, nehogy az alánok fiai valamikor is zsákmányszerzésre betörjenek az örmények földjére. Artasesz azonban nem akarta kiadni az ifjút, erre a (királyi) fiú huga (Szatinik) lejött egy part menti magas dombra, s tolmácsa szavával fennhangon üzent Artasesz táborába: «Szólítalak én, vitéz Artasesz, ki lebírtad az alánok hősi népét, jer, add ki az elfogott ifjút az alánok csillagszemű (király) lányának. Nem lenne helyén hős nemzetségnek egy

³⁶⁹ SHERK 1980. 995.

³⁷⁰ A Kaukázus híres átjárójáról, a Darjálról van szó, amelyet több auctor, köztük Tacitus is tévesen – Caspia via, Caspiae portae stb. – nevez (holott az a Kaszpi melletti Derbentre kellene, hogy vonatkozzon). Helyes ókori neve: Caucasiae portae és Dar-i-Alanan („alán kapu”= Darjál). (VINOGRADOV 1994. 159. 51. lj. – további irodalommal) Az átjárót egyébként az örmény források is rendszeresen „alán kapunak” (drownk’ Alanac’) nevezik (ALEMANY 2000. 278.).

³⁷¹ Tiridatesszel a parthus Arsakida dinasztia került hatalomra 66-tól Armeniában is (TRACJAN 1985. 69.).

³⁷² JOS.FLAV. BELL.IUD. VII.7.4.

³⁷³ KOSELENKO 1985. 111.

másik hős ivadékin állani bosszút, elvenni életét avagy rabszolgasorba sorolva tartani s örökös ellenkedést szítani kettőnk hős népe között.»

Hallotta Artasesz ez okos szavakat s lement a partra, megpillantotta a gyönyörű leányt s e bölcs szavakat hallván tőle, kíváncsi ébredt benne iránta. Odahívta nevelőjét Szimbatot s megvallá neki szíve óhaját: elvénné feleségnek a kisasszonyt, s békét s szövetséget kötne a hős néppel és békével elbocsátaná az ifjat. Megtetszett Szimbatnak a terv s követet küldött az alánok királyához, kérve az alánok nagyságos kisasszonyát, Szatinikot nőül Artasesznek.

S szólott az alánok királya: «Vajon ad-e nékem a hős Artasesz ezerek ezerét, tízezrek tízezerét az alánok ősnemzetségű szüz (király-)kisasszonyáért?»

Az igricek regébe öntve így éneklék meg az eseményt:

*Hős Artasesz felpattant éjfélete paripájára,
Kezébe vörös bőrpányvát kerített arany karikákkal,
Keresztül röpült a folyón mint nyílszárnyú sólyom.
Elkanyarította a vörös bőrpányvát aranykarikákkal,
Az meg egyenest a szűzlány derekára fonódott,
Fájlalta is gyengéd derekát a királyi leányszó,
Pányvánál fogvást őt Artasesz táborába vonta.*

Az igazság pedig így szól: Igencsak nagy becsben áll az alánok közt a vörös bőr, bőven küld Artasesz vörös bőrt s temérdek aranyat jegyajándékként, s megkapja a nagyságos (király)kisasszonyt, Szatinikot. Ez az aranykarikás vörös pányva nyitja.

Ugyanígy regébe foglalva mesélik fennen dalolva az ünnepi nászt:

*Özönnel folyt arany Artasesz esküvőjén,
Áradt, pergett a gyöngy Szatinik kézfogóján.*

Merthogy királyainknál szokásban úgy volt esküvő idején, palotájuk kapujáig mentek előre aranydénárokat szórva, amiként a konzulok a rómaiaknál, hasonlóképp a mennyasszony szórt vala gyöngyszemeket a nárszi szobában. Ez a regősök énekének való értelme.³⁷⁴

Az örmény változatot tette magáévá a grúz krónika, amely közvetve megerősíti azt a vitatott feltételezést, hogy a 72. évi alán hadjáratról lehet szó.³⁷⁵

A Kr. e. I. – Kr. u. I. századi intenzív szarmata mozgásokat két egymástól független esemény határozta meg: az alánok keletről jövő nyomása és a geta–dák–basztarna uralom meggyengülése a Dnyepertől nyugatra,³⁷⁶ ahol ahhoz hasonlóan használták ki a létrejött hatalmi vákuumot a szarmaták, mint ahogyan a később tárgyalandó alföldi jazigok tették. A forrásokból kirajzolódó képet sokban alátámasztják a régészeti adatok. A kora szarmata leletek elterjedését ábrázoló térképen jól látható, hogy a lelőhelyek alig-alig lépték át a Dnyeper vonalát, míg egy évszázaddal később a Dnyeper jobb partja már sűrűn betelepült (100. kép).³⁷⁷

³⁷⁴ HORENACI 1995. 48–50.

³⁷⁵ MROVELI 1979. 69–71., ALEMANY 2000. 285–291.

³⁷⁶ GLEBOV 2001. 198.

³⁷⁷ SZIMONYENKO 1999. risz. 11. Az észak-pontusi (ukrajnai) szarmatákról szóló összefoglaló munkák szerzője nem a klasszikus szarmata periodizációt követi, így nála a „kora szarmata” kategóriában szerepelnek a Kr. e. II–I. század közepéig terjedő leletek.

100. kép • A szarmata leletek elterjedése a Fekete-tenger északi partvidékén a Kr. u. I. században és a II. század első felében (SZIMONYENKO 1999. risz. 11. alapján)

5. A SZARMATÁK MINT POLITIKAI TÉNYEZŐ A KR. E. I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN – A KR. U. I. SZÁZADBAN

Ebben az időszakban a szarmaták lakta térség eseményeinek egyik meghatározó eleme a római–parthus ellentét volt. A Kr. e. III. században létrehozott Parthus Királyság a Kr. e. II. században nagyhatalommá nőtte ki magát: egy időben kelet felé egészen az Indusig terjesztette ki határait (72. kép). A II. század végére nyugaton elérte az Euphratest. A két rivalizáló birodalom – a római és a parthus – folyamatosan összeütközésbe került. Viszálykodásuk tárgya gyakran volt az Armenia feletti hatalomgyakorlás.

A Fekete-tenger partvidékének nagy része a vetélkedő államok érdeklődésének homlokterébe került. A rómaiak már Caesar és Augustus idején, és még inkább Claudius, majd őt követően Nero, Vespasianus és Titus időszakában külön figyelmet fordítottak erre a területre. Aligha véletlen, hogy az al-dunai szarmaták leletanyagában ekkortól tűnnek fel az első római pénzek – Nero veretei a legkorábbiak.³⁷⁸

A szarmata törzsek elhelyezkedését véve figyelembe aligha lepődhetünk meg azon, hogy a korabeli világpolitikában nem elhanyagolható szerepet játszottak. Gyakorlatilag valamennyi velük szomszédos állam számára fennállt a lehetősége annak, hogy katonai segítségért a mozgékony és harcedzett szarmatákhoz forduljanak, akik egyébként is előszeretettel halásztak a zavarosban, zsoldosokat pedig szívesen biztosítottak az egymással versengő nagyhatalmaknak. Ebben még az sem akadályozta az egyes törzseket, hogy olykor-olykor a hadszíntéren saját törzsrókonaikkal is szembekerültek. Lássunk elsőnek erre egy példát!

A történet ismét a szarmaták déli szomszédaihoz vezet. Az időpont Kr. u. 35. Armenia trónjáért folyt a harc az ibérek és a parthusok között. A szirákok Iberia oldalán, az aorszok Parthia és Armenia mellett szálltak síkra. Az eseményről Tacitustól értesülünk, aki a szarmatákról megvetően jegyzi meg: „kiknek

³⁷⁸ BARKÓCZI 1957. 501.

jogarviselő³⁷⁹ főemberei mindkét oldalról ajándékokat fogadván el, ottani szokás szerint egymással szemben foglalnak állást.”³⁸⁰

A barbárokkal történő manipuláció fő mesterei persze a rómaiak voltak. A Fekete-tenger partvidékének meghatározó hatalma volt a Bosporusi Királyság, Thracia és a Pontusi Királyság. Ezek mind fontosabbá váltak Róma számára a birodalom parthusok által zaklatott keleti határainak szomszédaiként, potenciális hátszagaiként. Utóbbi kettő hagyományosan Róma-barát politikát folytatott. Caesartól kezdve a rómaiak következetesen törekedtek arra, hogy ezt a régiót pacifikálják, dinasztikus kapcsolatokkal kössék össze egymással szövetségeseiket – tehát Thraciát és a Pontust –, valamint az ottani népeket. Végcélként a terület provincializálását tűzték ki.

E politika egyik nagy sikertörténete Kr. u. 14-ben Aspurgos bosporusi király összeházasítása egy thrák hercegnővel.³⁸¹ Abban Rosztovcev óta nagyjából egyetértenek a kutatók, hogy feltehetőleg szarmata származású királyról van szó, hiszen neve iráni (aspa-urga = 'erős, mint a ló'), pénzein tamga látható a neve mellett. Felmenői között szarmaták voltak: felté-

telezhető, hogy anyja Nagy Mithridatés unokája, a bosporusi politikában komoly szerepet játszott Dynamis királynő (101. kép) volt. (Mithridatés politikájához tartozott, hogy fiaival a környező szkíta és szarmata uralkodók leányait vetette el feleségül.)³⁸² Aspurgos politikai küzdelmeiben az aspurgianusok törzsére támaszkodott, akikről úgy tudjuk, hogy „A maiótákhoz tartoznak maguk a sindosok... és még több más, közöttük az aspurgianosok, akik Phanagoreia és Gorgipia között laknak 500 stadionnyi területen (kiemelés tőlünk – I.E., K.V.)”³⁸³ Aspurgos fiainak thrák (Cotyis), illetve a Pontusnál kedvelt, eredetileg perzsa (Mithridatés) nevet adott, ami a Bosporusi Királyság hagyományos kettős kötődését jelzi. Legyőzte és vazallusává tette a krími szkítákat.

101. kép • Dynamis királynő ábrázolásaként határozta meg M.I. Rosztovcev a Novorosszijszk melletti Sirokaja Balka lelőhelyről az Ermitázs gyűjteményébe került bronzbüstöt (FORNASIER–BÖTTGER 2002. 32., Abb. 14. alapján). Ezt az azonosítást többen kétségbe vonják (vö. PARLASCA 2009.)

³⁷⁹ A jogarhordozókra nézve lásd még a II.4.1. fejezetben a Protogenés-dekrétumot!

³⁸⁰ TACIT. Annal. VI.33. A törzsek szirákokkal, illetve aorszokkal való azonosítása az alapján történt, hogy hadjáratuk az Észak-Kaukázusból indult ki, ahova Strabón az említett népeket helyezte (XI.5.8.). Vö. VINOGRADOV 1994. 159–160. Utalunk kell itt a fent már említett Josephus Flavius helyre, amely talán szintén erre az eseményre vonatkozik, és ahol a dél-kaukázusi államok viszályában résztvevő zsoldos nép az alán. Nem világos, hogy ugyanarról vagy két közvetlenül összefüggő történelmi helyzetről van-e szó.

³⁸¹ SZAPRIKIN 2000.

³⁸² ROSTOVITZEFF 1919.

³⁸³ STRABÓN XI.II.11. Az aspurgianusokról lásd JAJLENKO 2015. 436–437.

A harcokban valószínűleg a szarmatákra támaszkodott (nem véletlenül), és hálából a szkíták királyává a feltehetőleg szarmata Ompsalakost tette.³⁸⁴

A krími szkíták megerősödtek. Ennek bizonyítéka, hogy ismét saját pénzt verettek. Régi szokásuk szerint megint a görög városokkal szemben léptek fel fenyegetően. Chersonésos Nero császárhoz folyamodott ellenük segítségért. Ez a feladat a sokat emlegetett moesiai helytartóra, Plautius Silvanusra hárult, aki az 50–60-as években „a szkíták királyát is arra kényszerítette, hogy hagyjon fel a Borysthenésen túli Khersonésos ostromával”.³⁸⁵ A várost ekkor önálló római helyőrséggel látták el, és a helytartó ellenőrzése alá került. (Plautius Silvanus hadjárata a rómaiak szemét rányitotta az alán veszedelemre. Igyekeztek a Duna-menti és a kaukázusi szarmatákat kettévágni. Nero halála és az utána kitört polgárháború azonban véget vetett a szarmaták/alánok elleni törekvésnek, amit a rómaiak soha többé nem is újítottak fel ilyen formában.)³⁸⁶

A rómaiak igyekeztek szövetségesre találni a bosporusi királyokban. Az imént bemutatott Aspurgos fia, VIII. (III.) Mithridatés, Nagy Mithridatés Eupator késői utóda Kr. u. 39-ben került trónra. Kezdetben úgy tűnt, hogy a rómaiak elképzelése megvalósul. Az új uralkodó eleinte Róma barátjaként viselkedett, később azonban mindinkább elpártolt. Claudius császár megnyugtatóra Cotyst, a fivérét Rómába küldte követként, aki azonban elárulta testvére lázadó terveit. 44–45 tájára Mithridatés számára a nyílt konfrontáció maradt csak lehetőségként. A rómaiak ellenkirállyá tették meg az áruló Cotyst, akit a Didius Gallus és Julius Aquila vezetett cohorsok ültettek a bosporusi trónra. (Ez volt egyébként az első alkalom, amikor római katonák a Krím-félszigetre tette a lábát.)³⁸⁷

Ekkor – 49-ben – következett be a forrásokból ismert második szirák–aorsz összecsapás,³⁸⁸ amely a két különböző szövetségi rendszerhez csatlakozás következménye volt. Mithridatés a szirákokhoz menekült az Ázsiai Bosporusra (vagyis a Kercsi-szoros keleti oldalára, a Tamany-félszigetre), míg a rómaiak Eunonesszal, az aorszok királyával léptek koalícióra.

„A bosporusi Mithridates pedig hatalmának elvesztése után bolyongás közben megtudta, hogy Didius római vezér s a hadsereg zöme elvonult, az új királyságban csak a fiatalságánál fogva tapasztalatlan Cotys és néhány cohors maradt hátra Iulius Aquila római lovaggal. Erre egyikkel sem törődve, fellázította a törzseket, magához csalogatta a szökevényeket, végül sereget gyűjtve a dandaridák³⁸⁹ királyát elkergeti s országát birtokába veszi. Mikor erről tudomást szereztek s már-már a Bosporus megrohanásától tartottak, Aquila és Cotys, akik nem bíztak a maguk erejében, mivel Zorsines, a siracusok királya, újból az ellenséghez csatlakozott, ugyancsak külső támogatást kerestek és követeket küldtek az aorszok népének élén álló Eunoneshoz. Nem volt nehéz a szövetséget létrehozni, mivel Róma hatalmát csillogtatták meg a lázadó Mithridatésszal szemben. Megállapodtak tehát, hogy lovas ütközetekben Eunones harcoljon, a városok ostromlását a rómaiak végezzék.”

Az aorsz lovasság Zorsines szirák király seregét szorongatta, eközben pedig Cotys és a rómaiak egyesült erői a szirák városokat ostromolták – átütő sikerrel. (A bizonytalan etnikumú Arifarnes vára³⁹⁰ után ekkor hallunk először és – a Ptolemaios-féle alföldi szarmata városok említéséig – utoljára szarmata városokról.) Uspe városáról például megtudjuk, hogy magaslatra épült és falakkal és árkokkal erősítették meg. A falak rőzsefonadékból és földből készültek.³⁹¹

³⁸⁴ VINOGRADOV 1994. 153–154.

³⁸⁵ CIL XIV.3608. (magyarul lásd BORZSÁK 1963. N. 87. 227–228.) – LEVICK 1985. 31.

³⁸⁶ ROSTOFTZEFF 1922. 117.

³⁸⁷ DIO LX.28.7., SZAPRIKIN 2002. 243–248.

³⁸⁸ Amennyiben elfogadjuk, hogy az első a 35. évi transzkaukázusi kaland volt, amelyben azonban a szirákok és aorszok részvétele csak feltételezés. E feltételezés alapja nem kis mértékben a 49-ben előállt analóg helyzet, amikor a két törzs egymással szembe került, mivel zsoldosként különböző megbízásokat szolgáltak.

³⁸⁹ A Bosporustól keletre, a Don és a Kaukázus közt élő meót törzs.

³⁹⁰ Kr. e. IV. század második fele – lásd a II.3.5. fejezetet!

³⁹¹ A leírás alapján úgy kell elképzelnünk, mint egy meót földvárát vagy épületet (vö. az 50. képpel!).

„Ekkor egyesített csapataik élén bevonulnak; a menet elejét és a végét az aorsusok, a közepet a cohorsok és a mi fegyvereinkbe öltözött bosporusiak fedezték. Így megszalasztották az ellenséget s elértek Sozába, Dandarica városába, melyet, minthogy Mithridates a lakosság kétes érzülete miatt ürítette ki, jónak látszott hátrahagyott őrséggel megszállva tartani. Ezután a siracusok ellen vonulnak, és átkelvén a Panda folyón, körülfogják a magaslatra épült és falakkal s árkokkal megerősített Uspe városát, csakhogy a nem kőből, hanem rözsefonadékból készített és közüül földdel kitöltött falak gyengének bizonyultak a rohamozókkal szemben, a magasabbra felhúzott ostromtornyokból pedig csóvákka és dárdákkal zavarták az ostromlottakat. És ha az éjszaka meg nem szakítja a harcot, a megvívás egyazon napon kezdődött s fejeződött volna be.”

A szirákok végül behódoltak a rómaiaknak.

„Másnap követeket küldtek, kegyelmet kérve a szabad születésűeknek, és tízezer rabszolgát ajánlottak fel. A győztesek ezt visszautasították, mivel kegyetlenségnek tartották leöldösni azokat, akik megadták magukat, ekkora sokaság őrzését pedig nehéznek: inkább a háború jogán hulljanak el. Ezzel a létrákon felkapaszkodó katonáknak jelt adtak az öldöklésre. Az uspiek kiirtása rettegéssel töltötte el a többi, hiszen semmi sem biztonságos, ha a rómaiak fegyvereket, erősségeket, járhatatlan vagy magas helyeket, folyókat és városokat egyformán áttörnek. Ezért Zorsines sokáig latolgatta, hogy Mithridates végveszedelmével vagy atyai királyságával törődjék-e, és miután fontosabbnak bizonyult népének haszna, túsok adása után leborult a császár képmása előtt, nagy dicsőségére a római seregnek, amely – vérveszteség nélkül és győztesen – mindössze három napi távolságra volt a Tanais folyótól. De más volt a szerencse visszatérőben. Néhány hajót (mert tengeren indultak vissza), amely a taurusok partjára sodródott, a barbárok körülvettek, s egy cohors parancsnokát és a segédcsapatok sok katonáját megölték.”

Mithridatés szorult helyzetében a rómaiak oldalán harcoló aorszokhoz(!) fordult segítségért. Eunones király pedig bevetette római kapcsolatait az érdekében: enyhe bánásmódot kért a császártól a bukott bosporusi király részére, akit ezután Rómába szállítottak:³⁹²

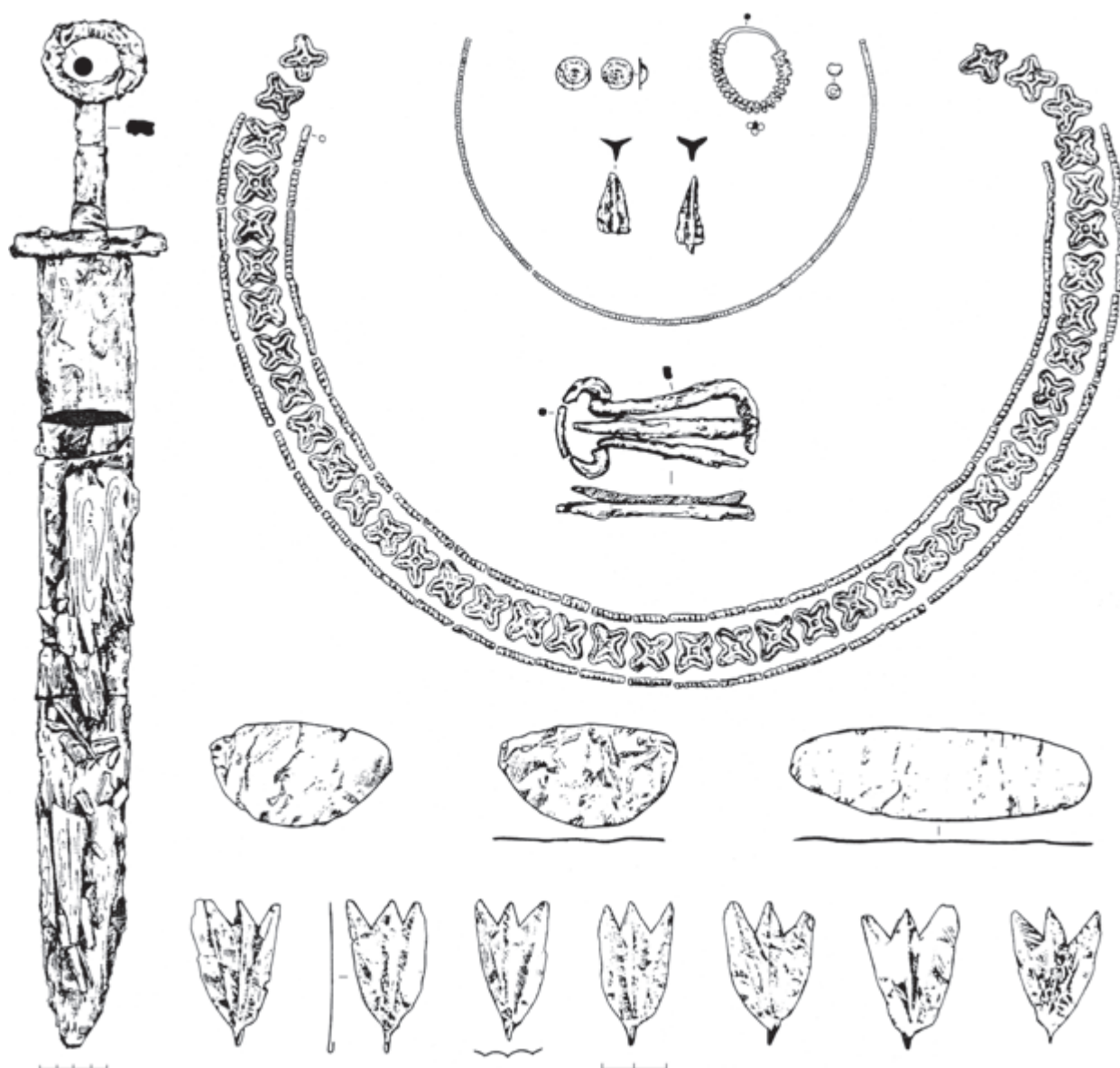
„Eközben Mithridates, mikor már nem reménykedhetett a fegyverekben, azon tanakodott, kinek a könnyorületességéhez folyamodjék. Fivéréből, Cotystól, egykori árulójától, azután ellenségétől, félt; a rómaiak közül egyetlen olyan tekintély sem volt ott, akinek ígérését sokra lehetett volna tartani. Eunoneshoz fordult, akit személyes gyűlölet nem tüzelt ellene, és aki nemrég kötött velünk barátságot, így befolyással bírt. Ezért lehetőleg akkori állapotához igazítja ruháját s arckifejezését, a királyi palotába megy s Eunones térde elé rogyván, így szól:

– Én, Mithridates, kit a rómaiak annyi éven át kerestek földön és tengeren, önként itt vagyok: tégy akaratod szerint a nagy Achaemenes ivadékával – ezt az egyet az ellenség sem vette el tőlem.

Eunonest pedig meghatotta Mithridates híressége, a dolgok forgandósága és a nem elfajzott lélekre valló kérés, felemeli a könyörgőt s dicséri, amiért az aorsusok népét és az ő jobbját választotta kegyelem kieszközlésére; egyszersmind követeket s ilyen értelmű levelet küld Caesarhoz: a római nép imperatorainak, nagy nemzetek királyainak először állapotuk hasonlóságából fakad bátorságuk; őt és Claudiust győzelmük is összeköti. A háborúnak akkor szép a vége, ha megbocsátással fejeződik be. Így a legyőzött Zorsinestől sem vettek el semmit: Mithridatesnak, mivel súlyosabbat érdemel, nem hatalmat, nem királyságot kér, hanem azt, hogy ne vonultassák fel a győzelmi menetben, és ne kelljen fejével lakolnia.

Claudius azonban, bár idegen előkelőségekhez kegyes szokott lenni, mégis habozott, mi volna helyesebb: fogolyként fogadni és életét meghagyni, vagy újból haddal megtámadni. A sérelmek miatt érzett fájdalom és bosszúvágy erre készítette volna, de felsorakoztatták ellene: úttalan utakon, kikötők nélküli tengeren kezdenének háborút, mindehhez járulnak a vad királyok, kóbor népek, a szegényen termő föld, elégedetlenség

³⁹² 68-ig élt Mithridates Rómában, akkor Galba parancsára végezték ki összeesküvésben való részvételért (PLUT. Galba 15.15.). Ahogyan feljebb már hivatkoztunk rá (lásd a II.5.3. fejezetet!), itt találkozhatott vele Plinius és nyerhetett tőle a Pontusra vonatkozó olyan adatokat, amelyek egyetlen más írónál sem fordulnak elő.

102. kép • Uszty-Alma 612. katakomba, Kr. u. I. század (LOBODA–PUZDROVSKIJ–ZAJCEV 2002. Abb. 8–9. alapján)

a késedelem miatt, veszélyek a sietségből, szerény dicsőség, ha győznek, és a nagy szégyen, ha visszaverik őket. Inkább kapjon a felkínált alkalmon és kegyelmezzen a számkivetettnek, kinek nyomorúságában minél hosszabb lesz élete, annál nagyobb a büntetése. Ennek hatására azt írta Eunonesnak: Mithridates megérdemelné ugyan a legsúlyosabb büntetést, és neki volna is ereje annak végrehajtására, de ősi jó szokás, hogy amilyen állhatatossággal az ellenség ellen, olyan jóindulattal kell eljárni a könyörgők iránt, mert triumphust érintetlen népek s országok legyőzésével lehet szerezni.

Ezután Mithridatest kiadták, s Iunius Cilo pontusi procurator Rómába vitte, ahol a hagyomány szerint helyzetéhez képest nagyobb öntudattal beszélt a császár előtt, s kiszivárgott a nyilvánosság elé, amit mondott, szó szerint így:

– Nem küldtek vissza hozzád, hanem visszatértem; vagy ha nem hiszed, engedj szabadon és keress!

Arca akkor sem mutatott félelmet, mikor a szónoki emelvény mellett, öröktől körülvéve, a nép bámulásának tették ki. Cilónak consuli, Aquilának praetori jelvényeket szavaznak meg.”³⁹³

³⁹³ TACIT. Annal. XII.15–21.

A háború valószínűleg eléggé nagy területet és további népeket is érintett. A nyugat-krími tengerparti szkíta telepeken komoly pusztulási réteget mutattak ki az ásatások a Kr. u. I. század második negyedéből. Alighanem a Róma-ellenes „késő szkíta” uralkodók (akiknek felmenői az Ázsiai Bosporuson élő szarmaták közül kerültek ki)³⁹⁴ valószínűleg Mithridatést támogatták, és így alighanem szembe találhatták magukat az aorszokkal.³⁹⁵

Az alánok és a szirákok mellett (lásd feljebb!) a roxolánok is rendszeresen feszültséget okoztak a Római Birodalom számára. Az ő mozgódásaikról az al-dunai határon értesülünk például 69-ben, amikor a Nero halálát követő zűrzavaros időszakban négy császár váltotta egymást alig egy esztendő alatt: „A polgárháború felé fordult a figyelem, ezért a külső gondokkal nem törődtek. Annál vakmerőbbé váltak a roxolánok, ez a szarmata törzs, s miután télen két cohorsot lemészároltak, felajzott reményekkel törtek be Moesiába: a sikertől fékevesztett kilencezernyi lovas inkább zsákmányra, mint harcra törekedett. Így aztán a szertekószáló és elővigyázatlan ellenséget a harmadik legio a melléje adott segédcsoportokkal hirtelen megtámadta.”³⁹⁶

A Tacitus szerint inkább csak zsákmányra törekvő roxolánok valójában igen nagy pusztítást vihettek végre: „A sarmaták, ez a népes skytha törzs, észrevétlenül átkeltek az Istroszon, benyomultak Moesiába, s hatalmas lendülettel váratlan, éppen ezért félelmetes támadást intéztek a rómaiak ellen, az ottani helyőrség jó részét lekaszábolták, Fonteius Agrippa tábornokot hősiességé után megölték, és a római uralom alatt álló országot végigdúlták és fosztogatták. Mikor Vespasianus értesült az eseményekről és Moesia elpusztításáról, a sarmaták megfenyítésére kiküldte Rubrius Gallust, akinek sikerült is a lázadók javarészét csatában megölnie, a többi pedig rémülten haza menekült. Ezzel vége is volt a háborúnak, és a tábornok most gondoskodott a tartomány biztonságáról: több és erősebb helyőrséggel rakta meg, úgyhogy ezentúl a barbárok nem tudtak többé átkelni az Istroszon. Így a moesiai hadjárat gyorsan bevégeződött.”³⁹⁷

A Legio III Gallica tehát megverte és a Duna túlsó partjára űzte a 9 ezer nehézfegyverzetű lovas.³⁹⁸ Valószínűleg ezzel a római győzelemmel hozhatók összefüggésbe Otho Victoria Othonis feliratú aureusai és denarjai (103. kép).³⁹⁹ Tettius Iulianus – a 88-as dák hadjárat vezéralakja – Ornamenta consulariában részesült.⁴⁰⁰ A roxolánok jelenléte és elsősorban a megújuló dák veszély – Diurpaneus (Decebal elődje) ekkortájt újra egy államban egyesítette a dákokat és építette ki a Dunától nem is olyan messze Sarmizegetusát központként – komoly védelmi rendszer kidolgozására kényszerítette a rómaiakat. Megerősítették Moesia határát. Rubrius Gallus helytartó vezetésével már Vespasianus uralkodása idején elkezdődtek a táborépítkezések a Duna partján, amit később több római uralkodó

103. kép • Valószínűleg a legio III Gallica szarmaták feletti győzelmével hozhatók összefüggésbe Otho Victoria Othonis feliratú aureusai (RIC 15. BMC 23) (http://davy.potdevin.free.fr/2%20Roman%20coins%20I%20Augustus%20to%20Vitellius/9-otho/ric15_50000CHF.jpg alapján, 2012. április 5.)

³⁹⁴ Mint feljebb említettük Aspurgos egy szarmata férfiút tett meg királyukká.

³⁹⁵ PUZDROVSKIJ 2001. 214–215. Elgondolkoztató, hogy a szkíta Krím Kr. u. I. századi uralkodórétegének sírjai számos egyezést mutatnak a szarmata arisztokrácia temetkezőhelyeivel. Az Uszty-Alma lelőhelyen nemrégiben feltárt és még csak részben publikált késő szkíta temető sírjai (102. kép) analógiáik alapján ugyanahhoz a horizonthoz tartoznak, mint Szokolova Mogila, Porogi, Cvetna, Vesznojanoje Ukrajnában, illetve a Volga–Don közén Hohlacs, Migulinszkaja, Viszocsino, Kobjakovo, Koszika stb., illetve az Észak-Kaukázus ún. Arany temetője.

³⁹⁶ TACIT. Hist. I.79.

³⁹⁷ JOS.FLAV. BELL.IUD. VII.4.3.

³⁹⁸ ALFÖLDI 1939. 534.

³⁹⁹ LÓPEZ SÁNCHEZ 2007. 89. 1. kép, LÓPEZ SÁNCHEZ 2007A.

⁴⁰⁰ STROBEL 1989. 70.

104. kép • Az al-dunai limes a Kr. u. 80 táján a legiók elhelyezkedésével (http://2.bp.blogspot.com/_umhSvWEgx2c/TSRaS_aDj3I/AAAAAAAAHQ4/83Sr7lqm8QE/s1600/legioni_dislocazione.gif alapján, 2013. május 2.)

folytatott.⁴⁰¹ Ezt a védelmi vonalat kissé keletebbre még egy párhuzamos erődssorral tovább erősítették. Dél- len a Duna partján 3 legio állomásozott nagyszámú segédcsapattal az Olttól a torkolatig. A fontosabb át- kelőhelyeket ellenerődök biztosították (104. kép).⁴⁰² Iordanes alapján úgy sejtjük, hogy talán épp ebben az időszakban az Olt völgyében húzódott a jazigok és a roxolánok között a határ, feltételezve, hogy a jazigok ekkor már a Kárpát-medencében vannak.⁴⁰³

6. A KÖZÉPSŐ SZARMATA IDŐSZAK MÁSODIK FELÉNEK LELETEI (KR. U. I. SZÁZAD KÖZEPE – II. SZÁZAD KÖZEPE)

Ebben az időszakban a korábbi jellegű leletegyüttesek mellett a Fekete-tenger északi partvidékén újabb jelenségeket lehet kimutatni. A terület nagy részén még uralkodik a régi leletanyag és rítus (lásd fel- jebb), de megjelennek az egész szarmata világra ekkor jellemző gyűrűs markolatú kardok, valamint a korai római fibulák, a polikróm ékszerek, az észak-kaukázusi korongolt szürke kerámia stb. (105. kép). Emellett fontos változást jelent a kettős füstölőedények és a csengők feltűnése. Az itt élők maguk is elkezdtek kurgá- nokat építeni (eddig rendszerint a korábbi halmokba ásták be a sírokat). A Dnyeper bal partján, az Orel-

⁴⁰¹ Mócsy 1975. 85.

⁴⁰² ALFÖLDI 1940. 163–164.

⁴⁰³ Vö. ALFÖLDI 1940. 165. IORD. 12.74. A kérdésre a Kárpát-medence jazig foglalása kapcsán visszatérünk (III.1. fejezet).

105. kép • Közép szarmata kori (Kr. u. I. – II. század közepe) leletek az Észak-Pontus vidékéről
(SZIMONYENKO 2004. risz. 7. alapján)

Szamara közén, vagyis a roxolán szállásterület keleti részén már az új kultúra dominanciájával kell számolnunk. Itt koncentrálnak a nyugaton csak szórványosan feltűnő, keletről érkezett újdonságok, mint amilyenek az üstök (**106. kép**) vagy a türkiz-arany állatstílusú tárgyak (**107. kép**). Elterjednek ezen a területen is a diagonális temetkezések (**90. kép**), uralkodóvá lesz a D-É-os tájolás, vagyis a helyzet hasonlóvá válik a Don-Volga közéhez és az attól keletre eső szarmata szállásterületen megfigyelthez. Mindez azt jelenti, hogy a Kr. u. I. század közepére – II. század elejére aorsz-alán (új leletanyag) hatására nyugatabbra húzódtak a roxolánok (a korábbi leletanyag hordozói).⁴⁰⁴

106. kép • Kr. u. I–II. századi állatfüles bronzüst az Ermitázs állandó régészeti kiállításában (a szerzők felvétele, 2006)

A középső szarmata kultúra késői szakaszára jellemzőek a kiemelkedő társadalmi helyzetű „fejedelmi” vagy „királyi” temetkezések (**108. kép**), amelyek főként az Alsó-Don vidékén koncentrálnak: Hohlacs (**109. kép**) és Szadovij (**110. kép**) (Novocserkasszk), Kobjakovo (**111. kép**) (Rosztov környéke), Viszocsino (**112. kép**) és Dacsi (**113–116. kép**) (Azov környéke) stb.,⁴⁰⁵ de előfordulnak Dél-Ukrajnában (Szokolova Mogila – **117. kép**, Porogi – **97. és 118. kép**), a Krímben (Nogajcsi – **119–121. kép**), sőt a Don felső folyásánál is (Lipeck–Lenyino – **122. kép**)⁴⁰⁶.

A „királyi” horizontot jellemzői a négyzetes vagy széles téglalap alakú (több mint 3 m hosszú) sírgödörök, magas (1–3 m) sírhalmok, a sírgödör kiásása során kikerült altalaj különleges elrendezése a sír körül, presztízstárgyak (bronzüstök, import fémedények, amforák, kultikus tárgyak – **123. kép**, arany díszítésű fegyver és lószerszám, hatalmi jelképek), keleti eredetű értéktárgyak. Ez utóbbiak között különösen jellemzőek a Han-kori kínai tükrök (**124. kép**), a tipikusan baktriai, ún. arany-türkiz stílusú díszek, parthus csontfaragványok. Már több tucat ilyen lelet ismert a Don-delta szarmata sírjaiból. Nem világos, mi volt ezeknek a tárgyaknak a forrása: zsákmány a nomádok által lerohant baktriai palotákból és kincstárakból? Megrendelésre dolgoztak a baktriai mesterek a szomszédos nomádoknak ugyanúgy, mint annak idején a Fekete-tenger parti görög ötvösök a szkítáknak?⁴⁰⁷

Esetleg nyugati kapcsolatokra utalhat az egyik porogi sír fibulája (**125. kép**), mely a Traianus hódítását megelőző időszak dák daváinak leleteivel rokon, és az újabb kutatások alapján vagy ottani műhelyből származik, vagy bosporusi műhelyekből került oda.⁴⁰⁸

Az itt bemutatott kör egyik legjellegzetesebb vonása az újjászülető szarmata állatstílus. Az arany-türkiz, illetve polikróm díszítési mód fő jellemzője, hogy türkiz kőbetétekkel hangsúlyozzák az ábrázolt lények egy-egy részletét (**107. kép**).⁴⁰⁹ A szibériai-altáji és közép-ázsiai állatvilágon kívül megjelennek emberi

⁴⁰⁴ SZIMONYENKO 1993. 112–115., SZIMONYENKO 1994. 16–17.

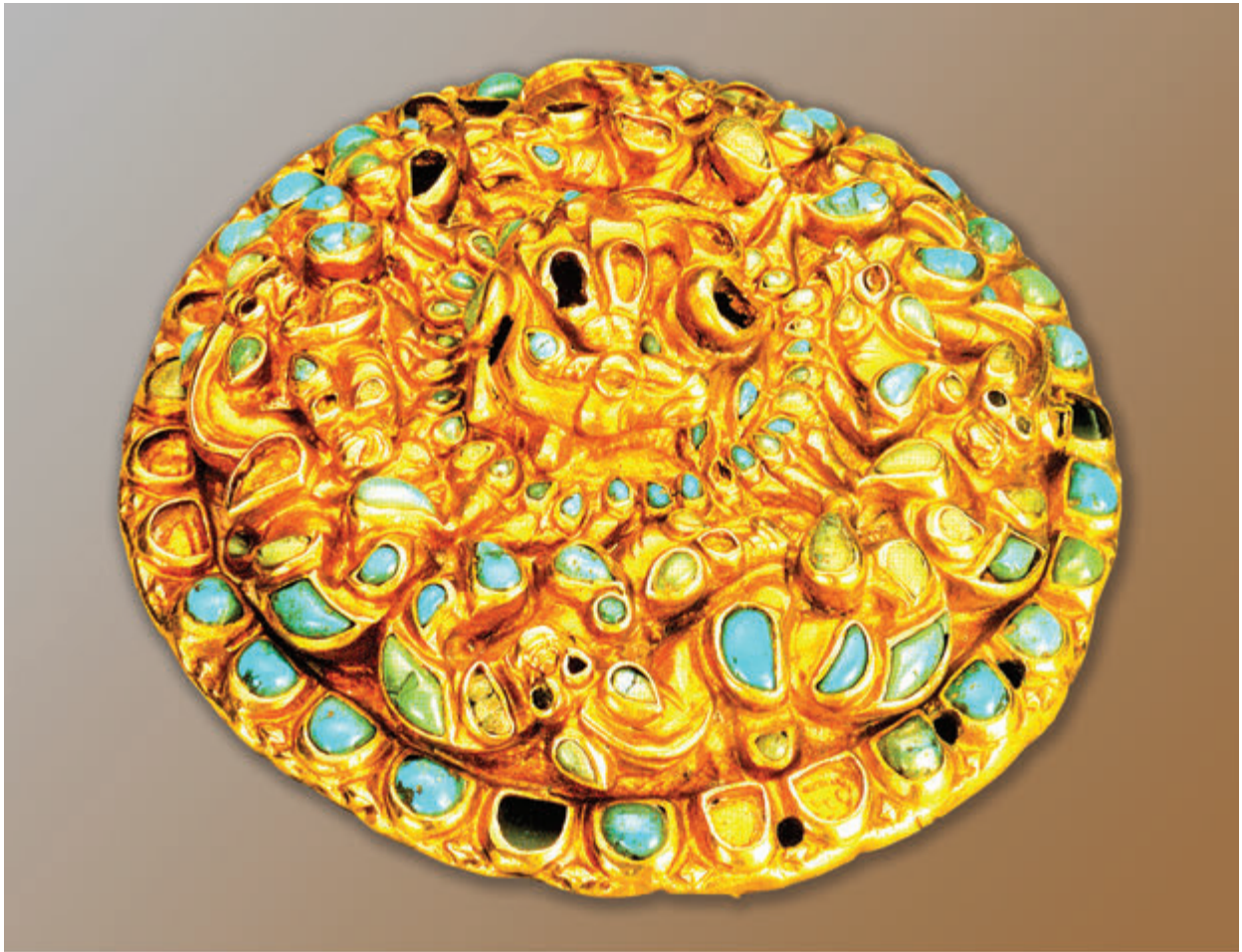
⁴⁰⁵ MOSKOVA 1989. 177–180., GLEBOV–PARUSZIMOV 2000. 70–71.

⁴⁰⁶ MEDVEGYEV–SZAFONOV–MATVEJEV 2008.

⁴⁰⁷ GUGUJEV 1992. 126–129.

⁴⁰⁸ SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 53. risz. 14: 2., 20: 3., OPREANU–COCIŞ 2002. 229., PUZDROVSKIJ 2007. 188. risz. 203. A fibulák e típusa az Alföld leletanyagában is feltűnik (Örvény, Szeged–Felsőpusztaszer): lásd a III.1.2. fejezetben!

⁴⁰⁹ Mint arra I.P. Zaszecskaja, a szarmata állatstílus ismert szakértője felhívta a figyelmünket, a „türkiz” elnevezés nem teljesen korrekt, mivel valójában csak néhány tárgyon található türkizkő betétek, az esetek többségében csupán türkiz színű üvegpasztáról beszélhetünk. A szíves szóbeli közlést ezúton is köszönjük!

107. kép • Falera Nagy Péter szibériai gyűjteményéből (Ermitázs). A türkiz-arany állatstílusú tárgyak a Kr. e. I. – Kr. u. II. századra jellemzőek (Lor 1995. 51., Nr. 58. alapján)

108. kép • Kr. u. I. századi „fejedelmi” sírok. Zölddel a Zubovszkij-Vozdvizsenszkaja csoport lelőhelyei. Sárgával a Zolotoje kladbisce („Arany Temető”) lelőhelyei

109. kép • Aranytorques a hohlacsi sírból (L'OR 1995. 60., Nr. 83. alapján)

figurák is (illetve félig ember – félig állat fantasztikus lények: ilyen pl. a kobjakovói torques) (111. kép). A stílus viszonylagos egységességét megmagyarázhatja, ha elfogadjuk a fent vázolt hipotézisek egyikét, amely szerint baktriai műhelyek megrendelésre készített termékeiről van szó.

A keleti hatás vagy import azonban nem korlátozódik a dísz tárgyra. A Volga-vidéki szuszli 51. kurgánban és a Dnyeszter melléki porogi fejedelmi sírban tipikus hiung-nu nyílhegyek, valamint keleti eredetű íjmerevítő lemezek kerültek elő. Ugyanebben az időben, vagyis az I. század folyamán jelennek meg a rombikus metszetű bronz kereszttaggal ellátott hosszú kardok, amelyek analógiáit Közép-Ázsiában és

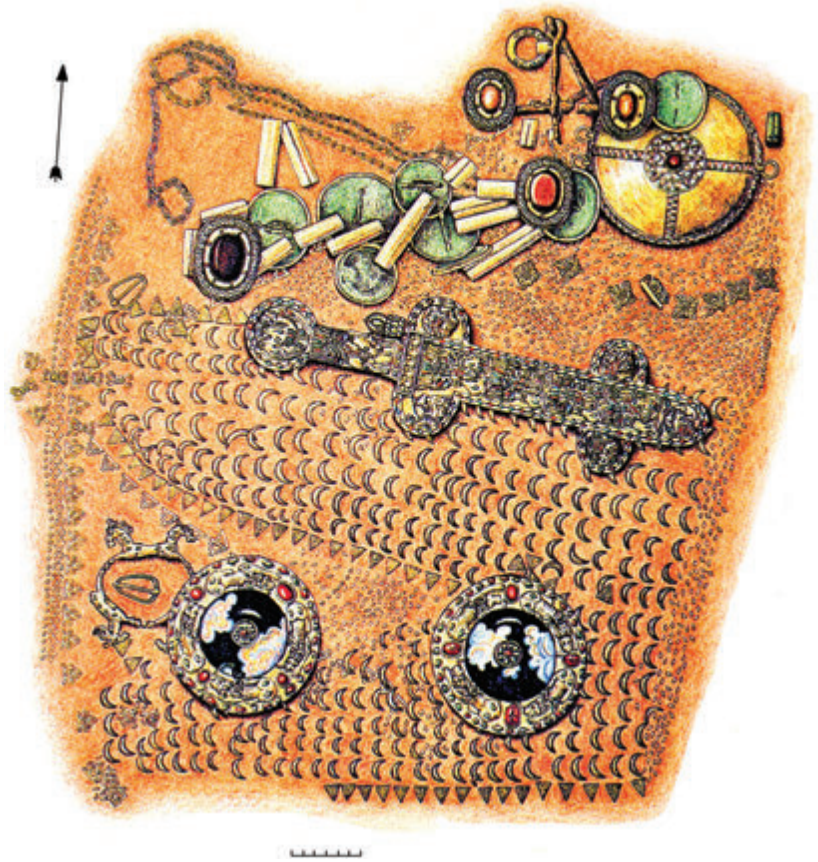
110. kép
• Import
nemesfém
tálak a Szadovij
kurgánból
(L'OR 2001.195.
alapján)

111. kép • Aranytorques a kobjakovói sírból (STEPPENGOLD 2004. 146., Nr. 110. alapján)

112. kép • Viszocsino VII. 28. kurgán (SZOKROVISCSA 2008A. risz. 9. alapján)

113. kép • Aranylemezekkel díszített lótarakó(?) a lószerszámmal és egy dísztőrrel a dacsai 1. kurgán 1. tajnyikjából („titokfülkéjéből”) (L'OR 2001. 203. alapján)

Taxilában (Észak-Pakisztánban) találjuk meg (126. kép⁴¹⁰). Ugyancsak keleti innovációt jelentenek azok a rövid kardok, amelyeket a felfüggesztést szolgáló széles fülekkel ellátott, féldrágakövekkel díszített aranyhüvelybe bujtattak (116. kép). Jellegzetes képviselői a Koszikából (Alsó-Volga), Dacsiból (Alsó-Don), Porogiból (Dnyeszter) származó darabok, amelyek legközelebbi analógiája Tillja-Tepén, egy észak-afganisztáni királyi sírcsoportból került elő (127. kép). Ugyanekkor széles körben „divatba jött” a tamgák használata is (88., 94. és 97. kép). Elterjedési útvonaluk Mongóliától Közép-Ázsián át követhető az Észak-Pontusig⁴¹¹ (majd a Kárpát-medencéig).

Az orosz–ukrán szakirodalomban folyamatos vita tárgya, hogy a „fejedelmi” horizontot az alánokkal vagy aorszokkal kapcsolják-e össze. Az aorszokra utal az a már idézett Strabón hely⁴¹², amelyből kiderült, hogy ez a nép „biztosította” a kelet–nyugati karavánkereskedelmet (kézenfekvő, hogy a Selyemútról van szó – 5. kép), amiért nyilván drága árat szedett. Innen is származhatnak a keleti eredetű tárgyak. Sokan azonban az új alán központot sejtik az alsó-Don-vidéki csoportban.

Az alsó-doni „fejedelmekkel” egyidejűleg jelenik meg az ún. Zolotoje kladbiscse (Arany Temető):⁴¹³ a Kubán jobb partján több mint 110 km hosszan elnyúló kurgánláncolat (kivétekléppen előfordul néhány sír a folyótól délre is) (108. kép). A sírhalmok egymáshoz kapcsolódó csoportokat alkotnak, és minden csoportnak megvannak a maga kiemelkedő tagjai.⁴¹⁴ Az Arany Temető a Kr. u. I. és III. század között volt

⁴¹⁰ Alekszandr Mihajlovics Szavinnak és Alekszandr Iljics Szemjonovnak köszönjük a rajz felhasználásának lehetőségét!

⁴¹¹ SZKRIPKIN 1997. 23–24. – további irodalommal.

⁴¹² STRABÓN 11.V.8.

⁴¹³ Nevét Nyikolaj Ivanovics Veszelovszkijtől, a XX. század eleji ásatótól kapta a nagy mennyiségű aranyleletről.

⁴¹⁴ Némileg hasonló rendszert figyelhetünk meg az Alföldön a hortobágy–porosháti temetőben, amelynek 220 kurgánja 11 csoportba rendezve helyezkedik el nagy területen (ZOLTAI 1941.). Itt is vannak kiemelkedő „főnöki” kurgánok minden csoporton belül. További hasonlóság a fegyverek nagy száma.

114. kép • Lószerszám
a dacsi 1. kurgánból
(L'OR 1995. 69.,
Nr. 98. alapján)

115. kép • A dacsi fejedelmi sír
harcosa (L'OR 1995. 71.,
Nr. 103: 2. alapján)

használatban, de a legintenzívebben az I. század második felében – II. században emeltek itt kurgánokat. Főként katakombákba helyezték el a halottakat, aranylemezekkel kivarrt ruhába öltöztetve, fegyverrel, lószerszámmal, gazdag itáliai és provinciális importtárgyakkal ellátva (128–130. kép). Jellemzően férfiakról van szó, elsősorban nehéz páncélzatú harcosokról – catafractariusokról –, akik életükben a társadalmi ranglétra felső grádicsain állhattak.

A katakombás rítust és ezzel együtt a Zolotoje kladbiscse sírjait sokan az alánokhoz kötik, az erről folyó vita a mai napig nem zárult le. A leletanyag publikálói, I.I. Guscsina és I.P. Zaszecskaja a dél-itáliai importtárgyak nagy mennyiségéből kiindulva arra gondoltak, hogy Róma „előretolt” véderejeként szolgáltak a Kubán-vidéki szarmata harcosok a Kaukázus

116. kép • Széles fülekkel ellátott, féldrágakövekkel díszített aranyhüvelyű rövidkard Dacsiból (L'OR 1995. 75., Nr. 104. alapján)

117. kép • A Szokolova Mogilában talált nő viseletének rekonstrukciója, illetve részlet a ruhaalj hímzéséből (KOVANYENKO 1986. risz. 133. és 124. alapján)

118. kép • A porogi fejedelmi sír harcosa (KOCSEVNIKI 1996. 73. alapján)

119. kép • Nyakperec a Nogajcsi kurgánból, a Krím egyetlen „fejedelmi” temetkezéséből a Kr. u. I–II. századból (GOLD 1991. 406., Kat. 145. alapján)

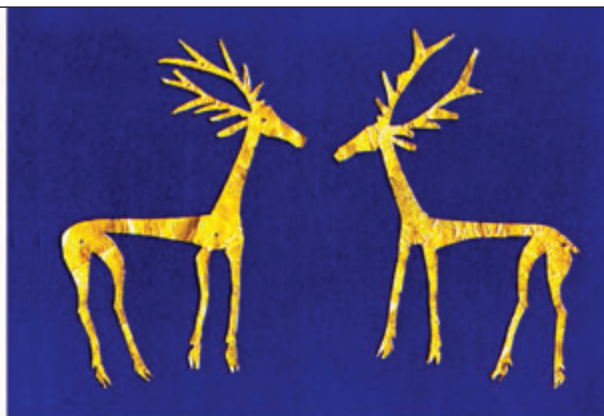
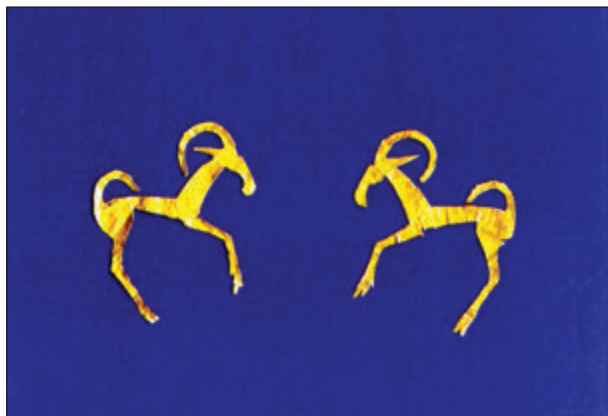

120. kép • A Nogajcsi kurgán fibulája (GOLD 1991. 405., Kat. 146. alapján)

121. kép • Gyűrű a Nogajcsi kurgánból (GOLD 1991. 405., Kat. 147. alapján)

122. kép • Baldachin arany applikációi a lípeck-lenyinói sírból (MÉDVEGYEV–SZAFONOV–MATVEJEV 2008. 4. színes melléklet alapján)

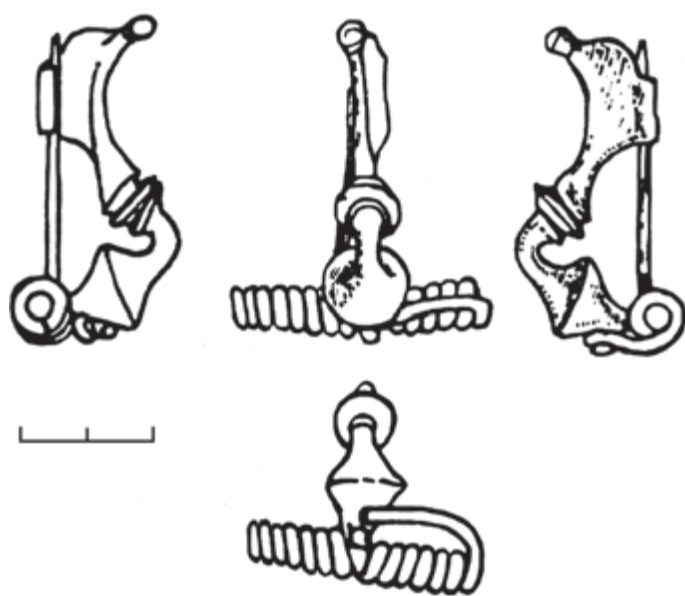

123. kép • Jogar/buzogány – életfát ábrázoló hatalmi(?)/kultikus(?)
jelvény Peszcsanijból (Kubán-vidék)
(L'OR 2001. 175., Nr. 193. alapján)

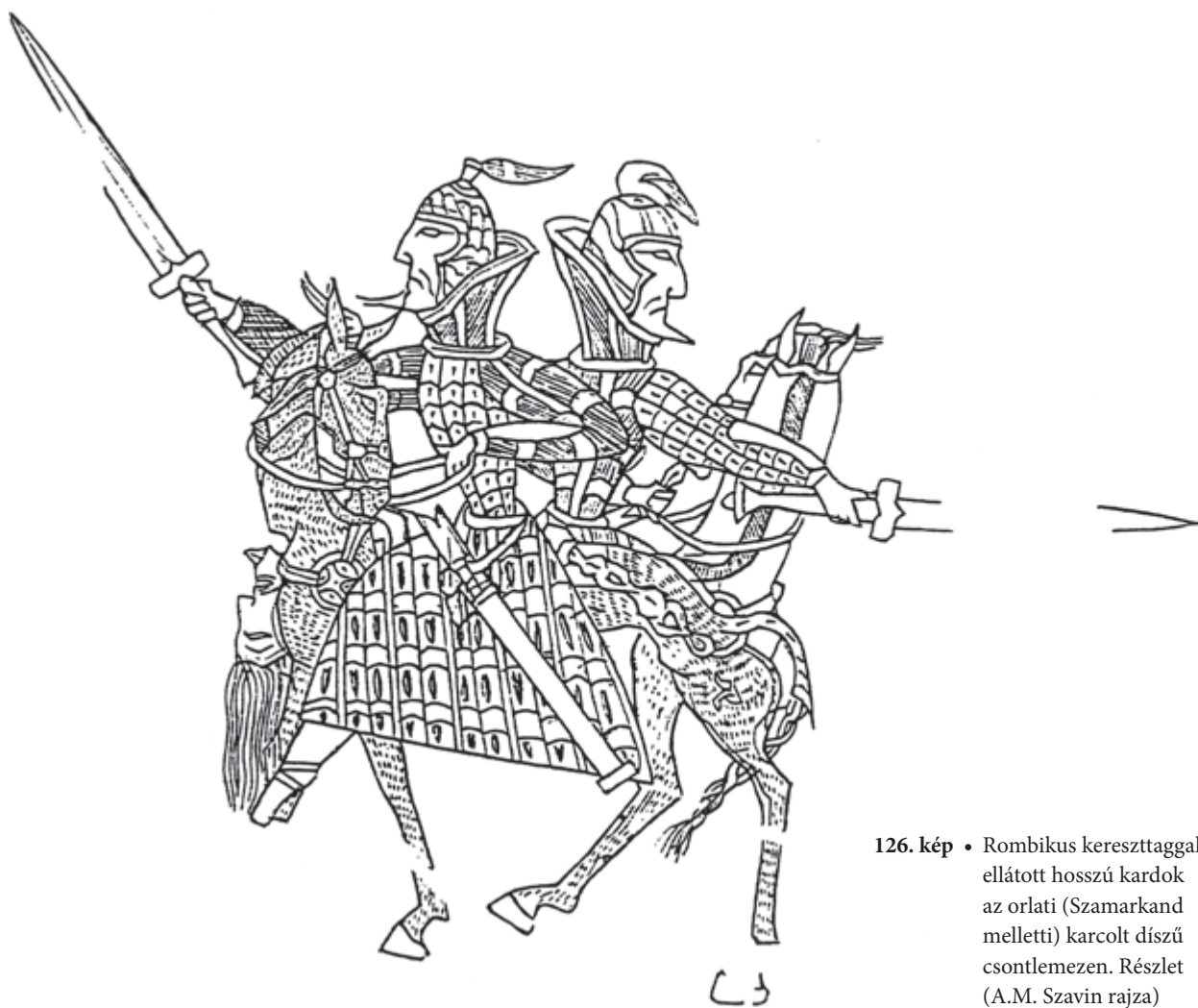
124. kép • Han-kori kínai tükör a taganrogi múzeumból (L'or 2001. 231., Nr. 248. alapján)

125. kép • Nyugati kapcsolatokra utaló fibula a porogi 1. sírból (SZIMONYENKO-LOBAJ 1991. risz. 14: 2. alapján)

előterében.⁴¹⁵ I.I. Marczenko szerint az újonnan kialakult alán–szirák szövetség bízta rá déli határának őrzését arra a csoportra, amelynek halottait a folyó völgyében szétszórva temették el.⁴¹⁶

A Zolotoje kladbiscse sírjait korban némileg megelőzi, részben pedig azzal egykorú – a Kr. e. I. – Kr. u. I. századra keltezhető – az ún. Zubovszkij-Vozdvizsenszkaja⁴¹⁷ csoport, amelynek lelőhelyei a Kubán bal partján helyezkednek el (108. kép). A katakombás rítus itt ismeretlen, a sírgödrök szélesek, Ny–K-i tájolásúak. A leletanyag összetétele azonban – fegyverek, ezen belül páncélzat, lószerszám, sok importtárgy, arany ruhadíszek – megint csak a felső katonai réteg sírhelyeire utal. A kutatás korábban egyöntetűen a szirák előkelőkhöz kötötte a csoportot,⁴¹⁸ majd felmerült egy, a legkorábbi alánokkal azonosító verzió is.⁴¹⁹ Ez utóbbi azokra a belső-ázsiai eredetű tárgyakra épült, amelyek a hipotézis megalkotói szerint hiung-nu, jüecsi és szaka tradíciókat tükröznek. A fent említett (vitatott) auktoradatokra alapozva úgy gondolták, hogy a Kr. e.

126. kép • Rombikus kereszttaggal ellátott hosszú kardok az orlati (Szamarkand melletti) karcolt díszű csontlemezen. Részlet (A.M. Szavin rajza)

⁴¹⁵ GUSCINA–ZASZECKAJA 1994. 5–8., 36–40. Ez részben megfelelne annak a fent már leírt hipotézisnek, amely szerint Neronak még komoly tervei voltak az Észak-Kaukázus ellenőrzésével kapcsolatban. Amennyiben azonban elfogadjuk a Zolotoje kladbiscse alánokkal való azonosítását, akkor Neronak nem szerepelhetett a tervei között az alánok letörése.

⁴¹⁶ MARCSENKO 1995. 309–311.

⁴¹⁷ Az orosz nyelvű szakirodalomban: зубовско-воздвиженская группа.

⁴¹⁸ GUSCINA–ZASZECKAJA 1989. – további irodalommal.

⁴¹⁹ RAJEV–JACENKO 1993.

65-ben Pompeius és Mithridatész Eupator között zajló háborúban vettek részt az alánok. Ez azonban – véleményünk szerint – nem bizonyítható egyértelműen.⁴²⁰

Az mindenesetre kétségtelen, hogy a harcosok e két gazdag temetkezőhelyének – az Arany Temetőnek és a Zubovszkij-Vozdvizsenszkaja csoportnak – a rítusában alapvető különbség fedezhető fel (katakombák, illetve ezek hiánya), ami eltérő etnikumra utalhat, ugyanakkor a leletek összetétele, gazdagsága közel azonos társadalmi rétegre mutat.

Szólnunk kell itt még arról, hogy a szarmata leletanyag megjelent ugyanebben az időszakban olyan területen, ahol korábban nem volt. Ez alapján a nomádok behatoltak a Don-vidék erdős sztyeppei zónájába is.⁴²¹

Összefoglalva: már korábban is,⁴²² de jellemzően a Kr. u. I. század folyamán masszív keleti – belső- és közép-ázsiai – impulzus érkezik az európai szarmaták egyre növekvő területére, amely most már hatalmas összefüggő térséget képez az Uráltól az Al-Dunáig, majd a jazigok Kárpát-medencei térhódításával a Duna középső folyásáig. Ebben a korban már egyre több forrással rendelkezünk, évekhez kötött eseményekről értesülünk. Ennek ellenére nem tudjuk egyértelműen eldönteni, hogy a keleti impulzus egy új – Közép-Ázsiából érkező – nép expanziójával függ-e össze, és ha igen, ez az új nép az alánokkal azonosítható-e. A kérdésre adott lehetséges válaszokkal a következő fejezetekben foglalkozunk.

⁴²⁰ Vö. a II.5.4. fejezetben írtakkal!

⁴²¹ MEDVEGYEV 2008. Közel 200 szarmata temetkezés került elő itt az elmúlt évtizedekben. Talán ezek lehetnek Ptolemaiosz Hippophagoi – „lóevő” – szarmatái (PTOLEM. V.8.).

⁴²² A.Sz. Szkripkin mutatta ki, hogy a prohorovkai sírok késői horizontjától kezdve, vagyis a Kr. e. II. századtól folyamatosan kimutatható a kínai hatás a szarmata leletanyagban. Ez elsősorban a rombusz alakú kereszttaggal ellátott, valamint gyűrűs markolatú kardokra vonatkozik, amelyek prototípusai már Kína késő bronzkorában jól ismertek. A kínai elemek fellelhetők az állatábrázolásos áttört csatok és más tárgyak esetében is (SZKRIPKIN 2000.).

6. EGY ÚJABB KELETI NÉP VÁNDORLÁSA: AZ ALÁNOK

1. AZ ALÁNOK EREDETKÉRDÉSE

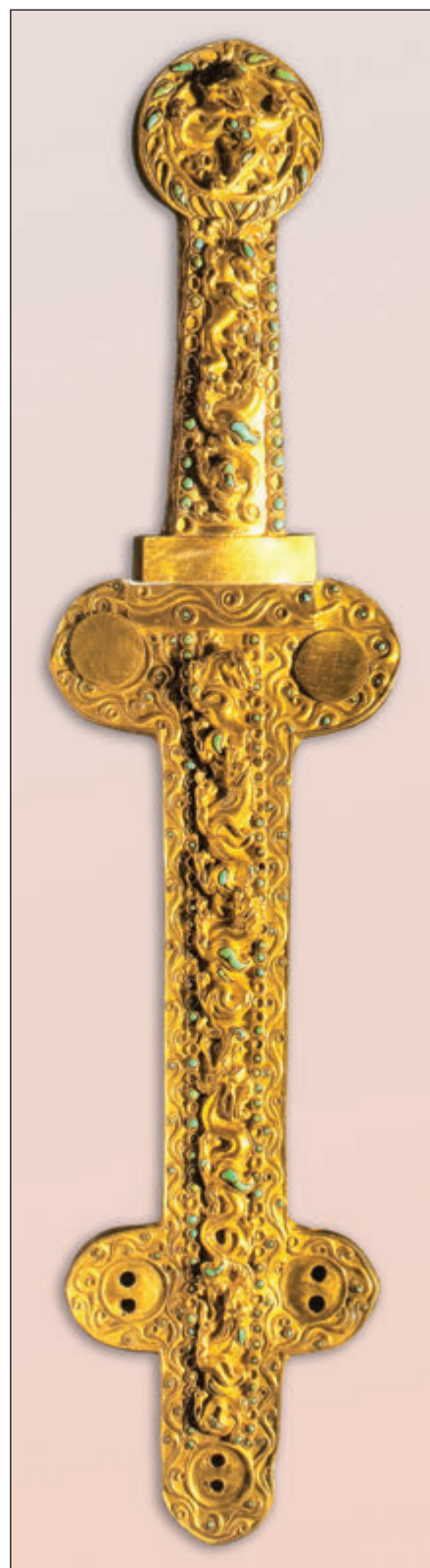
A Kr. u. I. században – mint láttuk – egy új nép tűnt fel az Észak-Pontusnál: az alánok. Már előjáróban le kell szögeznünk, hogy talán az ő kilétükről és történetükről olvashatunk a szakirodalomban a legtöbbet. A könyvtárnyi irodalom viszont olyan ellentmondásos és kusza, hogy valójában róluk tudunk a legkevesebbet, legalábbis ami a korai történetüket illeti. Ugyanakkor az egyetlen olyan szkíta-szarmata nép, amelynek ma is élnek utódai: az oszétok az észak-kaukázusi Észak-Oszétiában (Oroszország), illetve Dél-Oszétiában (Grúzia és Oroszország között vitatott hovatartozású terület). Egy középkori csoportjuk – a jászok – Magyarországon telepedett le (Jászság).

Az alán nevet régebben igyekeztek a mandzsu, illetve mongol 'hegy' szóból származtatni, különféle indoeurópai tövekre (pl. 'idegen', 'szarvas') visszavezetni. Ma a nyelvészek többsége úgy véli, hogy a név kétségtől kivül iráni, az óiráni *arya- jelzőből eredeztethető, jelentése 'árja'.⁴²³

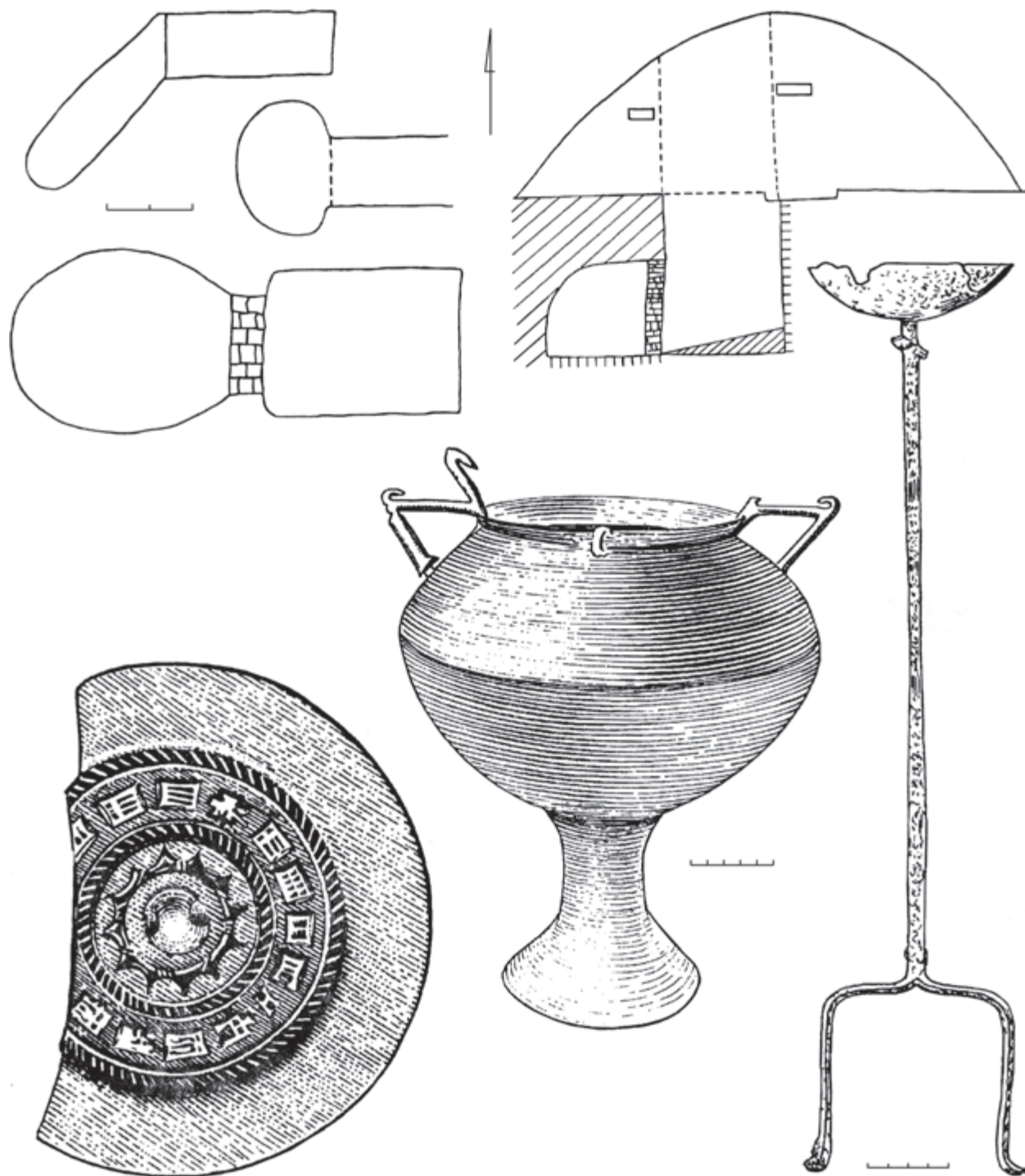
Mint az előző fejezetben láttuk, legkésőbb Kr. u. 72-ben – de nagy valószínűséggel már a század első harmadától – az alánok nevezett nép a Kaukázus előterében élt. Ha azonban elfogadjuk a „fejedelmi” kurgánok azonosítását az alánokkal, és ezzel azt is, hogy a Porogiban eltemetett Inismeios alán király volt (118. kép), akkor azzal is egyet kell értenünk, hogy jobb esetben néhány évtized alatt hódító útjukat megtették a század második felére már egészen a Dnyeszter völgyéig. Ennek fényében nem is tűnik olyan valószínűtlennek az a – több kutató által komolytalannak minősített – Lucanus közlés (ezt Ammianus Marcellinus adata támasztja alá – lásd a II.5.4. fejezetben!), amely szerint Kr. e. 65-ben Pompeius alánokkal küzdött volna a Kaukázus előterében.

Bár az I. századtól kezdve egyre gyakrabban bukkan föl az alánok neve az auctoroknál, és ritkábban az epigráfiai forrásokban, valójában csak nagyon kevés, időhöz köthető adatunk vonatkozik rájuk.

127. kép • A felfüggesztést szolgáló széles fülelkel ellátott díszes, arany, féldrágakövekkel díszített hüvelybe bújtatott rövidkard Tillja-Tepérről (SZOKROVISCZA 2008. risz 12. alapján)

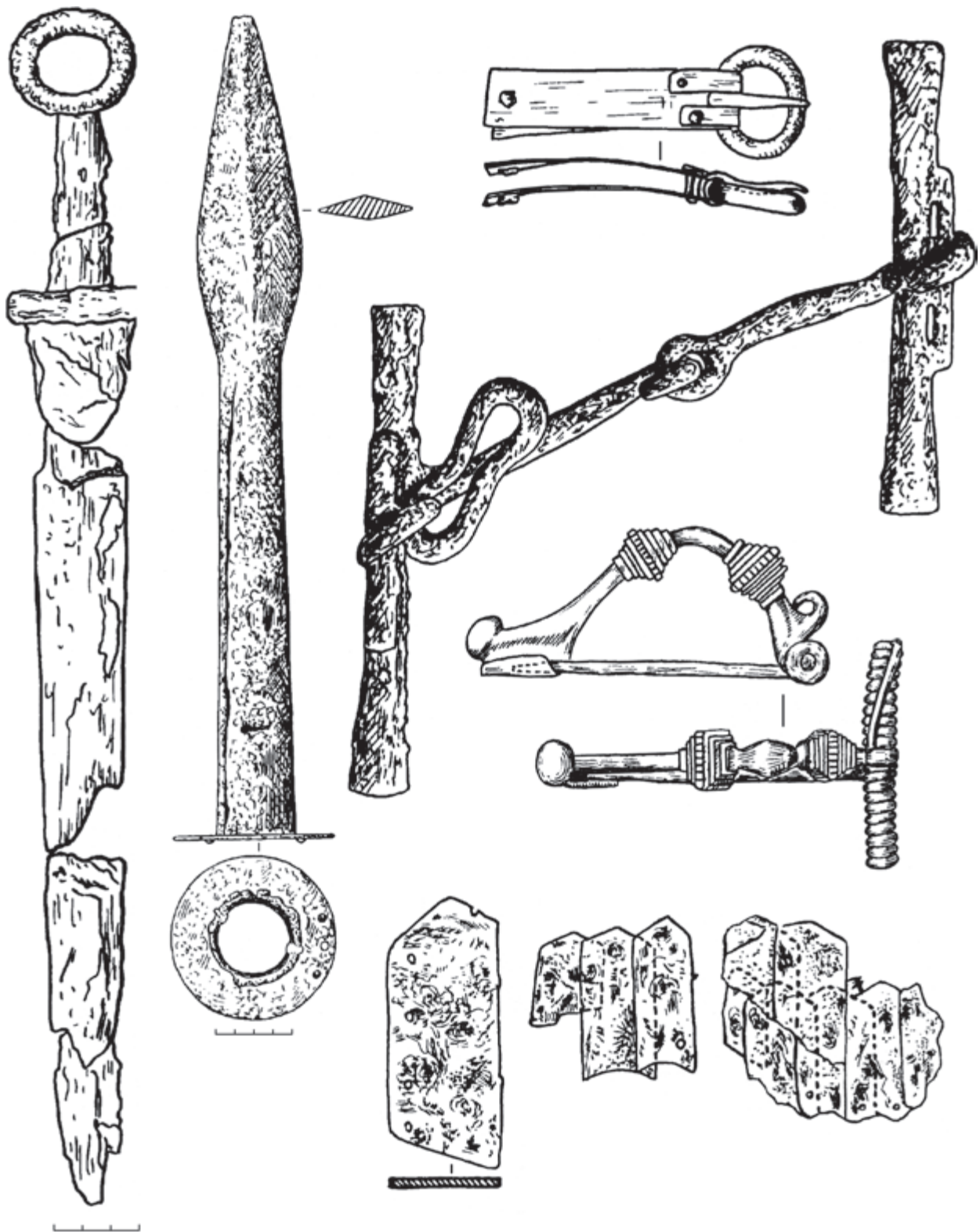
⁴²³ Az etimológiákkal kapcsolatos korábbi irodalmat összefoglalja egy, az alán kutatás szempontjából rendkívül fontos kötet, mely az alánokra vonatkozó legteljesebb forrásgyűjtemény: ALEMANY 2000. 1–10.

128. kép • Az ún. Zolotoje kladbiscse (Arany Temető) katakombáinak típusai és néhány jellegzetes tárgya (GUSCSINA–ZASZECKAJA 1994. risz. 2, tabl. 4: 34., 40, tabl. 12: 117. alapján)

Ha az alán név etimológiájára visszatérünk egy pillanatra, máris szembekerülünk az első problémával. Figyelmet kell szentelnünk annak, hogy a roxolánok (= rox+alánok = fehér alánok) neve kétségkívül elválaszthatatlan az alánokétól. A 'fehér' népjelzőről persze eszünkbe juthatnak a fehér és fekete ugorok vagy éppen a fehér hunok (a heftaliták).⁴²⁴ Akár rangbeli, akár égtájbeli megkülönböztetést jelent a fehér – fekete jelző, abban valamennyi e témával foglalkozó kutató egyetértett, hogy ugyanannak a népnek két

⁴²⁴ A kérdéshez lásd LÁSZLÓ 1978. – további irodalommal.

129. kép • Az ún. Zolotoje kladbiscse (Arany Temető) néhány jellegzetes tárgya (GUSCSINA–ZASZECKAJA 1994. tabl. 10: 93., tabl. 7: 77., tabl. 21: 202., tabl. 56: 555., tabl. 44: 391., tabl. 53: 528. alapján)

csoportjára kell, hogy vonatkozzék.⁴²⁵ Az alánok esetében a névhasználat ennél még bonyolultabb. Ebben az összefüggésben sem felejtkezhetünk el ugyanis az aorszokról, akiknek a neve ugyancsak 'fēhēr' jelentésű. Az alánok, a roxolánok és az aorszok tehát nevük alapján valamiképpen összetartozó törzsek. Nem véletlen ezek után, hogy Ptolemaios kétszer is említi az alanorszokat (Αλανορσοί).⁴²⁶ Ők talán az alánok és aorszok összekeveredett népe.

Sajátos módon a kutatásban az alán-roxolán azonosság kérdése nem kapott kellő hangsúlyt.⁴²⁷ Annál többször merült föl az alán és aorsz azonosság kérdése. Ez a problémakör időben és térben igen messze vezet: a Kr. e. II. századig, valamint egészen a kínai határig és szoros kapcsolatban áll az alán etnogenezis kérdésével.⁴²⁸

Az alánok eredetének problémája igen szerteágazó és nehezen követhető hipotézisek sorozata. Alapvetően két teóriával kell foglalkoznunk. Az egyik szerint az alánok Közép-, sőt Belső-Ázsiában alakultak volna néppé, és onnan indultak meg nyugat felé hódító útjukra. A másik elképzelés szerint a korábbi szarmata kultúra folytatói voltak. A vita a két nézetet magáénak valló tábor között nem zárult le, így szükségesnek látjuk mindkettőt bemutatni.

(Zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy összesen nyolc lehetőséget vetettek fel eddig az alánok eredetével kapcsolatban. Közülük hetet Sz. A. Jacenko foglalt össze 1993-ban. A nyolcadik a saját elképzelése.⁴²⁹)

Korábban a régészek zöme úgy vélekedett, hogy a feljebb bemutatott ún. közép szarmata – vagy régi nevén szuszli kultúrához tartozó – leletanyag a korábbi időszak kultúrájából idegen hatás nélkül, szervesen fejlődött ki. Az alánok ennek megfelelően helyben, az aorsz törzsszövetségből váltak ki. Közel két évtizede azonban az orosz–ukrán kutatás új irányt vett. Ennek oka – vélhetőleg – a klasszika-filológusok, nyelvészek és történészek igen régóta hangoztatott álláspontjának újrafelfedezése volt. A régészek igyekeztek a magukévá tenni azt a migracionista elképzelést, amely szerint az alánok távoli vidékről (Belső-Ázsiából), a kínai határon lejátszódó események hatására érkeztek volna Európába. A leletek és a rítus gyökeres változásának értékelésében immár komoly hangsúlyt kaptak a közép-ázsiai párhuzamok.⁴³⁰

Az alánok ázsiai eredetének hívei Strabón egy adatából indultak ki. „*E nomádok közül legismertebbek azok, akik a hellénektől elvették Baktrianét, az asiosok, a pasianosok, a tokharosok és a sakaraulusok, akik az Iaxartés túlsó partjáról törnek előre a sakák és a sogdianosok mellett, amely rész a sakák birtokában volt.*”⁴³¹ Ez az esemény – a Gréko-Baktriai Királyság megdöntése – Kr. e. 130-ra keltezhető.⁴³² Az északi nomádok támadásáról igen rövid feljegyzést találunk Pompeius Trogusnál: „*Ehhez hozzájönnek még a scythiai események. A tocharok királyai, az asianusok és a saraucok pusztulása.*”⁴³³ A két forrásban említett törzsek közül az asiosokban/asianusokban sokan az aorszokat vélik fölfedezni.

A kínai források leírják ugyanezt az eseményt. Szerintük az ún. nagy jüecsik hódították meg Baktriát (74. kép), és ezt az eseményt szintén a Gréko-Baktriai Királyság megdöntésével lehet azonosítani.⁴³⁴ Vagyis

⁴²⁵ ALEMANY 2000. 8–9. 40. jegyzet.

⁴²⁶ PTOLEM. 6.14.

⁴²⁷ A kivételek között említendő Ju. Sz. Gaglojti, aki szerint a roxolán és nem különben a jazig népnév az alán egyik változata (GAGLOJTI 1995. 50., 56.).

⁴²⁸ A kérdés összefoglalását legutóbb ALEMANY 2000. 400–402. adta bőszéges irodalommal és igen világos, visszafogott értékeléssel. Az események kissé részletesebb magyar nyelvű leírása: VÁSÁRY 2003. 35–42.

⁴²⁹ JACENKO 1993. 60. Lásd a II.6.2. fejezetben!

⁴³⁰ SZKRIPKIN 1997. 99., SZKRIPKIN 2001. – ennek az álláspontnak az összefoglalásával.

⁴³¹ STRABÓN XI.8.2.

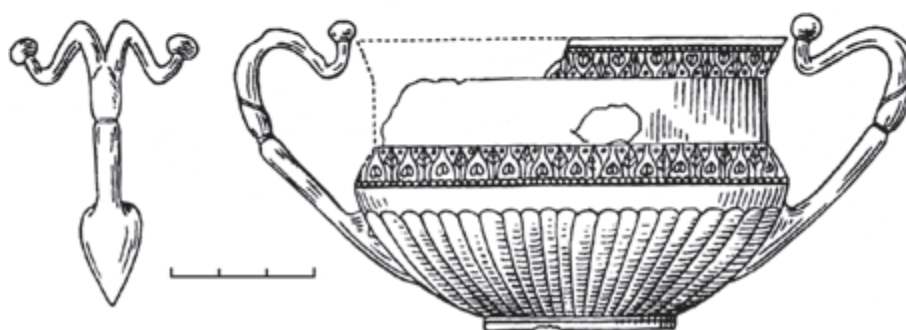
⁴³² Az előzményeket lásd a II.3.7. fejezetben!

⁴³³ IUSTINUS Prolog. 42.

⁴³⁴ Napvilágot látott egy olyan nézet, amely szerint a jüecsik érkezésének pillanatában a Gréko-Baktriai Királyság már elesett, és részekre osztották. Ez ellentmond a jüecsik tokhárokkal való azonosításának (ENOKI-KOSHELENKO-HAIDARY 1996.173.). A kérdésre vonatkozóan lásd még a 437. jegyzetet!

130. kép • Az ún. Zolotoje kladbiscse (Arany Temető) néhány jellegzetes tárgya (GUSCSINA-ZASZECKAJA 1994. tabl. 28: 270., 272. alapján)

abban a ritka szerencsés helyzetben vagyunk, amikor két, egymástól nyilvánvalóan és biztosan elhatárolható forrás – ti. Strabón és a kínai évkönyvek – ugyanazt a történetet fogalmazza meg a maga ismeretei szerint. A kínai források – ahogyan Strabón is – ugyancsak négy nevet vettek számításba. A náluk előforduló nevek a következők: vuszun, kangkü, jencai, jüecsi. A keleti és nyugati adatokat többen megpróbálták összehangolni, azaz az *asiosok*, a *pasianosok*, a *tokharosok* és a *sakaraulusok* nevéet megfeleltetni, pontosabban azonosítani a *vuszunokkal*, *kangküvel*, a *jencaival* és a *jüecsikkel*.

Az azonosítások közül minket itt az *asiosok* és a *tokharosok* érintenek. Előbbieket egyesek a *jencaival*, mások a *vuszunokkal* kapcsolják össze. A *tokharosok*at többnyire a *jüecsiknek* feleltetik meg. Lássuk a kérdést kissé részletesebben!

Az antik szerzők *asiosainak* nevéet visszavezetve az **as-* töre,⁴³⁵ és figyelembe véve, hogy ugyanez a megnevezés (*asz*) előfordul a kaukázusi alánok egyik törzsének nevéként, akkor, amennyiben helyes a *jencai-asios* azonosítás, ez esetben igaz lenne a *jencai-alán* megfeleltetés is.⁴³⁶

A *jüecsik*ről tudjuk, hogy ők voltak a Kusán Királyság létrehozói, ezért általánosan elfogadott, hogy indoeurópai, ezen belül vagy iráni, vagy „tokhár” nyelvet beszéltek. (Ennek megfelelően természetesen ők lennének a Strabón/Trogus-féle *tokhárok*.)⁴³⁷ A *jüecsik* történetéről a kínai források sok mindent elárulnak. A Kr. e. II. századtól követhető nyomon. A Han-kori Kína harcban állt a szomszédos nomádokkal, a *hiung-nukkal* (*xiongnukkal*). 177-ben a *hiung-nuk*nak sikerül kiűzniük szomszédait, a *jüecsiket* Kanszu területéről és a Tarim-medence nagy része felett megszerezték a hatalmat. A kínaiak szövetségest kerestek az elűzött *jüecsikben* és követet küldtek hozzájuk. Ennek köszönhetően mind több információ jutott el

⁴³⁵ Ugyanebből a tőből vezetik le a középkori orosz forrásokban előforduló *asz*, *jász* nép nevéet, amelyről tudjuk, hogy alánok, illetve az alánok leszármazottai. Ugyanez vonatkozik a grúz krónikákban említett *ovsz* népre.

⁴³⁶ HARMATTA 1986., ZADNEPROVSKIY 1996. 465–468.

⁴³⁷ Anélkül, hogy a nyelvészeti problémát részleteznénk, megjegyezzük, hogy a *tokhár* az ismert nyelvemlékek alapján igen messze állt a *szkíta/szarmata*-alán nyelvtől, eredete máig vitatott (МАККАУ 1998. 407–408.).

a császári udvarba a nyugatibb területekről. (Persze a nagy civilizációktól távol eső vidékekre vonatkozó értesülések száma korlátozott, gyakran megbízhatatlanok és ellenőrizhetetlenek.)

A kínai források által említett másik nép, amelynek fontos szerep jutott az alán eredet hipotézisei között, a vuszunok. Őket Fergánától ÉK-re 800 km-re, az Ili folyó völgyében említik, azaz a Balhas-tótól délre (74. kép). Ugyancsak nomádokról van szó. A jüecsikkel együtt éltek a hegyekben, de a hiung-nuk őket is elkergették. Alávetett helyzetükből épp akkor sikerült kitörniük, amikor a jüecsik észak felé vándoroltak. A vuszunok ezúttal igen erősnek bizonyultak: meghódították a szaiokat (szakákat) és a jüecsiket egyaránt. A vuszunok és a Strabónnál, illetve Pompeius Trogusnál említett asiosok/asianusok nevének egybecsengése alapján többen ezt a két népet képzelik/képzelték el azonosnak – és nem a jencait – az alánokkal. A kínai források VII. századi adataiból tudjuk, hogy a vuszunok kék szeműek és világos szakállúak. Ezt az információt bizonyítékként idézik az azonosításkor.⁴³⁸

Mindezek az azonosítások valójában eléggé gyenge lábakon állnak: a nevek összecsengése árulkodna róla, illetve annyira, hogy a vuszunok szókék és kék szeműek.

Az azonosítási törekvések egyetlen érdemleges pontjára térünk most át. A kínaiak megnevezte Jencaj Szogdiánától ÉNy-ra kb. 800 km-re feküdt egy nagy tó partján, melyet a Kaszpi-tenger északi partjával vagy az Aral-tóval azonosítottak.⁴³⁹ Az idősebb Han dinasztia évkönyvei szerint Kr. u. 25 és 55 között Jencaj felvette az Alan/Alanliao/Alanna nevet,⁴⁴⁰ mely egy 225–239-re vonatkozó kínai forráshely szerint nyugaton a Római Birodalommal volt határos, tőle délkeletre pedig Kangkü terület el,⁴⁴¹ amelynek korábban vazallusa volt, és melynek lakói azok a nomád állattartó asiosok voltak, akik ugyancsak az alánokkal és aorszokkal való azonosítás célpontjai.⁴⁴² Jencajt néhányan a Strabón által a Kaszpi partjára lokalizált aorsz területtel azonosítják. Így hát végső soron kialakult az az álláspont, hogy az aorszok és alánok azonos nép, amelyik Belső-Ázsiából vándorolt át a Kaszpi-vidékre, majd tovább nyugat felé.

Valójában egyet kell értenünk Agusti Alemany mértéktartó véleményével az itt felsorolt teóriákkal kapcsolatban.⁴⁴³ Eszerint a különböző időből származó és eltérő tradíciójú kultúrák más-más nyelven ránk maradt népneveket pusztán hasonlóságuk, összecsengésük alapján azonosítani vétkes könnyelműség. Márpedig itt ez történik. Az archaikus és ókínai nyelv kiejtési szabályai már önmagukban is vitatottak. Az egyes népnevek jelentése sem ott, sem a görög–latin források esetében nem tisztázott. Az azonosítás alapja pusztán a tényleges (vagy vélt) hasonló csengés. Az egyetlen kivétel, mely komolyan mérlegelendő információ, a Jencaj átnevezése Alanjára. Ebben az esetben viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a Kaszpi vagy az Aral

⁴³⁸ Vö. Ammianus Marcellinus kitételével az alánok szőke hajáról! (AMMIAN. XXXI.2.) Valójában ez csupán annyit bizonyít, hogy nem mongolid népességről van szó.

⁴³⁹ Mint minden egyéb a forrásokban említett hely lokalizációja, ez is vitatott. A különböző álláspontokra lásd SZKRIPKIN 2001. 29.

⁴⁴⁰ „*Jen-cai birtokai átnevezettek A-lan-ja-ra; amelyik Kang-kü-i (74. kép) befolyás alatt állt. ... A nép szokásai és viselete hasonló a kang-kü-iekhez.*” – BICSURIN 1950. 229. – saját fordításunk oroszról. A magyar nyelvű szakirodalomban erre vonatkozóan lásd CZEGLÉDY 1955. 128.

⁴⁴¹ Kangkü neve előfordul az Avesztában is, valamint Ptolemaiosnál (Kr. u. 100 körül). Próbálták azonosítani Horezmmel. A Karatau-hegység, valamint a Csu és Talasz folyók közti területről lehet szó (TOLSTOV 1950. 148.). Kangkü nevét a hotán-szaka nyelvből próbálták levezetni, e szerint „*bőrruhás vagy bőrpáncélos emberek*”-et jelentene. A nyelvészeti és régészeti adatok egyaránt arra utalnak, hogy a korai Kangkü (Kauncsi I. régészeti kultúra) a Szír-Darja középső folyásához lokalizálható, és legfőbb etnikai komponense a késői szaka népesség. Legnagyobb expanziós időszakában kiterjedése elérte az Aral-vidéket, illetve a közép-ázsiai folyóközt. A kései Kangkü (Kauncsi II. régészeti kultúra) politikailag ugyan tért veszített, de etnikai összetételét és kultúráját továbbörizte. (LITVINSZKIJ 1968. 22–23.)

⁴⁴² ALEMANY 2000. 398–399. Vannak olyan nézetek, hogy a Kaszpi-tengernél ászként megjelenő aszik a Kr. e. III. századtól a Kr. u. 30-ig az aorsz törzsszövetséghez tartoznának. 30 után a felbomló aorsz törzsszövetségből az alánok emelkedtek volna vezető törzssé. Nagyjából ekkor – az I. században – kerülhetek volna Kangküből nagyobb tömegben az ászok nyugatra és keveredhetek volna össze nyugati rokonaikkal, az alánokkal (VÁSÁRY 2003. 41.). Más elképzelések szerint az ász és az alán ugyanannak a népnek kétféle megnevezése lenne, illetve a Kangkü lakóiként emlegetett nép nem azonos a jóval később – a VII. századtól – a forrásokban felbukkanó ászokkal (FEJŐS 2001.).

⁴⁴³ ALEMANY 2000. 401–402.

partjáról van szó. A népnevek pedig a nomádoknál nem jelentenek zárt törzsi közösségeket. Egy-egy törzs hirtelen hatalomra jutása, egy-egy nagy kiterjedésű „birodalom” kialakulása vagy összeomlása igen gyorsan lezajlott a sztyeppén. Gyakran elegendő volt ehhez egy karizmatikus egyéniség színre lépése vagy eltűnése a történelem színpadáról. Ebben a konstellációban nem lenne meglepő, ha az alánok, akikről korábban kifejtettük, hogy 35 táján már transzkaukázusi hadjáratra indultak (így a Kaszpi-tenger partján is feltűntek), megszereznék az uralmat a korábbi Jencaj felett annak összes népével együtt. Kérdéses marad ez esetben az alánok jelentősége ebben a koalícióban, pontosabban maga az alánok tényleges jelenlétének mértéke. Amikor a források alánokról számolnak be, vagy amikor különböző történeti események kapcsán említjük őket mi magunk, szem előtt kell tartanunk, hogy sohasem ítélnéljük meg egyértelműen: általában az alán törzsszövetséghez tartozó népek összefoglaló nevével van-e szó avagy a törzsszövetségnek nevet adó „igazi” alánokról. (Hasonló a helyzet csaknem minden nomád nép esetében – pl. a szkíta, szaka, masszagetá, szarmata, hun, türk stb.)

2. AZ ALÁNOK EREDETE A RÉGÉSZETI FORRÁSOK ALAPJÁN

Mindezek után nem meglepő, hogy a régészeti kutatás szempontjából első helyen Baktria, majd az Altáj került a figyelem középpontjába mint a középső szarmata időszak új régészeti leletanyagának lehetséges származtatási helye, és mint amelyet az ott fellelhető párhuzamok alapján alánként kellene meghatározunk.

Hogy a pillanatnyilag eluralkodott kaotikus helyzetből valamit érzékeljünk, talán elegendő e helyütt utalnunk arra, hogy Sz.A. Jacenko az alán etnogenezisre vonatkozó hipotézisek 7 változatát foglalta össze: 1. szkíta verzió; 2. aorsz verzió; 3. masszagetá verzió; 4. altáji verzió; 5. jüecsi–tokhár verzió; 6. vuszun verzió; 7. etnikumok felett álló elit harcos képződmény. Ő maga pedig egy nyolcadik változatot javasolt, amelynek alkotóelemei megtalálhatóak a fent felsorolt elképzelésekben, mégpedig szerinte az alánok kialakulásának három fázisát kell szem előtt tartanunk: vuszun–protoalán–Kangkü.⁴⁴⁴

A jüecsi leleteiként a Kr. e. V–III. századra keltezett híres altáji paziriki kurgánok leletanyagát határozta meg publikálójuk (131. kép).⁴⁴⁵ Az ott megfigyelt temetkezési rítus egyes elemeit azóta is próbálják párhuzamba állítani a középső szarmata időszak jelenségeivel. Összekapcsoltak mind Pazirikkal, mind a középső szarmatákkal egy másik fontos leletgyűjtést is: az ezredforduló tájáról vagy kicsit későbből a baktriai Tillja–Tepéről származót (132–133. kép).⁴⁴⁶ Valójában azonban ezek a hasonlóságok csak felszínesek, a rítusnak a legáltalánosabban elterjedt vonásait érintik. A leletanyagban a baktriai temetkezésekben kimutathatók ugyan „szarmatoid” vonások, de ez alapján aligha lehetséges egy megalapozott etnikai körülhatárolás.⁴⁴⁷

Visszatérve a görög és latin forrásokhoz, az alánok eredetével kapcsolatban leginkább a bizonytalanság a szembeszökő. „...a Maeotis teljes partja mentén vannak a jazigok és a roxolánok, tovább pedig innen befelé az amaxobiusok és a szkíta alánok.”⁴⁴⁸ Függetlenül attól, hogyan keltezzük Ptolemaios adatát, itt most számunkra az a lényeg, hogy szkítának nevezi őket. Ammianus Marcellinus jóval később a masszagetákkal vetette őket egybe: „...az alanusok, vagyis a régi masszageták...”⁴⁴⁹ A magunk részéről úgy gondoljuk, nem

⁴⁴⁴ JACENKO 1993.

⁴⁴⁵ RUGYENKO 1960. 176.

⁴⁴⁶ Tillja–Tepe földrajzi helyzetéhez lásd a 74. képet!

⁴⁴⁷ Vö. GLEBOV–PARUSZIMOV 2000. 71–73. értékelésével!

⁴⁴⁸ PTOLEM. III.5. – saját fordításunk angolból.

⁴⁴⁹ AMMIAN. 31.2.12.

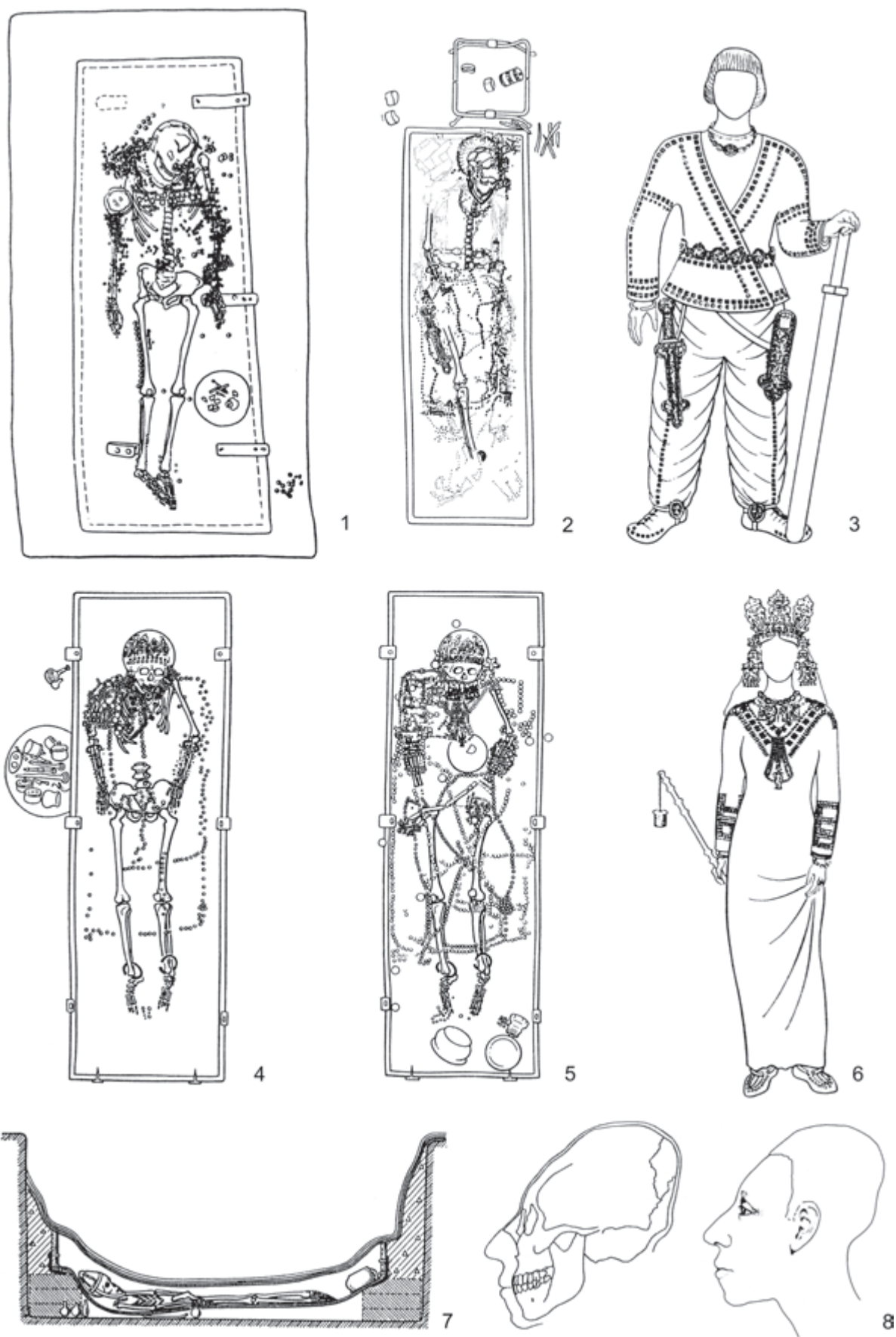
131. kép • A paziriki 5. kurgán nemezszőnyegének részlete (ZOLOTIJE 2001. risz. 20. alapján)

lehet véletlen, hogy az ókori szerzők a szkítákra, illetve masszagetákra asszociáltak az alánok esetében. Figyelembe véve a nyelvészet adatait, amelyek szerint egyenes genealógiai kapcsolat állítható fel a szkíta – sza-
uromata – szarmata – alán – oszét vonatkozásban, megint csak vissza kell kanyarodnunk ahhoz, az első fejezetekben már kifejtett elképzelésünkhöz, amely szerint a felsorolt nyelvek rokonsága vagy azonossága közös eredetre utal, egy észak-iráni tömb különböző időbeni megjelenési formáira.

Az előző fejezetben láthattuk, hogy a Kr. u. I. századtól számolnunk kell – bárkik is legyenek – az alánok jelenlétével a Fekete-tenger északi partvidékén. Nem zárhatjuk ki, hogy már ők is részt vettek a szirákok és aorszok mellett a fent említett, az Armenia trónjáért a rómaiak és a parthusok közt folyó harcokban. Európai feltűnésük a Kaukázus vidékéhez kapcsolódik. Hamarosan – talán a VIII. Mithridatés-féle háborúban egymás ellen harcoló aorszok és szirákok nevető harmadikjaként? – átvették a hatalmat a Kubán-vidéken (vagy legalábbis annak egy részén), erre utalhatnak az Arany Temető vagy a Zubovszkij-Vozdvizsenszkaja csoport (108. kép) gazdag kurgánjai.

Arra is utaltunk már az előzőekben, hogy az általánosan elfogadott nézet szerint⁴⁵⁰ az alánok központja az Alsó-Don-vidéken (amelyik mellesleg majd a II. században fontos kapcsolatot árul el a Kárpát-

⁴⁵⁰ Elsőként RAJEV 1986. 58–70. fogalmazta meg.

132. kép • Tillja-Tepe 1: 1. sír, 2-3: 4. sír, 4-8: 6. sír (SZARIANIDI 1989. risz. 13., 30, 32., 40-41., 46. alapján)

medencével)⁴⁵¹ alakult ki. Itt tárták fel a fentiekben ismertetett dúsgazdag temetkezések egész sorát. Az új leletanyag párhuzamait – mint már említettük – Közép-Ázsiában és ezen belül elsősorban Észak-Afganisztán területén találjuk meg. Az alán köznép leletanyagának elkülönítésére Anatolij Sztjepanovics Szkripkin, a Volga-vidéki szarmaták szakértője, a kortárs szarmata kutatás nagy tekintélyű személyisége tett kísérletet.⁴⁵² Mint sok más régésznek, neki is az volt a koncepciója, hogy a közép szarmata kultúra hordozóit alapvetően az alánokban (vagy az általuk vezetett törzsszövetségben) kell látnunk. A Kr. e. III. – Kr. u. II. század közötti időszak Dontól keletre eső szarmata leletanyagát elemezve arra jutott, hogy nagyjából az ezredfordulóra tehetőek azok a jelentős változások, amelyek mind a temetkezési rítusban, mind az anyagi kultúrában bekövetkeztek, és amelyek a közép szarmata kultúra kialakulásához vezettek. Az alánok valamikor a közép szarmata kultúra elterjedése idején vetették meg lábukat az európai sztyeppén, és ennek a két folyamatnak össze kellett függenie.⁴⁵³

Ennek a teóriának az egyik sarkalatos pontja a középső szarmata elit temetkezéseinek hasonlósága az Altáj paziriki királysírjaival (**131. kép**).⁴⁵⁴ Valójában – mint már arra hivatkoztunk – a rítusuk egyáltalán nem azonos, csak néhány közös vonás mutatható ki, de azok eléggé általánosak ahhoz, hogy ne legyenek mérvadóak. Az érvrendszerben ugyancsak szereplő észak-afganisztáni Tillja-Tepe Kr. születése körüli – Kr. u. I. század elejei sírjaiban talált együttesek bizonyos vonásaikban hasonlítanak mind a paziriki, mind a középső szarmata temetkezések leleteire. Tillja-Tepét azonban konkrét etnikumhoz kötni egyelőre nehézkes. Nem lehet viszont nem észrevenni a tillja-tepei sírok nagyfokú hasonlóságát a letelepedett hiung-nuk temetkezési szokásaival: kurgán nélküliek, téglalap alakú gödörben fakoporsóban temettek, melyet textillel borítottak. Jellemző az É–D-i, illetve ritkábban a K–Ny-i tájolás, valamint az állatstílus széles körű használata. Mindez a Bajkálon túli Kr. e. II–I. századi hiung-nuk derisztuji csoportjával (Ivolga, Derisztuj) rokonítja Tillja-Tepét. A titokban temetés, amely Tillja-Tepét jellemzi, idegen a szkíta-szarmata világban. Ugyanakkor a hiung-nukat és az észak-afganisztáni királyi sírokat nem lehet teljes mértékig rokonítani, mivel az utóbbi helyen talált eltemetettek európidok. Mindenesetre a keletibb elemek itt mindenképpen erősebbek, mint a közép-ázsiai nomád jelleg. Szólnunk kell itt arról is, hogy Tillja-Tepe leleteivel idegen a maga környezetében. Elsősorban a fényűző leletekre és a polikróm állatstílusra gondolunk, amelyek a Kusán-kori Baktriára egyáltalán nem jellemzőek (**132–133. kép**).

A Gréko-Baktriai Királyság bukása (Kr. e. 140–130), illetve a nomádok megjelenése annak határainál (Kr. e. 145) után Közép-Ázsia egyes területein több száz síros kurgántemetők tűnnek fel jól kifejezett nomád kultúrával, számos temetkezés esetében találunk jelentős „szarmatoid” vonást.⁴⁵⁵ Ilyenek a padmaly, a katakomba, az É–D-i tengelyű tájolás, a kora szarmata fegyvertípusok, néhány tükörtípus, csat stb. Ugyanakkor ez a leletanyag semmiféle rokonságot nem mutat a paziriki körrel vagy a közép szarmata kultúrával. Úgy tűnik, hogy a Gréko-Baktriai Királyságot meghódító nomádok színes konglomerátumot jelentettek, amelyben részt vettek mind a keleti szakák és jüecsik (hiung-nu keveredéssel), mind a szarmata típusú északi nomádok.⁴⁵⁶ Nem véletlen, hogy A.Sz. Szkripkin szerint a szarmaták a Kr. e. II. században mind aktívabban mozogtak nyugat és kelet felé egyaránt. Ő mutatott rá arra, hogy a dél-Urál-vidéki és az északnyugat-kazahsztáni szarmata temetkezések száma ekkoriban érzékelhetően lecsökken, és ezzel párhuzamosan

⁴⁵¹ KULCSÁR 1998A.

⁴⁵² SZKRIPKIN 1990.

⁴⁵³ SZKRIPKIN 2001. 19.

⁴⁵⁴ RAJEV 1989.

⁴⁵⁵ Ebbe a körbe tartozik a Szamarkand környéki orlati temető, amelynek kulturális hagyományai a II. századi nomád hullámmal érkeztek. Orlatról az ott talált unikális, harci jelenet ábrázoló csontlemezek kapcsán a későbbiekben még lesz szó (PUGACSENKOVA 1989. 122–154.).

⁴⁵⁶ SZKRIPKIN 2000., GLEBOV–PARUSZIMOV 2000. 72.

133. kép • Aranyleletek Tillja-Tepéről (AFGHANISTAN 2006. Fig. 61., 108., 114., 140. alapján)

a Volga–Urál-vidéki sztyeppe szarmata leleteivel rokonságot mutató együttesek feltűnnek keletebbre egészen Buhara tájáig (pl. a Kuju-Mazar-i és a Ijavandaki temetők).⁴⁵⁷

A középső szarmata időszak második felével kapcsolatban már kitértünk arra, hogy a legjellegzetesebb rítuselem – a diagonális temetés (**90. kép**) – a sazuromatáknál, illetve a prohorovkai korban már ismert volt, az I–II. században az európai sztyeppe népessége tehát nem az Altájból (Pazirik) vagy Közép-Ázsiából hozta, miként azt többen gondolták. A legtöbb ilyen temetkezés a Kr. e. V–III. században a Dél-Urál-vidéken koncentrálódik, ahonnan elterjedt a szomszédos területekre. Kérdés, hogy szélesebb körű feltűnése vándorlással magyarázható-e, vagy inkább valamiféle hitvilágbeli elképzelés az alapja, amely elterjed Nyugat-Szibériában, az Aral-vidéken és az Alsó-Donnál egyaránt. Tudjuk, hogy a Dél-Urálból már elindult egy nagy szarmata terjeszkedés: a korai szarmatáké. A kutatás jelen stádiumában számunkra valószínűnek tűnik, hogy ismét hasonló jelenséggel állunk szemben az alánok esetében.

Érdekes módon a középső szarmata kultúra jó néhány vonása nem a kora szarmatából, hanem a sazuromatából vezethető le. Emlékeztetőül néhány „újjaszületett” rítuselem: diagonális sírok, sírkamrába vezető dromosz (folyosó), a sír szélénél elhelyezett temetési áldozati tárgyak, ép tükör a törött helyett, archaikus tárgytipusok (üst, néha kettő – **106. kép**) megjelenése. Idetartozik még a „ginekokracia” (gazdag női sírok) jelenségének vagy az állatstílusnak (**107. kép**) stb. a visszatérése. Ezeket a vonásokat úgy tartják számon, hogy a korai szarmata időszak kezdetén még megvoltak, aztán eltűntek és a középső szarmatáknál újra megjelentek. A jelenség talán azzal magyarázható, hogy a sazuromata–kora szarmata kultúra keleti peremvidékén egy csoport megőrizte a régi tradíciókat, és ők terjesztették el széles körben az ezredfordulón. Az már persze erőteljesen a feltételezések világa, ha úgy gondoljuk, hogy kelet felé is ők mozdulhattak el a legkönnyebben – tovább terjeszkedve Baktria irányába, és végül ők juthattak hozzá legkönnyebben a keletről érkező javakhoz, legyen az egy kínai tükör vagy egy új típusú fegyver.

A jelen kutatás számára még nem eldöntött kérdés, hogy az alánok végül is Közép-Ázsiából vándoroltak-e be vagy helyben alakultak ki. Borisz Aronovics Rajev szerint például az I–II. századi alsó-doni fejedelmi síroknak nincs genetikai kapcsolata a korábbi kora szarmatákkal.⁴⁵⁸ Ugyanez már nem igaz a középső szarmata kultúra tömegeire, azaz az ún. „köznép”. Ezért valószínűnek tartja, hogy a korábbi időszak lakosságának zöme helyben maradt (köznép) és az új alán törzsszövetség alkotórészévé vált (alanorszok).

134. kép • A szarmata csoportok elhelyezkedése Krisztus születése táján Strabón és Plinius adatai és a régészeti leletek alapján

⁴⁵⁷ SZKRIPKIN 1997. 21–22.

⁴⁵⁸ RAJEV 1985. 128–129.

A középkori nomádok vonatkozásában ismerünk adatokat arra, hogy egy teljes nemzetség vagy törzs függőségbe került egy másik nemzetségtől vagy törzstől. Ilyenkor a „vazallus” nemzetség együtt nomadizált legyőzőivel, tagjai különféle munkákat végeztek, hadi kontingenst adtak, beépültek a győztes nemzetségi-törzsi szervezetébe. Ebből általában új alakulat jött létre az asszimiláció során (ilyen pl. az Arany Horda).⁴⁵⁹ Valami ilyesmit képzelnek el többen a közép szarmata időszakban. Azaz az újonnan érkező törzs(szövetség) maga alá gyűrte volna a terület régi lakóit.

Ebben az összefüggésben kell megemlítenünk Anatoli Nagler és Ljudmila Csipirova hipotézisét, amely szerint az alánokat nem egy beazonosítható etnikai csoportként vagy népként kell kezelnünk, hanem egy törzs fölött álló, nomádokra jellemző társadalmi réteggként: lovas katonai elitként. Ha elfogadjuk ezt az elméletet, ez megmagyarázná, hogy miért nem tesznek világos különbséget a szarmaták és az alánok között az írott források.⁴⁶⁰ Ez az elképzelés lezárna egy sor egyelőre megválaszolatlan kérdést és alkalmas lenne arra, hogy meghatározza a további kutatás irányát.

A források a Kr. u. I. sz. elején a szarmata világ destabilizációjáról beszélnek. A Dél-Urál, a Volga-vidék, az Alsó-Don és a Fekete-tenger északi partvidékének egy része az új közép szarmata = alán uralom alá került (**134. kép**). Mint fent láttuk – Strabón alapján – a korai szarmaták nyugatra tolódtak: a jazigok a Dunához, a roxolánok, az aorszok és egyes alán csoportok a Duna–Dnyeper közére jutottak el. Ugyanakkor a szirákokat az Alsó-Dnyeper bal partján regisztrálják (ha komolyan vehetjük ezt a Plinius adatot). A Kubánnál a Kr. u. I. század közepén a jobb parti sztyeppén eltűntek a szarmaták, a Középső-Kubánnál elkezdtek temetkezni a Zolotoje kladbiscsében (**128–130. kép**), amely – bármelyik törzshöz is kötjük – erős közép-ázsiai kapcsolatokat mutat. Mindez közel egyazon időben zajlik, az események nyilván egy folyamat részeit jelentik, amelyet a Volgától keletre fekvő területek (egészen a kínai határig) nomádjai körében lezajló hatalmi változások váltottak ki.⁴⁶¹

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a középső szarmata időszakban a szarmaták körében erős mozgólódás támadhatott. A hatalmi viszonyok átalakultak: a törzsszövetség élére – alighanem fokozatosan – az alánok kerültek. Egészen bizonyos, hogy a Kaszpi-tengertől keletre fekvő vidéken is megjelentek. Az a tény, hogy Jencaj az alánok nevét kapja meg, arra utal, hogy a korábbi (jencaj) helyett új vezető néppel/törzsszel/csoporttal (alánok) kell számolnunk egészen Észak-Afganisztán területéig. Tillja-Tepe a környezetében idegenszerű, ennek pedig az lehet az oka, hogy külhoni uralkodók jutottak hatalomra, akikkel talán a bevándorló alánok kapcsolatba kerültek. A mongolid elem hiánya is inkább arra enged következtetni, hogy nem keletről érkeztek a szarmaták területére az alánok, hanem a szarmata törzsszövetségen belül fokozatosan átvették a vezető szerepet. A közép-ázsiai eredeztetés esetén nehezen magyarázható a roxolánok „fehér alán” volta, azaz szoros kapcsolata az alánokkal.⁴⁶² Mindezek után leszögezhetjük, hogy nagyobb a valószínűsége annak, hogy a terjeszkedés nyugatra és keletre egyszerre indult el, leginkább a Dél-Urál vidékéről.

3. A SZTYEPPE URAI

ALÁNOK A KR. U. II–IV. SZÁZADBAN

Amennyiben elfogadjuk, hogy már a Kr. u. I. század folyamán a szarmata törzsszövetség vezetését az alánok vették át, akkor azt látjuk, hogy a század végére a nomád birodalom kiterjesztette hatalmát a Volga és a Duna közti óriási területre – a Dél-Bugig és az Al-Dunáig egészen biztosan, és esetleg a magyar Alföldig

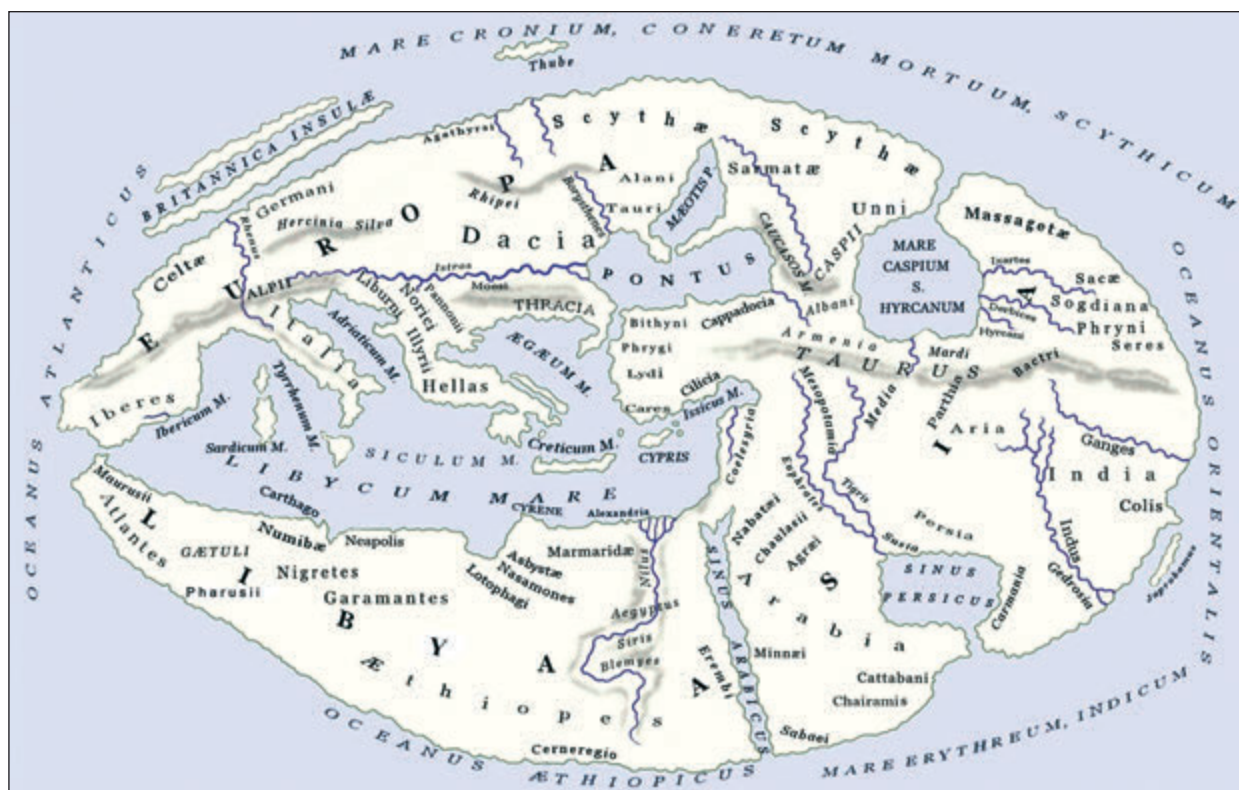
⁴⁵⁹ Vö. például MONGOLOK TITKOS!

⁴⁶⁰ NAGLER–CSIPIROVA 1985.

⁴⁶¹ GLEBOV–PARUSZIMOV 2000. 70–78. – további irodalommal.

⁴⁶² Az aorszok szerepe pedig még kevésbé, hiszen – mint láttuk – ők a Kr. e. I. században már komoly politikai tényezőként léptek fel. Így azonosításuk az alánokkal ugyancsak komoly problémákat vet fel.

is.⁴⁶³ Kelet felé területük elérte a Szir-Darja és Amu-Darja közét – Kangkü határát. Nem mondanak ennek ellent az antik földrajzírók sem. Ptolemaios szerint Ázsiában és Európában egyaránt éltek (a Don mindkét partján). Mindkét területen szkíta alánoknak nevezi őket. A Ptolemaiossal közel kortárs Dionysius Periegetés a Dunától a Fekete-tenger partjáig jelöli meg az alánok szállásterületét, valahol a Dnyepertől nyugatra (135. kép).⁴⁶⁴ Ugyanakkor több más népet is említenek ezekben a régiókban, és a felsorolásokból úgy tűnik, hogy az Ázsiai Sarmatiának nevezett területen (a Don és Volga közén) volt egy nagyobb sáv, ahol nem tudnak alánokról, csak a vitatható eredetű „asaei”-ről (Ασαιοί).⁴⁶⁵

135. kép • Dionysios Periegetés rekonstruált térképe (<http://www.henry-davis.com/MAPS/Ancient Web Pages/117.html> alapján, 2012. május 4.)

A fejedelmi sírok elterjedése alapján valószínűleg policentrikus hatalomra kell gondolnunk (108. kép), amelynek fő központja a Don deltájánál volt (Hohlacs – 109. kép, Szadovij – 110. kép, Kobjakovo 10. kurgán – 111. kép, Viszocsino VII. 28. kurgán – 112. kép, Dacsi – 113–116. kép), és lokális (etnikai?) központjai lehettek az Alsó Volgánál (Zsutovo 28. kurgán – 136–137. kép, Koszika – 138–139. kép), illetve Dél-Ukrajnában (Szokolova Mogila – 117. kép, Zaporozsszkij kurgán, Porogi – 97. és 118. kép, Nogajcsi – 119–121. kép, ez utóbbi a maga nemében az egyetlen ilyen jellegű temetkezés a Krímben!).⁴⁶⁶

Mint láttuk, az alánok a Kaukázus történetében megjelenésüktől kezdve fontos szerepet játszottak. A bizonytalan Kr. e. 65. évi adattól kezdve (lásd a II.5.4. fejezetben!) szinte folyamatos utalásaink vannak rájuk

⁴⁶³ A Kárpát-medencei foglalás kérdésre a legkorábbi magyarországi leleteket tárgyalva, a dunahaszti tamgás aranypánt (213. kép) kapcsán még kitérünk (lásd III.1. fejezet!).

⁴⁶⁴ ALEMANY 2000. 86–87. Az általunk bemutatott (135. kép) térképváltozaton az alánok a Dnyeper bal partján helyezkednek el. Periegetés szövegéből valószínűbb, hogy valójában ő a jobb parton tudott róluk. (Ideje lenne az antik térképészeti adatokat módszeresen felülvizsgálni!)

⁴⁶⁵ PTOLEM. V.8., BACHRACH 1973. 10–12., ALEMANY 2000. 100.

⁴⁶⁶ GLEBOV–PARUSZIMOV 2000. 77.

136. kép • A zsutovói 28. kurgán elit sírjának zablája (rsv-aka-vedjmak.livejournal.com/40366.html alapján, 2017. december 13.)

137. kép • A zsutovói 28. kurgán falerája (vladimirdar.livejournal.com/33717.html alapján, 2017. december 13.)

vonatkozóan a transzkaukázusi országok – Grúzia (Iberia, egyes forrásokban Hyrcania) és Örményország (Armenia) – történetírásában. A Kr. u. I. századdal kapcsolatos alán betörésekkel foglalkozó forrásokat már idéztük az előző fejezetben. Abban az időben, amikor Traianusnak sikerült a kaukázusi határokat megerősítenie, az alánokat („szauromatákat”) az ibérek és albánok mellett az alávetett népek között említik.⁴⁶⁷ Ha tovább követjük nyomaikat, meg kell emlékeznünk 135-ről, amikor – a minden jel szerint II. Pharasmanes iberiai király által provokált konfliktus során – Albania és Média lerohanása után Armeniát és Kappadokiát fenyegették.⁴⁶⁸ A támadás valószínűleg két fronton ment végbe. A déli fronton Vologaesius parthus(?) király ajándékokkal fogta ki a szelet az alánok vitorlájából, az északin pedig Arrianus seregével találták szembe magukat (talán az Erzerumi síkságon).⁴⁶⁹ Arrianus propraetor Ektaxis-ként idézett (Az alánok elleni csatarend című) művében ellenükben 2 legio, 4 ala és legalább 12 cohors kiállítását javasolta, továbbá szövetséges csapatok és hajítógépek felvonultatását. Nem tudjuk, hogy végül összezsaptak-e az alánok és Arrianus csapatai, elképzelhető ugyanis, hogy az ügy csak egy határ menti római erődemonstrációra korlátozódott.⁴⁷⁰

A rómaiaknak azonban nem csak keleten gyűlt meg a baja az alánokkal. A rájuk vonatkozó további, Kr. u. I. század utáni írott adatok arra utalnak, hogy ez a törzs is az európai hadszíntéren zajló római–barbár harcok megszokott szereplőjévé vált.

Antoninus Pius (138–161) „*több alkalommal megfékezte a mozgolódó alánokat*”.⁴⁷¹ Ez a közlés vagy a Dnyepertől nyugatra történt hadicselekményekre vonatkozhat, vagy egy 140 és 145 közé tehető iberiai győzelemre (a kaukázusi Iberia ekkor Róma protektorátusa alatt állt).⁴⁷² Említik őket a markomann háborúban résztvevő népek sorában is.⁴⁷³

⁴⁶⁷ BOSWORTH 1977. – a források idézésével.

⁴⁶⁸ DIO LXIX.15.1–2.

⁴⁶⁹ MITFORD 1980. 1202.

⁴⁷⁰ ARRIAN., ALEMANY 2000. 79–82., 84–85. A részletes történeti háttérrel és forráskritikát lásd BOSWORTH 1977.

⁴⁷¹ SHA Ant. 5.5.

⁴⁷² ALEMANY 2000. 20. – további irodalommal.

⁴⁷³ SHA Marc.Ant. 22.1. Cassius Dio bizonytalan forráshelye (LXXII.2.) ezt az információt egészíti ki, amikor megtudjuk, hogy Commodus a háborúban vesztes népekkel, a burokkal és másokkal (άλλων) békét köt, foglyokat követel tőlük és esküjüket veszi, hogy 5 mérföldnyi sávban nem közelítik meg a daciai határt. A „mások” (άλλων) szót hibának tekintették, és helyette az ‘alán’-t (Αλανών) javasolták. Ezáltal azonban a közlés nem tekinthető minden kétséget kizáróan hitelesnek (BALLA 1965. 144., MÓCSY 1974. 102., ALEMANY 2000. 86. – a korábbi irodalommal).

138. kép

- A koszikai fejedelmi lelet pektorálja (rsv-aka-vedjmak. livejournal.com/40366.html alapján, 2017. december 13.)

Az alán–római kapcsolatokra vonatkozó sajátos adatunk, hogy Maximinus császár (235–238) állítólag félig alán volt:⁴⁷⁴ „Egy thraciai, barbárokhoz közeli faluban, barbár apától és anyától született. Azt mondják, egyikük gót, másikuk alán származású volt. Mindenesetre úgy tartják, apja neve Micca, anyja neve Hababa volt. E neveket még az első időben maga Maximinus hozta nyilvánosságra...”⁴⁷⁵ Miután leszerelt (még jóval trónra lépése előtt), 217–218 körül Thrakiában földet vásárolt és a gótokkal kereskedett. Itt „a folyóparthoz (ti. a Dunához – I.E., K.V.) érkező alánok barátságukat ajándékokkal bizonyították, melyek viszonzásával ő sem maradt adós”⁴⁷⁶

242-ben III. Gordianus császárt „Philippi mezején (Macedonia – I.E., K.V.) az alánok egy elhamarkodott csatában legyőzve visszavetették”⁴⁷⁷ Tudjuk, hogy Aurelianus császár is harcolt az alánokkal, mivel triumfálása során alán hadifoglyokat vonultatott fel.⁴⁷⁸

A grúz Leonti Mroveli beszámol egy közel egykorú eseményről. Az Arszakida dinasztiai II. Amaszp grúz királynak, I. Sapur Szaszanida király (242–272) kortársának egy hatalmas ovsz (=alán) sereggel kellett megküzdenie, amely le akarta rombolni Mchetát, a grúz fővárost. A grúz király legyőzte az ellenséget,

⁴⁷⁴ Agusti Alemany, az alánokra vonatkozó források legteljesebb gyűjteményének összeállítója nagyon bizalmatlan az SHA szerzőivel szemben. Több adatot kétségesnek tart, így az alánok részvételét a markomann háborúban, Maximinus alán származását, Gordianus alánoktól elszenvedett vereségét és Aurelianus triumfálásánál a fogoly népek felsorolását (ALEMANY 2000. 20–21.).

⁴⁷⁵ SHA Maxim. 1.5–6.

⁴⁷⁶ SHA Maxim. 4.4.

⁴⁷⁷ SHA Gord. 34.3–4.

⁴⁷⁸ SHA Aur. 33.4.

és megölte magát az alán királyt is. A következő évben az örményekkel szövetkezve lerohanta az ovszok orszagát.⁴⁷⁹ A már idézett Horenáci Mózesnél említés történik III. (Nagy) Trdat feleségéről (293 körül) Ashenről, aki Ashadar alán király leánya volt.⁴⁸⁰

A Szaszanidák és Róma közt kezdettől fogva folyó hatalmi rivalizálásba, melynek egyik fő színtere a Kaukázus volt, nem egyszer keveredtek bele az alánok. Ezek közé tartozik az az esemény, amelyről az örmény Pavsztosz Buzand – más néven Faustos Byzantinos – munkájából értesülünk. II. Sapur Szaszanida sahinsah felbujtotta az északi népeket, hogy a rómaikkal szövetségben álló armeniai II. Koszro Kotak királyt (uralkodott: 330–338) támadják meg. A maszkrétok (akik valószínűleg azonosak lehetnek a masszagetákkal és így az alánokkal is) királya, Sanēsan több népből összegyűjtött hatalmas seregével tört rá Armeniára. Egy évig – 336–337-ben – fosztogatták az országot. Ekkor megérkezett az örmények addig görög földön tartózkodó fő hadvezére társaival és „szétverték és megsemmisítették az alánok, maszkrétok, hunok és más népek seregeit”.⁴⁸¹

A történeti munka egy másik része arról a háborúról számol be, amelyet II. Arsak vívott II. Sapur Szaszanida uralkodó ellen (359–367/8). Az Armenia perzsa meghódításával végződő háborúnak egyik epizódjában az örmények hadvezére „hunokat és alánokat hívott segítségül és megérkezett Armenia királyához, hogy támogassa a perzsák ellen”.⁴⁸² Ugyanerről az eseményről megemlékezik a grúz krónika is, amely szerint az észak-kaukázusi népek támadását a grúzok (Aszpagur király) szervezték meg, akiknek már gazdag tapasztalata volt ebben. Azután azonban, hogy a grúzok és az örmények szövetségesek nélkül maradtak, legyőzték őket a perzsák. A grúzok kénytelenek voltak követséget küldeni az ovszokhoz segítségüket kérve, de a misszió azonban kudarcot vallott.⁴⁸³

Az itt idézett transzkaukázusi vonatkozások fényében nem lehet meglepő számunkra, hogy az utóbbi időben elterjedt egy olyan nézet, mely szerint a cloisonné stílusú tárgyak prototípusait a szarmaták terjesztették el előbb a bosporusi, majd később a hun mesterek körében, és e technika kialakulását Perzsiában, esetleg a közeli Iberiában (140. kép), azaz a Transzkaukázusban kell keresnünk. Erre utalna, hogy a legkorábbi ismert példányok iberiai előkelők sírjából kerültek elő.⁴⁸⁴

139. kép • A koszikai fejedelmi lelet egyik falerája (rsv-akavedjmak.livejournal.com/40366.html alapján, 2017. december 13.)

⁴⁷⁹ MROVELI 1979. 35–36., 72–73. ALEMANY 2000. 315. több mint 60 évvel korábbi időszakra datálja az eseményt.

⁴⁸⁰ ALEMANY 2000. 300. – további irodalommal. Megállapítása szerint a név etimológiájának magyar vonatkozása is van! Az óiráni *axšainā, illetve oszét æxsīnæ ‘úrno’ egy töről fakad a magyar ‘asszony’ kölcsönszóval.

⁴⁸¹ FAUS. BYZ. 3.7. (ALEMANY 2000. 292–293. – saját fordításunk angolból.) Az események értékelését lásd SZEMJONOV 2007. 16–17., aki KHORENATS’I 3.9. leírását összefüggésbe hozza az idézett Faustos Byzantinos hellyel.

⁴⁸² FAUS. BYZ. 4.25. (ALEMANY 2000. 293. – saját fordításunk angolból.)

⁴⁸³ MROVELI 1979. 37., 73–74.

⁴⁸⁴ BAZSAN–SCSUKIN 1990. Ugyanakkor tudnunk kell, hogy mások ezt a teóriát vitatják és inkább a hellenisztikus hagyományokra helyezik a hangsúlyt (TREISTER 2004. 192–195., 208.).

140. kép • Armaziszcheviben (Grúzia) talált II–III. századi nyaklánc részlete (arany, ametiszt, gránát, üvegpaszta) (TREASURES 2009. 44., Fig. 1.)

141. kép • „szekerekre rakják nomád városukat...” (AMMIAN. 31.2.18.) Agyagszekér Kercsből a Kr. u. I–II. századból (Ermitázs) (SZOKROVISCSA 2008A. Kat. 76. alapján)

A IV. században jó néhány további szerző említi az alánokat, főként földrajzi felsorolásokban. Tőlük azonban semmiféle új információt nem kapunk az eddigi ismereteinkhez képest.⁴⁸⁵

Az alánokról talán a legbőbeszédűbb forrásunk Ammianus Marcellinus, akit azért is érdemes szó szerint idéznünk, mivel nem csak eseményekről számol be, hanem sok érdekes néprajzi megfigyelést is közöl.

„...A számos mellékfolyó vizétől megduzzadt Ister érinti a sauromaták országát, amely az Asiát Európától elválasztó Tanais folyóig terjed.⁴⁸⁶ Az alanusok átkeltek a Tanaison, és azóta Scythiának végtelen messzire nyúló pusztaságain élnek. Nevüket az ottani hegységről kapták. A szomszédos népeket sok győzelmes harcban fokozatosan leigázták, és a perzsákhoz hasonlóan a saját nevük alatt egy néppé olvasztották. ... Az északkeletre fekvő egész vidék, amíg el nem jutunk a kínaiakig, lakatlan maradt. Másik irányban, az amazonok lakóhelyéhez közel, kelet felé az alanusok élnek, akik népes és kiterjedt törzsekre tagolódnak. Egészen Asiáig elhatolnak, és tudtommal a Ganges folyóig terjeszkednek, amely átszeli az indusok országát, és a tengerbe ömlik.

Az alanusok, akiknek különféle törzseit most nem érdemes felsorolni, két világrész között oszlanak meg. Ámbár nagy távolságok választják el őket egymástól, s nomádokként mérhetetlen területeken kóborolnak, idő múltával mégis egy nevet kaptak, és mindnyájukat együttesen alanusoknak nevezik erkölcsaik, vad életmódjuk és egyforma fegyverzetük miatt. Nincs semmilyen viskójuk, nem forgatják ekevassal a földet, hanem hússal és bőségben levő tejjel táplálkoznak szekereken ülve, melyen fakéregből domború fedelet raknak, és így vonulnak azokkal a végtelen kiterjedésű pusztaságokon. Ha legeltetésre alkalmas helyre érnek, kör alakban leállítják szekereiket, és ott étkeznek, akárcsak a vadállatok. Ha elfogyott a takarmány, ismét szekerekre rakják nomád városukat, és továbbmennek. Ezeken a szekereken közöszülnek a férfiak asszonyaikkal, azokon születnek és nevelkednek gyermekeik, azok szolgálnak nekik állandó lakóhelyül, s bárhová mennek, azokat tekintik ősi otthonuknak (**141. kép**). Maguk előtt hajtva legeltetik csordáikat és nyájait, de különösen nagy gondot fordítanak a lótényésztésre. Arrafelé a mezők mindig zöldellnek, itt-ott gyümölcsstermő helyek is vannak, tehát bármerre vonulnak, nem szűkölködnek sem élelemben, sem takarmányban. Mindez a nedves talajnak és a vidéket átszelő nagyszámú folyónak köszönhető. Akik koruk vagy nemük miatt képtelenek a harcra, azok a szekerek közelében tartózkodnak, és könnyű munkát végeznek. A fiatalok azonban, akik gyermekkoruktól fogva hozzászoktak a lovagláshoz, szégyennek tartják a gyalogjárást, és különféle gyakorlatok révén mindnyájan tapasztalt harcosokká válnak. Ezért van, hogy a perzsák is, akik származásukra nézve scythák, szintén tapasztalt harcosok.

Az alanusok csaknem valamennyien nyúlánk természetű, szép külsejű, közepesen szőke hajú és kissé mogorva tekintetük miatt félelmetes emberek. Könnyű fegyverzetüknél fogva gyorsan mozognak. Mindenben igen hasonlítanak a hunokhoz, de életmódjukban és viselkedésükben mértéktartóbbak. Rabolva és vadászatva eljutnak egészen a Meotis tóig és a cimmeriumi Bosporusig, továbbá Armeniáig és Mediáig. Míg a nyugodt, békés emberek szeretik a pihenést, addig ők a veszélyt és a háborút kedvelik. Boldognak tartják azt, aki csatában leheli ki a lelkét, viszont azt, aki megöregszik, és természetes halállal távozik ebből a világból, mint elfajult, gyáva embert maró gúnnnyal illetik. Büszkén kérkednek azzal, ha egy ellenséget levágva a megölt ember lenyúzott fejbőrével díszíthetik hadi jelvényként csataloivaikat (**142. kép**). Se templom, se szentély náluk nem található, hiszen még egy szalmatető kunyhót sem látni sehol, hanem barbár szokás szerint meztelen kardot szúrnak a földbe, s azt hadistenként, az általuk birtokolt terület oltalmazójaként áhítatosan tisztelik. A jövődőt csodálatos módon tudakolják. Egyenes fűzfavesszőket összekötnek, majd azokat meghatározott időben titokzatos ráolvasásokkal szétválogatják, és világosan megtudják, hogy mi fog történni. A szolgásgót nem ismerik, mert

⁴⁸⁵ Pseudo-Callysthenés, Julius Valerius, Hegesippus, Festus Rufus Avienus, illetve a Tabula Peutingeriana – összefoglalásukat lásd BACHRACH 1973. 16–17.

⁴⁸⁶ Másutt egészen távoli vidékekre helyezte az alánokat, valószínűleg művének kompilált jellege miatt. Forrásként feltehetőleg Hérodotos, Ptolemaios, Pompeius Trogus munkáit használta. Összességében hatalmas területen fordulnak elő nála az alánok az észak-pontusi sztyeppéktől egészen a Kaszpitól északnyugatra lévő területekig (ALEMANY 2000. 34–35.).

mindnyájan nemesi vérből származnak. Törzsfőeknek ma is olyan férfiakat választanak, akik hosszú haditapasztalattal tekintélyt szereztek.”⁴⁸⁷

Ammianus a legfontosabb forrásunk arra nézve is, hogy az alánokat hogyan győzték le a hunok, akiknek ezt követően a szövetségeseivé váltak, és ezzel új fejezet kezdődött történetükben.⁴⁸⁸

Láthattuk tehát, hogy feltűnésüktől kezdve először csak keleten – a Kaukázusban –, majd a II. századtól nyugaton is (Észak-Pontus, dunai római provinciák) az alánok csaknem folyamatosan hallatnak magukról mint egy-egy állam zsoldosai, barbár koalíciók résztvevői. Van számos olyan információnk, hogy házasság útján vagy egyéb módon elvegyültek az egyes ókori államok, provinciák lakosságában (gondoljunk a grúz-ovsz rokonságra, Szatinik királynőre, az iráni nevű Aszpagur grúz királyra, a félig alán Maximinus császárra!). „Beépültségüket” jól illusztrálja az a 208 körülre datálható bosporusi felirat, amelyben a fő alán tolmácsot említik.⁴⁸⁹

142. kép • „Büszkén kérkednek azzal, ha egy ellenséget levágva a megölt ember lenyúzott fejbőrével díszíthetik hadi jelvényként csataloivaikat.” (AMMIAN. XXXI.2.22.)
Részlet az egyik orlati (Szamarkand mellett) csontlemezről (A.M. Szavin rajza)

⁴⁸⁷ AMMIAN. XXXI.2.13–25.

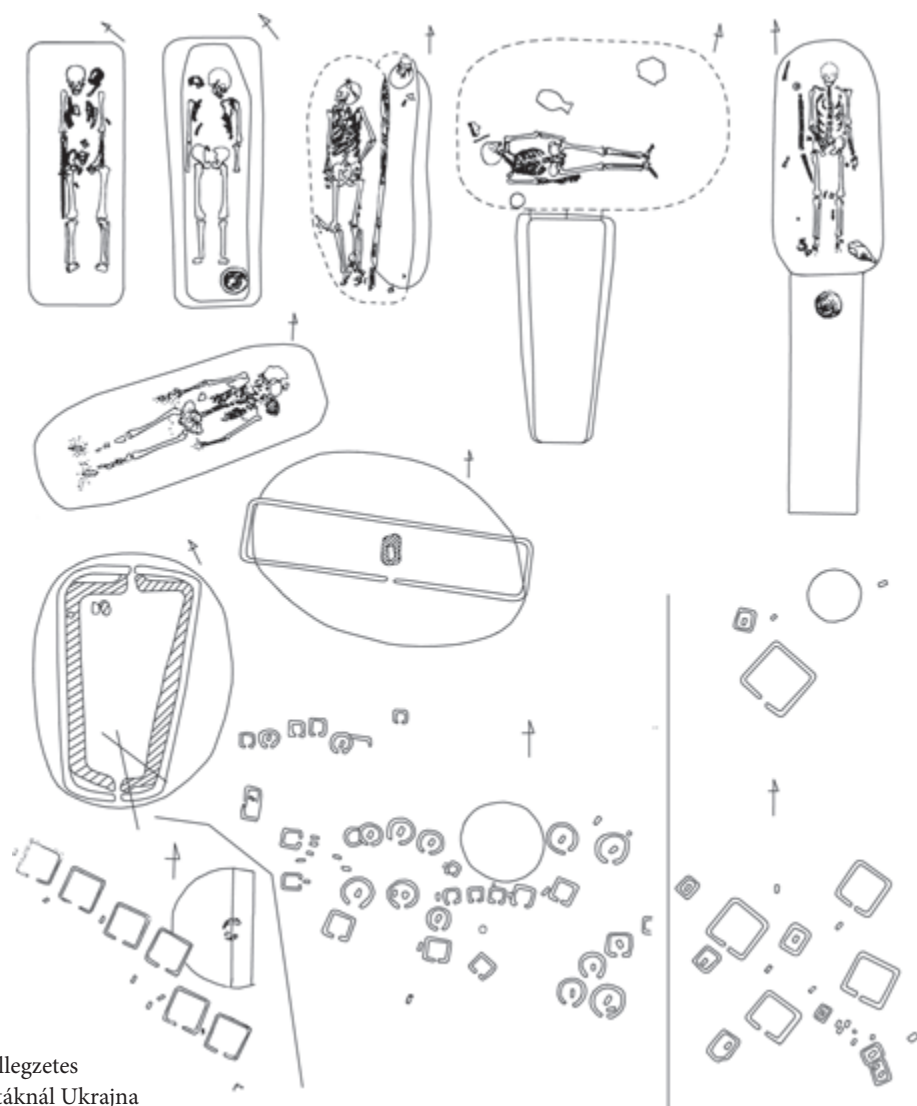
⁴⁸⁸ Az alánok hun kori történetére a következő fejezetben részletesebben visszatérünk.

⁴⁸⁹ MINNS 1913. 614. 2. lj.

7. KÉSŐ SZARMATA KOR A SZTYEPPÉN (II–IV. SZÁZAD)

1. A KÉSŐ SZARMATA KOR RÉGÉSZETE

Az előző fejezetben megpróbáltuk végigkövetni az írott források alapján, hogy milyen nyomokat hagytak az alánok a hun kor kezdetéig ismert történeti eseményekben. Most lássuk, mit tudunk a kor sztyepei régészetéről! Bevezetésképp annyit, hogy a szarmata kultúra komoly változásokon ment át elterjedésének egész hatalmas területén. A regionális különbségek ennek ellenére a korábbiakhoz hasonlóan megmaradtak. A fő tömegek továbbra is a Don és a Volga völgyében koncentrálódtak, míg a Dél-Urálban már a megelőző korszakban – alighanem a nagyfokú szétvándorlás következményeként – megritkultak a leletek, és a késő szarmata korban sem növekedett a számuk;⁴⁹⁰ a Fekete-tenger partvidékén pedig egyenesen csökkent a szarmata lakosság.⁴⁹¹ A szóban forgó változások nem egyenlő mértékben érintették az egyes területeket.

143. kép • A temetkezési rítus jellegzetes típusai a késő szarmatáknál Ukrajna területén (SZIMONYENKO 2004. risz. 9. alapján)

⁴⁹⁰ PSENYICSNYUK 1983. 131.

⁴⁹¹ MOSKOVA 1989A. 191.

A viszonylag kis lélekszámú Dél-Urál-vidéken a II. század közepén hirtelen törés következett be mind a rítusban, mind az anyagi kultúrában, a korábbi tradíciók eltűntek. Nem így a nyugatabbi területeken, ahol a régi és az új sokáig egymás mellett élt.⁴⁹² A Volga és Don közén a késő szarmata kultúra elemei később jelentek meg, mint a Volgától keletre. A regionális különbség továbbélését jelzi az a tény, hogy a keleti területeken, vagyis az Alsó-Volga- és a Dél-Urál-vidéken a primer (önálló kurgánnal rendelkező) sírok az összes temetkezés 95%-át teszik ki, a Volga–Don közén 50%-át, míg a Fekete-tenger partvidékén a tendencia megfordul, és a szekunder (kurgánokba másodlagosan beleásott) sírok kerültek többségbe az önálló sírhalommal rendelkezőkhöz képest.⁴⁹³

Az egyes nagyobb régiókon belül az utóbbi időben kisebb területi egységeket sikerült a kutatóknak elkülöníteniük. Így például a Volga–Don közén négy csoport körvonalazódott. Az egyes kisebb területek korábbi lakói nyilvánvalóan nem egyforma mértékben keveredtek a bevándorlókkal.⁴⁹⁴

Ezeknek a változásoknak a hátterében egyes feltételezések szerint távoli területekről meginduló népmozgásokat tételezhetünk fel. Nevezetesen a II. század elején Észak-Baktriából elmozdultak az ott élő nomádok (lezáródik jó néhány temető: Aruktausz, Tulhar, Kokkum). Ez Közép-Ázsiában népmozgást idézett elő, amely az egész sztyeppét érintette. A többi között a Dél-Urál déli részét is elfoglalták. Más csoportok a Volgáig jutottak el. Ez a vándorlás katalizálta a Volga–Don közén a késő szarmata kultúra kialakulását.⁴⁹⁵

A Don vidékén a II. század közepén jelent meg, majd a század végén stabilizálódhatott az új műveltség, melynek általános jellemzői: a halottak É–D-i tájolása, a keskeny, téglalap alaprajzú, padmalyos sírgödörök és a koponyatorzítás szokása. (A padmalyos sírok jellege egyébként erősen elüt a kora és közép szarmata

144. kép • A II. század második fele – III. század első fele közötti időszak lelőhelyei a Fekete-tenger északi partvidékén (SZIMONYENKO 1999. risz. 37. alapján)

⁴⁹² MOSKOVA 1994. 22.

⁴⁹³ MOSKOVA 1989A. 191. A kérdés jó és legutóbbi összefoglalása: KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006.

⁴⁹⁴ KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006.

⁴⁹⁵ MOSKOVA 1994. 22.

temetkezéseketől: a korábbiak tágas aknáival szemben a későiek csak „spórolós”, keskeny bejárati gödrökkel rendelkeznek – ebben sincs tehát kontinuitás.) A III–IV. században jelentek meg az árokkal kerített sírok⁴⁹⁶ (ez a Kárpát-medencei szarmaták körében mai ismereteink szerint immár általános rítuselemnek tekinthető).

A Dontól nyugatra ugyancsak a II. század közepétől regisztrálják a késő szarmata kultúra megjelenését, majd a század második felétől válik jól kitapinthatóvá a terjedése. A Fekete-tenger északnyugati partvidékén ekkor tűntek fel meg a kurgán nélküli temetők.⁴⁹⁷ A Dnyeper-völgy bal parti részén és a Dnyeszter–Duna között a domináns sírgödörforma a keskeny téglalap alaprajzú vagy az ovális. A III. század második felétől a IV. század közepéig a temetkezési formákat a katakombák és a padmalyok uralják. A sírok árokkal kerítésének rítusa, amely ebben a régióban csaknem kizárólag a Dnyeszter és Prut közére

145. kép • A III. század második fele – IV. század közötti időszak lelőhelyei a Fekete-tenger északi partvidékén (SZIMONYENKO 1999. risz. 38. alapján)

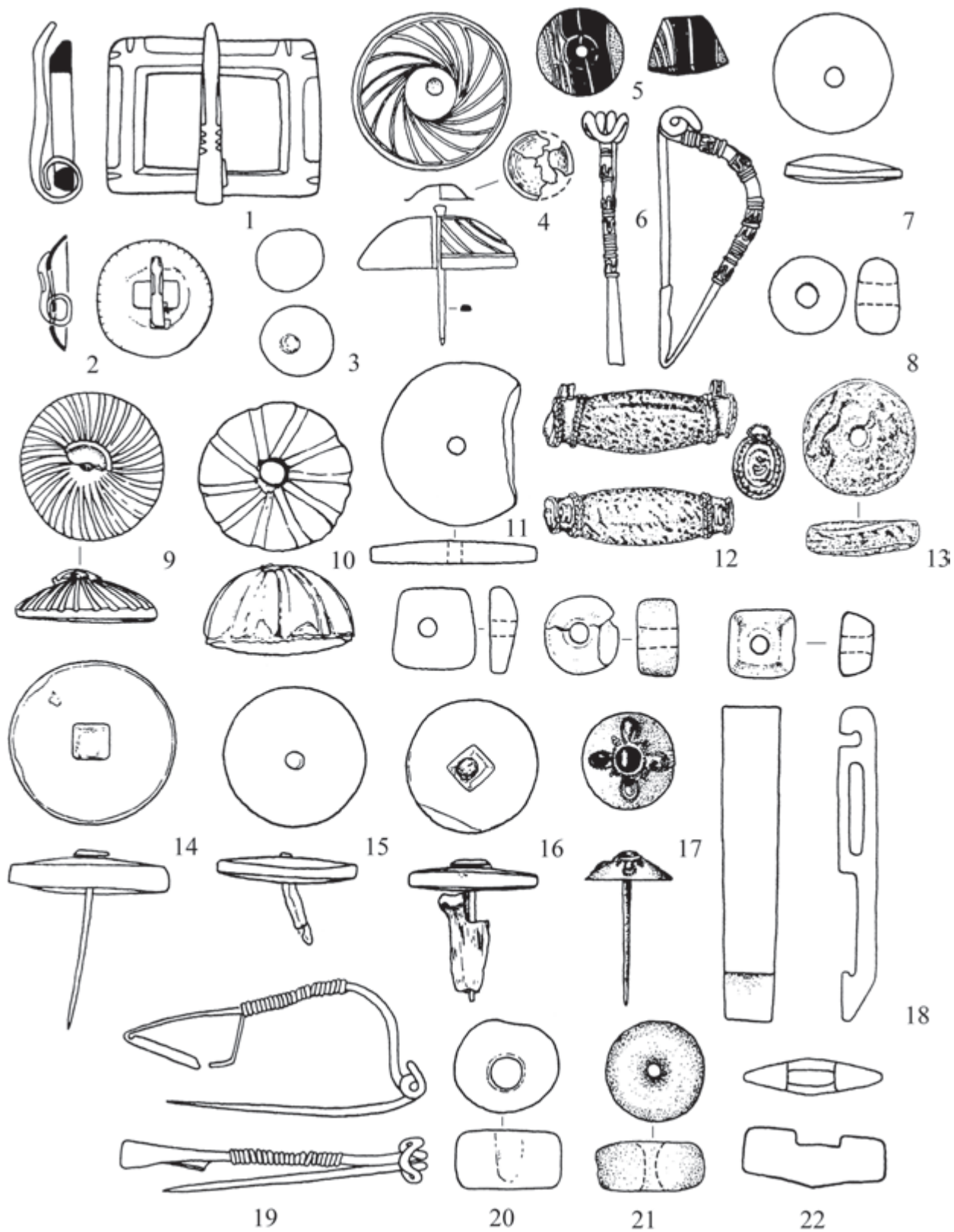
korlátozódik, az I. század második – II. század első felére keltezett két temetőből ismert, jellemzővé azonban csak a II. század második felétől válik és a IV. századig kimutatható. Ugyanakkor egy-egy temetőn belül létezik a sír nélküli négyzetes árok jelensége, amelynek egyetlen analógiáját a Középső-Donnál figyelték meg.⁴⁹⁸ (143. kép)

Feltűnő, hogy az ukrainai lelőhelyek két jól körülhatárolható régióban koncentrálnak: nyugaton a Duna és a Dnyeszter mellékén, keleten a Dnyeper bal partján, az Azov-vidéken (144. kép). A terület nyugati

⁴⁹⁶ BEZUGLOV–ZAHAROV 1988.

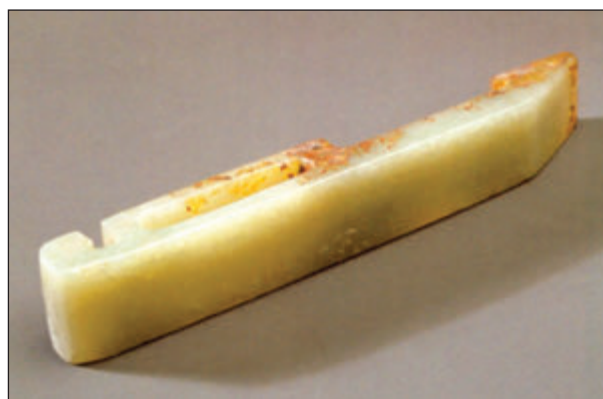
⁴⁹⁷ Ezt azzal szokták összefüggésbe hozni, hogy a szarmaták ezen a területen fokozatosan felhagytak volna a nomád életformával és letelepedtek. A.V. Szimonyenko cáfolja ezt a nézetet: szerinte a terepen rosszul megfigyelt, szétszántott kurgános sírokról van szó, amire a temetkezések felett gyakran látható elütő színű folt is utal (SZIMONYENKO 1999.).

⁴⁹⁸ SZIMONYENKO 1999. – további irodalommal. Újabb van adatunk e rítus (a sír nélküli szögletes árok) alföldi megjelenésére is (Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya – Istvánovits Eszter ásatása).

146. kép • Don-vidéki késő szarmata kardszerelések és kísérőleleteik (BezUGLOV 2000. risz. 5. alapján)

fele a romániai és a magyarországi leletekkel áll kapcsolatban, míg a keleti anyag Don–Volga-vidéki rokonságokat mutat. Ez a kettéosztottság csak felerősödik a késő szarmata kultúra utolsó időszakában, a III. század második felében – IV. század közepén (**145. kép**), amikor Ukrajna területének középső része gyakorlatilag – legalábbis szarmata szempontból – elnéptelenedik.⁴⁹⁹ Ezt a jelenséget a gót háborúkkal szokták összefüggésbe hozni, bár tendenciájában már korábban megvolt,⁵⁰⁰ és így nem lehet egyértelműen a gótok számlájára írni.

147. kép • Nefrit kardfüggesztő a II–III. századi Szladkovszkij temetőből (19. kurgán 1. sír) (LOR 2001. 246., Nr. 282. alapján)

Az anyagi kultúrában számos keleti jellegzetesség figyelhető meg: ezek közé tartoznak a hosszú kardok markolatát lezáró kalcedon- és más kőgombok (**146. kép** 4., 9., 11., 17., 20., 21.), illetve a nefrit kardfüggesztőtagok (**146. kép** 24., **147. kép**).⁵⁰¹ Az ilyen típusú fegyvert viselő, sajátos lószerszámmal eltemetett, sokszor torzított koponyájú katonai vezetők meglepően egységes jellegű sírjai jól kirajzolható csoportokban jelentkeznek. Egy ilyen csoportot lehet elkülöníteni a Dél-Urál-vidéken, egy másikat az Alsó-Donnál.⁵⁰² Sajátos módon a szóban forgó sírok legnyugatibb előkerülése a Kárpát-medence (Vizedpuszta/Vizejdia, Hévízgyörk – **148. kép**).⁵⁰³ A késő szarmata arisztokrata csoportot elsőként körvonalazó Szergej Ivanovics Bezuglov kiemelte, hogy szemben a korábbi időszak doni előkelőivel, akiket nehéz aranyékszerekkel és súlyos, arannyal díszített ruhában temettek el, a II. század közepe – III. század közepe közötti periódus vezetőit egészen más értékrend jellemzi. A pompánál sokkal nagyobb hangsúlyt fektettek lovuk felszerelésére, valamint fegyverzetük megbízhatóságára és kidolgozottságára (ilyen temetkezés például a Don deltájában Valovij 1. temető 25. kurgánjának 1. sírja – **149. kép**). A csoport harci felszerelésének uniformizáltsága arra utal, hogy magas fokú katonai hierarchia létezett. Ez a típusú szervezettség talán annak a jele, hogy komoly ellenféllel csatáztak, mint amilyen a Római Birodalom lehetett a markomann háború idején (lásd a III.3.3. fejezetben!).⁵⁰⁴ Az új harcosok megjelenése nem hagyta érintetlenül Tanais városát sem, ahol a temetőben feltűntek az É–D-i tájolású sírokban eltemetett torzított koponyás halottak. Ezzel párhuzamosan a város onomasztikai anyagában elterjedt az iráni eredetű neveknek egy olyan csoportja, mely korábban nem jelentkezett.⁵⁰⁵ A III. század közepén aztán a csoport temetkezései megszűntek, és a doni nomádok kultúrája

⁴⁹⁹ SZIMONYENKO 1994. 16–17.

⁵⁰⁰ SZIMONYENKO 1999. risz. 11., 37., 38. A közép szarmata leleteket ábrázoló térképen a Dnyeszter és Dnyeper közötti terület sűrű megtelepülésről tanúskodik (**93. kép**). A II. század második fele – III. század első fele közötti periódus térképén csak mutatóban találunk szarmata lelőhelyeket ugyanazon a területen (**144. kép**), míg a III. század második felétől egyáltalán nem (**145. kép**).

⁵⁰¹ A kardok prototípusát Parthiában, Baktriában, a kusán területen, illetve Szogdiában találták meg – BEZUGLOV 2000. 178–180.

⁵⁰² BEZUGLOV 1997., BEZUGLOV 2000. 179.

⁵⁰³ KULCSÁR 1998A.

⁵⁰⁴ BEZUGLOV 1997. 138.

⁵⁰⁵ KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006. 132.

	<i>Hévízgyörk</i>	<i>Vizesdpusztá</i>	<i>Azov</i>
„mágikus” kardcsüngő			
kardmarkolat- dísz			
kard	<i>hossza: 87,2 cm</i>		<i>hossza: 89 cm</i>
pecek nélküli lószerszám-csat			
lószerszámot díszítő gyöngy			
üvededény			

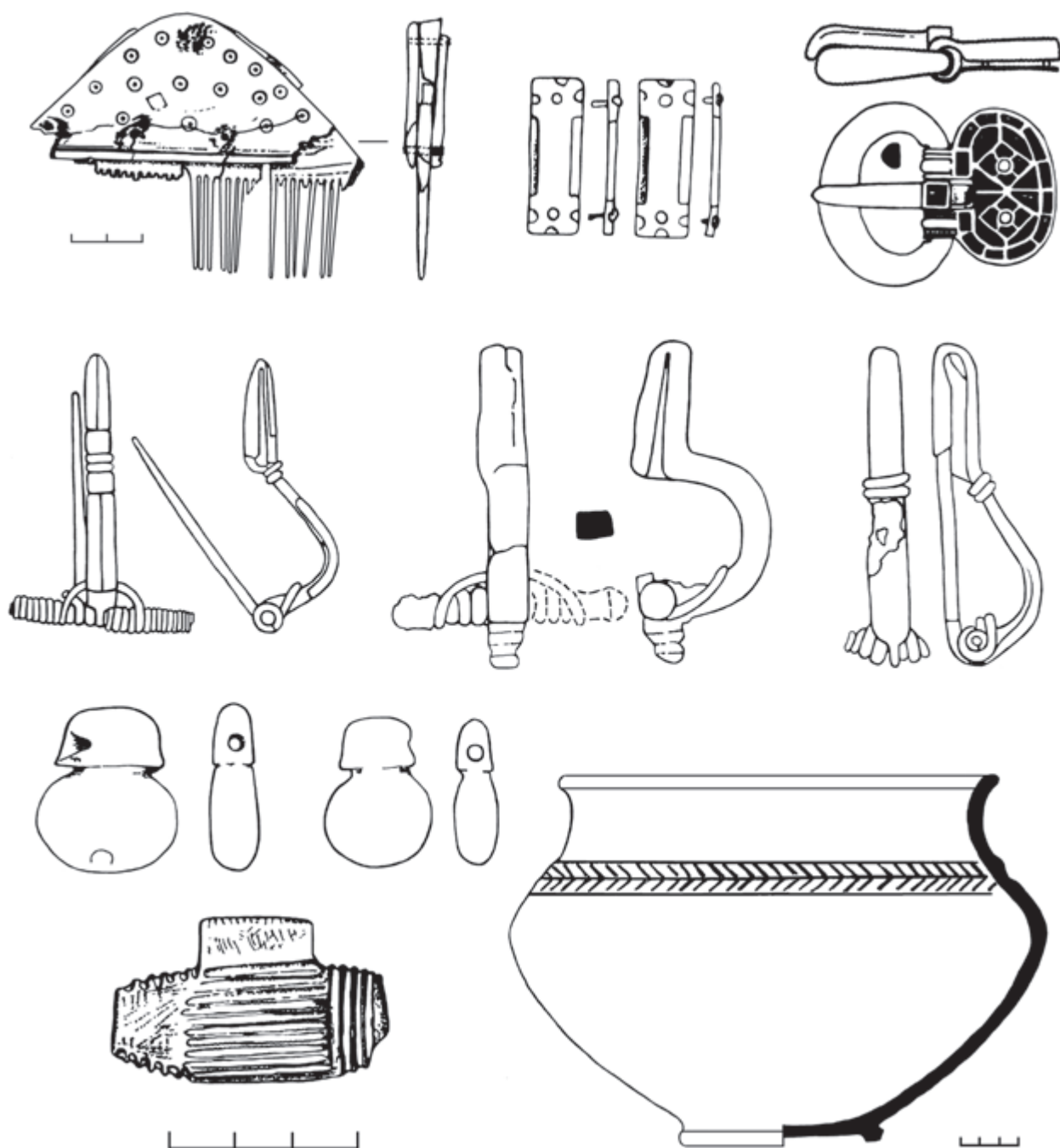
148. kép • Az Alsó-Don-vidéken élő késő szarmata harcos elit leletanyagának több eleme megtalálható az alföldi szarmatáknál (Hévízgyörk: DINNYÉS 1991. 3. kép 15., 13. kép 3–4., 10., 14. kép 18. alapján; Vizesdpusztá: VADAY 1986. Abb. 1: 12., 15., Abb. 2: 9., Abb. 3: 1–3. alapján; Azov: BEZUGLOV 1997. risz. 2. alapján)

149. kép • Valovij 1. temető 25. kurgán 1. sír: II-III. századi előkelő lószerszám (SZOKROVICSA 2008A. 146-151., Nr. 66-71. alapján)

150. kép • Az Sz.I. Bezuglov által tanaita aláának meghatározott Azov–Aerodrom I. 2. kurgánjának polikróm lószerszáma (SZOKROVISCZA 2008A. 156., Nr. 79. alapján)

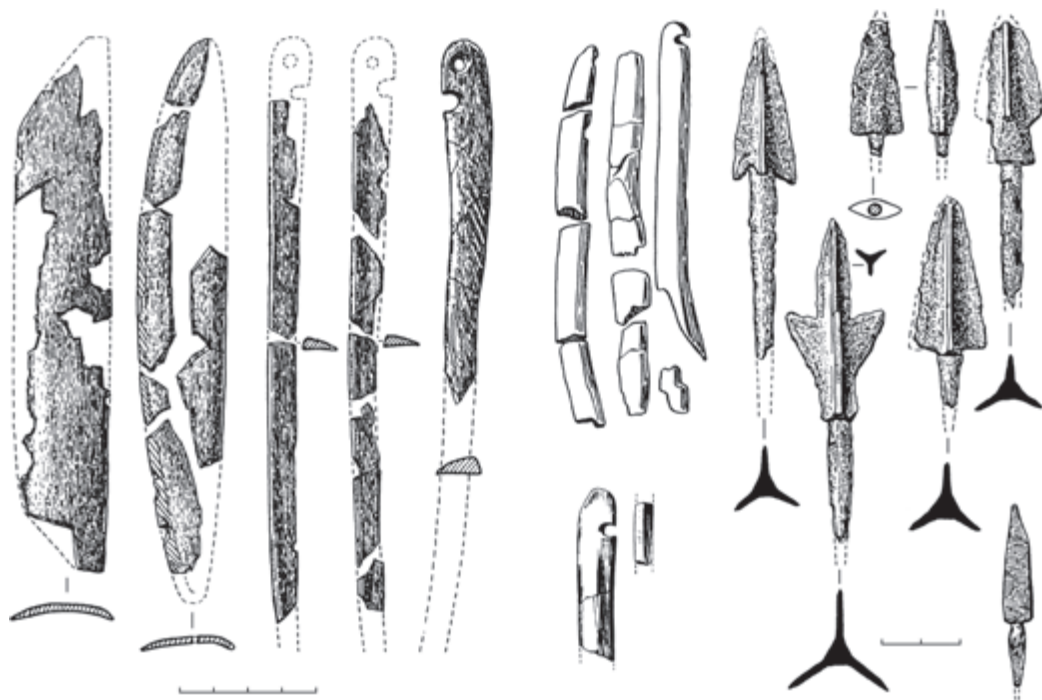
151. kép • Nyugati tárgyak Don-vidéki tanaita alán temetkezésekből (BEZUGLOV 2003. Abb. 6. alapján)

sokban hasonult a Kaukázus előterének középső és északkeleti vidékéhez.⁵⁰⁶ Ammianus alapján, aki leírja, hogy a hunok „betörték azoknak az alanusoknak a területére, akik szomszédai a greuthungusoknak, s akiket tanaitáknak szoktak nevezni”,⁵⁰⁷ az alsó-Don-vidéki IV. századi leleteket a tanaita alánokkal azonosították, lévén, hogy

- 1) a Tanaisnál lévő temetkezésekről van szó,
- 2) a gótnak meghatározott Csernyahov kultúrával szomszédos területen,
- 3) a IV. századra keltezhető.

⁵⁰⁶ BEZUGLOV 1997. 138.

⁵⁰⁷ AMMIAN. XXXI.3.1.

152. kép • Az ún. hun típusú íjak csontmerevítői (Porogi, Uszty-Labinszkaja 29. kurgán 1. sír és Szuszli 51. kurgán 1. sír), valamint a hozzájuk tartozó nyílhegyek (Porogi) már a középső szarmata időszakban feltűnnek, de a késői periódusban válnak gyakorivá (SZIMONYENKO 2010. risz. 65–66., 68. alapján)

153. kép • Közép-Ázsiából szétterjedő szokás volt a koponyatorzítás, mely a késő szarmata korban általános divattá vált a sztyeppén is. Torzított koponyájú közép-ázsiai uralkodó, Vima Kadphises (165–232) kusán király pénze (WEIHRAUCH 1996. Abb. 115. alapján)

A csoport tagjait jellemzően katakombába cloisonné és polikróm díszítésű préselt ötvöstárgyakkal temették el (**150. kép**). A III. században még viszonylag ritkán, a IV. században mind gyakrabban fordulnak elő csernyahovi jellegű darabok a tanaitáknál (**151. kép**).⁵⁰⁸

A késő szarmata kor további új jellemző leletei közé tartoznak a keleti eredetű nagy íjakra utaló íjmerevítő csontlemezek és nyílhegyek (**152. kép**). A török, a lószerszám díszítőstruktúrája (**149. kép**) Közép-Ázsiában, Iránban és Gandharában (Észak-Indiában, a Kusán Birodalom területén) találnak analógiáakra.⁵⁰⁹ Előzményeiket felfedezhetjük már korábban – a közép szarmata időszakban. Egyes közép-ázsiai kerámiafajták is feltűnnek a késő szarmata anyagban. Minden bizonnyal ugyancsak közép-ázsiai eredetű a koponyatorzítás szokása (**153. kép**), és egyértelműen egy keletről érkező népeség hullámához kell kötnünk

⁵⁰⁸ BEZUGLOV 1990., BEZUGLOV 2003. A gót-alán határral kapcsolatban a források (AMMIAN. XXXI.3.1. és IORD. 126.) alapján Harmatta J. ugyancsak arra a végkövetkezésre jutott, hogy a hunok a Don és Dnyeper közti területen különféle török törzsek mellett az alánokat találták – a gótok erre a vidékre nem terjesztették ki uralmukat (HARMATTA 1975. 257.).

⁵⁰⁹ BEZUGLOV 2000. 180–181.

a mongolid elemek megszorodását az antropológiai anyagban.⁵¹⁰ A keleti innovációk sokasága nem újdonság a szarmata kultúrák történetében, hiszen szinte minden új korszak hajnalán ezt figyelhetjük meg.

A késő szarmata korszakot és kultúrát – annak ellenére, hogy a régészeti jelenségek nagymértékben eltérnek az I. századi széles sírgödrös, diagonális rítusú temetőkben megfigyeltektől – a kutatók általában ugyancsak az alánokhoz kötik. A források adatai alapján ez indokolt is, magyarázatra szorulnak azonban a rítusban és leletanyagban egyaránt kimutatható jelentős változások. Itt megint hangsúlyoznunk kell, hogy az alán törzsszövetségről van szó, hiszen – ahogyan a korábbi időszakokban is – a régészeti leleteken belül etnikailag közelebből nem meghatározható csoportokat lehet körülhatárolni, melyek rítusukban és anyagi kultúrájukban eltérnek egymástól.

2. NÉPMOZGÁSOK A SZTYEPPÉN A III–IV. SZÁZADBAN

A III. században – mint arra a fentiekben már utaltunk – különös események színterévé vált egyfelől az egész eurázsiai sztyeppe, másfelől Közép-Ázsia és az Iráni-medence. A Távols-Keletről szintén szokatlan történésekről értesülünk. Induljunk el Kelet felől!

A kínaiak látómezejéből fokozatosan eltűntek a hiung-nuk, és ezzel párhuzamosan az európaiak egyre közelebből megismerkedtek a hunokkal.⁵¹¹ Elsőként a II. században Ptolemaiosnál találkozunk Európai Sarmatia leírásánál egy hun csoporttal, amelyet a következőképpen lokalizált: „A bastarnák és a roxolánok között vannak a hunok” (28. kép).⁵¹² A III. század végén Dionysios Periegetés görög földrajzi író *unnok* néven jelöl egy népet a Kaszpi-tengertől északra fekvő pusztán (135. kép). Örmény forrás ír a masszagetákkal és alánokkal szövetséges hunokról egy 330-as években lezajlott armeniai háború kapcsán,⁵¹³ ami arra utal, hogy szállásterületük nem lehetett messze a Kaukázus déli oldalától.

A korai forrásadatokra hivatkozva I.P. Zaszecskaja felvetette, hogy a hunok európai jelenlétének régészeti bizonyítékai is megjelentek már a II. század előtt. Az alsó-Volga-vidéki Szuszli temető 51. kurgánjának temetkezésére utalt. A fiatal férfit a környéken idegen, a hiung-nukéhoz hasonló fegyverekkel (154. kép) temették el, ahogyan arra már könyvünk II.5.6. fejezetében utaltunk. Ezek a leletek a harcos hun etnikumára utalnának, és mint ilyen, ez lenne a hunok megjelenésének első (a II. század elejénél mindenképpen korábbanra keltezhető) régészeti bizonyítéka az európai sztyeppén. A hun-alán/szarmata korai (Kr. u. I. sz. vége – II. sz. eleje) kapcsolatoknak nem ez az egyedüli lenyomata. Hivatkozhatunk itt az uszty-labinszkajai (Kubán-vidék), a bitaki (Szimferopol, Krím) és a porogi (Dnyeszter bal part) nyílhegyekre, amelyek alapján ugyancsak felvetődött a hun eredet lehetősége (152. kép).⁵¹⁴

A hunok mind intenzívebb nyugati mozgása ellenére a késő szarmata leletanyag csak a IV. század végére tűnik el a Volga–Don közötti vidékről.

Időközben megindult egy másik nagy népmozgás, mégpedig a germánoké. A III. század elejétől a Baltikum felől vándorló keleti germán törzsek a 230-as évekre elérték az Észak-Pontust. Nyomásukra a Kárpátok keleti peremén élő – dákokkal rokon – karpok nemcsak Dacia provinciát támadták mind

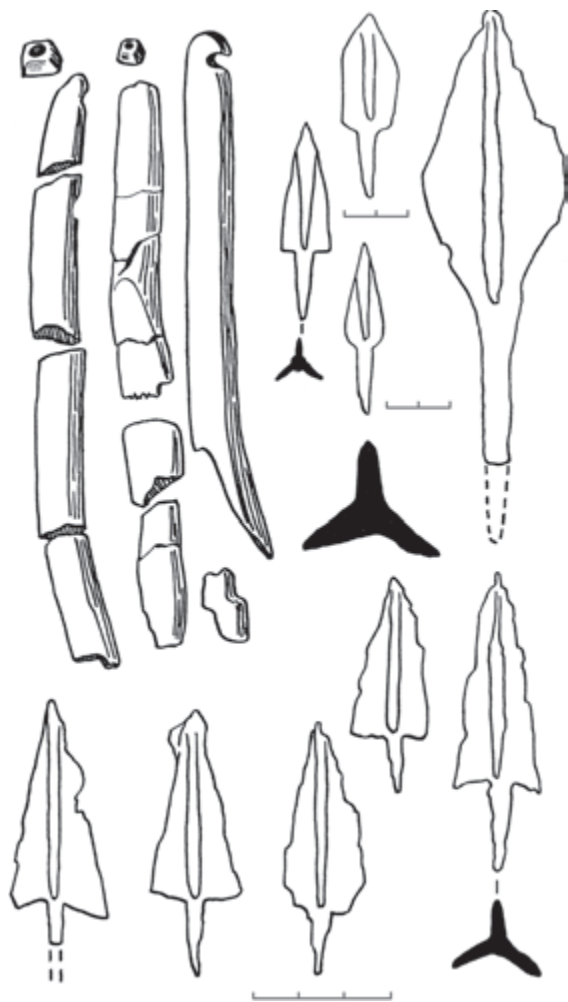
⁵¹⁰ SZKRIPKIN 1990. 220–222.

⁵¹¹ A hiung-nu – hun azonosítás szövevényes kérdésére és roppant kiterjedt irodalmára itt nem szeretnénk kitérni. Lásd például MAENCHEN-HELFEN 1973. 367–375., THOMPSON 2003. stb.

⁵¹² PTOLEM. 3.5. – saját fordításunk angolból.

⁵¹³ ALEMANY 2000. 292–293. Lásd még a II.6.3. fejezetben!

⁵¹⁴ ZASZECKAJA 1982. 63–64., PUZDROVSKIJ 2001A. 133. risz. 7: 5v., SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 44–46. A porogi férfi (81. kép) távol-keleti kapcsolataira utal egyébként az öve is. Kérdés persze, hogy ezek a tárgyak valóban etnikai jelenlét jelzői-e vagy „csupán” a hun-szarmata/alán érintkezés emlékei.

154. kép • Az Alsó-Volga-vidék leletanyagában a Szuszli 51. kurgán fegyverei idegenek: felvetődött, hogy az ott eltemetett fiatal férfi hun etnikumára utalnának (HAZANOV 1971. tabl. XVII: 7. és tabl. XXI: 17., 19., 22–28. alapján)

rületen a III. század közepén komoly változások követhetők nyomon a temetők leletanyagában. Az utóbbi időben egyre többen érvelnek amellett, hogy az újonnan megjelenő tárgyakat és szokásokat magukkal hozó hullám a Kaukázus északkeleti részéről érkezett. Erre mutatnak az antropológia eredményei is. Ugyanakkor az észak-kaukázusi jövevények – alánok? – minden jel szerint elszigetelték a régiót hagyományos kapcsolataitól: megszűnt a kereskedelem az Alsó-Don-vidékkel, leállt a bosporusi import.⁵¹⁸

Feljebb már utaltunk rá, hogy ugyanebben az időben ugyancsak erős észak-kaukázusi impulzus érzékelhető az alsó-doni szarmatáknál. Az alábbiakban pedig rámutatunk, hogy a Krímben a késő szkíta lakosságot észak-kaukázusi alánok váltották fel. Mindezek az események feltűnő módon egybeesnek. Úgy tűnik tehát, hogy az Észak-Kaukázusból induló alán(?) expanzió(?) igen nagy kiterjedésű volt, többirányú, és a Dontól keletre lévő szarmatákat jelentősen érintette.

sűrűbben, hanem az al-dunai roxolánokat is.⁵¹⁵ Nem világos, hogy milyen folyamatok játszódtak le Európai és Ázsiai Sarmatiában. A Dnyeper és a Dnyeszter közti területéről gyakorlatilag már a II. század végétől csaknem teljesen eltűntek a szarmata leletek. A III. század közepén megszűntek a Felső-Don-vidék szarmata és szarmata színezetű emlékei is. Kérdés, hogy elfogadható-e a kutatásnak az az egyöntetű elképzelése, hogy ennek oka a gót előnyomulás, az ún. Csernyahov kultúra térhódítása.⁵¹⁶ Avagy az események logikája fordított: azért tudtak a gótok behatolni erre a területre, mivel az a szóban forgó időszakban – jelen tudásunk szerint – elnéptelenedett. Amennyiben ezt a képet a jövőbeni kutatások alátámasztják, el kell gondolkodnunk azon az lehetőségen, hogy a nagy markomann-szarmata háborúkat követően a Dnyeszter és Dnyeper közének kiürülése egyenes összefüggésben van az alföldi szarmata népesség „demográfiai bummjával”.

Nehezen képzelhető el, hogy a sztyepei eseményeknek kizárólag a gót vándorlás az oka. A germánok ugyanis az erdőzóna felől, gyalogos harcosokként indultak hódító útjukra. Alig érthető, hogy a „sztyepei uraival”, a fejlett lovas nomád hagyományokkal rendelkező szarmatákkal/alánokkal „otthonukban” könnyedén el tudtak volna bánni. Nem véletlen, hogy Herwig Wolfram komolyan számításba vette az iráni komponens fontosságát az új sztyepei germán hatalmi szféra alakításában és etnikai összetételében.⁵¹⁷

Az még kevésbé magyarázható a gótok megjelenésével, hogy a Volgától keletre lévő szarmata szállásterületen a III. század közepén komoly változások követhetők nyomon a temetők leletanyagában. Az utóbbi időben egyre többen érvelnek amellett, hogy az újonnan megjelenő tárgyakat és szokásokat magukkal hozó hullám a Kaukázus északkeleti részéről érkezett. Erre mutatnak az antropológia eredményei is. Ugyanakkor az észak-kaukázusi jövevények – alánok? – minden jel szerint elszigetelték a régiót hagyományos kapcsolataitól: megszűnt a kereskedelem az Alsó-Don-vidékkel, leállt a bosporusi import.⁵¹⁸

⁵¹⁵ ALFÖLDI 1940. 167.

⁵¹⁶ Az adatokat A.V. Szimonyenko akadémiai doktori disszertációjából merítettük (SZIMONYENKO 1999.). Lásd még MEDVEGYEV 2004. 92., LEVADA 2006.

⁵¹⁷ WOLFRAM 2001. 19–20.

⁵¹⁸ KRIVOSEJEV 2004. 121–123. – további irodalommal.

Mint láttuk, ebben az időszakban már tudunk a hunok hatásáról (esetleg jelenlétéről) a szarmaták körében. Felmerül a kérdés, hogy az újabb hatalmi (és etnikai) átrendeződés háttérében nem az ő előretörésüket kell-e sejtenuünk. Mindez persze ma még csak hipotézis. Ahhoz, hogy e korszakot megértsük, szükséges lenne az újonnan kialakuló – és a Kárpát-medence régészetében is komoly szerephez jutó – Marosszentanna–Csernyahov kultúra alapvetően új szemléletű tanulmányozása.⁵¹⁹

A helyzet értékelésében egyúttal feltétlenül figyelembe kell vennünk a Közép-Ázsiában és az Iráni-medencében a III. században lezajló változásokat. Ennek a területnek a politikai térképe ugyancsak gyökeresen átalakult: a Parthus Királyságot felváltotta a Szaszanidák uralma, ami az egész térségre kihatott.

Alföldi András megfogalmazása szerint a III. században az egész „ismert világon” kimutatható egy általános krízis. Érinti ez a Római Birodalmat éppúgy, mint a barbár – köztük a perzsa – területeket.⁵²⁰ A III. század „világválsága” (Weltkriese) tehát a hun, a gót és a Szaszanida expanzió időszaka. Természetesen legmindhárom kisebb-nagyobb mértékben hatott az általunk vizsgált nép(ek)re. Hogy van-e ezek között az események között összefüggés, és ha igen, akkor milyen mértékű, annak tisztázása további átfogó kutatások feladata. Ezeknek a vizsgálatoknak mindenképpen számolniuk kell azzal, hogy a III. század eleje Róma számára a viszonylagos nyugalom időszaka, valójában azonban „vihár előtti csendnek” bizonyult. A fenti események alighanem lekötötték a Birodalom ellenségeit, hogy azután annál nagyobb erővel zúduljanak rá a határokra mind a keleti fronton, mind a Duna-vidéken.

3. A GÓT VÁNDORLÁS, A MAROSSZENTANNA–CSERNYAHOV KULTÚRA

A szarmata történet szempontjából rendkívül lényeges az ún. Marosszentanna–Csernyahov kultúra⁵²¹ kialakulása és térhódítása, részletes elemzése azonban nagyon messze vinne témánktól. Ezért az alábbiakban csak rövid összefoglalásra vállalkozunk.

Több mint száz éve folyik a vita arról, kiket kell látnunk a rendkívül heterogén Csernyahov kultúra hordozóiban. A politikai divatoktól függően tartották már szlávnak, germánnak és polietnikusnak, azaz több népből összetettnek. A ma többé-kevésbé elfogadott álláspont szerint egy erős görög-római hatásokról tanúskodó, gót alapú kultúra, amelynek számos kisebb-nagyobb csoportja létezett a maga jellegzetességeivel.

A régészeti adatok azt mutatják, hogy a II. század végén Kelet-Lengyelország és Volhínia (Nyugat-Ukrajna) területén a Przeworsk kultúrát Wielbark népesség váltja fel.⁵²² A Csernyahov kultúra kialakulása valamikor az ún. „szkíta”⁵²³ (vagy gót) háborúk idejére tehető, azaz 238–270 közé. Ezek a régészeti adatok jól szinkronba hozhatók a II–III. század fordulóján meginduló gót vándorlással, amelyet – korábbi forrásokra és sagákra támaszkodva – a VI. századi Iordanes írt le (155. kép). Az új hazát kereső gótok

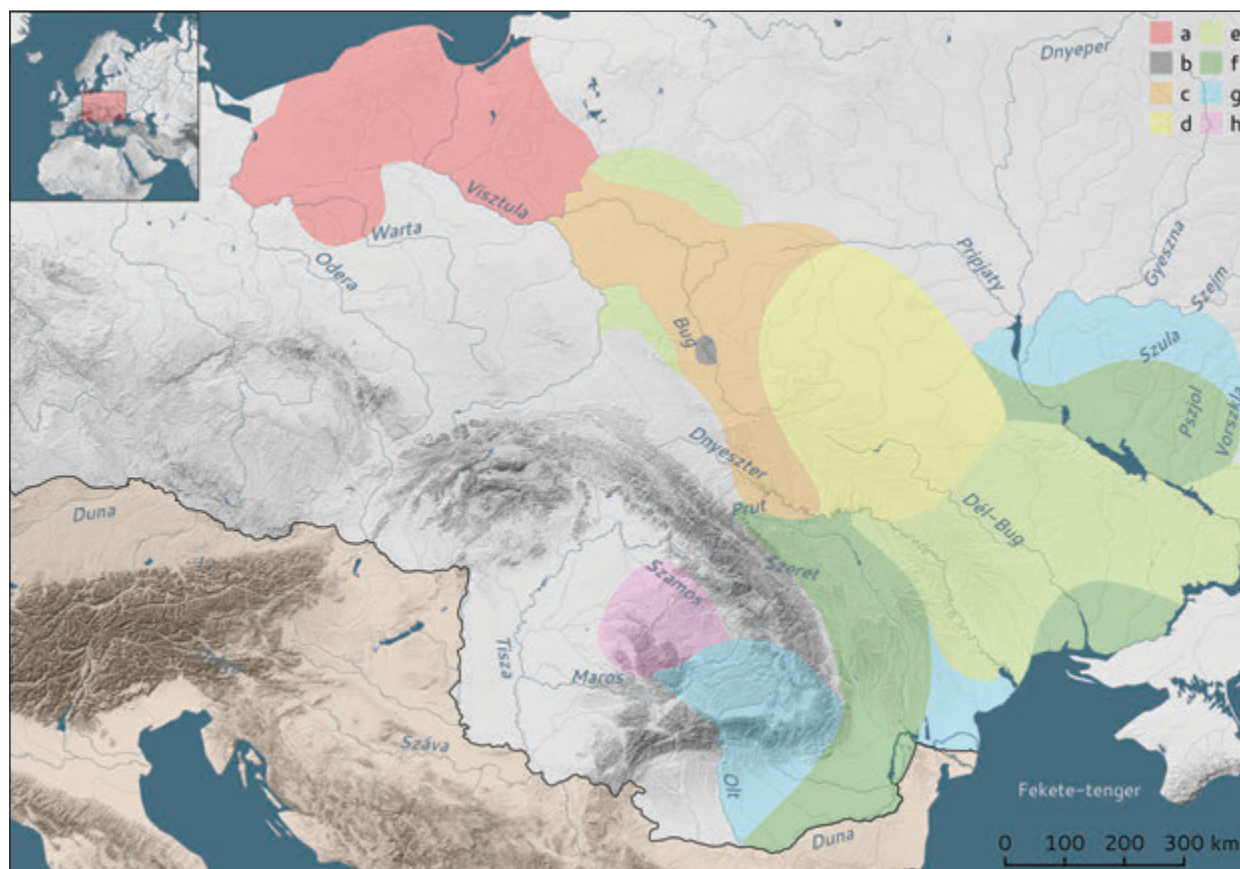
⁵¹⁹ A legfőbb problémának számunkra az tűnik, hogy különböző rítusú, anyagi kultúrájú csoportokat próbál egy kalap alá venni a kutatás, a hangsúlyt a hasonlóságokra téve, és rendre mellőzve az eltéréseket. Az utóbbi évtizedekben az ukrainai régészetben már szerencsére megfigyelhető a törekvés a különbségek elemzésére (például MAGOMEDOV 2001., lásd lejjebb).

⁵²⁰ ALFÖLDI 1967.

⁵²¹ Nevét a Kovács István által a XX. század elején feltárt erdélyi temető, és az ezzel csaknem egy időben Vikentij Vjacseszlavovics Hvojka által kutatott Kijevi kormányzóságbeli lelőhelyről kapta. A két névvel a rendkívül sokszínű, heterogén kultúra két regionális változatát – az erdélyit és a tág értelemben vett Dnyeper-völgyit – különböztetik meg. A kérdés kutatástörténetének és általában az egész kultúra régészetének és történetének legutóbbi monografikus összefoglalása: MAGOMEDOV 2001. A kultúra erdélyi ágának újabban fellendülő kutatását fémjelzi: ERDÉLY 2011. Az alábbiakban nagyrészt ezekre a művekre támaszkodunk. A gót történetéhez lásd WOLFRAM 2001. további irodalommal.

⁵²² Vandálokkal, illetve gótokkal–gepidákkal azonosított régészeti kultúrák. Eredetük Lengyelország területéhez kötődik.

⁵²³ Az Észak-Pontus környékén újonnan megjelenő gótokat a görög-római írók a sztyeppe népek hagyományos nevén szkítának aposztrofálták, innen a háborúk elnevezése is.

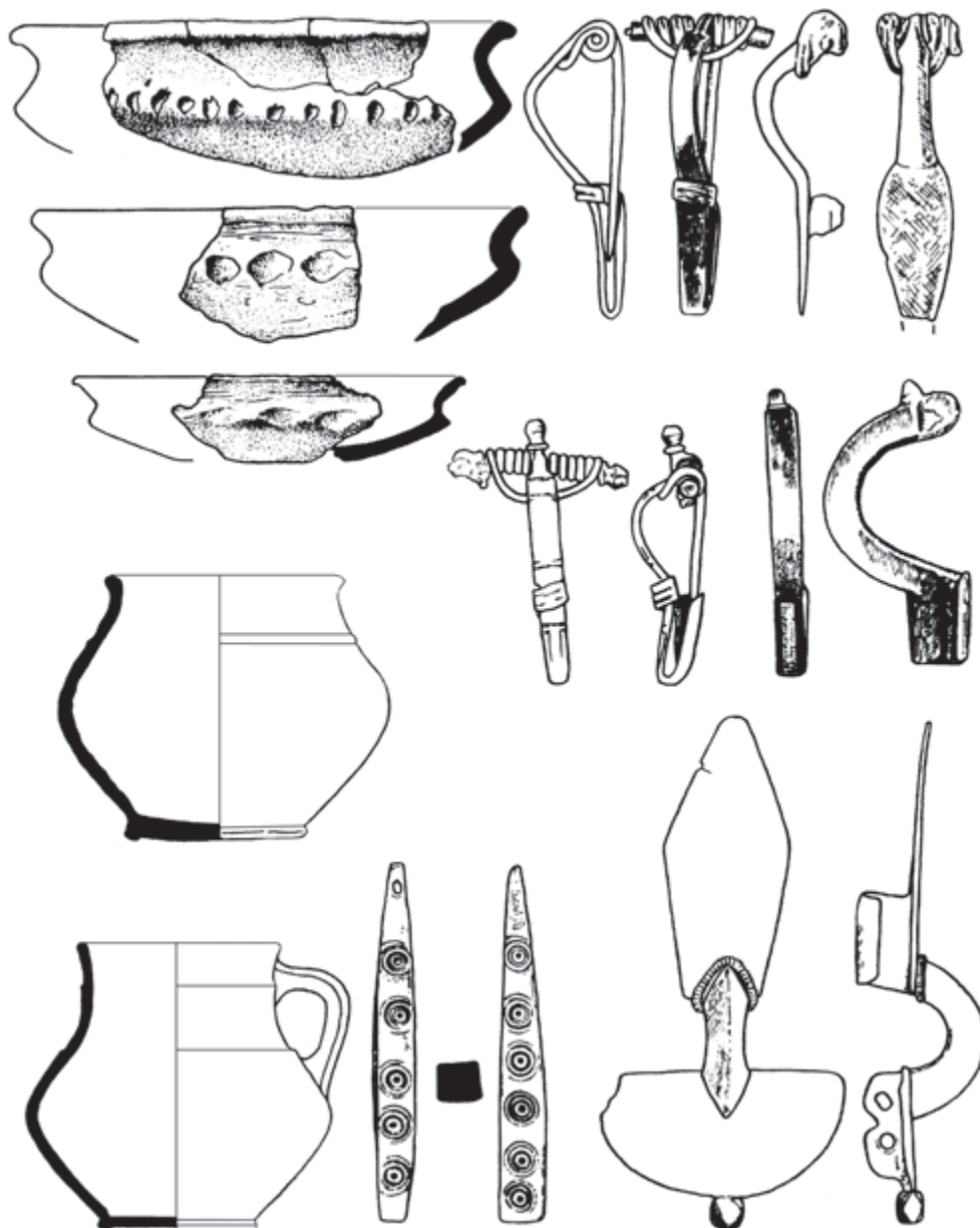

155. kép • A gót vándorlás egyes állomásai a: gót szállásterület a markomann háborút megelőző időszakról 180-ig (B₂ fázis), b: a vándorlás kiterjedése 200-ig (B₂/C₁ fázis), c: a vándorlás kiterjedése 230-ig (C_{1a} fázis), d: a vándorlás kiterjedése 255-ig (C_{1b} fázis), e: a vándorlás kiterjedése 280-ig (C_{2a} fázis), f: a szállásterület kiterjedése a III. század végéig (C_{2b} fázis), g: a vándorlás kiterjedése a IV. század közepéig (C₃/D₁ fázis), h: a 375-ös hun támadásig megszállt terület (D₁ fázis) (KOKOWSKI 1999. Abb. 59. alapján)

Filimer király vezetésével „miközben alkalmas lakóhelyeket és szállásokat kerestek, eljutottak Scythia földjére, amit az ő nyelvükön Oiumnak neveztek.” Innen továbbvándorolva és megütközve egy spalus nevű néppel „győzelmet szereztek, és innen már, mint győztesek Scythia legtávolabbi részére siettek, ami a Pontus-tengerrel szomszédos.”⁵²⁴ A pusztító al-dunai, balkáni, észak-pontusi és kis-ázsiai gót hadjáratok az antik kultúra olyan bástyáit prédálták fel, mint pl. Athén, Milétos és Korinthos. A háborúkkal, amelyek nem csak a római provinciák, de a barbaricum lakosságára nézve is súlyos következményekkel jártak, meglehetősen sokat foglalkoztak a római források és Iordanes. A gótok oldalán egyéb germán (vandál, taifal) és dák (karp) törzsek is harcoltak, sőt állítólag még átállt római katonák is. A „szkíta” háborúk egyik „eredménye” volt Dacia provincia feladása a 270-es években. Ugyanekkor a rómaiaknak végre sikerült úrrá lenniük a helyzeten. A Gothicus melléknevet kiérdemlő Claudius „kétezer barbár hajót és háromszázhuszezer harcost pusztított el, megsemmisítő csapást mérve rájuk, s ... akkora szekértáborot gyűjtatott fel, amekkorát az ilyen nagy létszám-ban levő barbárok csak képesek voltak kiállítani és felszerelni, s az összes családot római rabigára ítélte... A folyók felszínét pajzsok borítják, kardok és lándzsák fedik be az egész partot. A mezőket annyi csont lepi el, hogy ki sem látszanak alóla...”⁵²⁵

⁵²⁴ IORD. 4.27–28.

⁵²⁵ SHA Claud. VIII.4–6.

156. kép
 • Csernyahovi jellegű
 leletek Tanaiból
 (BEZUGLOV 2003.
 Abb. 3. alapján)

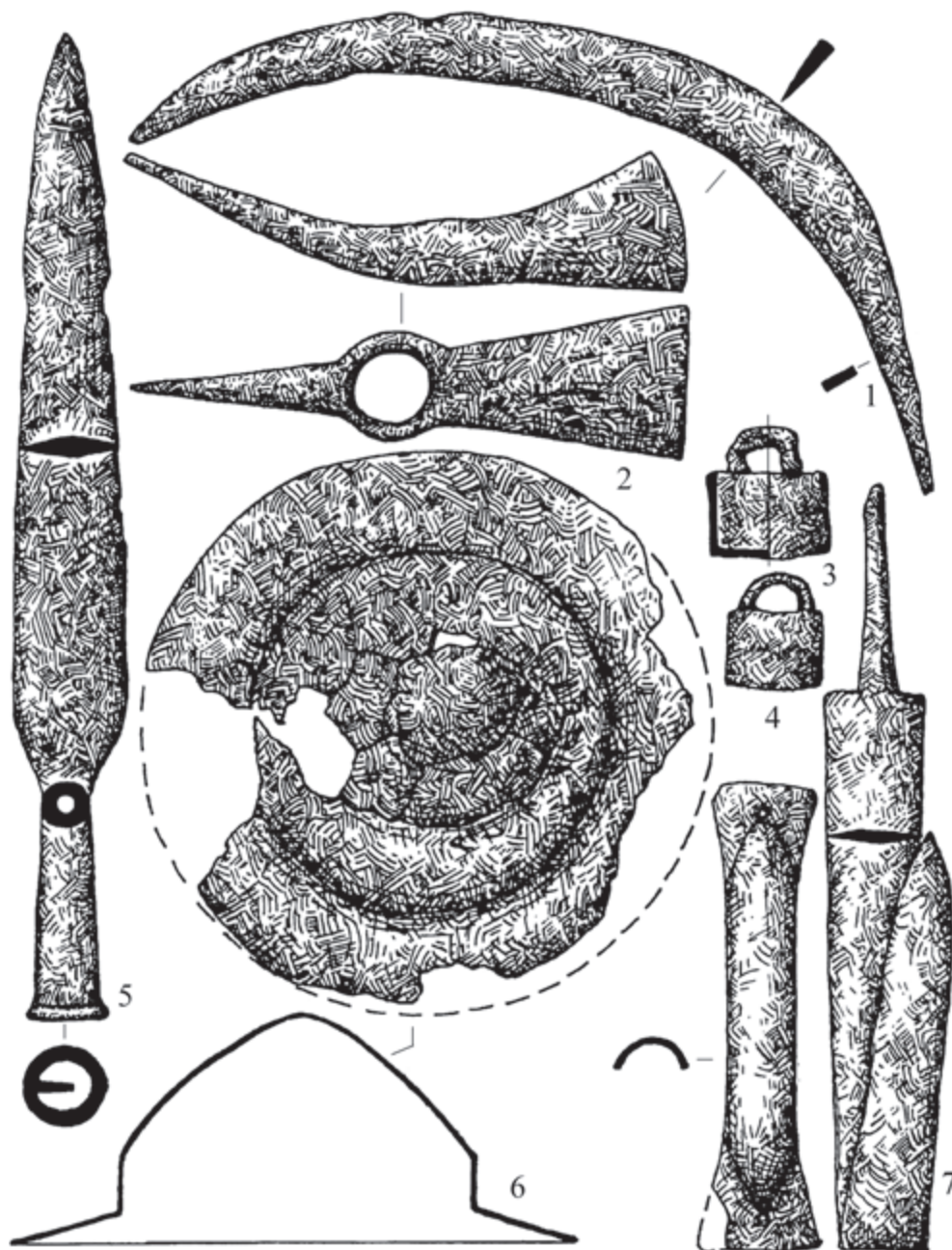
Tény, hogy az általunk vizsgált területen ebben az időszakban komoly pusztítás nyomait találjuk. Gorgippia pusztulása a nagy mennyiségű érme alapján 239–241 körülre datálható.⁵²⁶ A háborúk idején, 251–254 körül lerombolták Tanaist, a Don-deltában álló gazdag görög kereskedővárost. Korábban a kutatás ezt a boranok és herulok (és feltehetőleg a gótok) számlájára írta.⁵²⁷ Manapság felmerült egy olyan vélemény, hogy inkább a feljebb már bemutatott, az Észak-Kaukázusból induló iráni (alán?) expanzió vetett végett a város virágzásának.⁵²⁸ Pantikapaionban tűzvész pusztított. Olbiát és Tyrast talán a gótok foglalták el, akik súlyos csapást zúdítottak a Bosporusi Királyságra is, elpusztítva a Kercsi- és Tamany-félsziget több városát és falvát. Chersonésos 230-as évekből származó pusztulási rétegeit egy esetleges szarmata-alán támadással hozzák összefüggésbe.⁵²⁹ Innentől kezdve a Fekete-tenger partjáról indítottak tengeri támadásokat

⁵²⁶ ALEKSZEJEVA 2015. 8.

⁵²⁷ MAGOMEDOV 2001. 133–139.

⁵²⁸ KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006. 132. – további irodalommal.

⁵²⁹ DOROSKO 2016.

157. kép
 • Hamvasztásos germán leletek a Krímből (Csatir-Dag és Charax) (AIBABIN 2003. Abb. 5. alapján)

a Pontus különböző vidékei ellen. A gótok, boranok és herulok egy része a Maeotisnál telepedett le (156. kép).⁵³⁰

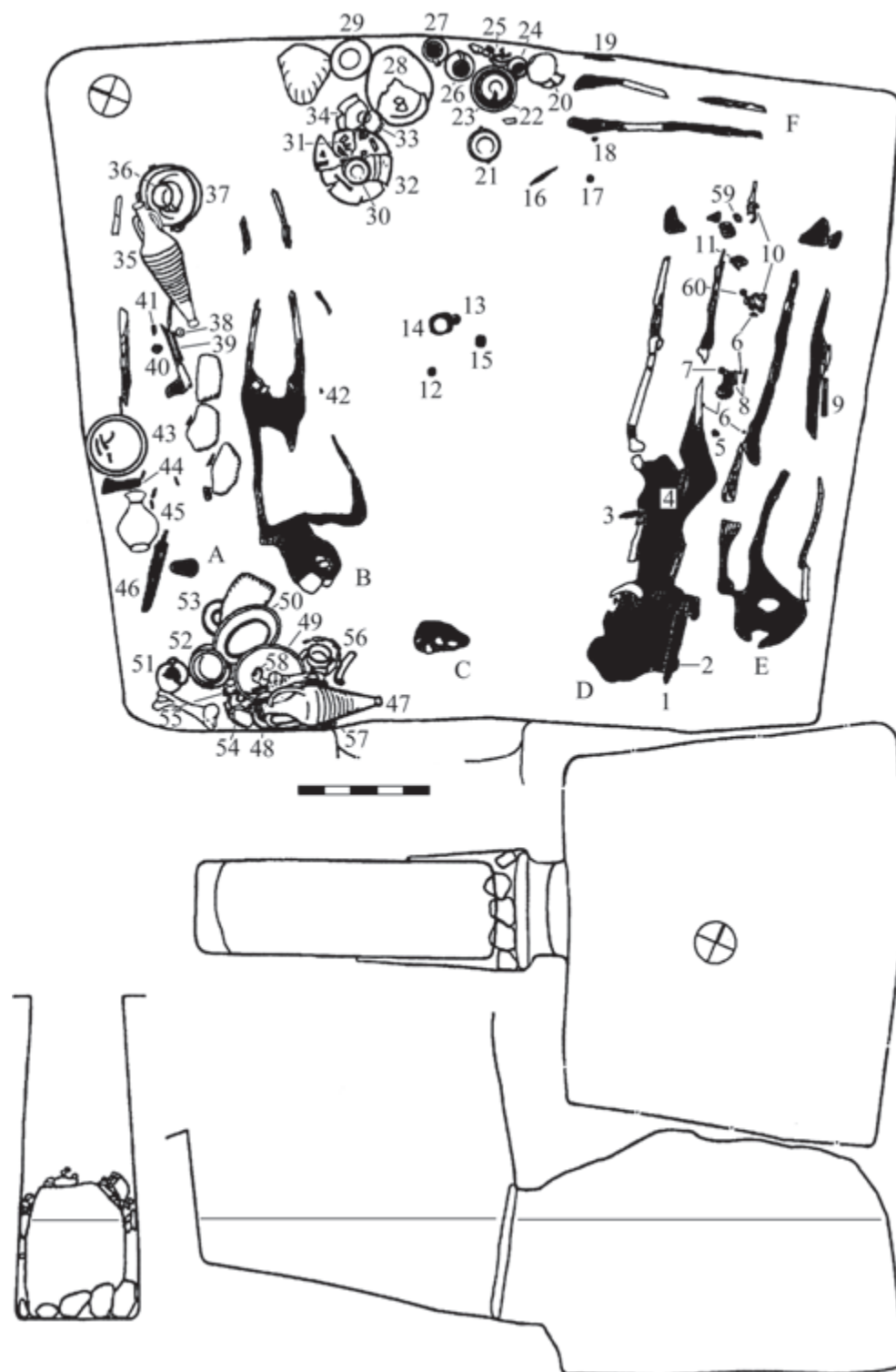
Sajátos helyzet alakult ki a krími Szkítiában. A félszigeten fokozatosan megszűnt az ún. késő szkíta régészeti kultúra.⁵³¹ A Krím sztyepei részén már az I–II. században labilis volt a helyzet. Úgy tűnik, hogy a szarmaták, ha nem is túlságosan nagy számban, rendszeresen megjelentek itt, bár sokkal jobban vonzották őket a hegyek lábánál lévő szkíta erődített telepek és a bosporusi városok. Nem tudjuk, hogy mikor szűnt meg a szkíta állam (a krími szkíták utolsó dokumentált említése egy 193-ból származó felirat, amelyen III. Rhescuporis bosporusi királyt „egész Bosporus és a tauroszkíták” uralkodójának titulálják). Mindenesetre a hegyvidéki szkíta telepek megélték a III. század közepét. Ezt követően azonban megszűntek mind

⁵³⁰ MAGOMEDOV 2001. 133–139. A Don-deltában erős germán befolyásra utaló leletekről összefoglalóan: BEZUGLOV 2003.

⁵³¹ A krími szkíta kultúra utolsó korszakával kapcsolatban: HRAPUNOV 1995. 71–72.

158. kép

- Csopartos (családi?) szarmata/alán sírkamra (szklep) a Krímben: Druzsnoje 3. sír (HRAPUNOV 2002. risz. 4. alapján)

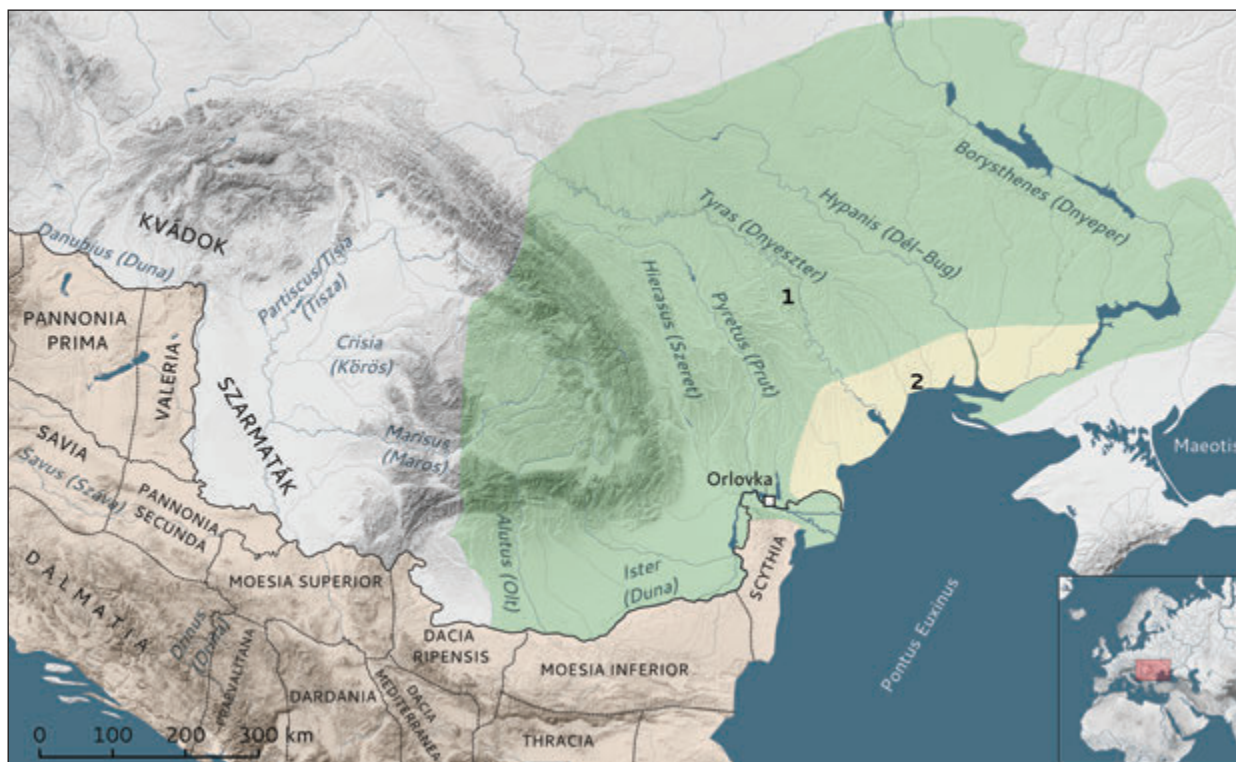
a telepeik, mind a temetőik. Ugyanakkor új helyeken új temetők nyíltak, amelyek semmiben sem emlékeztetnek a szkíták sírmezőire. A krími szkíta lakosság – legalábbis részben – a germán expanzió áldozatául eshetett. Írott adat nincs rá, hogy a Krímben is letelepedtek a gótok és szövetségeseik. Néhány, a félsziget déli partvidékén talált Wielbark, illetve Przeworsk típusú – a szarmatáktól teljesen idegen rítusú – hamvasztásos temető azonban germán jelenlétre utal (157. kép). Az új, leginkább germánnak meghatározható elemek közé tartozik a fésű, a pajzsdudor, a gomba alakú borostyángyöngy vagy a drótkarikára fűzött *Cypraea* felbukkanása a kései szarmata/alán temetkezésekben. Későbbi források már konkrétan említik

159. kép • Kaukázusi, germán és görög-római kapcsolatra utaló tárgyak krími szarmata/alán temetkezésekből (Druzsnoje és Nejzac) (UNBEKANNTÉ 1999. 116., 118., Abb. 114–115. és MER NOIRE 1997. 60. alapján, illetve az edény a szerzők felvétele, 2012)

Krími Gótiát.⁵³² A germánokkal egy időben hatoltak be a félszigetre az alánok. Jellegzetes temetkezési formájuk a sírkamra (szklep), amely több halottat is magába fogadott (158. kép). A mély bejárati aknából rövid dromosz (folyosó) vezetett a téglalap vagy trapéz alapú kamrába. Hasonló rítus az Észak-Kaukázusból arról a vidékről említhető, amely később, a középkorban az alánok területeként ismert. Ez alapján a sírformát az alánokhoz kötik. A krími temetkezésekben talált jellegzetesen észak-kaukázusi ízlésű edénykészlet is ezt támasztja alá. A többi előforduló rítuselem általános szarmata jegyeket mutat (padmalyok, lovak eltemetése, lószerszám stb.), a leletek egy része germán és görög-római kapcsolatokról tanúskodik (159. kép). Mindezek alapján Igor Nyikolajevics Hrapunov, több III–IV. századi krími szarmata temető feltárója és jelentős összefoglaló munkák szerzője feltételezi, hogy az alánok a Kercsi-szoroson keresztül, a gótokkal nagyjából egy időben érkeztek a Krímbe. Míg a gótok a félsziget déli partvidékét foglalták el, az alánok kelet felől nyugatra haladtak a hegyek északi lábánál, és úgy tűnik, hogy ők pusztították el a germánok mellett a késő szkíta telepeket.⁵³³ (Az alánok és gótok szomszédságának jó nyelvi bizonyítéka a p→f váltás a szkíta-szarmata-alán-osztét nyelvben. Az epigráfiai adatok alapján e hatás legintenzívebben a Don és az Azovi-tenger környékén jelentkezett.⁵³⁴)

A Krím területéről hiányzik a Csernyahov kultúra, melynek területe kezdetben Nyugat- és Közép-ső-Ukrajnát foglalta magába, valamint Moldovát és később Erdélyt. Ammianus Marcellinus adatából ítélve

160. kép • 1: A Marosszentanna-Csernyahov kultúra elterjedése (a nyugati határ bizonytalan), 2: a B.V. Magomedov által körülhatárolt, részben alánok meghatározott észak-pontusi csoport (MAGOMEDOV 2001. risz. 1. alapján)

⁵³² A forrásokra és leletekre összefoglalóan lásd AIBABIN 2003., KHRAPUNOV 2005., KAZANSZKIJ 2016.

⁵³³ HRAPUNOV 1995. 71–76.

⁵³⁴ ABAJEV 1965. 33–34. Germán-alán kapcsolatra utalhat Vernadsky felvetése, amely szerint Attila hun uralkodó egyik legfőbb emberének, a gepidák főnökének, Ardarichnak a nevében a 'rich' 'király'-t jelent, az 'Arda' pedig az iráni nevekben gyakori – vö. Ardagdakos, Ardarakos, Ardariskos, Ardaros –, az osztét 'ard' = 'eskü' szónak felel meg. Eszerint a név jelentése az 'eskü által hűsleges' lenne, és mint ilyen, valójában egy tisztség megjelölésére szolgált (VERNADSKY 1951. 376.). Ehhez kiegészítésül álljon itt Harmatta János véleménye, mely szerint a gót *gawi* 'körzet, vidék' szó az alán **gavi* 'település, körzet' szóból származtatható (HARMATTA 1975. 257.).

– szerinte a Dnyeszternél volt a törzsek határa⁵³⁵ – Moldovában és Erdélyben a tervingek, azaz a vizigótok telepedtek meg, a greutungok/osztrogótok pedig Nyugat-Ukrajna területén és a Dél-Bugnál. A továbbiakban a csernyahovi lakosság a Dnyeper mentén terjeszkedett dél felé, majd a Fekete-tenger partvidékén is megvetette lábát (160. kép).

A kultúra a IV. század közepén – Ermanarik/Hermanarich osztrogót király korában – virágzott. Ekkor végre hosszabb békeperiódus köszöntött be, a 332. évi háború (lásd a III.5.3. fejezetben) után a gótok immár nem ellenségei, hanem szövetségesei (foederati) voltak a Római Birodalomnak. Ez meglátszik a római import tömegén is, amely elárasztotta a csernyahovi településeket. Új vallás hódít: megjelenik a kereszténység (arianus ága).

A virágzásnak és egyben a Marosszentanna–Csernyahov kultúra létezésének a hun expanzió vetett véget. Itt vissza kell térnünk arra az eseményre, amelyet az alán történet kapcsán már felidézünk. 375-ben az új hódítók megjelentek Délkelet-Európában, „betörték azoknak az alanusoknak a területére, akik szomszédai a greuthungusoknak, s akiket tanaitáknak szoktak nevezni. Közülük sokat megöltek és kiraboltak, a többi szövetségi szerződéssel a maguk oldalára állították, és a szövetségben bízva váratlan támadással bátran behatoltak Ermenrichusnak, a harcias és különféle hőstettei révén a szomszédos népektől rettegett királynak messze elnyúló, termékeny országába. Ezt megrendítette a váratlan támadás ereje, mégis megpróbált sokáig szilárdan és elszántan helytállni...”⁵³⁶ Az osztrogót király meghalt, birodalma három részre esett szét, a törzs egy része elvándorolt. A vizigótok ugyancsak vereséget szenvedtek a hunoktól és a Római Birodalom területén kerestek menedéket.⁵³⁷ A gót uralom tehát fokozatosan összeomlott, és a reprezentánsának számító Csernyahov kultúra valamikor az V. század folyamán eltűnt a kelet-európai sztyeppe régészeti palettájáról. A gót hatalom összeomlása és a Csernyahov kultúra megszűnése közötti időeltolódás nyilvánvalóan a hun hódítás jellegéből fakad: a hunok a meghódoló népeket aligha irtották ki. (Ugyanezt tapasztaljuk majd az Alföldön.)

A Csernyahov korántsem egységes régészeti kultúra. Mint a fentiekben már utaltunk rá, a kutatók többféle kísérletet tettek az etnikai és regionális csoportok elkülönítésére. Lássuk példaként Borisz Viktorovics Magomedov elképzelését, aki 3 nagy csoportot különböztet meg, közöttük igen pregnáns eltérésekkel:

1. Koszanovo csoport: főként gót és egyéb germán törzsekből álló lakosság (vandálok, herulok, taifalok stb.), amely szórványosan keveredett helyi etnikai elemekkel (késő szkíták, szarmaták, szlávok, thrákok). Felszíni cölöpszerkezetes épületekben, ritkábban félig földbe mélyített házakban laktak.

161. kép • Késő szarmata (alán) leletek az Al-Duna-vidékről: ún. „karneol stílusú” tárgyak Csausból (Kr. u. IV. század első fele) (SKARBY 2006. 138–141., Kat. 30. alapján)

⁵³⁵ AMMIAN. XXXI.3.5.

⁵³⁶ AMMIAN. XXXI.3.1.

⁵³⁷ Ezekre az eseményekre a későbbiekben (III.6.2. fejezetben) részletesen visszatérünk.

Temetőik birituálisak, a halottakat fejfel északra fektették vagy hamvasztották. A kerámiában Wielbark és más germán kulturális hatás érvényesül.

2. Felső-Dnyeszter-vidéki csoport: korai szlávok (venédek), a későbbi Prága kultúra ősei, némi thrák keveredéssel. Jellemzőek a félig vagy egészen földbe mélyített házak, a korong nélkül készített durva kerámia (korongolt edényeiket importálták vagy betelepített mesterek állították elő). A temetés során valószínűleg a felszínen szórták szét a hamvakat (erre abból következtetnek, hogy nem kerülnek elő a csoport sírjai).

3. Észak-Pontusi csoport: erősen hellenizált keverék lakosság. Kőházakat építettek, finom, sötét korongolt simított kerámiát használtak. Temetőikben csontvázakat találunk gyakran katakombákban vagy padmaly alatt. Őket részben gótoknak, de a meghatározó elemeiket szkítáknak és alánoknak tartják. Az egyes komponensek olykor vegyes közösségeket alkotnak, de léteznek különálló alán temetők is.⁵³⁸

162. kép

- Késő szarmata (alán) leletek az Al-Duna-vidékről: rekeszszománc díszítésű lószerszám Cazakliából (Kr. u. IV. század vége) (BUNYATYAN ET AL. 1998. risz. 68. alapján, illetve a fotók A.V. Szimonyenko szívésségéből)

⁵³⁸ MAGOMEDOV 2001. 40., 58., 151.

Ez utóbbi, részben alánnak meghatározott csoportot viszonylag kis számú lelőhely alkotja. Jelenleg mindössze 38 ilyen temetkezést ismerünk. Ezek a sírok igen kis területen, a Budzsaki sztyeppén, azon belül is főként az Al-Dunánál (Odessza tágabb környékén: Gradeska, Kurcsi, Kubej/Cservonoarmejszkoje, Frikacej/Limanszkoje, Csaus, Vladicseny, Cazaclia – ez utóbbi Moldova területén) koncentrálnak (**160. kép 2.**). A III. század közepén induló és talán a IV. század utolsó negyedéig használt temetőket a katakombás rítus, a cloisonné stílusú ötvöstárgyak, némi csernyahovi elemek (pajzs, fésű) jellemzik. Lószerszámaik és ékszereik között gyakoriak az ún. „karneol stílus” képviselői (**161–162. kép**). A temetők némelyikének kései záródását bizonyítják a bennük előkerülő jellegzetes hun kori tárgyak. Mindezek a jelenségek, valamint az a tény, hogy e temetkezések koncentrációja a Duna-delta e szakaszának egyetlen alkalmas folyami átkelőhelye (a mai Orlovka falunál – **160. kép**) közelében figyelhető meg, némely kutatókat arra inspirált, hogy elhelyezkedésüket stratégiai okokra vezesse vissza. Több régész összefüggésbe hozza ezt a típusú leletanyagot az alsó-Don-vidéki tanaita alánokkal.⁵³⁹ Azt, hogy miként létezhetett a Csernyahov kultúra területén, Hermanarich gót királyságán belül egy független szarmata/alán fegyveres réteg, majd talán a további kutatás fogja megválaszolni. E csoport expanziója rendkívül gyors volt. A hun hatalom kiterjedése után az alánok területe a barbaricumból mindinkább áttevődött a Római Birodalom volt provinciáiba.

A hunok megjelenése után a germánok fokozatos eltűnésével párhuzamosan az iráni jelenlét nyomai is sokat halványodtak. A keleti – Volgán túli – szarmata lakosságot részben valószínűleg magukkal sodorták a hunok. A sztyeppe iráni népeire vonatkozóan mind kevesebb adat áll rendelkezésünkre. De ha a kora középkori Szaltovo kultúrára gondolunk vagy a Kárpát-medencébe az újabb és újabb néphullámok (hunok, avarok, Árpád honfoglalói) által besodort csoportokra, aligha hihetjük, hogy az iráni elem felszívódása túlságosan gyorsan lezajlott volna. Annyi bizonyos, hogy a sztyeppén idővel a türkök, az erdős sztyeppén a szlávok vették át a vezető szerepet. Az alánok egy része nyugatra vándorolt, másik része az Észak-Kaukázusban megélte a kazár uralmat, majd a középkorban az Arany Horda hódításait. A mai oszétok az ő egyenes ági leszármazottaik. De mindez már későbbi fejezetek témája.

⁵³⁹ BEZUGLOV 1990., SZIMONYENKO 2001A., BEZUGLOV 2003., DZIGOVSKIJ 2003. 176–199.

III.

SZARMATÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

1. AZ ELSŐ SZARMATÁK AZ ALFÖLDÖN A FOGLALÁS KÉRDÉSE: ÚTVONAL, TERÜLET, KRONOLÓGIA ÉS A LEGKORÁBBI LELETANYAG⁵⁴⁰

*„a kérdést... csak akkor tekinthetjük megoldottnak,
ha... az egész korai leletcsoportnak megtaláljuk a megfelelőjét
a jazigok által korábban lakott területen...”⁵⁴¹*

A Kárpát-medencei szarmaták tanulmányozásának egyik sokat vitatott, fontos problémája a foglalás kérdése, illetve az egyes hullámok bevándorlásának időpontja és útvonala. A kutatás Párducz Mihállyal kezdődő történetét Kőhegyi Mihály foglalta össze dióhéjban, és ekkor kísérletet tett az alföldi kora szarmata (jazig) leletanyag áttekintésére. Kőhegyi megjegyzi, hogy „viszonylag kevés támpontot kaptunk az időrendet és a korábbi szállásterületeket illetően”. Azóta több tanulmány is foglalkozott e kérdéskörrel, de még a legfontosabb problémák megnyugtató tisztázása is várat magára. Legutóbb Vaday Andrea és Szekeres Ágnes tollából jelent meg rövid kutatástörténeti összefoglalás.⁵⁴²

Bár Kőhegyi Mihály azon elképzelése, hogy „a kérdést... csak akkor tekinthetjük megoldottnak, ha... az egész korai leletcsoportnak megtaláljuk a megfelelőjét a jazigok által korábban lakott területen”,⁵⁴³ még korántsem teljesült, az utóbbi évtizedekben megjelent újabb orosz, ukrán és román szakirodalom eredményei mégis más fényben tüntetik föl e leletanyag értékelésének lehetőségét. További lehetőségeket kínál az ezzel párhuzamosan hazánkban feltárt frissebb lelőhelyek sora. Az alábbiakban ez alapján kívánunk hozzászólni a Kárpát-medencei legkorábbi szarmata foglalás(ok) kérdéseéhez.

Előre kell bocsátanunk, hogy a szarmaták nem egyetlen hullámban érték el a Kárpát-medencét.⁵⁴⁴ Ebben a fejezetben az I. századi, pontosabban a Traianus-féle dák háborúkat megelőző időszak eseményeit tárgyaljuk.

1. AZ ÍROTT FORRÁSOK

A Kárpát-medencei szarmatákra vonatkozó írott források túlnyomó többségét Carl Patsch és Alföldi András gyűjtötte össze és értékelte máig alapvető munkáiban. Az elmúlt években jelent meg egy új sorozat

⁵⁴⁰ Ez a fejezet ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2007. bővített változata.

⁵⁴¹ KŐHEGYI 1984. 268.

⁵⁴² PÁRDU CZ 1935., KŐHEGYI 1984. 267–268., VADAY–SEKERES 2001. 231., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2007. Újabbán Vaday A. tért vissza a korszak értékelésére (VADAY 2016.).

⁵⁴³ KŐHEGYI 1984. 268.

⁵⁴⁴ A Kárpát-medencei szarmata leletek törzsenkénti(?) vagy legalábbis bevándorlási hullámonkénti szétválasztására történtek kísérletek (PÁRDU CZ 1950. 120–121., HARMATTA 1970. 41–57., SZIMONYENKO 1994A., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994.), ezek többsége azonban nem megnyugtató.

Fehér Bence és Kovács Péter szerkesztésében. A Pannoniára vonatkozó, teljességre törekvő, bilingvis forrás-gyűjteményről van szó, amely ugyancsak alapmunka a hazai szarmata kutatásban.⁵⁴⁵

A szarmaták Kárpát-medencei jelenlétének meghatározásánál két antik auktoratból indulhatunk ki. Az egyik Tacitus feljegyzése arra vonatkozóan, hogy „Ugyanebben az időben Vannius, kit még Drusus Caesar állított a suebusok élére, távozni kényszerült királyságából... Ő maga csak gyalogsággal rendelkezett, lovassága a szarmata jazigokból (kiemelés tőlünk – I.E., K.V.) került ki, így nem mérkőzhetett meg az ellenség sokaságával: ezért úgy határozott, hogy erősségekben védekezik s a háborút elhúzza. De a jazigok, kik az ostromot nem bírták és a közeli síkságon kószáltak, elkerülhetetlenné tették az összecsapást, mivel a lugiusok és a hermundurok ott törtek be...”⁵⁴⁶

A másik adat Pliniustól származik: „A Duna és a hercyniai erdő közötti felsőbb részek egészen a pannonai Carnuntum tábora és a germánokkal közös határig, a síkság és a laposabb részek a szarmata jazigokhoz tartoznak, a hegyek és az erdős részek pedig a dákokhoz, akiket a Marustól a szarmaták üzték el egészen a Tisza folyóig, vagy a Duria az, amely elválasztja őket [ti. a szarmatákat] a suebektől és a Regnum Vannianumtól, a terület másik részét a basternák és más germánok birtokolják.”⁵⁴⁷

Mindkét forrás egyértelműen bizonyítja, hogy Vannius uralmának 50-ben bekövetkezett összeomlása előtt a jazigokat a Kárpát-medencében találjuk. Kérdés, hogy pontosabban meg lehet-e határozni ezt az időpontot.

A betelepedés lehetséges alsó időhatárát a feltehetőleg Marcus Vinicius által vezetett hadjárat adja meg. Mócsy András értékelése alapján a római seregek a Kr. e. 10-re keltezhető dák hadjárat megtorlására keltek át a Dunán és hatoltak föl az Alföld északi peremére. Minthogy a hadjárat során a rómaiak szarmatákkal nem találkoztak, fel kell tételeznünk, hogy ebben az időszakban még nem jelentek meg a Kárpát-medencében.⁵⁴⁸ (Ez persze csak abban az esetben bizonyító erejű, ha elfogadjuk a szarmata bevándorlás útvo-nalaként a déli, Duna-völgyi utat.)

A foglalást ennek megfelelően Kr. e. 10. és Kr. u. 50 közé kell helyeznünk.

A pliniusi adat legutóbbi értékelése alapján ezt az időpontot Kovács Péter tovább szűkítette: „Plinius művének egyik legproblematisabb, kétségkívül későbbi betoldásokkal nehezített locusával állunk szemben. A szöveg többféleképpen tagolható, ezért több értelmezési lehetősége van. Mócsy A. tudta rekonstruálni az eredeti szöveget, amelyet több későbbi betoldás követett: 1. a dákokra vonatkozó meghatározás: *ad Pathissum amnem* 2. a *Maro* meghatározás 3. *regnum Vannianum*ot említő, és annak keleti terjeszkedésére utaló *sive* kezdetű mellékmondat. További nehézség az *eos* személynévmás (szarmatákra vagy dákokra [vagy bastarnákra] egyaránt vonatkozhat), és az a *Maro* határozó hovatartozása (a *confinium*hoz vagy a dákokhoz a Tisza említésével együtt, esetleg az utolsó mondatrészhez kapcsolódik). Az eredeti germán–szarmata határ leírása egy korábbi idősíkot jelenthet, szarmatákkal való szomszédsága miatt (a *regnum Vannianum* létrejötte előtt), ezért Kr. u. 20 előttre tehető a szarmaták Kárpát-medencébe való átköltözése. Ugyancsak problémás a *regnum Vannianum* helyének azonosítása a folyónevek alapján. Egyedül a Marus–Morva azonosítása biztos, ettől keletre és nyugatra is elképzelték Vannius királyságának kiterjedését.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁵ PATSCH 1928., PATSCH 1929., PATSCH 1937., ALFÖLDI 1942., FEHÉR–KOVÁCS 2003., FEHÉR–KOVÁCS 2004., KOVÁCS 2006., KOVÁCS 2007., KOVÁCS 2008.

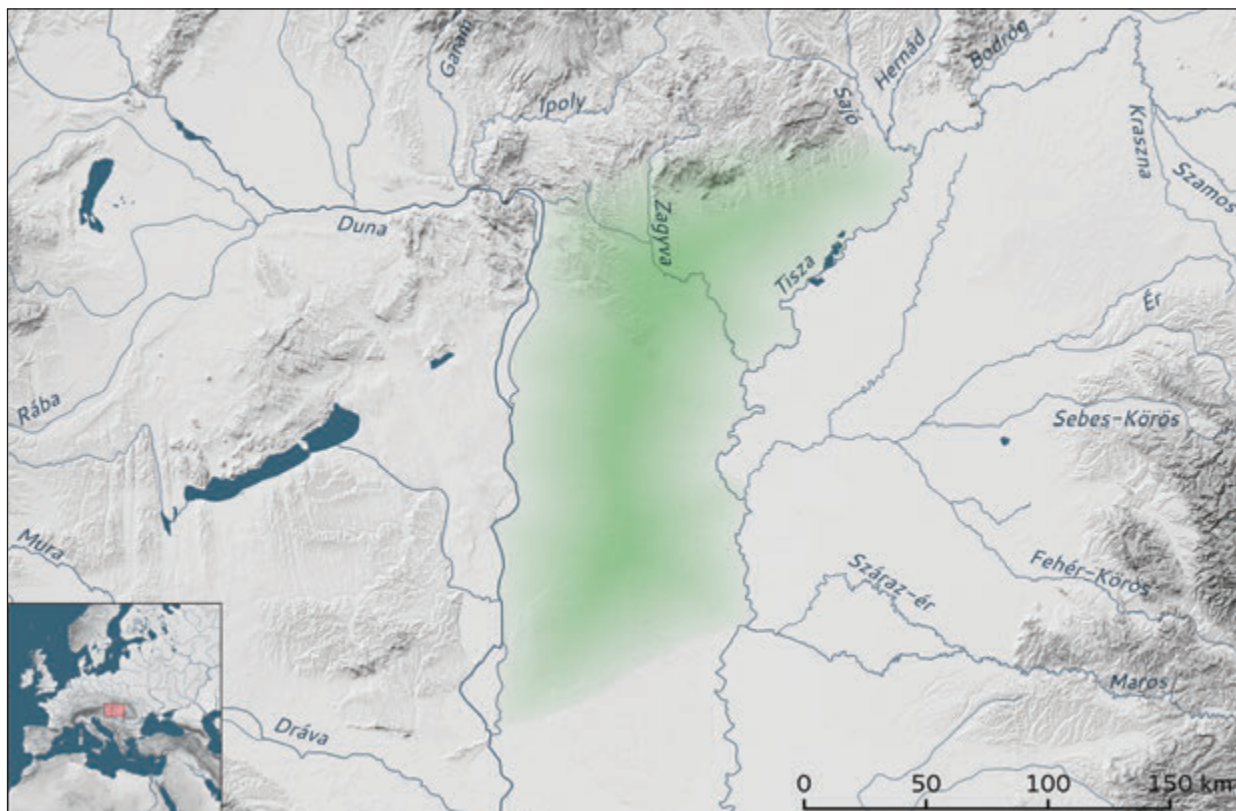
⁵⁴⁶ TACIT. Annal. XII. 29–30. – vö. FEHÉR–KOVÁCS 2003. 160–161.

⁵⁴⁷ PLIN. NH IV. 80.: „*Superiora autem inter Danuvium et Hercynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium, campos et plana Iazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsus ab iis Daci ad Pathissum amnem a Maro*”, PLIN. NH IV.81.: „*sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos, aversa Bastarnae tenent aliique Germani*” – vö. FEHÉR–KOVÁCS 2003. 50–53., 276–277.

⁵⁴⁸ ALFÖLDI 1943. 12., MÓCSY 1974. 36–37., MÓCSY–FITZ 1990. 33., FEHÉR–KOVÁCS 2003. 276–277. Más – kevésbé mérvadó – vélemény szerint a hadjárat valójában az Érhegységtől a Szamosig érintette a dákok területét (VÉKONY 1989. 76–77.).

⁵⁴⁹ FEHÉR–KOVÁCS 2003. 50–53. – a kérdés részletes irodalmával.

Vannius királyságának a helyét Tacitus is meghatározta, mégpedig a következőképpen: „A mindketőjüket [ti. Maraboduus és Catualda megbuktatott markomann királyokat] kísérő barbárokat, hogy betelepülésük a békés tartományokat ne zavarja, a Danuviustól északra, a Marus és a Cusus folyók közé költöztetik, királyul pedig a quadok népéből való Vanniust adták nekik.”⁵⁵⁰ A Plinius- és Tacitus-féle meghatározás közötti ellentmondást – ti. hogy Vannius országa az előbbi szerző szerint a Marus és a Duria, az utóbbi szerint a Marus és a Cusus között fekszik – a kutatás azzal oldotta fel, hogy sikerült meggyőzően azonosítani a két folyót. Eszerint a korábbi illír Cusus (‘tájékos folyó’) név későbbi kelta fordítása a Duria.⁵⁵¹ A kérdés már csak az, hogy melyik folyót ismerték ezen a néven az antikvitásban, azaz előretörték-e a jazigok a Morva / Morava folyóig, ahol kapcsolatba léptek Vanniusszal, avagy a germánok ettől a vonaltól keletre is megszállták a Dunától északra fekvő vidéket. A klasszika-filológusok, régészek és történészek körében mindkét elképzelésnek voltak hívei.⁵⁵² A kérdésbe a barbaricum régészet is beleszólt. A szlovákiai kutatások a kvádokhoz köthető, legkésőbb az I. század közepére keltezhető leleteket már meglehetősen régóta kimutatják egészen a Vág völgyéig. Elgondolkodtató azonban ezzel szemben Fitz Jenő ellenérve, hogy Vannius országa és a kvádok megtelepedési határa nem kellett hogy egybeessen. Róma számára Maraboduus jelentette a veszélyt, ő ellene szervezték Vannius országát. Ez a stratégiai helyzet pedig inkább valószínűsíti, hogy a határ a folyóként jelentősebb Morva lehetett (**163. kép**).⁵⁵³ Ha Fitz Jenő elképzelését továbbgondoljuk, akkor

163. kép • A legkorábbi szarmata szállásterület lehetséges határai a Kárpát-medencében (KÓHEGYI 1984. 18–19. rajz alapján)

⁵⁵⁰ TACIT. Annal. 2.63.

⁵⁵¹ Vö. GRAF 1936. 34–35. – további irodalommal.

⁵⁵² Lásd erről részletesen ALFÖLDI 1942. 179–180., 210–212. – a korábbi teljes irodalommal. Ő maga egyébként a Morva-határ híve. Legutóbb a vonatkozó irodalmat Prohászka Péter tárgyalta (PROHÁSZKA 2000. 52–53.).

⁵⁵³ FITZ 1961/62. A leletanyag (Sládkovičovo / Diószeg, Abrahám / Ábrahám, Kostolná pri Dunaji / Egyházfa lelőhelyek – valamennyi Galanta vidékén – KOLNÍK 1977., valamint Dunajská Stredán / Dunaszerdahelyen, tehát a Galánta-vidék közelében – VARSÍK–PROHÁSZKA 2009. 193–202.) azóta is eléggé gyér (KOLNÍK 1977.).

még egy lehetőséggel kell számolnunk a Morvától keletre. Ismerünk ugyanis egy I. század második felére keltezett szarmata temetkezést a Zsitva völgyéből, nevezetesen Hurbanovóról (Ógyalla) (178. kép).⁵⁵⁴ Ha az alább részletesebben bemutatott korai szarmata leletanyagot áttekintjük, nem lehet véletlen, hogy egy női temetkezésről van szó, hisz a korszak férfisírijai alig-alig ismertek. Az sem meglepő – figyelembe véve a korai ún. „aranyhorizont” leletegyütteseinek a számát –, hogy egyelőre egyedülálló a lelőhely, és nem tudunk több sírról. Mindezek alapján mint hipotézis felvethető, hogy a kvádok és szarmaták között már ebben a nagyon korai időben sem volt éles határ: szállásterületük egy része legalábbis azonos, és ott a lelőhelyek mozaikosan fognak jelentkezni a jövőben.

A területi elhelyezkedés meghatározásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a rómaiak az Esztergomtól Kosztoláig tartó Duna-szakaszt jelölték rípa Sarmatica névvel.⁵⁵⁵ Ez azonban csak annyit jelenthet számunkra, hogy volt olyan időszak, amikor Esztergom táján húzódott a szarmata–germán határ. Hogy ez a helyzet a foglaláskor alakult-e ki, az nem dönthető el. (Plinius alapján inkább nemmel kell válaszolnunk, de a további régészeti kutatások nyilván előbb-utóbb lehetőséget biztosítanak majd a helyes álláspont kidolgozásához.)

A szarmaták foglalása Vannius uralmának vége előtt mindenképpen bekövetkezett, hiszen tudjuk, hogy a kvád király lovasságát ők adták. Vessünk tehát egy pillantást a Vannius előtti idősakra! Plinius fentebbi adatát a jazigok előretöréséről Carnuntumig alighanem a foglalás idejére kell vonatkoztatnunk. Ha ez így van, akkor a szlovák kutatás által kimutatott korai (B1a–B1b = késő augustusi – kora tiberiusi és késő tiberiusi – Claudius kori) germán leletek megadják ebben az esetben a szarmaták első feltűnésének terminus ante quem-jét, mivel a germán temetkezések talán azt követően jelennek meg, hogy a szarmatákat visszaszorították kelet felé a nyugatról előrenyomuló germánok.⁵⁵⁶ Ebben az esetben tehát a szarmaták a Vannius-féle királyság kialakulása előtt meg kellett, hogy jelenjenek Carnuntum előterében, és az új germán formáció létrejötte szorította vissza őket a Vág mögé.

Kr. e. 9-ben a markomannok vereséget szenvedtek Drusustól és ezáltal elmozdulásra kényszerültek. A velük rokon kvádok ekkor alighanem Morvaország területére húzódtak, ahol Maraboduus markomann király fennhatósága alá kerültek. Maraboduus azonban hamarosan vereséget szenvedett Ariminiustól, a cheruszkuszok vezérértől. Hatalma lehanyatlott, és az elégedetlenkedők őt is, majd utódját, Catualdát is megbuktatták. Róma egy vazallus államot alakított ki a határán, mégpedig a két bukott vezér párthíveit tömörítve a Duna bal partján. Az új állam élére Kr. u. 20-ban egy kvád férfit, Vanniust állították.⁵⁵⁷ Olyan politikai szituációról van szó, amikor a szarmaták kihasználhatták az alkalmat – a Birodalom határán lezajló mozgólódásokat – és a zavarosban halászva megjelenhettek még Maraboduus vagy a rövid ideig uralkodó Catualda idején a Dunától északra. Ez annál is inkább elképzelhető, mert jó okunk van arra gyanakodni, hogy őket is gyakran hívhatták meg zsoldosként⁵⁵⁸ – Árpád honfoglalóihoz hasonlóan – viszonylag távolabbi területekre, ahova a busás zsákmány reményében szíves-örömmel szegődtek el. Példaként utalhatunk a Kr. u. 49. év eseményei során az aorszok és szirákok viselkedésére (lásd az II.5.5. fejezetet!). Említhetjük itt Tacitusnak a 69. évre vonatkozó leírását arról, hogy „Ezek népüket és tömérdek lovasukat – egyedüli erősségüket – is ajánlgatták [ti. adott esetben a rómaiaknak]: szolgálatukat azonban visszautasították, hogy sem belviszályok közepette külső háborúkat ne kezdjenek, sem az ellenféltől remélt nagyobb jutalom fejében az emberi s isteni jogot meg ne tagadják.”⁵⁵⁹ Ennek fényében felvetődhet, hogy a szarmaták Vannius lovasságát

⁵⁵⁴ RAJTÁR 2013. 137–140. Abb. 4.

⁵⁵⁵ PATSCH 1937. 133.

⁵⁵⁶ Ez az elképzelés csak abban az esetben tartható persze, ha feltételezzük, hogy a jazigok Carnuntum előterébe nem zsoldosként kerültek el, hanem szállásterületük volt ez a vidék.

⁵⁵⁷ ALFÖLDI 1939. 532.

⁵⁵⁸ Vö. VADAY 1982/83. 179.

⁵⁵⁹ TACIT. Hist. III.5.

zsoldosként adták. A tacitusi idézettel kapcsolatban még egy megjegyzés: a szerző ugyanitt arról ír, hogy a „szarmata jazsigok főembereit szövetségükbe fogadták” (ti. a rómaiak) azért, hogy be ne törjenek a provinciába. 69-ben tehát a rómaiaknak már igen pontos és lényeges információi voltak a jazsigokról, ami ugyancsak arra utal, hogy aligha lehettek ekkor már friss jövevények az Alföldön.⁵⁶⁰

Visszakanyarodva Kovács Péter lényegre törő értékeléséhez, ő elfogadta Mócsy András véleményét, amely szerint a pliniusi hely arra utal, hogy a jazig foglалás már jóval korábban – Vannius uralomra jutása, azaz 20 előtt – megtörténhetett.⁵⁶¹ A hipotézist további érveléssel erősítette meg. A tiberiusi időszak alatt a tartomány helyzete békés volt, a római uralom pedig szilárd. Erre utal az is, hogy L. Munatius Plancus 17 éven át megszakítás nélkül volt Pannonia kormányzója, magáról a tartományról pedig csaknem 30 éven keresztül hallgatnak a források.⁵⁶²

A szarmaták, pontosabban a jazsigok 20 előtti – valószínűleg 10 és 20 közötti – Kárpát-medencei bevándorlása és megtelepedése a kvádokkal szomszédos területen további adatokkal támasztható alá. Erre utalna, hogy 50 után valamivel „a pannon–jazig szomszédságot mint közismert, régóta fennálló helyzetet emlegették.”⁵⁶³ Így például Lucanus szerint:

*„Isteni kegy, hogy most nem zúdult rá Latiumra
Napkelet őrzöngése, se pannon, s szarmata együtt,
dák s geta nem tört rá vegyesen.”⁵⁶⁴*

Mócsy András felvetette annak lehetőségét, hogy a Kr. u. 6-ra keltezhető dák–szarmata betörés Moesiába ugyancsak összefüggésbe hozható a jazig vándorlással, azaz már ekkor megindult volna a szarmaták elmozdulása nyugat felé. Minthogy a rómaiakat ekkor a pannon–dalmata lázadás kötötte le – a moesiái katonaságot ellenük vetették be –, nem állt módjukban beavatkozni a Duna bal partján.⁵⁶⁵ A dák állam megyengülése lehetővé tette ebben az időszakban a nyugati irányú mozgást.

⁵⁶⁰ Mielőtt tovább vizsgálnánk a betelepülés időpontjának kérdését, ízelítőül annak illusztrálására, hogy mai napig mennyi bizonytalansággal állunk szemben, idézzünk egy igen sajátos – ámde teljesen elvetélt – elképzelést, mely megkísérelte gyökeresen újraértékelni eddigi ismereteinket. Eszerint a Parthissus név a Körösökkel vagy a Kis-Szamossal, a Marus a Marossal (és nem a Morvával) azonosítható. A jazsigok ennek megfelelően a Bánságot foglalták volna el (VÉKONY 1989. 78–79.). Ez a hipotézis azonban egészen egyszerűen kihagyta Carnuntum (Deutsch-Altenburg), a regnum Vannianum vagy épp a szarmata–germán határ említését. Ezek után megalapozatlansága miatt ezt az ötletet azonnal el is vethetjük.

A Vaday Andrea és Szekeres Ágnes tollából megjelent forrásértékelés közelebb áll a korábbi szakirodalomból ismert felvetésekhez. A szerzők felhívják a figyelmet a pliniusi adat nehezen értelmezhető voltára, azonban, hogy mennyiben használható föl témánk szempontjából, arra nem kapunk tőlük választ (VADAY–SEKERES 2001. 233.). A forrásokkal kapcsolatban a korábbiakhoz képest talán annyi újdonságot találunk e tanulmányban, hogy a szerzők részletesebben kitértek Plinius vonatkozó helyével kapcsolatban arra az általános problémára, amit az egyes antik auctoradatok pontosabb keltezése jelent. Arra ti., hogy nehezen követhető az egyes kompilált megjegyzések kronológiája és összefüggése. Végül arra a következtetésre jutottak, hogy nem valószínű, hogy a jazsigok a kvád–szarmata határtól a dák–szarmata határig tartó „óriási terület egészét birtokba vették” nyomban a megjelenésük után. A nyugati határ problémáit már bemutattuk feljebb. Arra a kérdésre, hogy a dákokat pontosan hol szorították vissza a hódítók a Tiszáig, csak a régészeti leletektől várhatunk választ. De bárhol volt is a Tisza a két nép határa, olyan óriási területről, melynek elfoglalásához „akkora katonai erőre lett volna szükség, amely már a rómaiak számára is politikai szempontból partnerré tette volna a szarmatákat...”, nemigen lehet szó. Ha egyetlen pillantást vetünk a sztyeppe kiterjedésére, a mai Magyarország területén belül óriási területekről szólni nem adekvát. A szarmaták katonai potenciálja pedig aligha létszámukból fakadt, sokkal inkább a Kárpát-medence korábbi lakói számára szokatlan harcmódozók. Így Róma számára kis létszám esetén is jelenthettek „politikai szempontból partnert”, mint ahogyan a dák háborúk idején erről biztos tudomásunk van. Így hát Plinius leírásán belül belső kronológiát alkotni pusztán ilyen megfontolásból aligha lehetséges.

⁵⁶¹ MÓCSY 1977. 439., MÓCSY–FITZ 1990. 33., FEHÉR–KOVÁCS 2003. 52., 276–277.

⁵⁶² FEHÉR–KOVÁCS 2003. 276–277.

⁵⁶³ ALFÖLDI 1940. 164., MÓCSY–FITZ 1990. 33.

⁵⁶⁴ Az adatot ebben a vonatkozásban elsőnek idézi ALFÖLDI 1939. 532. LUC. CIV. (Phars.) III. 94–95. – vö. FEHÉR–KOVÁCS 2003. 232–233. – további irodalommal.

⁵⁶⁵ MÓCSY–FITZ 1990. 33.

Mint feljebb már kitértünk rá, az Al-Dunánál megjelenő szarmaták gyökeres változást idéztek elő a dák állam életében. A dákok és a velük szomszédos iráni népek (szkíták/szarmaták) kapcsolatáról ma még keveset tudunk, de – mint arra már utaltunk – vannak olyan nyomok, amelyek arról tanúskodnak, hogy szorosabb kötelék alakult ki közöttük. Ezt mutatják a dák lelőhelyeken talált szarmata leletek (köztük több tamgás darab – lásd az II.5.2. fejezetben!), a Traianus-féle hadjárat idején létrejött szövetség, olyan jellegzetes – és tagadhatatlanul etnospecifikus, szarmatákra jellemző – tárgyak használata, mint a sárkányos zászlók stb.⁵⁶⁶ Dák területen több, az I. sz. közepére érméssel keltezett leletegyüttesben találtak lemezpáncél darabokat, ami arra utal, hogy a dákok átvehették a régióban ellenségként megjelenő szarmata catafractusok harcmodorát. Ugyancsak szarmata hatást tükröz a nagyméretű íjhoz tartozó masszív nyílhegyek megjelenése.⁵⁶⁷ Alighanem a szarmaták szorításának következményeként Kr. u. 11–12-ben a dákok több ponton rátröktek a Birodalomra. Sextus Aelius Catus és Cn. Cornelius Lentulus verte vissza őket.⁵⁶⁸

Amennyiben ez a korai időpont reális a szarmata foglalással kapcsolatban, nem felejtkezhetünk el arról, hogy Pannonia provincia megszervezése is nagyjából erre az időszakra datálható. A két eseménysor ebben az esetben mindenképpen együtt vizsgálendő!

Ráadásul van még egy sajátos forrásunk, melyről ritkán esik szó. Aurelius Victornál, egy IV. század végi szerzőnél maradt ránk egy megjegyzés, amely szerint a szarmaták Tiberius uralkodása idején betörték Pannoniába.⁵⁶⁹ Amennyiben az adatot hitelesnek fogadhatjuk el,⁵⁷⁰ akkor a korai foglалás további megerősítést nyer.

Itt kell szemügyre vennünk a jazig bevándorlással kapcsolatban Alföldi András elképzelését.⁵⁷¹ Az ő véleménye szerint a rómaiak a foglалás után hamar kiépítették a Dunántúlon a dunai határőrizetet a dákok ellen, akiknek az Alföld a birtokában volt. Alföldi szerint Augustus koncepciója a Kárpátok vonalán kialakított birodalomhatár volt. Tervét egyfelől a pannon lázadás (Kr. u. 6), másfelől Quintilius Varus legiójának teutoburgi megsemmisülése (Kr. u. 9) roppantotta össze. A helyes koncepciót utódai félrelökték és az „agastyán” téves meghátrálását követték (kivéve Marcus Aureliust). A Kárpátok természetes védőfala helyett hosszú, nehezen védhető limest alakítottak ki.⁵⁷² A dák veszély Tiberius császár uralkodása idején megnőtt. A „Dunántúl nehezen védhető derékszögű frontját másképp igyekeztek hozzáférhetetlenné tenni: azzal, hogy (minden bizonnyal még Tiberius alatt) beengedték a Duna–Tisza közére a szarmata jazygokat...”⁵⁷³ Tiberius „Ütközőállamok kreálásával óhajtotta egyrészt a germánoktól elzárni a dákokat (közelebről a szvébektől, akikkel azelőtt a Morava folyónál közös határuk volt), másrészt pedig a birodalom dunai határától. Legjobb megoldásnak az kínálkozott, hogy egy olyan népelem közbevetésével szigeteljék el a dákságot, amely mind tőlük, mind a germánoktól teljesen idegen. Így telepített be Tiberius – fia, Drusus által – a Duna-torkolat vidékéről” a szarmatákat. Ezzel párhuzamosan hoznák létre a Vannius-féle szvéb ütközőállamot az ellenséges kvádok és a markomannok távol tartására.⁵⁷⁴ A szarmata kliens-állam elképzeléséhez Alföldi András nem hoz további adatokat, csupán Vannius kvád királyságára hivatkozik.

Alföldi alighanem Marcus Vinicius hadjáratára gondolt, amelynek során a dákokat a rómaiak visszaszorítják egy hadi vállalkozás keretében, és ekkor nyílt volna lehetőség a jazig áttelepülés biztosítására

⁵⁶⁶ ALFÖLDI 1943. 4. – földrajzi nevekre és vallási fogalmakra is utal.

⁵⁶⁷ BELDIMAN 1989., PROHNYENKO 2001.

⁵⁶⁸ VÖ. VÉKONY 1989. 77–79. A kérdés legutóbbi összefoglalása a korábbi irodalommal: NEMETH 2005. 123–124.

⁵⁶⁹ AURELIUS VICTOR II.9.

⁵⁷⁰ FEHÉR–KOVÁCS 2003. 221.

⁵⁷¹ ALFÖLDI 1936. 15., ALFÖLDI 1943. 14.

⁵⁷² ALFÖLDI 1943.13.

⁵⁷³ ALFÖLDI 1936. 15.

⁵⁷⁴ ALFÖLDI 1940. 137.

a dákok földjén keresztül.⁵⁷⁵ Az ugyanis aligha valószínűsíthető, hogy a dákok jó szívvvel átengedték volna területeik egy részét egy idegen népnek, még akkor sem, ha – adataink alapján – jó viszonyban álltak vele. Vinicius akciója (Kr. e. 13) azért jöhetett ebben az esetben számításba mint az áttelepítés megszervezésének egyik stádiuma, mivel ő Alföldi szerint a dákok betörését követően átkelt a Dunán, a Havasalföldön megsemmisített egy dák csapatot a velük szövetséges basztarnákkal együtt és végül legyőzte a dákok északnyugati törzseit, közben megrendszabályozva a kisebb – elsősorban kelta – népeket a Felső-Tiszától a Duna-könyökig.⁵⁷⁶ Ez volt tudomásunk szerint az egyetlen vidékünket érintő olyan hadjárat, amely alkalmas lehetett volna a „szálláscsinálásra”.

Alföldi tehát úgy vélte, hogy a rómaiak politikai megfontolásból, a dákok elleni „ütközőállam” kialakítását tervezték: ők telepítették át a jazigokat az Al-Dunától az Alföldre vagy legalábbis engedték őket betelepedni. Ennek megfelelően az Olttól a Bánságon át a Duna–Tisza közén keresztül a Kisalföldön Carnuntumig húzódott volna a szállásterületük. A roxolánok – ugyancsak római biztatásra – felzárkóztak volna a jazigok mellé egészen az Oltig. Így sikerült volna a rómaiaknak elvágniuk a dákokat a Dunától. Ahogyan azt majd alább bemutatjuk, ezt a hipotézist a régészeti leletek nem igazolják. A kvád területen eleve jóval nagyobb mennyiségű római importot mutathatunk ki ebben az időszakban, mint a szarmatáknál, ami már önmagában óvatosságra int a szoros római–szarmata kapcsolat kérdésében.

Alföldi András „ütközőállam-teóriája” széles körben elterjedt. Mócsy András például, aki elfogadta ezt a hipotézist, összefüggésbe hozta a jazig bevándorlást Drusus illyricumi tartózkodásával (17 és 20 között). Drusus intézkedése nyomán a jazigok átkerültek volna a Kárpát-medencébe, létrehozva az Alföldi feltelezte „ütközőállamot” a dákok és a Birodalom között, lerövidítve ezzel a dák–római határszakaszt. Mócsy az áttelepítés bizonyítékát látta az aquincumi kőtábor erre az időszakra keltezett megépítésében. Az erre felhozott forrásról – az ún. Drusus-feliratról – azonban bebizonyosodott, hogy Vespasianushoz köthető.⁵⁷⁷

Valójában amennyiben elfogadjuk a szarmaták Kárpát-medencei foglalásának korai időpontját, ez már önmagában ellene szól a rómaiak által szervezett „buffer-állam” vagy „buffer-zóna” elképzelésnek, ugyanis Pannonia megszervezése is csak ekkortájt ment végbe.⁵⁷⁸ Emellett a római tárgyak igen alacsony száma a korai szarmata leletek közt mindenképpen cáfolja ezt a felvetést.

A római telepítés elképzelését Vaday Andrea igyekezett megcáfolni. Négy érvet hozott föl ellene.⁵⁷⁹

1. A jazigok akkor kerültek át az Alföldre, amikor a dák központosított hatalom éppen szétesett. Így az ütközőállamra a rómaiaknak aligha volt szüksége. Ezt az ellenérvet nem fogadhatjuk el, hiszen tudjuk, hogy a dák kérdés Augustus óta a római politika megoldatlan feladatai között szerepelt. Tehát az, hogy egy-egy rövidebb-hosszabb időszakban meggyengült vagy megerősödött a dák állam, aligha lehetett a római külpolitika számára mérvadó.

2. Vaday Andrea második érve, hogy az áttelepítésnek nem maradt semmiféle említése a forrásokban, márpedig egy ilyen volumenű koncepcióról aligha hallgatott volna valamennyi szerző. Az *argumentum ex silentio*val adott esetben az a gond, hogy a szarmata beköltözésről egyáltalában minimális a forrásunk, pedig az önmagában eléggé meghatározta a vidék történetét. A rómaiak nagy ellenségének, a dákoknak a visszaszorításáról is kizárólag Plinius tesz említést. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy valószínűleg kellene említésnek lennie, de a hallgatás még nem bizonyító erejű.

3. Vaday harmadik megállapítása az, hogy Ptolemaios térképén az alföldi jazigok egy sajátos jelzővel – Metanastae (**164. kép**), azaz áttelepült – szerepelnek. Ez pedig nem a rómaiak általi áttelepítés jelzője

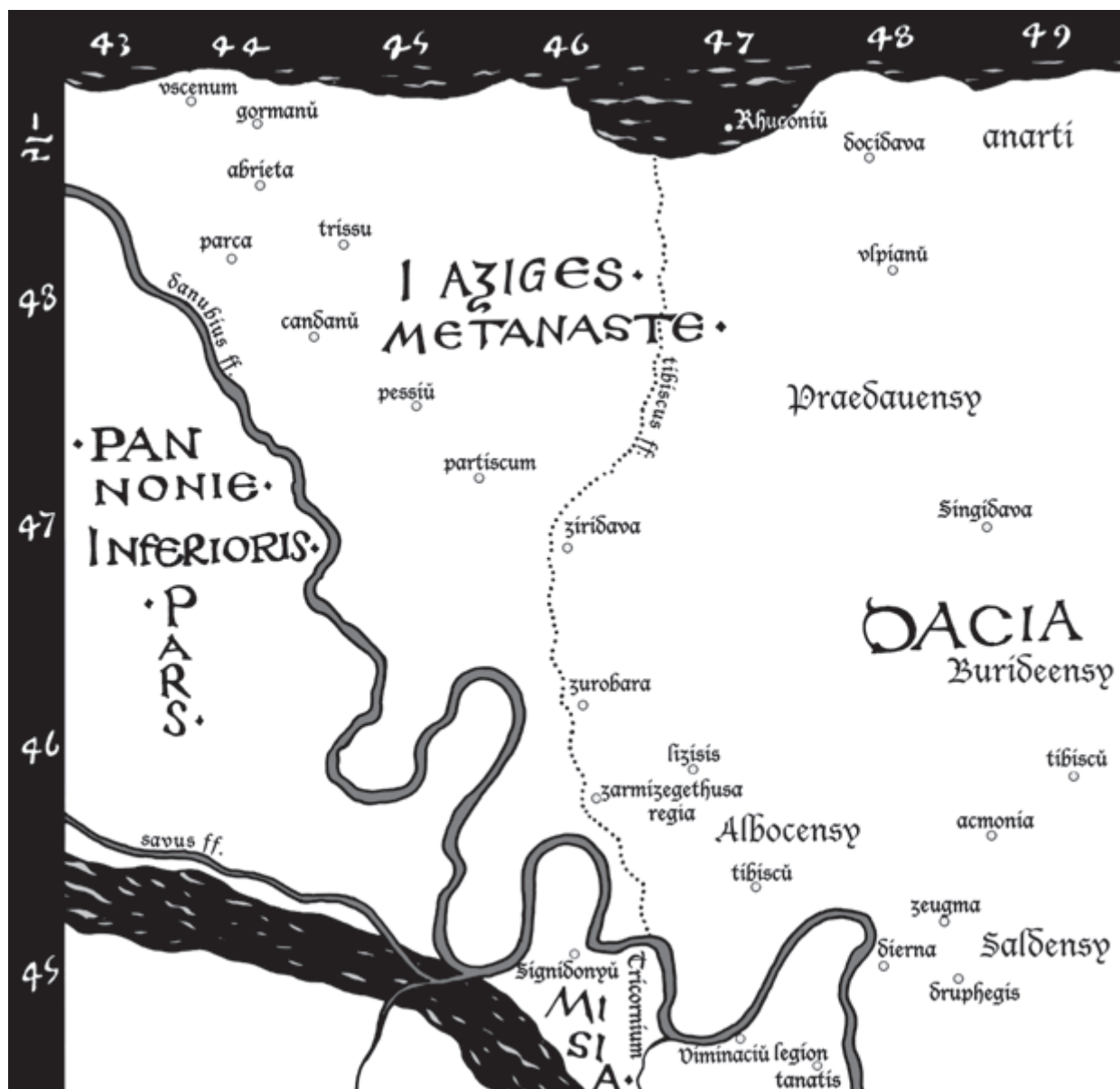
⁵⁷⁵ Vö. az II.5.1. fejezetben leírtakkal!

⁵⁷⁶ ALFÖLDI 1943.12.

⁵⁷⁷ MÓCSY 1977. 439., TÓTH–VÉKONY 1970., TÓTH–VÉKONY 1970A.

⁵⁷⁸ MÓCSY–FITZ 1990. 31–35.

⁵⁷⁹ VADAY 1990/91. 75.

164. kép • Ptolemaios „Nona Europe tabula”-jának részlete a jazig területtel (PTOLEM. alapján)

lenne, hanem megkülönböztetés egyfelől az Al-Dunánál maradt, másfelől az Alföldet elfoglaló jazigok között.⁵⁸⁰ Alföldi András azonban nem állította, hogy az egész népet, csak azt, hogy a jazigokat (akár egy részüket) telepítették át. Már csak azért is erre kellett gondolnia, hisz a rómaiak gyakran költöztettek kisebb-nagyobb népcsoportokat egyik helyről a másikra, igaz inkább a Birodalom területére, semmint a Barbaricumon belül. Nem beszélve arról, hogy – mint följebb említettük – a jazigok határát Alföldi az Oltnál húzta meg, ahol a roxolánokkal voltak szomszédok, tehát nyilvánvalóan nem a teljes jazig törzs bevándorlásáról beszélt.

⁵⁸⁰ Ezt az elképzelést már Theodor Mommsen megfogalmazta, és azóta általánosságban elterjedt (MOMMSEN 1917. 197.). HIND 2007. 243–244. értékelése szerint a Metanastae a nomádokkal azonosítható, gyakorlatilag a latin turba (falka, tömeg) szó megfelelője. Mint ilyen jelenthet vándorló hordát is.

4. Végül a negyedik ellenérv, hogy a 68–69. év eseményeire vonatkozó forrásokból kiderül: a kvádoknak királyaik, a jazigoknak azonban csak főembereik vannak.⁵⁸¹ Ez azt jelenti, hogy a király és udvara még keleten székel. Hogy ez mennyire nyomós érv vagy sem, ahhoz szükséges lenne a korszak forrásainak alapos vizsgálata a vezető emberek, királyok stb. névhasználata szempontjából. Nem kevésbé szorul elemzésre a szarmata társadalom struktúrája, hiszen az előzőekben már szóltunk róla, hogy előfordulnak a társadalom élén állók pl. jogarviselőként (lásd a Protogenés-dekrétumot, illetve Tacitus helyét a 35. évi kaukázusi hadjáratra vonatkozóan a II.4.1., illetve II.5.5. fejezetben!). Vagyis a vezetők megnevezése vagy nem következetes, vagy időben változott. Valójában tehát nem sok ismerettel rendelkezünk a szarmata hierarchiáról, ahogyan azt sem tudjuk, hogy egy – ráadásul a Birodalom határán kívül áttelepített/áttelepült – népcsoport esetében a rómaiak mennyire strukturálták át azt. Másfelől az, hogy nem az egész nép került át az új területre, nem érv egy áttelepítéssel szemben.

Összefoglalva: a kérdést nyitva kell hagynunk. Azt mondhatjuk az ütközőállam kiépítésével kapcsolatban, hogy Alföldi Andrásnak nem sikerült meggyőzően érvelnie e teória mellett. Számunkra ez a lehetőség kevésbé tűnik valószínűnek. Egyértelműen cáfolni azonban egyelőre nem sikerült.

Mint láthattuk, a forrásadatok alapján a foglalás időpontjának meghatározása korántsem egyértelmű. A legvalószínűbbnek a Kr. u. 20 tájéka tűnik. Azt azonban hozzá kell fűznünk a fentiekhez, hogy a bemutatott értékelések során szinte kizárólag a déli bevándorlást vették figyelembe a szerzők mint a szarmata foglalás egyetlen lehetséges útvonalát. A korai leletek összefüggően a Duna–Tisza közén mutathatók ki Eger vidékétől a Bácskáiig. E terület északi felében sűrűsödnek, amit az utóbbi évek nagy volumenű ásatásai után már semmiképpen nem tekinthetünk véletlennek és a kutatás egyenetlenségéből adódónak. Ez a leletelterjedés mindenképpen elgondolkodtató.

A romániai szakemberek elsősorban Constantin Daicoviciu munkássága⁵⁸² nyomán alapvetően az északi bevándorlás lehetőségét valószínűsítik, amire az egyik legfőbb érv az, hogy Nyugat-Románia területén – az egyetlen gyulavarsándi (Vârșand) lelőhely kivételével – II. századnál korábbra keltezhető leleteket nem ismerünk. A hamvasztásos temetkezések elterjedése alapján ez a terület az I. században a dákok kezében volt.⁵⁸³ Egy az első jazig hullámhoz köthető frissen publikált szarmata leletegyüttes Nagyszentmiklóson (Sânnicolau Mare) került elő. Ez újabb bizonyítékként merül fel a déli bevándorlási út mellett.⁵⁸⁴

Ha feltérképezzük az alföldi korai szarmata anyag viszonylag gyér párhuzamait a Kárpát-medencén kívül (itt elsősorban a flitterekre gondolunk – lásd lejjebb!), akkor azt látjuk, hogy azok mind az Al-Duna völgyében, mind a Dnyeszter és a Prut közén előfordulnak (**174. kép**). A leleteknek a Kárpát-medence előterében megfigyelhető szóródása alapján a bevándorlás mindkét irányból megtörténhetett.⁵⁸⁵

Amikor a bevándorlás útvonalát próbáljuk megfejteni, akkor nyilvánvalóan figyelembe kell vennünk a Kárpátok keleti előterében az aktuális politikai helyzetet. A II.5.2. fejezetben már kitértünk arra, hogy a Középső- és Felső-Dnyeszter vidékén a jazigok Kárpát-medencei foglalásának feltételezett időpontjával nagyjából egy időben a Zarubinci kultúra népessége elhagyja településeit, földvárain pusztulási rétegek jelzik a nyílhegyek alapján a szarmatákhoz köthető hódítást. Így valószínűsíthetnénk az északi be nyomulást, ugyanakkor a II.5.2. fejezetben részletesen kitértünk az Al-Duna-vidék korabeli jellemzésére

⁵⁸¹ TACIT. Hist. III.5. – az eseményekre és erre a forráshelyre a következő fejezetben kitérünk.

⁵⁸² DAICOVICIU 1939/42.

⁵⁸³ Vö. összefoglalóan DÖRNER 1971. 688–690. A nemrégiben Gurzó K. Enikő tollából megjelent tévedések, félreértések és félreértelmezések sorozatával tűzdelt „összefoglalásnak” talán egyetlen érdeme, hogy a romániai kutatás – a lényeghez amúgy nem sokat nyújtó – megjegyzéseit a kérdéssel kapcsolatban összegyűjtötte (GURZÓ 2011.).

⁵⁸⁴ BEJAN–MĂRUIA–TĂNASE 2011.

⁵⁸⁵ A források elemzése alapján az al-Duna-vidéki bevándorlás mellett tört lándzsát pl. Harmatta János (HARMATTA 1949. 34.). Gondot jelent azonban e tekintetben, hogy a római források szükségképpen sokkal bővebben szólnak az Al-Duna-vidékről, miközben hallgatnak a távolabbi, északi tájakról.

(elsősorban Ovidius adatai alapján), amelyből kitűnik, hogy ott név szerint említik a jazigok jelenlétét. Mindezek után nehéz lenne egyértelműen letennünk a voksunkat valamelyik megoldás mellett, sőt még azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy a hódítók két különböző ágára kell gondolnunk.

2. A RÉGÉSZETI LELETEK

„... a területi elterjedés és kronológia pontos adatai alapján már nagyobb valószínűséggel kísérelhetjük meg az auktorok adatainak felhasználását.”⁵⁸⁶

A Kárpát-medence úgynevezett „legkorábbi szarmata leletanyagának” feltérképezésére több kísérlet történt. Elsőként Párducz Mihály különítette el az Eduard Beninger által kidolgozott ún. első pontus–germán emlékcsoport szarmata elemeit.⁵⁸⁷ Ennek a feladatnak kizárólag a sztyeppei leletanyag összehasonlító vizsgálatával lehetett nekiállni. Párducz helyesen látta ezt meg. Ugyanakkor mindenfajta területi és kronológiai megkötöttség nélkül kutatta a Kárpát-medencétől keletre fekvő területek leletanyagát. Csaknem tisztán művészettörténeti megközelítéssel tért ki a szkíta–szarmata és a Pontus-vidéki görög városok fémművességére. A Kárpát-medencei leletanyag szétválasztására is rányomta bélyegét a finomabb kronológia mellőzése. Ennek megfelelően a tiszatarjáni – véleményünk szerint szkíta⁵⁸⁸ – leletegyüttestől a III. századra keltezett herpályi pajzsdudoron keresztül a késő császárkori Eskü téri sisakig tárgyalta a leleteket. Ugyanebbe a körbe kapcsolta a szentes–nagyhegyi leletegyüttest, amelyről azóta bizonyítottuk, hogy a IV. századra datálható.⁵⁸⁹ Párducz összesen 15 együttest tárgyalt tanulmányában. Mindezeket a leleteket stílusjegyeik alapján egyazon körhöz – az ún. „pontus-szarmata” emlékcsoporthoz – tartozóaknak határozta meg. E leletek zömét a III. század első feléig keltezte. Ezen belül kezdetben finomabb kormeghatározásra nem vállalkozott.⁵⁹⁰

További kronológiai pontosításra nem került sor a szarmata tárgyak korpusz-szerű gyűjteményének 1941-ben megjelentetett első kötetében sem. Párducz továbbra is egyetlen horizontként tárgyalta a Kárpát-medencei foglalástól a III. század elejéig datált együtteseket.⁵⁹¹

1956-ban történt meg az első kísérlet arra, hogy a két évszázadot felölelő tárgyi hagyatékon belül további kronológiai indikátorokat találjon. Körülhatárolta az ún. szentes–nagyhegyi kört. Ennek leleteit Párducz a markomann háborúk táján bevándorló új népesség hagyatékeként határozta meg, kiemelve ezáltal azt a legkorábbi horizont emlékei közül.⁵⁹²

Visszatérve a legkorábbi leletekre, Párducz munkáit Kőhegyi Mihály vette revízió alá, összefoglalva eddigi ismereteinket. E témájú korai tanulmányaiból⁵⁹³ nem derül ki világosan, hány szarmata bevándorló hullámra gondolt: talán hármat különböztetett meg. Munkája érdeme, hogy a keletiből lelet kapcsán összegyűjtötte az aranyleletes sírokat – 10 lelőhelyet. Megállapította, hogy a legkorábbi Kárpát-medencei

⁵⁸⁶ PÁRDU CZ 1941. 8.

⁵⁸⁷ PÁRDU CZ 1935.

⁵⁸⁸ Nem véletlen, hogy maga Párducz M. is kifejezetten szkíta párhuzamokat idéz az együttes egyes darabjaihoz, és talán ő maga is szkítának tartja(?) (PÁRDU CZ 1935. 30., 38., 99. stb., ill. 52–53.). Természetesen az egyértelmű bizonyításhoz behatóbb elemzésre lenne szükség, amely még várat magára.

⁵⁸⁹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997. 155.

⁵⁹⁰ PÁRDU CZ 1935. 52–53.

⁵⁹¹ PÁRDU CZ 1941.

⁵⁹² PÁRDU CZ 1956.

⁵⁹³ KŐHEGYI 1973., KŐHEGYI 1974/75.

szarmata régió a Duna–Tisza közére helyezhető, azaz a Párducz által fölvázolt nagyobb szállásterületnek⁵⁹⁴ csak egy kisebb része veendő figyelembe. Ugyanakkor elfogadta Párducz elképzelését, hogy az aranyleletek műhelye/i a Pontus-vidéken volt/ak.

Kőhegyi ezt az ún. „aranyhorizontot” választotta disszertációja témájául. Ennek eredményei jelentek meg 1985-ben.⁵⁹⁵ Közzétette a korai lelethorizont lelőhelyeinek és leleteinek teljes kataszterét, két csoportba sorolva azokat: egy korábbiba és egy későbbibe. Az előbbi az I. század végéig tartott, az utóbbi a századfordulótól a markomann háborúig. A Párducz által 1935-ben felsorolt 15 lelőhelyből csak 6-ot tárgyalt mint valóban korait, ugyanakkor az első horizontba összesen 31, a másodikba további 11 együttest sorolt.

A két csoport lelőhelyeit ugyan szétválasztotta, azonban nem egyértelmű, hogy mi volt a besorolás alapja. Elszórt utalásaiból a következőket tudjuk meg. Mindkét korai csoportra egyaránt jellemzőek az aranylunulák, -gyöngyök, -flitterek, fülbevalók és karneolgyöngyök. Az első időszakban hiányoznak a torquesek és tükrök, a későbbi idősakra pedig eltűnnek a kelta leletek.⁵⁹⁶ A két csoport közötti határok elmosódottak, egy-egy kisebb lelet besorolása ezért erősen kérdéses, a kronológia pedig bizonytalan. Különösen igaz ez a szórványokra, pedig a leletek többségét ezek jelentették. A tanulmány külön érdeme, hogy behatóan foglalkozott a sztyeppei és pontusi analógiák kérdésével.

Vaday Andrea ugyancsak igyekezett kétfelé választani a leleteket a mezőcsát–höröcsögösi sírcsoport értékelése kapcsán.⁵⁹⁷ Véleménye szerint az eredetileg a Pontustól hozott ékszerkészlet fokozatosan megváltozik, és ez teszi lehetővé a datálást. Azaz a legkorábbi együttesekben még „tisztán” találjuk az ékszerkészletet, mely fokozatosan „fölhígul”.⁵⁹⁸ Ez a meghatározás meglehetősen szubjektív és gyakran – elsősorban a szórvány leletekre gondolunk – nem alkalmazható.

Vaday A. értékelése óta szerencsés fordulatként egy viszonylag nagyobb – 7 síros – korai sírcsoport feltárására került sor Füzesabony határában, melyet ásatója mintaszerű gyorsasággal hozott nyilvánosságra.⁵⁹⁹ A legutóbbi évtizedben újabb leletek megismerésével bővült a legkorábbi szarmata horizont emlékeinek listája, így a Boldog–Téglaház-parton,⁶⁰⁰ a Dormánd–Zsidó temetőben,⁶⁰¹ a Dunakeszi–Székes-dűlőben,⁶⁰² az Ócsa–Öreghegyen,⁶⁰³ a Sânnicolau Maréban (Nagyszentmiklós)⁶⁰⁴ és a Zaránk–Erki-halmon⁶⁰⁵ talált együttesel.

A kutatástörténeti áttekintés után nézzük meg, mit tudunk jelenleg a legkorábbi Kárpát-medencei szarmata (jazig) leletanyagáról! **(165. kép)**

A horizont legfőbb jellegzetességei az aranyékszerek: fülbevalók, csüngők, gyöngyök, flitterek. Jellemző rájuk a granulált, illetve granulációt imitáló díszítés, a rekeszek, amelyekben rendszerint kék vagy kékesfekete üveg ül. Mint a fentiekből láthattuk, Párducz Mihály óta közhelynek számít, hogy ezek az aranyleletek a Pontus-vidékről érkeztek hazánk területére.⁶⁰⁶ Vaday Andrea azt is hangsúlyozta, hogy nem kereskedelem révén kerültek ide, hanem a bevándorlók magukkal hozott tárgyairól van szó, hiszen ellenkező

⁵⁹⁴ PÁRDU CZ 1956. Abb. 3.

⁵⁹⁵ KŐHEGYI 1984.

⁵⁹⁶ KŐHEGYI 1984.

⁵⁹⁷ VADAY 1982/83.

⁵⁹⁸ VADAY 1982/83. 168., 180., VADAY 1989. 56.

⁵⁹⁹ FARKAS 2000.

⁶⁰⁰ FARKAS 1998. 69.

⁶⁰¹ A sírleletek ma még közöletlenek, a „Megmentett örökség – Kincsek Európa szívéből” c. időszaki kiállítás (Budapest, Országház, 2012) alapján tudunk róluk.

⁶⁰² KOROM–REMÉNYI 2004. 209.

⁶⁰³ DINNYÉS 2014. 95–99.

⁶⁰⁴ BEJAN–MĂRUIA–TĂNASE 2011.

⁶⁰⁵ FARKAS 1998. 69.

⁶⁰⁶ PÁRDU CZ 1935.

165. kép • Válogatás az ún. „aranyhorizont” jellegzetes lelettípusaiból.
A legkorábbi alföldi szarmaták hagyatéka.
Torques és karneolgyöngyök: Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya 140/2. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása); fülbevaló, aranygyöngyök, flitterek: Füzesabony–Kastély-dűlő; lunula: Tenk–Homokbánya (a szerzők felvétele)

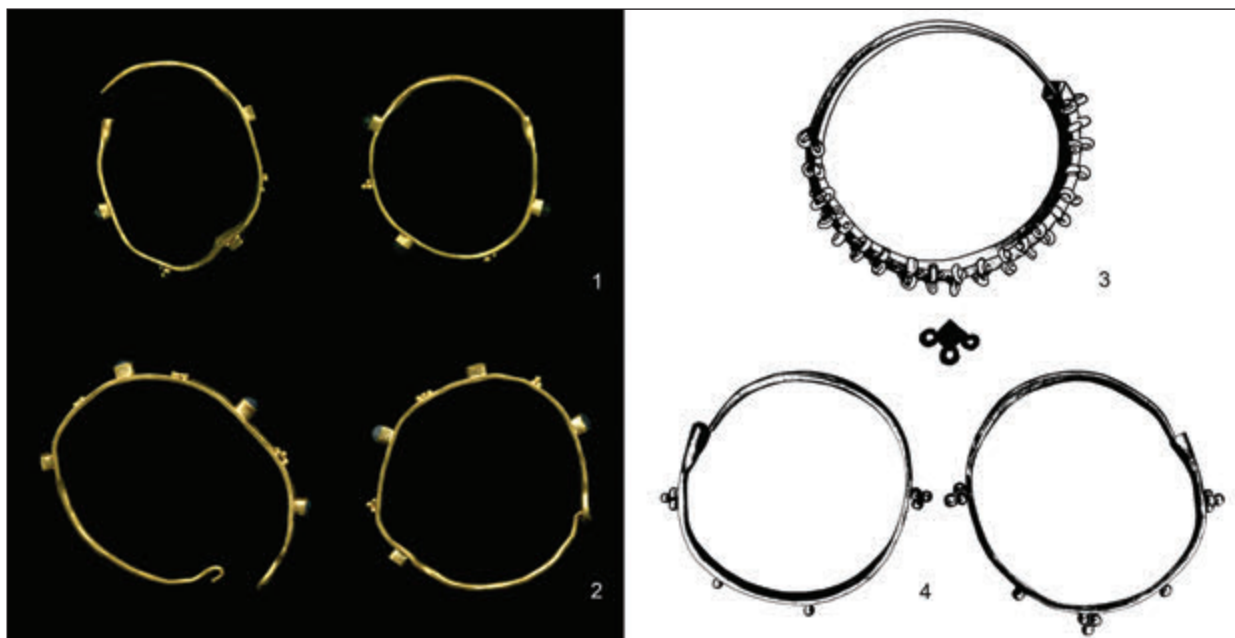
esetben újabb és újabb „utánpótlás” érkezne az eltemetett/elveszett/rongálódott korábbi tárgyak helyett.⁶⁰⁷ Feltűnő, hogy mind a mai napig nem sikerült a kutatásnak körülhatárolnia egy olyan területet és olyan időszakot, mely a Kárpát-medencei lelethorizont megfelelő előzménye lehetne. Vizsgáljuk meg elsőként tehát az egyes fontos ékszerfajtákat és eredetüket!

Fülbevalók

A korai lelethorizont vezérleletei közé tartoznak az arany fülbevalók (**166–167. kép**). Legjellegzetesebb vonásuk a zárszerkezetük (az ún. Steckverschluss): a karika végei egymásba csúsztathatók, azaz egyik végüket hegyesre képezték ki, a másikat tölcséresre (**166. kép 1., 3–4.**). Ismert egy másik zárszerkezet típus is: itt a fülbevaló egyik végét laposra kalapálták és átlukasztották, ebbe lehetett a másik, kampós végét kapcsolni. Ilyen a békéscsabai és a Füzesabony–Kastély-dűlői 60. sír egy-egy fülbevaló párja (**166. kép 2.**).⁶⁰⁸

⁶⁰⁷ VADAY 1982/83. 174.

⁶⁰⁸ KŐHEGYI 1984. 268., FARKAS 2000. 15. 10. kép 1–2.

166. kép • Korai arany fülbevalók 1–2: granulációs és kőbetétes díszű példányok Füzesabony–Kastély-dűlő 60. és 150. sírból (a szerzők felvétele), 3: drótrátétes példány Eger vidékéről (KÓHEGYI 1984. II: 2–3. alapján), 4: granulált díszű darabok Kelebia–Vermesjárásról (WICKER 2011. 94. alapján)

A díszítés alapján 3 típus különíthető el:

1. a drótrátétesek,
2. a granulált díszűek,
3. a granulációval és rekeszes betéttel díszítettek.

Kóhegyi Mihály szerint nincs közöttük kronológiai eltérés.⁶⁰⁹ A rekeszes díszűekben kivétel nélkül kék vagy fekete (vagy kékesfekete) betét – többnyire üveg – volt.

Ezek a fülbevalók a Duna–Tisza közének egészén megtalálhatóak Egertől az Észak-Bácskáiig. A Tiszántúlról Békéscsabáról és Szolnokról említhetjük előfordulásukat. A granulált és a granulált-rekeszes példányok sem a keleti szarmata szállásterületre, sem az észak-pontusi antik városokra nem jellemzőek. Ez ideig egyetlen hasonló darabot sikerült találnunk: egy I–II. századra keltezett sír granulált ékszerét Zavetnoje (Krim) lelőhelyről (**168. kép 5.**).⁶¹⁰ Ugyanakkor az alföldi korai szarmaták egyik legelterjedtebb ékszertípusa.

A korai arany fülbevalók között ritkábban fordult elő a drótrátétes változat (Eger vidéke, Káposztás-megyér és Kecel–Csukástó; a többi ismeretlen lelőhelyű). Ennek a variánsnak – ha nem is túl nagy számban – kerültek elő párhuzamai a keleti területen. A legtöbb I–II. századi krími késő szkíta temetőkből említhető: Zavetnoje (**168. kép**),⁶¹¹ Uszty-Alma (**102. kép**),⁶¹² Belbek IV.,⁶¹³ de előfordulnak szarmata temetkezésben is: Vinogradnij (**169. kép**),⁶¹⁴ egy pedig az Odessza környéki mihajlovkai gazdag sírból (**170. kép**).⁶¹⁵

⁶⁰⁹ KÓHEGYI 1984. 330.

⁶¹⁰ BOGDANOVA 1989. 40–41. Tabl. XII: 3.

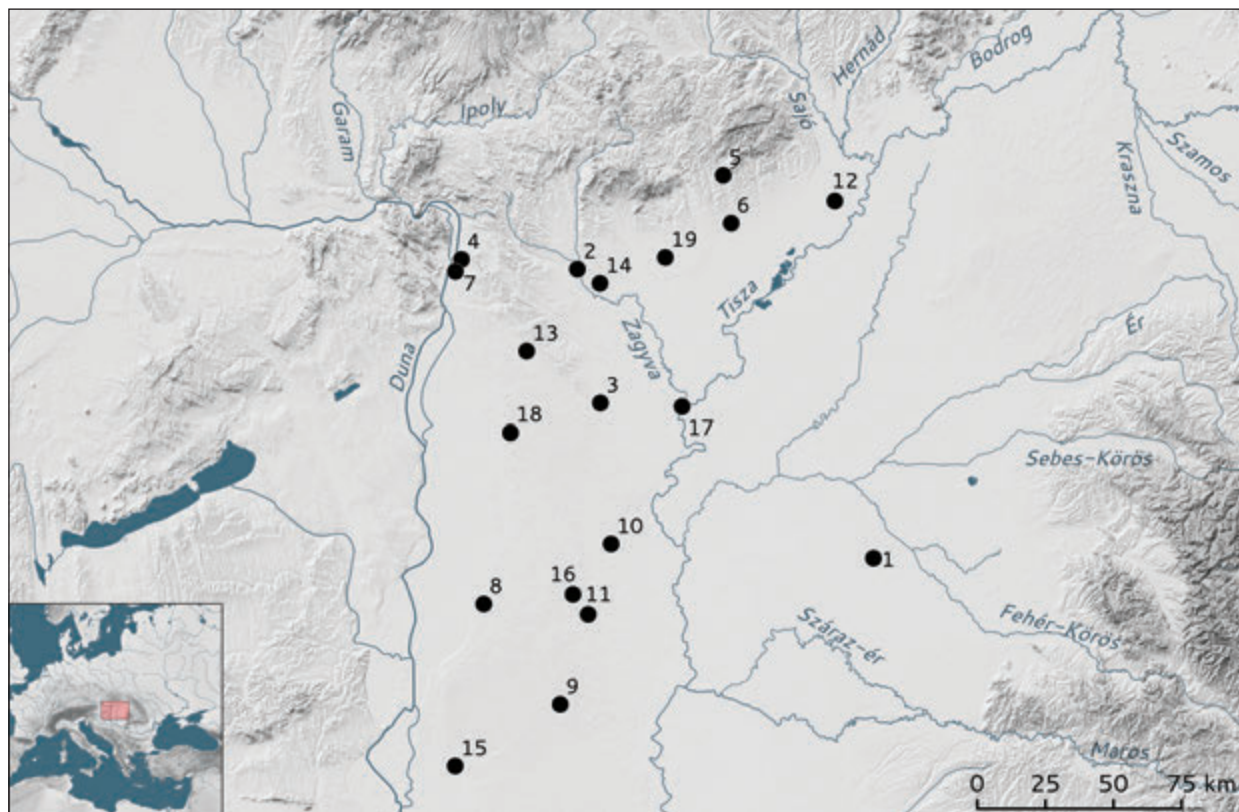
⁶¹¹ BOGDANOVA 1989. 41., risz. 12: 4. (Erre a párhuzamra már Kóhegyi Mihály fölhívta a figyelmet. Meg kell jegyeznünk, hogy a jellegzetes alföldi ékszerekhez gyakorlatilag ez volt az egyetlen valóban közeli analógia, amelyet talált, egyébként be kellett érnie egy hasonló zárszerkezetű példány és néhány granulációs díszű ékszer felidézésével – vö. KÓHEGYI 1984. 330–331. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy Kóhegyi Mihály volt az egyetlen, akinek sikerült egyáltalán rokon leletre akadnia a keleti anyagban.) FIRSOV 2009A. 440. risz. 1: 2–3., 5.

⁶¹² LOBODA–PUZDROVSKIJ–ZAJCEV 2002. Abb. 9: 8., PUZDROVSKIJ 2007. 1: 8. és 5: 1. színes fotó, risz. 114: 8., 119: 6., 126: 13–15.

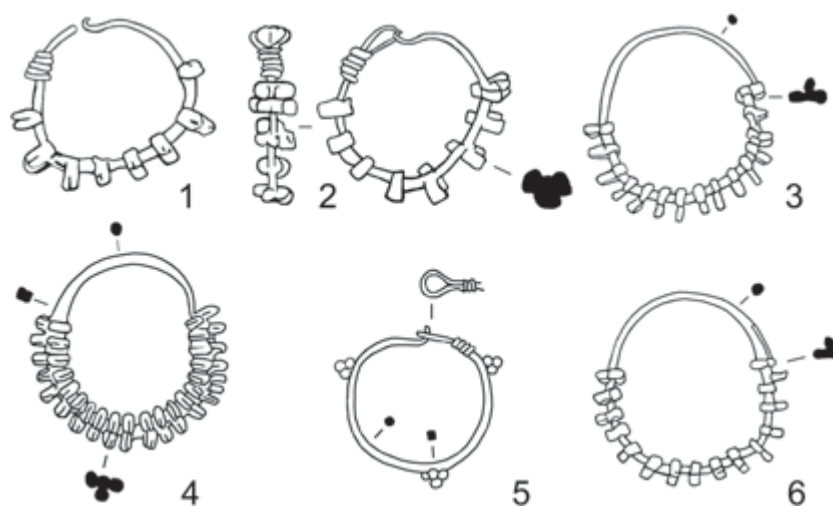
⁶¹³ GUSCSINA 1982. 23., GUSCSINA–ZSURAVLJOV 2016. 92. Tabl. 91: 25–26., Tabl. 112: 18–19., Tabl. 205: 8–9.

⁶¹⁴ LÓR 2001. 144–145. Nr.135.

⁶¹⁵ DZIGOVSKIJ 1993. 74–75., risz. 43: 6.

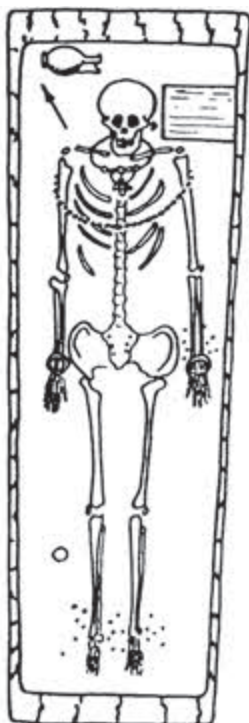
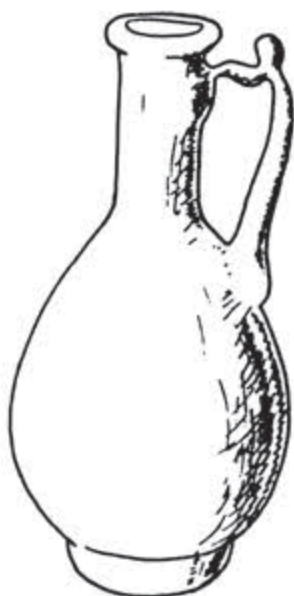
167. kép • A Kárpát-medence korai szarmata arany fülbealóinak elterjedése 1: Békéscsaba-Ószőlők (KÓHEGYI 1984. 268. I. tábla 13–14.), 2: Boldog (FARKAS 1998. 69.), 3: Cegléd határa (KÓHEGYI 1984. 270. I. tábla 15.), 4: Dunakeszi-Székesdülő (KOROM-REMÉNYI 2004. 209.), 5: Eger vidéke (KÓHEGYI 1984. 271. II. tábla 2–3.), 6: Füzesabony-Kastély dülő 60. és 150. sír (FARKAS 2000. 15., 17., 10. kép 1–2., 12. kép 1–2.), 7: Káposztásmegyér (Budapest) (KÓHEGYI 1984. 307. IX. tábla 1–2.), 8: Kecel-Csukástó (KÓHEGYI 1984. 278. III. tábla 8–9.), 9: Kelebia-Vermesjárs (KÓHEGYI 1984. 279., 281. IV. tábla 1–4.) (2 együttes), 10: Kiskunfélegyháza-Kecskeméti út (KÓHEGYI 1984. 286–288. VI. tábla 11.), 11: Kiskunmajsa-Kuklás Jenő földje (KÓHEGYI 1984. 290. VI. tábla 18.), 12: Mezőcsát-Kintelen szőlők (KÓHEGYI 1984. 292. VI. tábla 20–21.), 13: Monor vidéke (KÓHEGYI 1984. 294. VII. tábla 1–2.), 14: Pusztamonostor-Útépítés (KÓHEGYI 1984. 297.), 15: Regőcze/Ridica-Idina (KÓHEGYI 1984. 299.), 16: Szank-Móricgát (KÓHEGYI 1984. 326. XIV. tábla 1–2.), 17: Szolnok-Szőlősi halom (KÓHEGYI 1984. 300. VII. tábla 20.), 18: Tatárszentgyörgy (KÓHEGYI 1984. 301. VII. tábla 26.), 19: Zaránk-Erki-halom (FARKAS 1998. 69.)

168. kép • Granulációval, illetve drótrátéttal díszített I–III. századi arany fülbealók krími késő szkíta leletgyűtésekből (PUZDROVSKIJ 2007. risz. 126: 13–16. alapján)

169. kép • Vinogradnij (Rosztov környéke): Kr. e. I. – Kr. u. I. századra keltezett együttes (LOR 2001. 144–145. Nr. 135. alapján)

170. kép • Válogatás a mihajlovkai (Odessa környéke) Kr. u. I. századi gazdag sír leletei közül egy drótrátétes diszű arany fülbevalóval (DZIGOVSKIJ 1993. risz. 43. és SKARBY 2006. Kat. 17., 19–20., 22–23. alapján)

Lunulák

A korszak egy másik jellemző ékszere az ún. patkó/félhold alakú aranycsüngő vagy más néven lunula (171–172. kép). Igen gazdag formakincsű ékszerről van szó, mondhatnánk azt, hogy egyedi darabok. Többségük rekeszes díszű. Ahogyan a fülbevalók esetében, a lunuláknál is általában kéknek, olykor kékesfeketének és egy-egy esetben feketének írják le a betétet, amely a publikációkban rendszerint üveggként szerepel, bár speciális vizsgálat nem folyt. A kék/fekete betét és a granuláció arra utal, hogy a lunulákat a fülbevalókkal egyazon körből kell származtatnunk. Olyan területet kell tehát keresnünk, ahol mind a Kárpát-medenceiekhez hasonló fülbevalók, mind a félhold alakú csüngők előfordulnak. Ez korántsem könnyű feladat, hiszen – mint láthattuk – már a fülbevalókhöz is csak alig-alig ismerünk analógiákat.

Ha általában félhold alakú csüngőket keresünk párhuzamként, akkor természetesen szép számmal találunk.⁶¹⁶ A hellenisztikus ékszerkészletre különösen jellemző ez a forma, de már korábban ismert és később sem ritka. Ám, ha a jellegzetes magyarországi példányokat vesszük figyelembe (és az alföldiek között ilyen akad szép számmal), és olyan párhuzamokat keresünk, amelyekre kő- vagy üvegbetét ül, akkor már korántsem olyan jó a helyzet. Kőhegyi Mihály az egyetlen rimnicelui (Havasalföld) lelettel volt kénytelen beérni, amelyről ő maga jegyzi meg, hogy közlője a magyarországiak alapján kísérelte meg keltezni.⁶¹⁷

További párhuzamokat csak igen kis számban és óriási területen szétszórva találunk. Egy-egy példány említhető a Volga–Don közéről, az Alsó-Volga- és a Kubán-vidékről, amelyeket a Kr. e. I. – Kr. u. I. századra kelteztek.⁶¹⁸ Jellemző módon az egyik ilyen ékszer publikálója ugyancsak főként a magyarországi párhuzamokra hivatkozik.⁶¹⁹ Megtalálható volt Olbiában is.⁶²⁰

171. kép • Kárpát-medencei korai szarmata aranylunulák 1: Tenk–Homokbánya, 2: Füzesabony–Kastély-dűlő 150. sír, 3: Sănnicolau Mare/Nagyszentmiklós 7/2005. sír, 4: Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrástanya 71. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), (1–2, 4: a szerzők felvétele, 3: BEJAN–MĂRUIA–TĂNASE 2011. Pl. III: 1. alapján)

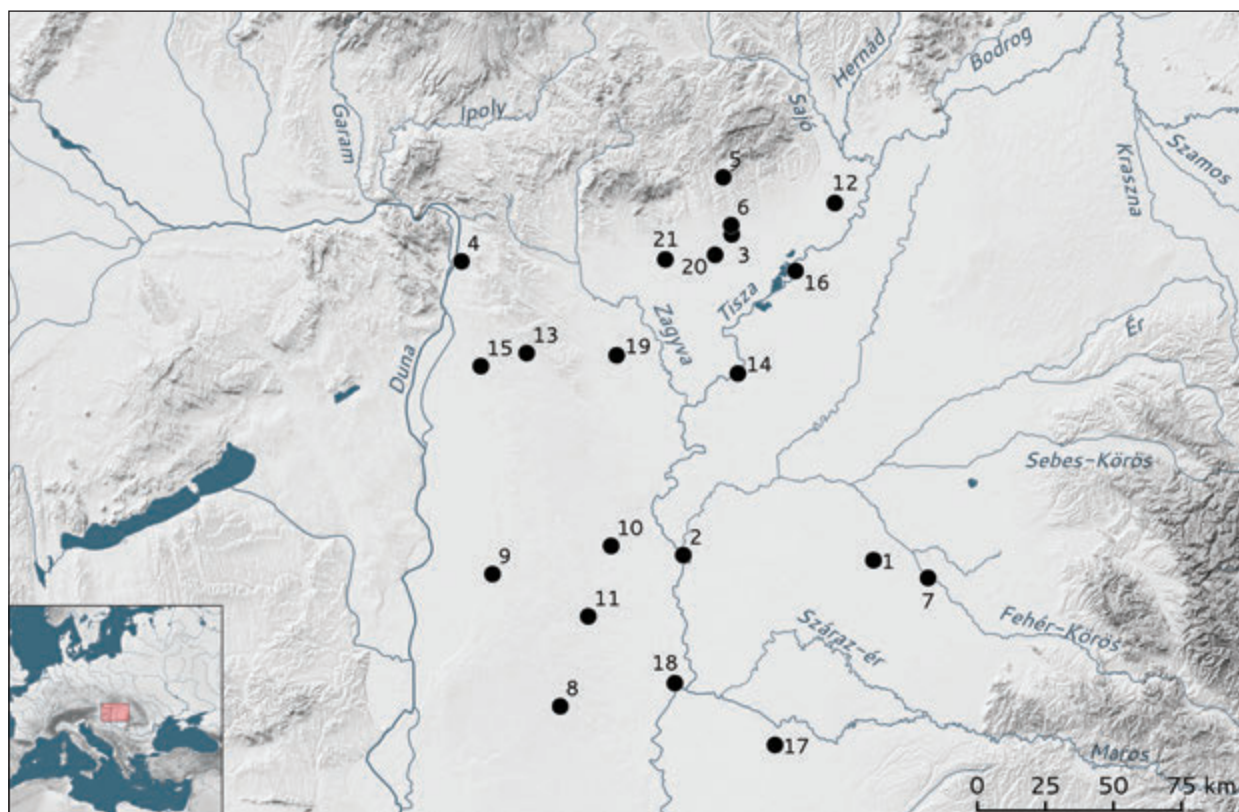
⁶¹⁶ Vö. VADAY 1982/83. 173–174.

⁶¹⁷ KŐHEGYI 1984. 332.

⁶¹⁸ SZERGACKOV 1998. – további irodalommal

⁶¹⁹ SZERGACKOV 1998. 156.

⁶²⁰ MARSHALL 1911. 347. Nr. 2922. Pl. LXVIII. Itt jegyezzük meg, hogy ugyanott az 2921. számú, lelőhely nélküli darab olyan közeli rokona a magyarországi lunuláknak, hogy akár származhat a mi területünkről.

172. kép • A Kárpát-medencei korai szarmata aranylunulák elterjedése 1: Békéscsaba környéke (PÁRDUZ 1941. 22. X. tábla 9.), 2: Csongrád és Szentés vidéke (KŐHEGYI 1984. 271. I. tábla 18.), 3: Dormánd–Zsidó temető („Megmentett örökség – Kincsek Európa szívéből” c. időszaki kiállítás 2012, Budapest, Parlament), 4: Dunakeszi–Székes-dűlő (KOROM-REMÉNYI 2004. 209.), 5: Eger vidéke (KŐHEGYI 1984. 271. II. tábla 1.), 6: Füzesabony–Kastély dűlő 150. sír (FARKAS 2000. 17. 13. kép 3.), 7: Gyulavarsánd/Várсанд–Laposhalom (KŐHEGYI 1984. 274. II. tábla 49.), 8: Kelebia–Vermesjárás 2 db (KŐHEGYI 1984. 279., 284. IV. tábla 11–13.), 9: Kiskörös–Vágóhídi-dűlő, Seregélyes 7. és 17. sír (KŐHEGYI 1984. 314. X. tábla 5., 11.), 10: Kiskunfélegyháza–Kecskeméti út 2 db (KŐHEGYI 1984. 286. VI. tábla 1–2.), 11: Kiskunmajsa–Kuklás Jenő földje (KŐHEGYI 1984. 290. VI. tábla 19.), 12: Mezőcsát–Höröcsögös 56. sír (VADAY 1982/83. 169. Taf. 3: 2., 4: 1., 5: 1.), 13: Monor vidéke (KŐHEGYI 1984. 294. VII. tábla 3.), 14: Nagykörű–Marsó-tanya (KŐHEGYI 1984. 295.), 15: Ócsa–Öreghegy (DINNYÉS 2014. 96., 1. tábla 3.), 16: Örvény–Seres szőlő (Tiszafüred–Tiszaörvény) (KŐHEGYI 1984. 296. VII. tábla 18., VADAY 1989. 274. Kat. 330.), 17: Sănnicolau Mare/Nagyszentmiklós 7/2005. sír (BEJAN–MĂRUIA–TĂNASE 2011. 166. Pl. III: 1.), 18: Szeged–Csongrádi út 24. sír (KŐHEGYI 1984. 321. XII. tábla 5.), 19: Tápiószéle–Szumrák (KŐHEGYI 1984. 301.), 20: Tenk–Homokbánya (KŐHEGYI 1984. 303. VIII. tábla 1.), 21: Zaránk–Erki-halom (FARKAS 1998. 69.)

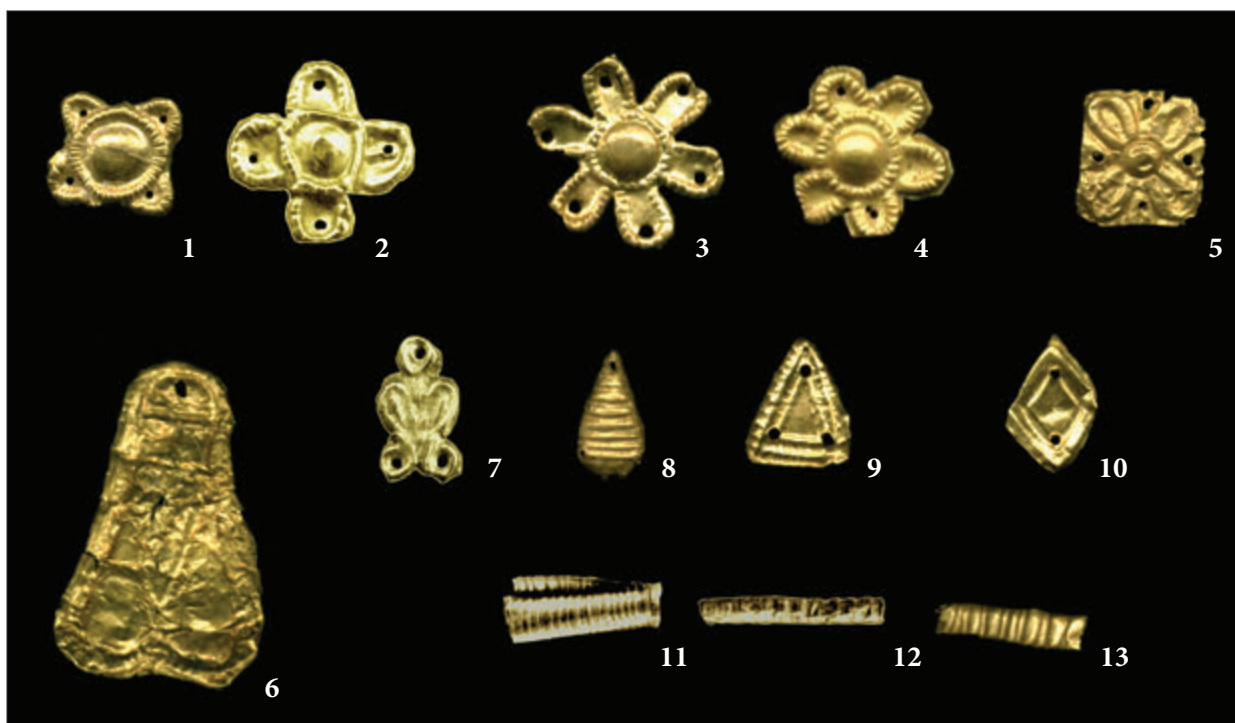
A lunulák tárgyalásánál meg kell még emlékeznünk egy egészen új leletről, amely 2005-ben az M3. autópálya építését megelőző feltárások során Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanyán (161. lelőhely) a 71. sírból került elő.⁶²¹ A bordázott fül és a granuláció rokonítja a darabot a fent bemutatott leletekkel, azonban az összeérő végekre egy sokszög alakú karneolgyöngyöt húztak rá (171. kép 4.). A temető leletei a korai horizont felé mutatnak.⁶²²

Flitterek

A korai szarmata aranyleletes temetkezések jellegzetes leletei a Kárpát-medencében az aranyflitterek. Többféle formájuk ismert: leggyakrabban háromszögletűek vagy négy-, illetve hatszirmú rozetták (173. kép).

⁶²¹ Publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása.

⁶²² Jó analógiája MARSHALL 1911. Nr. 2720. és Nr. 2935. Előbbi esetében egy görög feliratos nyolcszög alapú pasztahasábot „húztak” rá a lunula végeire, az utóbbinak – ez olbiai lelet – sokszögű pasztagyöngyöt.

173. kép • A Kárpát-medencei korai szarmata aranyflitterek típusai: 1, 3–4, 8–11: Füzesabony–Kastély-dűlő 60. sír, 2, 7, 12: Kelebia, 5: Tenk–Homokbánya, 6: Átány, 13: Tarnaméra–Urak-dűlője (2, 7, 12: WICKER 2011. 94. alapján, a többi a szerzők felvétele)

Párducz Mihály óta közhelynek számít, hogy a flitterek és a velük együtt előkerülő többi aranyelet a „Pontus-vidékről” érkezett hazánk területére. Vaday Andrea azt is hangsúlyozta – mint arra már kitértünk –, hogy a bevándorlók magukkal hozott tárgyairól van szó.⁶²³

Az aranyflitteres együtteseket a Kárpát-medence szomszédságában Mircea Babeş térképezte föl.⁶²⁴ Gyűjtését kiegészíthetjük olyan korai (I. sz. elejei) flitteres együttesekkel, mint amilyen Beljajevka vagy Turlaki (174. kép).⁶²⁵ Az elterjedési térkép nem ad választ arra a kérdésre, hogy délről – a Duna völgyén keresztül – vagy északról, a Kárpátok hágóin keresztül jöttek-e be a legkorábbi szarmata foglalók. Mint a térképen láthatjuk, mind az Al-Duna vidékén, mind a Keleti-Kárpátok környékén megtalálták az alföldiekkel nagyjából egykorú aranyflitteres sírokat. A korai horizont egyik legjellemzőbb lelettípusának elterjedése alapján tehát mindkét bevándorlási útvonal lehetősége továbbra is fennáll.

Szarmata környezetben a felvarrható arany ruhadíszek – konkrétan a rombusz alakúak – a prohorovkai kultúra időszakában, azaz a Kr. e. IV–II. században jelentek meg, de igazán széles körű elterjedésüket az ezredforduló körüli időre tehetjük. Ami az észak-pontusi kapcsolatokat illeti, a fülbevalókkal és lunulákkal ellentétben ismerünk jó néhány, korban és területileg a mieinkkel kapcsolatba hozható leletet.⁶²⁶ Említhetjük itt a Zolotoje kladbiscse együtteseit⁶²⁷ vagy a késő szkíta Uszty-Alma temetőt,⁶²⁸ ahol geometrikus, növényi és zoomorf lemezekék díszítették a ruhákat. Az itt előkerülő típusok – a magyarországi négy- és

⁶²³ PÁRDU CZ 1935., VADAY 1982/83. 174. Valójában minden esetben a Pontus északi partjára gondoltak a kutatók.

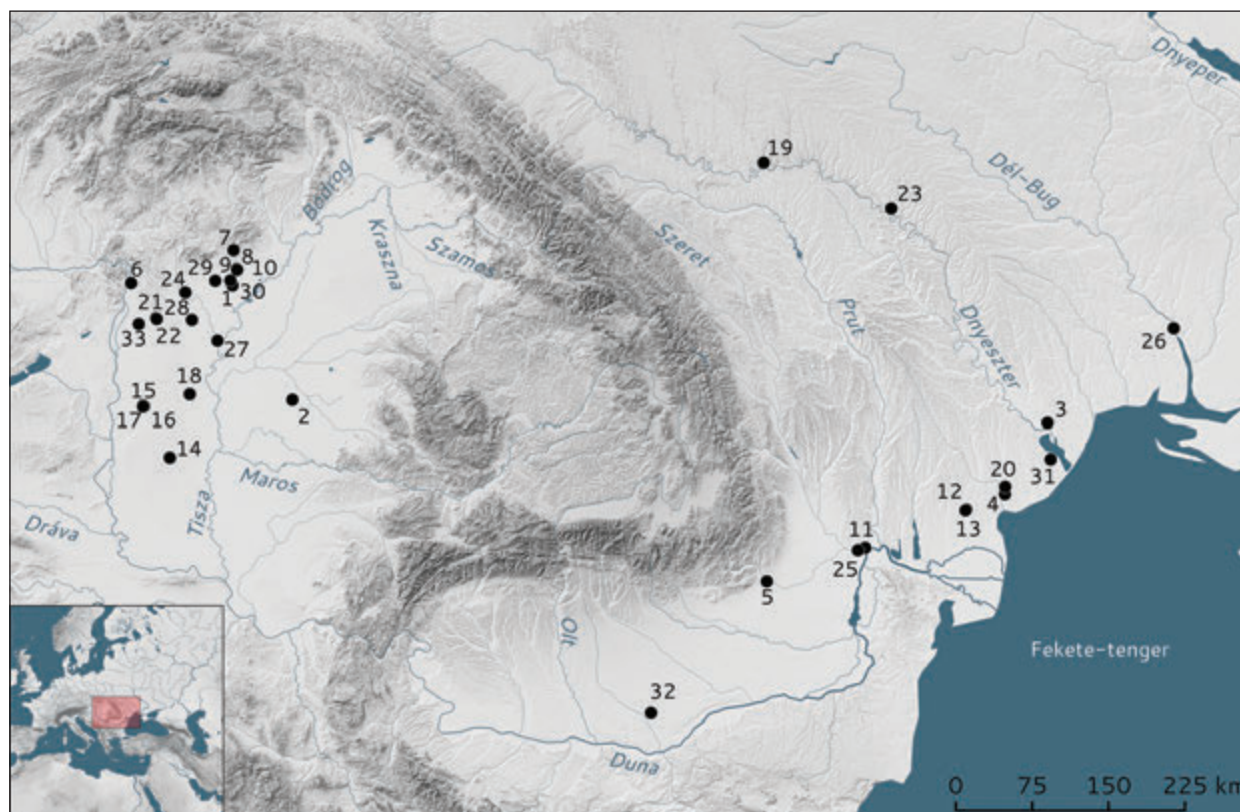
⁶²⁴ BABEŞ 1999.

⁶²⁵ GROSU 1990. 38–42.

⁶²⁶ Például MARCSENKO 1996. 230. risz. 11.

⁶²⁷ A Kr. e. I. – Kr. u. I. századra keltezhető, Kubán-vidéki szarmata arisztokrata sírok csoportját jelölik ezzel az összefoglaló névvel – lásd részletesen az II.5.6. fejezetben!

⁶²⁸ PUZDROVSKIJ 2007. risz. 109: 5, risz. 110: 14, risz. 112: 7 stb.

174. kép • I. századi aranyflitteres leletgyűjtések a Kárpát-medencében és szomszédságában (4–5., 11. 19–20., 23., 25., 32. lelőhely BABEŞ 1999. Abb. 12.), 1: Átány (PÁRDUZ 1941. 20. XXIX. tábla 54–55., 57–59.), 2: Békéscsaba–Ószőlők (KŐHEGYI 1984. 270. I. tábla 6–10.), 3: Beljajevka (GROSZU 1990. 38–42.), 4: Beloleszje, 5: Buzău környéke, 6: Dunakeszi–Székesdűlő (KOROM–REMÉNYI 2004. 209.), 7: Eger környéke (KŐHEGYI 1984. 271. II. tábla 4–14., 20–47.), 8: Füzesabony–Kastély dűlő 60. sír (FARKAS 2000. 15., 16. 10. kép 3–4.), 9: Füzesabony–Kettőshalom 1. sír (KŐHEGYI 1984. 305. VIII. tábla 9–14.), 10: Füzesabony–Kettőshalom 3. sír (KŐHEGYI 1984. 305. VIII. tábla 16–17.), 11: Galați, 12: Holmszkoje 22 sír (GROSZU 1990. 38–42.), 13: Holmszkoje 24. sír (GROSZU 1990. 38–42.), 14: Kelebia–Vermesjárás (KŐHEGYI 1984. 279., 284. IV. tábla 13–23.), 15: Kiskőrös–Vágóhídi-dűlő, Seregélyes 3. sír (KŐHEGYI 1984. 312. X. tábla 1–4.), 16: Kiskőrös–Vágóhídi-dűlő, Seregélyes 16. sír (KŐHEGYI 1984. 314. X. tábla 9.), 17: Kiskőrös–Vágóhídi-dűlő, Seregélyes 18. sír (KŐHEGYI 1984. 314. X. tábla 12–14., 16–18., 20., 23.), 18: Kiskunfélegyháza–Kecskeméti út (KŐHEGYI 1984. 286. VI. tábla 3–6.), 19: Lenkovci, 20: Mihajlovka, 21: Monor–Csépuszta (KŐHEGYI 1984. 316. X. tábla 24–25.), 22: Monor vidéke (KŐHEGYI 1984. 294. VII. tábla 4–17.), 23: Porogi (SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. risz 19.), 24: Pusztamonostor (KŐHEGYI 1984. 297. VII. tábla 19.), 25: Şendreni, 26: Szokolova Mogila (KOVANYENKO 1986. passim), 27: Szolnok–Szőlősi halom (KŐHEGYI 1984. 301. VII. tábla 24–25.), 28: Tápiószéle–Szumrák (KŐHEGYI 1984. 303. VII. tábla 27.), 29: Tarnaméra–Urak dűlője 4. sír (KŐHEGYI 1984. 324., 326. XII. tábla 8–23.), 30: Tenk–Homokbánya (KŐHEGYI 1984. 303. VIII. tábla 2–3.), 31: Turlaki (GROSZU 1990. 38–42.), 32: Vităneşti, 33: Ócsa–Öreghegy (DINNYÉS 2014. 96. I. tábla 4.)

hatszirmú rozetta és csövecske (azaz gyöngy), továbbá a felső és alsó keret által határolt rombusz – analógiái széles körben elterjedtek a Kr. u. I–II. századi szarmaták körében az Alsó-Volga-vidéken, a Donnál, a Kubánnál és a Fekete-tengeri sztyeppén. Egy részüket antik mintákra vezetik vissza, másokat – köztük a zoomorf példányokat – a szkíta-szarmata állatstílusra.⁶²⁹ Ugyanezek a formák – számos további között – szerepelnek I.I. Marczenko a kubáni szirák anyagot elemző könyvében is, amelynek kronológiai táblázata szerint a bennünket érdeklő lemezkék közül némelyek (pl. a hatszirmú rozetta) a Kr. e. I. századra jellemzőek, de a formák zöme a Kr. u. I–II. századra keltezhető.⁶³⁰

⁶²⁹ ZASZECKAJA 1979. 111–112., GUSCSINA–ZASZECKAJA 1994. 15., KOVANYENKO 1986. 40–41.

⁶³⁰ MARCSENKO 1996. 230. risz. 11.

Aranygyöngyök

Az aranyflitterekhez szorosan kapcsolódnak a bordázott vagy sima aranylemezről sodrott csövecskék (173. kép 11–13.). Számuk az alföldi sírokban nem túl magas: 1–7 szokott előkerülni, a leggyakoribb szám az 5–6.

Az ilyen lemezgyöngyök az Észak-Pontus-vidéken a hellenizmus óta divatban voltak és jellemzőek a késő hellenizmus idejére, illetve a kora császárkorra. Több esetben a négylevelű rozetta alakú lemezekkel együtt fordultak elő (pl. Hohlacs, Szokolova Mogila, Uszty-Alma 612. sír – 102. kép, Buzău), illetve egyéb geometrikus és figurális lemezekből álló ruhadíszek tagolására szolgáltak (pl. Porogi 2. sír, Uszty-Alma).⁶³¹

Torquesek

A korai aranyhorizont leletei között említhetjük még a torqueseket (165., 175–176., 181. kép). Maga a nyakperec mint ékszer a szarmaták körében általánosan elterjedt. Az aranyból készítettek – nyilván a sírok nagyfokú rablottsága miatt is – csak ritkán kerülnek elő.⁶³² Mind férfi-, mind női temetkezésben előfordultak. Főként a korai horizontra jellemzőek, a II. század után már hiányoznak, és legközelebb a hun korban jelennek meg újra. Közös vonásuk a négyszögletes metszet és a két kampós záródás. Ettől eltérő a Török-szentmiklós–Surján–Újtelep 54. sírban talált nyakperec, amely két hurkos végű. Utóbbi a vele előforduló fibulák alapján semmiképpen nem keltezhető a II. század végénél korábbi időpontra.⁶³³ A lunulák kapcsán már említett Nyíregyháza–Felsősimai, Gyebrás-tanyai temető 140. sírjából került elő egy aranytorques, mely

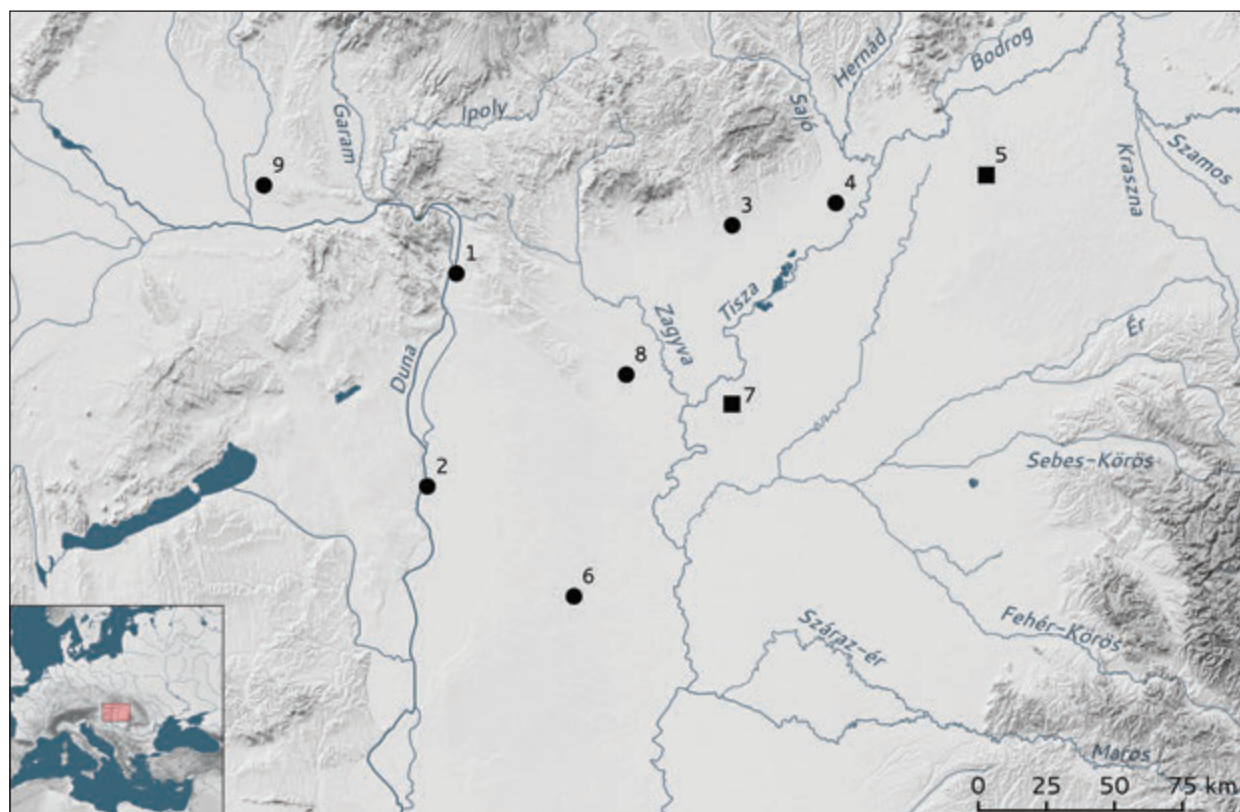
175. kép

- Aranytorquesek
- 1: Újszilvás–Gólyajárás,
- 2: Nyíregyháza–Felsősimai,
Gyebrás-tanya 140/2. sír
(a szerzők felvétele)

⁶³¹ KOVANYENKO 1986. 43. – további irodalommal, HARHOIU 1993. fig. 1: 13–15., SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. risz. 19. 3–4., PUZDROVSKIJ 2007. risz. 110–111., 113., 115., 118–119.

⁶³² Szakdolgozatában Babolcsi Andrea 96 lelőhelyről 157 torquest gyűjtött össze. Mindössze 4,5%-a készült aranyból (BABOLCSI 2004. 115.).

⁶³³ VADAY 1985. 367–368., VADAY 1989. 286. Kat. 415. Taf. 141: 3.

176. kép • A korai szarmata aranytorquesek elterjedése a Kárpát-medencében 1: Káposztásmegyer (Budapest) (KŐHEGYI 1984. 307. IX. tábla 3.), 2: Dunavecse (PÁRDUCZ 1931. 125.), 3: Füzesabony–Kettőshalom 1. sír (KŐHEGYI 1984. 305. VIII. tábla 15.), 4: Mezőcsát–Hörcsögös 63. sír (VADAY 1982/83. 170. Taf. 4: 2., 6: 5.), 5: Nyíregyháza–Felsősim, Gyebértanya 140/2. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), 6: Szank–Móricgát (KŐHEGYI 1984. 326. XIV. tábla 3.), 7: Törökszentmiklós–Surján–Újtelep 54. sír (VADAY 1989. 286. Kat. 415. Taf. 141: 3.), 8: Újszilvás–Gólyajárás 1. sír (TARI 1994. 259. 2. kép 1.), 9: Hurbanovo/Ógyalla (RAJTÁR 2013. 137–140. Abb. 4.) • Biztosan a korai aranyhorizont lelete, ■ Kérdéses keltezésű lelet

kivételében a korai darabokhoz tartozik, azonban hurkos-kampós záródású (**175. kép 2.**). Gömbölyű karneolgyöngyökből fűzött nyaklánc egészítette ki (**177. kép**).⁶³⁴

Ki kell térnünk még egy kérdésre a torquesek tárgyalásakor. Feljebb, a legkorábbi szarmata szállás-terület meghatározásával kapcsolatban már említettük a Zsitva völgyéből származó korai együttlést Hurbanovóról (Ógyalla). A D–É-i tájolású sírből a többi között egy arany nyakperccel szembe fordított lunula alakú emailos fibula társaságában (**178. kép**).⁶³⁵ Hasonló összetételű lelet együttlést ismerünk Budapest X. kerületéből. A Rákospatak medrének mélyítésekor az északi partfalból kiesett leletek között találtak egy késői párhuzamokkal rendelkező korszakot is. Ez alapján publikáljuk valamennyi tárgyat a hun korra keltezte.⁶³⁶ A hurbanovói temetkezés alapján valószínűbbnek véljük, hogy a korszak nem tartozott a sírhoz, melyből a fibula és a lunula csüngős torques származik (**179. kép**). Ez esetben Budapest X. kerületet is fel kell vennünk a korai szarmata lelőhelyek listájára.

Az aranytorquesek keltezésének kérdése különösen fontos, mivel a szomszédos germán fejedelmi leletekben méltóságjelvényként ugyancsak feltűnnek. Egyesek szerint ezek a – többségükben római doná-

⁶³⁴ Publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása.

⁶³⁵ RAJTÁR 2013. 137–140. Abb. 4.

⁶³⁶ NAGY 2007. 95–102. 2. kép.

177. kép • Karneol gyöngysorok 1: Füzesabony–Kastély-dűlő 60. sír, 2: Nyíregyháza–Felsősimma 140/2. sír (Lónyai Györgyné, illetve a szerzők felvétele)

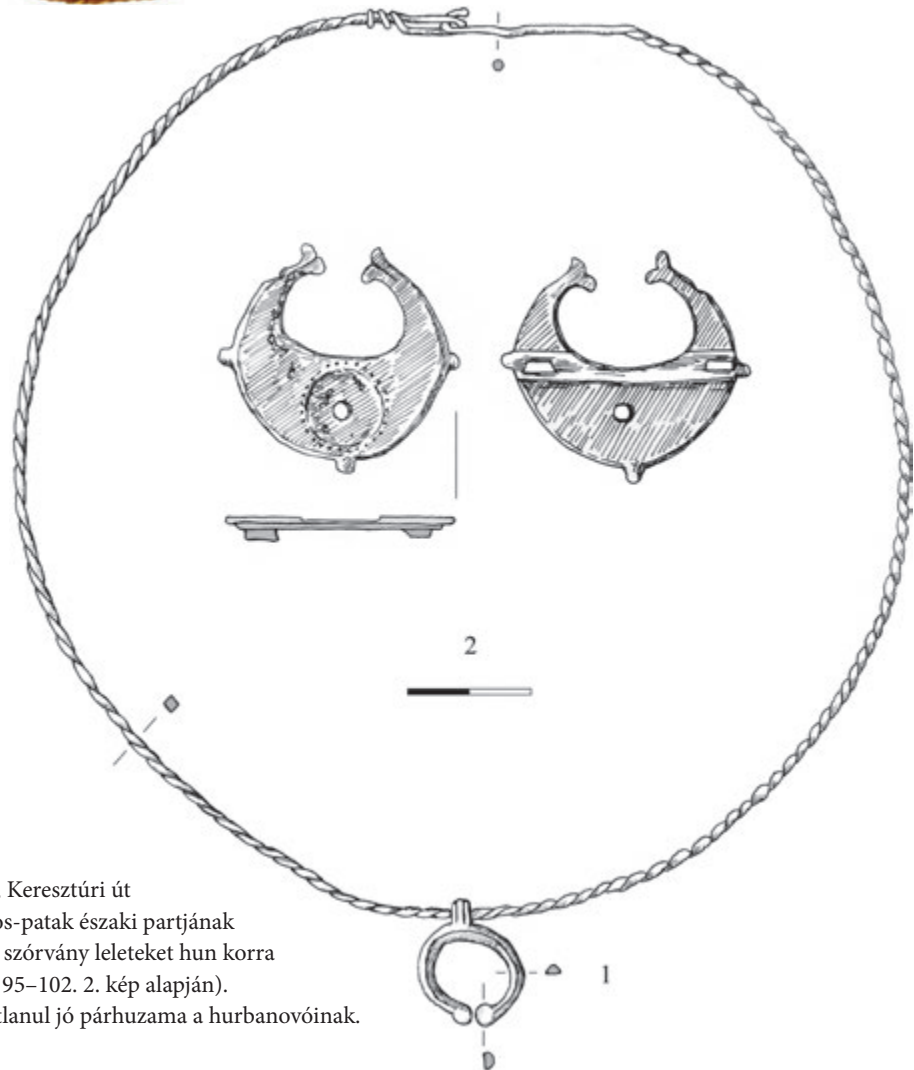
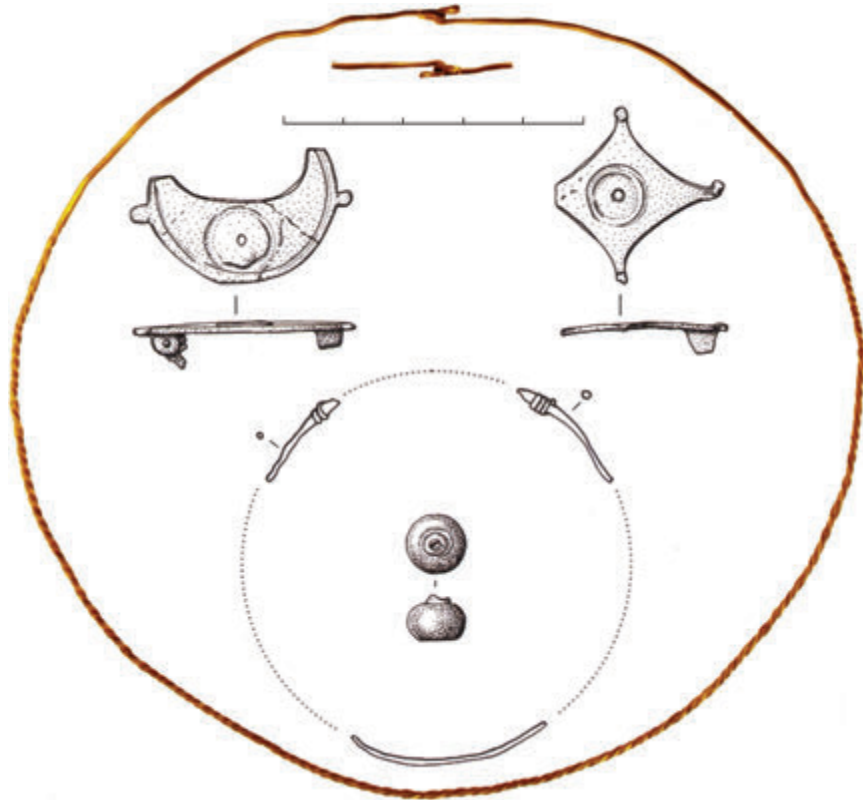
ciókként(?) a germánokhoz kerülő tárgyak – kelta hagyományra vezethetők vissza,⁶³⁷ mások felvetették, hogy a germán világban inkább szarmata hatásra terjedhettek el egészen Dániáig.⁶³⁸ Tény, hogy a sztyep-pén a Kr. e. V–IV. századtól kezdve előfordulnak az aranytorquesek. Keleten jól reprezentált a típus mind az antik görög régiségek között, mind a szarmata leletanyagban. Előfordulásuk a szarmatáknál leginkább az Észak-Kaukázusban és a Bosporusnál jellemző.⁶³⁹

⁶³⁷ PROHÁSZKA 2004. 51–52.

⁶³⁸ CARNAP-BORNHEIM-ILKJÆR 1996. 364.

⁶³⁹ GUSCINA-ZASZECKAJA 1994. 16.

178. kép • Hurbanovo/Ógyalla korai szarmata sír leletei (RAJTÁR 2013. Abb. 4. alapján)

179. kép • A Budapest X. kerület, Keresztúri út 162. szám alatt, a Rákos-patak északi partjának mélyítésekor előkerült szórvány leleteket hun korra keltezték (NAGY 2007. 95–102. 2. kép alapján). Az együttes tagadhatatlanul jó párhuzama a hurbanovóinak.

A korai szarmata sírok aranytárgyairól általában

A magyarországi aranyhorizont legtöbb párhuzamát – érdekes módon – főképpen a Krím-félsziget ún. késő szkíta temetőiben találjuk meg. Legelső helyen a már sokat emlegetett Uszty-Alma-i temetőt kell kiemelnünk, melyben az alföldi leletanyaghoz egész sor analógiát találunk. Így ismertek a jellegzetes drót-rátétes fülbevalók, a bordázott aranycsövecskék (gyöngyök), az arany vödörcsüngők, a különféle – köztük a négyszirmú virág alakú – aranylemezkek, gömbölyű karneolgyöngyök. Ha nem is nagy számban, de előfordultak aranylunulák, köztük a Kárpát-medenceiekhez hasonlóak, de betét nélkül.⁶⁴⁰ A legtöbb publikált sírban került elő halotti koszorúhoz tartozó levél alakú aranylemez, amely formailag csak távolról, de az ábrázolás tartalmát tekintve rokonítható a kiskőrös–vágóhídi aranylemezekkel (amelyek funkciójára Kőhegyi M. már korábban rámutatott⁶⁴¹). Uszty-Almáról idézhetjük a jászberény–csegelaposi kígyó alakú aranygyűrű legpontosabb párhuzamát.⁶⁴² A késő szkíta lelőhely szóban forgó részét a publikálók a Kr. u. I. század közepére – harmadik negyedére keltezték. Az Uszty-Alma-i temetkezéseket a rítus és a leletanyag (fegyverzet, lószerszám, római import, övek, fülbevalók) a korszak rangos szarmata sírjaival rokonítja (**102. kép**).⁶⁴³

A Kárpát-medence legkorábbi szarmata leletanyagából származó aranytárgyak keleti kapcsolatai összetett képet mutatnak. Bizonyos elemek – ezek nagy része a hellenizmus óta folyamatosan létező antik hagyományt követ –, mint pl. a négy- és hatszirmú rozetta alakú lemezek, a gyakran velük együtt előforduló aranycsövecskék, rombusz és háromszög alakú (bordázott) lemezek, a vödörcsüngők (**180. kép**) számos párhuzamra lelnek a keleti szarmata szállásterületen. Ezen belül főként a Fekete-tenger északi partvidékén és a Krímben gyakoriak a Kr. u. I. századi gazdag sírokban, ahol nagy számban fordulnak elő. Feltűnő, hogy az Al-Duna vidékén, vagyis a mai Moldovában és Odeszsa környékén – a Budzsaki sztyeppén – csak elszórtan találjuk meg őket. Ez azért meglepő, mivel éppen e területről szokás feltételezni, hogy a Kárpát-medencébe bevándorló jazigok kiindulási pontja volt. Ha azonban eltekintünk attól, hogy kizárólagosan az aranytárgyak analógiáit keressük és a kronológiai szempontot helyezzük előtérbe, akkor azt tapasztaljuk, hogy a forrásadatokkal összhangban a Dnyeszter–Prut közén és az Al-Duna-vidéken megjelenik egy, az időszámításunk kezdetére – a Kr. u. I. század első felére keltezhető lelethorizont. V.I. Grosu katalógusa 9 ide sorolható lelőhelyet tartalmaz,⁶⁴⁴ ahonnan 27 temetkezés keltezhető a korai időszakra. Lényeges számunkra a D–É-i tájolás és a sírok egy részében az aranyflitterek előfordulása. Ugyanakkor a rítus korántsem egységes: 12 kurgán nélküli, 15 kurgános sír, az utóbbiak közül 6 beletemetkezés korábbi halomba. A Kárpát-medence jazig foglalói alighanem ebből a környezetből kerültek ki, de ezt hitelt érdemlően akkor állíthatjuk majd, ha a jelenleginél jelentősebb esetszámmal tudjuk alátámasztani a fentieket.

180. kép • Arany vödörcsüngő, Nyíregyháza–Felsősimas 39. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása)

⁶⁴⁰ LOBODA–PUZDROVSKIJ–ZAJCEV 2002., PUZDROVSKIJ 2007. risz. 126: 1–12.

⁶⁴¹ KŐHEGYI 1984. 329–330.

⁶⁴² VADAY 1989. 236., Kat. 34., Taf. 21: 1., PUZDROVSKIJ 2007. risz. 111: 9.

⁶⁴³ A lelőhely nevét az Alma folyóról kapta, amelynek a partján húzódik. Peszcsanoje községtől (Bahcsisaraj járás) nyugatra fekszik (LOBODA–PUZDROVSKIJ–ZAJCEV 2002.) (9. kép).

⁶⁴⁴ GROSU 1990. 38–42. Beljajevka 15. és 18. sír; Bezeni; Costești 1. kurgán, 2. sír; Dubăsarii Vechi 9., 25. és 30. sír; Holmszkoje 4. és 22. sír; Osztrovec–Verteba és –Oleccsina; Taraclia I, 3. sír; Turlaki 7–8., 10., 12–14. és 16–17. kurgán.

Az aranyhorizont számos elemének egyáltalán nincs vagy csak mutatóba említhető analógiája a keleti sztyeppe területéről. Ilyenek a már említett patkó alakú csüngők, a betétekkel, illetve granulációval díszített fülbevalók, amelyeknek sem az észak-Pontus-vidéki antik városokban, sem a szarmata anyagban nem leltük előképét. A hellenisztikus ötvösművészetben sem találtuk meg a prototípusukat. E tárgyak eredete a Kárpát-medencei szarmaták korai története szempontjából kulcskérdés, amelyre egyelőre – közeli vagy távoli analógiák hiányában – nem tudunk válaszolni.

Karneolgyöngyök

A Kárpát-medencei korai szarmata leletanyag jellegzetességei az aranytárgyak mellett a gömbölyű karneolgyöngyök (177., 181. kép). Figyelemre méltó, hogy a legtöbb esetben többé-kevésbé azonos számban fordulnak elő egy-egy sírban (átlagosan 36–38 darab szokott lenni), aminek talán az az oka, hogy meghatározott darabszámú füzérekben árulták és vásárolták őket.

181. kép • Karneolgyöngyök aranytorques társaságában a Nyíregyháza-Felsősimán, Gyebrás-tanya 140/2. sírban (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása)

A Fekete-tenger északi partvidékének antik féldrágakő gyöngyei között a leggyakoribbak a karneolból csiszoltak. Jekatyerina Mihajlovna Alekszejeva 2167 db-ot gyűjtött össze, melyeket 29 típusba sorolt. A Kárpát-medencei korai szarmata leletgyűttesek kisméretű, gömbölyű, igen szűk lyukkal egyik oldalról átfűrt karneolgyöngyeinek párhuzamai nála a 2a. típusba tartoznak. A típus képviselői széles körben elterjedtek, elsősorban a Kr. u. I–II. században gyakoriak.⁶⁴⁵

Nagyobb számban fordulnak elő a késő szkíta krími temetőben: így pl. a Belbek IV. lelőhelyen (Szevasztopol). Itt jegyezzük meg, hogy a karneolnak mint nyersanyagként az egyik származási helye lehet a Krím-félsziget.⁶⁴⁶

A karneolgyöngyökkel kapcsolatban tudnunk kell, hogy ezek az ún. aranyhorizonthoz tartozó leletgyűttesekben tűnnek fel és a II–III. század fordulójáig folyamatosan használatban maradnak. Jól bizonyítja

⁶⁴⁵ ALEKSZEJEVA 1982. 15.

⁶⁴⁶ SZTOLJAROVA 2001. 205.

ezt pl. Kiskőrös–Csukástó, Rácz-kút 7. sírja⁶⁴⁷ vagy a Szolnok–Szandaszőlős, repülőteri együttes,⁶⁴⁸ ahol emailos fibula társaságában fordultak elő.

Római tárgyak (fibulák, edények) és a keltezés kérdése

Mindezek után felvetődik a kérdés, hogyan lehet keltezni a fent bemutatott leleteket, hiszen azt láthattuk, hogy az észak-pontusi analógiák a pontosabb datálást nem teszik lehetővé. Párducz Mihály az általa első pontus-germán emlékcsoportnak meghatározott körről eleinte csak annyit jelentett ki határozottan, hogy a III. század közepe elé kell kelteznünk.⁶⁴⁹ A kronológia pontosítására a későbbiekben sem vállalkozott egyértelműen: a Kr. u. 50 és a II. század vége közötti időszak leletei kerültek a szarmata kor ún. 1. csoportjába. Ennek oka kimondva-kimondatlanul az volt, hogy kiindulópontként részben az érmék, részben pedig a fibulák kínálkoztak.⁶⁵⁰

Míg Párducz a fibulákat vette figyelembe a keltezéshez, addig Mócsy András azt javasolta, hogy a fibulák hiányára alapozzunk. Ez a hipotézis arra támaszkodott, hogy a nomádnak meghatározott szarmata viselettől idegen lenne a fibula, és a római tárgyakhoz még nem juthattak hozzá a Kárpát-medencébe betelepült szarmaták, mivel a rómaiak – a kvádoktól alapvetően eltérő módon – velük csak később építettek ki kereskedelmi kapcsolatokat. Az újabb kutatás ezt a hipotézist automatikusan átvette anélkül, hogy a keleti előzményekre vetett volna egy pillantást.⁶⁵¹ Valójában a fibulák (általában a Kárpát-medenceieként eltérő típusok) szép számban megtalálhatók már a keleti – Kr. e. I. – Kr. u. I. századi – leletanyagban (77., 91. és 105. kép), amely egyéb római tárgyakban sem szűkölködik.⁶⁵² (Meg kell jegyeznünk, hogy a szarmaták a fibulákat olykor átalakították, és nem ruhakapcsolóként, hanem inkább „kitűzőként” alkalmazták. Erre utal pl. a Dél-Bug mentén fekvő Szokolova Mogila gazdag női sírjában talált aranyfibula átalakítása.⁶⁵³)

Sajátos ellentmondás feszül Mócsy itt vázolt elképzelése és azon – általa elfogadott és hangoztatott – állítása (lásd feljebb!) között, hogy a jazigokat a rómaiak telepítették be a Duna–Tisza közére. Hiszen ha a rómaiak hívták volna be a jazigokat, és alakítottak volna ki egy „buffer-államot” a dákok és a birodalom között, aligha valószínű, hogy új szövetségeseik egyetlen ajándékot sem kaptak volna tőlük, és nem is kereskedtek volna velük. A két állítás egyike ezek alapján már eleve aligha tartható. Elméletileg tehát nem zárható ki a római tárgyak előkerülése a legkorábbi szarmata leletanyagban. Nézzük meg, mi a helyzet a gyakorlatban!

⁶⁴⁷ PÁRDU CZ 1941. 21.

⁶⁴⁸ VADAY 1989. 270. Kat. 296.

⁶⁴⁹ PÁRDU CZ 1935. 52.

⁶⁵⁰ PÁRDU CZ 1941. 39. A 2. – szentes–nagyhegyi – csoportot ennek megfelelően 180 utánra datálta: PÁRDU CZ 1956. 166.

⁶⁵¹ MÓCSY 1954. 115., nézetét megerősíti VADAY 1989. 75.: „...Zu der nomadischen Tracht, wo die Kleidung einen Ärmel hatte, gehörte nämlich keine Fibel...” Annak ellenére, hogy e nézet gyengéire már felhívtuk korábban a figyelmet (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2007. 221.), Vaday A. továbbra is kitart mellette, mondván, hogy „az említett keleti terület fibulái kétszáz évnyi időszakból származnak, továbbá, ha az elterjedési terület nagyságát is figyelembe vesszük, számuk már egyáltalán nem olyan nagy, hogy belőlük általános viselési módra lehessen következtetni.” (VADAY 2016. 773.) Ezzel kapcsolatban szükségesnek látjuk felhívni a figyelmet Viktor Valerijevics Kropotov gyűjtésére, aki Dél-Oroszország és Ukrajna szarmata temetkezéseiből ezres nagyságrendű fibulát gyűjtött össze a Kr. e. II. – Kr. u. III. század közti időszakból. Például csak íves sarnírfibulából idéz 290 példányt (KROPOTOV 2010. 275–284.).

⁶⁵² Részletesen: KULCSÁR 1998. 52., KROPOTOV 2010. A fibulaviselet észak-pontusi elterjedéséhez ld. HELLSTRÖM 2014.

⁶⁵³ KOVANYENKO 1986. 39. Hasonló jelenséget említhetünk meg a IV. század végére keltezett tiszadobi egyik fibula esetében, ahol sikerült a spirálszerkezeten áthúzott felvarrószálát megfigyelnünk (ISTVÁNOVITS 1993. 114.). Itt hívjuk föl a figyelmet arra, hogy hasznos lenne a restaurálás előtt a szarmata temetkezésekben talált fibulákat tüzetesen megvizsgálni ilyen szempontból is!

Fibulák

A korai aranyhorizonttal jellemezhető együttesekből csak kevés fibulát említhetünk: 1. Füzesabony–Kastély-dűlő 140. sír,⁶⁵⁴ 2. Mezőcsát–Hörcsögös 63. sír,⁶⁵⁵ 3. Nagykörű–Marsó tanya,⁶⁵⁶ 4. Örvény–Seres szőlő,⁶⁵⁷ 5. Regöce/Ridica–Idina,⁶⁵⁸ 6. Újszilvás–Gólyajárás.⁶⁵⁹ (182. kép)

182. kép • A Kárpát-medencei korai szarmata együttesekben talált fibulák
1: Újszilvás–Gólyajárás (TARI 1994. 259. 2. kép 2. alapján),
2: Mezőcsát–Hörcsögös 63. sír (VADAY 1982/83. 177. Taf. 6: 7. alapján),
3: Füzesabony–Kastély-dűlő 140. sír (FARKAS 2000. 17. 12. kép 5. alapján)

A mezőcsáti és az újszilvási ún. sarnírfibula (Scharnierflügelfibel). Vaday Andrea a mezőcsátival kapcsolatban hangot adott azon nézetének, hogy vagy kereskedelem révén, vagy hadizsákmányként került a szarmatákhoz, és nagy valószínűséggel a kvádok területéről származik. Erre utalna, hogy a típus Pannoniában és igen korai importként Szlovákia területén előfordul. A sarnírfibulák többsége a keleti provinciákban tűnik föl. Használatuk virágkora a Flaviusok időszakára tehető, azaz az I. század második felére.⁶⁶⁰ A mezőcsáti példányt Vaday ez alapján a korai – I. század első fele – csoporthoz kötötte. Ez a tény szempontunkból különös jelentőséggel bír, hiszen az ún. aranyhorizont két kronológiai csoportra történő szétválasztásához ez adta Vaday Andrea számára a kulcsot.⁶⁶¹

A mezőcsáti publikáció óta a típus újabb darabjai láttak napvilágot. Az egyik Újszilvásról, ahol a sírban gyűrűs markolatú rövid kard volt együtt a sarnírfibulával. Ez azt jelenti, hogy vagy a fegyver Kárpát-medencei feltűnését kell igen korai időre kelteznünk a fibula alapján, vagy – és ez a valószínűbb – az egész együttest az I. század végére – II. század legelejére datálhatjuk. A mezőcsáti és újszilvási fibula hasonlóságából ítélve a két lelőhely egykorúságát aligha kérdőjelezhetjük meg. Ez azt jelenti, hogy ezek a temetkezések nagy valószínűséggel a Traianus-féle dák háborúk tájékáról származnak. (Ezt az elképzelésünket tovább erősíti a füzesabonyi fibulatöredék előkerülése – lásd lejjebb.)

⁶⁵⁴ FARKAS 2000. 17., 12. kép 5.

⁶⁵⁵ VADAY 1982/83. 177. Taf. 6: 7.

⁶⁵⁶ KŐHEGYI 1984. 295.

⁶⁵⁷ KŐHEGYI 1984. 296.

⁶⁵⁸ KŐHEGYI 1984. 299.

⁶⁵⁹ TARI 1994. 259. 2. kép 2.

⁶⁶⁰ VADAY 1982/83. 177., 180. Valójában a mezőcsáti és az újszilvási fibula a sarnírfibulák egy speciális csoportjához tartozik: RIHA 1979. 7.5. típus, Pannoniában a nyugati provinciák exportjaként terjedt el (RIHA 1979. 127.).

⁶⁶¹ VADAY 1982/83. 180. és 172. lábjegyzet.

A Scharnierflügelfibel egy újabb példányát az M0 autópálya feltárása során Budapest XVII. kerület Rákoscsabán (Major-hegy dél, 2. lelőhely) találták meg egy sírban.⁶⁶² Kísérőleletei között egy edény és egy tükör mellett egy emailos gyűrűs fibulát kell kiemelnünk,⁶⁶³ mely Vaday III.6.2. típusához⁶⁶⁴ sorolható, és mint ilyen a II. század második felénél nem korábbi.

A származási terület kérdése sem egyértelmű. Pannoniában és Szlovákia területén a sarnírfibulák meglehetősen ritkák.⁶⁶⁵ Az egykori Szovjetunió európai részéről Anatolij Konsztantyinovics Ambroz 1966-os munkájában 5 db-ot közölt. Közülük az alföldiekhez a chersonésosi áll közel. Ambroz gyűjtését kiegészíthetjük a krími Uszty-Alma temetőjéből előkerült féltucatnyi sarnírfibulával, amelyek közül az I. század utolsó negyedére keltezett 613. sír az alföldi 3 példány eddigi legpontosabb párhuzama.⁶⁶⁶ Pontos analógia idézhető Belbek IV. temető I. század végi – II. század elejei 149. sírjából.⁶⁶⁷ Számunkra különösen fontosak a krími előfordulások. Minthogy a pannoniái és a Szlovákia területéről való származtatást pontos analógiák híján egyelőre elvethetjük, nyitva marad a kérdés, hogy kerülhettek-e a nyugati provinciákból az Alföldre.⁶⁶⁸ Ezt aligha valószínűsíthetjük. Lehetőségként a származási hely meghatározásakor vagy a Balkán marad,⁶⁶⁹ vagy felmerül a kérdés, hogy nem a Krímből hozták-e magukkal a római darabokat a foglalók.

A füzesabonyi fibula törött, csak a fejrésze maradt meg, így altípusa pontosan nem határozható meg.⁶⁷⁰ A töredék alapján valószínű, hogy erős profilú (kräftig profilierte) fibula lehetett, mely a Claudius-kortól kezdve kimutatható. A Barbaricum területén is megjelent és széles körben elterjedt az I. század középső negyedében.⁶⁷¹ A.K. Ambroz a legkorábbi keleti darabokat Tiberius korára keltezte és kimutatta, hogy elsősorban Kelet-Ukrajnában a Lipica és a Przeworsk kultúra területén bukkannak föl. A típus megtalálható a Krímben,⁶⁷² előfordul a sztyeppei szarmata sírokban is.⁶⁷³

Az ún. aranyhorizont tárgyalásakor ki kell térnünk az örvényi lelet fibulájára, amely az erős profilú fibulák pontusi típusához sorolható.⁶⁷⁴ Pontos párhuzamát Párducz Mihály a szeged–felsőpusztaszeri temető 20. sírjából idézi és helyesen állapítja meg, hogy az örvényi együttes összetétele alapján – az aranylunula és a karneolgyöngyök előfordulása ellenére – már inkább a következő lelethorizonthoz tartozik.⁶⁷⁵ További hasonló darabot ismerünk Fülöpkei Jakabszállásról.⁶⁷⁶ Magához az örvényi fibulához Vaday Andrea részben a prerómai Daciából, részben provinciális területről (Singidunumból) hoz analógiákat a Kr. u. I–II. századból.⁶⁷⁷ Itt fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ez a típus széles körben (egészen az Alsó-Volga-vidékig) elterjedt, nem hiányzik a Fekete-tenger északnyugati partvidékéről (Porogi), illetve a Krímből (pl. a korai

⁶⁶² KINCSEK 2017. 326. Kat. 1202.

⁶⁶³ KINCSEK 2017. 326. Kat. 1204.

⁶⁶⁴ VADAY 2003c. 346.

⁶⁶⁵ Az alföldi darabokkal szemben a Vaday A. által idézett (VADAY 1982/83. 177., 180.) pannoniái analógiák (vö. PATEK 1942. 118., 203.) emailosak. Szlovákia területén pedig a római fibulák összegyűjtésekor volt ugyan 8 sarnírfibula, de a mieinkhez hasonló variánsa nem fordult elő (vö. KREKOVIČ 2001. 95.).

⁶⁶⁶ AMBROZ 1966. 27. Tabl. 14: 6, PUZDROVSZKIJ 2007. 181., risz. 204: 6.

⁶⁶⁷ GUSCSINA–ZSURAVLJOV 2016. 78., 150. Tabl. 91: 22.

⁶⁶⁸ Vö. a 660. és 664. jegyzettel!

⁶⁶⁹ GUSCSINA–ZSURAVLJOV 2016. 78.

⁶⁷⁰ A rabolatlan sírba törötten bekerülő tárgy egyébként már önmagában óvatosságra int a keltezését illetően (gondolunk itt a kettős, sőt hármas keltezés problémáira – vö. pl. VADAY 1982/83. 168.).

⁶⁷¹ PEŠKAŘ 1972. 77–78.

⁶⁷² AMBROZ 1966. 36. Tabl. 7: 1–4. Ismét az Uszty-Alma-i temetőre kell hivatkoznunk: PUZDROVSZKIJ 2007. 176–177., risz. 197: 5–6., GUSCSINA–ZSURAVLJOV 2016. 79. Tabl. 103: 7.

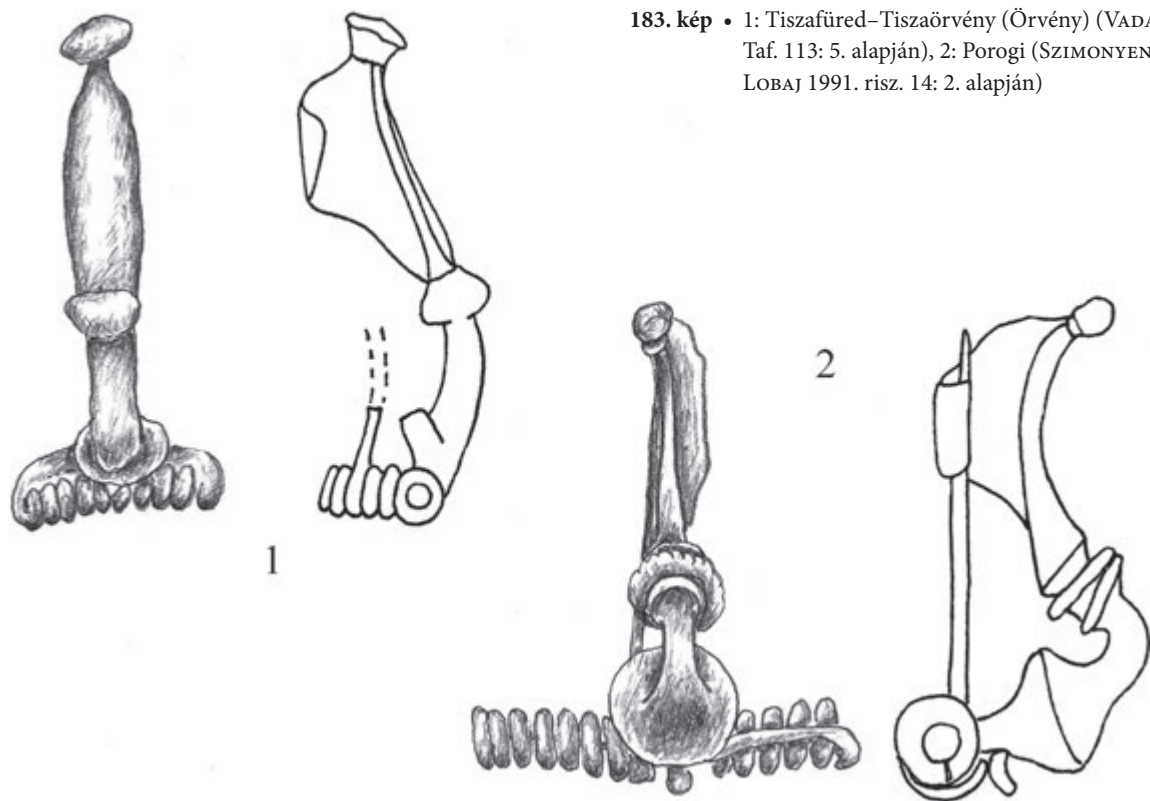
⁶⁷³ KROPOTOV 2010. 258–262.

⁶⁷⁴ COCIȘ 2004. 42–44. 6. típus, a Kárpátoktól keletre fekvő határvidékről összegyűjtötte a típust BĂRCĂ 2006. 130., Fig. 170.

⁶⁷⁵ PÁRDU CZ 1941A.

⁶⁷⁶ PÁRDU CZ 1941. 9–10., Taf. II: 9a–b.

⁶⁷⁷ PÁRDU CZ 1941A., PÁRDU CZ 1941. 32., VADAY 1989. 77.

183. kép • 1: Tiszafüred–Tiszaórvény (Örvény) (VADAY 1989. Taf. 113: 5. alapján), 2: Porogi (SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. risz. 14: 2. alapján)

lelethorizonttal összefüggésben sokat emlegetett Uszty-Almából) sem. Ezeket a Kr. u. I–II. századra (elsősorban a B2a fázisra, azaz Domitianus és Traianus uralkodása idejére) keltezik, megállapítva, hogy a kisebb méretűek – amilyen az örvényi és a felsőpusztaszeri – általában korábbiak. A legutóbbi nézetek szerint vagy dák, vagy bosporusi készítmények, bár néhány dunai provinciából származó darab is előfordult a keleti területen. Vagyis, ami számunkra itt lényeges, hogy a nyugaton gyakran talált erős profilú fibuláknak létezik egy észak-pontusi változata.⁶⁷⁸ (183. kép)

A nagykorúú együttesben egy LT fibula volt. Ezzel kapcsolatban már Kőhegyi Mihály felvetette, hogy nem egykorú a többi lelettel: az együttes véletlenül keveredett össze.⁶⁷⁹ Végül a regőcei töredékről közelebbit nem tudunk, így vizsgálódásaink köréből ki kell hagynunk.

A fentiek fényében kronológiai támpontként a római tárgyak hiányát – esetleg a kimondottan pannoniai termékek kivételével – el kell vetnünk. Ráadásul szem előtt kell tartanunk azt a lehetőséget, hogy az I. század végi – II. század elejei szarmata leletanyagból ismert, rómainak meghatározott tárgyak nem nyugatról kerültek az Alföldre, hanem keletről hozták magukkal a bevándorlók.

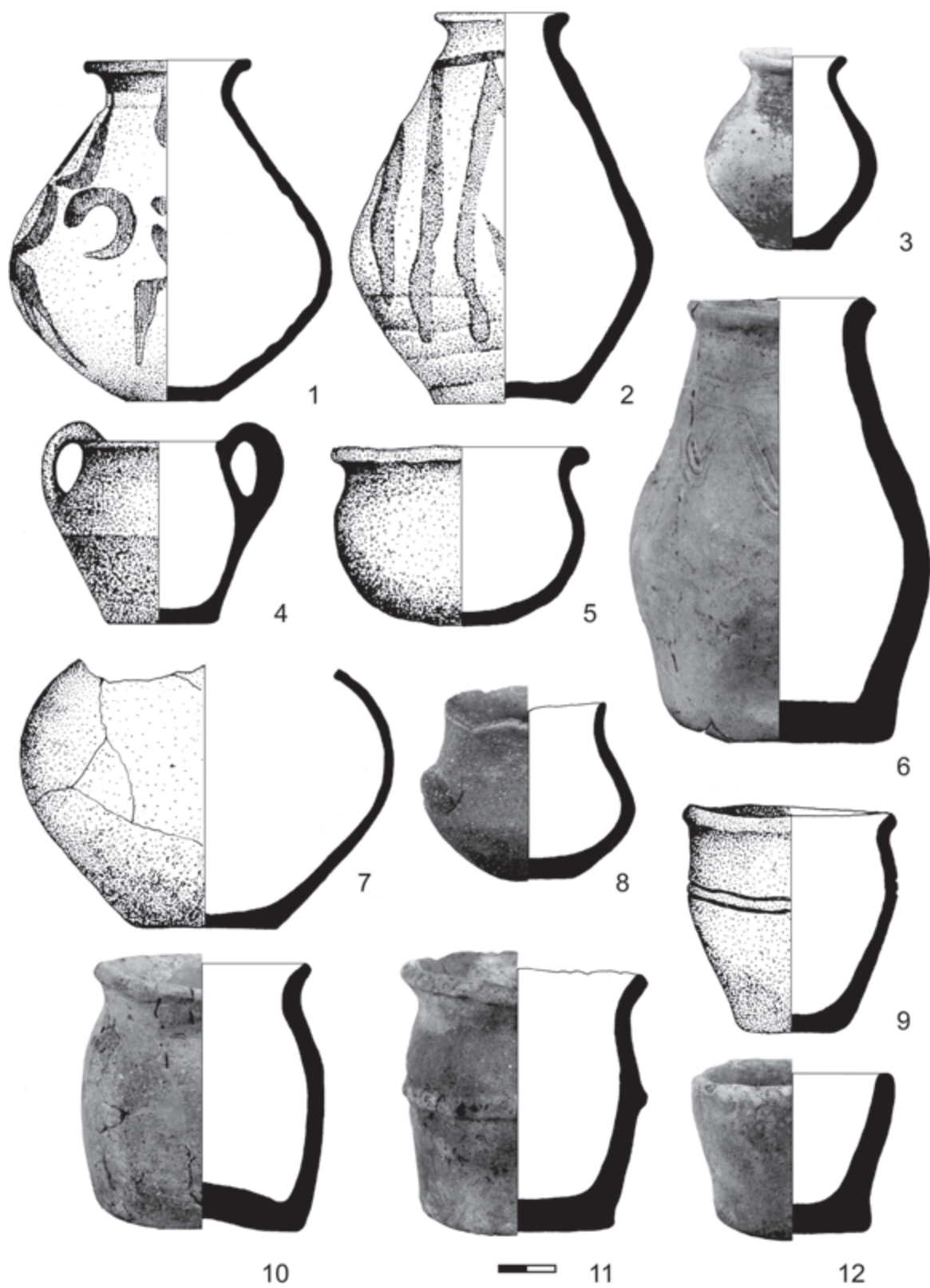
Kerámia

Az ún. aranyhorizont temetkezéseinek gyakori melléklete az edény (184. kép). Zömüket fazekas-korong nélkül készítették. Akad néhány korongolt darab is: ilyen a Füzesabony–Kastély-dűlői 125. sír, a mezőcsát–hőrcsögösi 56. sír és az ócsa–öreghegyi.⁶⁸⁰ Analógiáikat Dinnyés István gyűjtötte össze, megállapítva, hogy az edényeknek ezt a csoportját – minthogy „távol áll Pannonia tartomány kora császárkori

⁶⁷⁸ PUZDROVSKIJ 2007. 188., risz. 203. COCIŞ 2004. 42–44. szerint a típus leginkább az I. század második felében – a II. század első felében terjedt el. Előfordul Moesia Superiorban, Pannoniában, az Észak-Pontusnál, valamint a szarmatáknál a Kárpátoktól keletre, Szlovákia és Dacia területén.

⁶⁷⁹ KŐHEGYI 1984. 295–296.

⁶⁸⁰ FARKAS 2000. 26. 11. kép 9., VADAY 1982/83. 169. Taf. 5: 5., DINNYÉS 2014. 97. 2. tábla 1.

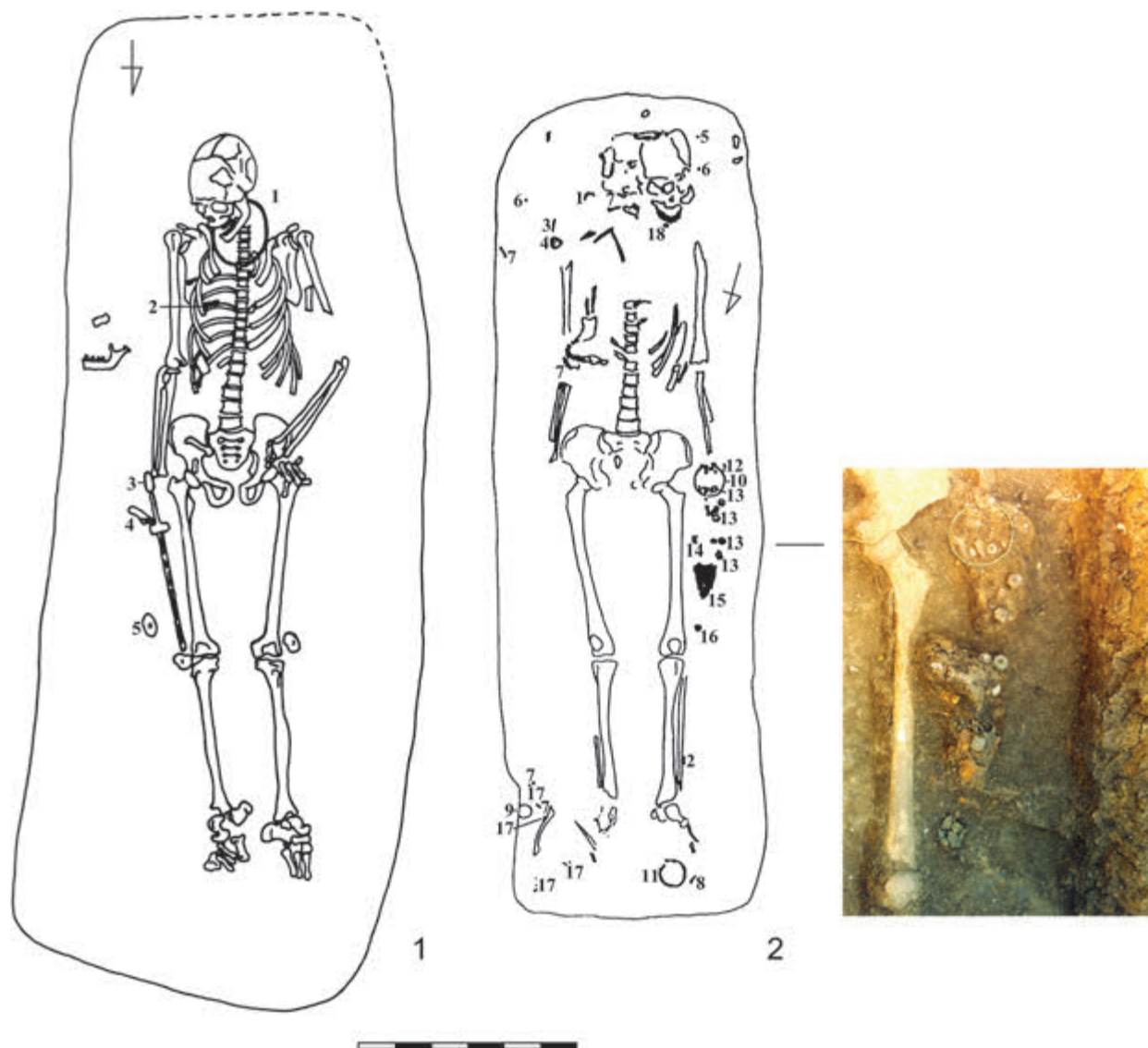

184. kép • A Kárpát-medencei korai szarmata együttesekben talált edények 1, 4–5, 7, 9: Mezőcsát–Hörcsögös (VADAY 1982/83. Taf. 5: 5., Taf. 6: 6., Taf. 7: 3., Taf. 7: 4., Taf. 8: 1. alapján), 2: Tápiószele–Szumrák (VADAY 1982/83. Taf. 5: 6. alapján), 3, 6, 8, 10–12: Füzesabony–Kastély-dűlő (FARKAS 2000. 11. kép 9., 10. kép 13., 11. kép 1., 11. kép 6., 12. kép 11., 12. alapján)

kerámiájától, és nem illeszkedik az itteni, késő kelta hagyományú kerámiához sem” – esetleg a bevándorló szarmaták hozhatták magukkal.⁶⁸¹ Véleménye elgondolkodtató, és bár pontos analógiát nem tudunk idézni, megjegyezzük, hogy például a krími Belbek IV. temető esetében van olyan korsó, amelynek festése valóban emlékeztet a felsorolt hazai példányokéhoz.⁶⁸²

Dinnyés kitért a szürke palackokra is, áttekintve a forma elterjedését, utalva arra, hogy ezeket a korongolatlan formai analógiáikkal egyetemben Vaday ugyancsak keleti eredetűként tárgyalta,⁶⁸³ megjegyzendő, mindenfajta analógia idézése nélkül.

A mezőcsáti temető edénykészletével kapcsolatban Vaday Andrea felvetette azt a lehetőséget, hogy már a legkorábbi szarmata sírokban feltűnnek a germán – nevezetesen kvád – darabok (184. kép 5. és 9.).⁶⁸⁴

185. kép • Korai szarmata temetkezések 1: Újszilvás–Gólyajárás (TARI 1994. 2. kép 1. alapján), 2: Füzesabony–Kastély-dűlő 150. sír (FARKAS 2000. 8. kép alapján, illetve Farkas Csilla felvétele)

⁶⁸¹ DINNYÉS 2014. 97–98. 2. tábla.

⁶⁸² GUSCSINA–ZSURAVLJOV 2016. Tabl. 286: 1.

⁶⁸³ DINNYÉS 2014. 98., VADAY 1989. 176. Abb. 51: 13.

⁶⁸⁴ VADAY 1982/83. 171.

A fentiekből világosan kitűnik, hogy – ha nem is nagy számban – a római tárgyakat már igen korán használják a Kárpát-medencei jazigok. Ezeket a darabokat leginkább az I. század legvégére, esetleg a II. század elejére keltezhetjük. Azt is meg kell állapítanunk, hogy azokat az együtteseket, amelyekben római tárgy nem volt, jelen ismereteink szerint nem tudjuk datálni, korukat legfeljebb találgatjuk. Csábító persze az írott források alapján arra gondolnunk, hogy van egy I. század végénél korábbi horizont, valójában azonban mai ismereteink alapján ezt bizonyítani nem lehet. Nem teszi lehetővé a leletek kicsiny száma és az a tény, hogy többségük szórvány. Vaday Andrea impozáns elképzelését az Észak-Pontustól érkező együttesek felhígulásáról csak abban az esetben fogadhatjuk el, ha előkerül egy olyan nagyobb sírcsoport, ahol valóban „tisztán” szerepelnek egy-egy temetkezésben a garnitúrák. Természetesen nem a teljes temetőben, hanem csak néhány sírban, hiszen semmi okunk arra gondolni, hogy a legkorábbi temetők egy generáció után megszűnének. E szerint a modell szerint mellettük ott kellene lennie azoknak a síroknak, ahol az észak-pontusi leletkör már elkezd felhígulni. Pillanatnyilag ilyen lelőhelyünk nincsen.

A rendelkezésünkre álló leletegyütteseket a római tárgyak nem keltezik az I. század legvégénél korábbi időre. Hangsúlyozzuk még egyszer, hogy egyetlen olyan zárt és hiteles síregyüttest sem tudunk említeni, amelyet meggyőzően lehetne ennél korábbi időpontra datálni.

Temetési rítus

Minthogy a legtöbb ide sorolható lelet szórványként került múzeumba, a temetkezési rítusra vonatkozó adataink igen szerények. Információt csak igen kis számú lelőhely alapján nyerhetünk. Itt elsősorban a Füzesabony–Kastély-dűlői⁶⁸⁵ (185. kép 2.) temetőről lehet szó. További adatokhoz jutunk a Kelebia–Vermesjáráson,⁶⁸⁶ Mezőcsát–Hörcsögösön,⁶⁸⁷ Tápiószele–Szumrák-dűlőben⁶⁸⁸ és Újszilvás–Gólyajáráson⁶⁸⁹ (185. kép 1.) talált temetkezésekből.

Valamennyi rendelkezésünkre álló adat D–É-i vagy ahhoz közel álló tájolásról tanúskodik. A sírok zömében nők nyugodtak, jellemző a férfiak hiánya. A jól megfigyelt temetkezések esetében (rönk)koporsóra utaló nyomokat regisztráltak. Kivételképpen tudunk csak rablásról (Mezőcsát–Hörcsögös 62. sír). A füzesabonyi 150. sír tanúsága alapján a gyöngyös viselet kialakulását – gondolunk itt elsősorban a gyöngyös övre, valamint a láb táján talált nagyobb mennyiségű gyöngyre, amely lábbeli vagy ruha, illetve nadrág alját díszítette – arra az időszakra kell kelteznünk, amikor még az arany fülbevalók, aranygyöngyök és aranylunula garnitúráként együtt előfordul. Az aranyleletes sírok kísérő leletanyaga sem különbözik a későbbiekétől: megtaláljuk köztük az orsókat, pixiseket, karpereceket, tükröket, edényeket.

A korai csoport temetkezési szokásai csaknem változatlanul továbbéltek (vagy legalábbis megtalálhatóak) a későbbi alföldi szarmaták körében, és inkább csak új színekkel bővült a paletta. A későbbiekben megváltoztak a nemi arányok, tömegesen kiraboltak a sírok. Megjegyzendő, hogy alighanem épp ez – ti. a rablás hiánya – a magyarázata a korai sírok aranygazdagságának, és egyáltalán nem zárható ki, hogy a következő időszakban a régészek számára épp azért „tűnnek el” váratlanul a korai sírok aranyai, mivel a későbbi temetkezéseket már alaposan végigrabolták. (Ahhoz, hogy a Kárpát-medencei szarmaták gazdagságára vonatkozóan következtetéseket vonhassunk le, egy közelmúltbeli tanulmányban összegyűjtöttük az aranyleletet tartalmazó valamennyi szarmata sírt. Eredményként 71 lelőhely 96 temetkezésének legalább 237 tárgyát vagy tárgye gyüttesét kaptuk. Ez az adatsor arra utal, hogy a gazdag – arany – mellékletek a szarmata

⁶⁸⁵ FARKAS 2000.

⁶⁸⁶ KÓHEGYI 1984. 279–284.

⁶⁸⁷ VADAY 1982/83.

⁶⁸⁸ PÁRDUCZ 1950A., PÁRDUCZ 1956. 179.

⁶⁸⁹ TARI 1994. A sírfotókat az ásató-publikálónak köszönjük!

temetőekben meglehetősen gyakoriak voltak.⁶⁹⁰) Az persze nyitott kérdés maradt, hogy az ún. aranyhorizont sírjai miért kerültek el a fosztogatók figyelmét.

Feltűnő jelenség, hogy mind a füzesabonyi, mind a mezőcsáti aranyleletes temetőből hiányoznak a későbbi temetkezések.

Ugyanakkor figyelembe véve a fenti kronológiai megállapításokat, adódik egy következő – korántsem elhanyagolható – probléma. Ez pedig az a tény, hogy a fent meghatározott időszakban, azaz a Kr. u. I. század második felében (amely időpontnál korábbra az aranyhorizontot meggyőzően kelteznünk nem sikerült) már használatban voltak olyan temetők is, amelyekből a fentiekben bemutatott leletanyag teljességgel hiányzik vagy csupán jelzesszerűen (karneolgyöngyök) mutatható ki. A korai kelteztést ugyancsak római tárgyak (fibulák) teszik lehetővé. Ilyen temető például a szeged–felsőpusztaszeri, melynek legkorábbi sírjairól van szó, mivel itt több generáció temetkezései kerültek elő (ún. szarmata csat, Antoninus Pius verete stb.).⁶⁹¹ A két típusú temetkezési hely – azaz 1) az aranyleletesek és 2) aranyleletek nélküli – párhuzamos használata magyarázatra szorul. E tekintetben vizsgálendő, hogy társadalmi rétegekről vagy etnikai/„néprajzi” eltérésekről beszélhetünk-e. Ebben az esetben pedig különösen elgondolkoztató, hogy az „aranyhorizont” temetkezéseinek többségében nők nyugodtak, valamint az a tény, hogy ezek a temetők igen gyorsan lezáródtak, csupán egy vagy legfeljebb két generáció használta őket.

Az „aranyhorizont” temetkezéseiben jelentkező „férfihiány” megértéséhez talán közelebb vezet egy sajátos, korban távol eső párhuzam. A preszkíta leletek többsége nagyjából azon a területen jelentkezik, ahol a bemutatott korai szarmata leletegyüttesek. A preszkíta temetőekben ugyancsak erős „férfihiányt” mutattak ki.⁶⁹² Felmerül a kérdés, nem lehet-e a jelenség háttérében a két korszakban ugyanaz az ok.

3. AZ ÍROTT FORRÁSOK ÉS A RÉGÉSZETI LELETEK ELLENTMONDÁSA

A fentiek alapján kibontakozik az az ellentmondás, amely a régészeti leletek és az írott források alapján kirajzolódó kép között feszül. A jazigok Kárpát-medencei foglalását az auktorok alapján az I. század első negyedére tehetjük, ugyanakkor a leletanyagot meggyőzően a század vége előttre nem tudjuk keltezni.

Magyarázat lehetne a hiátusra a mozgó életmód. Erre utalt a források alapján Pekáry Tamás, aki felvetette, hogy a Duna–Tisza köze nem nagyon alkalmas letelepedésre, és még később is hangsúlyozzák a szerzők a szarmaták „vagus” természetét. Az alföldi szarmatákkal kapcsolatban mások is felvetették a nomadizmus lehetőségét.⁶⁹³ A Kárpát-medence földrajzi adottságai azonban nem alkalmasak nomád életmódra.

A magunk részéről úgy véljük, hogy a hiátus legkézenfekvőbb oka az lehetett, hogy a legkorábbi csoportok, ahogyan Vannius jazig lovassága is, zsoldoscsapatok voltak. Ha sarkítva fogalmazunk, az al-Duna-vidéki szarmaták „kalandozásairól” számolnak be a források. Így nem meglepő a lelethiány.

Figyelembe kell vennünk, hogy a szarmaták keleti – sztyeppei – leletanyaga ugyan jóval „gazdagabb”, mint a Kárpát-medencei temetkezéseik, azonban e „gazdag” együttesekre jellemző, hogy a legszebb és legkiemelkedőbb tárgyak vagy adományok, vagy importok. Ha ezektől eltekintünk, akkor eléggé szegényes az összkép. Ezt a viszonylagos szegénységet kiegészíti az egyes területekre jellemző helyi színezet a régészeti

⁶⁹⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013.

⁶⁹¹ VÖ. PÁRDU CZ 1941. 38–39.

⁶⁹² ÉRY 1989/90. 121.

⁶⁹³ PEKÁRY 1955. 99. Vö. Vaday Andrea nézetével, aki több helyen írt a szarmata nomadizmusról (a Kárpát-medencében is!) és úgy vélekedett, hogy a letelepedés folyamata másfél évszázadot vett igénybe (VADAY 1998. 120.). Lásd még BARTOSIEWICZ 1999. 326–327., VADAY–SZEKERES 2001. 232–233.

leletanyagban: vagyis az ott talált lakosság hatására kialakuló lokális jellegzetességek mutathatók ki. Bizonyos elemeket átvesznek, másokat átadnak, létrehozva így egy-egy speciális színezetű csoportot.⁶⁹⁴ Ezért különül el például az Alsó-Don, a Kubán, a Középső-Kaukázus, a Fekete-tenger északi partvidéke vagy éppen a Kárpát-medence szarmata anyaga. E jelenség egyúttal megnehezíti az egyes törzsek leletanyagának körülhatárolását, valamint egy-egy csoport (vagy törzs?) vándorlási irányának meghatározását.

A korai keltezés esetén a szarmaták rendkívül gyors mozgásával, és/vagy nagyon csekély számával kell számolnunk. A Budzsaki sztyeppén, azaz az Al-Duna-vidéken ugyanis a szarmata megszállás a régészeti leletek alapján csak a Kr. u. I. században kezdődött el. Valójában a Prut–Dnyeszter között is csak a Kr. születése körül – Kr. u. I. század elejétől számolhatunk tömeges szarmata jelenléttel.⁶⁹⁵

4. A SZOMSZÉDOS BARBÁR NÉPEK: DÁKOK, KELTÁK, GERMÁNOK

A germán – markomann és kvád – szomszédságról már sok szó esett a betelepülés idejének és helyének elemzése során. Mint láthattuk, Plinius szerint „*a síkság és a laposabb részek a szarmata jazigokhoz tartoznak, a hegyek és az erdős részek pedig a dákokhoz, akiket a Marustól a szarmaták űzték el egészen a Tisza folyóig.*”⁶⁹⁶ A szarmaták megjelenése előtt az Alföld nagy része a dákok kezén volt, akik Caesar óta a római külpolitika számára mindenkor figyelembe veendő erővel rendelkeztek, és nem utolsósorban kezükben tartották Erdély aranybányáit. Plinius szerint korábbi Kárpát-medencei lakóhelyük egy részéről épp a jazigok szorították ki őket. Ezt az adatot a régészeti leletek fényében ma még meglehetősen nehezen tudjuk értelmezni, mivel a dák leletek szinte teljesen hiányoznak az Alföldön a szarmata megszállást megelőző időszakban.⁶⁹⁷ A legkorábbi szarmata szállásterület – vagy legalábbis annak egy része – a dákok birodalmának ÉNy-i fertályán feküdt, ahol az alávetett osusok és cotinusok (alighanem kelta eredetű) törzse lakott. Augustus a dákok Kr. e. 11–10 közé keltezhető betörését megtorló (feljebb már említett), Marcus Vinicius vezetésére bízott hadjárata éppen ezt a területet érintette.⁶⁹⁸ A dákok meggyengült helyzete a hadjárat után egyúttal megkönnyítette a jazigok foglalását. Hogy valóban érintette az osusokat és cotinusokat a jazig bevándorlás, arra ismét csak Tacitust idézhetjük: „*Visszafelé a markomannok és a quadok hátában a marsignusok, cotinusok, osusok, burusok zárják a sort. a cotinusokra a gall, az osusokra a pannoniai nyelv bizonyítja rá, hogy nem germánok, valamint az, hogy eltűrik az adót. Az adók egy részét a szarmaták, más részét a quadok róják ki rájuk, mint idegenekre; a cotinusok, hogy még több okuk legyen a szégyenkezésre, vasat is bányásznak. S mindezek a népek csak kevés mezőséget, különben erdőket, hegycsúcsokat s hátságokat szálltak meg.*”⁶⁹⁹ Tacitustól megtudjuk tehát, hogy a jazigok az osusok és cotinusok szomszédai. Az egyik törzs az Aquincummal szembeni dombos vidéken lakott, ők lehettek az osusok, mivel a cotinusok a Garamnál és attól keletre laktak.⁷⁰⁰ A Kr. u. I. század elején ezekkel az adatokkal jó összhangban kimutatható a közép- és észak-szlovákiai Púchov kultúra területén egy olyan katasztrófa-horizont, amelyet a kutatás idegen elemek támadásaként értékeltek, a Púchov kultúrát pedig épp a történeti adatok alapján részben a cotinusokkal azonosították.⁷⁰¹

⁶⁹⁴ ABRAMOVA 1994. 9.

⁶⁹⁵ GUDKOVA–FOKEJEV 1984. 87–88.

⁶⁹⁶ PLIN. NH IV.80–81.

⁶⁹⁷ VADAY 1990/91., VISY 1995. – a korábbi irodalommal

⁶⁹⁸ ALFÖLDI 1942. 153–156. Meg kell itt jegyeznünk, hogy az osusok és cotinusok lokalizálása is vitás kérdés (vö. PLEINER 1965. 51–53.).

⁶⁹⁹ TACIT. Germ. 43.

⁷⁰⁰ MÓCSY 1954. 118.

⁷⁰¹ PIETA 1982. 215–217. A cotinusok esetleges dák voltával kapcsolatban lásd VISY 1995. 103–104. – az irodalom összefoglalásával.

Kevésbé jó a helyzet a keletebbi területekkel, ahonnan a Kr. u. I. századból csak elenyésző mennyiségű leletanyagot ismerünk.

A szarmata foglalást közvetlenül megelőző időszakban a kelta és dák leletek közel teljes hiánya máig komoly fejtörést okoz a kutatóknak. Vannak olyan elképzelések, hogy a jazigok „lakatlan vagy csak nagyon gyéren lakott területre érkeztek”. Az azonban nem teljesen helytálló megjegyzés, hogy a szarmatáknál „Önálló kultúrájukban, temetkezési szokásaikban, viseletükben és sírjaikba helyezett tárgyaik között nem találjuk nyomát sem kelta, sem dák, sem római eredetűeknek.”⁷⁰² Valójában azért akad egy-egy kelta vagy dák, és mint láttuk, római darab.⁷⁰³

A dák hatalom szilárdsága Burebista halála, majd Vinicius fent említett hadjárata nyomán többszörösen megingott. Amennyire tehát a germán fronton kedvező volt a helyzet a szarmaták számára, legalább annyira elmondhatjuk ugyanezt a dákokkal kapcsolatban is. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig. Az új germán hatalom (Vannius vezetése alatt) megerősödött és kiszorította a jazigokat Carnuntum előteréből, visszavetette őket a Vágon túlra. Maga Vannius és a vele szövetséges jazigok pedig hamarosan együtt is vereséget szenvedtek.

A Kárpát-medencei térfoglalással a jazigok aligha adták fel korábbi szállásterületeiket. Az ütközőállam elképzelés vázolásánál már kitértünk arra, hogy Alföldi András szerint a jazig szállásterület az Olttól a Bánságon át a Duna–Tisza közén keresztül a Kisalföldön Carnuntumig húzódott volna.⁷⁰⁴ A jazigok és roxolánok közötti határ az Oltnál futott, ahogyan azt már említettük. Arra vonatkozóan, hogy az alföldi szarmaták csak egy, a jazig tömbről leszakadt csoport volt, és a jazigok egy része (talán a zöme) az Al-Dunánál maradt, még egy lényeges adat utalhatna. Ptolemaios Európai Sarmatia térképlapján a jazigok „Jaziges Metanastae” megjelöléssel szerepelnek (144. kép). Egy másik jazig tömböt a Maeotis partján jelöl a szerző. A Metanastae jelző az áttelepedettek megkülönböztetésére szolgált. A hazai kutatás nem vette figyelembe Ju.A. Kulakovszkij alapos értékelését Ptolemaios művével kapcsolatban. Ő hívta fel az elsők közt a figyelmet arra, hogy amikor a legkorábbi szarmaták megjelentek a Kárpát-medencében, a többi forrás alapján a Maeotis partján már semmiképpen sem lakhattak a jazigok, mert az akkoriban már a roxolánok szállásterülete volt. Azt is megállapította, hogy a Metanastae más forrásban nem szerepel a jazigokkal kapcsolatban.⁷⁰⁵

⁷⁰² VÖRÖS 1998. 52.

⁷⁰³ Vö. PÁRDU CZ 1941. Ld. még a III.2.2. fejezetet!

⁷⁰⁴ Ezt az elképzelést igazolná egyes vélemények szerint, hogy az alföldi és az al-dunai szarmatáknál egy időben – nevezetesen Nero uralkodása idején – tűntek föl az első pénzek (BARKÓCZI 1957. 501. – további irodalommal).

⁷⁰⁵ KULAKOVSKIJ 2000. 262., MÓCSY 1954. 119. Mint idéztük, Vaday Andrea dolgozatában éppen ez a meghatározás szerepel a „buffer-állam” teória elleni egyik érvként (VADAY 1990/91. 75.) (vö. az 580. jegyzettel!). Azt azonban tudnunk kell, hogy a „Metanastae” csak a jazigokkal kapcsolatban nem fordul elő másutt, de ismerünk további forrásokat, ahol a kifejezés megtalálható (pl. HÉROD. VII.161., STRABÓN I.3., XI.13.), amely helyeken egyszerűen vándor, nomád értelemben is előfordul a szó. Az egzakt értelmezés tehát további klasszika-filológiai kutatásokat igényel.

2. A DÁK HÁBORÚK IDŐSZAKA

1. A KÁRPÁT-MEDENCEI SZARMATÁK TÖRTÉNETE DACIA MEGSZERVEZÉSÉIG

A szarmaták Kárpát-medencei térfoglalása – mint az előző fejezetben utaltunk rá – a Kr. u. I. század második felében még javában tartott, és ez nagymértékben meghatározta a térség esemény- és politikatörténetét. A rómaiak tudatosan igyekeztek féken tartani a szomszédos barbárokat, így nyilván a szarmatákat is. Az ún. négy császár évében (69-ben) a roxolánok igen nagy pusztítást vittek végbe az Al-Dunánál.⁷⁰⁶ A római belháborúk zavaros időszakában a frissen betelepülő jazigok mozgolódása Pannonia előterében korántsem mérhető ugyanazzal a mértékkel. Erre gondolhatunk az alapján is, hogy a moesiai és a pannoniai csapatok részvétele római pártharcokban nem járt komoly következményekkel a térség helyzetére: vagyis, hogy a provinciákból a haderő nagyobb részét elvonták. Talán a kialakított szövetségi rendszernek sikerült fenntartania a békét, talán csak kisebb számban tartózkodtak még a jazigok az új területen ahhoz, hogy komoly veszélyt jelentsenek – nem tudjuk. A moesiai legatus, Aponius Saturninus seregével Itáliába ment. „...*hogya csapatoktól megfosztott tartományokat a barbár népeknek oda ne vessék, a szarmata jazigok főembereit, akik a kormányzást kezükben tartották, szövetségükbe fogadták. Ezek népüket és tömérdek lovasukat – egyedüli erősségüket – is ajánlgatták: szolgálatukat azonban visszautasították, hogy sem belviszályok közepette külső háborúkat ne kezdjenek, sem az ellenféltől remélt nagyobb jutalom fejében az emberi s isteni jogot meg ne tagadják.*”⁷⁰⁷ Tacitusnak erre a helyére már hivatkoztunk mint a szarmata zsoldosság létének egy bizonyítékára, itt más szemszögből vizsgáljuk.

Mócsy András szerint a pannoniai helytartó, Tampius Flavianus túszként visszatartotta a jazigok vezéreit, és „*ügyes sakkhúzásáért, amellyel sikerült Pannonia határait biztosítani, ornamenta triumphaliát kapott.*”⁷⁰⁸ E szerint a Tacitus által említett „szövetség” túsok szedését jelentette. Véleményünk szerint a „nagyobb jutalom” emlegetése, a „szövetségbe fogadás” hangsúlyozása inkább arra utal, hogy a rómaiak a békéért cserében pénzelték a jazigokat. Nem véletlen, hogy az alföldi szarmatáknál – ha nem is túlságosan nagy mennyiségben – előfordulnak I. századi római érmék.⁷⁰⁹ Így például az abonyi kincslelet kezdő érme Vespasianus verete.⁷¹⁰ Kérdés persze, hogy bevált-e ez a megoldás. Tacitus szerint „...*azt suttogták, hogy a szarmaták s a dákok körülfogták a moesiai és pannoniai téli táborokat.*”⁷¹¹ Ez az egyetlen utalás arra, hogy Pannonia szomszédságában sem volt teljesen nyugodt a helyzet. Nem bizonyos, de ki sem zárható, hogy a nyugtalanság csillapítására telepített be a fent nevezett Tampius Flavianus nagy tömegű barbárt Észak- vagy Kelet-Magyarország területéről a provinciába.⁷¹² A szarmaták talán nem találták eléggé bőkezűnek a rómaiakat?!

A polgárháború lecsillapodtával Vespasianus új határpolitikát alakított ki. Elsősorban – ahogyan arra az al-dunai események tárgyalásánál már utaltunk – Moesiában indultak meg a táborépítések a veszély

⁷⁰⁶ Részletesen erről lásd az II.5.5. fejezetet!

⁷⁰⁷ TACIT. Hist. III.5.

⁷⁰⁸ MÓCSY–FITZ 1990. 35. – a korábbi irodalommal. Kicsit részletesebben: Mócsy 1975. 47–48.

⁷⁰⁹ Az Augustustól Domitianusig tartó időszakból csak igen kevés veretet ismerünk. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a Vespasianus trónra lépését megelőző időszakban Pannonia egész területén is meglehetősen gyér az érmeforgalom, amelyik csak Vespasianustól követi a birodalmi pénzverés tendenciáit (FITZ 1974., LÁNYI 1979., LÁNYI 1990. 212.).

⁷¹⁰ KŐHEGYI 1972. 103. Azt biztosan tudjuk például, hogy a roxolánokat pénzelték a rómaiak. Van ugyanis egy adatunk arról, hogy „*A roxolánok királyával, aki az adókból befolyt jövedelmek csökkenéséről panaszkodott, [Hadrianus] megvizsgálva az ügyet, békét kötött.*” (SHA Hadr.VI.)

⁷¹¹ TACIT. Hist. IV.54.

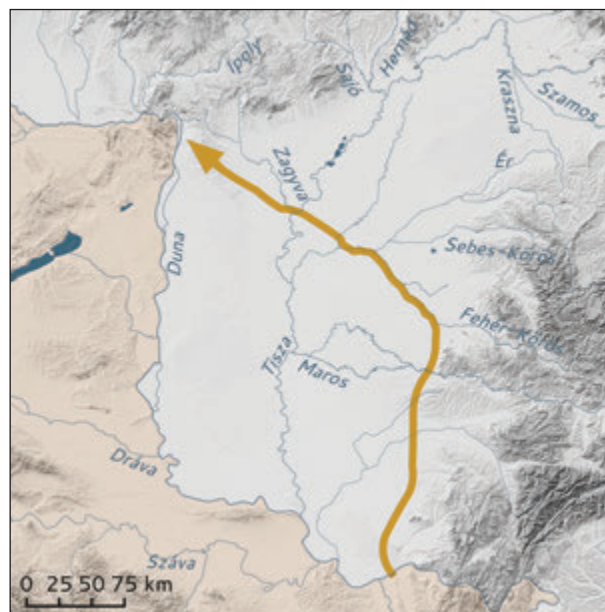
⁷¹² ALFÖLDI 1939A. 103–104.

elmúltával és a római belháborúk lezárása után (**104. kép**). Talán a szarmata veszély fokozódása is szerepet játszhatott abban, hogy Vespasianus valószínűleg egy átfogó katonai rendezési terv kivitelezésébe fogott.

Ettől kezdve gyakorta megismétlődtek a betörések, mert a „suttogások” – mint az általában lenni szokott – aligha voltak alaptalanok. A szarmata betörésekkel pedig ugyancsak számolniuk kellett a rómaiaknak. Domitianus uralkodása idején már komolyabbra fordult a helyzet a Közép-Duna völgyében is.⁷¹³ A pannoniai csapatösszevonások, a katonai erő növelése a térségben jelzi, hogy meggyűlt a rómaiak baja a szomszédos barbárokkal.⁷¹⁴ Legkésőbb 73-ban Aquincumban már egy, a szarmata harcmodorral szemben hatékony lovascsapat állomásozott.⁷¹⁵

85/86 telén a dákok nagy erővel lerohanták Moesiát. Az ellenük vonuló császári sereget megsemmisítették. A harcokban a tartomány kormányzója, C. Oppius Sabinus, valamint a praetorianus gárda parancsnoka, Cornelius Fuscus életét vesztette, és egy teljes legio – a V. Alaudae – megsemmisült. Csak 88-ban sikerült Tettius Iulianusnak legyőznie a dákokat Erdély kapujában, valahol Karánsebestől északkeletre. A kvádok és a markomannok megtagadták a rómaiak által a dákok ellen kért fegyveres támogatást, Domitianus „*Pannoniába ment, hogy háborút indítson ellenük, második követségüket, akiket hozzá küldtek békekérés céljából, megölette*”.⁷¹⁶ A kvádok és markomannok elleni háborúnak súlyos következménye volt, hogy a szarmaták is bekapcsolódtak. Így Noricumtól a Fekete-tengerig húzódtott immár a római front.⁷¹⁷ Domitianus a kvád–markomann–szarmata csatározások miatt a dákokkal kiegyezésre kényszerült, már csak azért is, mert a markomannok, kvádok és szarmaták ellen „*Decebalnak, a dákok királyának birodalmán keresztül vezette seregét*...”.⁷¹⁸ Az expeditio Marcomannica valószínűsíthető időpontja 89. A C. Velius Rufus vezette 8 legio vexillatiójából álló tekintélyes római csapat K. Strobel rekonstrukciója szerint Viminaciumból indult a Bánság nyugati peremén, illetve Erdély nyugati részén át a Fehér-Körös felé, majd északra a Tiszáig hatolt és a Duna–Tisza köze északi területein érte el a jazigokat (**186. kép**).⁷¹⁹

Ideiglenesen ugyan sikerült a rómaiaknak lezárnia a harcokat – a csapatok egy részét visszahelyezték állandó székhelyükre –, de jó néhány vexillatio maradt a Duna mentén. A béke rövid életűnek bizonyult. Cassius Diótól tudjuk, hogy 92-ben két germán törzs, a szvébek és a tőlük északra lakó lugiusok között tört ki háborúskodás. A lugiusok kérésére Domitianus csapatot küldött támogatásukra, mégpedig 100 lovast. „*Emiatt megharagudtak a suebek,*

186. kép • Velius Rufus hadjáratának rekonstrukciója (STROBEL 1989. 87., 96–98. alapján készítették a szerzők)

⁷¹³ STATIUS SILV. III.3.168–171. – magyar fordítás: FEHÉR–KOVÁCS 2004. 77. Vö. PEKÁRY 1955. 98–99.

⁷¹⁴ A katonai átszervezéshez lásd ALFÖLDI 1942. 184. – további irodalommal, illetve MÓCSY 1974. 98–100., MÓCSY 1975. 90–95.

⁷¹⁵ KÉRDŐ–NÉMETH 1993. 48. Ez a csapat az ala prima Tungrorum Frontoniana volt.

⁷¹⁶ DIO LXVII.7.1. – magyar fordítás: FEHÉR–KOVÁCS 2004. 35.

⁷¹⁷ STROBEL 1989. 78.

⁷¹⁸ ILS 9200. – vö. NÉMETH 2005. 128–130. 42. jegyzettel. A Domitianus-kori eseményekhez lásd ALFÖLDI 1940. 137–138., ALFÖLDI 1942. 184., NAGY 1973. 89–94., MÓCSY 1975. 87. és elsősorban PATSCH 1937., illetve STROBEL 1989.

⁷¹⁹ TACIT. Hist. I,2,1; ILS 9200, STROBEL 1989. 87., 96–98.

szövetséget kötöttek a jazigokkal, és felkészültek arra, hogy velük együtt átkeljenek az Istroszon.⁷²⁰ Ezzel indult el az *Expeditio Suebica et Sarmatica* vagy más néven *Expeditio in Sarmatas*, amely – ahogyan Suetonius írja – inkább volt „...kényszerből..., mert megsemmisítettek egy legiót parancsnokostul”.⁷²¹ Az elpusztított legio a Brigetióban állomásozó XXI. Rapax volt, ami egyúttal jelzi, hogy az események helyszínét merre kell keresnünk.⁷²² Domitianus utolsó, 22. *imperatorii acclamatiója* jelzi a jazigok feletti győzelmet. Ugyanakkor Suetonius és Eutropius azt is elárulja, hogy a császár csak ovatiót tartott a háború végén, és hogy „ugyanakkor sok veszteséget is szenvedett ezekben a háborúkban; Sarmatiában egy legiót vezérestül lemészároltak...”.⁷²³ A triumphus helyett tartott ovatio talán arra utal, hogy még nem igazán tekintették Rómában lezártnak az eseményeket. A pannoniai határszakaszon tovább erősítették a védelmi rendszert, a provinciát pedig két részre osztották, szétválasztva a legiókat a szvéb és a szarmata határszakaszon (187. kép).⁷²⁴ A jazigokat egyébként alighanem sikerült lecsillapítani, mivel a kiújuló harcokban – a 97. évi kvád betöréskor – nem tudunk az ő támadásukról.⁷²⁵ Itt ismét érdemes kitérnünk a római érmékre. Arra gondolunk, hogy a barbaricum rendszeres pénzforgalom Domitianus idejétől mutatható ki.⁷²⁶

187. kép • 1: A Római Birodalom Hadrianus idején a kettéosztott Pannoniával (<http://en.wikipedia.org/wiki/Moesia> - 2016. december 1. - térképe alapján), 2: A Traianus által kettéosztott Pannonia a 4 legióval (Mócsy 1974. Fig. 16. alapján)

A szarmaták Kárpát-medencei történetének egyik fordulópontja az ún. dák háborúk időszaka. Hogy világossá váljon ez a helyzet, vessünk egy pillantást magukra a dákokra. Bár erre a kérdésre már feljebb többször kitértünk, itt fontosnak tartjuk ismét röviden összefoglalni a legszükségesebb adatokat, hogy érthetőek legyenek a Kárpát-medence I. század végi eseményei.

Előre kell bocsátanunk, hogy egy meglehetősen rosszul kutatott területre teszünk kirándulást. A dákok tanulmányozását rendkívül megnehezítette a dáko-román kontinuitás problémaköre, mely a

⁷²⁰ DIO LXVII.5.2. – magyar fordítás: FEHÉR–KOVÁCS 2004. 35.

⁷²¹ SUTON. Dom. 6., EUTROP. VII.23., ugyanerről még TACIT. Agr. 41., NAGY 1986. 377., STROBEL 1989. 99–100.

⁷²² STROBEL 1989. 99–104., MÓCSY–FITZ 1990. 36. – az események tárgyalásával és irodalommal.

⁷²³ EUTROP. VII.23., SUTON. Dom. 6. A szarmaták feletti győzelem alkalmából érmét is vertek (STROBEL 1989. 102.).

⁷²⁴ Lásd NAGY 1973. 89–94. további adatokkal, valamint NAGY 1986. 380. a kettéosztásról, mely szerinte Nerva idejéig tartott. Akkor visszaállították az eredeti helyzetet, hogy majd Traianus 106-ban ismét kettévágja a provinciát.

⁷²⁵ ALFÖLDI 1942. 188.

⁷²⁶ FÜLÖP 1976. 253.

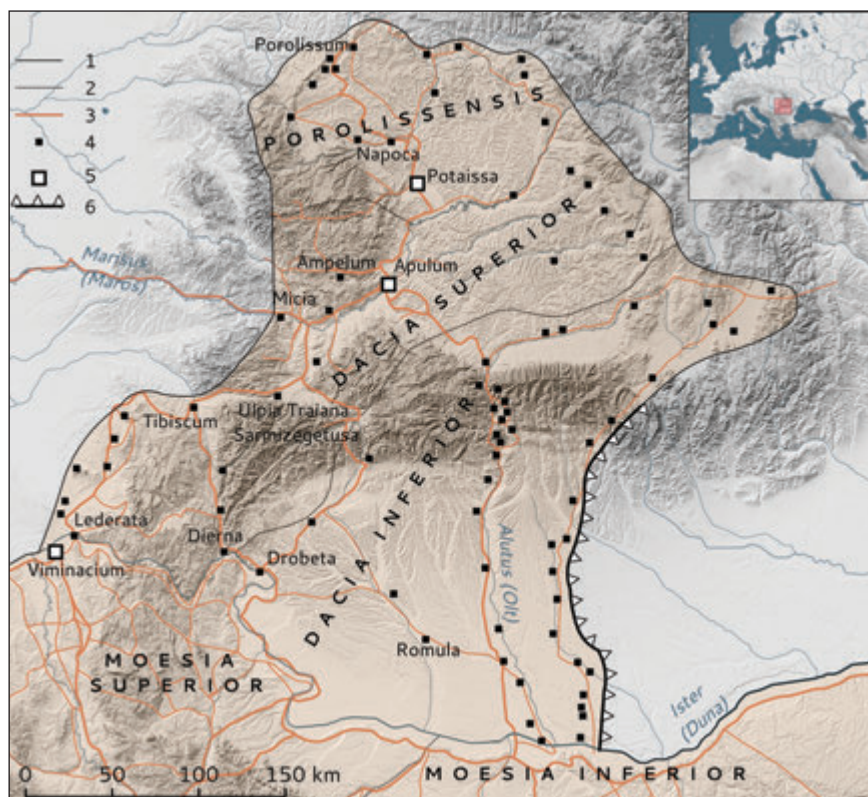
tudományos stúdiumok irányából erősen a politikum felé tolta el a dákokkal kapcsolatos vizsgálódások lehetőségét.⁷²⁷

A dákok a Római Birodalomnak már régi ellenfelei voltak akkor, amikor vidékünkön feltűntek a szarmaták. A Kr. e. II. században lerázták a kelta gyámságot, és a század végétől a rómaiaknak Macedóniában már számolniuk kellett a dákok betörésével. Kr. e. 48-ban, amikor a Balkánon Caesar és Pompeius összeütközött, egy ideig úgy tűnt, hogy Boirebistas dák király – akinek sorsát az II.5.1. fejezetben már érintettük – Pompeius mellé áll. Végül azonban inkább kihasználta a zűrzavaros helyzetet, legyőzte a bójokat és meghódította a területüket. A bójok legyőzését Strabón „Caesar” idejére teszi, és ez után az időpont után „a bójok pusztasága” (deserta boiorum) maradt csak. Mivel azonban az utolsó bój pénz egy Kr. e. 43-ban vert római denartípust utánoz, Caesar pedig 44-ben meghalt, így a Strabón által említett Caesar csakis Octavianus Caesar lehet. A dák nagyhatalom veszélyessé vált Róma számára. Caesart csak meggyilkolása akadályozta meg 44-ben az ellentámadásban. Boirebistas állama azonban magától szétesett. Őt meggyilkolták, a meghódítottak leszakadtak, 4 dák fejedelemség alakult ki. Róma érzékelte a veszélyt – nem akart esélyt adni az esetleges újraegyesülésre. Augustus 35-ben megvetette lábát Sisciában, mely jó támaszpontnak ígérkezett a többi között – legalábbis a római propagandában szereplő – dákok ellen. Marcus Antoniuszal való összeütközése azonban számára sokkal lényegesebb volt, mint egy dákok elleni háború.⁷²⁸

A dák helyzet rendezése mint elsőrendű külpolitikai feladat Caesartól kezdve vissza-visszatért. A megoldást hozó leszámolás azonban jócskán elhúzódott, és végül Traianus nevéhez fűződik.

Az expeditio in Sarmatas-t követően, azaz a 92. évi események után visszahúzódó jazigok sem maradtak távol Traianus dák háborúinak eseményeitől. A jazigok ellenséges viselkedése Traianus alatt megváltozott. Ezideig – talán az Al-Duna mentén – létezhetett egy korridor, amelyen keresztül a Kárpát-medén-

188. kép • Dacia Kr. u. 106 és 217 között
1: birodalmi határ,
2: provinciahatár,
3: út,
4: segédcsapattábor,
5: legiotábor,
6: az ún. Limes Transalutanus (Tóth 1986. 9. térkép alapján)

⁷²⁷ A dáko-román kontinuitásról szóló teória kialakulásának és elterjedésének kérdését, politikai hátterét jól összefoglalta ALFÖLDI 1941/1999., illetve SCHRAMM 1997., újabban VISY 2012.

⁷²⁸ ALFÖLDI 1943. 9., 11., ALFÖLDI 1943A. 16.

cei szarmaták fenntarthaták kapcsolatukat a velük rokon törzsekkel (elsősorban az Al-Duna melléki roxolánokkal), illetve, és ez legalább annyira fontos volt számukra, a Pontus-vidék városaival.⁷²⁹ Decebal hódításaival (103–104 tájára) egészen odáig ment, hogy „a jazigoktól még egy bizonyos területet is elvett (ezt utóbb Traianus sem adta nekik vissza, amikor visszakérték).”⁷³⁰ A dák uralkodó ezzel alighanem elvágta azt a folyosót, amely olyannyira fontos volt (a többi között alföldi szállásterületükön a nyersanyagok teljes hiánya miatt is) a jazigok számára (188. kép).

189. kép • Jazigok a Traianus-oszlopon, CVIII. jelenet Nr. 289. (CICHORIUS 1896/1900. Taf. LXXX. alapján)

A korábbi életmódjukat feladni kényszerülő, fokozatosan letelepedő és földművelésre áttérő Kárpát-medencei szarmaták nehéz helyzetbe kerültek Duna-menti területük elvesztésével. A gyökeres változás lehetőségével kecsegtette őket Traianus azon elhatározása, hogy véget vet az egyre erősödő dák állam fenyegetésének és egyúttal megszerzi Decebal hatalmas gazdagságát.

„A *senatus* ismét ellenségnek nyilvánította Decebalust, Traianus megint személyesen ... intézte ellene a háborút”,⁷³¹ és a dákokkal korábban is ellenséges, most különösen feldühödött, területük visszaadásában reménykedő jazigokat szövetségeseinek tudhatta a háború során. Ugyanakkor az al-dunai roxolánok – akiket a rómaiak dákok elleni felvonulása érintett érzékenyen – a dákokkal léptek szövetségre.⁷³²

A jazig–római szövetségnek egyébként jól érzékelhető régészeti lenyomata, hogy Traianus dák háborúhoz köthető a római érmeanyag első nagy fellendülése az egész alföldi (a Tiszántúlon is!) szarmata Barbaricumban.⁷³³ Ezt úgy tudjuk elképzelni, hogy a Kárpát-medencében élő, illetve a közeljövőben ide

⁷²⁹ Erre a korridorra egy kései forrásadat utal, nevezetesen Iordanes már idézett helye (IORD. 74.XII.), amely szerint a jazigok és a roxolánok között a határ az Aluta (= Olt) volt. Ez az adat Alföldi András fejtegetése szerint csakis a Boirebistas és Decebal uralkodása közötti időszakban lehetett érvényes (ALFÖLDI 1942. 188. – a korábbi irodalommal, illetve Mócsy 1977. 441.).

⁷³⁰ DIO LXVIII.10.3. – magyar fordítás: FEHÉR–KOVÁCS 2004. 37. A korábbi kutatás ezzel az eseménnyel magyarázta a legkorábbi szarmata „aranyhorizont” fokozatos visszaszorulását az I. század végén, úgy véelve, hogy annak jellegzetes aranytárgyai az észak-pontusi városokból érkeztek (VADAY 1982/83.). Valójában – mint láttuk – nem egyértelmű a pontusi készítés sem, de legfőképpen valamennyi keltezhető temetkezés I. század végi.

⁷³¹ DIO LXVIII.10.3. – magyar fordítás: FEHÉR–KOVÁCS 2004. 37.

⁷³² ALFÖLDI 1940. 138.

⁷³³ FÜLÖP 1976. 253.

190. kép • Jazigok a Traianus-oszlopon, CVIII. jelenet Nr. 289. (CICHORIUS 1896/1900. Taf. LXXXI. alapján)

191. kép • Jazigok a Traianus-oszlopon, LXX. jelenet Nr. 177–178. (CICHORIUS 1896/1900. Taf. L. alapján)

192. kép • Jazig előkelők a Traianus-oszlopon, C. jelenet Nr. 262. (CICHORIUS 1896/1900. Taf. LXXIII. alapján)

betelepedő szarmaták római szövetségeseiktől – a többi között – pénzt is kaptak. Amikor a jazigok a dák háborúk után megszállták a Tiszántúlt, természetesen magukkal vitték ezeket az érméket.

A dák háborúk eseményeit a Rómában álló Traianus oszlop mutatja be. A domborműveken megjelennek a jazigok (189–193. kép) és a roxolánok (194. kép) egyaránt.

Hosszú és nehéz háborúk során végül a római haderő győzedelmeskedett a dákok felett (195. kép). A dákokkal viselt harcok 106 nyarának végére fejeződtek be. Egy augusztus 11-én kiadott porolissumi diploma a 2. dák hadjárat lezárulását jelzi. Decebal dák király fejét közszemlére tették Rómában a Gemonia-lépcsőn és nagy ünnepeket rendeztek. DACIA CAPTA feliratos érmesorozatot bocsátottak ki (196. kép). A dák királyok mesés kincseinek egy részét is megszerezte a Birodalom (197. kép).⁷³⁴

⁷³⁴ CIL XVI.160. Vö. BALLA 1965. 142., TÓTH 1986. 46–47. – RIC 96–99.

193. kép • A Kárpát-medencei szarmata viselet legkorábbi felvázolása Nagy Géza nevéhez fűződik (NAGY 1900. I. tábla B. 1–5. alapján). Rekonstrukcióihoz az alapot részben a korabeli ábrázolások nyújtották (elsősorban a Traianus-oszlop), másrészt támaszkodott a korabeli forrásokra (főként Tacitus leírására).

194. kép • Roxolánok a Traianus-oszlopon, XXXVII. jelenet Nr. 93–94. (CICHORIUS 1896/1900. Taf. XXVIII. alapján)

Traianus megkezdte az új provincia, Dacia megszervezését. A barbárok szemszögéből vizsgálva a tartományalakítást, két fontos kérdésre kell részletesebben kitérnünk. Az egyik a Bánság hovatartozása, a másik annak a területnek a problémája, amelyet – mint feljebb idéztük – Decebal a „jazigoktól elvett”.

A Bánságban két római védvonal – két erődor – épült ki (188. kép). Az egyik a lederatai (Bačka Palanka/Palánka) hajóhídtól Tibiscumig (Jupa/Zsuppa) húzódott. Ez volt a nyugati, külső védvonal. Beljebb, keletebbre a drobetai híd szomszédságából Diernától (Orșova/Orsova) indult a védvonal – ez az út

195. kép • Adamclisi – Tropaeum Traiani: a legyőzött dák harcos jellegzetes görbe fegyverével védekezik (BOBU FLORESCU 1965. XVII. metope alapján). Maga az ábrázolás igen messze áll a Traianus-kori mives kőfaragó művészettől, provinciális gyatra alkotás. A metopék készítési ideje vitatott (a többi között azért, mert vannak rajta germánok, akik a Traianus-oszlopon nem szerepelnek, viszont hiányoznak róluk az oszlopon megjelenő szarmaták – a Tropaeumra vonatkozó vitához lásd pl. STROBEL 1984. 34–40.), lehetséges, hogy Nagy Constantinus idejéből származnak.

196. kép • DAC[IA] CAP[TA] feliratos érme (RIC 99.)

197. kép • 1650 tonna aranyat és 3300 tonna ezüstöt szállítottak Decebal kincseiből a győztesek Rómába a császár kincstárába (MAKKAY 1994. 157–158.). A Traianus-oszlop CXXXVIII. jelenete (CICHORIUS 1896/1900. alapján)

Tibiscumban találkozott az előbbivel.⁷³⁵ Eduard Nemeth felvetette annak lehetőségét, hogy a Csörsz-árok bánági legkeletibb vonala esetleg a Hadrianus idején meghúzott limes egy szakasza volt. Ő maga is hipotézisként kezelte ezt a verziót, hangsúlyozva, hogy a sánc építésének keltezésére tárgyi bizonyíték nem áll rendelkezésre, erődök hiányában pedig inkább csak a határ jelzésére szolgálhatott.⁷³⁶ A régészeti leletek a külső erődortól nyugatabbra sűrű szarmata településhálózatot mutatnak, mely a Bánág délkeleti részétől a Maros–Tisza zuga, illetve a Tisza felé sűrűsödik. A bácskai és bánági leleteket elsőként Milleker Bódog, majd az ő nyomán Párducz Mihály gyűjtötte össze és értékelte. Kutatásaik óta egyértelművé vált, hogy a területet sűrűn benépesítették a szarmaták (198. kép).⁷³⁷ A kutatások igazolták például, hogy csak az Aradi-medencében az 1990-es évek végén 26 szarmata lelőhely volt ismert. Ezek Aradtól nyugatra helyezkednek el, míg tőlük keletre dák jellegű leletanyagot és alapvetően hamvasztásos sírokat találunk. Jelenlétük a II. századtól bizonyítható. Mindez arra utal, hogy a két népesség – dákok és szarmaták – osztoztak ezen a területen a limes előterében. Viszonyukra jellemző, hogy nem elszigetelt jelenség egy-egy dák edény jelenléte szarmata temetkezésben. A régió „kontaktzóna” jellegére utal a leletanyag (kerámia) keveredése egy-egy lelőhelyen (pl. Šeitin/Sajtény).⁷³⁸ Ha nyugat felé továbbtekintünk, akkor érzékelhetjük, hogy a Bácska szarmata megszállása legalább olyan sűrű volt. A Bácska és a Bánág szerbiai részén regisztrált szarmata lelőhelyek száma a 90-es évekig több mint 200 volt, ezek közül 60 telep és 44 temető a Tisza bal partján található.⁷³⁹ Zömük keltezése ma még – módszeres kutatás hiányában – kérdéses, de véleményünk szerint a II. század elejére már bizonyosan kimutatható a szarmata jelenlét. Azt persze hozzá kell itt fűznünk, hogy a Dacia provinciálizálása és a markomann háborúk közötti időszakból egyáltalában az Alföldön is viszonylag kevés lelőhelyről áll rendelkezésünkre adat (199. kép).

198. kép • Szarmata leletek elterjedése a Bácska és a Bánág területén (A bácskai rész DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1990. térképe, a bánági terület GRUMEZA 2014. Pl. 103. alapján)

A romániai kutatás fő áramlata hosszú időn át napjainkig a szarmata (és a dák) leletanyag tömeges elterjedése ellenére Dacia provincia DNy-i limesét előszeretettel a Maros–Tisza–Duna vonala mentén húzza meg, vagyis ripát feltételez a területen.⁷⁴⁰ Az érvek között alapvetően az a tény szerepel, hogy a Maros völgyében igen nagy mennyiségű római lelet ismert, közöttük katonai jellegűek is. Jó néhány nyugat-

⁷³⁵ TÓTH 1986. 55. 9. térkép.

⁷³⁶ NEMETH 2016. 235–236.

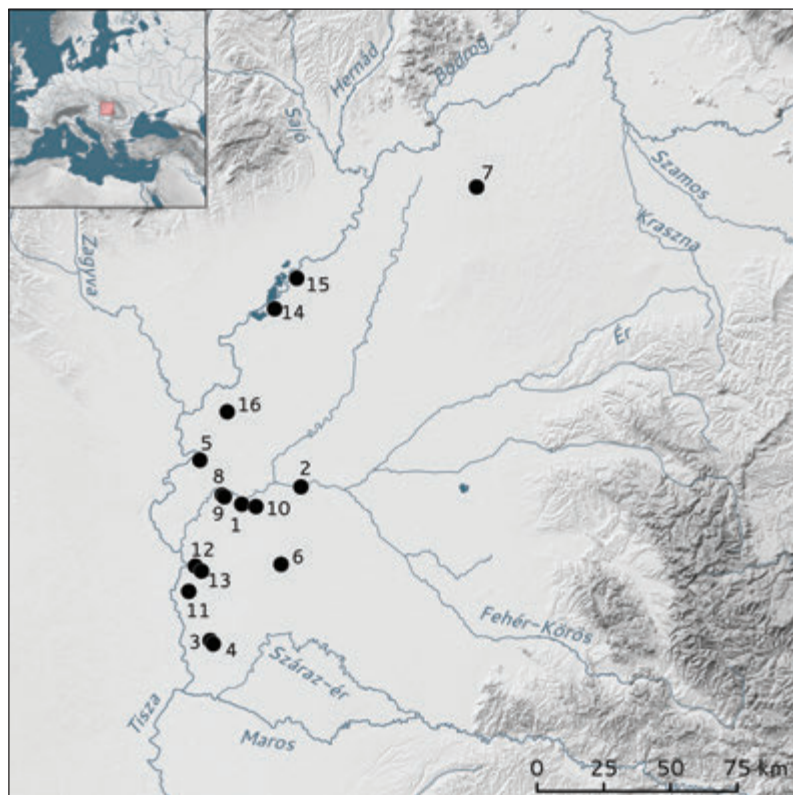
⁷³⁷ MILLEKER 1897/1899/1906., PÁRDU CZ 1942., TÓTH 1986. 59.

⁷³⁸ HÜGEL-BARBU 1997. Az azóta folyó nagyberuházást megelőző ásások további számos szarmata lelőhelyet hoztak felszínre.

⁷³⁹ DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1990.

⁷⁴⁰ BENE A 1999., BENE A 1999A., GUDEA 2001. 27. Abb. 5. Valójában pl. az utóbbi mű Abb. 5. térképén jelölt római katonai építkezések jól kirajzolják Dacia Apulensis nyugati határát. A kérdést részletesen tárgyalja bő irodalommal NEMETH 2005.

európai atlasz a romániai kutatók által rajzolt térképeket veszi át.⁷⁴¹ Valójában régóta tudjuk, hogy a Bánság nyugati fele szarmata megszállás alatt állt, ahogyan az Olt–Duna–Szeret–Erdélyi Kárpátok déli vonulata közti termékeny síkság sem tartozott Dacia provinciához. A Maros völgy nyugati szakaszán a gazdag római leletanyag nem a birodalomhoz tartozást jelzi, hanem a Daciát Pannonia Inferiorral összekötő római utat. A kiépített út mellett ellenőrző állomások épültek (erre utalnak a több helyen – Bulci/Bulcs, Cladova/Kladova, Sânnicolau Mare/Nagyszentmiklós, Cenad/Nagycsanád – megtalált, a legio XIII. Gemina bélyegével ellátott téglák). Ez az út a Tibiscum–Apulum útból ágazott le a Sztrigy torkolatánál és Miciánál (Vecel/Vețel) lépett ki a Barbaricumba. Egy 50 km hosszú szakaszon a Duna–Tisza között feltételezések szerint ennek az útnak találtak meg az 5–6 m széles töltését. Amennyiben erről igazolható lesz, hogy a császárkori út maradványa, akkor az Baja környékétől futott a Maros-torokig (188. kép).⁷⁴²

199. kép • A markomann háborúk előtti időszak lelőhelyei a Tiszántúlon 1: Békésszentandrás (PÁRDUCZ 1944. 18.), 2: Endrőd–Szujókereszt 45., 83., 89. sír (VADAY–SZÓKE 1983.), 3: Hódmezővásárhely–Fehértó 13. és 15. sír (PÁRDUCZ 1946/48. 285.), 4: Hódmezővásárhely–Kakasszék (GAZDAPUSZTAI 1960. 47.), 5: Martfű–Zsófia major (VADAY 1989. 256–257.), 6: Nagyszénás–Árpád-halom (PÁRDUCZ 1944. 18.), 7: Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), 8: Öcsöd–Bábocka (VADAY 1989. 260.), 9: Öcsöd–Mogyoróshalom 6. sír (PÁRDUCZ 1931. XIV. tábla 11.), 10: Szarvas, 23. lh. 9. sír (HAVASSY 1998. 150.), 11: Szegvár–Oromdűlő (ISTVÁNOVITS–LŐRINCZY–PINTYE 2005.), 12: Szentés–Donát (PÁRDUCZ 1941. 24.), 13: Szentés–Kistóke 104., 127., 142., 145., 147. sír (PÁRDUCZ 1944. 12., 16–17.), 14: Tiszaderzs (PÁRDUCZ 1944. 18.), 15: Tiszafüred (VADAY 1989. 274.), 16: Törökszentmiklós (VADAY 1989. 284.)

a torkolatig. A fontosabb átkelőhelyeket ellenerődök biztosították. A komoly védelmi szisztéma kidolgozására a roxolánok havasalföldi jelenléte kényszerítette a rómaiakat. Moesia határát is megerősítették (pl. Hadrianus építkezései Drobotánál) (188. kép).⁷⁴³

⁷⁴¹ Például BENE 1986. 451.

⁷⁴² ALFÖLDI 1939., ALFÖLDI 1940. 164., TÓTH 1986. 58–59. 9. térkép. Dacia határának, a Bánság hovatartozásának kérdéséhez bő irodalmat ad ALFÖLDI 1943. 64. 3. jegyzet, illetve legújabban NEMETH 1999/2000., NEMETH 2005., VISY 2009. A Duna–Tisza közti úthoz lásd Patay Pál – Soproni Sándor: Tompa. *RégFüz* I. 32. 1979. 66., Patay Pál: Tompa. *RégFüz* I. 33. 1980. 57., PATAY 2005.

⁷⁴³ ALFÖLDI 1940. 163–164., BALLA 1968. 126., TÓTH 1986. 55–56. 9. térkép, NEMETH 2005.

200. kép • Intenzív szarmata mezőgazdaságra utalnak a telepeken nagy számban talált méhkas alakú gödrök és hombárok. Ezek már a II. században jelentkeznek. 1, 4: Méhkas alakú tárolóvermek Nyíregyháza–Oros lelőhelyen (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásátása), 2–3: hombárok a JAM gyűjteményéből (Boros György felvétele)

Visszatérve a Bánságra, ez a terület a szarmata–római kapcsolatokat vizsgálva nem csak stratégiai szempontból fontos. Széles körű fémfeldolgozásra utaló nyomok mutathatók ki itt, éppen a római katonai épületek által kirajzolódó határvonal mentén.⁷⁴⁴ A szarmata kutatás szempontjából már csak azért sem hanyagolható el ez a tény, mert máig nem tudjuk, hogyan szerezték be az alföldi szarmaták a fémtárgyaikat, illetve a nyersanyagot. Ugyanakkor ismert, hogy Dacia vasexportját korlátozta, hogy a közeli Moesia Superiorban és Noricumban a vasbányászat egyaránt nagy hagyománnyal rendelkezett. Figyelembe veendő e tekintetben, hogy Dacia és a vele szomszédos alföldi szarmata terület közös sajátosságának vélték, hogy nem (vagy alig) található nyoma az onnan kiinduló kivitelnek.⁷⁴⁵ Bizonyos, hogy mindkét területről szállítottak

⁷⁴⁴ ŢEICU 1999/2000., BENEÁ 2002.

⁷⁴⁵ TÓTH 1986. 64.

201. kép • Intenzív szarmata mezőgazdaságra utalnak a telepeken előkerülő eszközök
1: sarlók Ecser 7. lelőhely 7242. objektumában,
2: malomkövek Üllő 9. lelőhely 308. objektumában (publikálatlan, KM, Mérai Dóra, illetve Kulcsár Valéria ásatása)

olyan cikkeket, amelyek elpusztultak vagy régészeti módszerekkel egyelőre nem kimutathatók. Ennek fényében érdemes lenne behatóbban megvizsgálni azt a lehetőséget, hogy a szarmaták nem vihettek-e élelmiszert (elsősorban gabonát) az abban szűkölködő Daciába, és nem kaphattak-e cserébe onnan számukra hiánycikket jelentő vasat (200–201. kép).⁷⁴⁶ Mindemellert ez a kép az utóbbi évek kutatásai alapján alighanem gyökeresen változni fog a jövőben, amennyiben mindinkább kimutathatóvá válik, hogy közvetlenül Traianus hódításait követően Daciával is megindult az alföldi szarmata terület kereskedelme. Erre utal nagy

⁷⁴⁶ A Kárpát-medencei szarmatákat vissza-visszatérően nomádként jellemző elképzelésekkel szemben a telepjelenségek és a régészeti leletek erőteljes mezőgazdasági tevékenységet bizonyítanak az Alföldön a római császárkorban.

1

2

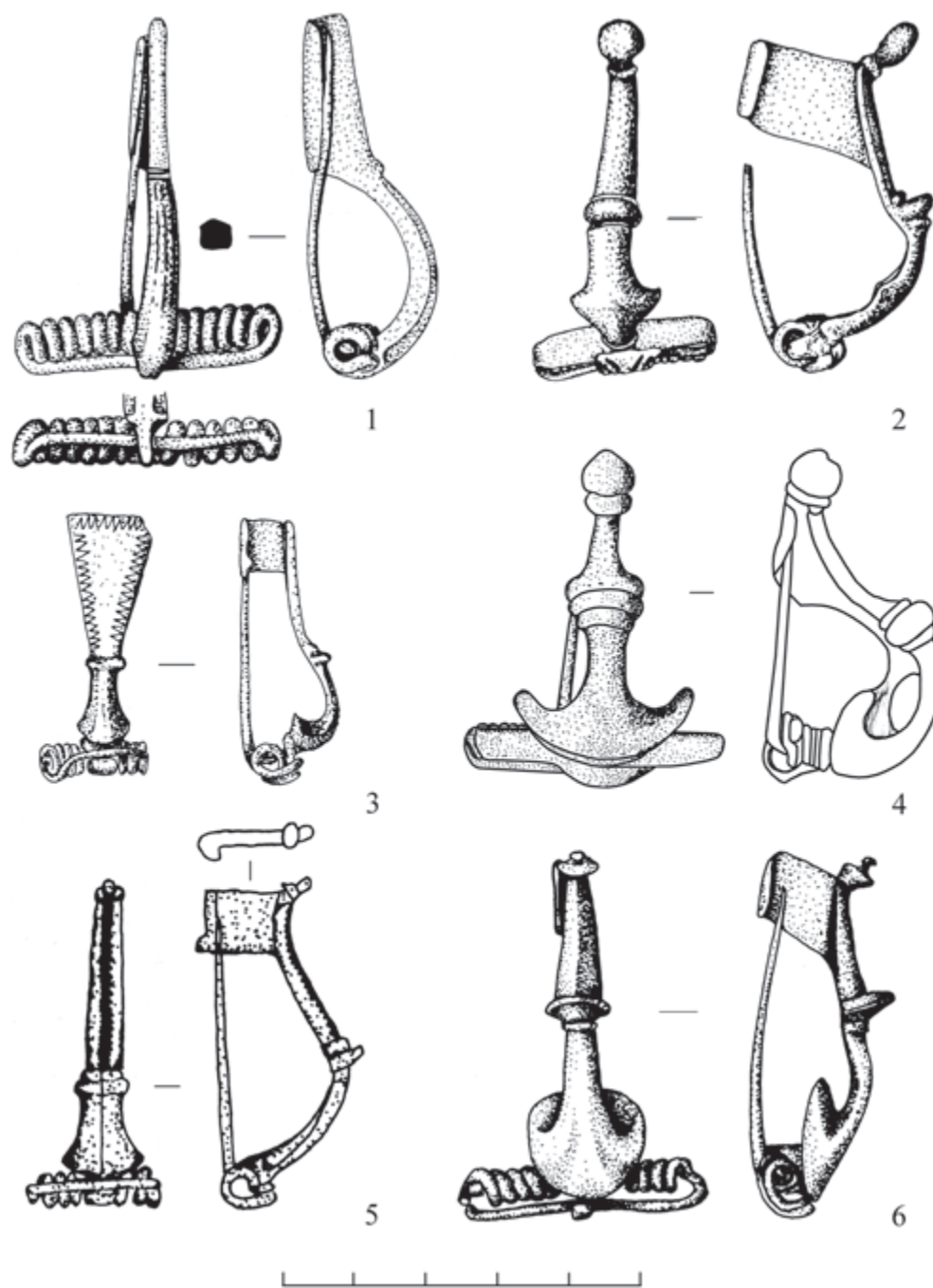

202. kép • A szarmata gyöngyök archaeometriai vizsgálata és tipológiai jellegzetességei arra utalnak, hogy közülük többet is a tibiscumi (mai Jupa, Románia) műhelyben állítottak elő. 1: Sződliget–Csörög: jellegzetes szarmata üvegyöngyök (publikálatlan, TIM, Kulcsár Valéria ásatása; Szászvári Linda felvétele), 2: gyöngyök a tibiscumi műhelyből (Muzeul Banatului, Timișoara/Bánsági Múzeum, Temesvár; Doina Benea és Daniela Tănase szívességéből)

valószínűséggel a daciai műhelyekből kikerülő legyező lábú fibulák, térdfibulák, sőt norppannon fibulák vagy a pecsételt díszű kerámiák jelenléte az Alföldön, azon belül is elsősorban annak keleti felén.⁷⁴⁷

Hogy a Bánságnak mint exportálónak nagy szerepe volt a szarmaták szempontjából, azt jól illusztrálja a tibiscumi gyöngy-műhely, amely a szarmaták körében kedvelt színes üveg- és emellett karneolgyöngyöket gyártotta Hadrianus korától a IV. század közepéig (202. kép).⁷⁴⁸

A rómaiak aligha érezhették igazán stabilnak az új Dacia provincia helyzetét. Erre utal az a hatalmas létszámú hadsereg, amely a békét vigyázta. Kb. 30.000 gyalogos és lovas katonának kellett állomásoznia a

203. kép

- A II. századi Kárpát-medencei szarmata lelethorizontra jellemző fibulák
- 1: Endrőd–Szujókereszt 133. sír (VADAY–SZŐKE 1983. 15. kép 10. alapján),
- 2: Endrőd–Szujókereszt 45. sír (VADAY–SZŐKE 1983. 1983. 6. kép 1. alapján),
- 3: Endrőd–Szujókereszt 83. sír (VADAY–SZŐKE 1983. 7. kép 6. alapján),
- 4: Bag (MNM Adattár 44B1. alapján),
- 5: Orosháza tanyák, MÁV homokbánya 5. sír (NAGY 2005. 5. kép 1. alapján),
- 6: Endrőd–Szujókereszt 89. sír (VADAY–SZŐKE 1983. 10. kép 12. alapján)

⁷⁴⁷ MARÓTI 2004. 215., SZEBENYI 2013. 19. A norppannon fibulák daciai változatát mutatta be Szolnoki László a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2013. évi ülésén Derecske–Morgó-tanya lelőhelyről.

⁷⁴⁸ BENEÁ 1997. A leletek egy része a temesvári múzeum kiállításán volt látható a 2000-es évek elején. A konzultációt Prof. Doina Beneának köszönjük! A műhely publikációja: BENEÁ 2004. A gyöngyök szarmata szempontú feldolgozása GRUMEZA 2013.

területen. A jelentős haderő jelenlétét csak részben magyarázzák a tartomány berendezésével kapcsolatos feladatok, legalább ennyire a fenyegető jazig veszedelem, amely figyelembe véve a hadsereg átszervezését elsősorban Daciára nehezedett.⁷⁴⁹ 106-ban – mint arra már kitértünk – Pannoniát kettéosztották, és a két provincia összesen 4 legiót kapott, közülük azonban mindössze egy került a szarmata arcvonalra, nevezetesen Aquincumba. Aquincum topográfiai helyzete azt sugallja, hogy az itt állomásozó katonaság egyaránt szemmel tartotta a kvád és a szarmata mozgásokat. Míg a pannoni kevéssé, ugyanakkor a daciai haderő mindenképpen az alföldi ellenségre is összpontosított. Tartalékként Moesia Superiorba további két legiót helyeztek (Singidunumba és Viminaciumba), amelyeket szükség esetén ugyancsak be lehetett vetni a szarmaták mozgódása esetén **(187. kép)**.⁷⁵⁰

Mint idéztük, „*Traianus sem adta nekik (ti. a jazigoknak) vissza*” a Decebal által tőlük elfoglalt földet. Ezt az annektált területet hagyományosan a Bánság keleti felére lokalizálják. Nemrégiben napvilágot látott egy másik – meggondolandó – elképzelés is. E szerint Traianus igényt tartott a legyőzött Decebal fennhatósága alá tartozó teljes területre. Ezt a hipotézist igyekezett – elsősorban régészeti adatok: az aranypénzek és a Kolozsvár területén gyártott legyező lábú, erős profilú fibulák **(203. kép 3.)** elterjedése alapján – bizonyítani Coriolan Opreanu. Arra a végeredményre jutott, hogy a Körösöktől északra húzódott a Tiszáig a traianusi Dacia határa.⁷⁵¹ Ezt a területet adhatta fel Hadrianus.

Valóban racionálisnak tűnik, hogy a kitűnő stratégia császár, Traianus igényt tarthatott a legyőzött ellenség, Decebal egész országára, melynek nyugati határa a Tisza volt. Hadrianus kompromisszumként adhatta át a barbároknak e terület egy darabját, nevezetesen a Tiszántúlt vagy annak egy részét. Természetesen ez a feltételezés további kutatásokat igényel. Tény, hogy a szarmata régészeti leletanyag a Duna–Tisza közéről az II. század elejétől valóban fokozatosan áttért a Tiszától keletre fekvő területekre **(199. kép)**. Annak megállapítása azonban, hogy ez Traianus vagy Hadrianus alatt következett-e be, legalábbis egyelőre nem lehetséges, ahogyan annak sem, hogy hatalmi vákuum keletkezett-e itt, vagy a rómaiak tudatosan adták át a szarmatáknak a Tiszántúlt.

Bármelyik verziót fogadjuk is el, kétségtelen, hogy a Bánság keleti felét a császár semmi esetre sem szolgáltathatta ki a jazigoknak, hiszen egyébként Moesia és Dacia közé beékelődtek volna a barbárok, és így a rómaiak nem tudták volna megoldani az új tartomány ellátását. Dacia helyzete még így is meglehetősen bizonytalan lehetett. A többi dunai tartománnyal csak Kis-Oláhországon (Olténia) keresztül függött össze területileg. A Bánság és az Olt közötti „folyosó” Moesiával kötötte össze Daciát. Pannoniától a jazigok, Alsó-Moesiától a roxlánok választották el. Egy-egy új néphullám ezt a keskeny korridort az erődítések ellenére is viszonylag könnyedén át tudta törni.⁷⁵²

A szarmaták első támadása már 107–108-ban megindult. Bár forrásadatunk szól arról, hogy Traianus a későbbi császárt, Hadrianust „*praetori legatus minőségében Alsó-Pannoniába küldte, ahol megfékezte a szarmatákat*”,⁷⁵³ az újabb kutatások álláspontja szerint a megmozdulás valószínűleg nem annyira Alsó-Pannoniát, hanem a hadsereg mozgására utaló adatok alapján inkább Dacia nyugati és északi határát érthette. Ezt a támadást még viszonylag könnyedén sikerült elhárítani. Az ellentámadásban az alsó-pannoniai csapatok is részt vettek. 110 tájára már viszonylag stabilizálódhatott Dacia helyzete, amit a széleskörű

⁷⁴⁹ BALLA 1968. 113., BALLA 1969.

⁷⁵⁰ MÓCSY 1975. 102–103., VÍSY 1994. 90.

⁷⁵¹ OPREANU 1997. Alexandru Matei véleménye szerint Decebal birodalmának határán kiépítette a limest – ez lenne a Körös-völgyi ún. keresztánc, illetve az általa és Gindele Róbert által immár több tucat helyen átvágott szatmári (Supuru de Sus / Felsőszopor) védmű (vö. a 1126. jegyzettel!).

⁷⁵² PATSCH 1937. 129–130., ALFÖLDI 1939. 534., ALFÖLDI 1941/1999. 18.

⁷⁵³ SHA Hadr. 3.9.

missiones (az elbocsátott katonák diplomáinak nagy száma), valamint a segédc csapatok egy részének 110 és 117 közötti fokozatos kivonása igazol.⁷⁵⁴

Traianus halála után 117-ben azután megindult a Kárpát-medencei jazigok és az al-dunai roxolánok összehangolt támadása⁷⁵⁵ Pannonia, Dacia és Moesia ellen. Hadrianus császár ugyan állítólag „*Soha sem kezdett önkényesen háborút...*”⁷⁵⁶ de már uralkodása kezdetén igencsak nehéz helyzetbe került, olyannyira, hogy „*egy darabig arra gondolt, hogy egészen feladja az újonnan szerzett Dáciát.*”⁷⁵⁷ A jazig-roxolán veszélyt Dacia frissen telepített lakossága teljes mértékben átérezte. Az Alföldi András kifejezésével élve „*vízfejként*” előrenyúló provincia katonai helyzete meglehetősen instabil volt. Mint láttuk, délen mindössze egy keskeny „nyak” kötötte össze a Birodalom többi részével – az utánpótlást csak innen várhatta. A pánik a daciai lakosság zavargását idézte elő.⁷⁵⁸ Hadrianus minden lépése a veszély nagyságát jelzi. „*Miután értesült a szarmaták és a roxolánok lázadásáról, csapatokat küldve előre, maga is Moesiába indult.*”⁷⁵⁹ „*Attól való félelmében, hogy a [a nemrég épített Drobeta melletti] híd védműveit könnyűszerrel elfoglaló barbároknak nem lesz nehéz az átkelés Moesiába, leromboltatta a híd felső szerkezetét...*”⁷⁶⁰ Miután a daciai helytartó – C. Iulius Quadratus Bassus – elesett, a császár „*Marcius Turbót ... ideiglenesen Pannonia és Dacia élére állította.*”⁷⁶¹ A daciai védelmi rendszert gyökeresen átszervezte. Ahogyan Pannoniában szétválasztották a kvád és a szarmata limes-szakaszt,⁷⁶² annak megfelelően Marcius Turbo közreműködésével igyekeztek kialakítani 118/119 körül Daciában külön a roxolán (Dacia Inferior) és külön a jazig (Dacia Superior) arcvonalt, és a háborúk tanulságának megfelelően (a dákok és kosztobókok mozgása alapján) megszervezték Dacia Porolissensist mint külön tartományt (**204. kép**). Hadrianus uralkodásának elején Dacia Superior katonai erejét önmagában mintegy 25.000 főre becsülik. Dacia Porolissensis kb. 11.000 fős hadsereggel rendelkezett, ezen belül olyan alakulattal, mint a Pannoniából ekkor ide áthelyezett ala I Bosporanorum,⁷⁶³ amely nyilvánvalóan jól ismerte a szarmaták harcmódorát. A teljes daciai haderőt 40–50.000 főre becsülik, a táborok száma pedig nem lehetett kevesebb, mint 80. A traianusi időszakhoz képest megváltozott a hadsereg összetétele, és nagyobb szerepet nyertek a segédc csapatok, köztük olyan csapattest, mint pl. a palmyrai íjászok osztagai.⁷⁶⁴

Valószínűleg ezekkel az eseményekkel – azaz a Dáciát is érintő 117/119-es népmozgásokkal – hozható összefüggésbe a Slovenské Nové Mestótól/Szlovákújfalú (Traianus záróveret) Prešovon/Eperjesen keresztül (Hadrianus záróveret) Csenger–Halomdombig (talán Traianus záróveret) talált kincsleletek sora.⁷⁶⁵ Amennyiben ez az összefüggés valós, akkor egy Dacia ÉNy-i határát ért támadásra kell gondolnunk.

Ezzel párhuzamosan Aquincum, Campona, Vetus Salina és Intercisa egy-egy pusztulási rétege,⁷⁶⁶ valamint egy aquincumi 29 darabos érmekincs⁷⁶⁷ a jazigok pannoniai betörését jelzi.

⁷⁵⁴ BALLA 1968. 113., 115., ANGYAL–BALLA 1972. 149–151. – a vonatkozó forrásokkal és irodalommal.

⁷⁵⁵ Elképzelhető, hogy csatlakoztak hozzájuk a Dacia északi – északkeleti előterében élő szabad dákok, illetve a kosztobókok is (vö. BALLA 1965.143.).

⁷⁵⁶ PAUS. I.5.5.

⁷⁵⁷ EUTROP. 8.6.2. alapján ALFÖLDI 1942. 189. tárgyalta a kérdéssel kapcsolatos vitát.

⁷⁵⁸ BALLA 1981. 123.

⁷⁵⁹ SHA Hadr. 6.7.

⁷⁶⁰ DIO LXVIII.13., ALFÖLDI 1942. 189–190., MÓCSY 1975. 104., BALLA 1981. 123., TÓTH 1986. 50.

⁷⁶¹ SHA Hadr. 6.7.

⁷⁶² Vö. MÓCSY 1975. 98–99.

⁷⁶³ LÓRINCZ 2003. 27.

⁷⁶⁴ BALLA 1965. 143., BALLA 1968. 115–117., 121., 125. – további irodalommal, TÓTH 1986. 56.

⁷⁶⁵ ISTVÁNOVITS 2002.

⁷⁶⁶ BARKÓCZI 1957. 504., MÓCSY 1974. 101. – mindkettő további irodalommal.

⁷⁶⁷ Az események rekonstrukcióját támasztja alá az Óbuda–Laktanya utcai, Hadrianus veretével záródó kincslelet (JÓNÁS 1937., PEKÁRY 1953. 108.).

204. kép • A II. század első felében három részre osztott Dacia provincia

Felmerül a kérdés, hogyan sikerült pacifikálni a területet követelő szarmatákat. A táborok kőbe építését, a provincia megerősítését és átszervezését⁷⁶⁸ kiegészítette a megemelt aranyadó (legalábbis a roxlánoknak).⁷⁶⁹ A pacifikáció része lehetett talán egy roxlán betelepítés Istria déli részére. Bizonyíték lenne erre Rasparaganust, a roxlánok Hadrianustól polgárjogot nyert királyát említő két felirat Polából.⁷⁷⁰

Nagyon valószínű, hogy a háború zavarosában halászva ebben az időszakban költöztek be az Alföldre a legelső roxlán csoportok, amelyek kikényszeríthették az átvonulást az Al-Duna mentén.⁷⁷¹ Ez utóbbi hipotézis értékeléséhez fontos adat egy II. század végére vonatkozó forráshely: Dacia helytartójának felügyelete alatt a szarmatáknak engedélyezték az átvonulást a markomann–szarmata háború után.⁷⁷² Könnyen lehetséges, hogy ez már csak a korábbi status quo felmelegítése volt.

⁷⁶⁸ BARKÓCZI 1957. 504–505.

⁷⁶⁹ SHA Hadr. VI.8. – vö. a 710. jegyzettel!

⁷⁷⁰ CIL V 32., 33. = ILS 852., 853., MÓCSY 1974. 100., 74. jegyzet, VADAY 1978. Alföldi jóval korábban úgy vélekedett, hogy – bár „*nincsen rá ... támpontunk*” – a roxlánok a jazigok után a Kárpát-medencében már Nero alatt megjelentek (ALFÖLDI 1940. 165.).

⁷⁷¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997. 162–163. (VADAY 1989. 207. szerint a roxlánok megjelenése csak Dacia feladása utánra keltezhető.)

⁷⁷² ALFÖLDI 1939. 534–535., Dio LXXII.19.1–2.

Végül sikerült lecsendesíteni a szarmaták valamennyi csoportját a Duna-vidéken. Helyzetük ettől kezdve alig-alig változott a nagy markomann–szarmata háborúkig.

A dák háborúktól egészen a tetrarchia koráig vidékünk történetét alapvetően a rómaiak és a szarmaták kapcsolata határozta meg. A dákok legyőzése után a régióban a szarmaták váltak Róma legfőbb ellenségévé.

2. A RÉGÉSZETI LELETEK

A Tiszántúlról viszonylag kevés II. század első feléből (markomann háborúk előttről) származó lelőhelyet ismerünk (199. kép). Ennek egyik oka, hogy kisszámú olyan együttessel rendelkezünk, amelyet megbízhatóan lehet erre az időre keltezni. Nagyban leszűkíti a lehetséges kört az a tény, hogy a korai telepeket, ahol még nem jelennek meg a terra sigillaták és egyéb importtárgyak, nem tudjuk egzakt módon datálni. Így a Tiszántúl településtörténetének felrajzolásakor paradox módon túlnyomórészt sírleleteket tudunk csak felhasználni.

Mint arra az előző fejezet régészetet tárgyaló részében kitértünk, a legkorábbi kronológiailag megnyugtatóan meghatározható szarmata leletanyag a Kárpát-medencében nem előzi meg az I. század végét. A források alapján ugyanebben az időben már elkezdődött a szarmaták áttelepedése a Tisza bal partjára. Ezeket a problémákat vizsgálva több, egyáltalán nem új keletű, egymással szorosan összefüggő kérdésre kell(e) választ találnunk.

MIKOR FOGLALTÁK EL A TISZÁNTÚLT, ILLETVE ANNAK EGYES TERÜLETEIT A SZARMATÁK?

Traianus háborúi után a Tiszántúl fokozatosan a szarmaták kezébe került. (Amennyiben ez a Hadrianus-féle kompromisszum eredménye lett volna, a helyzet közel azonos. A régészeti leletek ilyen finom kronológiai elkülönítésre nem alkalmasak.) Mint az előző fejezetből kitűnt, a legkorábbi szarmata leletanyagot – az ún. aranyhorizont sírjait – elsősorban a Duna–Tisza közéről ismerjük. A terjeszkedés nem lehetett túlságosan gyors. A II. század első feléből származó leletegyüttesek – elsősorban sírok – száma a Tisza bal partján csekély, és valójában a folyó völgyére korlátozódik (199. kép). A kevés jól keltezhető tárgy közül főként

205. kép

- Horgonyfibula (Ankerfibel)
Makó–Igási járandó I. lelőhelyről (BALOGH 2009. 81–82., 84. kép alapján)

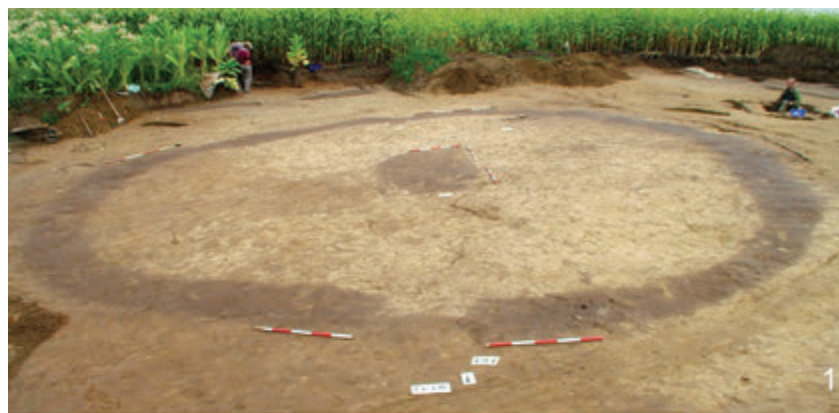
206. kép • A Kárpát-medencei szarmata sírok zömét kirabolták – különféle mértékben kifosztott temetkezések Nyiregyháza–Felsősimán, Gyebrás-tanya lelőhelyen (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása) 1–2: a 104. sír hosszmetzetén jól látszik a rablóakna foltja – itt csont is alig maradt; 3: az 1. sírban a láb in situ maradt, de a felsőtest csontjait összedobálták, 4: a 105. sírt teljesen feldúlták

az erőprofilú fibulák egyes variánsai – például a legyezőlábú – vehetők számításba és jelzik a szarmaták első bal parti terjeszkedését (203., 205. kép).⁷⁷³

A korszak temetkezései alapján az alföldi szarmata terület egészét tekintve a következő kép rajzolódik ki.

Aquincum előterében már az ún. aranyhorizonttal párhuzamosan, attól eltérő jellegű leletegyüttes-sel jellemezhető temetkezések kimutathatók, utalva az ott élők heterogén voltára. Itt példaként említhetjük

⁷⁷³ COCIŞ 2004. 58–60., VADAY 1989. 76–77.

207. kép • Nyíregyháza–Felsősima,
Gyebrás-tanya
(publikálatlan, JAM,
Istvánovits E. ásatása)
1–2: 130. körárkos sír,
3: 31. szögletes árokkal
övezett temetkezés

azokat a sírokat, amelyeknek fő jellegzetessége a bennük található tárgyegyüttesek szerteágazó – köztük dák – kapcsolatai.⁷⁷⁴

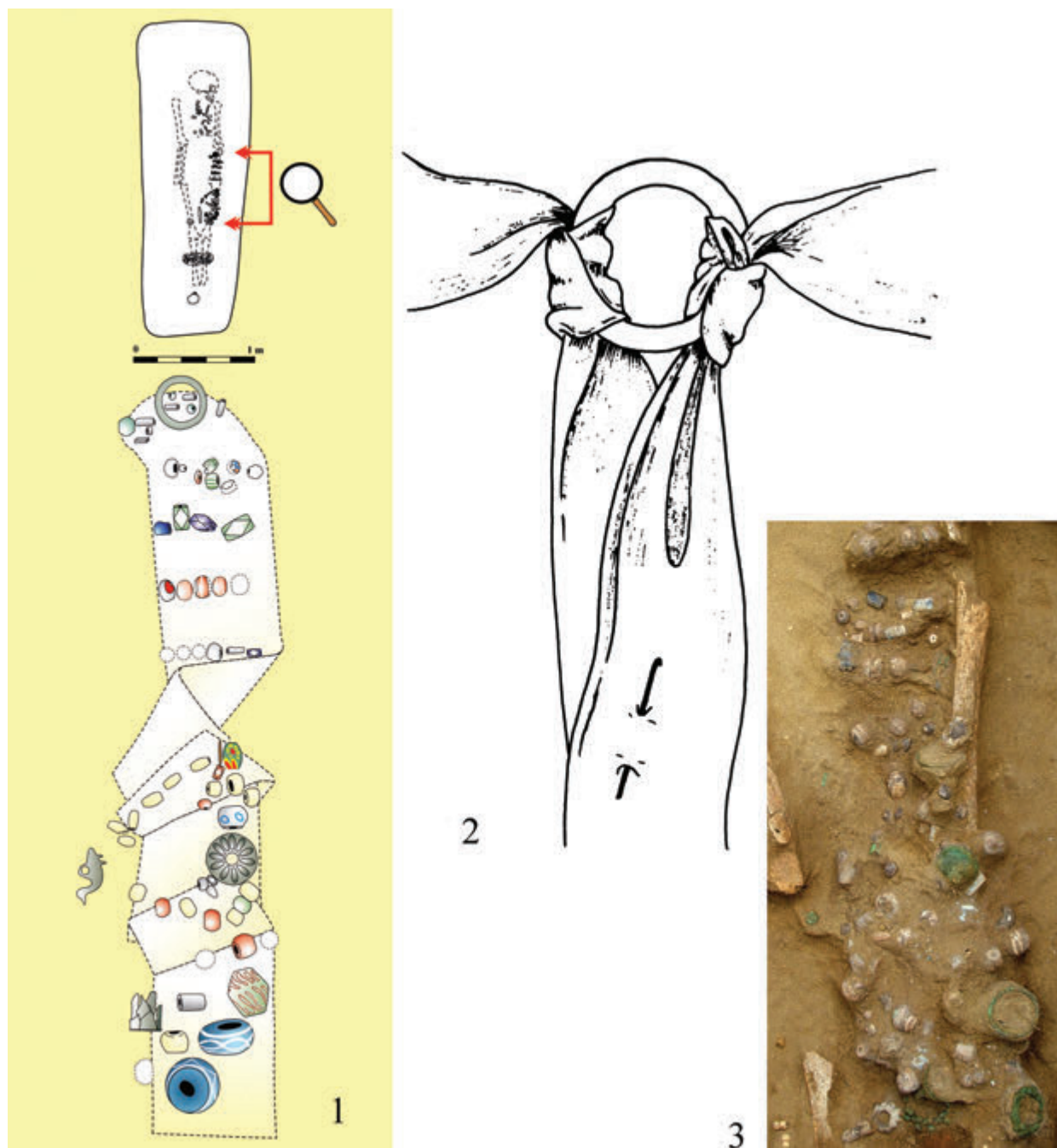
A legkorábbi, ún. aranyhorizont idejéhez képest a rítus – legalábbis főbb vonásaiban – azonos marad, míg aranytárgyak immár csak kivételesen fordulnak elő. Nem egyértelmű, hogy ettől kezdve az aranyak nem kerülnek a sírokba, vagy hiányukat az a tény indokolja, hogy ettől kezdve a temetkezések tekintélyes hányadában megfigyelhetjük a – gyakran rendkívül alapos – fosztogatást. A szakirodalom visszatérő kérdése, hogy közvetlenül a temetés után rabolták-e ki őket, avagy jóval később, egy másik nép tagjai fosztották ki a szarmata sírokat (206. kép).⁷⁷⁵

⁷⁷⁴ MASEK 2016. elsősorban 168–170. Ilyen a mezőkővesdi, a veresegyházi és a dabasi leletegyüttes, amelyekre lejjebb visszatérünk.

⁷⁷⁵ KŐHEGYI 1980., KŐHEGYI 1994., GALLINA 1999A.

208. kép • Koporsó jelentkezése bontás közben Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya lelőhelyen (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása) 1–2: 140. sír; 3: 29. sír; 4: 252. sír

209. kép • 1–2: Gyöngyös öv Endrőd–Szujojókereszt 27. sírból (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003A. Fig. 12., illetve VADAY–SZÓKE 1983. 22. kép alapján) 3: Nyíregyháza–Felsősimá, Gyebrás-tanya 140/2. sír övének részlete (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása)

A temetőkről röviden annyit mondhatunk, hogy ebben az időszakban – mint arra már az előző fejezetben utaltunk – gyakorlatilag kimutatható csaknem minden rítuselem, amely a következő három és fél évszázadban mindvégig jellemző maradt a szarmatákra. Ezek közé tartozik a D–É-i fő tájolási irány, a sírok egy részének körülárkolása (207. kép), az egyes mellékletek (tükör, orsó, edény stb.), illetve azok elhelyezése (pl. az edény a lábnál), a fordított tájolás felbukkanása, a koporsóhasználat (208. kép) stb.⁷⁷⁶

Széles körben elterjedt a fibulaviselet, ugyancsak a szarmata nőkre olyannyira jellemző gyöngyös viselet: a nyak, a kar, a derék táján (209. kép) és a lábfej környékén (210. kép) nagy mennyiségben találunk

⁷⁷⁶ KULCSÁR 1998.

gyöngyöket. Azt persze gyakran nehéz (sőt lehetetlen) eldönteni, hogy gyönggyel hímzett ruhára, lábbelire gondoljunk-e vagy inkább nyak- és kardíszekre. Valószínűleg gyönggyel hímzett textilpánt övezte a derekukat. A gazdag ékszerkészlet alapján több kísérlet történt az alföldi szarmata női viselet rekonstruálására, amelynek során kizárólag a régészet eredményeire hagyatkozhatunk. Ha vannak is barbár ábrázolások a római ikonográfiában, azok a nők esetében annyira sematikusak, hogy sem etnikai, sem viselettörténeti következtetések levonására nem alkalmasak.⁷⁷⁷

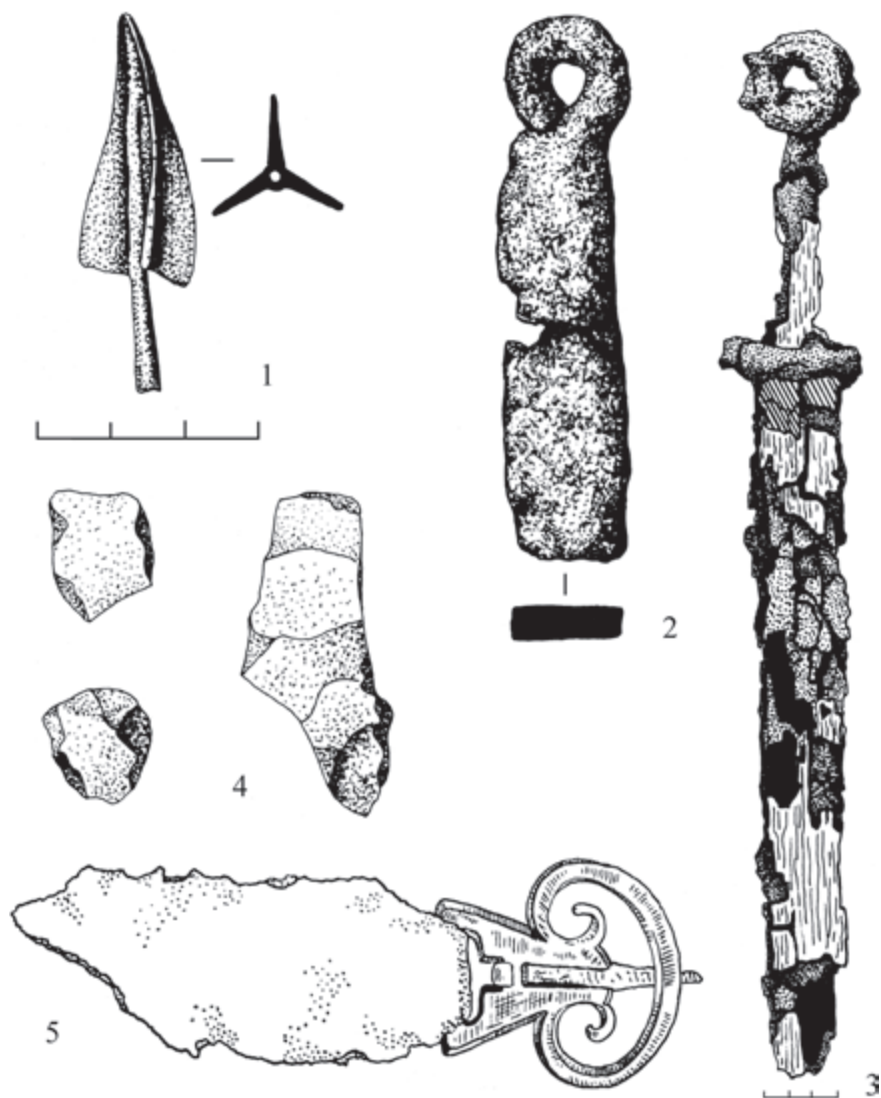
A férfiak kinézetéről többet tudunk a korabeli ábrázolások alapján. Elsősorban a Rómában álló Traianus-oszlop némely jelenetére kell gondolnunk. Az írott adatokból kirajzolódó hadi események és a filmszerűen futó domborművek összevetése alapján sikerült azonosítani a Traianus tetteit dicsőítő emlékművön mind a roxolánokat, mind a jazigokat (189–194. kép).⁷⁷⁸ Ugyanakkor a férfiak temetkezéseiben jóval szényebb leletanyagot találunk, mint a nőkében. Többnyire a tűzcsiholó, kova, kés, egyéb eszközök, esetleg érmét tartalmazó tarsoly (pásztorkésztség), egy-egy fibula vagy csat kerül elő. Fegyvert csak ritkán tettek a

210. kép • A szarmata női viselet legjellegzetesebb vonása a nadrág és/vagy szoknya aljának és/vagy a lábbelinek a gazdag gyöngyös hímzése. Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya 311. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása)

⁷⁷⁷ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001. – további irodalommal.

⁷⁷⁸ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001. – további irodalommal.

211. kép • II. századi férfi sírleletek a markomann háborúk előtti időszakból
 1: nyílhegy Endrőd–Szujókereszt 133. sírból (VADAY–SZŐKE 1983. 15. kép 9. alapján),
 2: csiholó Endrőd–Szujókereszt 89. sírból (VADAY–SZŐKE 1983. 10. kép 11. alapján),
 3: gyűrűs markolatú kard Újszilvás–Gólyajárásról (TARI 1994. 2. kép 2. alapján),
 4: tűzkövek Endrőd–Szujókereszt 129. sírból (VADAY–SZŐKE 1983. 15. kép 2–4. alapján),
 5: csat Csongrád–Endre király utca 1. sírből (PÁRDUCZ 1941. III. tábla 2. alapján)

sírba. Jellemző a korszakra a gyűrűs markolatú kard. Emellett mindössze egyetlen vas nyílhegyet ismerünk (Endrőd–Szujókereszt 133. sírjából), ez háromszárnyú és köpűs (211. kép).⁷⁷⁹ Nők, férfiak és gyerekek temetkezéseiben viszonylag gyakori az edénmelléklet.

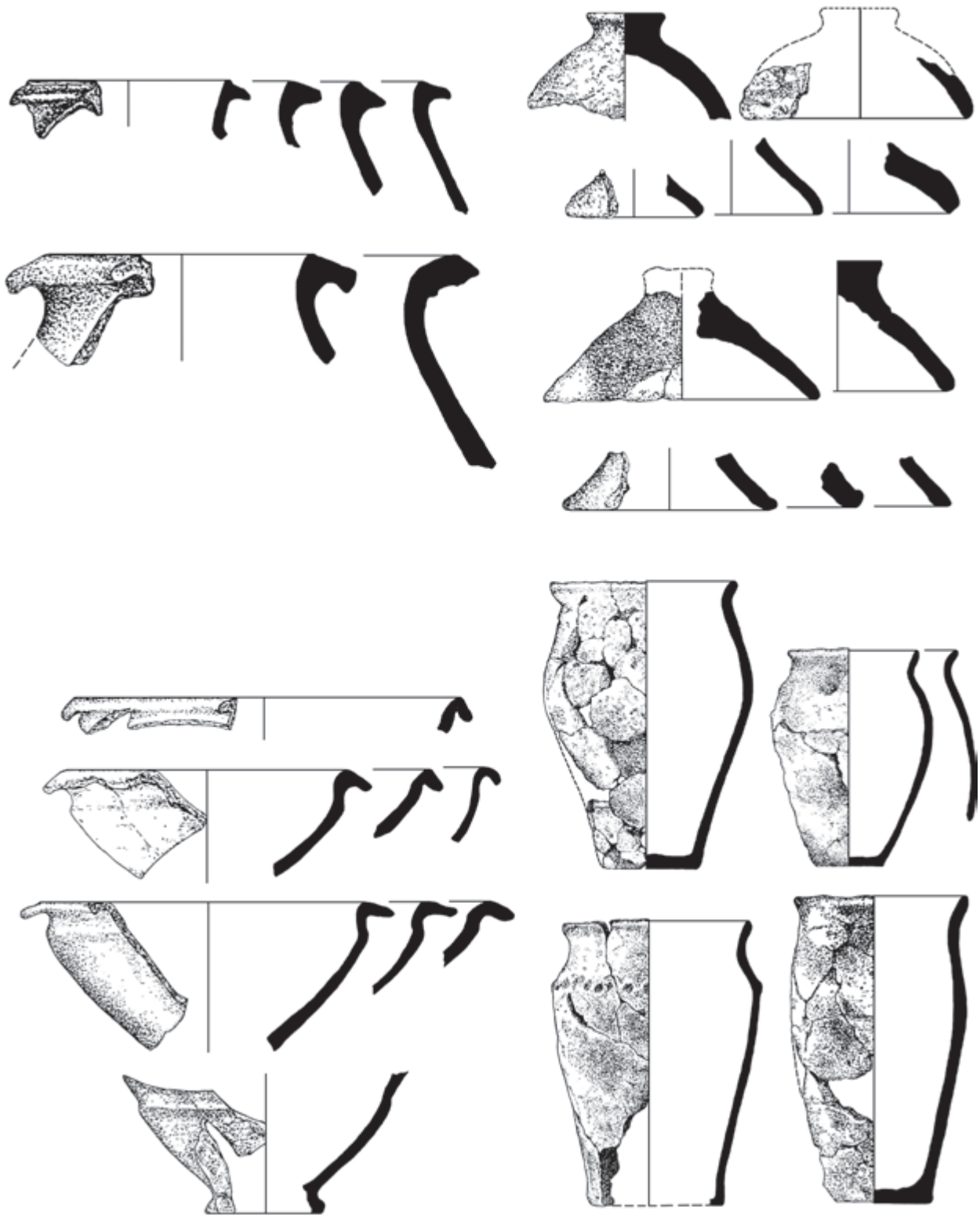
A településrészletek közül csupán egy-egy olyat ismerünk, amellyel kapcsolatban felmerült, hogy a II. század közepe előtt már használhatták. Mellesleg ez a telepkekre vonatkozó megállapítás ugyancsak az egész Kárpát-medencei szarmata Barbaricumra kiterjeszthető.⁷⁸⁰ A II. század elejére keltezték a publikálók Hódmezővásárhely–Fehértó 5. lelőhely, Ártánd–Kis- és Nagyfarkas-domb, valamint a Szegvár–Orom-dűlő teleprészletét (212. kép).⁷⁸¹ Újabban még egy olyan településről is hírt kaptunk (Budapest XVII. kerület Rákoscsaba, Major-hegy dél), ahol a kelta őslakosság a Kr. u. I. században települt meg és együtt élt a szarmatákkal egészen a II. század második feléig.⁷⁸² Ezeken a lelőhelyeken a korong nélkül készített kerámia az össz

⁷⁷⁹ VADAY–SZŐKE 1983. 15. kép 9. Nemrégiben felmerült az a lehetőség, hogy ebben az időszokban még a szkíta típusú kisebb méretű íjakat használták az alföldi barbárok, és a korábban szkítának tartott bronz nyílhegyek egy része a szarmatákhoz köthető (vö. ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014.).

⁷⁸⁰ VADAY–SZEKERES 2001. 234.: „Az írott forrásadat ellenére sem ismerünk a Kr. u. 2. század közepéig terjedő időszakból szarmata telepét.”

⁷⁸¹ PÁRDUCZ 1952. 41., NEPPER 1985. 235., ISTVÁNOVITS–LŐRINCZY–PINTYE 2005.

⁷⁸² REMÉNYI ET AL. 2006., MARÁZ 2009. A két nép együttélését a telepanyag alapján természetesen csak akkor értékelhetjük, ha a lelőhely teljes közlésére sor kerül.

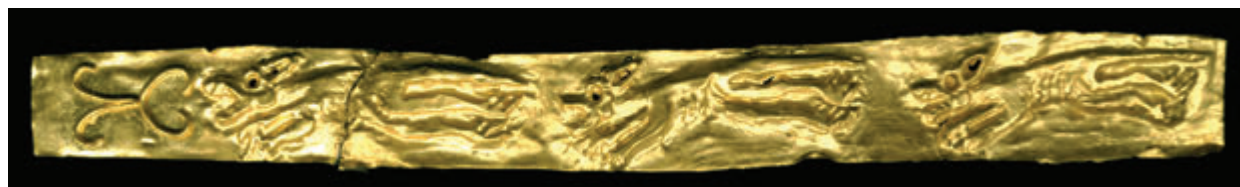

212. kép • Kerámia a legkorábbi szarmata telepek egyikéről: válogatás a Szegvár–Orom-dűlői telepen előforduló edények típusai közül (Istvánovits–Lőrinczy–Pintye 2005. 31. kép alapján)

leletanyagnak jóval nagyobb hányadát jelenti, mint az a későbbre keltezett településeken megfigyelhető, és ugyanakkor kimutatható a dák és kelta jellegű leletek jelenléte. Ezt a képet sokban árnyalhatják majd a friss ásatási eredmények. Ezek között említhető például az Óföldsé-Ürmösről közölt leletanyag. Itt a módszeres detektoros kutatás során talált nagy mennyiségű fémtárgy zöme a telep kései keltezésére utal, azonban van 5 olyan fibula, amely óvatosságra int. Különösen vonatkozik ez egy emailos példányra.⁷⁸³ Ezek a darabok arról tanúskodnak, hogy Ófehértón a szarmaták már az I–II. század fordulón megtelepedhettek. A kérdést a telep anyagának teljes feldolgozása döntheti el.

SZÁMOLHATUNK-E EGY ÚJABB BETELEPEDÉSI HULLÁMMAL A SZTYEPPÉRŐL? TAMGÁK⁷⁸⁴

A Tiszántúl birtokbavétele, a régészeti leletek megszorodása és mélyreható változása alapján mindenképpen egy újabb bevándorlásra kell gondolnunk ebben az időszakban. Az újonnan nyitott temetőben fel-feltűnik a korábbi időszak egy-egy jellegzetes lelete (aranytorques, karneolgyöngy, flitter), ami a korábbi csoport és az újonnan érkezők összeolvadására utalhat.

213. kép • A dunaharaszti tamgás aranylemez (a szerzők felvétele)

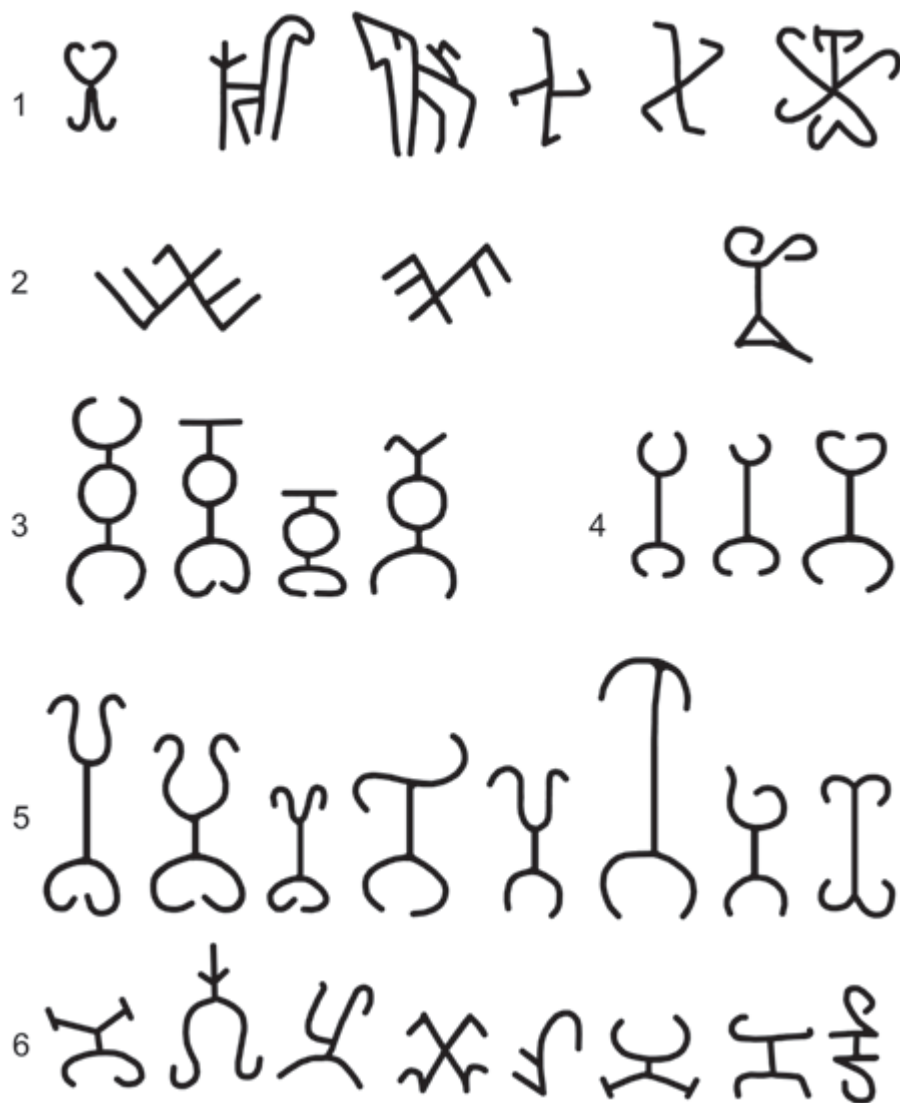
Korszakunk értékelése szempontjából megkerülhetetlen egy igen sajátos és unikális lelet bemutatása, amely támpontot nyújthat a címben feltett kérdés megválaszolásához. A Dunaharaszti előkerült aranylemezről van szó, amelynek egy rajta szereplő tamga ad különleges jelentőségét (213. kép). Ez a jel jó támpontot nyújt a tárgy készítés idejének és származási helyének meghatározásához,

214. kép • Tamgás tárgyak az Alföldön
1: Dunaújváros (az MNM leltárkönyvének részlete, ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003. alapján); 2: ismeretlen lelőhelyű tükör a Viski Károly Múzeumban, Kalocsa (a szerzők felvétele), 3: Csongrád–Határút 11. sír (VADAY–MEDGYESI 1994. Fig. 15: 1. alapján), 4: Gyula–Szeregyháza (VADAY–MEDGYESI 1994. Fig. 4: 4. alapján), 5: Nagyszénás–Vaskapu (NAGY 2003. Fig. 3: 5. alapján)

⁷⁸³ SÓSKUTI 2013. I. tábla 1–4., 6.

⁷⁸⁴ A tamgákról általában legutóbb LEBEDYNSKY 2011. Az alföldi szarmata tamgák értékelését lásd ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006.

215. kép • Tamgák 1–2:
alföldi lelőhelyek,
3: Inismeios tamgái,
4: Farzoios tamgái,
(3–4: SZIMONYENKO-
LOBAJ 1991. risz.
32–33. alapján),
5–6: az alföldi tamgák
párhuzamai
(DRACSUK 1975.
passim alapján)

ahogyan arra Vaday Andrea rámutatott.⁷⁸⁵ Ehhez azonban tegyünk egy nagyobb kitérőt és szóljunk néhány szót magukról a tamgákról!

Az iráni népek, köztük a szarmaták széles körben használták tamgákat (214. kép).⁷⁸⁶ Egyes feltételezések szerint a tamgák – függetlenül attól a bonyolult és máig megoldatlan kérdéstől, hogy mi célt szolgáltak – az iráni népektől széles körben elterjedtek más etnikumok körében, és hosszú ideig kimutatható továbbélésük.⁷⁸⁷ A Kárpát-medencei szarmaták körében a tamgák csak igen korlátozott számban fordulnak elő. Kutatásuk rendkívül fontos, ha meggondoljuk, hogy a tamgák alapján nyomon követhető a szarmaták (vagy legalábbis egy-egy hullám) vándorlásának útvonala, pontosabb kronológiája, esetleg megállapítható a Kárpát-medencei szarmaták törzsi hovatartozása a hasonló jelek sztyeppei elterjedése alapján.

Annyit mindenesetre előre kell bocsátanunk, hogy semmi esetre sem tekinthetjük a tamgákat dekorációnak, ahogy arra a hazai irodalomban utalást láttunk: „...the tamga is not a typical motif of ornamentation in the Carpathian Basin.” Hogy a tamgák jelentőségének meghatározása meglehetősen bizonytalan, azt

⁷⁸⁵ VADAY 1989A. 134–136.

⁷⁸⁶ A sztyeppei szarmata tamgáknak kiterjedt irodalma van. Elsőként E.I. Szolomonyik és V.Sz. Dracsuk gyűjtötte össze a tamgákat (SZOLOMONYIK 1959., DRACSUK 1975.). Legutóbb JACENKO 2001. foglalta össze a kutatás helyzetét, javasolt új rendszert és kronológiát (lásd ott a korábbi irodalmat!).

⁷⁸⁷ JÄNICHEN 1956., LEBEDYNSKY 1998., LEBEDYNSKY 2011.

jól illusztrálja, hogy ugyanakkor a Vaday–Medgyesi szerzőpár szerint egyúttal “tribal symbol” is, nem csak “motif of ornamentation”, és keleten megkülönböztető szerepe van. De a Kárpát-medencében feleslegessé válik és az első generáció után eltűnik.⁷⁸⁸ A tamgák használata máig vitatott kérdés, könyvtárnyi szakirodalmának értékelése nem feladatunk e helyen. A legáltalánosabban elterjedt nézetek szerint lehet nemzetségi, uralkodói vagy tulajdonjegy.

Használatuk messze Keletről – Belső- vagy Közép-Ázsiából, sőt baktriai közvetítéssel esetleg egészen Indiából⁷⁸⁹ – érkezett a Pontus-vidékre, egyes feltételezések szerint az alán törzs(ek) bevándorlásával összefüggésben.⁷⁹⁰ Minthogy véleményünk szerint az alánok nem ezekről a messzi tájakról indultak vándorútjukra, kérdés, hol és hogyan kerültek át kultúrájukba a tamgák.

A Kárpát-medencei szarmata anyag kisszámú, egyértelműen keleti eredetű tárgya közé tartoznak a tamgás darabok (215. kép 1–2.). A következő lelőhelyekről származó tárgyakon található tamga, illetve ezekkel kapcsolatban merült föl, hogy a rajtuk lévő jelet/jeleket tamgaként értékelhetjük:

1. Csongrád–Határút 11. sír: orsógomb (214. kép 3.).⁷⁹¹
2. Dunaharaszti: aranylemez (213. kép).⁷⁹²
3. Dunaújváros/Dunapentele: tükörcsüngő (214. kép 1.).⁷⁹³
4. Gyoma–Ailer téglagyár (133. lelőhely) 23. gödör: asztragalosz.⁷⁹⁴
5. Gyula–Szeregyháza: négyszögletes edényke (214. kép 4.).⁷⁹⁵
6. Kovačica/Antalfalva (Szerbia): szögletes edényke.⁷⁹⁶
7. Nagyszénás–Vaskapu: orsógomb (214. kép 5.).⁷⁹⁷
8. Sarkad–Körös-hát: háromszögletű edényke.⁷⁹⁸
9. Şiria/Világos (Románia) szórvány edény (95. kép)⁷⁹⁹

216. kép • Edényke jelenetsorral Timișoara/Temesvár–Freidorf (Románia) lelőhelyről (a szerzők felvétele a temesvári Bánáti Múzeum állandó kiállításából, 2003)

⁷⁸⁸ VADAY 1989A. 134–136., VADAY–MEDGYESI 1993. 87.

⁷⁸⁹ NICKEL 1973. 167.

⁷⁹⁰ JACENKO 1993A. 85–86., SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 71.

⁷⁹¹ PÁRDU CZ 1944. 20. XXXII. tábla 1 a–c., VADAY–MEDGYESI 1993. 63. Fig. 15: 1 a–e.

⁷⁹² VADAY 1989A. 134–136.

⁷⁹³ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003.

⁷⁹⁴ VADAY 1996. 158–159. Fig. 191-re hivatkozás – itt nem szerepel, megtalálható viszont CHOYKE 1996. 310. Fig. 5-ön.

⁷⁹⁵ VADAY–MEDGYESI 1993. 88. Fig. 4: 4., JAZIGOK 1998. 164. N. 122.

⁷⁹⁶ VADAY–MEDGYESI 1993. 87. Fig. 15: 2 a–c. Valójában nem tamga, hanem jelenetsor látszódik az edényen.

⁷⁹⁷ JAZIGOK 1998. 162. N. 108., NAGY 2003. Fig. 3: 5.

⁷⁹⁸ VADAY–MEDGYESI 1993. 87. Fig. 4: 1–3. Valójában nem tamga, hanem jelenetsor látszódik az edényen.

⁷⁹⁹ BERZOVAN–PĂDUREANU 2010.

10. Timișoara/Temesvár–Freidorf (Románia): edényke (216. kép).⁸⁰⁰

11. Ismeretlen lelőhely: tükör (214. kép 2.)⁸⁰¹

A hazai tamgák között a legjellegzetesebb a dunaharaszti aranylemezen látható. Porogiból idézhetjük kiváló párhuzamát, amelynek sémáját az alán vagy aorsz Farzoiós királyéval azonosítják (97., 215. kép 4.).⁸⁰²

Hasonló jel a kusán uralkodók érméiről is ismert (153. kép).⁸⁰³ Egy másik analógia a kobjakovói diademos sír lószerszámán található. Ez utóbbi azért is említésre méltó, mivel ennek az I. század végi – II. század eleji sírnak a publikálói arra a következtetésre jutottak, hogy az Alsó-Don-vidék ebbe a korba tartozó, kiemelkedő gazdagságú temetkezéseinek sora a régió törzsi központját rajzolja ki (108. kép). Ebben a periódusban ez a szarmata törzs csak az alán lehetett.⁸⁰⁴ Ez a feltételezés számunkra is igen valószínűnek tűnik. A szóban forgó tamgás leletek (a diademos sírok, a koponyatorzítás stb.) elterjedési területe – Közép-Ázsia (Tilja-Tepe, kusánok), az Alsó-Don-vidék (Kobjakovo, Hohlacs), a Fekete-tenger északnyugati partvidéke (Porogi), a Kárpát-medence (Dunaharaszti) – az alánok szállásterületét és kapcsolatait jelzi.⁸⁰⁵ Ennek fényében sajátos és a kutatás előtt még értékelésre vár az a jelenség, hogy a Kárpát-medencei tamgás tárgyak Békés és Arad megye határvidékén sűrűsödnek.

Mint említettük, a dunaharaszti jel az alán/aorsz Farzoiós tamgájával azonosítható. Az Olbiában pénzt verető király 64 és 81 között uralkodott (96. kép).⁸⁰⁶ A dunaharaszti aranylemez készítési időpontját így meglehetősen pontosan meg tudjuk határozni. Kérdés, mikor került a Kárpát-medencébe. Farzoiós tamgái – az érméktől eltekintve – csak kevés leleten fordultak elő (az olbiai 1. és 2. márványoroszlánon, a pantikapaioni ún. „enciklopédia” mészkőlapon – 88. kép, a Ternopol környéki Zadroszty melletti kőoszlopon, a kijevi Történeti Múzeum egy bronztükrén, valamint a moldovai hrușcai, falerának meghatározott darabon),⁸⁰⁷ és így meg sem kísérelhetnénk a választ, ha utódjának, a 80 körül uralkodó Inismeiosnak a tamgáival ellátott tárgyakat nem ismernénk nagyobb számban. Ezeket legutóbb Mircea Babeș térképezte föl:⁸⁰⁸ Bastecschi, Csatalka, Kerics, Kígyó-sziget, Ocnița, Poiana, Porogi, Tanaisz–Carszkij kurgán.

Mint arra már utaltunk, a dákok davákban – elsősorban a Szeret völgyében – több szarmata tárgy is előkerült (94. kép). Az ocniței, aranylemezzel borított tamga alakú vas zablaldaltag és a poianai tamgás agancsnyél mellett Răcățiu (edény) és Brad lelőhely merült föl. Említhető még itt a Pietra Șoimuluiiban előkerült üst. Más tárgyak – pl. tükör, nyílhegy, bronzcsengő stb. – esetében nehéz eldönteni az eredetet, de lehet köztük további szarmata darab. Amikor csontvázak mellett bukkannak föl, nagy valószínűséggel korai szarmata temetkezésnek kell tartanunk, hiszen a dákok ebben a korszakban hamvasztják halottaikat.⁸⁰⁹

A tamgás tárgyak elterjedése arra utal, hogy egy erőteljesebb szarmata expanzióval kell számolnunk ebben az időszakban. Kérdés, hogy politikai előretörésről van-e szó vagy tényleges vándorlásról. Minden-

⁸⁰⁰ BENEÁ 1999A. 216., Fig. 15: 3. Valójában nem tamga, hanem jelenetsor látszódik az edényen.

⁸⁰¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006. 176–177. 2. ábra 1.

⁸⁰² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997. 161. XX. tábla 1., XXI. tábla 2., a porogi tamga: XXI. tábla 4., SZIMONYENKO–LOBAJ 1991. 62–66.

⁸⁰³ TOLSZTOV 1950. 152. 35. ábra. A kusán érméről jó összefoglalás és fotóanyag jelent meg: ALRAM 1996. Érdemes arra is odafigyelnünk, hogy a kusán uralkodókat pénzeiken kezdettől fogva erősen torzított koponyával ábrázolták. A katalógus kitűnő fényképfelvételein ez is jól látszik. Mindenképpen lényeges ez a megfigyelés – főként a tamgák elterjedésével összhangban –, hiszen az eurázsiai sztyeppe új szarmata/alán népessége ugyancsak ismerte a koponyatorzítás szokását. Az utóbbi időben pedig felmerült, hogy a Kárpát-medencei szarmaták körében – annak ellenére, hogy az antropológiai anyag rendkívül rossz megtartású – ugyancsak előfordulnak torzított koponyák (MARCSIK 2011. 425–426.)

⁸⁰⁴ PROHOROVA–GUGUJEV 1992. 160.

⁸⁰⁵ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997.

⁸⁰⁶ KARISKOVSZKIJ 1982., KARISKOVSZKIJ 1988. Részletesen lásd az II.5.3. fejezetben!

⁸⁰⁷ GROSU 1992. 142., 143., GROSU 1996.

⁸⁰⁸ BABEȘ 1999. Abb. 12.

⁸⁰⁹ HARHOIU 1993., BABEȘ 1999. 225., 230.

esetre abban aligha tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy Dunaharaszti is még az I. század végén eljutott a tamgás lemez. Ennek megfelelően aorsz (esetleg alán) politikai vagy etnikai jelenléttel számolhatnánk ekkor már a Kárpát-medencében. A tamga gyakran uralkodóra utal. Fontos szempont, hogy aorszokat a Kárpát-medencében egyetlen esetben sem említenek a források, ilyen korai időben pedig alánokat sem. Figyelembe véve az írott források egyértelműen jazigokra utaló adatait, egyik lehetőségünk, hogy a jazigok ekkor már az aorsz vagy alán törzsszövetség részét alkották.

Farzoios uralkodásának idejét szem előtt tartva, az is bizonyos, hogy nem a legelső szarmata bevándorlók hozták magukkal a dunaharaszti lemezt (és talán a többi tamgás tárgyat), hiszen, mint láttuk, ők – vagy legalábbis egy részük – legkésőbb 50-ben már mindenképpen az Alföldön tartózkodtak. Az elmentmondás feloldható, ha arra gondolunk, hogy tömeges bevándorlásuk az I. század végén még folyhatott (vagy éppenséggel akkorra tehető?!).

Egy másik lehetőség, amelyről a tamgás tárgyak dák környezetben való előfordulása alapján gondolhatunk, hogy a dák háborúkkal összefüggésben vagy azt megelőzően került a dunaharaszti aranylemez tulajdonosa a Kárpát-medencébe.⁸¹⁰ A dák-roxolán kapcsolatokhoz Traianus háborúinak ismeretében nem férhet kétség. Ennek a szövetségnek tárgyasult bizonyítékai lehetnek a dák davák szarmata leletei éppúgy, mint az Alföld tamgás darabjai. E hipotézis esetében a roxolánok nevének értelmezése (vö. a II.4.3. fejezettel!) segíthet összefűzni a láncszemeket. A rox-alán = fehér alán nép ez esetben Farzoios és Inismeios törzsi hovatartozásának (alán) meghatározásában is támpontot jelenthet.

KIK VOLTAK AZ ALFÖLD LAKÓI A SZARMATA FOGLALÁST MEGELŐZŐ IDŐSZAKBAN, ÉS HOGYAN ALAKULTAK A SZARMATÁK KAPCSOLATAI A SZOMSZÉDAIKKAL?

A szarmaták Kárpát-medencei történetének egyik legtöbbet tárgyalt és éles vitákra alapot adó kérdése a betelepülő új nép által helyben talált „öslakosság” etnikai hovatartozása és régészeti anyaga. Alföldi A. véleménye szerint pl. „a hazai szarmata leletanyagban túlnyomó részben helyi fejlődésen alapuló tárgyi típusokat találunk, ezért feltételezzük, hogy a bejött szarmaták által nálunk meghódított lakosság számbeli fölényben volt hódítói fölött”, vagy Harmatta J. szerint a szarmaták a kelta-dák fém- és agyagművességre voltak utalva.⁸¹¹ A régészeti leletekből kibontakozó kép korántsem egyértelmű.

Az általánosan elfogadott kronológiai meghatározásokat véve figyelembe a LT D időszakról, vagyis a Kr. e. I. századtól egészen a szarmaták betelepedéséig az Alföld a régészeti anyag alapján csaknem lakatlan. A kelták által megszállt terület a LT D időszakra látszólag elnéptelenedett: csupán egy-egy kisebb település nyoma mutatható ki, és elvétve néhány sír. Ez írható a módszeres kutatás hiányának számlájára, illetve lehet kronológiai probléma.⁸¹² Mindenesetre jelenleg úgy tűnik, hogy az egész Alföldön meglehetősen nagy terület maradt számottevő népesség nélkül hosszú időn keresztül, ami érthetlenné tehetné azt a tényt, hogy a Kr. u. I. század elején bevándorló jazigok miért csak a Duna–Tisza közét szállták meg. Arra kell gondolnunk, hogy egyfelől volt lakosság az Alföldön, csak annak kimutatása várat magára, másfelől az elsőként bevándorló szarmaták maguk is csak kevesen lehettek, így kezdetben nem léptek fel nagyobb területi igényrel.

Az autochton lakosság jelenlétére figyelmeztet, hogy a kelta jellegű leletek szarmata anyagban való előfordulására több adatot idézhetünk a szakirodalomból.⁸¹³ Egy-egy tárgy felbukkanása szarmata leletkörnyezetben kevéssé utal egyes kelta csoportok továbbélésére. Sokkal inkább figyelembe veendő a szarmata

⁸¹⁰ A 69. évi nagy al-dunai roxolán betörés és a dák háborúk közötti időszakra gondolunk (ld. a II.5.5. fejezettel!).

⁸¹¹ ALFÖLDI 1942. 175., HARMATTA 1949. 36., HARMATTA 1970. 45.

⁸¹² ALMÁSSY 2009.

⁸¹³ PÁRDUCZ 1941. 30–31., PÁRDUCZ 1952. 39., MÓCSY 1954. 118–119., NEPPER 1985. 236.

kézművességben esetlegesen kimutatható befolyás, bár e téren is könnyen ingoványos talajra léphetünk, hiszen a Pannonia provincia felől érkező hatások gyakran kelta gyökerekig nyúlnak vissza.

A kelta–szarmata együttélés lényegesen fontosabb argumentuma lehetne, ha ugyanazon telepen a két populációhoz köthető régészeti anyagot kontinuuosan sikerülne megfigyelnünk. Ilyen jelenségre utaltak a Budapest XVII. kerületben feltárt egyik lelőhely esetében. Amíg azonban a teljes leletanyag nincsen publikálva, nehezen lehet állást foglalnunk ebben a kérdésben.⁸¹⁴

A kelta hatások témakörében első helyen a kerámiaművéséget emelhetjük ki. A szarmatáknál széles körben ismert szürke korongolt edények kialakulásával kapcsolatban általánosan elterjedt nézet, hogy az vagy közvetlenül, vagy római áttételen keresztül kelta és/vagy vagy dák előzményekre vezethető vissza.⁸¹⁵ E teória esetében gondot jelent, hogy a formák nagy része – kevés kivételtől eltekintve, mint amilyenek pl. az orgoványi „kantharosok” és a hozzájuk hasonló példányok (217. kép)⁸¹⁶ – valójában nem vezethető le a kelta, a dák vagy a római kerámiaművességből. Ugyanakkor az alföldi szarmata fazekasság legközelebbi párhuzamát mind a kivitel, mind a típusok tekintetében meót területen fedezhetjük fel (63. kép). Elgondolkodtató, hogy nem ugyanazon az úton, azaz a pontusi görög városokból került-e a Duna-vidéki barbárokhoz a korongolás ismerete, ahogyan a szkíták esetében néhány száz esztendővel korábban.⁸¹⁷

1

2

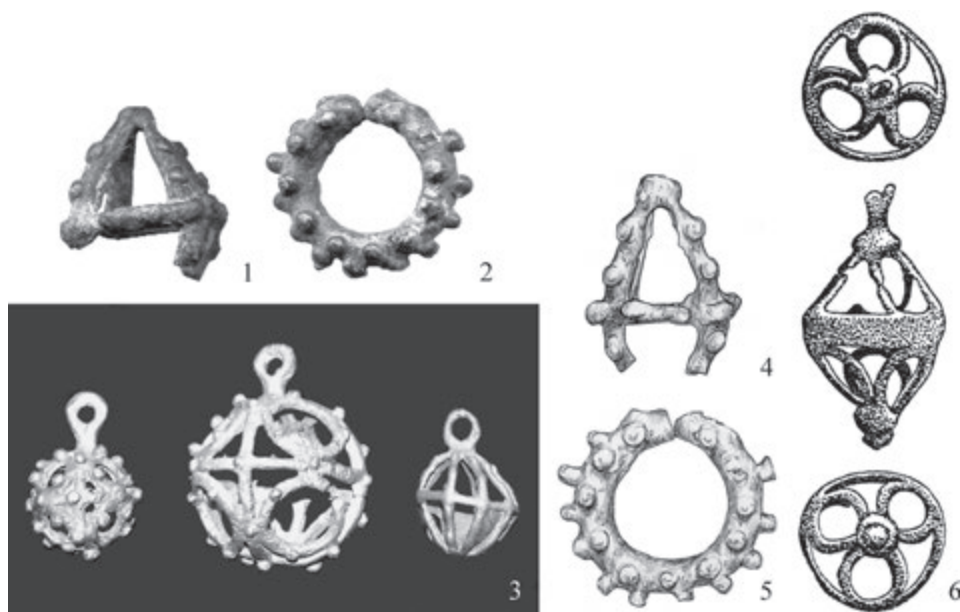
217. kép • Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása) 1: kelta formát idéző kantharos a 39. objektumból (Boros György felvétele), 2: sokak által dák jellegűnek tekintett plasztikus dísz egy edényen a 38. sírból (ásatási felvétel)

⁸¹⁴ Vö. a 229. jegyzettel!

⁸¹⁵ PÁRDU CZ 1941. 39., VADAY 1989. 131–133.

⁸¹⁶ Orgovány: SZABÓ 1939. 105–106., II. tábla 6., 2. kép 3., Kiskőrös–Csukástó, Rác-kút szórvány: PÁRDU CZ 1941. VIII. tábla 23., Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya 39. objektum: Istvánovits E. ásatása, publikálatlan.

⁸¹⁷ KEMENCZEI 2009. 105.

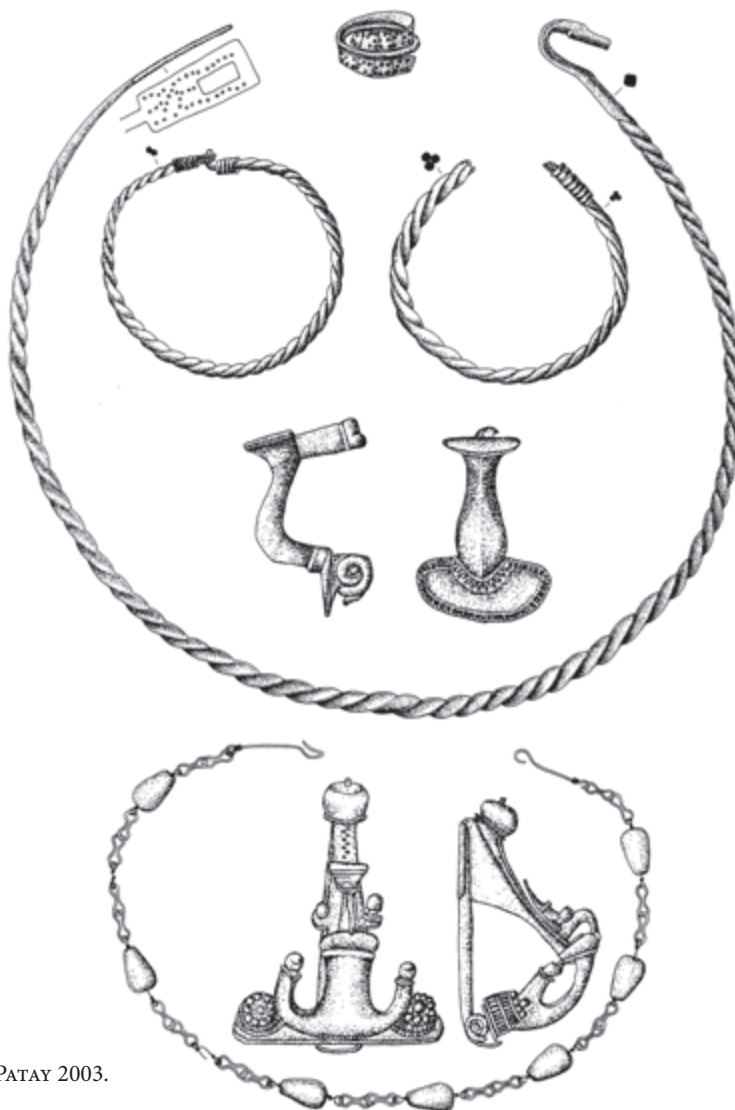

218. kép

- A gömbös gyűrűk és „zseb-mikrokozmoszok” ismertek mind a Krímből, mind a Kárpát-medencéből. 1–2., 4–5.: Debrecen–Lovászzug (a szerzők felvétele és rajza), 3: Krím (a szerzők felvétele a Bahcsiszeráji Múzeum időszaki régészeti kiállításán, 2010), 6: Madaras–Halmok 473. sír leletei (KÓHEGYI–VÖRÖS 2011. 103. tábla 4.)

Figyelembe véve a szarmaták több bevándorlási hullámát a Kárpát-medencébe, nem szól e lehetőség ellen az a körülmény sem, hogy az edények között mind dominánsabbá válnak a korongoltak szemben a korong nélkül készítetttekkel. Nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy a kortárs sztyeppesi szarmata sírokban a korongolt edények jelenléte általános.

Ahogy a kelta, illetve dák „hatású kerámiát” (217. kép), úgy a hasonló eredetű fémtárgyakat is elsőként Párducz Mihály vizsgálta a szarmata leletanyagban.⁸¹⁸ Ő elsősorban egyes fibulátípusok fejlődését kísérelte meg nyomon követni e tekintetben. E kérdés behatóbb vizsgálata azonban önálló kötet témája lehetne, főként az azóta eltelt mintegy 70 év újabb leletei fényében. A fibulák mellett, ahogy az előző fejezetben már említettük, a torquesekkel kapcsolatban merült fel a kelta származtatás lehetősége. Az ún. gömbös gyűrűk (Ösenanhänger)

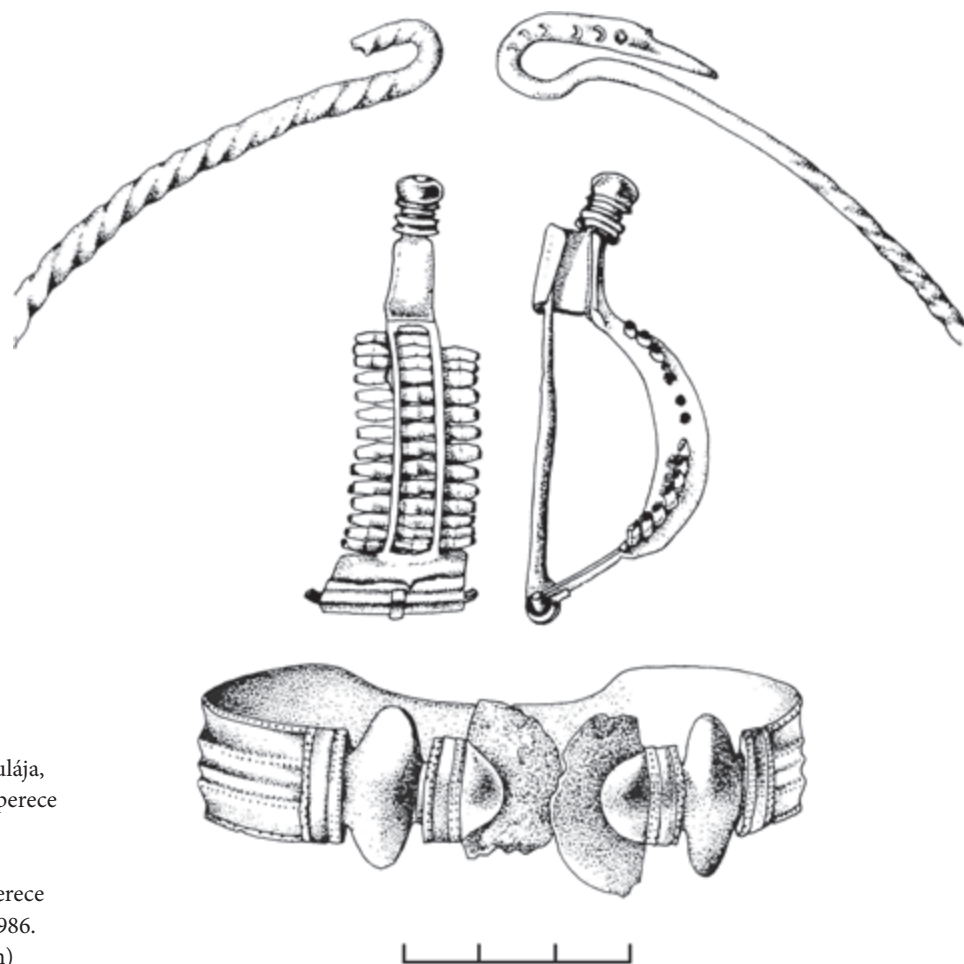

219. kép • Mezőkövesd–Patakra járó-dűlő 31. sír (PATAY 2003. 1–2. kép alapján)

⁸¹⁸ PÁRDU CZ 1944. 30–33.

(218. kép) LT analógiái, valamint egyes kések kerültek még szóba. Előbbiek esetében ismét hivatkoznunk kell a módszeres kutatás hiányára: hasonló gyűrűk, gömbös díszű karperecek és ún. „zseb-mikrokozmoszok”, azaz dudoros díszű csüngők a krími késő szkíta anyagból szép számmal ismertek⁸¹⁹ – tehát abból a kultúrkörből, melynek számtalan kapcsolatát a hazai szarmata anyaggal már több ízben említettük. Így reálisabb onnan származtatnunk e tárgytypust, ezzel bővítve a szarmaták sajátos, sztyeppéről magukkal hozott leleteinek számát, semmint kelta eredetet feltételeznünk.

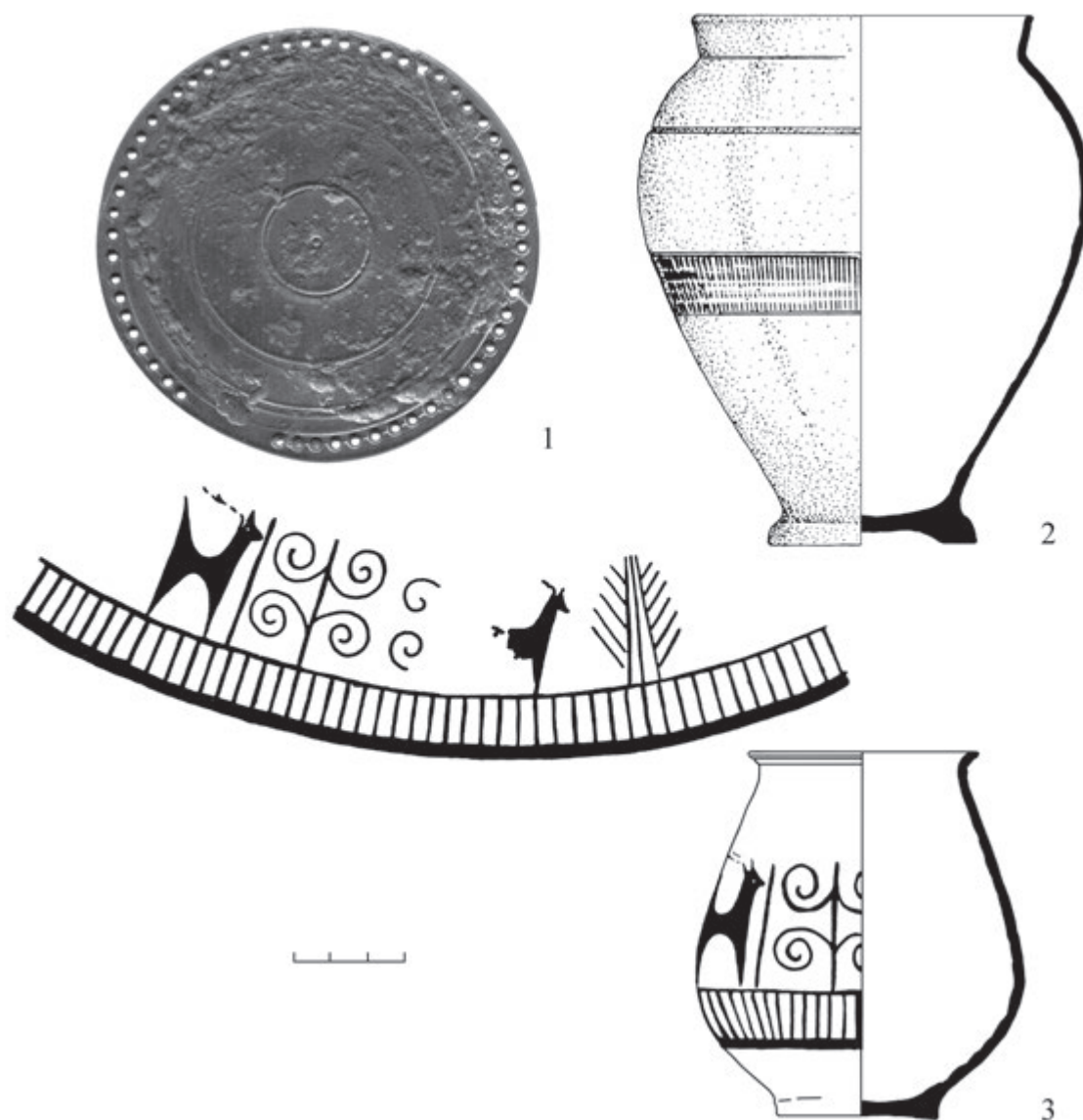
Az alföldi régészeti leleteket vizsgálva a dák háborúk időszakában, illetve azt megelőzően, első pillantásra szembetűnő az a paradox helyzet, hogy a Kr. u. I. századra keltezhető és egyértelműen dáknak meghatározható leletgyűttest alig-alig ismerünk. A legkorábbi ilyen tárgyak a háborúk után jelennek meg, azaz épp akkor, amikor a terület kikerült a dákok uralma alól. Ilyen a Mezőkövesd–Patakra járó-dúló 31. sír, amelybe egy garnitúraként dák nyakperccel, karpereccel és gyűrűvel egy szarmata temető női sírjába (219. kép). Dák ékszere (is) volt a veresegyházi sírban nyugvó nőnek (220. kép). A dabasi – sírgyűttestként meghatározható – lelet fülbevalópárja ugyancsak itt említhető. Ezeket a tárgyakat egyrészt párhuzamaikkal, másrészt a velük előkerülő tárgyak (elsősorban a fibulák) jól kelteznek az I–II. század fordulójára – a II. század elejére. A veresegyházi és a mezőkövesdi sírba a temetkezési rítus alapján egy-egy előkelő nőt temettek. Az együttesek további tárgyai kiterjedt külpolitikai kapcsolatra utalnak: a dák ékszerek mellett római nyaklánc, fibula, serpenyő, intaglio, Visztula-vidéki karperec, dalmáciai fibula.⁸²⁰

220. kép • A veresegyházi, szarmata rítusú női sír római fibulája, dák jellegű nyakperce és germán párhuzamokkal rendelkező karperece (MESTERHÁZY 1986. Abb. 2–4. alapján)

⁸¹⁹ PUZDROVSKIJ 2007. 162. risz. 114: 27., 144: 29–30. stb., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011A.

⁸²⁰ MESTERHÁZY 1986., PATAY 2003., MASEK 2016. A mezőkövesdihez és a veresegyházihoz hasonló nyakperccel rendelkező szarmata női sírjából (SZABÓ 1939. III. tábla 9.).

221. kép • Zömében a II. századra keltezett perforált szélű tükör és római edények 1: Orosházi tanyák, MÁV homokbánya 17. sír (a szerzők felvétele), 2: Endrőd–Szujókereszt 88. sír (VADAY–SZŐKE 1983. 9. kép 7. alapján), 3: Debrecen–Hortobágyhid (MARÓTI–VADAY 1980. I. tábla 2. alapján)

Visszatérve a dák jellegű leletekre, ezek ebben az esetben egyértelműen szarmata sírokból származnak. Korszakunkhoz tartozó dák temetkezést – amelynek az erdélyi lelőhelyek alapján hamvasztásosnak kellene lennie – az Alföldről mind a mai napig nem ismerünk.⁸²¹ A „tisztá” dák leletek hiányát Vaday Andrea azzal magyarázta, hogy tényleges megszállásra nem került sor, Decebal „csak” politikai fennhatóságát terjesztette ki a Tiszáig.⁸²² Elképzelhető, hogy a dák fennhatóság nem jelentett egyúttal tömeges megtelepedést a térségben, azonban ez esetben is számolnunk kell katonai csoportok jelenlétével, hiszen ennek hiányában aligha lett volna biztosítható a politikai fennhatóság a kelták felett. De ez ideig katonai megszállás nyomait sem sikerült kimutatnunk.

⁸²¹ Valójában Erdélyből is nagyon kevés ilyen temetkezést említhetünk (16 sír a LT C2 – D periódusból), és ugyanez a helyzet Olteniában, Munténiában és Moldvában is. Ezek többsége hamvasztásos (az 51 temetkezés közül 41). POPA 2010. 409.

⁸²² VADAY 1990/91.

222. kép • Akasztó–Döbrögepuszta,
Victoria szobor
(a szerzők felvétele)

A császárkori telepeken olykor kerülnek elő dákokkal kapcsolatba hozható cserepek, azonban a szarmata időszak dák leleteinek módszeres összegyűjtése – Párducz Mihály, majd Visy Zsolt kísérlete után – nem történt meg. Ennek oka, hogy nehéz körülhatárolni az anyagot, mely elsősorban korong nélkül készített, durva kivitelű edényekből áll. Több kutató fölvetette, hogy ezeknek egy részét mégiscsak a dákok jelenlétével kellene magyaráznunk. Korongolt edényekkel kapcsolatban jóval ritkábban merült föl a dák eredeztetés lehetősége.⁸²³

A korszak leletanyagában ott találjuk a római tárgyakat. Ezek zöme a meginduló kereskedelemről származó import: figurális festett edény (221. kép 3.),⁸²⁴ pompeji vörös festésű tál és elsősorban fibula. Utóbbiak főleg a sírok leletanyagához tartoznak. Mint feljebb említettük, ide sorolhatjuk az erős profilúakat, ezen belül a horgonyfibulákat és a legyezőlábú darabokat. A keltezés alapját is elsősorban az importok jelentik.⁸²⁵ Emellett megjelennek az első római tükrök: a perforált szélűek (203., 205. és 221. kép).⁸²⁶

⁸²³ Elsősorban PÁRDU CZ 1941. 27–30., VISY 1970. Mindkettlen zömében olyan régi anyagokkal kényszerültek dolgozni, amelyeknek értékelése csak nagyon feltételesen volt lehetséges. Az újabban előkerült hatalmas mennyiségű szarmata leletanyag ilyen szempontú módszeres vizsgálata hiányzik. A témával kapcsolatban közölt főbb adatokat és véleményeket SZABÓ A. (2013.) kísérte meg összefoglalni.

⁸²⁴ MARÓTI–VADAY 1980. Az általuk tárgyalt vörös, alakos festésű edények barbaricumai elterjedése jól jelzi a fokozatos korai expanziót. A szegedi és szolnoki darabok mellett, mint egy „előretolt bástya” helyezkedik el a harmadik edény lelőhelye (Debrecen).

⁸²⁵ VADAY 1989. 76–78.

⁸²⁶ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993. 14.

A római tárgyak egy része nem kereskedelem révén került a barbár területekre. Első helyen kiemelhetjük az Alföld egyik legszebb császárkori darabját, az Akasztó–Döbrögecpusztán szarmata és római cserpek kíséretében előkerült bronz Victoria szobrot, mely publikálójá szerint nagy valószínűséggel a domitianusi háborúk idején keveredett barbár területre (222. kép).⁸²⁷ Ugyancsak nem tartható kereskedelmi áruknak az I. század végére – II. század elejére keltezett orgoványi római díszpáncél töredék (223. kép 2.). Kérdés, hogy az olyan jellegű tárgyak, mint a jászszentlászlói pateranyél (223. kép 1.) vagy a dabasi serpenyő stb. import lehetett-e.⁸²⁸

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a régészeti leletek alapján a Traianus-féle dák háborúkat követően a szarmata szállásterület fokozatosan átterjed a Tisza bal partjára. A leletanyag, ha nem is ugrásszerűen, de megnövekszik. Mindez arra utal, hogy a sztyeppéről újabb – a tamgák előfordulása alapján talán részben már a roxolánokkal azonosítható – népcsoport érkezett a Kárpát-medencébe. Az új foglalók anyagi kultúrája leginkább a krími ún. késő szkítákéval mutat rokonságot. A frissen megszállt terület autochton – kelta és dák – lakosságáról régészeti alapon alig-alig szólhatunk érdemben, azt azonban megfigyelhetjük, hogy a szomszédos római provinciákkal a Kr. u. I. század végén meginduló kapcsolatok lassan erőre kapnak.

223. kép • 1: Pateranyél Jászszentlászlóról (THOMAS 1976A. Abb. 1. alapján), 2: római díszpáncél töredék Orgoványról (THOMAS 1976. Abb. 2. alapján)

⁸²⁷ THOMAS 1972.

⁸²⁸ THOMAS 1976., THOMAS 1976A., MASEK 2016.

3. A DÁK HÁBORÚKTÓL A MARKOMANN–SZARMATA HÁBORÚKIG

1. A MARKOMANN–SZARMATA HÁBORÚK ELŐZMÉNYEI

A 120-as évek a béke évei a Barbaricumban. 129 és 137 között ugyan számolhatunk egy-két kisebb szarmata betöréssel a provinciákba, de ezek nem jártak komolyabb következménnyel. E lokális jelentőségű csetepatékról vajmi keveset tudunk, legfeljebb néhány érme és Aquincum egy pusztulási rétege⁸²⁹ utal rájuk. A pénzletek közül elsősorban az óbudai 563 darabos kincsleletet kell kiemelnünk, melynek záróverei Hadrianus uralkodása idejéből (123–128/129) származnak.⁸³⁰

A viszonylagos nyugalmat mutatja például, hogy 132–136 közt a Bar Kochba felkelés miatt néhány alakulatot kivontak a dunai provinciákból és átvezényeltek a Közel-Keletre. Ha nyugtalanságot észleltek volna a rómaiak, aligha viszik el a csapatokat távoli vidékre. A szakirodalomban utalás történik egy közvetett bizonyítékra is. L. Aelius Caesar a két Pannonia közös kormányzójaként szolgált. A provinciák irányítását rendszerint olyankor vonták egy kézbe, ha összehangolt védekezésre (vagy támadásra) rendezkedtek be a rómaiak. A helytartó 138-ban bekövetkezett halála után már nem látták szükségesnek ezt a megoldást: Inferior és Superior irányítása ismét kettévált.⁸³¹

Hadrianus uralkodása végén (137–138) kvád földről egy új háborús hullám indult. Pannonia Inferior előterében csatlakoztak hozzá a jazigok. (Még azt sem lehet kizárnunk adott esetben, hogy épp a fent említett csapatkivonásokról vagy a helytartó haláláról értesülve kezdtek a zavarosban halászni Pannonia barbár szomszédai.) A nagyrévi kincslelet jelzi, hogy a szarmata hátországból sem volt biztonságos az élet.⁸³² Az események áterjedtek Dacia Inferior és Moesia Inferior határára is. Ezzel párhuzamosan Daciát délkeletről 137-ben a roxolánok fenyegették. Talán ennek a háborús időszaknak a vége felé – Hadrianus uralkodása végén vagy Antoninus Pius hatalomra kerülése után – jártak a jazig követek Rómában „*ahol meg kívánták erősíteni a békét*”.⁸³³

Nem eldöntött kérdés, hogy az itt tárgyalt események húzódtak-e el, vagy egy rövid békés időszak után ismét kitört háború befejezésére utal a 140 tájára keltezhető katonai diplomák sorozata, valamint Antoninus Pius REX QUADIS DATUS feliratos sestertiusai (224. kép),⁸³⁴ melyek mutatják, hogy a kvádok elfogadták Róma fennhatóságát, azaz azt a jogot, hogy a Birodalom által kijelölt király uralkodjék felettük. A daciai régészeti leletek a 143. évre utalnak, amikor a kosztobók fronton indult támadás. Ezúttal innen kezdődött a betörések egy újabb hulláma és érte el 144/145-re Dacia Inferior határát. Csatlakoztak az alföldi szarmaták és végül a kvádok. Összefoglalva a 137 és 144/146 közti eseményeket, többé-kevésbé állandó konfliktusok, meg-megújuló hadi események jellemezték az egész Duna-vidéki Barbaricumot, mígnem elérkezett egy kb. 10 éves békés korszak a 150-es évek közepéig.⁸³⁵

⁸²⁹ BARKÓCZI 1957. 506.

⁸³⁰ Ez a leletegyüttes a Selmeci utcai evangélikus templom építése alkalmával, azaz a castrum területén került elő. JÓNÁS 1937., PEKÁRY 1953. 108., BARKÓCZI 1957. 504., 506. Az érmékkal kapcsolatban ugyanakkor tudnunk kell, hogy azok a keltezésre gyakran nem nyújtanak megbízható adatot, mivel sokszor hosszú ideig forgalomban maradhettek. Ez a körülmény kincsleletek esetében is óvatosságra int.

⁸³¹ BALLA 1965. 144., MÓCSY 1974. 102.

⁸³² JÓNÁS 1924/25., BARKÓCZI 1957. 506. A kincslelet 133 után került földbe. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az érmekincsek keltezése (lásd még a 830. lábjegyzetet!) a barbaricumban különösen problematikus.

⁸³³ DIO LXIX.15.2. ld. erről MÓCSY–FITZ 1990. 37. Egy Rómába tartó szarmata követség valószínűleg nem számított különleges eseménynek. Legalábbis erre következtethetünk ifjabb Plinius (PLIN. EP. X.63–64., 67.) leveleiből, amelyekben arról értesít, hogy a szarmaták követe – természetesen ebben az esetben nem a Kárpát-medencei szarmatákról esik szó – útban van a Birodalom fővárosába a Plinius által legatusként irányított Bithynián keresztül.

⁸³⁴ RIC III. 620.

⁸³⁵ ALFÖLDI 1942. 190., NOLL 1954. 50–52., BALLA 1965. 144., MÓCSY 1974. 103.

224. kép • Antoninus Pius
 REX QUADIS DATVS
 feliratos sestertiusa
 (RIC III. 620.)

A Pannonia és Dacia közti területen a 150-es évek első felének viszonylagos békéje a vihar előtti csend időszaka. A feszültség nőttön nőtt. Ennek hátterében talán már a gótok által kiszorított új népek beáramlása sejthető a Kárpát-medence ÉK-i sarkába. A háború gócpontja eleinte Dacia északi és keleti határán, a Felső-Tisza vidékén, illetve ismét a Kárpátoktól keletre élő szabad dákoknál, a kosztobókoknál lokalizálható. Az első harcokat alighanem már 154-ben megvívták. A helyzet 156-ra súlyosra fordult. 156 és 158 közt Statius Priscus helytartósága idején a szabad dákok erősen támadták Daciát, mélyen behatoltak a provinciába. Útjukat a Kis-Szamos, a Nagy- és Kis-Küküllő völgyében talált pénzleletek jelzik. Dacia Superior védelmét ismét meg kellett erősíteni.⁸³⁶

Balla Lajos szerint az alábbi betörések követhetők nyomon:⁸³⁷

- 157. december 13.: Dacia Superior,
- 158. július 8.: Dacia Superior,
- 158. szeptember 27.: Dacia Porolissensis,
- 157 vagy 158: Moesia Inferior,
- 159–160: Moesia Superior,
- 159–160. december 27.: Pannonia Inferior.

A Felső-Tisza-vidék – és egyúttal a Kárpát-medencei barbaricum – képe időközben alaposan megváltozott. A Kárpátalján a Przeworsk kultúra legkorábbi leletei már az I. században (a B1 időszakban) kimutathatók jelezve, hogy a germán kapcsolatok e vidék – feltehetőleg dákok – lakosságával már igen korán alakulni kezdtek.⁸³⁸ A Przeworsk leletek zöme a Felső-Tisza-vidéken azonban csak a markomann háborúk tájékától (C1 időszak) keltezhető (225. kép), azaz attól a periódustól, amikor a források alapján megjelentek a vandálok különböző törzsei – a viktovalok, a haszdingok és a lakringok – Dacia provincia ÉNy-i előterében.⁸³⁹

A II. század végén tehát a Felső-Tisza-vidéken egy új lelethorizont jelentkezett. A Przeworsk kultúra második hullámáról van szó (Kékcse, Tiszakanyár, Vásárosnamény–Hajnal u. stb. lelőhelyekkel). Korábban úgy véltük, hogy ezen a vidéken a szarmaták legkorábbi csoportjai is csak ekkor jelentek meg (226. kép).⁸⁴⁰ A szarmaták szállásterülete ebben az időszakban a Felső-Tisza-vidéken ÉK felé talán megnövekedett, dél

⁸³⁶ BALLA 1965. 145., MÓCSY 1974. 103.

⁸³⁷ BALLA 1965. 146.

⁸³⁸ KOBÁLY 1998.

⁸³⁹ DIO LXXI.12., SHA Marc.Ant. XXII. A forráshellyel kapcsolatos problémákat a korábbi irodalom felsorolásával tárgyalja ALFÖLDI 1942. 216. jegyzet, SCHMIDT 1942. 6–8., BÓNA 1986. 61–63., GODŁOWSKI 1993., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994., KOBÁLY 1998.

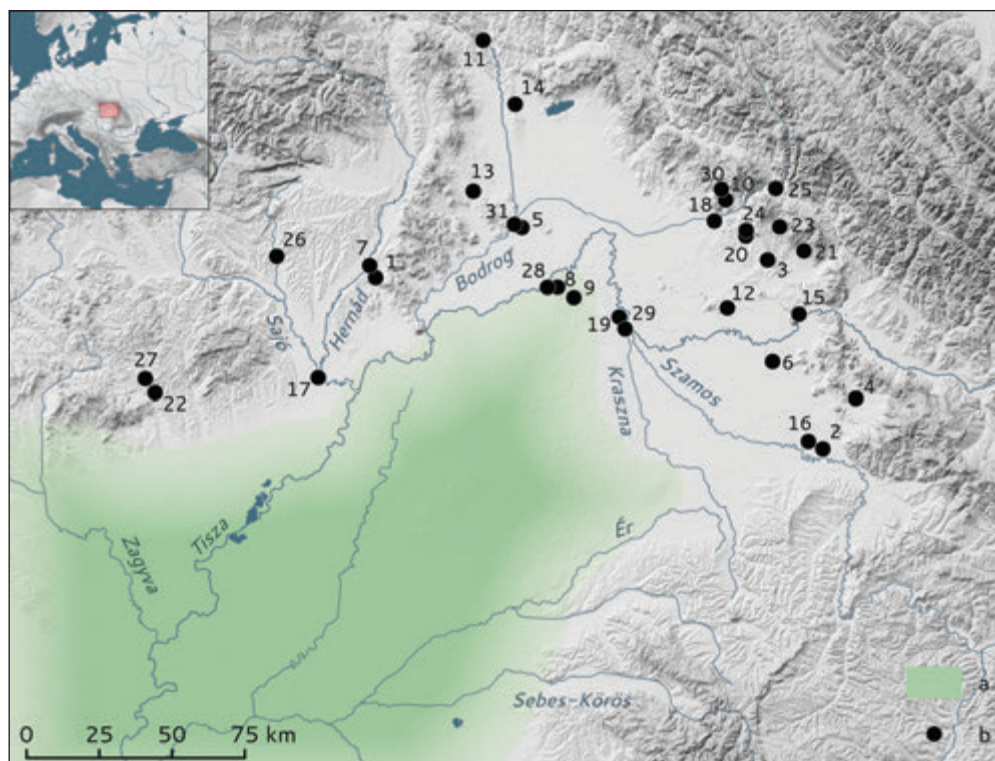
⁸⁴⁰ A Nyíregyháza határában újonnan előkerült aranytorquesszel – ld. a III.1.2. fejezetben! – kapcsolatban már utaltunk arra, hogy ez a korábbi kép egészen biztosan módosul az új leletek alapján.

225. kép • Jellegzetes Przeworsk sírlet Kékcseről (Felső-Tisza-vidék) (IAM, Boros György felvétele)

226. kép

- A Przeworsk kultúra elterjedése a Felső-Tisza-vidéken a II–III. század fordulójáig, a: szarmata szállásterület, b: a Przeworsk kultúra lelőhelyei (GODŁOWSKI 1993. Abb. 2., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994. Fig. 1, KOBÁLY 1998. 1. kép alapján) 1: Abaujszántó, 2: Apa, 3: Ardánháza/Ardanovo, 4: Béla/Boinești, 5: Bodrog, 6: Bratovo/Batár, 7: Gibárt, 8: Kékcse, 9: Kisvárd, 10: Klenovec/Novij Klenovec, 11: Kvakovce/Nagykőpatak, 12: Kvaszovo/Kovácsó, 13: Lastovce/Lasztóc, 14: Lesné/Leszna, 15: Malaja Kopanya/Alsóveresmart, 16: Mediešu Aurit/Aranyosmeggyes, 17: Muhi, 18: Mukacsevo/Munkács, 19: Nagyvarsány, 20: Novoszelica/Kislucska, 21: Oszoj/Oszij/Szajkófalva, 22: Sirok, 23: Szmoglovica/Szmologovicja/Kisábránka, 24: Sztanovo/Sztánfalva, 25: Szvaljava/Szolyva, 26: Szendrőlád, 27: Terpes, 28: Tiszakanyár, 29: Vásárosnamény, 30: Verhnya Viznyica/Felsőviznice, 31: Zemplín/Zemplén

227. kép • A kárpáti kurgánok kultúrájának jelenlegi legnyugatibb lelőhelye Csengersima, ahol 2009-ben egy kurgánban szórthamvas temetkezés került elő. Sajátos módon a dák leletek hiányoznak, mellékletekként jellegzetes germán edények fordultak elő (publikálatlan, JAM, Jakab Attila ásatása; Boros György felvétele, Beleznai Gabriella rajzai)

felől pedig az Ér irányában terjeszkedtek és elérték Nagykároly/Carei vonalát.⁸⁴¹ Végül talán a kárpáti kurgánok kultúrájának hordozói – a szabad dák lakosság – is ez idő tájt bukkant föl a Kárpátalján (227. kép).⁸⁴²

A II. század első felének szarmata leletanyaga az Alföldön még viszonylag szerény mennyiségű. A telepek és temetkezések száma a II. század második felében hirtelen megugrik. Az eltolódás olyan mértékű, amelyet már nem lehet természetes demográfiai folyamatokkal magyarázni. Önmagában ez a tény már jelzi, hogy a Kárpát-medencébe bevándorló friss néphullámok között mindenképpen számolnunk kell egy újabb

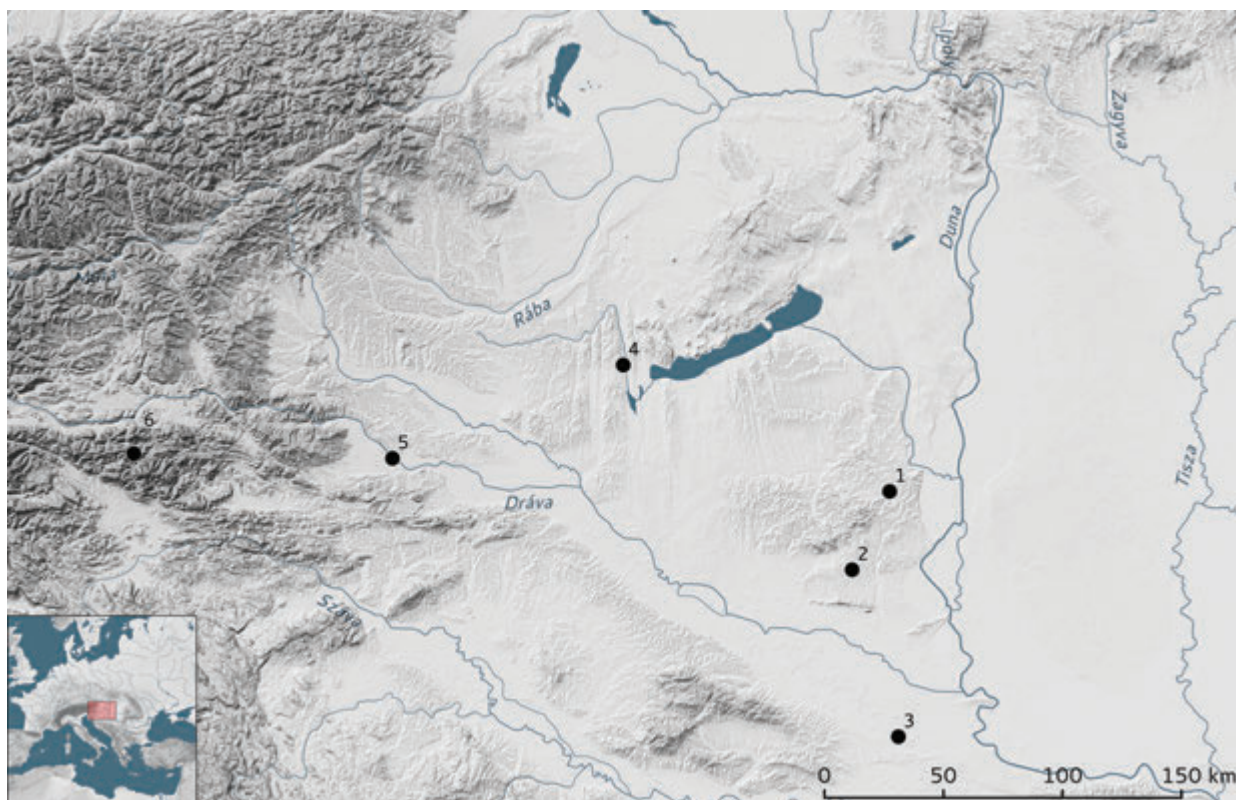
⁸⁴¹ NÉMETI-GINDELE 1997. A foglalás időpontjának meghatározásához jól használható a nagykárolyi szarmata csat (PÁRDU CZ 1947. 50. Taf. 3: 12., illetve a kronológiához: VADAY-KULCSÁR 1984. 240. risz. 4: 7.). A Románia ÉK-i részére vonatkozó adatokkal kapcsolatban Gindele Róberttel (Szatmárnémeti / Satu Mare) és Némethi Jánossal (Nagykároly / Carei) konzultáltunk. Segítségüket köszönjük!

⁸⁴² RUSZANOVA 1993. 172. karta 30.

– nagy létszámú – szarmata csoport érkezésével. Az anyagi kultúrában kimutatható új vonások ezt egyértelműen alátámasztják.⁸⁴³

A kettős, illetve hármas keltezést (készítési idő / használat / földbekerülés időpontja) figyelembe véve kérdés persze, hogy az új lelethorizont magukhoz a hadi eseményekhez, illetve inkább az azt megelőző vagy követő időszak történéseihez köthető.

Visszatérve a 150-es évekhez, Pannoniában és szomszédságában egy sor érmekincs (Bonyhád, Szemely, Bara Osatina, Zalahosszúfalu, Poetovio, Trögern) került ekkor földbe (**228. kép**), ami jelzi a „biztonságérzet csökkenését” a provinciában.⁸⁴⁴ A Bánságban, illetve a Maros vonalán, Moesia Superiorban, Pannonia Inferior limesén a szarmatákat 159–160-ban Pannonia és Moesia hadseregeinek együttes akciója csendesítette le. Bár a kemény harcokat némi nyugalom követte, az nem volt hosszú életű. „...az északi barbárok [a gótok] által űzve menekültek” a különböző csoportok a Birodalom irányába, és „ha nem fogadták be őket, akkor háborút indítottak.”⁸⁴⁵ Márpedig akkora tömeget, amely ekkor fenyegette a dunai provinciákat, befogadni nem lehetett. Egy 162-re keltezett markomann – és talán kvád és jazig – betörés után a 160-as évek végén ismét fellángoltak a harcok.⁸⁴⁶ 166-ban a legkülönbözőbb, a rómaiak számára csaknem

228. kép • A 150-es évek eseményeihez kapcsolódó érmekincsek Pannoniában 1: Bonyhád, 2: Szemely, 3: Bara Osatina, 4: Zalahosszúfalu, 5: Ptuj (Poetovio), 6: Trögern

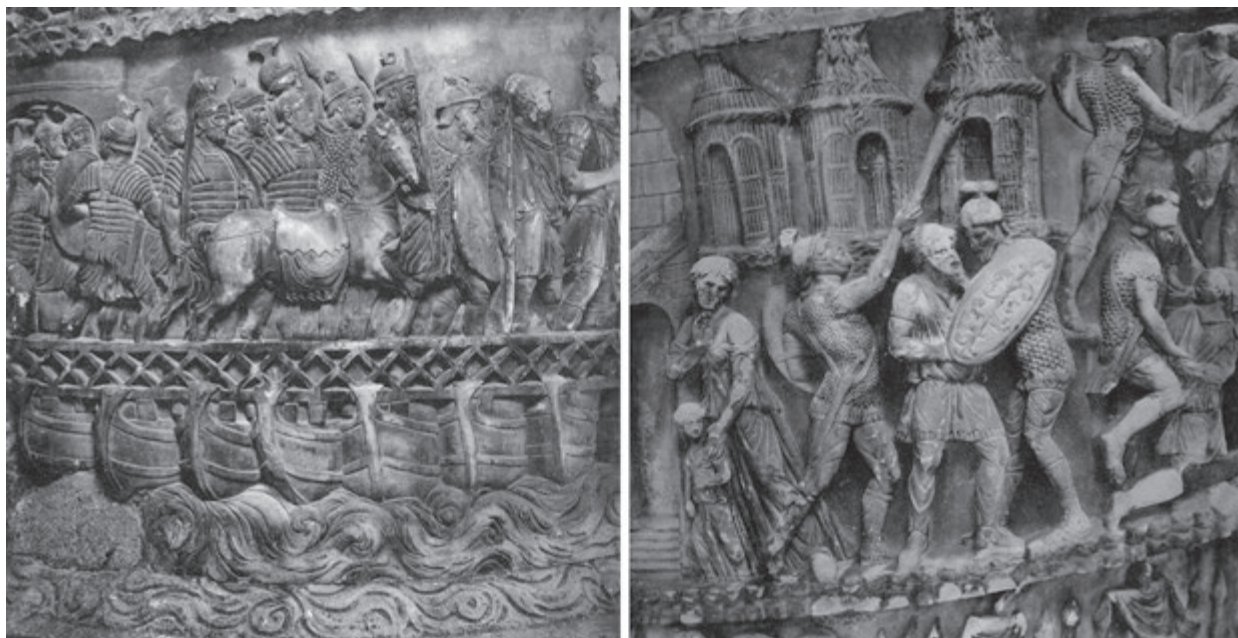
⁸⁴³ A kérdésre a fejezet végén a régészeti leletanyag tárgyalásakor visszatérünk.

⁸⁴⁴ NOLL 1954. 52–56., térkép, BARKÓCZI 1957. 506–507., MÓCSY–FITZ 1990. 37. Felmerült, hogy a barbaricum leletegyüttesek közül az abonyi kincsleletet is ekkor rejtették el (Num. Közl. 5. 1906. 105., BARKÓCZI 1957. 506–507.) Gabler Dénes hangot adott annak a nézetének, hogy ezek a kincsleletek inkább 170 táján kerülhettek földbe, csak a provincia belsejében élők ennyi kiséssel jutottak hozzá az új (Marcus Aurelius által vert) pénzekhez. Ezt az álláspontját a carnuntumi kincslelettel támasztja alá, melynek záróveretei 170-re keltezettek: itt ugyanis a katonaság a zsold révén előbb kapta kézbe a friss vereteket. (GABLER 2017. 22–23.)

⁸⁴⁵ SHA Marc. Ant. XIV.

⁸⁴⁶ SHA Marc. Ant. XII.: „Amíg a parthusok elleni háborút viselték, elkezdődött a markomannok elleni küzdelem.” A forráshely értékelése: ALFÖLDI 1942. 191.

ismeretlen barbárok – pl. a langobardok és az obiások – Pannonia Superiort rohanták le.⁸⁴⁷ Daciában 167 elején néhány hónapos látszólagos nyugalom honolt, majd 167 május végén – júniusban északról és nyugatról egyszerre érte támadás.

229. kép • Jelenetek a Marcus-oszlopról 1: A római hadsereg hajóhídon átkel a Dunán, 2: a rómaiak kegyetlen háborúban győzték le a barbárokat (PETERSEN-DOMASZEWSKI-CALDERINI 1896. Taf. 10: a és 110: b. alapján)

230. kép • Csatajelenet szarmatákkal a Marcus-oszlopról (PETERSEN-DOMASZEWSKI-CALDERINI 1896. Taf. 101: a. alapján)

231. kép • Marcus Aurelius Rómában a Capitoliumon álló bronz lovasszobra, részlet (a szerzők felvétele)

⁸⁴⁷ Lásd lejjebb!

2. A NAGY MARKOMANN–SZARMATA HÁBORÚK (229–230. kép)

Marcus Aurelius uralkodása idejére esik a Római Birodalom történetének egyik legkegyetlenebb háborúja, mely meghatározó volt az egész imperium akkori és további sorsát illetően (231. kép). A rómaiak veszteségeit érzékelteti, hogy csak a kvádok és a jazigok a háború lezárulása utáni békeszerződés keretében több mint másfél százezer foglyot adtak vissza.⁸⁴⁸

„Illyricum határától egészen Galliáig minden nép fellázadt – a markomannok, a varisták, a hermundurok, a kvádok, a svévek, a szarmaták, a lakringok, a burok, a viktualok, az oszok, a bésszek, a kobotok, a roxolánok, a bastarnák, az alánok, a peucinok, a kosztobokok. Ugyanakkor a parthusok és a britek részéről is háború fenyegetett. A császár roppant erőfeszítést tett, példáját követték a katonák, derekasán vezették a hadsereget a legatusok és a testőrgárda praefectusai, végül is sikerült legyőzni e rendkívül vad népeket...”⁸⁴⁹

A háború eseményeivel, okaival és következményeivel sokan és sok szempontból foglalkoztak. Ennek ellenére korántsem ismerjük olyan behatóan e korszakot, mint az várható lenne az események meghatározó voltát véve figyelembe. A kronológiával, a történések menetével, a császár elképzeléseivel kapcsolatban számos – gyakran egymásnak ellentmondó – hipotézis merült fel. Mindezek fényében nem lehet tisztünk a

232. kép • A markomann háború térképi vázlata (БÖHМЕ 1975. Abb. 3. alapján)

⁸⁴⁸ ALFÖLDI 1936. 161.

⁸⁴⁹ SHA Marc.Ant. XXII. – mint fentebb utaltunk rá, a források ekkor említik először a victoválókat, illetve a lakringokat. A forráshellyel kapcsolatos problémákat a korábbi irodalom felsorolásával tárgyalja ALFÖLDI 1942. 216. jegyzet.

kiterjedt irodalom értékelése, még csak részletes összefoglalása sem. Éppen ezért alapvetően itt – ahogyan az előzőekben is – csak abból a szempontból próbálunk közelíteni a történetekhez, amennyiben az általunk vizsgált nép, azaz a szarmaták sorsát legalább olyan mértékig érintették, amennyire a rómaiakét, hiszen aktív résztvevői voltak ezeknek a háborús eseményeknek, különösen azok végső időszakában (232. kép).

233. kép • A markomann háborúk idejére keltezhető érmekincsek és pusztulási rétegek Pannoniában, Noricumban és Raetiában
1: érmekincsek, 2: pusztulási rétegek (BÖHME 1975. Abb. 7. alapján)

Pannonia lerohanásában kezdetben a germánok jártak elől. A kutatók többsége hagyományosan a háború kezdetére – 166-ra – keltezi a 6000 langobard és obiuss betörését Felső-Pannoniába és összekapcsolja ezt az eseményt egy békekövetséggel, amelyben 11 nép képviselője tárgyalt Iulius Bassus helytartóval: „Mikor 6000 langobard és obiuss átkelt a Dunán, a Vindex parancsnoksága alatt álló lovasok megrohmozták őket, és a Candidus vezetése alatt harcoló gyalogosok ellenük siettek, a barbárok eszeveszett menekülésbe kezdtek. A barbárok, miután az első összecsapásuk így végződött, félelemben estek és követeket küldtek Iulius Bassushoz, aki akkor Pannoniát kormányozta, mégpedig Ballomariust, a markomannok királyát és más tizedet úgy, hogy népenként választottak ki egyet-egyet, s miután a követek esküvel kezekedtek a békéről, hazamentek.”⁸⁵⁰

Kérdés, hogy a szarmaták követe ott volt-e a tárgyaláson. Nagy valószínűséggel nem. Miért gondolhatjuk így? A markomann-szarmata háborúk pusztításai jól érzékelhetőek a pannoniai régészeti leletek elemzése alapján. Elsősorban az érmekkel és megégett terra sigillatákkal⁸⁵¹ viszonylag pontosan keltezhető pusztulási rétegeket, másodsorban az érmekincseket (233. kép) kell itt figyelembe vennünk. Egy ilyenfajta

⁸⁵⁰ Dio LXXI.3.1 – magyar fordítás: Kovács 2006. 12., illetve értékelése: ALFÖLDI 1942. 192., 223. jegyzet.

⁸⁵¹ A megégett terra sigillatákkal datált pusztulási rétegekről ld. GABLER 2006. 126–128.

vizsgálat jelen ismereteink szerint arra utal, hogy az első nagy barbár betörések – a fent leírt, 166–167-re tehető langobard-obius roham, majd a viszonylagos békét követően 170–171 táján az *expeditio Germanica* – elsősorban északról érte Pannoniát. Az utóbbi során a barbárok a Borostyánkőúton hatoltak be és a provincia nyugati részén pusztítottak egészen Aquileiáig, illetve Opitergiumig (Oderzo). A terra sigillaták hiánya a Dunántúl keleti felében, azaz Pannonia Inferiorban azonban csak 178–179 után mutatkozik meg, azaz ekkortájt hanyatlott le – átmenetileg – a terület nyugati provinciákkal folytatott kereskedelme.⁸⁵² További kutatások dönthetik el ennek fényében, hogy a pannoniai frontvonalon a háború első szakaszában a szarmaták milyen szerepet játszhattak.

A kérdés vizsgálatánál a szarmata kutatásnak a jövőben feltétlenül figyelembe kell vennie az észak-pontusi feliratokat is. Gondolunk itt például Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides Chersonésosból származó dekrétumára. Marcus Aurelius a béke fenntartására 174-ben Chersonésosba küldte a nevezett, aki alighanem a szarmatákkal és szkítákkal tárgyalhatott. A Birodalom törekvésének, hogy a békét az Észak-Pontusnál fenntartsa, nem ez az egyetlen jele. Nem téveszthetünk szem elől olyan régészeti adatokat, mint az Antoninus Pius és Marcus Aurelius pénzek ugrásszerű növekedését a délorosz sztyeppén. A barbár diplomácia kiépítésében fontos szerepet szánhattak Olbiának és Chersonésosnak.⁸⁵³ Kérdés persze, hogy mennyiben érinthette ez a törekvés a szarmaták legnyugatibb csoportjainak helyzetét. Ha az Alföldre is kiugró mennyiségben átkerülő II. század második fele denarokra gondolunk, akkor talán nem is csekély mértékben.

A parthus hadjárat végéig a tárgyalásokkal (és talán a római diplomácia bevált eszközével – a barbárok lefizetésével) ugyan még sikerült távol tartani az ellenséget a Duna-vidéken, azonban annak lezárása után két hadszíntéren folyt a háború a Kárpát-medencében, ugyanis komoly veszélybe került Dacia is. Itt 167 táján kell figyelembe vennünk egy jelentős barbár betörést, melynek következménye lehetett a verespataki (Roşia Montană / Alburnus Maior) leletegyüttes. Az ott talált viasztáblák egyikének tanúsága szerint 167-ben egy temetkezési egylet 54 tagja közül az összejövetelre csak 17 tudott eljönni. A leletegyüttes alapján egy ekkortájt bekövetkezett támadás hatására rejtették el a táblákat. Ugyanakkor arra is következtethetünk, hogy hamarosan egy újabb betörés következett, hiszen az elrejtők közül senki sem tudott visszatérni értük (234. kép).⁸⁵⁴

A birodalomnak a Duna-vidéki barbárok nagyarányú együttes megmozdulásával kellett számolnia. A helyzetet súlyosbította a – 168-ban vagy 169-ben – kitört pestisjárvány, melynek következményeként „*kocsikkal és szekerekkel szállították a holttesteket.*”⁸⁵⁵ A rómaiaknak a katasztrofális szituációban összehangolt védelmi stratégiára volt szükségük. Ebben Daciának fontos szerep jutott: a nagyszabású ellentámadás egyik fő kiinduló bázisa lehetett.⁸⁵⁶ Hadserege élén a kor egyik legkitűnőbb katonája M. Claudius Fronto állt. 169/170-ben Dacia és Moesia Superior határán súlyos harcokra került sor, amelyekben Fronto – a két

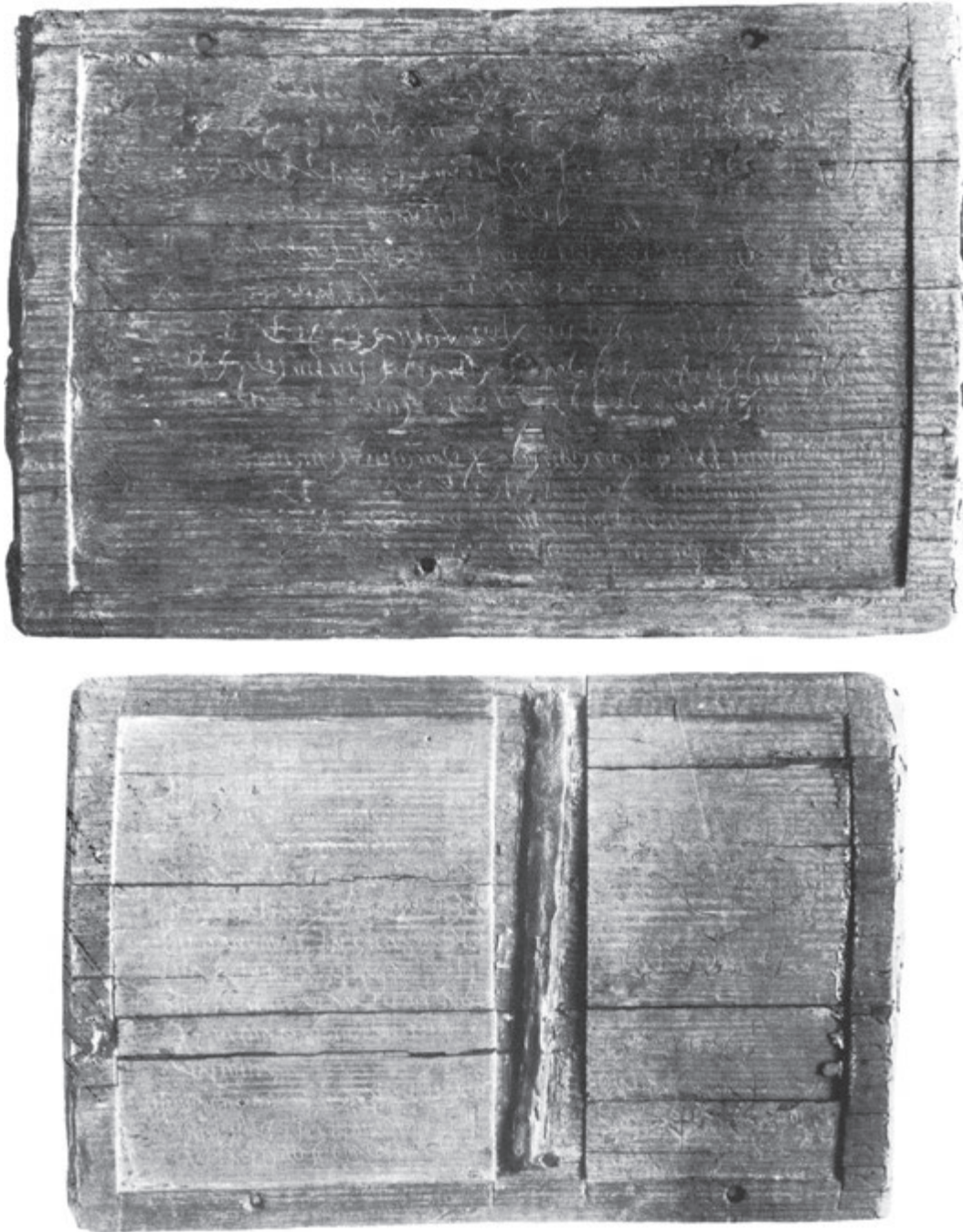
⁸⁵² A kérdés jó összefoglalója: GABLER 2006. különösen 126–131. A régészeti adatok mellett figyelembe kell vennünk, hogy csak a felső-pannoniai helytartó intézkedett, ami ugyancsak alátámasztja azt a feltételezést, hogy az első nagyobb csapás a Dunántúl nyugati felét érte (ALFÖLDI 1942. 222. 225. jegyzet). Az eseményekhez és a hadszíntérhez lásd még MÓCSY-FITZ 1990. 37–38.! De említhetjük itt azt a jelenséget is, hogy a borostyán mennyisége a háborúk utánra alaposan megcsappant (PROHÁSZKA 2006. 88. – a vonatkozó irodalommal).

⁸⁵³ ANTONOVA-JAJLENKO 1995.

⁸⁵⁴ ALFÖLDI 1936. 162., ALFÖLDI 1942. 192. A verespataki leletekkel kapcsolatban Visy Zsolt felhívta a figyelmet a háború kitörése nyomán a gazdasági életben kialakult válságos szituációra. Jelzi a helyzetet Marcus Aurelius lépése, aki 169-ben a császári magántulajdonban lévő értéktárgyakat elárverezte. A megszorító intézkedések – mint amilyen például az, hogy 11 éven keresztül a katonai diplomákat a szokásostól eltérően nem bronzból, hanem fából készítették – ugyancsak a gazdasági krízisre utalnak (VISY 2005.).

⁸⁵⁵ SHA Marc. Ant. XIII.

⁸⁵⁶ Dacia szerepéhez ld. ANGYAL-BALLA 1972. 154–155.

234. kép • Roşia Montană-i/verespataki (Alburnus Maior) viasztábla (Tóth 1986. 18. kép alapján)

tartomány egyesített hadseregének parancsnoka – maga is elesett.⁸⁵⁷ A barbárok 170-ben behatoltak Dacia területére és már Sarmizegetusát fenyegették. Marcus még ebben az évben Daciába mehetett egy expedíciós sereg élén, és ekkor léphetett hivatalba Sextus Cornelius Clemens consularis et dux trium Daciarum, azaz a három Dacia provincia közös parancsnoka. 171-ben vagy 172-ben ő, a Tres Daciae helytartója kötött szövetséget a haszding vándalokkal: „Mert az astingok és a lacringok is Marcus segítségére siettek. Az astingok Raos és Raptos vezetésével Daciába jöttek hozzátartozóikkal együtt abban a reménységben, hogy háborús szövetségük fejében pénzhez jutnak és földet kapnak a rómaiaktól, hogy letelepedhessenek. Mivel ezt nem

⁸⁵⁷ ALFÖLDI 1942. 194. – a feliratos anyag idézésével és irodalommal.

sikerült elérniük, Clemens védelme alatt hagyták asszonyaikat és gyermekeiket, mintha a costobokok országát akarták volna meghódítani...”⁸⁵⁸ A szállásterületért cserébe tehát a keleti germán haszdingok legyőzték – alighanem az Al-Dunánál – a szabad dákok kosztobók népét, amely Dobrudzsán át Görögországra támadt rá a Kárpátok ÉK-i előterére lokalizálható szállásterületéről.⁸⁵⁹ Visszafele azonban történt valami, mert a vandálok ismét a provinciára támadtak. Ezúttal Róma a velük rokon lakringokkal szövetkezett: „Jóllehet legyőzték őket, de Daciát is ugyanúgy pusztították, mint korábban. A lakringok attól féltek, hogy Clemens az astingoktól tartva arra a földre vezeti azokat, amelyet ők laktak, ezért megtámadták a mit sem sejtő astingokat és olyan nagy győzelmet arattak felettük, hogy utóbbiak soha többé nem viselkedtek ellenségesen a rómaiakkal szemben. Ellenben miután sokat kérlelték Marcust, pénz és földigénylési jogot kaptak azzal a feltétellel, hogy megtámadják az ellene harcolókat.”⁸⁶⁰ Ezzel sikerült a két vandál törzset pacifikálni Dacia előterében.

Nem meglepő ennek fényében, hogy Dacia előterében a II. század végétől (B2/C1 periódus) megjelentek a vandáloknak – ezen belül is mindenek előtt a viktováloknak – tulajdonított régészeti leletek: gondolunk itt elsősorban a Przeworsk kultúra jellegzetes fegyveres férfitemetkezéseire (225. kép).⁸⁶¹

Visszatérve a daciai eseményekre, azok aligha következhetek be a szarmaták aktív részvétele nélkül. Elképzelhetetlen, hogy a kosztobók meg tudták volna közelíteni az Al-Duna vidékét a roxolánok tudta (és beleegyezése?) nélkül. Ugyanakkor maga a szarmata leletanyag (lásd részletesen lejjebb!) egyértelműen arról tanúskodik, hogy a nagy háborúval összefüggésben a Kárpát-medencei szarmata lakosság nem hogy fogyott, ahogyan a hadi események és a járvány alapján számítanánk rá, hanem éppenséggel ugrásszerűen megnőtt. Jól érzékelhető ez elsősorban a II. század végén nyitott új temetők igen magas számából.⁸⁶² Erre a tömeges bevándorlásra a Kárpátokon kívüli területről a leginkább számításba kerülő időszak épp a 170-es évek eleje, amikor – mint láttuk – Dacia (és valószínűleg Alsó-Moesia) védelme mintegy „megrokkant”. Ugyanerre mutat az is, hogy a 170-es évtized első éveit Marcus Aurelius annak szentelte, hogy módszeres hadjáratokat indított a különböző germán törzsek ellen. A jazigok egy darabig kívül maradtak érdeklődési körén. 173–174 telén azonban a Duna befagyott jegén keresztül betörték Pannoniába és súlyos károkat

⁸⁵⁸ DIO LXXI.12.1. – magyar fordítás: KOVÁCS 2006. 15. A régészeti vetületét láthatjuk talán ennek az eseménynek (is) a Szatmár-Beregi síkság kora császárkori hagyatékában, ahol a dák és germán jellegű leletanyag erőteljes keveredését sikerült kimutatni az utóbbi időben meginduló intenzívebb kutatásnak. Gondolunk itt részben a hazai feltárások közül a csengersimai (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009.), illetve beregsurányi ásatásokra (ISTVÁNOVITS 2004.), illetve Szatmár romániai részén az utóbbi időben folyó telepkeutatókat (NÉMETHI–GINDELE 1997., GINDELE 2010., GINDELE 2010/11.).

⁸⁵⁹ A betörésről: ALFÖLDI 1942. 194. A kosztobók régészeti anyagaként a kutatás a Lipica kultúrát veszi figyelembe, mely a Felső-Dnyeszter vidékén terjedt el (BIDZILJA–RUSZANOVA 1993. 103. – további irodalommal).

⁸⁶⁰ DIO LXXI.12.1. – magyar fordítás: KOVÁCS 2006. 15.

⁸⁶¹ A hazai kutatásban magyar nyelven Bóna István foglalta össze ezeket a leleteket a Felső-Tisza-vidéken és azonosította ezt a germán leletanyagot a viktoválok hagyatékával (BÓNA 1986. 61–63.). A Przeworsk kultúra tárgyainak kronológiáját és tipológiáját a hamvasztásos sírokból származó vezérleletek (pajzsok, sarkantyúk, kardok stb.) alapján a lengyel kutatás megbízhatóan feldolgozta. Különösen fontos számunkra e vonatkozásban Kazimierz Godłowski egy, a magyarországi anyaggal is foglalkozó, régészeti és irodalmi források jó áttekintését nyújtó munkája (GODŁOWSKI 1993. 69–78.).

⁸⁶² A temetők számának növekedését egzakt módon leletkataszterek híján nehéz bizonyítanunk. Figyelembe kell vennünk a kronológia bizonytalanságait is. A gyér és hiányos információk ellenére a helyzetet jól érzékelteti KULCSÁR 1998. katalógusa. Ez alapján a következő számokat tudjuk meg:

század	I.	I/II.	II.	II/III.	III.	III/IV.	IV.	IV/V.
temetők száma	0	7	11	36	27	6	31	38

A táblázatból kiderül, hogy a temetkezési helyek száma fokozatosan nőtt, amit nem írhatunk a természetes népszaporulat számlájára. A kronológiai bizonytalanságok mellett is mutatja a tendenciát az a tény, hogy a II–III. századra datált temetők (rendszerint a markomann háborúk után indított sírkertekről van szó) száma éppen a duplája a korábbiakénak. És akkor még figyelembe sem vettük a sírok számát, csupán a lelőhelyeket vettük sorba. A munka megjelenése óta előkerült és publikált újabb temetők jól illeszkednek ebbe a tendenciába.

okoztak a tartománynak.⁸⁶³ Döntő római győzelemre 175-ben került sor, amikor Marcus Aurelius felvette a Sarmaticus jelzőt.⁸⁶⁴

A béketárgyalásokról Cassius Dio számolt be: „A jazigok miután vereséget szenvedtek, megegyeztek a rómaiakkal, maga Zanticos könyörgött Antoninusnak. Pedig korábban [ti. valószínűleg maguk a jazigok – I.E., K.V.] fogságba vetették Banadaspost, a második királyukat, mert tárgyalásba bocsátkozott vele [ti. Antoninusszal]. Most azonban minden előkelő eljött Zanticosszal és békét kötöttek ugyanolyan feltételek mellett, mint a quadok és markomannok, kivéve azt, hogy nekik megegyezés olyan távolságra kellett lakniok a Dunától mint azoknak.⁸⁶⁵ A császár valójában teljesen ki akarta őket irtani. Hogy még akkor is milyen erősek voltak és a rómaiaknak milyen nagy károkat okoztak, már abból is kiderül, hogy százezer foglyot szolgáltatott vissza: ennyit tartottak még mindig fogva, miután közülük már sokakat eladtak, sok meghalt, sokan pedig elmenekültek, és azonnal ki tudtak állítani Marcus számára szövetséges segédcsapatként 8000 lovast. Közülük 5500-at Britanniába küldött a császár.”⁸⁶⁶

Az idézett helyen két béketárgyalásról esik szó: az első – Banadaspos vezette – megegyezésről, melynek részleteiről nincsenek információink, majd ezt követően a Zanticosszal és a szarmata előljárákkal kötött megállapodásról, melynek feltételeiről értesülünk. Ezek az események a 175. évre keltezhetők.⁸⁶⁷

Kevesebb szó esik a szakirodalomban arról, hogy ez a békekötés csupán kényszerből született. „Cassius és Syria lázadása kényszerítette Marcust, hogy feltett szándéka ellenére békét kössön a jazigokkal. A hírek hallatára ugyanis annyira megrendült, hogy még a béke feltételeket sem küldte meg a senatusnak, amelyben megegyezett velük, pedig más esetekben mindig megtette ezt.”⁸⁶⁸ Mindez azt jelenti, hogy a császár a harcokat nem tekintette lezártaknak.

Ha figyelembe vesszük, hogy az alföldi szarmaták a két hadszíntér közötti területen kulcs helyzetben lehettek, nem csodálkozhatunk azon, hogy a háború egyik legfontosabb szereplőjévé léptek elő.

Első pillanatra arra gondolhatnánk, hogy a békefeltételeknek – elsősorban a Duna menti sáv kiürítésének – régészeti leletekben tükröződniük kellene. Valójában érthető, hogy ez nem így van. A további események ugyanis azt jelzik, hogy a rómaiaknak korántsem sikerült megnyugtatóan rendezniük a Kárpát-medencei helyzetet. Egy terra sigillatával 178-ra keltezhető leégett gorsiumi ház maradványa, az óbuda-gázgyári fazekasműhely (Pacatus műhelye), a celamantiai és az intercisai katonai tábor ugyanerre az időre

235. kép • Marcus Aurelius DE SARMATIIS feliratú, a 175. év eseményeihez köthető érméje, amelyen a szarmaták első kétségszűdhatalan említése szerepel a római pénzverés keretein belül és egyúttal utal a császár provincializálási törekvéseire (LÓPEZ SÁNCHEZ 2007. 90. 2. kép alapján)

⁸⁶³ MÓCSY 1974. 190.

⁸⁶⁴ SULIMIRSKI 1970. 175. Tab. 45. Ekkor került sor a DE SARMATIIS feliratú érmék verésére (LÓPEZ SÁNCHEZ 2007. 90.) (235. kép).

⁸⁶⁵ Ez a szarmaták esetében egy 15 km széles sávot jelentett (vö. GRAF 1936. 130.).

⁸⁶⁶ DIO LXXI.16. – magyar fordítás: KOVÁCS 2006. 20–21. Nem egyértelmű, hogy ki ejtette fogságba Banadaspost, mi volt a viszony Banadaspos és Zanticos között. A szöveg értelmezésében Everett Wheeler amerikai hadtörténész, klasszika-filológus segítségét köszönjük! A Britanniába került szarmata kontingens további sorsára vonatkozóan lásd a IV.4. fejezetet! Zanticos nevének jelentése „a törzs fia”, Banadaspos nevének jelentése: „a lovak vezére” – ABAJEV 1979. 310., 307. A két király említése némi fényt vet a szarmaták társadalmi struktúrájára és felhívja a figyelmet a kettős királyság intézményének kérdésére.

⁸⁶⁷ ALFÖLDI 1942. 198., MÓCSY 1975A. 16., VADAY 2001. 177., 179.

⁸⁶⁸ DIO LXXI.17. – magyar fordítás: KOVÁCS 2006. 21.

datálható pusztulása ismét szarmata támadást sejtet.⁸⁶⁹ 179-ben pedig már arról értesülünk, hogy „A jazigok követséget küldtek és kérték, hogy enyhítsen valamit a békefeltételeken. Bizonyos engedményeket tettek is nekik, nehogy teljesen ellenségessé váljanak. Mégsem akartak sem ők, sem a burusok népe a rómaiaknak szövetséges segítséget nyújtani addig, míg biztosítékokat nem kapnak Marcustól arra, hogy a háborút végig fogják harcolni. Attól tartottak ugyanis, hogy a császár kibékül a quadokkal, ahogy ez korábban is történt, és magukra hagyja őket a szomszédokkal való harcban.”⁸⁷⁰ A jazigok kérésére megszületett az új egyezmény. „Mivel a jazigoknak igen jó hasznát vette, sokat elengedett a szigorú békefeltételekből, jobban mondva mindent elengedett, kivéve azokat a pontokat, amelyek a gyűlésekre és a közös vásárookra vonatkoztak, és arra, hogy ne járjanak saját hajóikon, és tartsák magukat távol a Duna szigeteitől. Továbbá megengedte nekik, hogy a roxolánokkal Dacián keresztül érintkezzenek, valahányszor ezt a tartomány helytartója megengedi nekik.”⁸⁷¹

Nem világos, hogy mit jelent ez utóbbi lehetőség: a roxolánok és jazigok közötti átjárás biztosítása. Hagyományosan a kutatás az átjárót a Havasalföldön keresztül, azaz az Al-Duna völgyében tételezte fel és azt valószínűsítette, hogy az már a háború kitörése előtt is létezett, hisz különben – úgymond – aligha jutott volna bárkinek eszébe, hogy így pacifikálja a mozgolódókat. Az a tény, hogy kialakításának igénye felmerült, arra utal, hogy vagy kontinuusan létezett, vagy hagyománya elevenen élt a szarmaták körében, és gazdasági, illetve politikai okokból ugyancsak fontos lehetett számukra.⁸⁷² Az adat persze nem ennyire egyértelmű. Több kérdés merül föl vele kapcsolatban. Miért egyezett bele a császár ebbe a szokatlan és – ha az imént tárgyalt hipotézist elfogadjuk – korántsem veszélytelen feltételbe? Ennyire erősek maradtak volna a szarmaták? Vagy éppen ellenkezőleg: ennyire meggyengültek? Hogyan és mikor alakult ki ez az útvonal? Összefügghet-e ezzel a békefeltétellel az újabb szarmata népcsoportok – köztük a roxolánok – bevándorlása? Ez volt-e az útvonala a markomann háborúk táján a Kárpát-medencébe érkező új szarmata bevándorlóknak? A válasszal mindezekre a kérdésekre a kutatás egyelőre adós maradt.

A magunk részéről aligha tartjuk hihetőnek, hogy népcsoportok átvándorlását engedélyezték volna a Birodalom területén keresztül. Inkább valószínű, hogy egy ellenőrzött, törzsek közötti kereskedelemről beszélhetünk, amely fennállt Dacia provincia kialakításától – sőt esetleg a dákok területén keresztül a jazigok beköltözésétől – kezdve. Annak ellenére kell erre gondolnunk, hogy ennek lenyomatát a régészeti leletekben egyelőre nem sikerült megfigyelnünk.⁸⁷³

Marcus halála után a béke nem bizonyult tartósnak. Commodus a Dacia határán lakók – elsősorban a burusok – ellen vezetett hadjáratot. A záróakordot egy szerződés jelentette, amelynek értelmében Dacia határán 40 stadionnyi sávban egyetlen nép sem telepedhetett meg.⁸⁷⁴ Ezt Commodus a római külpolitika régi, hagyományos megoldásaival egészítette ki: megfizetett szövetségi rendszerrel, áttelepítéssel stb.

A birodalmat gyökereiben megrázó markomann-szarmata háború „utóregésének” tarthatjuk a 185. és 188. évi kisebb jazig betörést.⁸⁷⁵ Commodus végül is felhagyott Marcus Aurelius alább ismerttetendő provincializálási terveivel, helyette visszatért a limes megerősítéséhez. Alföldi András értékelése szerint ez komoly hiba volt annak ellenére, hogy a markomannokat, a kvádokat és a jazigokat annyira visszavetette a hatalmas véráldozat. Így „nem fenyegették többé a birodalom létét,” betöréseik a továbbiakban már csak helyi

⁸⁶⁹ BÓNIS–GABLER 1990. 181. Legutóbb GABLER 2006. 64., 101. (Kuzsinszky Bálint, az Óbuda–gázgyári római ipari központ első publikálója azon a véleményen volt, hogy a fazekastevékenység 178 után is folytatódott. – KUZSINSZKY 1932. 14.), GABLER 2017. 29. – az erre az időszakra keltezhető pusztulással kapcsolatos adatok összefoglalásával.

⁸⁷⁰ DIO LXXI.18. – magyar fordítás: KOVÁCS 2006. 24.

⁸⁷¹ DIO LXXI.19.1–2. – magyar fordítás: KOVÁCS 2006. 24–25.

⁸⁷² ALFÖLDI 1942. 200. A későbbi kutatás ezt az elképzelést vette át.

⁸⁷³ Kérdés, hogy mi volt e feltételezett kereskedelem tárgya. Pillanatnyi ismereteink alapján csupán találgatni lehetne.

⁸⁷⁴ DIO LXXII.3.

⁸⁷⁵ ALFÖLDI 1942. 203., MÓCSY–FITZ 1990. 41.

jelentőségűek voltak.⁸⁷⁶ Későbbi támadásaik olykor ugyan kegyetlen pusztítással jártak, de korántsem voltak olyan meghatározó jelentőségűek a birodalom egésze szempontjából.

A szarmaták markomann háborúk idején játszott szerepének értelmezéséhez ki kell még térnünk egy olyan kérdésre, melyet a kutatás régóta feszeget, és amelynek megértésében nagy valószínűséggel a régészeti leletek értékelése teheti fel a pontot az i-re. Lényeges problémáról van szó, amely a Kárpát-medence egészének fejlődését évszázadokra, ha nem két évezredre meghatározta. Arról van szó, hogy rendelkezésünkre áll két olyan forrás, amely alapján – joggal – felvetődött, hogy Marcus Aurelius szándéka két új provincia létrehozása volt: „*Fel akart állítani egy Marcomannia és egy Sarmatia nevű tartományt is, és meg is tette volna, ha Avidius Cassius nem lázadt volna fel...*” „*...három évig viselte a háborút a markomannokkal, a hermundurusokkal, a szarmatákkal, a kvádokkal, és ha még lett volna egy éve, akkor tartománnyá is szervezte volna őket.*”⁸⁷⁷ Mennyiben igazolható ez az állítás, mi volt az oka és – ha valóban provincializálni akart a filozófus császár – meddig jutott el a szervezés?

Maga a tény aligha vonható kétségbe, hiszen Cassius Dio még azt is tudta, hogy a „*quadokat és markomannokat, akik követséget is küldtek [ti. Marcus Aureliushoz] emiatt, a mindkét nép földjén található erődökben tartózkodó száz-húsz ezer római katona sem legeltetni, sem földet művelni, sem más egyebet tenni nem engedte biztonságban, de még a szökevényeiket és foglyaikat is nagy számban befogadták. A katonák egyáltalán nem szenvedtek az életkörülményeik mostoha volta miatt, hiszen bővelkedtek fürdőkben és más egyéb szükséges dolgokban. Mivel a quadok nem bírták elviselni, hogy földjükön táborokat építsenek az ellenőrzésükre, megkísérelték, hogy egész népükkel a semnonokhoz vándoroljanak át.*”⁸⁷⁸ (236. kép)

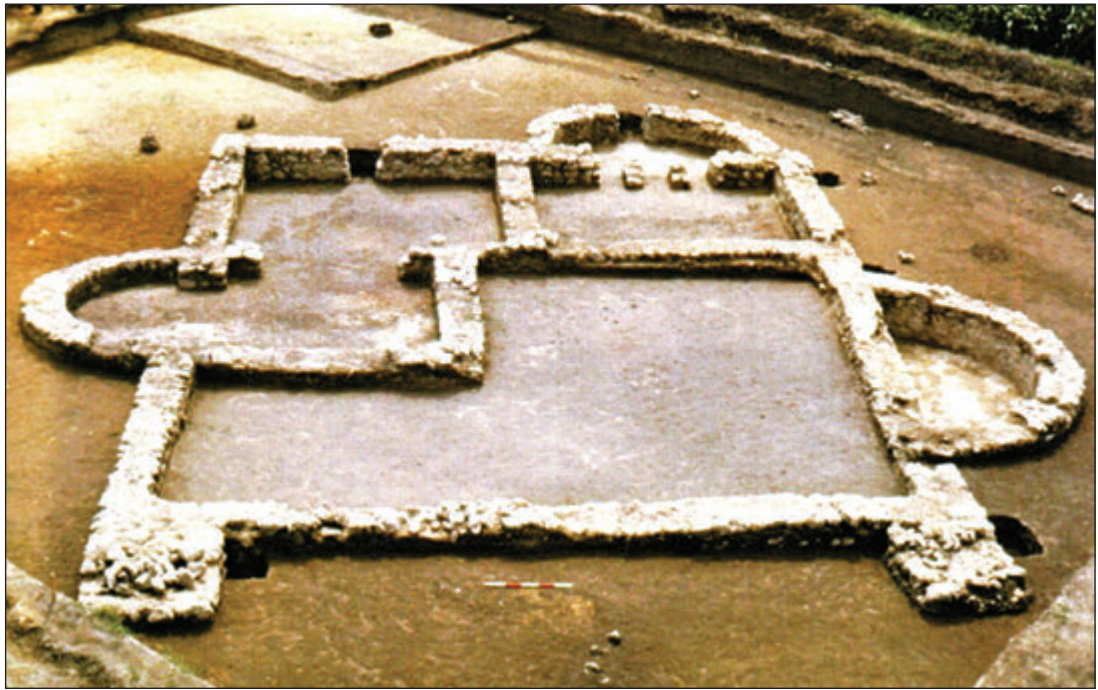
236. kép • Menettábor létre utal a rómaiak 178/179-es germánok feletti győzelmét megörökítő felirat a Vág völgyéből, Trencsénből (www.travelwriter.at/108/005/trencin-roman-inscription.shtml alapján, 2017. december 1.)

Jelenleg a Marcomannia provincia kialakításával kapcsolatos kutatás messze megelőzi a Sarmatia tartományra vonatkozót. Induljunk ki éppen ezért abból, amit az előbbiről tudunk. Morvaország, Alsó-Ausztria és Szlovákia (237. kép) területéről 21 helyről ismerünk és további 8 helyen feltételezhetünk jelenleg olyan római épületmaradványokat, amelyek időszaki táboroknak határozhatók meg. Ezek az 1 és 50 ha közötti méretű táborok a II. század végére keltezhetők. Emellett Mušov lelőhelyen egy tervszerűen kiépülő

⁸⁷⁶ ALFÖLDI 1942. 202–203.

⁸⁷⁷ SHA Marc.Ant. XXIV.5., XXVII.9. Kovács 2006. 74. alapján.

⁸⁷⁸ DIO LXXI.20.1–2. – magyar fordítás: Kovács 2006. 25., ALFÖLDI 1942. 200. A Marcus-kori pénz kibocsátás (235. kép) ugyan csak bizonyítja a császár provincializálási törekvését (LÓPEZ SÁNCHEZ 2007. 90–92.).

237. kép • Bratislava/Pozsony-Dúbravka (Szlovákia): az egyik római stílusú kőépület a barbaricumban a római limes előterében (BREEZE–JILEK–THIEL 2005. Fig. 20. alapján)

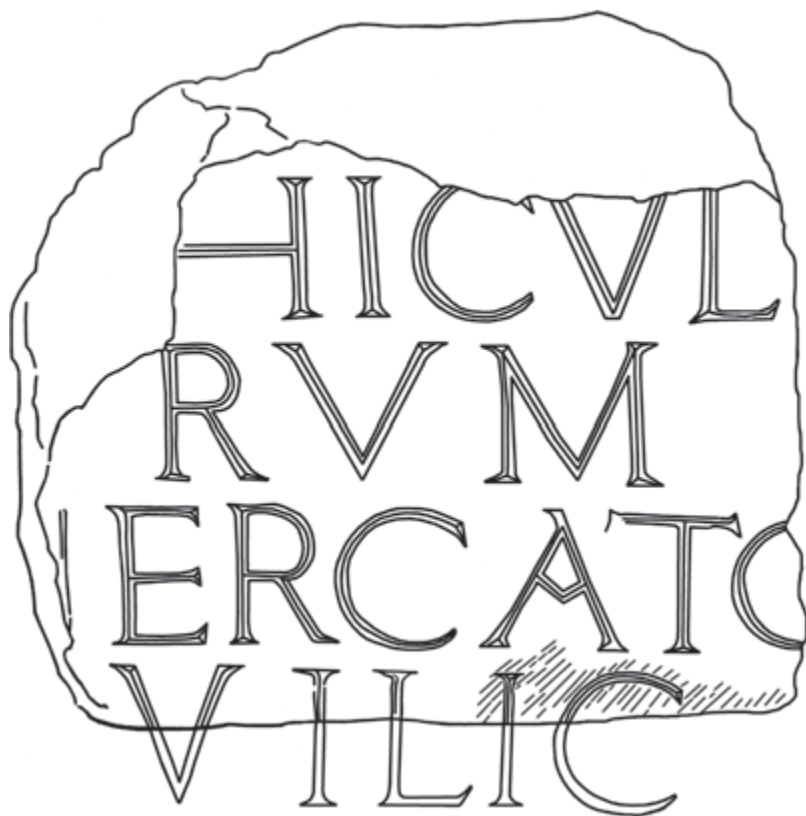

238. kép • Magas rangú személy mansiója – apszisos épület Mušov–Neurissen lelőhelyen (Dél-Morvaország) (KOMORÓCZY 2006. obr. 9. alapján)

központ maradványainak feltárása folyik (238. kép). Az itt előkerült tárgyak ugyancsak a római hadsereg jelenlétére utalnak. Ugyanakkor a régészeti leletek alapján a B2/C1 időszakban, azaz a markomann-szarmata háborúk idején mélyreható településszerkezeti változásokat sikerült kimutatni. Minthogy pedig a területet uraló korábbi elit sírjaiból kiindulva Rómával kialakított szoros kapcsolatot tételezhetünk fel, amely

a köztársaság kori kliensállamok rendszerére emlékeztet, joggal értékelhetjük a fenti adatokat a provinciálizációs kísérlet tárgyi bizonyítékaiként.⁸⁷⁹

Hogy áll a helyzet Sarmatia esetében? Egyáltalán melyik területről lehetett szó? A kutatás eddigi adatai elsősorban az alföldi szállásterületre vonatkoztatják az adatot, de felmerült annak lehetősége is, hogy talán az Oláh-síkság provinciálizálásának gondolata ugyancsak jelen volt hosszabb távú tervként.⁸⁸⁰ Mint láttuk, Dio a római seregek barbárföldi jelenlétére vonatkozóan csak a markomannokat és a kvádokat említi, a szarmatákat nem. Sarmatia megszervezését a császár talán kezdettől kissé másként tervezhette. Az Alföldön kialakított II. századi római épületek léte is kérdéses. Módszeres kutatás híján a számításba vehető leltőhelyek jellege és kronológiai helyzete tisztázatlan. A Maros völgyében több kisebb „útállomás” vigyázta a Pannoniát Daciával összekötő legfontosabb út Maros völgyi szakaszát.⁸⁸¹ Közülük a legjelentősebb Szeged területén feküdt, ahol Antoninus Pius idején vagy még korábban épült meg egy postaállomás (239. kép). A markomann háborúk korára keltezték a mezőzombori katonai építkezést, melyről azonban egyelőre közelebbi adatokkal nem rendelkezünk.⁸⁸² A többi alföldi római épületmaradvány vagy későbbi, vagy egyelőre nem keltezett.⁸⁸³

239. kép • Római vámállomás (vilicus) meglétét bizonyító felirat (praefectus vehiculorum) Szegedről, az egykori Parthiscumból (Mócsy 1974. 101. Fig. 17. alapján)

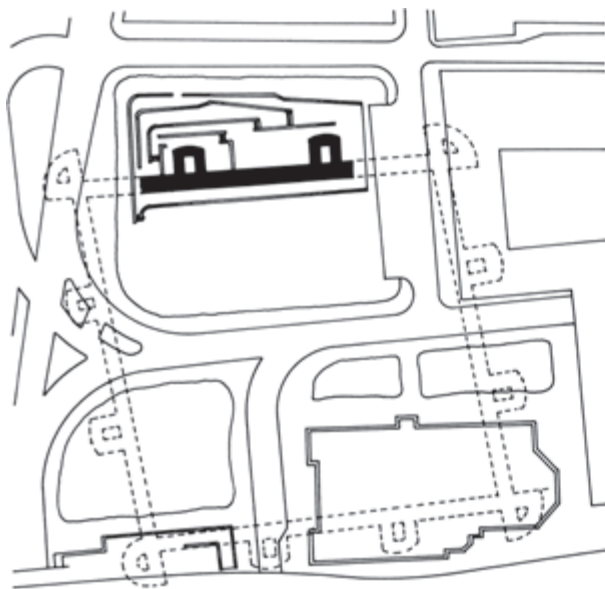
⁸⁷⁹ A Marcomannia provinciára vonatkozó adatok elsődleges forrása Komoróczy Balázs PhD dolgozata, melyben összefoglalta a kérdéssel foglalkozó irodalmat, idézte a korábbi elképzeléseket és egyértelműen állást foglalt a provinciálizációs kísérlet bizonyíthatósága mellett. Téziseit ld. KOMORÓCZY 2003.

⁸⁸⁰ ALFÖLDI 1940. 167.

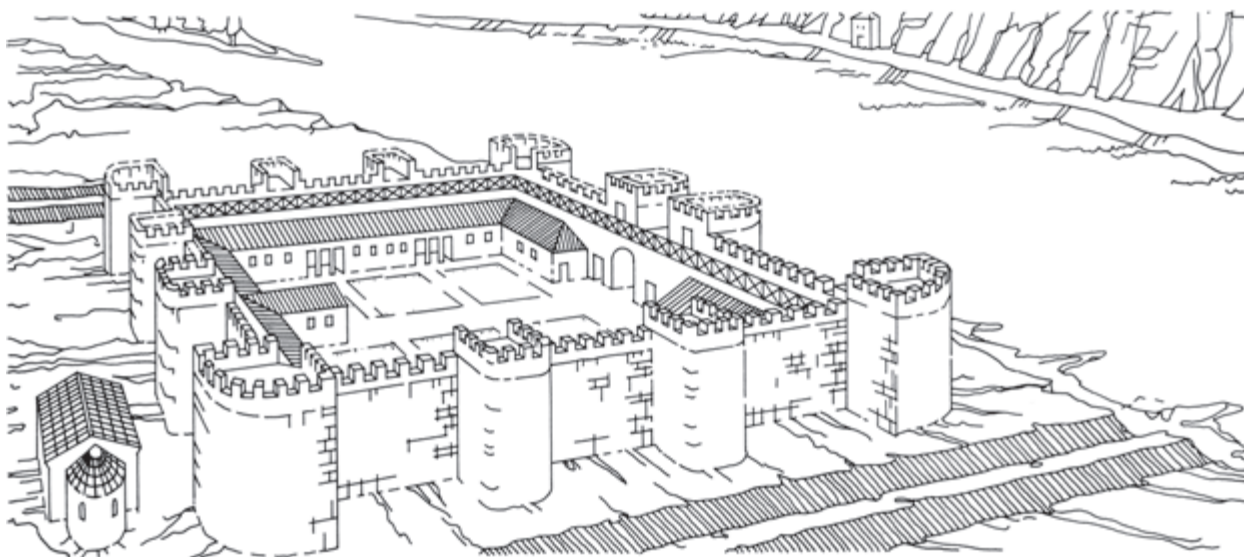
⁸⁸¹ BENE 1986. 457., VADAY 2003. 10. további – új – információkkal egészíti ki eddigi ismereteinket. Hivatkozások híján azonban adatait nehezen tudjuk kezelni. A Maros völgyi út folytatásáról nyugat felé ld. PATAY 2005.

⁸⁸² Említi VADAY 2001. 179. Az eredeti publikáció valójában csak ennyit mond: „A három császárkori objektum funkciója ismeretlen. Szabályos mérete, elhelyezkedése alapján épületre is gondolhatnánk, bár erre semmilyen jel nem utal. Bizonyos, hogy a három négyzet alakú objektum egymással összefügg.” (SIMÁN 1982. 103.)

⁸⁸³ Vö. VADAY 2003. 10–11., ugyanő a Zagyva bal partján említ (sajnos hivatkozás nélkül) egy burgust, amelyet erre az időszakra keltez és ez alapján feltételez egy – a tervezett provinciában futó – Aquincumból kiinduló „limesutat” a Zagyva völgyében (VADAY 2003A. 206.).

240. kép • Contra Aquincum (Budapest–Eskü/ Március 15. tér) erődjének rekonstrukciója (Hajnóczy 1987. 181–184. kép alapján) – késő római állapot. Az erőd építése a II. századra nyúlik vissza.

Ekkor kezdődött meg a Duna bal parti erődök kialakítása, illetve megerősítése. Közülük a legjobban kutatott a brigetiói legiós táborral szemközti izsa/iža–leányvári erőd (castella Celamantia), ahol az elpusztult korábbi tábort kőbe építették. A hasonló építkezések nyomai nem csak a kvád határon mutathatók ki. Valószínűleg Commodus idején épült – az aquincumi legiós táborral átellenben, ugyancsak a Duna bal partján elhelyezkedő Transaquincum (Budapest–Rákospatak torkolata). Nem sokkal későbbi Contra Aquincum (Budapest–Eskü / Március 15. tér) (240. kép).⁸⁸⁴

Római építkezésekről szólva a témával kapcsolatban egy hipotézisre kell még kitérnünk. Vaday Andrea vetette föl, hogy a Csörsz-árok az Alföldön helyenként négy ágat lehet megfigyelni. A negyedik vonal szerkezete véleménye szerint más, mint a többié. Ez alapján felveti a lehetőségét, hogy az a Marcus Aurelius alatt kiépítendő határvonal lenne. Kutatás hiányában ezt az elképzelést ötletként kell kezelnünk.⁸⁸⁵

Míg a kvád és markomann területen a nagy háborút megelőző időszak római leletei a birodalom és a barbárok közötti szoros kapcsolatokról tanúskodnak, addig a szarmata területtel a kereskedelmi

⁸⁸⁴ Összefoglalóan BERTÓK 1997. 167., VISY 2003. 61–62. – mindkettő további irodalommal.

⁸⁸⁵ VADAY 2003A. 206. A Csörsz-árok kérdését lásd a III.5.5. fejezetben!

241. kép • A II. század végén intenzívvé váló szarmata–római kapcsolatok bizonyítéka az Alföld római leleteinek sorozata 1: Kis-telek–Gera-föld 216. objektum (BALOGH–KOROM–KÓBOR–TÜRK 2005. Abb. 4: 12. alapján), 2: Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya szórvány (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), 3: Hévízgyörk 14. sír (Petőfi Múzeum, Aszód szíveségéből), 4: Nagyhalász–Tétke szórvány (JAM, ltsz. 64.1113.1., Toldi Zoltán felvétele), 5: Szada–Mélykerektojói-dűlő (a szerzők felvétele), 6: Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya 71. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), 7: Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya 181. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), 8: Tiszavasvári (JAM, ltsz. 54.8.1.)

kapcsolatok csak a II. század végén váltak intenzívvé (**241. kép**). Itt tehát nem lehet szó a provincializálás szokványos – kereskedők révén történt – előkészítéséről.

A Cassius Diónál érzékelhető germán–szarmata megkülönböztetés, valamint a római import eltérő összetétele⁸⁸⁶ alapján a Sarmatia megszervezésére vonatkozó elképzelés nagy valószínűséggel más kellett hogy legyen, mint Marcomannia esetében. Ennek háttérben nyilvánvalóan az imperiumnak a két barbár néppel kialakított különböző kapcsolatrendszere húzódott.

Ennek fényében vizsgálendő, hogy vajon lehetett-e szó a szarmaták esetében arról, amit általánosságban feltételezett a kutatás, hogy ti. a Duna menti barbárokra igen nagy nyomást gyakoroltak távolabbi szomszédaik, és ők maguk kérték felvételüket a Birodalomba; vagy épp ellenkezőleg, az ő esetükben a tartomány megszervezésének ideáját Dacia mintájára képzelte el Marcus Aurelius, vagyis a jazigok teljes megsemmisítését tűzte ki célul, és új gyarmatosokat szándékozott telepíteni az Alföldre. Utóbbira utal Cassius Dio több megjegyzése.⁸⁸⁷

Összegezve a fentieket, úgy véljük, hogy Marcus Aurelius feltett szándéka volt a Kárpát-medence egészének birtokbavétele, ami stratégiaileg igencsak megalapozott lett volna. A szomszédos barbár népekkel kialakított korábbi kapcsolatok miatt a germán, illetve a szarmata terület provincializálásának két – némileg eltérő – útját tervelte ki. Alighanem a germánok körében ez a megoldás egyszerűbbnek látszott, és az előzményeket kihasználva nagyobb lépésekben kezdték el (katonai jelenlét). A szarmaták esetében a komolyabb megtorlás lehetőségét fontolgatták. Csakhogy Marcus művét befejezetlenül hagyva meghalt, fia pedig feladta a terveket. Így a Kárpát-medence egésze soha nem vált rómaivá, ami – véleményünk szerint – máig meghatározza kelet és nyugat határán mozgó történelmét.⁸⁸⁸

3. A RÉGÉSZETI LELETEK

Jelentős változás a szarmata leletanyagban a dák háborúk utáni helyzethez képest a II. század közepén vagy végén mutatható ki. Az új leletanyag jelentkezését a markomann–szarmata háborúk eseményeihez, elsősorban az újabb szarmata hullám érkezéséhez kapcsolhatjuk (**242. kép**). Ez az ún. szentes–nagyhegyi vagy szarmata csatos kör.⁸⁸⁹ A lelőhelyek száma – mint arra feljebb már kitértünk – ugrásszerűen megnőtt, ami egyértelműen bizonyítja egy új szarmata hullám érkezését a Kárpát-medencébe. Hogy az új népesség honnan indult, és a szarmaták mely csoportja volt, azt további adatok híján nehéz eldönteni. Bár a rájuk vonatkozó utalás a forrásokban bizonytalan, nyilván közöttük vannak már az alánok, amit elsősorban a Britanniába átvitt kontingenssel kapcsolatos ismereteink (a felbukkanó sárkányos hadijelvény, az Artur király legenda és a Nart eposz kapcsolatai) bizonyítanak (**94. kép 2., 243. kép**).⁸⁹⁰

Ahhoz, hogy a bevándorlók kiinduló területét lokalizálni tudjuk, tekintsük át előbb a korszak „vezérleleteit”, az ún. szarmata csatokat (**244–245. kép**). Ezeket elsőként Párducz Mihály különítette el, majd Vaday Andrea és Kulcsár Valéria gyűjtötte össze és értékelte.⁸⁹¹ A szarmata csatok rendszerint garnitúráként

⁸⁸⁶ BENE–ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2016. 745.

⁸⁸⁷ DIO LXXI.13.1. és LXXI.16. 2., ALFÖLDI 1940. 144–145.

⁸⁸⁸ A közelmúltban felvetődött annak lehetősége, hogy az új provinciák kiépítése nem feltétlenül Marcus halála miatt maradt volna abba, hanem gazdasági megfontolásból: ti. a protektorátus intézménye, melynek keretébe foglalták volna a két barbár területet, jóval rentábilisabb lett volna (LÓPEZ SÁNCHEZ 2007. 91–92. – további irodalommal).

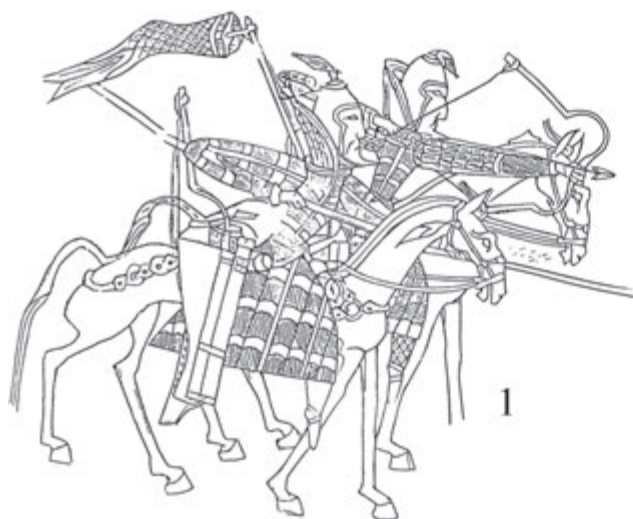
⁸⁸⁹ Valójában a szentes–nagyhegyi névhasználat nem szerencsés, mert épp a névadó leletgyűjtést későbbre kell kelteznünk – ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997. 155.

⁸⁹⁰ Az alánok jelenlétére vonatkozóan hivatkoznunk kell itt a III.2.2. fejezetünkben már értékelt dunaharaszti aranylemezre (**213. kép**). A bizonytalanságokhoz lásd a II.6.3. fejezetet! A britanniai szarmaták és Artur király kapcsolatáról lásd a IV.4. fejezetet!

⁸⁹¹ PÁRDU CZ 1956., VADAY–KULCSÁR 1984. Az újabb feltárások során szép számmal kerültek elő hasonlóak, így lassan érik az idő egy újabb összefoglalásra.

242. kép
 • A Kárpát-medence barbárjainak elhelyezkedése a II. század végén – III. század elején

243. kép • 1: Sárkányos hadijelvény az orlati (Szamarkand mellett) karcolt díszű csontlemezen (részlet – A.M. Szavin rajza), 2: A rómaiak átvették a sárkányos zászló használatát a szarmatáktól: bronz sárkányfej a niederbieberi táborból (KEMKES–SHEUERBRANDT 1997. Abb. 56. alapján), 3: Sárkányos zászlós, feltehetőleg alán harcos a chesteryi kővön (Britannia) (WRIGHT–RICHMOND 1955. Pl. XXXIV. alapján), 4: Galerius 297–298-as perzsák feletti győzelme után, 300 körül készült, Thessalonikiben álló diadalívének ÉNy-i pillérén, a DK-i oldalon látható az Adlocutio-reliefen jól kivehető két sárkányos standard (LAUBSCHNER 1975. Taf. 31: 1. alapján)

2

3

4

244. kép • A szarmata csatos viselet a II. század végére – III. század elejére jellemző az Alföldön 1: rekonstrukciós rajz (VADAY–KULCSÁR 1984. risz. 8. alapján), 2: rekonstrukció az MNM „Kelet és Nyugat határán. A magyar föld népeinek története Kr. e. 400 000–Kr. u. 804” c. állandó régészeti kiállításán a szerzők elképzelése szerint (ÓVÁRI ET AL. é.n. 151. alapján), 3–5, 7: szarmata csatok és szíjvégek Szódliget–Csörög 16. és 30. sírból (publikálatlan, TIM, Kulcsár V. ásatása; Szászvári Linda felvétele), 6: szarmata csat Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya 172. sírból (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása; Boros György felvétele)

tűnnek fel: egy nagyobb övcsat és a hozzá tartozó szíjvég, valamint a lábbeli egy-egy kisebb csatja és szíjvége. Olykor – de csak ritka kivételként – kicsi tüskés sarkantyú egészíti ki, amelynek szíjazatát Y alakú veret osztja három részre. A csatok pántja és a szíjvégek keskenyek és igen hosszúak.

A leletanyag párhuzamait megtaláljuk mind a római, mind a keleti szarmata viseletben (148. kép).⁸⁹² A problémát az jelenti, hogy a szóban forgó analógiák egyike sem tökéletes, inkább a tárgyak szerkezete és technikája (facettálás), általános jellege az, ami az alföldi példányokra emlékeztet. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a szarmata csatos viselet tömeges megjelenése arra az időre tehető, amikor komolyabb új bevándorló hullámmal számolunk keletről.

Arra egyelőre nem tudunk egzakt választ adni, hogy az új foglalkók pontosan melyik vidékről érkeztek. Ahhoz, hogy tiszta képet nyerjünk a szarmata mozgásokról, fel kellene térképeznünk a lehető legtöbb új tárgy keleti kapcsolatait. A markomann háborúk után megjelenő ún. dudoros vagy gömbös gyűrűk (218. kép 2., 5.)⁸⁹³ párhuzamai a Donnál csak ritkán jelentkeznek, annál gyakoribbak a Kubánnál és a Kaukázusban, valamint a Krímben. Öntőmintákat is ismerünk Olbiából és Chersonésosból.⁸⁹⁴ Ezek a párhuzamok azért is figyelemre méltóak, mert az amulettek a hitvilághoz szorosan kötődő tárgyak közé tartoznak. Ennek ellenére módszeres térképezésük és sztyepei párhuzamaik felkutatása még várat magára.

⁸⁹² VADAY–KULCSÁR 1984.

⁸⁹³ ISTVÁNOVITS 1990. 102. 7. kép (alföldi elterjedési térképükkel), ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011a. 83.

⁸⁹⁴ ZAHAROV 2000. 36., lásd még ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011., valamint a III.2.2. fejezetben.

245. kép • Szarmata csatos temetkezés:
Nyíregyháza–Felsősima, Gyebrás-tanya
26. sír (publikálatlan, JAM,
Istvánovits E. ásatása)

Több alföldi lelet is azt a feltevést támasztja alá, hogy a markomann háborúk idején vagy közvetlenül utánuk érkező szarmata népességnek legalábbis egy része, és talán épp a szarmata csatos réteg, az Alsó-Don vidékéről jött. Az ún. Azov–Hévízgyörk–Vizedpuszta kört Kulcsár Valéria mutatta ki.⁸⁹⁵ E csoport sírjaiban hasonlóan felszerelt fegyveres harcosokat temettek el jellegzetes lószerszám-elemekkel (pecék nélküli csat, félgömb alakú ezüstgyöngyök), kardjukon féldrágakőből készített kardgombbal. A körhöz import üvegedények társulnak (148. kép). Sz.I. Bezuglov a kor jól és egységesen felszerelt fegyveres arisztokráciájával azonosította ezeket a temetkezéseket, amelyeknek a II. század második felében – III. század első felében két földrajzi régióban figyelhető meg a koncentrációja: a Dél-Urálban és a Don-delta vidékén.⁸⁹⁶

⁸⁹⁵ KULCSÁR 1998A.

⁸⁹⁶ BEZUGLOV 1997. 137–138.

246. kép • Az ún. Hévízgyörk–Vizesdpuszta csoport lelőhelyei. 1: Óbesenyő/Dudești Vechi, 2: Galgahévíz 2. sír, 3: Geszteréd A. sír, 4: Hatvan, 5: Hévízgyörk 28. sír, 6: Hortobágy–Poroshát II/10. sír, 7: Isaszeg, 8: Vizesdpuszta 1., 2., 4. sír (KULCSÁR 1998A. 77–78. 5. kép alapján)

Hévízgyörkön és Vizesdpusztán szarmata csatos garnitúra került elő, az azoviban egy facettált kiképzésű – azaz az ún. szarmata csatos garnitúrákhoz hasonló – szíjvég.⁸⁹⁷ Az említett alföldi temetkezések köréhez további lelőhelyek kapcsolódnak, amelyek rítusa (az általánostól elütő É–D-i tájolás, halom), a fegyver- és lószerszám-melléklet, valamint a keletkezésük (II. század vége – III. század eleje) arra utal, hogy azonos körbe sorolhatók és végső soron az Alsó-Don-vidékről hozzánk bevándorlók leletanyagával azonosíthatók. Az ún. Hévízgyörk–Vizesdpuszta csoport lelőhelyeinek térképre vetítése – elsősorban az alföldi Sarmatia északi határvonalán telepedtek

meg, a jövődöbéli Csörsz-árok⁸⁹⁸ mentén – azt sugallja, hogy hordozói esetleg határvédelmi szerepet láthattak el (**246. kép**). Lovasalakulataik nagy, nehéz kétélű kardokkal, lándzsákkal voltak felszerelve. Hasonló fegyverzete lehetett annak a 8000 lovasnak, akiket a 175-ös békekötés alkalmával a szarmaták Marcus császárnak szolgáltattak ki.⁸⁹⁹ A Hévízgyörkön eltemetett fegyveres harcos felszerelésében egyébként – a frissen keletről hozott tárgyakon túl – több germán darab előfordult: egy kettős peckű csat (Doppeldornschnalle), egy, a Przeworsk kultúrára jellemző ún. Einsprossenfibel (Almgren 129) és ugyancsak Przeworsk típusú dárdahégyek, amelyek jelezhetik, hogy végső tulajdonosuk a háborúban germánokkal együtt harcolt (**247. kép**).⁹⁰⁰

Számos egyéb – rítusban és leletanyagban megfigyelhető – innováció tűnik fel a nagy háborúk után. A korábbi előzmények folytatásaként ekkor széles körben elterjed a sírok körülárkolásának szokása (**207. és 248. kép**), és ezzel szoros kapcsolatban a halomemelés hagyománya (**249. kép**). Megjelennek az általános D–É-i tájolástól eltérő K–Ny-i és É–D-i temetkezések.

Ez idő tájt válik tömegessé és éli virágkorát az a – már korábban jelentkező – divat, amelynek jegyében számtalan gyönggyel díszítik a ruha alját (**250–252. kép**). A szokás ebben a formájában az al-Duna-vidéki Budzsaki sztyeppe sírjaiban figyelhető meg.⁹⁰¹ Maguknak a gyöngyöknek az előállítására vonatkozóan is vannak adataink. Sajátos módon nem a Barbaricum területéről, hanem a daciai Tibiscumból, ahol egy

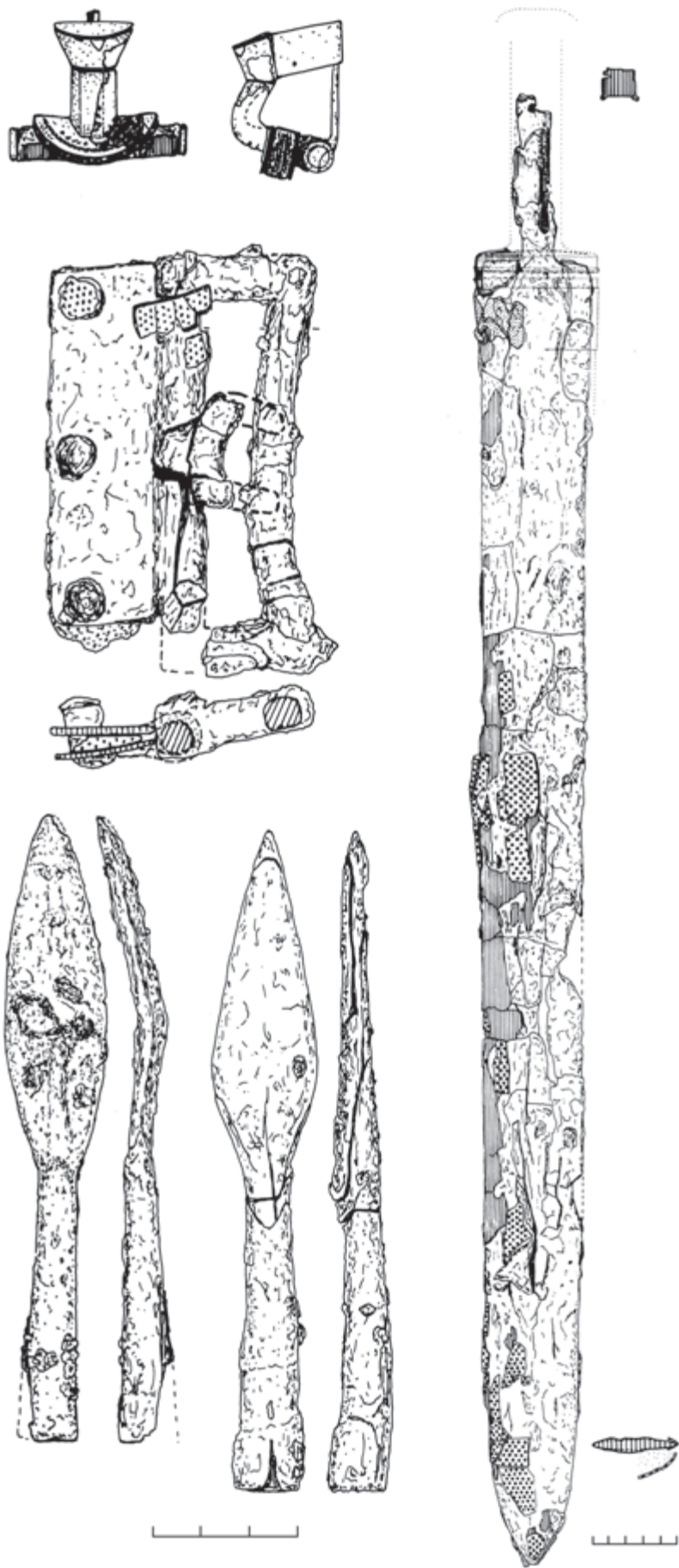
⁸⁹⁷ BEZUGLOV 1997. risz. 2: 16., 17.

⁸⁹⁸ A Csörsz-árok (lásd később a III.5.5. fejezetet) funkciójában és kronológiájában bizonytalanok vagyunk, de az kétségtelen, hogy ezen a szakaszon többé-kevésbé a szarmaták és germánok határvidékén húzódott (azzal a figyelembe veendő szemponttal, hogy ezek között a csoportok között a határ elmosódott volt, semmi esetre sem a római limesre emlékeztető).

⁸⁹⁹ És akiknek besorozása alighanem ugyancsak összefüggésbe hozható Marcus Aurelius fentebb említett törekvésével, hogy a szarmatákat kiirtva új telepességgel hozza létre Sarmatia provinciát az Alföldön (ALFÖLDI 1942. 198.).

⁹⁰⁰ KULCSÁR 1998A. 75., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003B. 232–234.

⁹⁰¹ Pl. Holmszkoje 22., 24. sír – GUDKOVA–FOKEJEV 1984. 17–19., 21., 29.

247. kép • A hévízgyörki harcos kardja és germán jellegű leletei: kettős peckű (gabelförmige) csat, ún. Einsprossenfibel, dárdahegyek (DINNYÉS 1991. 12. kép 1., 13. kép 2., 14. kép 15–16., 16. kép 9. alapján)

248. kép • Kőrárkos szarmata temető
Nyíregyháza–Nagy-lapason
(M3 179. lelőhely)
(Balázs Attila felvétele)

gyöngykészítő műhely kezdte meg működését a II. század első felében, és ahol a gyártás a markomann háborúk után lendült fel (202. kép).⁹⁰²

Kimutatható egy férfisír csoport, amelynek jellemzője, hogy az edénymelléklet nem a Kárpát-medencei szarmatáknál szokásos helyre, a lábhoz került, hanem a fej mellé. E csoport tagjai gyakran fegyveresek. Körükben gyakori az általánostól eltérő tájolás: Szeged környékén koncentrálnak a Ny–K-i fektetésűek, míg a D–É-i, illetve az É–D-i sírok koncentrációja a Felső-Tisza-vidéken mutatható ki. Ez utóbbi társaság legközelebbi párhuzamait a Fekete-tenger északnyugati partvidékén fedezhetjük fel, ahol A.V. Szimonyenko a roxolánokkal azonosította azt a népeiséget, amelynek halottait fejjel észak felé helyezték a sírba, és az edények a fej, illetve medence mellett kerülnek elő.⁹⁰³

Láthattuk tehát, hogy a markomann háborúk idején vagy azt követően a sztyeppei bevándorlás nem egy területről indult ki, és valószínűleg több kisebb népcsoport bejövételéről/beszivárgásáról van szó.

⁹⁰² BENEÁ 1995., BENEÁ 1997., BENEÁ 2004.

⁹⁰³ KULCSÁR 1998. 68., SZIMONYENKO 1991.

249. kép

- Szarmata sírhalmok
- 1: az isaszegi erdőben (Jankovich-Bésán Dénes felvétele),
- 2: Galgahévízen (a szerzők felvétele)

Köztük vannak a Don deltájában ismert elit lovas harcos réteg képviselői, a Krím-félsziget és a Pontus-vidék északnyugati részének (Budzsak) lakói, akiknek Kárpát-medencei megjelenése a nagy háborút előidéző okokkal hozható talán összefüggésbe.

A II. század végétől tűnik fel a szarmata területen a tömeges római import: fibulák, terra sigillaták, tükrök stb. Hatalmas tömegű ezüstdenar beáramlása érzékelhető. A fibulák között első helyen említhetők a szarmata (vagy alföldi) típusú számszerjfibulák⁹⁰⁴ és az emailos darabok (241., 253., 254. kép). Mint utaltunk rá, minden bizonnyal tömegével érkeztek a tarka-barka üveggyöngyök. Mindezek a tárgyak nagyban elősegítik a szarmaták e korszakbeli leletegyütteseinek keltezését. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ez épp a legnagyobb mennyiségű barbaricum római tárgyra, a pénzekre nem vonatkozatható.

⁹⁰⁴ Az újabb kutatások a germánokhoz kötik a típus eredetét, és a tiszaföldvári öntőmintáról megállapítják, hogy abból térdfibulát lehetett önteni, nem pedig ún. szarmata típusú számszerjfibulát (COCIȘ-BĂRCĂ 2013.). (Valójában Vaday A. az öntőmintát eleve térdfibulaként határozta meg: VADAY 2005.18. kép 1.). A számszerjfibula típus módszeres, nagy területet átfogó gyűjtése és keltezése híján (itt elsősorban az alföldi szarmata terület anyaga hiányzik) az eredet kérdésében ma még nehéz állást foglalnunk. Ez annál is inkább így van, mert öntőmintát is említhetünk Ecserről (254. kép 1.). Inkább gyanakodhatunk egy általános divatra, melyhez magukat a tárgyakat helyben készíthették.

250. kép

- II. század végi – III. század elejei Kárpát-medencei szarmata nő és férfi viseletrekonstrukciója az MNM „Kelet és Nyugat határán. A magyar föld népeinek története Kr. e. 400 000–Kr. u. 804” c. állandó régészeti kiállításán a szerzők elképzelése szerint (HENDZSEL ET AL. 2008. Fig. 3: 3. és 3: 5. alapján)

Az Antoninus-kor jó minőségű ezüstjei még V. századi temetkezésekben is előfordulnak. A sarmatai kincsleletek zöme – sajátos módon – nem a háború idején, hanem annál később, a 190-es évek első felében záródik. Ez a tény óvatosságra int a keltezés tekintetében.

A római-szarmata kereskedelem kutatásának egyik neuralgikus pontja Dacia szerepe. A szakemberek kezdettől fogva elsősorban a pannoniai kapcsolatokra koncentráltak. A már említett daciai gyöngyimport és az előző fejezetben tárgyalt erdélyi vasbehozatal lehetősége figyelmeztet egy elhanyagolt, ám fontos kutatási irányra.

Természetesen nem csupán kereskedelemmel kerültek római tárgyak a szarmatákhoz. Zsákmány lehetett például egy tiszavasvári sírból származó auxiliáris katonai övgarnitúra (255. kép), amely egyúttal egy pillanatra fellebbenti a függönyt a szarmata harcos intim magánéletéről, aki hadizsákmányát kedvesének adhatta át – a vereteket egy nő övére

- 251. kép • II. század végi – III. század elejei Kárpát-medencei szarmata női lábbeli rekonstrukciója az MNM „Kelet és Nyugat határán. A magyar föld népeinek története Kr. e. 400 000–Kr. u. 804” c. állandó régészeti kiállításán a szerzők elképzelése szerint (ÓVÁRI ET AL. é.n. 143. alapján)

252. kép • A szarmata viseletre jellemző a nagy mennyiségű gyöngy megléte, amellyel a ruhát varrták ki. Színes üveg- és sokszögű karneolgyöngyök Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya 94. sírból (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása)

253. kép • Emailos fibula előkerülése, Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanya 71. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása)

254. kép • Ún. szarmata típusú számszeríjfibulák 1: agyag öntőminta Ecsér 7. lelőhely 4180. objektumból, 2: Üllő 5. lelőhely, 1362. objektum, 3: Üllő 5. lelőhely 6100. objektum (publikálatlan, Nagy Andrea ásatása, KM; Szászvári Linda felvétele)

255. kép • A Tiszavasvári–Városföldje, Jegyző tag 7. sírjában nyugvó nő textilövére gyöngyök közé applikálták egy auxiliáris katona övének vereteit (JAM; Boros György felvétele)

applikálták föl.⁹⁰⁵ A hadizsákmányok keltezése már kissé bonyolultabb. Nem tudjuk például, mikor kerülhetett barbár kézre az akasztói Victoria szobor (222. kép) vagy az orgoványi díszpáncél töredéke (223. kép).⁹⁰⁶

A Pannonia és Dacia közötti szarmata Barbaricum északi határán a meghatározó szomszéd népek germánok voltak: északnyugatról indulva előbb a kvádok, majd a Przeworsk kultúra zömében vandál hordozói Dacia határáig (242. kép). A germán–szarmata keveredés már a korábbi időszakról jól nyomon

⁹⁰⁵ ISTVÁNOVITS 1990. 85. 4. kép, V. tábla. Analóg gondolati háttérrel feltételezhetünk a Derecske–Morgó-tanyán 2012-ben feltárt, norppannoni fibulás fiatal lány esetében, akit ugyancsak római katonai övvel helyeztek sírba (Szolnoki László a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 2013. évi ülésén mutatta be). Vö. a III.2.1. fejezet 747. jegyzetével!

⁹⁰⁶ THOMAS 1972., THOMAS 1976.

256. kép • Germán (kvád) kerámia Vác–Csörögi rét lelőhelyről (publikálatlan, TIM, Kulcsár V. ásatása; Szászvári Linda felvétele)

követhető a kvád–szarmata határzónában.⁹⁰⁷ Ez utóbbira vonatkozóan idézhetjük a római szerzőket is, akik leírják, hogy „a sarmaták és a quadusok ... szomszédságuk, valamint szokásaik és fegyverzetük hasonlóságánál fogva jól megértették egymást...”⁹⁰⁸ A két nép szoros együttélését a II–III. századra keltezhető régészeti leletanyag igazolja. A Duna–Tisza köze északi sávjában, a Dunakanyar szomszédságában településeik mozaikosan helyezkednek el, a határ elmosódik. A germán, illetve szarmata jellegű kerámia összetétele arra utal, hogy a kvádok talán a mai Budapest északi határáig húzódtak le (256. kép).⁹⁰⁹

Ahogy azt már említettük, a II. század közepe után a szarmaták új szomszédai ÉK-en is a germánok lettek: nevezetesen a Przeworsk kultúra vandál hordozói (225. kép). A szarmata temetkezésekben megjelennek a germán – elsősorban Przeworsk – jellegű tárgyak: fibulák, csatok, edények, a jászberény–csegelaposi S alakú nyakláncapocs, a gelénesi pajzsos végződésű karperecpár stb., amelyek jelzik részben a kereskedelmi összeköttetést, részben a két nép keveredését.⁹¹⁰ Nem meglepő, hogy a szarmaták és germánok találkozási szférájában ezek száma magasabb (257–259. kép).

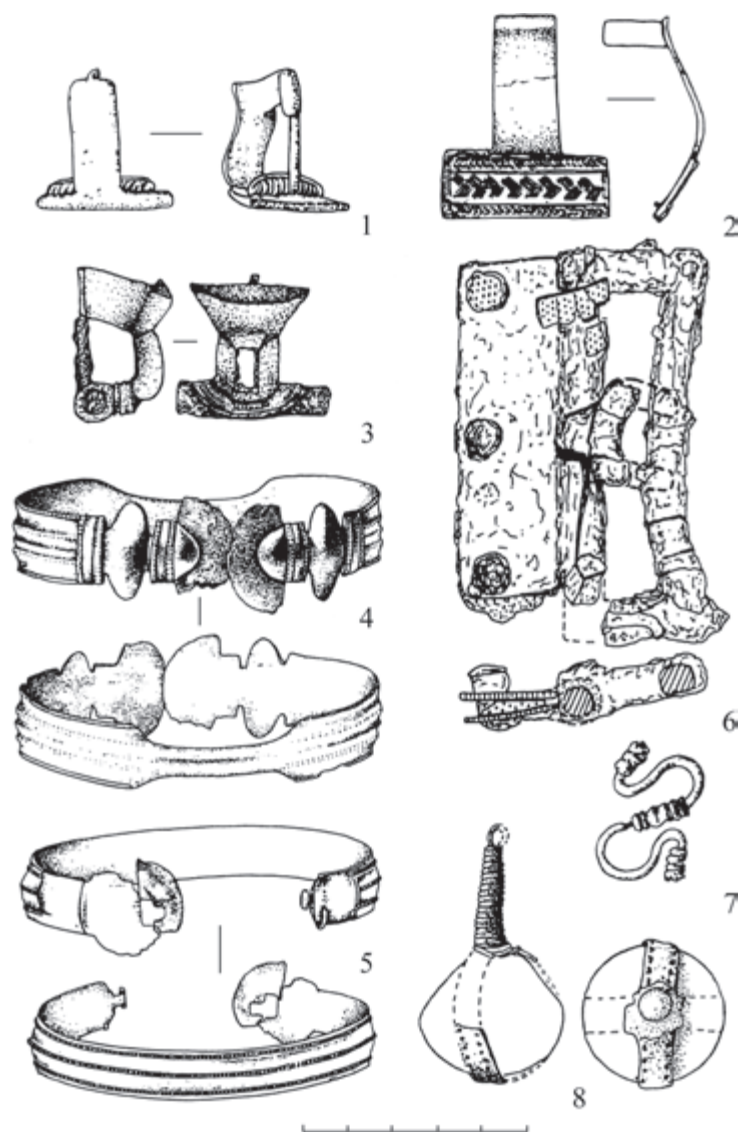
A germán tárgyak alföldi jelenléte szinkronba hozható a források alapján megállapítható egyértelmű tendenciával a nagy háború időszakában. Arról van szó, hogy a szarmaták gyakran germán szomszédaikkal vállvetve törtek rá a birodalomra. Marcus Aurelius hadpolitikájában jól nyomon követhető az a törekvés, hogy az egyes barbár népeket – itt elsősorban a markomannok, a kvádok és a szarmaták kerülnek szóba – szétválassza egymástól és külön-külön győzze le és pacifikálja őket. Ennek megfelelően a békefeltételeik is

⁹⁰⁷ KULCSÁR 1997. Nemrégiben az is felmerült, hogy ez az összeolvadás olyannyira intenzív lehetett, hogy a kvádok királyai, a Tudrusok régi dinasztiáját Tacitus szerint (Germ. 42.) követő „idegen uralkodók” a szarmaták közül kerültek ki, és a 140-ben kibocsátott REX QUADIS DATUS feliratos érmék (224. kép) egyenesen egy szváb-szarmata királyt ábrázolnának (LÓPEZ SÁNCHEZ 2007. 102–103.).

⁹⁰⁸ AMMIAN. 17.12.

⁹⁰⁹ KULCSÁR 1997., KULCSÁR 1997A.

⁹¹⁰ VADAY 1980., VADAY 1987., VADAY 1989. 236. kat. 34., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994A., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2000., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003B.

257. kép • II–III. századi germán leletek szarmata sírokból 1: Almgren 151 típusú T-fibula Kenderesről (VADAY 1989. Taf. 43: 3. alapján), 2: Almgren 151 típusú T-fibula Szolnok–Szandáról (VADAY 1989. Taf. 101: 1. alapján), 3: Almgren 129 típusú ún. Einsprossenfibel Tiszavasváriból (ISTVÁNOVITS 1990. 2. kép 1. alapján), 4–5: pajzsos végződésű karperecpár Veresegyházról (MESTERHÁZY 1986. Abb. 4. alapján), 6: kettős peckú csat Hévízgyörkről (DINNYÉS 1991. 13. kép 2. alapján), 7: S alakú nyakláncapocs Jászberény–Csegelaposról (VADAY 1989. Taf. 34: 3. alapján), 8: pántolt gömbcsüngő Törökszentmiklósról (VADAY 1989. Taf. 131: 6. alapján)

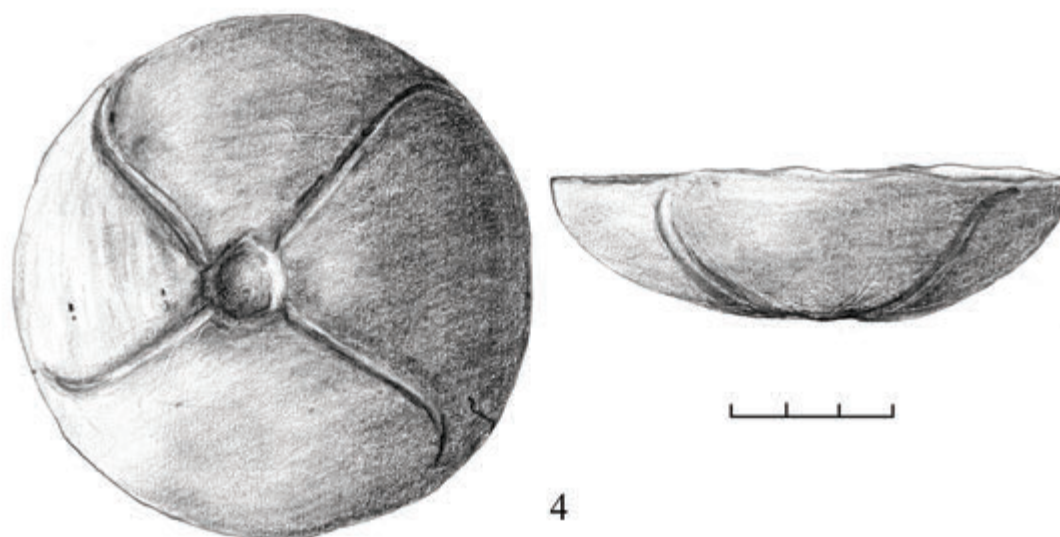
eltérőek.⁹¹¹ Kérdés, hogy a germánokhoz, illetve szarmatákhoz érkező római export alapvetően eltérő összetételében is – a terra sigillaták más-más típusai, a bronz- és ezüstedények mennyisége – (más okok mellett) ennek vetületét láthatjuk-e.

Míg a szarmata sírleletek között jól kitapintható a Przeworsk szomszédtság hatása, meglepő módon a szarmata telepeken csak ritkán találunk erre utaló tárgyakat, ahogyan a vandál terület teljes leletanyagában is legfeljebb elvétve fedezhetünk fel szarmata nyomokat. A Felső-Tisza-vidéken a kevert dák-germán leletanyag – amelynek vezérleletei Csengersima és Beregsurány lelőhelyek korai rétegéből kerülnek ki – hatása a szomszédos szarmatákra elhanyagolható.⁹¹² A távolabbi szomszédokkal, a kárpáti kurgánok műveltségének etnikailag erősen vitatott, valószínűleg dák lakosságával egyelőre ugyancsak nem sikerült semmiféle kontaktust kimutatnunk annak ellenére, hogy szállásterületüket a nemrégiben Csengersima határában előkerült, feltételesen ehhez a kultúrkörhöz sorolható, ámde leletanyagában erőteljesen germán jellegű temetkezés alapján nyugati irányban kiterjeszthetjük (227. kép).⁹¹³

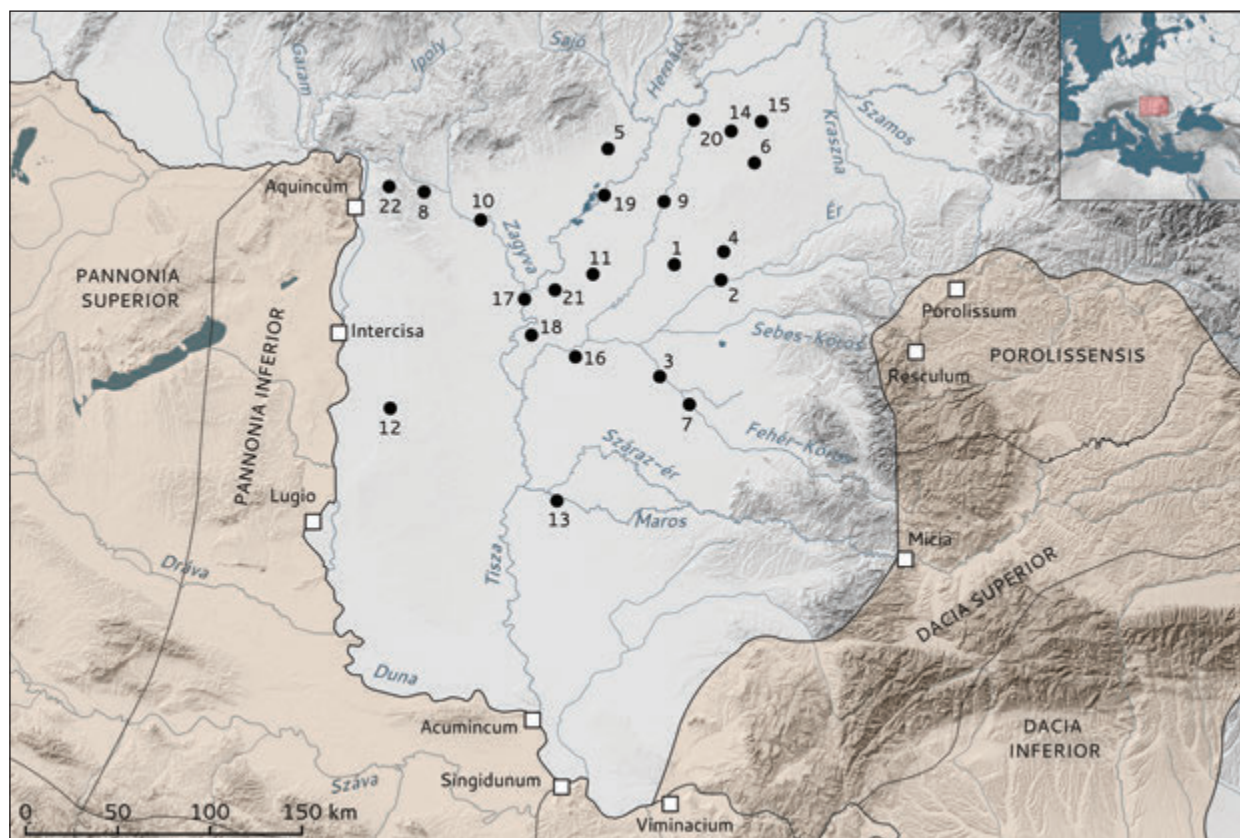
⁹¹¹ Cassius Dio adatainak értékelését lásd ALFÖLDI 1942. 200.

⁹¹² ISTVÁNOVITS 1993a., ISTVÁNOVITS 1997., ISTVÁNOVITS 2004., GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009. 45–66.

⁹¹³ RUSZANOVA 1993. 179–181. A csengersimai 2009-es publikálatlan ásatásra vonatkozó adatokat Jakab Attilának (Nyíregyháza) köszönjük! Ez a leletanyag (is) egyértelműen igen erős germán és római kapcsolatokra utal.

258. kép • Germán jellegű tárgyak szarmata környezetből 1: Tiszavasvári–Városföldje, Jegyző-tag 7. sír (ISTVÁNOVITS 1990. II. tábla 1.), 2: Nyíregyháza–Császárszállás, Halomi-dűlő 23. sír (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásátása), 3: Tiszavasvári–Városföldje, Jegyző-tag 37. sír (ISTVÁNOVITS 1990. XXV. tábla 1.), 4: Monor–Berek (KULCSÁR 2003. 3. kép 2. alapján)

259. kép • A szarmata lelőhelyeken talált Przeworsk leletek elterjedése (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2000. Fig. 1. alapján, kiegészítésekkel) 1: Báránd, 2: Berettyóújfalu–Herpály, 3: Békés–Vizesbánom, 4: Derecske (Szolnoki László szíves információja alapján), 5: Gelej, 6: Geszteréd, 7: Gyulavári, 8: Hévízgyörk, 9: Hortobágy, 10: Jászberény–Csegelapos, 11: Kenderes, 12: Kiskőrös, 13: Kiszombor, 14: Nyíregyháza–Felsősimona, Gyebrás-tanya (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), 15: Nyíregyháza–Oros, Auchan (publikálatlan, JAM, Istvánovits E. ásatása), 16: Szarvas–Lómer halom, 17: Szolnok–Szanda, 18: Tiszaföldvár, 19: Tiszafüred, 20: Tiszavasvári, 21: Törökszentmiklós, 22: Veregyház

Míg a kvád szomszédságról elsősorban a teleptelek tudósítanak, addig a Przeworsk szomszédokkal való kapcsolatáról főként a szarmata sírleletek alapján sikerült némi fogalmat alkotnunk. Az is világos, hogy a kölcsönhatások a kontaktzónában sokkal erősebbek, mint a szállásterület központjában. Az azonban ma még kérdés, hogy voltaképpen hol húzódott a szarmata terület határa, ha egyáltalán beszélhetünk ebben az esetben valamiféle meghúzható határról. ÉK-en Nagykárolyból ismerünk egy szarmata csatot. Az egyetlen szórvány darab felbukkanása véletlennek tűnhetne, ha az utóbbi évtizedek romániai kutatása nem hozna felszínre mind több szarmata jellegű telepanyagot.⁹¹⁴

A nagy háború gyökeres változást idézett elő a Kárpát-medencei Barbaricum etnikai összetételében, ami egyúttal megváltoztatta a barbár–római kapcsolatokat is. A germán előretörés, a római hadsereg barbarizálódása előrevetíti a birodalom hanyatlását. Marcus Aurelius személyében távozott az utolsó római császár, akinek volt egy – hamvába holt – koncepciózus megoldási javaslata a dunai provinciák katonai és politikai helyzetének hosszú távú rendezésére. Az alföldi szarmaták sorsát ettől kezdve legalább annyira meghatározta a germán szomszédság, mint a római.

⁹¹⁴ Ld. a 841. jegyzetet!

4. A MARKOMANN HÁBORÚKTÓL DACIA FELADÁSÁIG

1. A MARKOMANN HÁBORÚK UTÁN

A II. század legvégének – III. század elejének eseményeiről viszonylag keveset tudunk. Ettől az időszaktól kezdve a történések mind nehezebben követhetők nyomon. Ennek oka részben a leletanyag keltezésének nehézsége (ezen belül is a legkevésbé talán épp a III. századi anyagot sikerült körülhatárolnunk), másrészt az írott források hallgatása. Ez utóbbi nem meglepő, ha figyelembe vesszük a III. századi „világválságot”, amelynek egyik jelensége, hogy a 235 és 284 között eltelt fél évszázad alatt a császárlistán 70 név szerepel.⁹¹⁵ A római szerzők ennek megfelelően inkább a bel-, mint a külpolitika eseményeivel voltak elfoglalva.

Tény, hogy a markomann–szarmata háborúk utáni időszak viszonylagos békét hozott a Kárpát-medencébe. Köszönhető volt ez részben a béketárgyalásoknak (elsősorban talán a tömeges betelepítéseknek a provinciákba), amelyek – úgy tűnik – meghozták gyümölcsüket, részben annak, hogy ismét katonai átszervezések folytak a szarmatákkal szemben húzódo limesen. Az egyetlen adat, mely alapján a kutatás némi feszültséget feltételezett a szarmaták és a Birodalom közt, a II. század legvégére keltezhető érmékkel záródó kincsleletek sorozata az Alföldön.⁹¹⁶ A legújabb e kérdéssel foglalkozó tanulmány 16 olyan kincsleletről tud, melynek záróvereje Commodus uralkodásának végére, illetve Septimius Severus uralkodásának kezdetére datálható (260. kép).⁹¹⁷ Egyet kell értenünk Vida Istvánnal, aki felhívta a figyelmet arra, hogy egyfelől e kincsleletek datálásával óvatosan kell bánnunk, hiszen a jó minőségű, II. század végi denarok a Barbaricum területén még a IV–V. századi síroknak is rendszeres mellékletei. E leletgyűttesek összetétele és az a tény, hogy a római denarok a 190-es évek elején a szarmatákhoz jól kitapinthatóan nem jutnak el tömegesen, Vida István szerint arra utal, hogy egyszeri nagy mennyiségű pénzkiáramlással kell számolnunk. Ennek oka pedig a Septimius Severus uralomra kerülésekor kitört belháború, amelynek a császár a pannoniai hadseregre támaszkodva kívánt véget vetni: kivonta a csapatokat és a tartomány békéjének megőrzése érdekében mintegy „lefizette” a szarmatákat.⁹¹⁸

197 tavasza táján konszolidálódott a helyzet a Birodalomban. Ekkor a polgárháború (Clodius legyőzése) után Ti. Claudius Claudianus lett Pannonia Inferior helytartója. A Severus-kor fellendülést hozott Pannoniában, és a belpolitikai stabilitás valószínűleg meghatározta a határok nyugalma is. A limesen megindultak az építkezések, sőt talán az Olt menti limes is ekkor épült ki.⁹¹⁹ Új, a szarmaták ellen hatékony harcmodorral rendelkező keleti íjász csapatot helyeztek át a Duna mellé – gondolunk itt Ulcisia Castra új tábori őrségére, a cohors I milliaria nova Severiana Surorum sagittaria equitata (261–262. kép), a szírek ezres létszámú csapattestére, mely alighanem a szarmata limes északi szakaszán ahhoz hasonló funkciót látott el, mint az Intercisában állomásozó cohors I Aurelia Antonina milliaria Hemesenorum sagittaria equitata délen.⁹²⁰

⁹¹⁵ ALFÖLDI 1967., DEMANDT 2007., különösen 37., valamint ld. még a II.7.2. fejezetet!

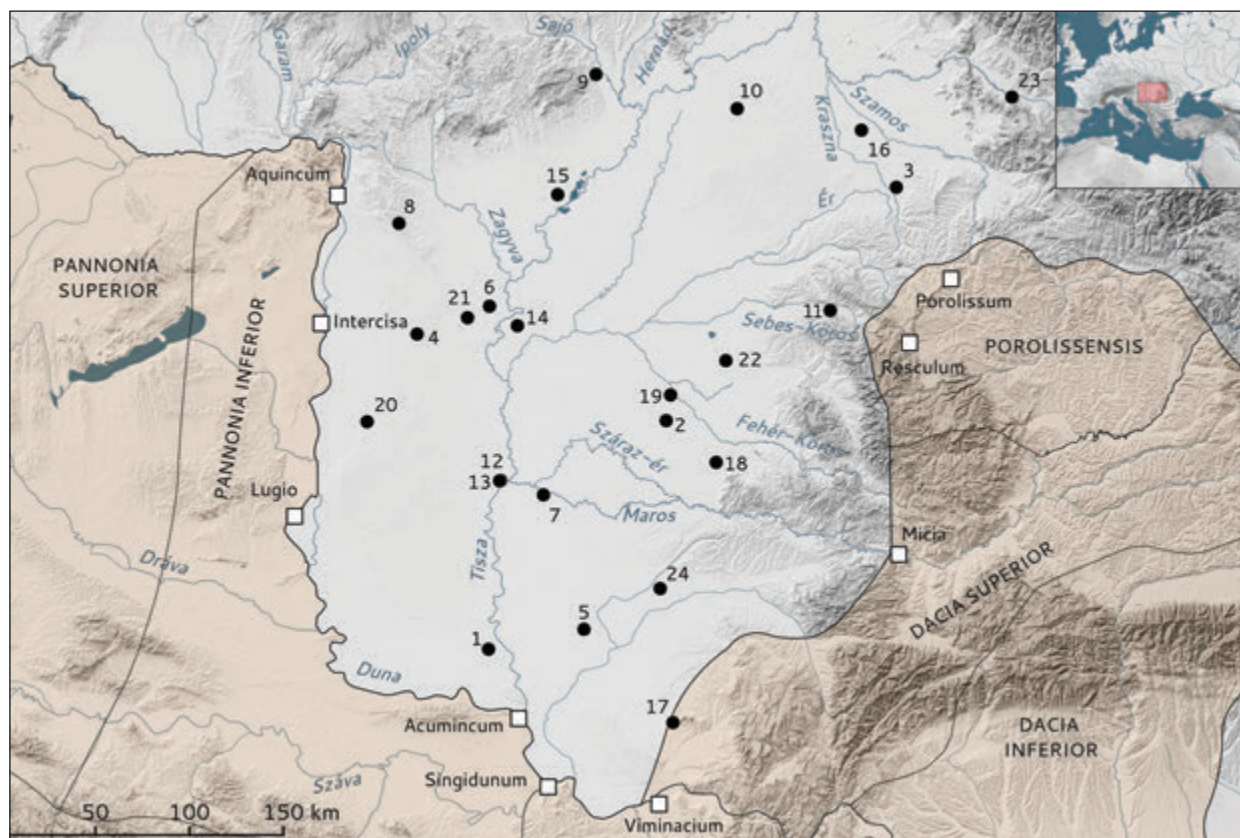
⁹¹⁶ BARKÓCZI 1957. 516. – további irodalommal, FITZ 1958. 165.

⁹¹⁷ VIDA 2009. Gyűjtését egy frissen Nyíregyháza határában előkerült szarmata településről származó, közel 100 darabos pénzgyűttessel bővíthetjük, mely Commodus verettel záródik (Jósa András Múzeum, Pintye Gábor ásatása, közzlése a feltáró és Toldi Zoltán tollából várható).

⁹¹⁸ VIDA 2009.

⁹¹⁹ ALFÖLDI 1942. 671., FITZ 1958. 166.

⁹²⁰ ALFÖLDI 1942. 671., MARÓTI 2003. 5., LÖRINCZ 2003. 29–30. Vö. HÉRÓDIAN. VI.7.8.: „Alexander pedig rengeteg maurust és nagyszámú íjászt vonultatva fel keletről és az osrhoeniek vidékéről, és azokat, akik a parthusok közül szökevényként vagy pénzzel rábírvva segéderőként követték, felkészítette, hogy a germánok ellen állítsa hadrendbe.” Héródianosz szerint a messziről támadó csapatok hatékonyabbak voltak a germánok ellen, akikkel nem volt szerencsés a rómaiaknak közelharcba keveredniük.

260. kép • Commodus uralkodásának végére, illetve Septimius Severus uralkodásának kezdetére datálható érmekkel záródó kincsletek a szarmata Barbaricumban (Vida 2009. alapján) 1: Csurog/Čurug, 2: Elek 3: Ghirişa/Magyargéres I., 4: Hetényegyháza, 5: Ittebe/Novi Itebej vagy Srpski Itebej, 6: Jászkarajenő, 7: Kiszombor, 8: Mende, 9: Miskolc, 10: Nyíregyháza, 11: Peştera Igrişa (Astileu/Esküllő), 12: Szeged–Alsótanya, Csorvai kapitányság, Kutyaménesi járás, 13: Szeged–Alsótanya, Királyhalmi kapitányság, Állami Csemegekert, 14: Tiszaföldvár–Ókincsemhegy szőlő, 15: Tiszánána, 16: Tyukod, 17: Versec/Vršac–Ludos-dűlő. Bizonytalanul sorolható ehhez a csoporthoz száma, területi elhelyezkedése vagy záróveretének keltezése alapján: 18: Erdőskerek/Caporal Alexa, 19: Gyula I., 20: Kecel, 21: Kocsér, 22: Nagyszalonta/Salonta, 23: Kistécső/Teceu Mic, 24: Temesvár/Timişoara

Barkóczi László fölvetette, hogy Septimius Severus pannoniai látogatásának (202) előzménye talán a barbárok elhúzódozó zavargása volt a Dunától keletre, amelyet a gótok váltottak ki keleti vándorlásukkal. Ebben az esetben a moldvai és Dnyeszter–Dnyeper közti hasonló korú pénzletek jeleznek az észak–déli irányú germán vándorlás útvonalát. Az ennek hatására elmozduló karpok nyomására a Kárpát-medence belsejében is feszültség keletkezett.⁹²¹ Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy a régészeti anyagban e folyamat lecsapódása nem igazán érzékelhető, az írott források alapján pedig nem támasztható alá egyértelműen a feltételezés. Ugyanakkor bizonyos, hogy a gót vándorlás a sztyeppei szarmata területek nyugati felét ebben az időszakban már mindenképpen érintette. A Kárpát-medencei és a sztyeppei szarmaták kapcsolata egészében homályos számunkra, a germánok elmozdulásának közvetlen hatását az alföldi szarmaták esetében ebben a korban még nem érzékeljük. A régészeti leletanyagban feltűnő germán hatások/elemek sokkal inkább a szomszédos (markomann, kvád, vandál) népekkel kialakított kapcsolatokat jelzik (257–259., 263. kép).⁹²²

A Septimius Severus halála utáni bizonytalanság tükröződött a külpolitikai állapotokon is. A barbárok 212–213 körül valószínűleg betörték a provinciába, mivel azonban 214-ből csak a germánok elleni

⁹²¹ BARKÓCZI 1957. 516–517.

⁹²² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2000., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003b.

261. kép • A szír íjászok íjának csontveretei, illetve lovassági kard csontfüggesztője Szentendre – Ulcisia Castra auxiliáris római táborából (MARÓTI 2008. 6. és 9. kép alapján)

262. kép • Lovas íjászt ábrázoló III. századi falfestmény Aquincum táborvárosából (AQUINCUM é.n. Abb. 29. alapján)

263. kép • Szarmata környezetben előkerült germán jellegű kerámia
1: Ecsér 7. lelőhely 5081. objektum, 2: Üllő 5. lelőhely 7095.
objektum (publikálatlan, KM, Kulcsár V. ásatása; Szászvári
Linda felvétele)

„Sirmiumba ment, mivel a szarmaták ellen készült háborút indítani...”⁹²⁹ A Historia Augustának ez az adata átvétel Héródianostól, aki azonban – ahogyan Kovács Péter fogalmazott – az eseményeket annyira összesűrítette, hogy „ezért vált a szarmata-dák háború kronológiája zavarossá”.⁹³⁰ Maximinus Thrax feltételezések

Caracalla-féle megtorló akcióról értesülünk,⁹²³ nem világos, hogy részt vettek-e a szarmaták a támadásban. Annyi bizonyos, hogy a pannoniai limesen a védelem komoly átszervezése továbbfolyt: útjavítási és katonai építkezések zajlottak Vindobonától Burgenae-ig az egész limes mentén, amelyek csak 218-ban szakadtak meg. Ebben az időszakban az észak-daciai limes újjáépítése is folyt.⁹²⁴

A III. századi események rekonstruálásában alapvetően már csak közvetett adatokra támaszkodhatunk. Az auctoradatok mind szegényesebbé válnak.⁹²⁵ Egy generációnyi időszak az, amikor nem halunk a szarmaták komolyabb támadásáról a Duna-vidéken, ami persze nem biztos, hogy teljes békét jelent. A börgöndi (záróveret: 228) és ercsi (záróveret: 231) érme-kincs alighanem már újabb szarmata betörésre utal. Héródianos szerint „az Itáliával határos és szomszédos illyr tartományok nem kis veszedelemben” voltak, ami a kvádok és szarmatákegyüttesmozgolódására utalhat.⁹²⁶ Nemrégiben egy 1810-ben Kisdém-pusztán talált – és azóta feledésbe merült – érme-kincs publikálása alapján felvetődött, hogy a barbár mozgolódások talán már korábban, 223 táján elkezdődtek.⁹²⁷

A 237-ben Maximinus Thrax által felvett Sarmaticus maximus jelző utalhat újabb mozgolódásra.⁹²⁸ A császárról tudjuk, hogy 236 és 238 között Sirmiumban tartózkodott.

⁹²³ MÓCSY-FITZ 1990. 42–43.

⁹²⁴ BARKÓCZI 1957. 518–519., MÓCSY-FITZ 1990. 43.

⁹²⁵ A 229 és 238 közti időszakra például az egyetlen – és meglehetősen megbízhatatlan – forrásunk Héródianos (Kovács 2007. 37.).

⁹²⁶ HÉRÓDIAN. VI.7.2., BARKÓCZI 1957. 522–523.

⁹²⁷ PROHÁSZKA 2005. 72. Ez esetben azonban komoly bizonytalansági tényező, hogy az egykori feljegyzésből rekonstruált 53 veret közül 7 meghatározhatatlan. Elképzelhető, hogy kissé későbbi érme is lehetett benne, és ezt a kincset is a 220-as évek végén – 230-as évek elején rejtették el.

⁹²⁸ Vö. pl. CIL III.3722 és 4630!

⁹²⁹ SHA Maxim. XIII.3.

⁹³⁰ KOVÁCS 2008. 9., 34.

szerint a pannoniai csapatok bevetésével 236 körül háborúzott valahol Dacia térségében a szarmatákkal és a szabad dákokkal. Valószínűbbnek tartható, de nem teljesen egyértelmű, hogy az alföldi jazigokról van szó, ugyanis az Al-Dunánál is kimutathatók harcokra utaló nyomok. Elképzelhető, hogy mindkét területen barbár betöréssel kell számolnunk.⁹³¹ 238-ban a császár talán ismét a szarmaták elleni hadjáratot vett tervbe, amely azonban nem valósult meg.⁹³² A mozgolódások hátterében már a gótok előretörését kell számításba vennünk, Maximinus Thrax 237–238-ban Héródianos szerint „azzal fenyegetőzött ugyanis..., hogy leigázza és kiirtja a barbár germán törzseket egészen az Ókeanosig.” A gótokról Petrus Patriciustól (frag. 8.) azt is tudjuk, hogy 238-tól kezdve már stipendiumot (évpénzt) kaptak a rómaiaktól.⁹³³ Ettől az időszaktól kezdve a forrásokban említett szarmata események helyszíne mindinkább bizonytalan. Olykor nehezen dönthető el, hogy egy-egy eseményt, betörést Daciától keletre vagy nyugatra kell-e elhelyeznünk. Máskor ez viszonylag egyértelmű: nem kétséges, hogy egy al-dunai történésről van szó 242-ben. III. Gordianus, aki nagy erővel egy perzsák elleni hadjáratra készülődött, arra kényszerült, hogy a Duna-vidéken maradjon, mivel ekkor a szarmaták, a gótok és az alánok betörték a Dunán át egészen Philippopolisig, és csak miután a császári csapatokkal szembetalálták magukat, vonultak vissza, csupán ezután indulhatott meg a perzsa expedíció.⁹³⁴

2. DACIA FELADÁSA

A III. századra a germán népek (elsősorban a gótok) északról délre vándorlásuk során megközelítettek az Észak-Pontust. Ennek hatására szarmata csoportok mozdultak el nyugatra és keletre egyaránt. Jelen esetben számunkra a nyugati irányú elmozdulás a lényeges, hisz alapvetően ez érinti a Kárpát-medence korabeli történetét. A gótok által meglökött Duna bal parti – dákokkal rokon – karpok keményen támadták szomszédaikat, köztük a roxolánokat.⁹³⁵ A sztyeppe legnyugatibb törzsei ismét megpróbálták behatolni a Kárpát-medencébe. A karpok támadásának időpontjára Erdély pénzforgalmának Philippus alatti „megrokkánása” utal. Daciában nagyjából egy olyan folyamat játszódhatott le, mint 130 évvel később, I. Valentinianus halála után Pannoniában.⁹³⁶

Dexippos adatait Zosimos őrizte meg arról, hogy Valerianus trónralépésekor, a balkáni hadjáratl párhuzamosan a markomannok dúlták – nyilván ismét – Nyugat-Pannoniát.⁹³⁷ Támadásuk Ravennaig ért el a pannoniai–itáliai út mentén.⁹³⁸ Ezúttal a szarmatákról hallgatnak a források, talán nem kapcsolódtak bele az eseményekbe. A 250-es években viszont folyamatosan számolhattak a rómaiak a szarmaták rablóhadjárataival. Erre utalnak a Drina völgyében talált kincsleletek is.⁹³⁹ 253 és 260 között Valerianus és Gallienus társ-császárok a hadsereget részben a perzsa fronton, illetve a kis-ázsiai kalózok ellen, részben a frankoktól dúlt

⁹³¹ MÓCSY–FITZ 1990. 44. – korábbi irodalommal. BARKÓCZI 1957. 523–524. szerint mivel az egyes csapattestek egy-egy nagyobb bevetés után császári jelzőt kaptak, és a Maximina jelzők a szarmata fronton sűrűsödnek, a harcok Kelet-Magyarországról indulhattak. Azonban a gótok Fekete-tengert elérő hódításai az Al-Dunánál is hadi helyzetet idéztek elő. Ez esetben a Dacia déli részén elrejtett, Gordianus érmékkal záródó kincsleletek az Olt-limes menti betörés bizonyítékai lennének. Szabó András ezzel ellentétben amellett érvelt, hogy kizárólag az alföldi szarmatákat érintették az események, akik ekkor az Alföldön dákokkal együtt éltek, ezért kapta a császár egy időben a Sarmaticus maximus és Dacicus maximus cognominát (SZABÓ 2013.).

⁹³² ALFÖLDI 1942. 671., MÓCSY–FITZ 1990. 44.

⁹³³ HÉRÓDIAN. VII.2.9., ALFÖLDI 1967. 315.

⁹³⁴ KULAKOVSKIJ 2003. 150.

⁹³⁵ ALFÖLDI 1940. 167.

⁹³⁶ ALFÖLDI 1943A. 18., BÓNA 1986A. 109. A pénzforgalom teljesen azért nem halt el, ez majd csak Aurelianus uralkodása idején következik be.

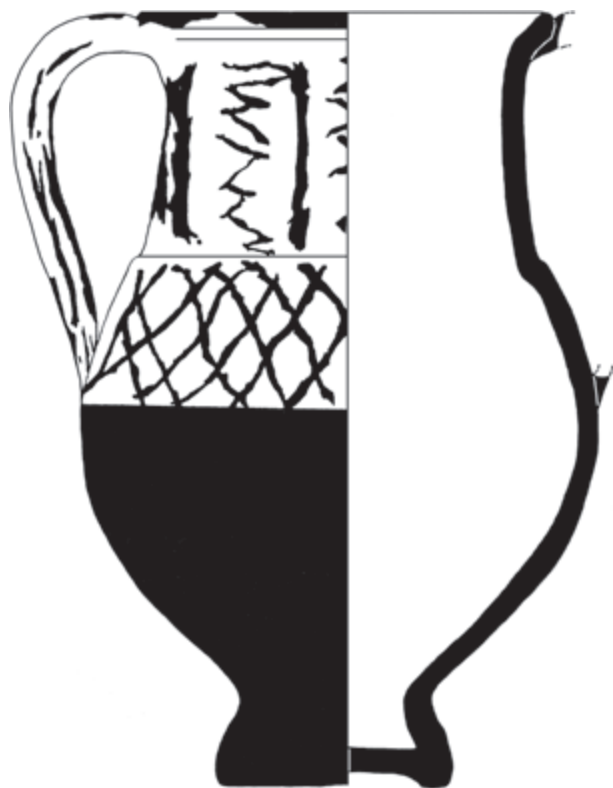
⁹³⁷ ZOSIM. I.29.2.

⁹³⁸ ALFÖLDI 1929. 162–163., 176., 180.

⁹³⁹ POPOVIĆ 1996. 154.

Gallia védelmére kénytelenek bevetni, meggyengítve ezzel a dunai provinciák határait. A szarmaták kihasználják a lehetőséget a zsákmányszerzésre. A veszedelmet érzékelő katonaság pedig 258-ban vagy 260-ban Ingenuust kikiáltotta ellencsászárrá. Ingenuusról a Historia Augusta szerzője úgy vélekedik, hogy „*olyan valakit választottak császárrá, aki a fenyegető szarmata támadás idején erényeivel képes volt gyógyulást hozni a kimerült államnak.*”⁹⁴⁰ Birodalomszerte újabb és újabb usurpátorok léptek színre. „*Az állam sorsa hozta magával, hogy Gallienus idejében aki csak tehette, császár akart lenni.*”⁹⁴¹ A Duna-vidéken Ingenuus lázadását hamarosan újabb trónbitorló feltűnése követte. Az új ellencsászárról, Regalianusról a Historia Augusta szerzője még azt is tudni véli, hogy „*bátran háborúba bocsátkozott a szarmatákkal. A roxolánok kezdeményezésére – a hadsereg beleegyezésével – végül mégis megölték [ti. Regalianust]...*”⁹⁴²

Itt mindenképpen szükséges egy kis kitérőt tennünk. Az utóbb idézett forráshely alapján a magyarországi kutatók többsége arra az álláspontra helyezkedett, hogy Regalianus ellencsászár hadseregével együtt 260-ban Sirmium környékén egy nagy erejű roxolán támadásnak esett áldozatul. Az eseményekben az Alföldre frissen áttelepült roxolánok vettek volna részt.⁹⁴³ A forráshelyet azonban többen elvetik, mint a roxolánok Alföldre költözésének bizonyítékát, mivel Regalianus szarmaták feletti győzelmének helyhezkötése a Historia Augusta alapján nem egyértelmű. Néhány kutató ezt a helyet nem Pannoniában, hanem Moesiában (Scupi) keresi. Érvként merült fel továbbá, hogy a Historia Augustában egyetlen más hely sem utal a roxolánok Tisza-vidéki jelenlétére.⁹⁴⁴

Figyelembe kell vennünk, hogy a roxolánok első alföldi megjelenése már jóval korábbi időpontban felvethető, másfelől viszont nem felejtkezhetünk el arról a tényről sem, hogy a Kárpát-medencére vonatkozatható további forrásokból a roxolánok említése ugyancsak hiányzik. Egészen a hunok megjelenéséig gyakorlatilag jazigokról vagy szarmatákról értesülünk. Mindezek alapján a magyarországi kutatásban toposzként elterjedt nézet, amely szerint a roxolánok bevándorlását kifejezetten a 259–260-as eseményekhez kell kötnünk, beható felülvizsgálatra szorul. Ami pedig az események moesi lokalizálását illeti, valójában a Historia Augusta vonatkozó helye legalább annyira köthető Pannoniához, mint Moesiához. Ezt a szempontot tehát a roxolán-kérdés értékelésénél figyelmen kívül kell hagynunk.

264. kép • A 259–260-as eseményekkel összefüggésbe hozható balacei kincs besimított edénye (BÍRÓNÉ-PALÁGYI 1983. 5. kép alapján)

⁹⁴⁰ SHA Trig.Tyr. IX.1. Az Ingenuus trónra kerülése körüli vitákra ld. Kovács 2008. 39. – az irodalommal.

⁹⁴¹ SHA Trig.Tyr.X.1.

⁹⁴² SHA Trig.Tyr. X.2.

⁹⁴³ ALFÖLDI 1954. 73., BARKÓCZI 1957. 527–531. Barkóczy itt felveti azt is, hogy a CIL III.3228. számú sirmiumi feliratban a Dráva–Száva közén említett britanniai vexillatiót a roxolánok áttelepítése miatt vetik be. BARKÓCZI 1959., BARKÓCZI 1959A., HARMATTA 1950. 15–16., HARMATTA 1970. 55. Az események – a szarmata történet szempontjából kevésbé fontos – sorrendjét átértékelte FITZ 1966., aki valamennyi vonatkozó forráshelyet idézi.

⁹⁴⁴ KOVÁCS 2008. 41. – a vonatkozó irodalommal. A roxolánok alföldi foglalására ld. a III.2.1. fejezetet!

Visszatérve a 259–260-as eseményekre, annyi bizonyos, hogy Pannonia rendkívül súlyos helyzetbe került – nyilván részben a barbár betörések, részben a polgárháború miatt. Ezt bizonyítja legalábbis a korszakhoz köthető mintegy 30 kincs, közülük a legnagyobb a szalacsikai. A korábban ismert kincsleteket kiegészíthetjük a balácaival, ahol egy besimított edényben (264. kép) 86 darabos, 259. évvel záródó érmelelet került napvilágra. Újabban Biatorbágyon egy tűzvészben elpusztult villagazdaság feltárása során bukkantak két edényben egy-egy érmeleltre, amelyek közül az egyik záróveretei Gallienus 260-as antoninianusai. A délről észak felé behatoló barbárok útját az elpusztult települések (amilyen pl. Intercisa vagy Gorsium) és érmekincsek rajzolják ki egészen a Muráig.⁹⁴⁵ A limesnél és a tartomány belsejében egyaránt pusztulási rétegek jelzik a katasztrófát. A pusztítás mértéke talán még súlyosabb volt, mint a markomann-szarmata háborúké. Évekbe tellett, amíg a provincia magához tért.⁹⁴⁶

A helyzet a III. század második felében Pannoniában még nem, de a keletről mindinkább szorongatott Daciában végzetessé vált. Egyik feszült szituáció a másikat követte. A germánok mind erőteljesebb nyomást gyakoroltak a nehezen védhető tartományra.⁹⁴⁷ A provincia helyzete válságosra fordult. A pénzverés alapján lehet következtetni a feladás körüli eseményekre. Aurelianus 270-ben még DACIA FELIX feliratú érmeket veretett (265. kép), azaz szándékában állt megvédeni a provinciát a barbároktól. 271-ben sikerült is megvernie Erdélyben a nyugati gótokat, a győztes hadjárat után mégis föladta a provinciát. Ennek fő oka az volt, hogy időközben Palmyra elfoglalta Egyiptomot, a Birodalom éléstárát. Aurelianus tehát hiába űzte ki a gótokat Moesiából és Thraciából és hatolt be Daciába, hiába vívta meg győztes csatáját, melyben a gótok vezére, Cannabaudes is elesett, győzelmét Daciában nem tudta kihasználni. A dunai hadsereget ugyanis kénytelen volt bevetni Zenobia palmyrai királyné ellen Egyiptomban, máskülönben veszélybe került volna Róma gabonaellátása.⁹⁴⁸ A császár Daciát kiürítette és a területet magárahagyta.

265. kép • Aurelianus DACIA FELIX feliratos antoninianusa 270-ből (RIC 108.)

A Kárpát-medencei szarmaták életében ezek az események nyilvánvalóan gyökeres változást idéztek elő. Kelet felől új szomszédokkal kellett szembenéznük: Erdélybe benyomult a gótok nyugati csoportja (ún. erdőlakó, tervingi). Emellett számolnunk kell azzal is, hogy 260 körül a Pontus-vidék két jelentős városa – amelyek a szarmaták kereskedelmének legfőbb központjai közé tartoztak –, Tyras és Olbia ugyancsak a gótok kezére került.⁹⁴⁹

⁹⁴⁵ ALFÖLDI 1954. 72–73., RADNÓTI 1954. 496., FITZ 1966. 49., MÓCSY 1974. 40–41., MÓCSY–FITZ 1990. 45. – további irodalommal, ALBEKER–BÍRÓNÉ 1969/70., BÍRÓNÉ–PALÁGYI 1983., a biatorbágyi leletek: MIKLÓSITY SZÓKE 2009. A támadás nem csupán Pannoniát érthette. Legalábbis felvetődik annak valószínűsége, hogy Dacia is ki volt téve az Alföld felől érkező támadásnak. Erre utal a bihari részen Diosigon (Bihardiószeg) előkerült, 258–259-ben záródó érmekincs (IGNAT–BULZAN 1997. 488., 497.).

⁹⁴⁶ BARKÓCZI 1957. 527., FITZ 1982. 61., MÓCSY–FITZ 1990. 44–45.

⁹⁴⁷ BÓNA 1986A. 108–109.

⁹⁴⁸ ALFÖLDI 1929. 163., ALFÖLDI 1940. 172., ALFÖLDI 1943. 75–76., ALFÖLDI 1943A. 20.

⁹⁴⁹ HARMATTA 1950. 11., BÓNA 1986A. 108–109.

„Ugyanezen időben Aurelianus heves harcokat vívott a suebek és a szarmaták ellen, s fényes győzelmeket aratott”, illetve „viselte a ... Sarmaticus... nevezetet...”⁹⁵⁰ – tudjuk meg a Historia Augustából. Hogy ezt a nevet valóban megkapta, azt egy felirat támasztja alá, melyen ugyancsak Sarmaticusként szerepel.⁹⁵¹ Mindebből a szarmatákra vonatkozóan csupán annyit állapíthatunk meg, hogy Aurelianus legyőzte őket. Azonban még az sem egészen egyértelmű, hogy ez Pannoniában, illetve annak előterében történt-e vagy pl. az Al-Dunánál. Az előbbi valószínűsíti, hogy a szvébekkel együtt említik őket. Ezzel az adattal is óvatosan kell bánnunk, mert Dexippus egy meglehetősen részletes leírása alapján úgy tűnik, hogy Aurelianus valójában nem velük, hanem a vandálokkal harcolt. Ahogyan Zosimos alábbi helye esetében is a szkíták talán a vandálokkal azonosíthatók:⁹⁵² „Aurelianus, ahogy megerősítette a hatalmát, Rómából elindulva Aquileiába ment, majd onnan a két Pannoniába folytatta útját, mert megtudta, hogy ezeket megtámadták a szkíták. Hírvivőket küldött előre azzal a paranccsal, hogy a városokba gyűjtsék össze az élelmet, az állatokat és mindazt, ami csak az ellenségnek hasznára lehetne. Úgy vélte, hogy a barbárokat fenyegető éhínséget így még jobban növelheti. Ezek átkeltek a folyón [a Dunán] és egy eldöntetlen ütközetet vívtak Pannoniában. Az éjszaka eljövetele mindkét fél számára kétségessé tette a csata kimenetelét. Az éjszaka folyamán aztán a barbárok visszamentek, majd nappal békét kérő követeket küldtek.”⁹⁵³ Kovács Péter a pannoniai források értékelése során arra gondolt, hogy a szarmaták említése annyiban jogos, hogy a pannoniai vandál betöréshez „esetleg szarmaták is csatlakozhattak.”⁹⁵⁴ E zűrzavaros helyzet tisztázásában nem segít a Historia Augustában szereplő diadalmenet leírása sem, amely említést tesz a foglyok között a gótokról, alánokról, roxolánokról, szarmatákról, frankokról, szvébekről, vandálokról, germánokról.⁹⁵⁵

Tény, hogy Aurelianus császár Pannoniában tartózkodott és ott készült fel a barbár betörésre nem sokkal uralomra kerülése után. Kérdéses, mennyi fogadható el a korszak eseménytörténetével foglalkozó kutatók (Ludwig Schmidt, Alföldi András, Mócsy András) egymásra épülő rekonstrukciójából, amely szerint 270 nyarán a gepidák által korábbi lakhelyükről kiszorított vandálok támadásával kell számolnunk.⁹⁵⁶ E teória szerint a vandálok szövetségesei a szarmaták (és esetleg a szvébek) voltak. A hadszíntérre érkező Aurelianus döntő győzelme után megkötött béke értelmében 2000 katonát és kezeseket adtak a barbárok, és ekkor vette fel a császár a Sarmaticus címet.⁹⁵⁷ Elgondolkodtató, hogy amennyiben valóban a vandálok körében kezdődött a zavargás, a császár címei között – Gothicus, Sarmaticus, Armenicus, Parthicus, Adiabenicus⁹⁵⁸ – miért nem szerepel a Germanicus is.

További gondot jelent, hogy egyre kevésbé tartható az az egyetlen forrásra⁹⁵⁹ támaszkodó, régészeti leletekkel pedig nem igazolható elképzelés, amely szerint a gepidák Dacia feladása után a Felső-Tisza-vidéken, illetve a korábbi vandál területen telepedtek volna meg.⁹⁶⁰

⁹⁵⁰ SHA Aur. XVIII.2., XXX.5. Az SHA Claudius Gothicusra vonatkozó (XVIII.1) adata feltehetőleg ugyanerre az eseményre vonatkoztatható (ALFÖLDY 1966. 5–6.). Újabban Takács Levente a Historia Augusta legutóbbi fordításához írt kommentárjában fölvetette, hogy a szóban forgó suebek valószínűleg a Duna felső folyása mentén élő juthungok lehettek (SHA 623. 25.lj.).

⁹⁵¹ CIL III. 12333.

⁹⁵² ALFÖLDY 1966. 5–6., KOVÁCS 2008. 45–46., 59.

⁹⁵³ ZOSIM. I.48.1–2. – magyar fordítás: KOVÁCS 2008. 59.

⁹⁵⁴ KOVÁCS 2008. 45.

⁹⁵⁵ SHA Aur. XXXIII.4.

⁹⁵⁶ ALFÖLDI 1940.172., ALFÖLDI 1942. 672., SCHMIDT 1941. 223., 530., MÓCSY 1975A. 43. A gepida elmozdulás véleményük szerint feszültséget keltett a szarmata területen. Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Alföldi András szerint *később* okozott ez feszültséget, amikor szerinte a vandálok a Maros-Körös irányában lefelé húzódtak.

⁹⁵⁷ MÓCSY–FITZ 1990. 45.

⁹⁵⁸ SHA Aur. XXX.5.

⁹⁵⁹ IORD. XVII.98., KISS 2002. 135–137., 114. jegyzet.

⁹⁶⁰ Magát az elméletet ld. pl. BÓNA 1986A., 130–134., annak cáfolatát ld. pl. ISTVÁNOVITS 1998., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999., ISTVÁNOVITS 2000. A kérdés bő összefoglalása a korábbi irodalommal: BIERBRAUER 2006. A problémára a következő fejezetben bővebben kitérünk.

Egyes barbár támadásokra főként a régészet eredményei engednek következtetni. Ilyen egy 275-re keltezhető aquincumi pusztulási réteg.⁹⁶¹ A Historia Augusta tudósít egy 279. évi szarmata mozgolódásról.⁹⁶² Nem sokkal Probus halála után, valószínűleg 282-ben Carus „sikeresen le tudta zárni a szarmaták elleni háborút”, „akiket annyira megvadított Probus halála, hogy már nemcsak Illyricumot, hanem a thraciai tartományokat, sőt még Itáliát is támadással fenyegették.”⁹⁶³ A harcok Pannonia Inferiort érintették egy Sirmiumban talált, mintegy 4000 darabos érmekincs alapján. Carus, aki az aktuális perzsa hadjáratot tartotta szem előtt, komoly erőket vetett be a gyors győzelem érdekében a szarmaták ellen. A szarmatákat ez a háború túlságosan nem viselte meg, ami abból látszik, hogy néhány esztendő múltával Diocletianus kényszerült ellenük több büntetőhadjáratra, és a limest is erősíteni kellett.⁹⁶⁴

Dacia feladása után tehát a római–szarmata szomszédság egyre több veszélyt rejt magában a Birodalom számára. Ezt nemcsak a barbár betörések mennyisége, hanem hatótávolságuk megnövekedése is mutatja.

3. A RÉGÉSZETI LELETEK

A Kárpát-medencei szarmata kutatás egyik jellegzetes sajátossága kezdettől fogva, hogy az egyes kronológiai horizontok körülhatárolásakor előtérbe helyezte azokat a cezúrákat, amelyeket történeti események alapján húzhatunk meg. Beláthatjuk azonban, hogy a történeti korszakhatárok, mint amilyen a nagy markomann–szarmata háború vagy Dacia feladása természetszerűleg nem feltétlenül és korántsem azonnal idéztek elő mélyreható változást az anyagi kultúrában. Mindemellett a közel 100 esztendő kutatás során elsősorban a Párducz Mihály és Harmatta János nevével fémjelzett szemléletmód átalakítása esetünkben talán azért nem szükségszerű, mivel a náluk kiemelt „történeti fordulópontok” kitapinthatóan együtt jártak az Alföld lakosságának legalábbis számbeli, de alighanem törzsi(?) összetételbeli változásával. Részben ezek a változások, részben maguk a háborús események, részben a szomszédság összetételének (itt elsősorban a germán törzsekre gondolunk) módosulása új kapcsolati formák kialakulásához vezetett. Ugyanakkor ezeknek a változásoknak csupán tendenciái mutathatók ki. A határok nem élesek, az anyagi kultúra gyökeres átalakulásáról szó sincs (266–267. kép). Ez a tény jelzi az alföldi népesség kontinuous jelenlétét, amelyen belül a keletről érkező újabb bevándorlók tárgyi anyaga, szokásai alig-alig választhatók ki.

A markomann háborúk után, a III. század közepétől egy ilyen kitapintható változás például az, hogy a római import a Barbaricum belsejében fokozatosan csökkent. Ezt a jelenséget Vaday Andrea azzal igyekezett magyarázni, hogy a Birodalom „verlor die Aufsicht über das sarmatische Barbaricum allmählich.”⁹⁶⁵ Kérdés, hogy eddig létezett-e ilyen jellegű felügyelet. Aligha hihetjük: nem erre utalnak a markomann–szarmata háborúk történései sem, illetve a későbbi események menete sem. Mi hát a római tárgyak barbaricum-i megcsappanásának magyarázata? A hangsúlyt nem arra kellene helyoznünk, hogy az import lecsökkent az Alföldön, valójában a római–szarmata kereskedelem inkább csupán visszatért a markomann–szarmata háborúkat megelőző szintre. A II. század végének és a III. század elejének kiugró mennyiségű behozatalát kézenfekvő összefüggésbe hoznunk Marcus Aurelius koncepciójával, hogy kiépítse Sarmatia provinciát. E törekvésnek megfelelően az Alföld a kereskedelem érdeklődésének homlokterébe került. Commodus a békekötéskor – ahogyan Alföldi András megfogalmazta – visszatért „a római határpolitika régen kialakult és

⁹⁶¹ MÓCSY–FITZ 1990. 45.

⁹⁶² SHA Prob. XVI.2. és 23. lj.

⁹⁶³ SHA Car. VIII.1., IX.4. Carus szarmaták feletti győzelmét említi EUTROP. 9.18.1., ZONARAS 12.30., SYNC. 386^d, IORD. ROM. 294.

⁹⁶⁴ Lásd még ALFÖLDI 1942. 672–673. A hadjáratról részletesen a vonatkozó irodalommal ALFÖLDY 1966.

⁹⁶⁵ VADAY 1989. 207.

266. kép • A kerámiaformák zöme változatlanul vagy alig érzékelhető változásokkal él évszázadokon keresztül a Kárpát-medencei szarmatáknál. Válogatás Üllő 5. lelőhely anyagából (publikálatlan, Kulcsár V., Nagy Andrea és Rácz Tibor Ákos ásatása, KM; Szászvári Linda felvételei) 1: 1490. objektum, 2: 5981. objektum, 3: 7503. objektum, 4: 7502. objektum, 5: 7011. objektum, 6: 7658. objektum, 7: 5979. objektum, 8: 6393. objektum

267. kép • Válogatás az Üllő 5. lelőhely leleteiből (publikálatlan, Kulcsár V. és kollégái ásatása, KM; Szászvári Linda felvételei)

268. kép • A 270-es években elpusztultak a rajnai terra sigillaták nagy gyártóközpontjai: Drag. 31. típusú terra sigillata tál Tiszalök–Rázomról, II. század vége – III. század első fele (GABLER–VADAY 1986. 28. Kat. 137., Abb. 8: 2.) (a szerzők felvétele)

régen elhibázott módszerei”-hez.⁹⁶⁶ Így a szarmatákkal kiépített kapcsolat alapvetően átalakult a rómaiak szemében, aminek következtében a diplomáciai és kémtevékenységet ellátó kereskedők immár jóval ritkábban vetődtek el szarmata földre.

A hangsúly véleményünk szerint azon van, hogy Dacia feladásától kezdve megszűnik az Alföld tranzitszerepe a két római provincia között, továbbá megszakad Dacia felől a behozatal. A szarmata Barbaricumot tehát immár csak a célkereskedelem láthatja el importtárgyakkal. Az import csökkenéséhez járul hozzá az a körülmény is, hogy a 270-es években elpusztultak a rajnai terra sigillaták nagy gyártóközpontjai, amelyek hagyományosan fő szerepet töltöttek be a szarmaták luxusedény-ellátásában (**268. kép**).

A használati tárgyak, ékszerek római kivitele az Alföldre lecsökkent. Az érmék száma a Severus-korban megcsappant. Ahogyan Lányi Vera megjegyezte, e korszak pannoniai gazdasági konjunktúrája az érmeforgalomban nem érzékelhető. A III. század második felében a barbaricumai pénzforgalom alapvető eltérést mutat a pannoniaitól. A provinciában a veretek darabszáma megnőtt, míg értékük csökkent. Ugyanakkor a Barbaricumba alig-alig kerültek ki pénzek.⁹⁶⁷ Megindult az aureusok kiáramlása: elsősorban a germán területekre, ugyanakkor a szarmata vidéken csupán egy-egy darab jelentkezik.⁹⁶⁸ Figyelembe véve a szarmata temetkezések igen erős rablottságát, kérdés, hogy az aranyveretek hiánya látszólagos avagy valós. Minthogy a szarmata elitet nem vagy csak erősen kifosztott sírjai alapján ismerjük, valójában alig tudjuk, mik voltak egy-egy arisztokrata presztízstárgyai.

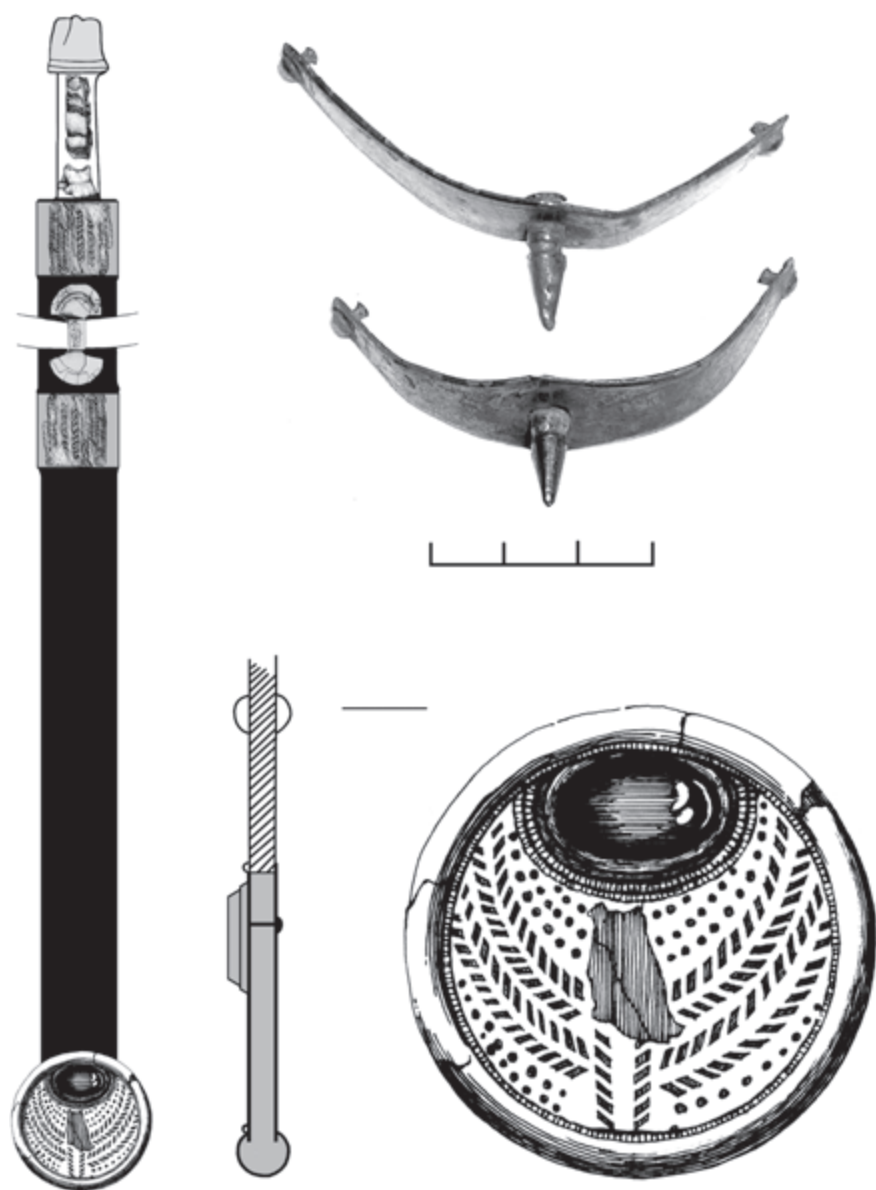
A jelenleg rendelkezésünkre álló kevés presztízstárgy – római és germán fegyverek, luxustermékek – 300 táján jól körülhatárolhatóan az ÉK-Alföldön sűrűsödik. A legelőkelőbb harcosok (**268–271. kép**) – Geszteréd, Tiszalök, Herpály – leletgyűjtésének kapcsolatai arra utalnak, hogy az itteni elit az ún. Azov–Hévízgyörk–Vizedpuszta körből származtatható (**148. kép**), annak lehet második–harmadik generációja.⁹⁶⁹ Amennyiben ez az elképzelés elfogadható, akkor – legalábbis az egyik – hatalmi centrum eltolódásáról beszélhetünk kelet-északkelet felé.

⁹⁶⁶ ALFÖLDI 1942. 202.

⁹⁶⁷ LÁNYI 1990. 212–213., ISTVÁNOVITS 2002. 280.

⁹⁶⁸ Nem véletlenül jelezte Alföldi András, hogy az aranypénzek kiáramlása volt a nyugatrómai gazdaság bukásának egyik fő oka (ALFÖLDI 1943A. 19.). A barbaricumai aranypénzekhez ld. PROHÁSZKA 2009.

⁹⁶⁹ KULCSÁR 1998A. 77–78., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003B. 232–237.

269. kép • Római fegyverek a geszterédi előkelő harcos sírjából (a szerzők felvétele és rekonstrukciója)

Maguk a presztízstárgyak kiterjedt kapcsolatrendszer jeleznek. A geszterédi római fegyverek (kard, pajzs, sarkantyú, esetleg lándzsa – 269. kép) vagy a tiszalöki római kandeláber (270. kép) mellett a germán területről származó herpályi pajzsdudornak (271. kép) legjobb párhuzamát Lilla Hargból (Svédország) említhetjük.⁹⁷⁰ Kérdés, hogy a Hortobágy–Porosháton feltárt nagy halmos temető II/11. sírjában elhantolt harcos (272. kép), aki mind mellékletei, mind a temetkezés fölé épített kurgán mérete alapján kiemelkedő katonai vezető lehetett, ugyancsak presztízstárgyként kapta-e antennás vasdudorral merevített pajzsát. Mint-hogy a szarmata temetkezésekből ebben a korszakban a pajzsok általánosságban hiányoznak,⁹⁷¹ elképzelhetőnek tartjuk, hogy katonai megállapodás keretében germánoktól kapott darabot temettek el a vezető harccsal ez esetben is.⁹⁷² Az igen nagy távolságot átívelő kapcsolatrendszer bizonyítéka a geszterédi magas

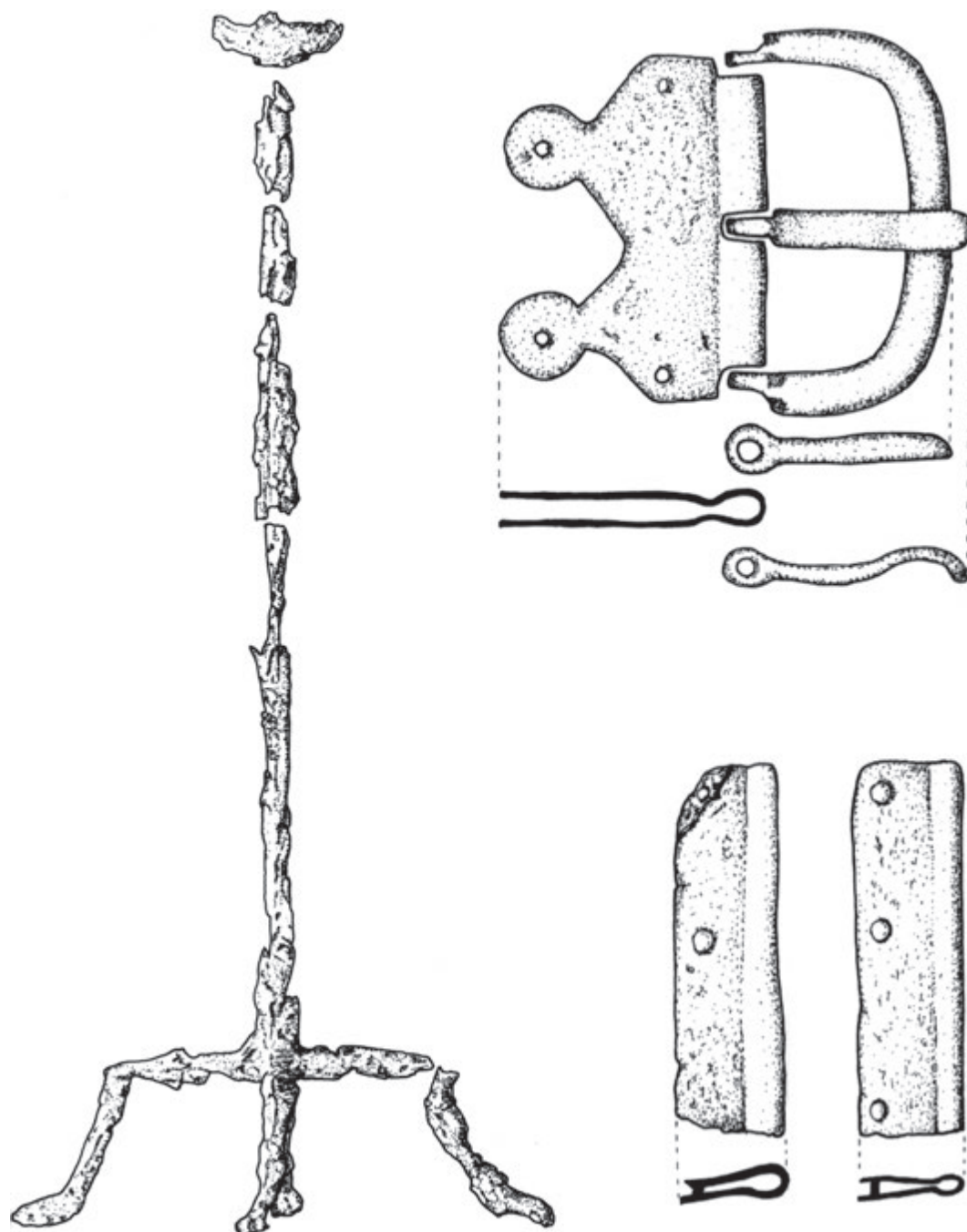
⁹⁷⁰ FETTICH 1930.

⁹⁷¹ Az utóbbi évtized ásatásai során szarmata környezetben előkerült, ma még publikálatlan további pajzsdudorok értékelése külön tanulmányt kíván.

⁹⁷² A kérdés egy lehetséges másik aspektusára lásd ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013A.

rangú harcos skandináv kardfüggesztője (269. kép) vagy a tiszalöki előkelő férfi ugyancsak skandináv csatja (270. kép).⁹⁷³

Ha testközelbe akarjuk hozni e tárgyak értelmezését, akkor leginkább a „fegyverbarátság” szóval kellene jellemeznünk (273. kép). Nem véletlen, hogy az oszét Nart eposz vissza-visszatérő motívuma, amikor a hősök megajándékozzák egymást és ezzel fogadott testvérekké válnak, ami annyit jelent, hogy bármiféle

270. kép • Tiszalök–Rázompusztá: vaskandeláber és skandináv csat az előkelő férfi sírjából (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–CARNAP–BORNHEIM 2006. Fig. 3: 1. és 6: 1–2. alapján)

⁹⁷³ Geszteréd: CARNAP-BORNHEIM 2001. – a korábbi irodalommal, Tiszalök: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–CARNAP-BORNHEIM 2006., Herpály és Lilla Harg: FETTICH 1930., Hortobágy–Poroshát: ZOLTAI 1941. 274–275. Taf. III. Összefoglalóan: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994A. 416.

271. kép • Aranyozott ezüstlemezzel bevont bronz pajzdudor Herpályról (Kocsis 2002. 5–6. kép alapján)

kalandban, harcban, lánykérésben számíthatnak a másik segítségére. „Nart ember, válassz magadnak ajándékot! Mit szeretnél? Itt a kardom, itt a lovam, itt az íjam!” – nevezik néven az ajándékok jellegét is.⁹⁷⁴ De kibővíthetjük az ajándékok listáját további fegyverekkel, valamint nem kevésbé nyájakkal, ami már azt is jelzi, hogy a jövő feladatai közé kell sorolnunk az állatcsontleletek esetében egy olyan irányú vizsgálatot, amely az idegen jellegű állatok kimutatását célozza.

A szarmata–germán kapcsolatok kutatása ma még gyermekcipőben jár. Nyitva kell hagynunk jelen ismereteink mellett azt a kérdést például, hogy a markomann–szarmata háborúk tájékán a Felső-Tisza-vidéken megjelenő, a Przeworsk kultúra vandál jelenlétre utaló hamvasztásos, fegyveres temetkezései miért tűnnek el a III. század végére (225. kép).⁹⁷⁵

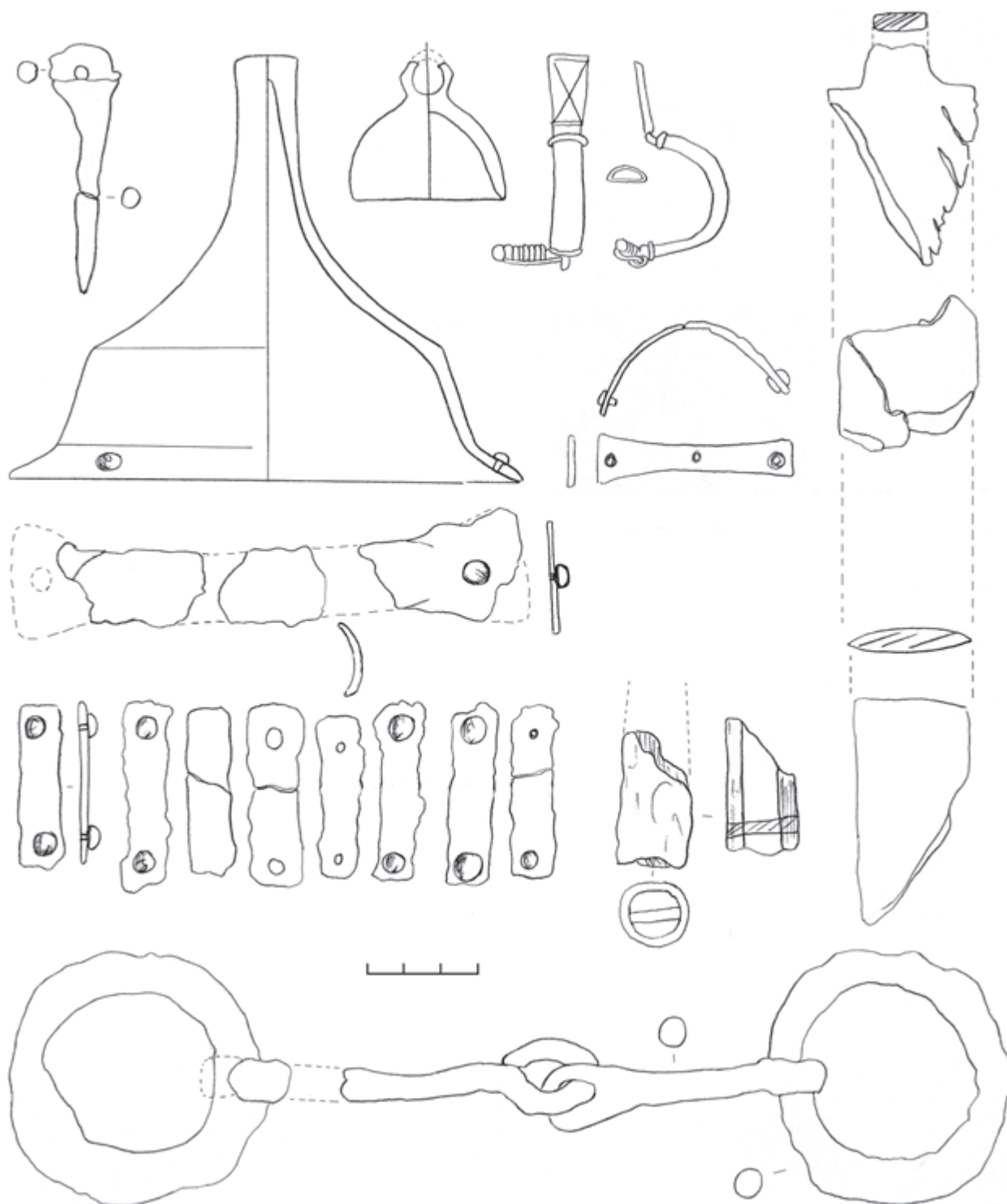
Az Alföldön a III. század második felében jó néhány új település jött létre, ami megnövekedett populációra utal.⁹⁷⁶ Ezek közé tartozik például az újonnan feltárt Üllő 5. és 9. összefüggő 40 hektáros lelőhely a maga közel 9000 objektumával vagy Ecser 7. – 8,7 hektáros – lelőhely, ahol több mint 7000 objektum került elő, hogy csak a legnagyobbakat említsük (274. kép). A telepkek keletkezését a 270-es évek előttre elsősorban a Rajna-vidéki sigillaták segítik. Bár a kronológia – és ezt nem győzzük hangsúlyozni – még messze nem kielégítő, úgy tűnik, hogy a III. század végétől már számolnunk kell a telepanyagokban az ún. szemcsés-kavicsos kerámia megjelenésével (275. kép).⁹⁷⁷ Új temetők nyíltak, és ezek esetében is valószínűsíthető

⁹⁷⁴ NARTOK 2009. 75.

⁹⁷⁵ Ezt a kérdést a kutatás összekapcsolta a gepidák megjelenésének problémájával, amire a következő fejezetben visszatérünk.

⁹⁷⁶ Lásd például RÉGÉSZETI KUTATÁSOK 2006. 42–49., 21–25. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a településrészek keletkezése komoly probléma elé állítja a régészeket mind a mai napig. Így csak feltételesen fogadható el a III. századi „demográfiai boom” a letanyag alapján.

⁹⁷⁷ Ennek mind gyorskorongon készített római változatát, mind az attól nehezen elkülöníthető barbár variánsát ismerjük. Ez utóbbival kapcsolatban el kell itt mondanunk, hogy az újabb petrográfiai vizsgálatok alapján felmerült, hogy azokat hurkatechnikával, „utánkorongolva” készítették, azaz valójában nem gyorskorongoltak (KULCSÁR–MÉRAI 2011. 66–67.).

272. kép • Válogatás a Hortobágy–Poroshát II.11. sír leleteiből (DDM, Istvánovits E. rajza)

a népesség számának emelkedése.⁹⁷⁸ Ezek az adatok alátámasztani látszanak azt a fent vázolt képet, amely szerint a III. század közepe utáni egy–két évtizeden belül a roxolánok újabb betelepedésével kell számolnunk az Alföldön.

⁹⁷⁸ KULCSÁR 1998. katalógus.

273. kép • A szkíta testvérré fogadás rítusát ábrázoló elterjedt motívum egy kul-obai lemezen (SKYTHISCHE 1986. Kat. 196. alapján). A Nart eposzból ismert hasonló szokás fegyver és ló ajándékozásával járt együtt. Valószínűleg általánosan elterjedt hagyomány volt ez a sztyeppei népek körében.

274. kép • M0-s autópálya, Ecsér 7. lelőhely légifotója (Miklós Zsuzsa felvétele)

275. kép • Az üllői szarmata fazekastelep jellemző termékei a szemcsés edények
(publikálatlan, KM, Kulcsár V. és kollégái ásatása; Szászvári Linda felvétele)

276. kép

- Az ún. „Bereg kultúra” vezérlelőhelyein, Beregsurányban és Csengersimán számos fazekaskemence került elő: Csengersima 704. objektum (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–MÉRAI 2011. Fig. 2. alapján)

277. kép

- Talán a gótok előtt a feladott Dacia provinciából elmenekült római mesterek használhatták a beregsurányi nagy fazekastelepen talált edénypecsétlőket (JAM; Boros György felvétele)

A Felső-Tisza-vidék régészeti anyagában – a centrális szarmata területétől eltérően – a váltás jóval élesebb a Dacia feladása körüli időtől kezdve. Mint láttuk, eltűnnek a hamvasztásos germán sírok. A korábbi – részben Przeworsk, részben dák jellegű –, elsősorban korong nélkül készített kerámiával jellemezhető telepanyagokat az ún. „Bereg kultúra” váltja fel. Ez utóbbinak két vezérlelőhelye Beregsurány és Csengersima, ahol nagy mennyiségben állították elő a korongolt, szürke, erősen profilált edényeket. Ezek fő jellegzettsége a bepecsételt díszítés (**276–278. kép**). Nagy valószínűséggel a gótok előtt menekülő római iparosok folytatják tovább a korábban Porolissumban lokalizálható mesterségüket immár barbár földön.⁹⁷⁹

Az ékszerkészletben és a használati tárgyokban új formák jelennek meg, terjednek el, de – mint említettük – éles kronológiai határok nem vonhatók meg. Fokozatosan szorítják ki az új típusok – pl. az oldalt és aláhajlított lábú fibulák, illetve a lemezes testű, üveg- vagy kőbetétes fibulák, sokszögű gyöngyök, újabb edényformák stb. – a korábbi időszak vezető leleteit (**279–280. kép**).⁹⁸⁰ Ha őszintén közelítünk a kutatás által használt kronológiához, akkor be kell vallanunk, hogy a Dacia feladása körüli időszak régészeti leleteit

⁹⁷⁹ ISTVÁNOVITS 1997., ISTVÁNOVITS 2004., GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009., GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a Bereg kultúra kezdetének kronológiai meghatározására több elmélet létezik. Általános vélemény szerint a markomann háborúk után már elterjedt (LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1997. 751., MATEI 1997. 375.).

⁹⁸⁰ PÁRDU CZ 1944. 36–37., VADAY 1989. 89., 90–94., 144.

278. kép • Válogatás a Bereg kultúra jellegzetes pecsételt kerámiáiból (JAM; Boros György felvétele)

279. kép

- Oldalt és aláhajlított lábú fibulák Üllő 5. lelőhelyről (publikálatlan, KM, Kulcsár V. és kollégái ásatása; Szászvári Linda felvétele)

leginkább mint egy átmeneti anyagi kultúrát szokás meghatározni. A II. század vége – III. század eleje jól körülhatárolható leletegyüttese után, majd a IV. század második felétől jelentkeznek ismét viszonylag jól keltezhető tárgycsoportok. Szerializáció híján jelenleg egy-egy típus – főleg az edények esetében – datálása szubjektív, további kutatásra szorul.⁹⁸¹

280. kép • Lemezes testű, üveg- vagy kőbetétes fibulák
 1: Úllő 5. lelőhely 5983. sír (publikálatlan, KM, Kulcsár V. ásatása; Szászvári Linda felvétele),
 2: Szihalom–Budaszög (FODOR 1997. 121. Kat. 122. alapján), 3: Óföldreák–Ürmös I. lelőhely 158. objektum (SÓSKUTI 2009. 38. kép alapján)

⁹⁸¹ A szarmata sírleletek adatbázisának és szerializációjának elkészítése témája a következő két, egymást követő projektnek: a már lezárult OTKA K 104980 (résztevők: Gulyás Gyöngyi, Korom Anita, Pintye Gábor, Schwarcz Dávid, Sóskuti Kornél, Vörös Gabriella és a szerzők) és NKFI K 124944 (résztevők: B. Tóth Ágnes, Lavinia Grumeza, Gulyás Gyöngyi, Haraszi László, Kalli-Tutkovics Eszter, Korom Anita, Körösfői Zsolt, Marcsik Antónia, Paluch-Kujáni Yvett, Pintye Gábor, Sóskuti Kornél, Szabenyi Tamás, Tóth Krisztián, Vörös Gabriella és a szerzők). Az informatikai háttérrel a Pazirik Kft. biztosítja.

5. A TETRARCHIÁTÓL A HUN KORIG

Dacia provincia feladása alapvetően új helyzetet alakított ki a Kárpát-medencei szarmaták számára. Keleti szomszédaikká az Erdélyt elfoglaló nyugati gótok (tervingek) váltak, ugyanakkor a sztyeppei szarmaták tekintélyes hányada a keleti gótoknak (greuthungok) hódolt be. A két – közeli rokon – gót nép határa a Dnyeszter volt. Az alföldi szarmaták keleti határára mind nagyobb nyomás nehezedett. Ennek fényében nem véletlen, hogy a szarmata–római viszony megváltozott, de egy ideig még mindig a térség meghatározó eleme maradt – „a tetrarchiák idejében összesen hét nagy császári expedíciót kellett indítani a szarmaták ellen, s ... még e nagy erőfeszítés sem törte meg őket teljesen. Tény az, hogy semmi más külellenség ellen sem volt szükség ily nagy erőfeszítésre. De az is biztos, hogy a jazigok erejének súlyát nem értékelte kellőleg az újabb kutatás.”⁹⁸²

Az ellenfelet mint katonailag rátermett férfiakat a rómaiak – úgy tűnik – ugyancsak megbecsülheték, legalábbis erre kell gondolnunk, ha valóban helytálló az az elképzelés, hogy Galerius, majd Maximinus Daia testőrségébe is felvették őket.⁹⁸³ Jellemző e tekintetben az is, hogy Galerius mintegy erőpróbának vetve alá az ifjú Constantinust, a szarmaták elleni harcra küldte.⁹⁸⁴

A szarmatákkal mint legfőbb tényezővel jó darabig még számolnunk kell annak ellenére, hogy mind erőteljesebben kitapintható immár a germán népek jelenléte, akik Constantinus uralkodása idejétől, a nagy népvándorlás előestéjén fokozatosan átvették a legfőbb ellenség szerepét a rómaiak szemében. A szarmaták meggyengüléséhez és visszaszorulásához a rómaiakkal és immár a germánokkal folytatott harcok mellett hozzájárulhatott az a belháború, amely 332-ben a gót támadás után tört ki, és amely csak egy egész generációs idő elteltével, 358/359-ben jutott végleg nyugvópontra.

1. A TETRARCHIA IDŐSZAKA

A tetrarchia időszakának⁹⁸⁵ római–szarmata viszonyait meglehetősen ellentmondásosan értékelik. Míg egyfelől folyamatos szarmata betörésekről olvashatunk, másfelől épp erre az időszakra keltezi a kutatók egy része az Alföld egyik legjellegzetesebb és legizgalmasabb régészeti műemlékének, a Csörsz- vagy más néven Ördög-árokaknak a kiépítését, ráadásul római segítséggel, sőt római rendeletre. Az ellentmondást azzal a magyarázattal igyekeztek feloldani, hogy a gyakori szarmata mozgólódásokat immár nem zsákmányszerző hadjáratokként értékelték. Az új motiváció az lenne, hogy az Alföld régebbi lakói a keletről, az új szomszéd irányából megnövekedett nyomás elől menekülve mind többen próbálták elérni felvételüket a Birodalom

⁹⁸² ALFÖLDI 1942. 675.

⁹⁸³ Vö. KISS 2008. 4. „Mert szinte egyetlen olyan kísérő nem volt [Maximinus Daia] oldala mellett, aki ne azon gótok közül lett volna, akik a húszéves évforduló idején – országukból kiűzetvén – Galeriusnak ajánlották fel szolgálatukat...” (Lactantius: A keresztényüldözők halála 38. – magyar kiadás 1985: KISS 2008. 17. 21. jegyzet alapján) – az itt gótként említett nép nagy valószínűséggel valójában a szarmaták voltak. A fordítás az angol fordítás alapján téves. Valójában a gótok által kiűzöttek ajánlották fel Galeriusnak a szolgálatukat (Vö. de STE. CROIX 1981. 513.).

⁹⁸⁴ „Fiatal lovasként a szarmaták ellen harcolt, a vad barbárokat hajuknál fogva ragadta meg, és Galerius hadvezér lábai elé húzta. Majd Galerius utasítására a mocsáron gázolt át lovával, egyebek között utat vágott a szarmaták földjére, akik közül többeket leterített és győzelmet szerzett Galeriusnak.” (EXCERPTA VALESIANA II.3.)

⁹⁸⁵ 285-ben Diocletianus társaugustust emelt maga mellé, majd 293-ban két caesart jelöltek ki. A négyfelé osztott Birodalmat újjászervezett adminisztráció segítségével irányították. A tetrarchia kialakítása hadseregreformot is vont maga után. A szisztéma azonban meglehetősen instabillnak bizonyult: 306-tól hatalmi villongások színterévé változtatta az Imperiumot, és a tetrarchia 313-ban végleg szétesett. Az ekkor kialakult kettős uralom – Licinius és Constantinus – éppígy nem volt tartós. A két császár összemérte erejét, és – ahogyan erre alább még visszatérünk – 324-től Constantinus egyeduralmával végződött.

területére.⁹⁸⁶ Ezt a céljukat olykor el is érték, máskor a rómaiak katonai segítséget nyújtottak nekik. A sáncrendszer kiépítését e hipotézis szerint ennek a szövetségi rendszernek keretében kell elképzelnünk. A római hadsereg összetételében megfigyelhető barbarizálódás mindenképpen igazolja a mind tömegesebbé váló bebocsátást (receptiót). Az írott források mellett erre utal a régészeti leletekben kimutatható jelenségek sora. A közös ellenség, a gótok elleni fellépés háttérbe szorította a szarmaták és rómaiak között már közel 300 éve fel-fellángoló ellenségeskedést. Mindezekre a problémákra az alábbiakban részletesen kitérünk.

Lássuk a korszak római–szarmata viszonyának részleteit!

A Germanicus maximus és Sarmaticus maximus jelzők alapján Kovács Péter már 285-ben egy rövid és demonstratív expedíciót tételez fel a germánok és szarmaták ellen.⁹⁸⁷ Ezt követően – mint az imént említettük – hét nagy császári expedíciót indítottak a szarmaták ellen.⁹⁸⁸ A felettük aratott győzelmekről értesülünk 289/290 telén, 292-ben, 294-ben, 299-ben és még három alkalommal 299–305/308 között. A feszült helyzetet illusztrálja az a tény, hogy Diocletianus 289 és 294 között ideje nagy részében Sirmiumban tartózkodott, abban a városban, mely a tetrarchia négy császári székhelyének egyike lett. A 294. évi szarmata háborút a császár valószínűleg személyesen vezette. Két új legiót (V Iovia és VI Herculia) Pannonia II-ba, azaz – a szarmatákkal szembe – helyeztek át.⁹⁸⁹ A győzelem után, amelyre az érmeképek és a császárok (mind Diocletianus és Maximianus, mind Galerius és Constantius) újabb Sarmaticus maximus jelzője utal (281. kép 2. kép),⁹⁹⁰ Galerius az Al-Dunához vonult, ahol a karpokkal és a basztárnákkal szállt harcba.⁹⁹¹

A harcok színterének áthelyeződése jelzi, hogy 294 után bizonyos mértékig sikerült rendezni a helyzetet a Közép-Duna völgyében.⁹⁹² Ezt az elképzelést támasztja alá, hogy 297-ben a csapatok egy részét már el merték vinni a perzsa hadjáratba.⁹⁹³

281. kép • 1: Diocletianus 300–301-ben vert VICTORIA SARMATA feliratos verete (RIC VI.119a.),
2: a 294. évi szarmaták felett aratott győzelemre utaló Maximianus veret (RIC VI.33b.)

⁹⁸⁶ Elgondolkodtató azonban e tekintetben Ammianus megjegyzése, hogy a limigantes (róluk részletesen ld. lejjebb) mennyire „el voltak szánva, ha kivándorlásra kényszerülnének” lakhelyükről (XVII.13.3.).

⁹⁸⁷ KOVÁCS 2010. 143–144.

⁹⁸⁸ ALFÖLDI 1942. 675. Az eseményekre vonatkozó teljes forrásanyagot összegyűjtötte és értékelte Kovács 2010.

⁹⁸⁹ KOVÁCS 2010. 144.

⁹⁹⁰ Pl. RIC VI 5a., VI 119a., Kovács 2010. 146.

⁹⁹¹ ALFÖLDI 1942. 675., NAGY 1954. 513. „Ezután különféle háborúkat viseltek egyszerre vagy külön-külön; leigázták a carpusokat és a basternákat, legyőzték a szarmatákat, és az e nemzetből szedett foglyok hatalmas csapatait a római határokon telepítették le.” (EUTROP. IX.25.1–2.) Ezt az adatot a karpok áttelepítésére vonatkoztatják: vö. ALFÖLDI 1942. 674., illetve legújabban: TÓTH 2005A. 370. – további irodalommal.

⁹⁹² Mócsy András egyenesen úgy vélekedik, hogy „a 294. évet követő évtizedekből semmilyen más háborúról nem tudósítanak forrásaink” a 299. évi és a 305. évi jelentéktelennek minősített „határincidens” kivételével (Mócsy 1972. 96.).

⁹⁹³ ALFÖLDI 1942. 675.

282. kép • A négy részre osztott Pannonia

A béke azonban nem bizonyult tartósnak. 299-ben újabb barbár mozgólódás kezdődött. Mind a négy császár ismét megkapta a Sarmaticus nevet.⁹⁹⁴ 300–301 táján megint megjelentek a VICTORIA SARMAT hátlati feliratú pénzek, melyek a 299 táján kiújuló feszültségek átmeneti megoldását jelzik (281. kép 1.).⁹⁹⁵ Galeriusnak ugyancsak meggyűlhetett a baja a szarmatákkal. Három további hadjáratot feltételezhetünk, melyek közül bizonytalan a 302–303-as és a 308-as dátum, bizonyos viszont a 305. évi.⁹⁹⁶

Érdeemes Alföldi András szavaira figyelünk: „Ha maguknak a császároknak hétszer kellett e húsz esztendő folyamán visszaütni erre az ellenségre, elgondolhatjuk, hogy mennyivel többször rontottak Pannonián a szarmaták, s nagyszabású rablótámadásaik mellett hány apró-cseprő rablókaland nyomhatta a lelkiismeretüket, míg e visszahatást kiváltották.”⁹⁹⁷

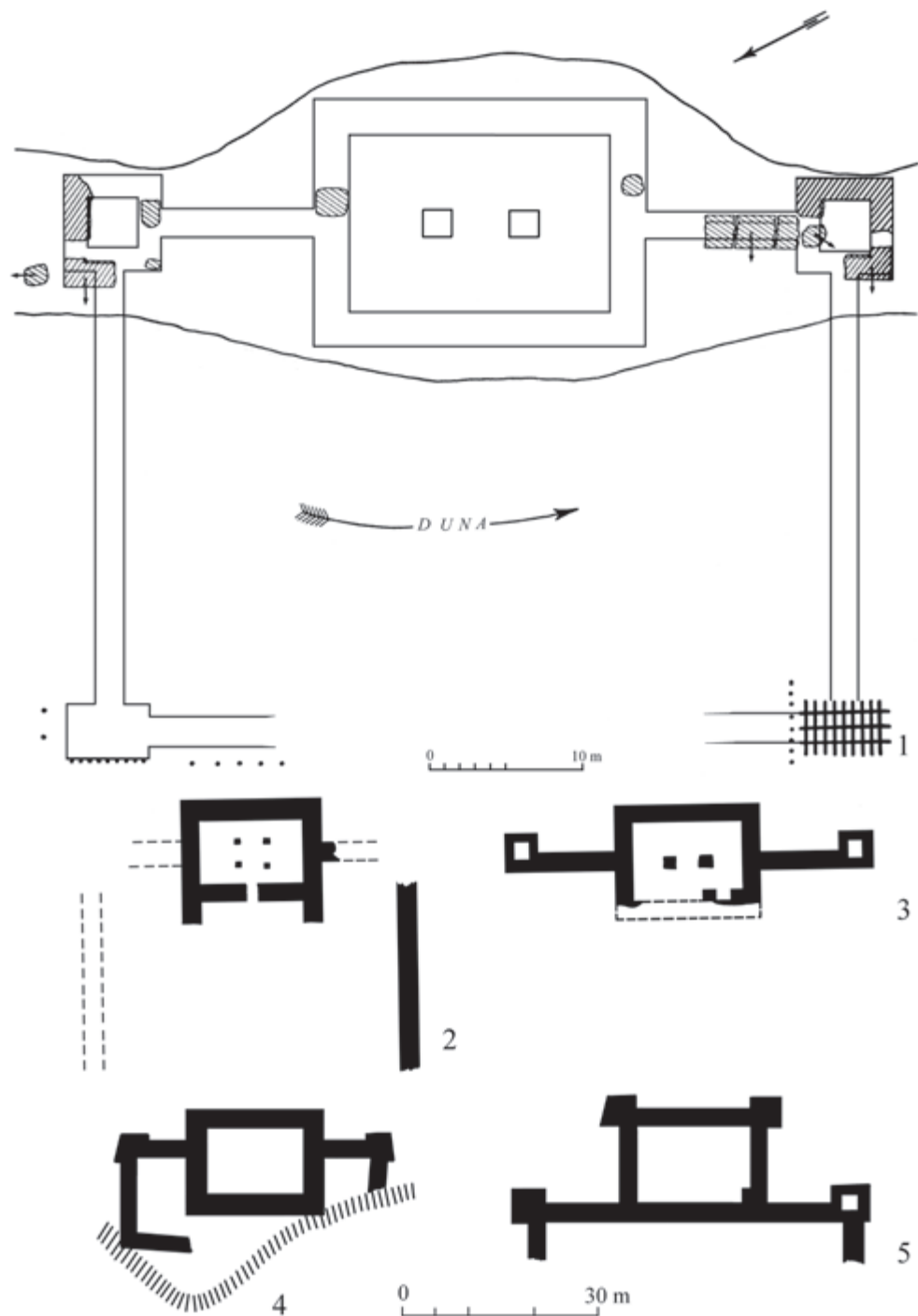
A katonacsászárok uralmát felváltó tetrarchia új szisztéma kialakítását tette szükségessé mind az adminisztráció, mind a hadsereg tekintetében. Ezek az átszervezések természetesen érintették a barbárok gyakori és kemény támadásainak leginkább kitett Közép-Duna-vidéket. A provinciák számát mintegy 100-ra emelték, és azokat négy praefecturába és azon belül 12 diocesisbe sorolták. Az átszervezés során a III. század legvégén került sor a korábbi két Pannonia provincia további felosztására. Immár négy kisebb tartományt alakítottak ki Valeria, Pannonia prima és secunda, valamint Savia néven (282. kép). Ez egyúttal a

⁹⁹⁴ ALFÖLDI 1942. 675. és 40. jegyzet. A szarmatákkal kapcsolatos események ekkor talán inkább az Al-Duna-vidékre koncentrálnak (Kovács 2010. 147.).

⁹⁹⁵ RIC VI 119a.

⁹⁹⁶ ALFÖLDI 1942. 675. és 43. jegyzet.

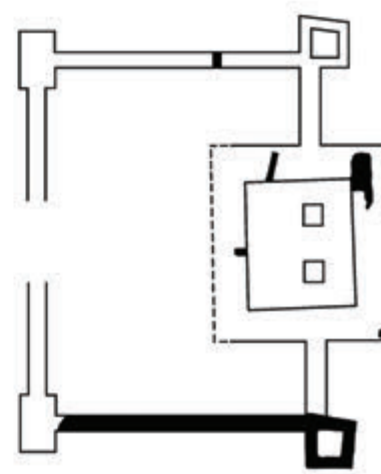
⁹⁹⁷ ALFÖLDI 1942. 675.

283. kép • Az ún. Nógrádverőce típusú ellenerődök alaprajza (Mócsy 1958. Abb. 12–13. alapján) 1: Contra Florentiam (Dunafalva), 2: Engers, 3: Nógrádverőce, 4: Neckarau, 5: Szigetmonostor–Horányi csárda

védelmi rendszer átalakítását is jelentette. Valeria és Pannonia prima területén maradt a korábbi 2-2 legio, és Pannonia secundát ugyancsak ellátták két legióval.⁹⁹⁸ Alföldi András nyomán Mócsy András feltételezte, hogy az új védelmi koncepció jegyében 294 után, a viszonylagosan nyugodt időszakban intenzív erődépítés

⁹⁹⁸ ALFÖLDI 1942. 674., Mócsy 1972. 96.

284. kép • A dunakeszi ellenerőd rekonstrukciója (MRÁV 2011. Fig. 38–39. alapján)

kezdődött.⁹⁹⁹ Ennek része lett volna a Duna bal parti ún. ellenerődök zömének kiépítése (283–284. kép), valamint ugyancsak a diocletianusi védelmi terv keretei között a Csörsz-árok kialakítása. Azt ma már biztossággal állíthatjuk, hogy Mócsy András ez utóbbiakra vonatkozó elképzelése a régészeti leletek fényében nem tartható: Lőrincz Barnabás kutatásai nyomán a bal parti hidfőállásokból/ellenerődökből származó téglabélyegek alapján ugyanis a legkorábbi erődök kialakítását a 350-es évek közepe utánra (II. Constantinus) tehetjük, többségüket pedig a 370-es évekre, azaz a valentinianusi építkezések idejére kell kelteznünk.¹⁰⁰⁰ Ami a Csörsz-árok kialakításának kérdését illeti, erre az alábbiakban részletesen kitérünk.

Hogy a védelmi szisztéma átalakítása valamilyen mértékben mégiscsak folyt, arra vonatkozóan részben az érmehátlapok ábrázolásai és feliratai,¹⁰⁰¹ részben egy forrásadat áll rendelkezésünkre ebből az

⁹⁹⁹ ALFÖLDI 1942. 673–674. – a korábbi irodalommal, az ő nyomán Mócsy 1972. 94–95. – további irodalommal, újabban Kovács 2001.

¹⁰⁰⁰ LŐRINCZ 1999. Ez utóbbiak közé tartozik pl. a módszeres ásatással újabban feltárt dunakeszi ellenerőd (MRÁV 2002.).

¹⁰⁰¹ GUDEA 2002. 120.

időszakból. A 294. évvel kapcsolatban¹⁰⁰² jegyezték fel, hogy szarmata földön (in barbarico) táborok épültek fel Acumincummal vagy Aquincummal és Bononiával szemben (282. kép).¹⁰⁰³

A rómaiak és a velük szomszédos barbár területek kapcsolatának tisztázása tehát a jövőbeni kutatás feladata. Valójában ma még nem igazán tudjuk meghatározni, mennyire akarták vagy tudták megőrizni szuverenitásukat a Birodalom szomszédai,¹⁰⁰⁴ milyen mértékben volt képes beavatkozni az Imperium a barbárföldi eseményekbe.

2. A CONSTANTINUS DINASZTIA IDŐSZAKA

305-ben a két augustus (Diocletianus és Maximianus) lemondott. A Maximianus helyét elfoglaló Chlorus 306-ban bekövetkezett halála utáni éveket az uralkodók egymás elleni harca jellemezte. Bár a belső hatalmi harcok két évtizedes labilitást idéztek elő, a külső ellenséggel szembeni védekezést megkönnyítette, hogy a perzsa fronton hosszabb béke honolt előbb Narseh (Nerseh) (?–302) és II. Hormizd (302–309) uralkodása idején, majd II. Sapur trónra lépésével (310–379), akit még gyermekként koronáztak meg.¹⁰⁰⁵ A belvillongások menetében a pontot az i-re Constantinus és Licinius konfliktusa – 313 után előbbi a nyugati, utóbbi a keleti tartományok ura – tette fel. A hatalmi harc kezdeti időszakában szarmata betörésekről a provinciába nem tudunk. Kérdés persze, hogy a források hallgatásának oka az volt-e, hogy a barbárok távol tartották magukat a limestől, vagy csupán a lassan megszokottá váló betörések helyett a kortársak figyelmét inkább a belpolitikai események kötötték le. A későbbi történéseket (a két császár végső összecsapásának körülményeit, amely kérdésre lejjebb visszatérünk) figyelembe véve inkább ez utóbbira gyanakszunk.

313-ban Licinius a Maximinus Daia, majd Constantinus ellen vezetett háborúiban kezdetben a balkáni, al-dunai seregekből vont ki nagy erőket.¹⁰⁰⁶ A környékbeli barbárok – köztük a gótok, a karpok és valószínűleg a szarmaták is – igyekeztek kihasználni a határok ilyenfajta meggyengülését.¹⁰⁰⁷ A 314. esztendőben mind Constantinus, mind Licinius Sarmaticus címet kapott, ami nagyobb összecsapás(ok)ra utal. Részleteket nem ismerünk, de a címek felvétele mindenképpen római katonai győzelmet jelez.¹⁰⁰⁸ A 318. évvel kapcsolatban egy papirus adata alapján Timothy Barnes a barbárok megújuló betörésére gondolt.¹⁰⁰⁹

A 320-as évek elején részletesebben hallunk a szarmatákról, nevezetesen Optatianus Porfyriustól, aki Campona (Nagytétény) szarmata ostromáról emlékezik meg.¹⁰¹⁰ Ez, valamint a császár tartózkodási helyei

¹⁰⁰² Kovács 2008. 145. alapján ugyan a 294. évről szól a forrásunk, valójában az építkezésekre még a szarmaták elleni háború lezárulása előtt, 293-ban került sor.

¹⁰⁰³ A Consularia Constantinopolitana 294-re vonatkozó adata szerint „*his coss. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*” (MGH AA Chronica minora I. 230.). A kérdés összefoglalása SOPRONI 1978. 128–130., TÓTH 1980., TÓTH 1983., MRÁV 1996. 13–15., BERTÓK 1997. 167. Legutóbbi értékelése: KOVÁCS 2001., illetve SOPRONI 2003. 67–68. – a korábbi irodalommal, KOVÁCS 2008. 145–146. Míg Soproni Sándor szerint a két castrum a határ közvetlen közelében lehetett a Duna bal partján, és contra Bononiát az általa látott begecsi/Begec római épülettel azonosította, addig Kovács Péter Mócsy András elképzelését fejlesztette tovább, miszerint az építkezés a barbárok földjén, nem közvetlenül Bononiával (Banoštor/Bánmonostor) szemben volt, hanem beljebb a szarmata földön. „Acincum” meghatározása nehezebb: vita folyik arról, hogy Acumincum vagy Aquincum-e a szóban forgó település. A Notitia Dignitatum IV. század legvégére utaló adatsorában a két barbaricum tábor – Bononia Pannonia hadszervezetének, Acimincum pedig Valeria hadszervezetének részeként – még szerepel. („*Auxilia Augustensia, contra Bononiam in barbarico in castello Onagrino*” – NOT.DIGN. Occ. XXXII. 41., „*Auxilia vigilum, contra Acinco in barbarico*” – NOT.DIGN. Occ. XXXIII 48.)

¹⁰⁰⁴ Kiss 2008. 6–7.

¹⁰⁰⁵ BLOCKLEY 1998. 418–419.

¹⁰⁰⁶ Az Al-Dunánál „*elhanyagolt limes*”-ről esik szó (EXCERPTA VALESIANA V.21.).

¹⁰⁰⁷ PATSCH 1928. 13., ALFÖLDI 1942. 676.

¹⁰⁰⁸ ALFÖLDI 1942. 676.

¹⁰⁰⁹ BARNES 1982. 82., 234–236.

¹⁰¹⁰ OPT. PORPHYR. CARM. 6.14–17.

285. kép • Constantinus 322. évi barbaricum-i hadjáratának feltételezhető útvonala (a szerzők elképzelése szerint)

alaján feltételezték, hogy a támadás 322 nyarán érhetett Valeria provinciát.¹⁰¹¹ Constantinus a támadókat visszaverte, majd üldözőbe vette őket Camponától indulva a Duna–Tisza között, átkelve a Tiszán, keresztül a Bácskai délnyugati részén. A moesiai Margumnál lépett ismét római földre, majd a Duna mentén felfelé haladt Bononiáig (Banoštor/Bánmonostor), ahol elosztották a zsákmányt (285. kép). A győzelem hírverését jelentik Constantinus 323–324-re datálható SARMATIA DEVICTA hátlapú érméi (286. kép).¹⁰¹²

Alföldi András ezekkel az eseményekkel hozta kapcsolatba Zosimos egy adatát: „Amikor Constantinus meghallotta, hogy a sauromaták, akik a Palus Maeotis közelében éltek, csónakjaikkal átkeltek az Isteren és lerohanták a területeit, seregét ellenük vezette, és megütközött a Rausimodus király vezetése alatt álló

286. kép • Constantinus 324–325-ben vert SARMATIA DEVICTA feliratos érme (RIC VII.48.)

¹⁰¹¹ Június 12-én Constantinus még Sirmiumban volt, július 6-án pedig már Bononiában (PATSCHE 1928. 17.).

¹⁰¹² PATSCHE 1928. 16–17., RIC VII. 48., VII. 222., VII. 289., VII. 429., VII. 435.

barbárokkal. A sauromaták megtámadtak egy tábort, amely jelentősen meg volt erősítve, és amelynek fala alul kőből, felül fából épült. Ezért azt gondolták, hogy könnyen bevehetik az erődöt, ha leégetik a fal faszerkezetét, és ebből a célból felgyújtották, közben pedig lőtték a falakon állókat. A védők kopjákat és köveket hajjigáltak a barbárokra, és sokukat megölték; és Constantinus, aki időközben odaért és egy magasabb pontról rájuk zúdult, sokukat levágta vagy élve foglyul ejtette, a többieket pedig menekülésre kényszerítette. Rausimodus, miután serege nagyobbik részét elvesztette, hajóra szállt és átkelt az Isteren azzal a szándékkal, hogy még egyszer rablóportyára induljon a római területekre. Amikor Constantinus értesült erről a tervről, követte az Isteren túlra és megtámadta egy sűrű erdőben egy hegy tetején, ahova menekült. Sokakat megöltek, köztük volt Rausimodus is. Sokakat foglyul ejtettek. Akik megadták magukat, azoknak a császár megkegyelmezett, és hatalmas számú fogollyal tért vissza a főhadiszállására. Ezeket különböző városokban osztotta szét, majd pedig Thessalonicába ment...”¹⁰¹³

Zosimos idézett helye meglehetősen zavaros képet nyújt, és ennek megfelelően több lehetőség merült fel vele kapcsolatban. Több kutató – elsősorban Carl Patsch¹⁰¹⁴ – felvetette, hogy a camponai eseményektől függetlenül, a következő, 323. év elején a gótok keltek át a Duna jegén és törtek be Alsó-Moesiába, illetve Thraciába. Ezeket a gótokat nevezné Zosimos sauromatáknak. A gót azonosítást támasztaná alá a leírt topográfiai adatok mellett Rausimodus germán eredetű neve.

Azt, hogy a sauromata név már a gótok megjelöléseként szerepel, a régészeti leletek fényében semmiképpen nem vethetjük el, hiszen a Don deltájában tártak fel IV. századra is keltezhető csernyahovi – azaz a gótokhoz köthető – telepeket.¹⁰¹⁵ A gótok ottani megtelepedése tehát ebben az időszakban régészeti igazolható (156. kép). Akár gótokról, akár szarmatákról van szó, a támadás persze nyilvánvalóan nem az Azo-vi-tengertől indult, csupán annyi bizonyos, hogy a támadók korábban(?) vagy ebben az időben(?) a „Palus Maeotis közelében éltek”. További kérdésként vetődik fel a történetben szereplő hegy, ahova Rausimodusék visszavonultak. Ha a leírt események az Al-Duna-vidéken játszódtak, akkor a sűrű erdő és a hegy talán Olténiában vagy Munténiában keresendő.

Alföldi András kétségbe vonta azt az okfejtést, hogy Rausimodus germán neve alapján gót lenne, és úgy vélekedett, hogy Zosimos valójában a camponai támadásról és az azt követő eseményekről értekezik.¹⁰¹⁶ A hazai kutatás inkább hajlik Alföldi András véleménye felé, és úgy vélekedik, hogy Zosimos összemosta a 322. évi pannoniai eseményeket a gótok 323. évi moesiai betörésével.¹⁰¹⁷ A magunk részéről a kérdést, hogy Zosimos forráshelyét valójában a gótokra vagy a szarmatákra kell-e vonatkoztatnunk, nyitva hagyjuk, ahogyan a szarmaták szerepét Licinius és Constantinus hatalmi harcában is, melynek végső összecsapására 324. július 3-án Hadrianopolisnál került sor. Liciniust Constantinus ellenében támogatták az Alica vezette gótok,¹⁰¹⁸ kérdés, hogy ugyanezt elmondhatjuk-e a szarmatákról is.¹⁰¹⁹ Még az is felmerült, hogy a két császár összecsapásának casus bellije Constantinusnak épp a fent leírt alföldi hadjárata volt, melynek során a

¹⁰¹³ ZOSIM. 2.21. – saját fordításunk angolból.

¹⁰¹⁴ PATSCH 1928. 16–17., vö. ALFÖLDI 1942. 676. 48. jegyzet!

¹⁰¹⁵ A Csernyahov kultúrára ld. az II.7.3. fejezetet, ill. BEZUGLOV 2003.

¹⁰¹⁶ ALFÖLDI 1942. 676. Alföldi András véleménye szerint Paulovics István ásatásai Nagytétényben alátámasztották a fenti adatokat, amennyiben a tábor fala kőből épült, melyet felül faszerkezet egészített ki. Ami a tábor építészeti megoldását illeti, az újabb feltárások sem szólnak e lehetőség ellen (vö. KOCSIS–KOÓS 2003. 157–158.). Rausimodus germán névvel kapcsolatban emlékeztetünk Iordanes egy helyére: „már biztos mindenkinek feltűnt, hogy a népek főleg idegen neveket vesznek át, és kezdenek használni, mint ahogy a rómaiak a macedonoktól, a görögök a rómaiaktól, a szarmaták a germánoktól, és a gótok főként a hunoktól.” (IORD. IX.58.) Hogy a névadásból kiindulni valóban bizonytalan, arra kitűnő adatokat sorol fel az V–VI. századra vonatkozóan MAENCHEN–HELFFEN 1973. 383. Aligha hihetjük, hogy a névadási szokásokban e folyamatnak ne lett volna előzménye, és így egy szarmatát ne hívhattak volna Marcusnak vagy Alaricnak, vagy éppen Rausimodusnak.

¹⁰¹⁷ MÓCSY–FITZ 1990. 47. és 10. jegyzet.

¹⁰¹⁸ EXCERPTA VALESIANA V.27.

¹⁰¹⁹ ALFÖLDI 1942. 677. HIERON. CHRON. a. 2337.-re hivatkozik, amely helyen azonban a szarmatákra vonatkozatható utalást nem találtunk.

császár a barbárokat üldözve átkelt a Dunán Licinius területére. Ez példátlan eset volt – a társzászár ügyeibe való durva beavatkozás.¹⁰²⁰

A hadrianopolisi csatában Constantinus legyőzte Liciniust, és ez a győzelem véget vetett a polgárháborúnak, és egyúttal egy nyugalmas időszak kezdetét jelentette a Közép-Duna-medencében. A következő években a szarmaták nem támadtak.¹⁰²¹ Hogy a csaknem egy évtizedes nyugalom a vérvesztésnek volt-e köszönhető vagy az új szövetségi megállapodásnak, nem egyértelmű.

A Liciniust legyőző Constantinus építkezésekbe kezdett a dunai limesen. A kutatás által Daphne-tervként emlegetett koncepció jegyében elkészült két új dunai híd – Oescus (ma Gigen, Bulgária), illetve Transmaurisca (ma Tutrakan, Bulgária) mellett¹⁰²² – és több, stratégiailag fontos helyen erődöket emeltek. Ezek egyike volt az ugyancsak al-dunai, bal parti (nem lokalizált) Constantiana Daphne tábora, melyről a „terv” a nevéet kapta. Egyes elképzelések szerint ugyancsak e koncepció jegyében alakították ki a Csörsz-árok és a Brazda lui Novac védvonalát a limes előterében.¹⁰²³

3. A SZARMATA BELHÁBORÚ ÉS AZ AZT KÖVETŐ ESEMÉNYEK

A béke még egy évtizedig sem tartott (324 és 332 között). A 332. évvel kezdődő újabb konfliktusról, majd az azt követő háborús eseményekről szokatlanul sok és részletes adat áll rendelkezésünkre.¹⁰²⁴

Forrásaink az eseményekről a következőképpen tudósítanak:

„Constantinus uralkodásának huszonhatodik esztendejében a gótok megtámadták a szarmaták területét, hatalmas sereggel rontottak rá a rómaiakra, és zabolátlan erejükkel mindenkit kardéltre hánytak, kirabolnak, elpusztítottak. Constantinus hadat vezetett ellenük, hatalmas csatában nagy nehezen legyőzte és átkergette őket a Danuvius folyón.”¹⁰²⁵

Ugyanezekről az eseményekről egy másik leírásban olvashatjuk, hogy „Azután a gótok ellen háborúba bocsátkozott, és segítséget vitt a könyörgő szarmatáknak. Így Constantinus császár miatt majdnem százezren szenvedtek éh- és fagyhalált. Akkor túsokat is szedett, köztük Ariaricus király fiát. Amikor ily módon megszilárdította velük a békét, a szarmaták ellen fordult, akik kétes hűségűeknek bizonyultak. De a szarmaták szolgálói mindannyian fellázadtak uraik ellen. Akiket miután elűztek, Constantinus szívesen fogadott és több mint 300 000, különböző korú és nemű embert osztott szét Thráciában, Scytiában, Macedoniában és Italiában.”¹⁰²⁶

Eusebius ugyanezekről az eseményekről szól: „Isten tekintettel volt a szarmatákra, s ő maga vezette őket Constantinus fennhatósága alá, aki a következő módon vetette alá a barbár büszkeségtől felfuvalkított nemzetet. Miután megtámadták őket a szkíták,¹⁰²⁷ fegyvert bíztak a rabszolgáikra, hogy visszaverjék az

¹⁰²⁰ Vö. EXCERPTA VALESIANA V.21., Kiss 2000. 86–87. A keleti és nyugati birodalomrész határa, és ezzel összefüggésben Illyricum hovatarozása ettől kezdve számtalan vitára adott okot. Stratégiai szempontból a pannoniai és thraciai Duna-szakasz egységes védelmének kialakítása lett volna jobb, azonban más politikai megfontolások – pl. a két birodalomrész (Kelet és Nyugat) nagyságának és erejének egyensúlyban tartására való törekvés – ezt megakadályozta, folyamatos viták tárgyává téve Illyricum helyzetét (Kiss 2004. 16–17.).

¹⁰²¹ ALFÖLDI 1942. 676–677.

¹⁰²² AURELIUS VICTOR 41.13. Részletesen a két hídról PATSCH 1928. 20–21. Az Oescus melletti 328-ban épített híd feltárásáról legújabban ld. GHERGHE–AMON 2007. – a további irodalommal!

¹⁰²³ GABLER–LÖRINCZ 1990. 100–101., vö. SOPRONI 1978. 116. A koncepcióról részletesen ld. lejjebb, a Csörsz-árokról szóló fejezet részben!

¹⁰²⁴ A polgárháború jelentőségét már önmagában az a tény is jelzi, hogy a római források alaposan kitérnek az eseményekre. Ezek értékeléséhez ld. pl. PATSCH 1928. 28–32., ALFÖLDI 1942. 679–683., MÓCSY–FITZ 1990. 47–48.

¹⁰²⁵ IS.HISP. 5.

¹⁰²⁶ EXCERPTA VALESIANA VI.31. (Erre az adatra a foederati kérdésnél a III.5.4. fejezetben még visszatérünk.)

¹⁰²⁷ Ebben az esetben szkíták alatt a gótokat kell értenünk.

287. kép • Részletek II. Constantinus Isztambulban álló győzelmi oszlopáról (a szerzők felvétele)

ellenséget. Ezek a rabszolgák először legyőzték a megszállókat és azután uraik ellen fordították fegyvereiket, mindnyájukat elkergették szülőföldjükről. Az elűzött szarmaták rájöttek, hogy biztonságuk egyetlen reménye Constantinus védelmében áll: és ő, akinek szokása volt emberi életek megmentése, befogadta őket mind a Római Birodalom birtokain belülre. Azokat, akik képesek voltak szolgálni, saját csapataiba olvasztotta bele: a többinek földeket osztott ki, hogy műveljék saját megélhetésükre, így ők maguk is belátták, hogy múltbeli szerencsétlenségük boldog eredményt szült, mivel most már a római szabadságot élvezték a vad barbarizmus helyett. Így szaporította Isten birtokait sok és különböző barbár törzssel.”¹⁰²⁸

Ammianus szavai is ezekre az eseményekre vonatkoznak: „Valamikor mint országuk őslakói hatalmasak és tekintélyesek voltak, de egy alattomos zendülés gaztettekre ösztökölte rabszolgáikat, a barbároknál ugyanis rendszerint minden jog az erőszakon alapszik. A szolgák, akik szilajságban éppen úgy kitűntek, számarra nézve pedig jóval többen voltak, legyőzték uraikat. Azok félelmükben fejvesztve a távolabb lakó victohaluskokhoz menekültek. Úgy gondolták, hogy szerencsétlen helyzetükben inkább engedelmeskednek oltalmazóiknak, mintsem saját szolgálóiknak.”¹⁰²⁹

Ezek alapján annyi bizonyos, hogy a rómaiak által feladott Dacia provincia új lakói, a nyugati gótok a 332. év elején megtámadták az alföldi szarmatákat, akik Constantinus császár segítségét kérték a gótok ellen. A rómaiak a mind őket, mind a szarmatákat szorongató gótok ellen fegyveres támogatást nyújtottak. A császár a helyzet megoldását fiára, II. Constantinusra bízta. Ő 332. április 20-án a szarmaták földjén háttámadta a gótokat, akik megsemmisítő vereséget szenvedtek. A győzelem emlékére Constantinopolisban az uralkodó győzelmi oszlopot állíttatott (287. kép).¹⁰³⁰

Ezzel a háború véget is érhetett volna – annál is inkább, mert a szarmaták valószínűleg megölték a gótok vezérét, Vidigoiát is¹⁰³¹ –, ha időközben az Alföld lakói körében nem borult volna fel a rend. A „szabad” szarmatákként (*sarmatae liberi*) megjelölt arcaragantes felfegyverezte a nálánál nagyobb létszámú, szolgálóikként (*sarmatae servi*) aposztrofált limigantes csoportot.¹⁰³² A két társaság között pedig a gótok legyőzése után kitört a belháború. A forrásokban itt ellentmondás van. Nem világos, hogy a limigantes kihasználta-e a háborús helyzetet és fellázadt, ahogyan azt az Excerpta Valesiana állítja, vagy Eusebiusnak kell-e inkább hinnünk, hogy „fegyvert bíztak a rabszolgáikra, hogy visszaverjék az ellenséget”, azaz éppenséggel a gótok ellen maguk fegyverezték fel „szolgálóikat”. Mi lehet az „alattomos zendülés”, amelyre Ammianus hivatkozik? Az adatok alapján aligha dönthető el. Ráadásul ne felejtsük el, hogy valamennyi feljegyzés a rómaiak szemszögéből értékeli az eseményeket!

¹⁰²⁸ EUSEB. VITA CONST. IV.6. – saját fordításunk angolból.

¹⁰²⁹ AMMIAN. XVII.12.17–19.

¹⁰³⁰ PATSCH 1928. 29–30., ALFÖLDI 1942. 677., MÓCSY–FITZ 1990. 47., HIERON. CHRON. 2340 c a 332. évre vonatkozóan: „A rómaiak legyőzték a gótokat a szarmaták földjén” – saját fordításunk angolból. EXCERPTA VALESIANA VI.35.: „Majd legyőzte a gótok igen erős és számos törzsét a barbár föld ölen, ami a szarmaták területén van.”

A későbbi történelem alapján is általánosan elterjedt nézet, hogy a rómaiak komolyan részt vettek a barbaricum események sűrűjében. Felmerült egy olyan elképzelés, hogy valójában a rómaiak csak a gót–szarmata viszályba avatkoztak bele, de az utána következő szarmata „belpolitikai” válság idején a katonai közbelépéstől távol tartották magukat annak ellenére, hogy Constantinus az események idején a közelben (Singidunum, Viminacium és Naissus) tartózkodott (WHEELER 1998. 84. – további irodalommal).

¹⁰³¹ Iordanestől (IORD. XXXIV.178.) értesülünk arról, hogy a Priscos-féle követség ott ment el, „ahol egykor a gótok legbátrabbika Vidigoia a szarmaták álnokságának áldozata lett”, nem messze Attila későbbi fapalotájától. Az adathoz ld. Kiss 2008. 5. és 20. jegyzet. Amennyiben ez a forráshely valóban a 332 körüli eseményekre utal, akkor a gótok és szarmaták összeütközésére a Duna–Tisza köze déli részén kerülhetett sor, ugyanis Priscos és társai – véleményünk szerint – már átkeltek a Tiszán és Attila fapalotája közelében jártak, amikor a gót vezér sírját látták. (Az Attila-székhely lokalizálásának problémáira itt nem kívánunk kitérni.)

¹⁰³² Az alföldi szarmaták társadalmi struktúrájáról ma még alig-alig tudunk valamit. Bóna István egyenesen úgy fogalmazott, hogy ez volt „a hazánk területén lezajlott egyetlen ókori rabszolga háború” (MÓCSY–BÓNA 1965. 115.).

Annyi bizonyos, hogy a 332. április 20-i győzelem nem hozta el a békét az Alföldre. Egy Nagytétényben előkerült, több mint 10 ezer darabos, alig kopott érméből álló kincslelet, amelyet a záróveretek 333-ra kelteznek, jelzi, hogy a harcok a Dél-Alföldről áttérjedhettek északra.¹⁰³³ A válság időben is elhúzódott.

A nyugalom csak 334-ben állt helyre, és akkor is csupán átmenetileg. A császárnak a rendezésben mindenképpen volt szerepe. Az arcaragantes soraiból igen sokakat (vegyesen férfiakat, nőket és gyerekeket) telepített a Birodalom területére, és ahhoz, hogy ennek a nyilvánvalóan nagy tömegnek az átvándoroltatása rendezetten folyjék, Constantinus a nyár nagy részét a közelben töltötte.¹⁰³⁴ A többiek „*félelmükben fejvesztve a távolabb lakó victohalusokhoz menekültek.*”¹⁰³⁵

Szükséges itt egy kitérőt tennünk. Látszólag könnyű lenne meghatározni az elűzöttek új lakóhelyét, azonban a vandál viktoválok területének körülhatárolása ebben az időszakban komoly problémát jelent. A markomann–szarmata háborúk táján Dacia előterébe, a Felső-Tisza-vidékre betelepülő jövevények között ott találjuk a viktoválokat.¹⁰³⁶ A további események fényében – itt elsősorban a kvádokkal való közös fellépésre gondolunk – az arcaragantes népe feltehetőleg az Alföld északi részén kereshetett magának új szállásterületet. Ugyanakkor nem hallgathatunk arról, hogy egy széles körben elterjedt – ám véleményünk szerint nehezen tartható – álláspont szerint 270 tájától a Felső-Tisza-vidék már a gepidák szállásterülete, a vandálokat pedig a Maros völgyében kell keresnünk. E teória egyik kiindulópontja az volt, hogy a vandálok (köztük a viktoválok) 269-ben Pannoniára támadtak.¹⁰³⁷ Ennek a támadásnak kiváltó okaként jelölték meg a gepidák bevándorlását, amelynek hatására a vandálok Aquincum irányában törtek volna be a Birodalomba. Ez az elképzelés csupán azért tarthatta magát egy ideig, mert IV. századra keltezhető, vandálként meghatározható leleteket a Felső-Tisza-vidékről nem ismerünk. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy gepidát sem. De lássuk, mi a helyzet a gepida bevándorlással!

A gepidák első említése II. Claudius (Gothicus) idejére, 269 tájára keltezhető, amikor egy különböző – főként germán – népekből összeverődött horda támadt a Birodalomra. Probus császár idején már gepida és vandál deductióról is tudunk.¹⁰³⁸ Ezek az adatok a lokalizálást nem teszik lehetővé. Claudius Mamertinus panegyricusa 291 után keletkezett. A Maximianus császárt dicsőítő beszéd egy germán beháborúra utal, amelynek egyik résztvevője a gepidák népe, szövetségeseik pedig a vandálok.¹⁰³⁹ Ugyanezt a 290 előttre keltezhető eseményt részletesebben taglalja Iordanes.¹⁰⁴⁰ Tőle tudjuk meg, hogy Fastida, a gepidák királya területet követelt Ostrogóthától, aki uralkodója volt mind az osztrogótoknak, mind a vizigótoknak. A gepidák a gótokkal a rómaiak által kiűritett és a gótok által megszállt Dacia provincia területén csatáztak. A vereség után Fastida „*zord hegyek*” és „*sűrű erdők közé*” bezárt hazájába tért vissza népével. Erősen megkérdőjelezhető, hogy ezt a leírást kizárólag a Csörsz-árkon kívüli, ámde a Keleti-Kárpátok belső oldalán fekvő területtel azonosíthatjuk-e, annál is inkább, mivel a régészeti leletek a hipotézist nem támogatják, ahogyan azt a Bóna István-féle elképzelést sem, hogy „egyéb lehetőség híján” a gepidák dél felé terjeszkedtek

¹⁰³³ ALFÖLDI 1942. 677. 56. jegyzet.

¹⁰³⁴ „*A szarmata Limigantes összevonva csapatait római földre űzte a most Argaragantesnek nevezett urait.*” (HIERON. CHRON. 2350 f – saját fordításunk angolból). A források 300 ezres (ld. az 1067. és 1278. jegyzetet) száma igencsak túlzás lehet még akkor is, ha figyelembe vesszük a rendkívüli mennyiségű szarmata leletet és lelőhelyet. Azt sem felejthetjük el, hogy a IV. század végén továbbra is óriási népsűrűséggel kell számolnunk. Vö. még az 1275. jegyzettel!

¹⁰³⁵ AMMIAN. XVII.12.19.

¹⁰³⁶ Ld. a III.3.1. fejezetben a 861. jegyzetet!

¹⁰³⁷ SCHMIDT 1941. 105–106., ALFÖLDI 1942. 673. A betörésre vonatkozó forrásokat ld. Kovács 2008. 45–46., 59. (Vö. a III.4.2. fejezettel!)

¹⁰³⁸ SHA Claud. VI., SHA Prob. XVIII.2.

¹⁰³⁹ Mamertinus III [XI] 17.1 in: LAKATOS 1973. 51.

¹⁰⁴⁰ IORD. XVII.97–100.

a Csörsz-árok északi-északkeleti külső oldalán.¹⁰⁴¹ Ha tovább követjük az elsősorban Bóna István nevével fémjelzett teóriát, a gepidák a IV. század közepéig magukba olvasztották a viktóvalokat, és a IV. század közepső harmadára elfoglalták a Felső-Tisza-vidék Csörsz-árkon kívüli területeit, ahonnan délre nyomulva elérték a Körösökön át a Marost.¹⁰⁴²

Az Alföld közepső részének germán kézre kerüléséhez az ötletet nyilvánvalóan egy – a kutatás által a 330-as évek közepére vonatkoztatott – Iordanes-hely adta.¹⁰⁴³ E szerint a gepidák által korábban a Maros–Körös közére kiszorított, ekkoriban Visumar vezette vandálokat Geberich keleti gót király a Maros völgyében Dacia felől megtámadva legyőzte. Ha elfogadjuk hitelesnek ezt az adatot, akkor Ammianus megjegyzését, hogy a „szabad szarmaták” a vandál viktóvaloknak vetették alá magukat, a Maros–Körös közére vonatkozathatjuk. Valójában a IV. században ezen a területen szarmata lelőhelyek százait találjuk, a germán jelenlétre utaló nyomok pedig teljességgel hiányoznak.¹⁰⁴⁴ Így itt ebben az időszakban sem vandálokkal, sem gepidákkal nem számolhatunk. Amennyiben pedig igaz lenne, hogy a IV. században a gepidák beolvasztották a vandálokat, akkor a Bóna-féle elképzelés esetében sem gondolhatunk a továbbiakban vandálokra sem délen, sem északon, hisz ezzel önálló népiségük is meg kellett, hogy szűnjék. Így logikus Bóna István nézete Iordanesre vonatkozóan, hogy az auctornak a vandálok IV. századi történetéről csak zavaros fogalmi vannak, és a korszakra vonatkozó adatait korábbi – ráadásul olykor félreértett – forrásokból ollózta össze.¹⁰⁴⁵ Ezt a véleményt elfogadta Kiss Magdolna, Iordanes újabb magyar fordításának kiadója. Szerinte a forrásnak az a – feljebb már említett – kitétele, amely szerint „*a Marisia-folyó partján tartózkodó vandálok ellen Geberich, a gótok királya hadat indított*”, majd legyőzte őket, és a kevés túlélőt a rómaiak áttelepítették, valójában nem a vandálokra, hanem a szarmatákra vonatkozatható. A 334. év eseményeinek eltorzított változatát írta meg a vandálokkal kifejezett ellenszenvvel viseltető Iordanes. Vandál betelepítés római területre ugyanis ekkoriban semmiképpen sem bizonyítható.¹⁰⁴⁶

A gepida bevándorlás és a vandálok IV. századi mozgásainak kérdéseire elsősorban a régészet adhat választ a jövőben. A leletek dönthetik el, hogy – a hitünk szerint a sokkal inkább reális – felső-Tisza-vidéki vagy a Maros–Körös közeli vandál szállásterület-e a valós. Jelenleg a következőket mondhatjuk.

Ebben az időben már egyértelműen a szarmata Barbaricum kulcshelyzetben lévő két területe a Vereckei-hágó előtere és a Maros völgye. Temetkezések, valamint forrásadatok híján valójában aligha lehetséges annak a lakosságnak az etnikai meghatározása, amely ennek a területnek éppen a Csörsz-árokig elnyúló vidékén élt. Mindkét rész gyakorlatilag a császárkor teljes időszakában szokatlanul tarka képet mutat, ami nem véletlen, hisz a kelet felőli bevándorlás fő útvonalairól van szó. A Körösök vidéke és a Bánság mintegy félszáz markomann-szarmata háború előtti lelőhelyének elterjedése alapján a szarmaták és keleti szomszédai (Dacia feladásáig legalábbis csaknem bizonyosan egy romanizált dák vagy dák-római társaság) közötti kontaktóját nagyjából a Várşand/Gyulavarsánd–Arad vonal mentén jelölhetjük ki (198. kép).¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴¹ Már önmagában ellentmondást látunk abban, hogy a gepidák 269-re keltezett beköltözésükkor a hipotézis szerint a vandálokat szállásterületükről nyugati irányban mozdították ki, majd pedig a 290-es évek eseményei során egy határozottan északról délre irányuló vándorlást tételeznek fel.

¹⁰⁴² BÓNA 1986A. 131–132., BÓNA ET AL. 1993. 52–53. Más nézetet képvisel L. Schmidt, aki szerint az Olnál, K. Horedt, aki szerint a Prut mellett, valamint H. Wolfram, aki úgy gondolja, hogy esetleg a Maros mentén kell keresnünk a korai gepidákat, de a források hiánya miatt nem foglal határozottan állást (SCHMIDT 1941. 223., 530., HORED T 1971., WOLFRAM 1990. 58–59.). A kérdés legutóbbi részletes összefoglalása az érvekkel, ellenérvekkel és az irodalommal: BIERBRAUER 2006.

¹⁰⁴³ IORD. XXII.113.

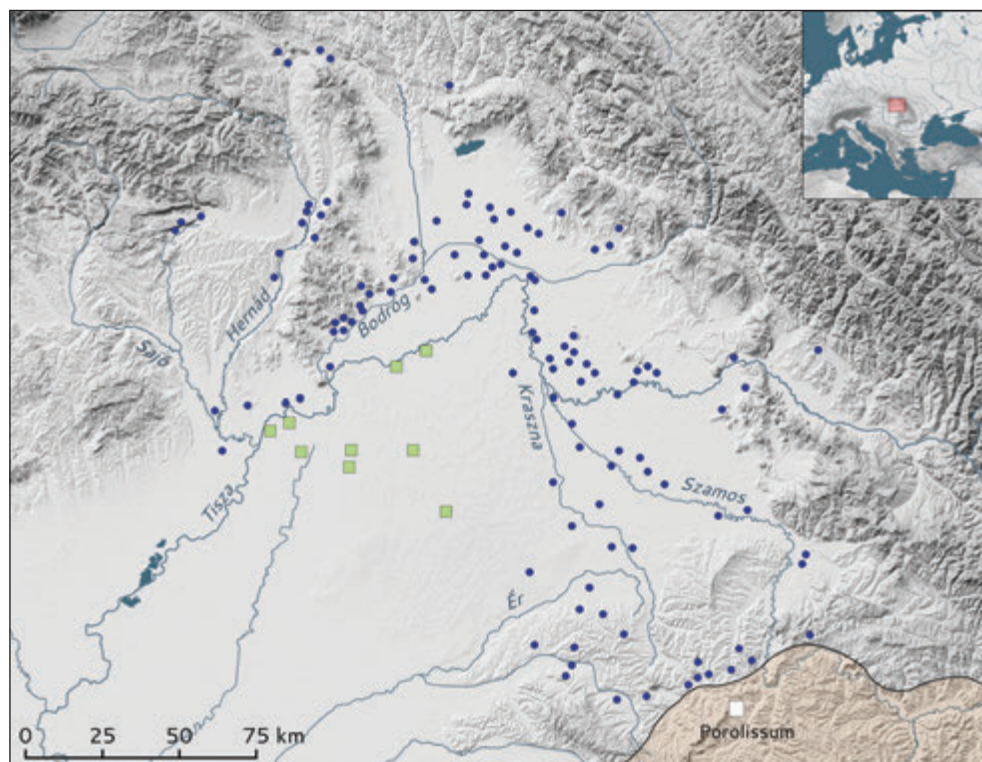
¹⁰⁴⁴ Párducz Mihályt alighanem épp ez a forrásadat alaposan befolyásolhatta, amikor a IV. század közepétől keltezhető, általa körülhatárolt és tápé-malajdokinak nevezett leletanyagban germán/gepida vonásokat igyekezett kimutatni (PÁRDUCZ–KOREK 1946/48. 312., PÁRDUCZ 1950. 121–122.). Elképzelését azóta a kutatás erősen megkérdőjelezi (NAGY 1997A. 49., 29. jegyzet).

¹⁰⁴⁵ MÓCSY–BÓNA 1965. 127–128. – a korábbi irodalommal.

¹⁰⁴⁶ IORD. XXII.113–115. – KISS 2002. 143., 134. jegyzet.

¹⁰⁴⁷ DÖRNER 1971. 687., HÜGEL–BARBU 1997. – különösen 545., GRUMEZA 2014.

Ezt a vonalat észak felé Tărian/Köröstarján–Carei/Nagykároly felé hosszabbíthatjuk meg. A Felső-Tisza-vidéken a Csörsz tájékaig a leletanyagban ebben az időszakban törés nem mutatható ki, ugyanakkor a sánctól kifelé mind összetettebb a kép. A szarmaták leletanyaga Nagykálló–Oros vonaláig egyértelműen zárt tömbben jelentkezik legalább a IV. század végéig, de talán egészen az V. század közepéig. A Nyíri-plató nagy része még valószínűleg ugyancsak a szarmaták fennhatósága alá tartozik. A Szatmár-Beregi síkság nyugati részére ebben az időszakban a pecsételt szürke kerámiájáról híres ún. „Bereg kultúra” a jellemző (277–278., 288. kép). Keletre és északra az egymás közelében feltárt és egykorú telepek kerámiájának ösz-

288. kép

- Az ún. „Bereg kultúra” pecsételt kerámiájának elterjedési területe. A négyzetek a szarmata környezetből előkerült leleteket jelzik (GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011. Karte 2. alapján)

szetése a III–IV. század fordulójáig alapvető eltéréseket mutat. Vannak egyértelműen Przeworsk (289. kép) lelőhelyek, és vannak olyanok, amelyek inkább a szarmatákra jellemző szürke korongolt áruval határolhatók körül (290. kép). Ugyanakkor a IV. századi (C3 fázis) leletanyagot még nem igazán sikerült elkülöníteni, és főleg nem temetkezésekből, amelyek közelebb vezetnének az etnikai kérdések tisztázásához. A területen bizonyos mértékű marosszentanna–csernyahovi hatás mutatkozik (pl. Bervenii/Börvely–Halmos, Lazuri/Lázári–Béla rét), ami azonban Erdély közelsége miatt magától értetődő (291. kép).¹⁰⁴⁸

Ha a szarmata jellegű leleteket vizsgáljuk Románia ÉNy-i részén, akkor azt találjuk, hogy az Ér völgyében egészen Carei/Nagykároly – Pir/Szilágypér határáig elhatolnak (292. kép). Északon az elterjedés határa Pişcolt/Piskolt mellett húzható meg a IV. század második feléig. E. Dörner ide sorolta a fibulák alapján a Dorobanţiban/Kisiratosban, a fibula és (a valójában Kowalk típusú, és ennek megfelelően későbbi) üvegpopohár alapján a Şeitinben/Sajtényban és ugyancsak üvegpopohára alapján az Oradea/Nagyvárad–Szalkadombon talált síregyüttest. Sajnálatos módon ezek kronológiai besorolása ma még meglehetősen bizonytalan.¹⁰⁴⁹ Ha a nyugatabbi részeket vizsgáljuk, a Kisvárdá–Nagyboldogasszony utcában feltárt 4 szarmata rítusú sír közül az 1. számúban talált IV. század második felére keltezhető érme (Julia császárnő), valamint

¹⁰⁴⁸ Köszönjük a terület szakértőivel, Gindele Róberttel és Némethi Jánossal folytatott konzultációkat! Ld. még GINDELE 2010. 148., 167–168., 191., 194., NÉMETHI 1999. 156–157., MATEI–STANCIU 2000.

¹⁰⁴⁹ NÉMETHI–GINDELE 1997. 605–606., NÉMETHI–GINDELE 1998/99. 80–81., 84–85.

289. kép • III–IV. századi Przeworsk jellegű kerámia ÉNy-Románia területéről, Lazuri/Lázári–Râtu lui Bela lelőhelyről (GINDELE 2010. Taf. 118: 3., 5–7. alapján)

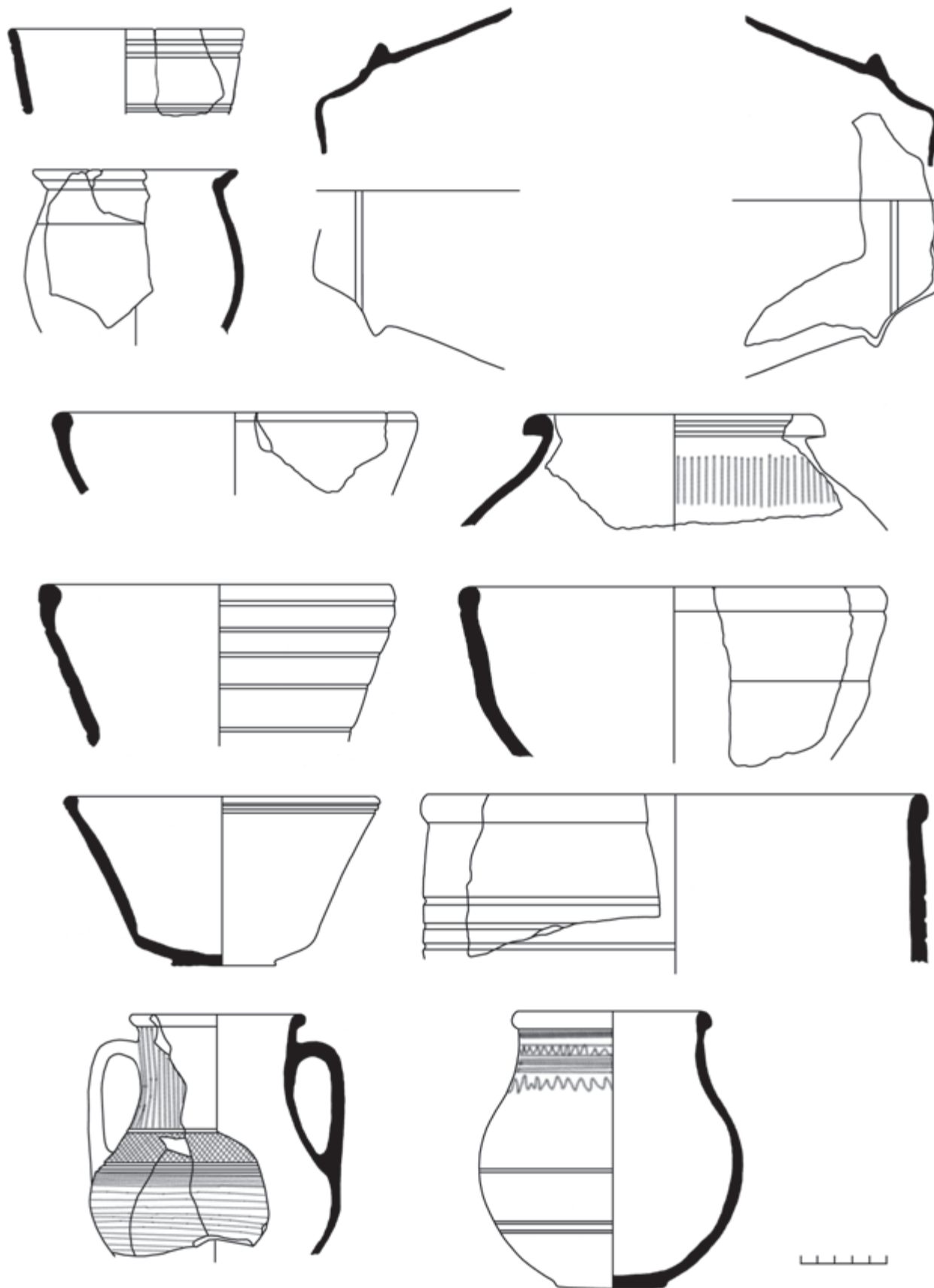
a Pócspetri–Nyírjes-felső–Erdőszél lelőhely temetőrészlete arra utal, hogy még ebben az időszakban sem szorulhattak ki a szarmaták erről a vidékről.¹⁰⁵⁰ Az újabban feltárt és ma még közöletlen, V. század elejére keltezhető szarmata sírok előfordulása jelzi, hogy a terület népessége alapvetően nem változott meg, vagy legalábbis az ott élő lakosság egyik komponense mindenképpen a szarmata maradt (293. kép).¹⁰⁵¹ Ezzel párhuzamosan a Felső-Tisza-vidéknek a szarmata szállásterületen kívül eső részén – illetve részben a kontaktzónában – a régészeti anyagban Dacia feladásának időszakában komolyabb változás érzékelhető: túlsúlyra jut a korongolt kerámia, elterjed a pecsételt díszítés. Ugyanakkor temetkezések híján a terület etnikai viszonyainak meghatározása ma még nem lehetséges, tehát ki kell mondanunk: a szarmaták szomszédságában élő népek etnikai hovatartozásáról egyelőre fogalmunk sincsen.

Visszatérve a szarmata belháború eseményeihez, míg az arcaragantes sorsára vonatkozóan a források egyértelműbbek (betelepítés a Birodalomba, illetve menekülés a viktoválokhoz), addig a limigantes helyzetének alakulását kevéssé ismerjük. Ők az arcaragantes elhagyott bántási szálláshelyét szerezték meg maguknak a későbbi eseményekre vonatkozó források alapján. 334-et követően (334 és a 350-es évek vége közt) közel egy generációnyi viszonylagos nyugalom köszöntött be a Birodalom szarmatákkal határos területein. Még a 350–352. évi birodalmi belpolitikai krízisre (trónharc) sem reagáltak a szokásos barbár betörésekkel. Kivételképpen csak 338–339 telén tudunk egy kisebb összecsordulásról, legalábbis talán ezért kaphatta meg az ifjú Constans császár a Sarmaticus jelzőt.¹⁰⁵² E nyugalom hátterében nyilvánvaló okként gondolnunk kell

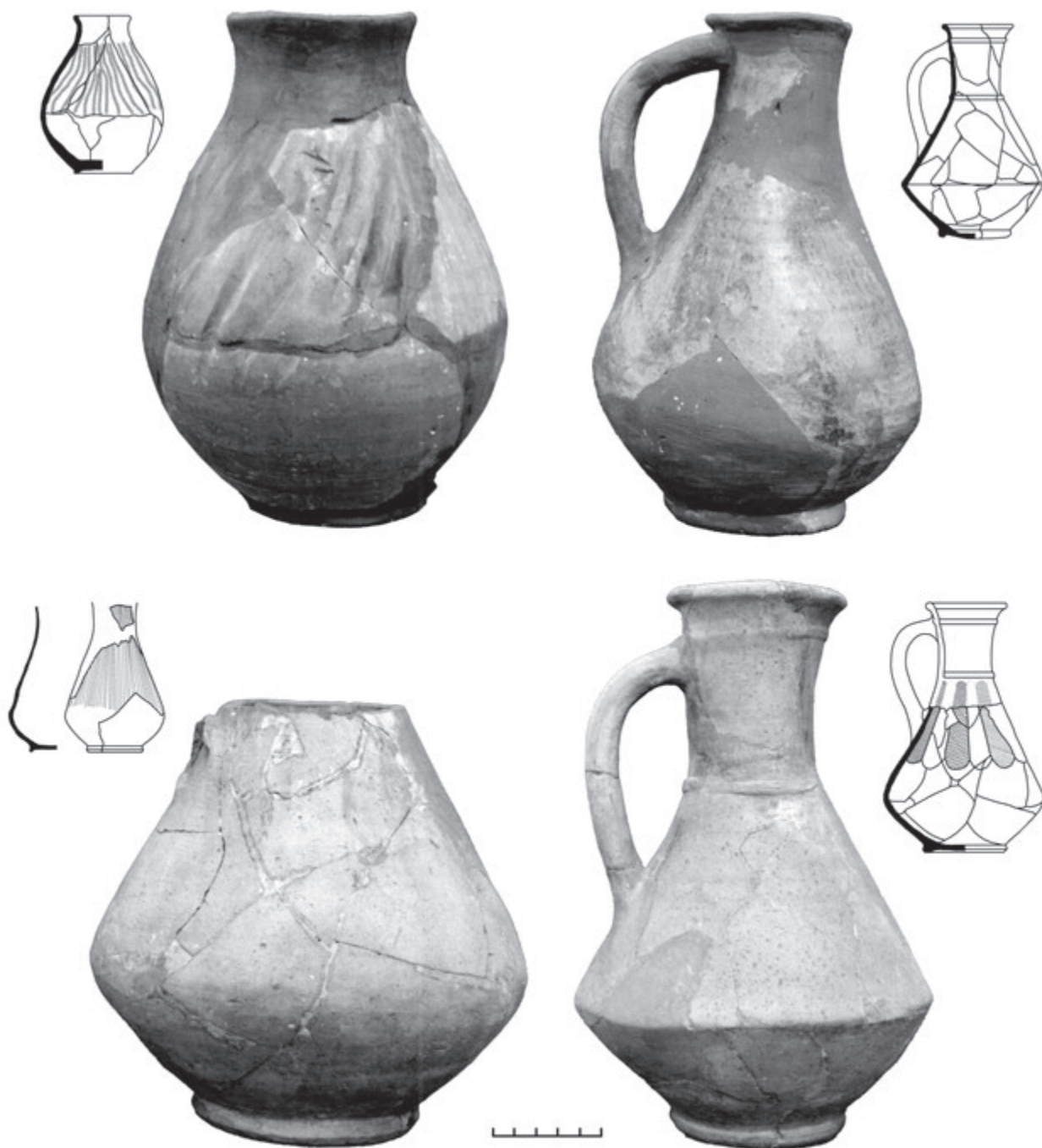
¹⁰⁵⁰ Kisvárd: ISTVÁNOVITS 1986. 37–38. tábla – erre a sírcsoportra Bóna István és Németh Péter gepidaként hivatkozik (BÓNA 1986. 67., NÉMETH 1966. 87.), de rítusa alapján egyértelműen szarmata. Pócspetri: HULLÁM 2012. 373.

¹⁰⁵¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2016. 104., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017.

¹⁰⁵² MÓCSY 1972. 98., MÓCSY–FITZ 1990. 47. Többen úgy vélekednek, hogy a Sarmaticus jelző ez esetben a korábbi eseményekre utal, és valójában ezek az évek is a szarmaták békés időszakai közé sorolandók (ALFÖLDI 1942. 678., 62. jegyzet). Bernát P. különösebben meggyőző indoklás nélkül felvetette, hogy a Csörsz-árok belső védvonalának kiépítése alkalmából kapta volna a császár a jelzőt (BERNÁT 2002.) Legújabbán kissé korábbi keltezéssel, a forrásokkal és azok értékelésével: KOVÁCS 2016A.

290. kép • III-IV. századi szarmata jellegű kerámia ÉNy-Románia, Pişcolt/Piskolt-Lutărie lelőhely területéről
(GINDELE 2010. Abb. 54: 3., 5., 7-13. és 55: 6., 10. alapján)

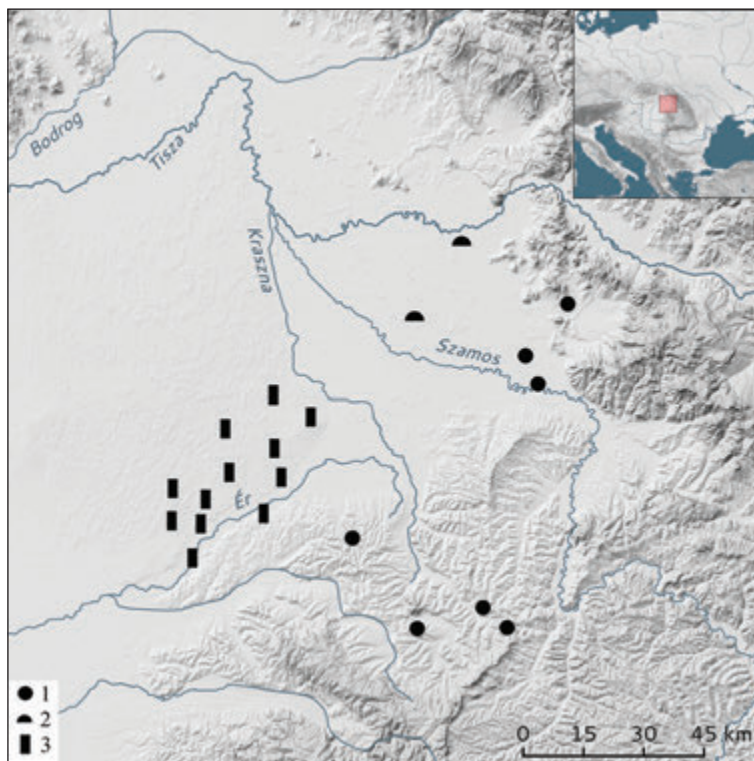
291. kép • Marosszentanna–csernyahovi hatásokat mutató kerámia ÉNy-Románia területéről Lazuri/Lázári–Rátul lui Bela lelőhelyről (GINDELE 2010. Taf. 116. alapján)

arra, hogy a gótokkal megvívott háború, a belháború, majd a római területre való áttelepítés eléggé nagy vérvesztést jelenthetett a szarmaták számára.

A 350-es évek közepén ismét megbomlott a nyugalom. Zosimos egy elejtett megjegyzése alapján a szarmaták és kvádok minden ellenállás nélkül garázdálkodtak Pannoniában és Felső-Moesiában.¹⁰⁵³ A Valeria északi és északkeleti területein elrejtett éremkincseket a kutatás ehhez a betöréshez kötötte. Elsősorban kiemelhetjük itt az ács–vaspusztai tábor leletét, amelynek 354-es záróverete alapján Gabler Dénes az

¹⁰⁵³ ZOSIM. III.1.1.

292. kép • Késő császárkori sírok lelőhelyei ÉNy-Romániából 1: hamvasztásos sírok, 2: hamvasztásos halmos temetkezések, 3: csontvázas sírok (GINDELE 2010/2011. 2. térkép alapján)

események kezdetét 355-re datálta.¹⁰⁵⁴ Hasonló a helyzet a perbáli castellum esetében. Mindkét helyen pusztulási réteget keltez a kincs. Ugyanez a háborús esemény pusztította el az arrabonai vicust.¹⁰⁵⁵ Ugyanakkor Mócsy András szerint a 356. évi történések keltezése, amikor a kvádok és szarmaták lerohanták Pannonia Secundát és Moesia Primát, Ammianus tévedésének tekinthető. Valójában a császári itinerárium alapján II. Constantius csak 357 nyarán jelent meg Pannoniában, azaz ennél sokkal korábbra nem datálhatjuk az ese-

ményeket. A 357–358-as tél barbár támadására válaszul tavasszal indított megtorló hadjáratot a császár.¹⁰⁵⁶ Valójában Mócsy András keltezése nem mond ellent annak, hogy már 355-ben is sor kerülhetett betörésekre, hiszen Ammianus is arról szólt, hogy „*Gyakran*

293. kép • Szarmata rítusú temetkezésből származó, V. század elejére keltezhető csat Nagykálló–Ipari park 153. sírjából (publikálatlan, JAM, Pintye Gábor ásátása; a szerzők felvétele)

¹⁰⁵⁴ GABLER 1972., DITTRICH 1984. 54. 3. jegyzet.

¹⁰⁵⁵ Kovács Péter valószínűnek tartja ezt a korábbi betörést, mely elsősorban a kvádok oldaláról érthette a tartományt (Kovács 2015A. 44–45. – a vonatkozó irodalommal).

¹⁰⁵⁶ MÓCSY 1972. 98–99. Ammianus Marcellinusnak ezekre az eseményekre vonatkozó adatait, illetve azok értékelését részletesen DITTRICH 1984. 53–85. foglalta össze, aki ugyancsak a késői datálás mellett érvelt. A további forrásokat is figyelembe vevő és azokat közlő tanulmány: Kovács 2015A.

érkeztek ... hírnökök, s aggódva jelentették, hogy a sarmaták és a quadusok, ... *gyakran* (kiemelés tőlünk – I.E., K.V.) betörték Pannóniába és Moesiába.”¹⁰⁵⁷ Hallgassuk azonban a krónikást a 358. év eseményeiről:

„A császár ... Sirmiumban tartózkodott, ott töltötte a telet. ... aggódva jelentették, hogy a sarmaták és a quadusok ... közös erővel kisebb csapatokban gyakran betörték Pannóniába és Moesiába.

A tavaszi napéjegyenlőség elmúltával a császár erős sereget vont össze, és kedvező jelektől bátorítva indult útnak. Egy arra alkalmas helyen hajóhidat veretett, és átkelt a hőtömegek olvadásától megáradt Ister folyón, majd pusztítva behatolt a barbárok földjére. Ezek meg voltak lepve a gyors előrehaladástól, és alig hittek szemüknek, hogy harcedzett seregünk csapatai már a mellüknek szegezik fegyvereiket. Nem is álmodták volna, hogy egy sereg ebben az időben összegyűlhet. Ellenállásra, de még lélegzetvételle sem volt idejük: valamennyien megfutamodtak, hogy pusztá életüket mentsék. Sokan közülük mégis elpusztultak, mert megbénította lábukat a félelem. Akik gyorsaságuk révén elmenekültek, a hegyek rejtékhelyekben bővelkedő völgyeiből tehetetlenül szemlélték tűzzel-vassal elpusztított hazájukat, amelyet ugyanannyi erővel, ahogy szertesét futottak, meg is védhettek volna. Ez Sarmatiának Pannonia secundával határos részén történt. Hasonló bátorsággal pusztították csapataink viharként Valeria környékén a barbárok javait, fölperzselve és elrabolva mindent, amihez hozzáfértek.

A sarmaták a súlyos veszteségtől megrendülve, lemondtak arról a szándékukról, hogy elrejtőzzenek. Taktikát változtattak tehát, és azt tervezték, hogy színleg béketárgyalásokat kezdenek, azalatt pedig hármass csatarendbe fejlődve mit sem sejtő csapatainkat nagyobb kockázat nélkül megrohanják, hogy fegyvert se ragadhassanak, el ne kerülhessék a sebesülést, s így menekülésre se gondolhassanak, ami válságos helyzetben az egyetlen lehetőség. Egy követ fújtak a sarmatákkal a quadusok is, hogy megosszák velük a veszélyt, miként amazok is mindenkori szövetségeseik voltak a rabló hadjáratokban. De ők is kudarcot vallottak vakmerőségükkel. Meggondolatlanul a vesztségbe rohantak, mert nagy részük elesett, akik pedig életben maradtak, azok az otthonos dombokon át elmenekültek. Ez a siker szárnyakat adott katonáinknak. A sereg, szorosabban összetömörülve, sietősen a quadusok országa felé tartott. Azok, a lezajlott eseményeken okulva, aggódni kezdtek a sorsuk miatt. Alázatosan békéért esedeztek, és bizalommal járultak a császár színe elé, aki ilyen esetekben kegyes szokott lenni. A feltételek megbeszélésére kitűzött napon megjelent Zizais királyfi, egy magas termetű ifjú, harci rendbe állította a sarmatákat, hogy előadja kérését. Amint megpillantotta a császárt, eldobta fegyvereit, egész hosszában arccal a földre borult, mintha meghalt volna. Valósággal szánalmat keltett. Többször is próbálkozott, hogy valamit mondjon, de a zokogástól elakadt a hangja, alig tudott megszólalni. Végül mégis összeszedte magát, erre biztatni kezdték, hogy álljon föl. Ekkor visszanyerte hangját, s térdén állva kért magának bocsánatot és kegyelmet vétkéiért. Kíséretét is odaengedték, hogy ők is könnyörögjenek, de az ő szájukat is elnémította a félelem, látva, hogy vezéruk milyen veszedelemben forog. Amikor a császár felszólítására fölegyenesedett, és hosszú várakozás után megadta a jelt a könnyörgésre, övéi mindnyájan földre dobták pajzsukat és lándzsájukat, majd esdekelve kitárták karjukat. Minden lehetőt kieszelték, hogy alázatos könnyörgésben a királyfit is felülmúlják.^[1058] A félelem más sarmatákat is ide kényszerített, köztük Rumo, Zinafer és Fragelidus^[1059] törzsfőket és előkelő férfiakat, akik hasonló kérdéseket terjesztettek elő a teljesítés reményében.

¹⁰⁵⁷ AMMIAN. XVII.12.1.

¹⁰⁵⁸ KISS 2008. 1–2. Ammianus e leírását mintapéldaként idézi a deditióra (meghódolásra), mely az adoratio (imádás) szertartásával járt együtt: látványosan jelezve, hogy egy nép/népcsoport megadja magát a rómaiaknak.

¹⁰⁵⁹ Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy Johannes Aventinus középkori bajor humanista Annalium Boiorum című művében ezen események leírásánál még egy név szerepel: Batherus. „Tavasszal Constantius hajóhidat épített a Dunán, és seregével átkelt Germaniának és Sarmatiának arra a részére, mely Pannonia Secundával és Valeriával volt átellenben. Az ott lakók a hegyeken keresztül elmenekültek. Miután mindent elpusztított, a római sereg a kvádok szomszédos területe felé nyomult. Mindent lerombolt és a földdel tett egyenlővé, ami útjába akadt. A kvádok és a sarmaták királyai [reges] és „kiskirályai” [reguli] Ziza, Fraegiledus, Rumarus és Batherus (kiemelés tőlünk – I.E., K.V.) Constantiushoz folyamodtak és foglyokat adtak át. Bocsánatért esedeztek a régi dolgok miatt, és el is nyerték azt. Tűszokat adtak.” (AVENTINUS 113–114. – saját fordításunk angolból. Az angol fordítást Everett L. Wheelernek köszönjük!)

Valamennyien szerfölött örvendeztek, hogy életben maradhatnak, és fogadkoztak, hogy alávetik magukat a súlyos feltételeknek, s iparkodnak jóvátenni ellenséges cselekedeteiket. Kijelentették, hogy készek följajánlani önmagukat minden vagyonukkal, gyermekeikkel, feleségükkel és egész földjükkel együtt a római hatalomnak. A császárban mindazonáltal felülkerekedett a jóindulat és a méltányosság. Kijelentette, hogy továbbra is háborítatlanul megtarthatják lakóhelyüket, amazok pedig szabadon bocsátották a foglyul ejtett rómaiakat. Elhozták a kért kezeseket, s megesküdtek, hogy a jövőben vonakodás nélkül teljesítik a parancsokat. A kíméletességnek ezen a példáján felbuzdulva, sietve megjelent kíséretével együtt Araharius és Usafer herceg is. Mindketten előkelő származású emberek és törzsfők voltak. Az előbbi a transjugitanusok és a quadusok egy részének, az utóbbi a sarmaták egy csoportjának fejedelme volt. Ezeket a népeket szálláshelyük közelsége és természetük szilajsága fűzte össze. A császár azt forgatta a fejében, hogy ezek a törzsek, szövetségkötést színlelve, alattomban fegyvert ragadnak, ezért fölszólította őket, hogy oszoljanak két részre, s a sarmaták szószólói maradjanak távol addig, amíg meg nem vizsgálja Arahariusnak és a quadusoknak az ügyét. Ezek vádlottakként álltak előtte mélyen meghajolva. Súlyos gonosztségeiket nem tudták mivel menteni, ezért attól féltek, hogy elviselhetetlen sors vár rájuk. Kezeseket állítottak tehát, noha mindeddig sohasem voltak hajlandók arra, hogy ilyen biztosítékot adjanak a szövetségre. Az egyezséget végülis jóindulattal és méltányos feltételek közt megkötötték. Ekkor Usafer következett, hogy előadja kéréseit. Araharius hevesen tiltakozott ez ellen, mondván, hogy az általa szerzett békét ki kell terjeszteni Usaferre is, aki alá van neki rendelve, és megszokta, hogy az ő parancsainak engedelmeskedjen. Ezt a kérdést is megtárgyalták és úgy döntöttek, hogy a sarmatákat, akik mindig római fennhatóság alatt álltak, föl kell szabadítani az idegen uralom alól. Ezt követően a sarmaták örömmel vállalták, hogy a béke biztosítékául ők is kezeseket adnak. Amikor más népek és királyok megtudták, hogy Araharius semmilyen büntetést nem kapott, ők is a császár elé járultak, kérve, hogy az ő torkukra szegezett kést is távolítsa el. Valamennyien hasonló feltételekkel nyerték el a kért békét. Ekkor országuk belsejéből a vártnál is gyorsabban elhozták előkelő emberek fiait kezesként, továbbá az egyezés szerint a foglyul ejtett rómaiakat, akiket jobban sajnáltak átadni, mint saját fiaikat.

A dolgok rendezése után a sarmatákra irányult a figyelem, akikre inkább szánalommal, mint ellenséges indulattal kellett tekinteni.

Miután sérelmeiket [ti. az arcaragantes] előadták, kegyelemben részesültek a római hatalom védőszárnyai alatt. Ezután biztosítékokat kértek szabadságuk visszanyerésére. A császár a sarmatákat ért méltánytalanságon megindulva összehívatta őket, és az egész sereg előtt nyájas szavakkal fordult hozzájuk. Kijelentette, hogy mostantól fogva csak neki és a római hadvezéreknek tartoznak engedelmeskedni. Szabadságuk helyreállításával egyidejűleg tekintélyüket is növelni kellett, ezért királyul adta nekik Zizaist, aki valóban méltónak látszott erre a magas tisztségre, s hűségesebbnek is mutatkozott, mint ahogy ezt az események később igazolták. E dicsőséges tettek elvégzése után senki sem távozhott mindaddig, amíg az egyezés értelmében a római hadifoglyok vissza nem tértek. A barbárok földjén lezajlott események után a sereg Brigetióban ütött tábort.”¹⁰⁶⁰

Figyelemre méltó a harcok időpontja. A császár március 21. után indult el Sirmiumból, és kelt át a megáradt Dunán. Hogy ez rendkívüli módon meglepte a barbárokat, azon nem kell csodálkoznunk. A Duna áradása idején nyilván nem volt szokványos az átkelés a folyón, bizonyára az utak is felázhattak a tavaszi hóolvadáskor. Ráadásul ebben az évszakban lehetett a legnehezebb megoldani a katonaság élelmezését a télen megcsappanó készletekből.¹⁰⁶¹

A Pannonia Secunda előterében játszódó események a topográfiai leírás alapján a Bánság keleti peremére, a hegyvidék és a síkság találkozására lokalizálhatók. A római csapatok egy része itt győzte le a

¹⁰⁶⁰ AMMIAN. XVII.12.1–20.

¹⁰⁶¹ Hogy a hadsereg élelmezésének megszervezése nem volt egyszerű feladat, ahhoz elegendő itt hivatkoznunk AMMIAN. XIX.11.2.-re.

294. kép

- A kvád és szarmata szállásterület határa a Dunakanyar környékén
- 1: római ellenerődök,
2: római tábor, 3: kvádok,
4: szarmaták, 5: I–III. századi szarmata sírok,
6: Csörsz-árok (DINNYÉS 2011. 1–2. ábra alapján)

szarmatákat.¹⁰⁶² Egy másik római sereg a Valeriával határos Barbaricumban vitt végbe nagyobb mézárást a szarmaták és kvádok között. A harcokban részt vett Usafer a kvádok vazallusa volt. Így az ő népét alighanem arra a területre helyezhetjük, ahol a kvád és szarmata jellegű leletanyag a leginkább keveredik (294. kép). A kvádok a Dunakanyarral átellenben, illetve attól nyugatabbra a Duna bal partján laktak. Legdélibb régészeti leleteiket Pest északi határának magasságából ismerjük. Ez a leletanyag a Duna mentén, a Börzsönytől délre fekvő területen erősen keveredik a szarmata jellegű tárgyakkal és jelenségekkel (295. kép).¹⁰⁶³ Ez a társaság egy különálló csoportot jelenthetett, külön „fejedelemmel”, aki ebben az időszakban Usafer lehetett.

A béketárgyalásokon megjelenő követések számából és leírásából arra következtethetünk, hogy az Alföld néprajzi térképe a császárkorban jóval bonyolultabb lehetett, mint azt korábban sejtettük.¹⁰⁶⁴

A limigantes probléma végsőnek szánt lezárása csak ezután következett:

„A hadjárat tehát eddig kedvezően alakult, miként elbeszéltem. Az állam érdeke azonban azt követelte, hogy most a sarmaták volt szolgái, a limigantes ellen indítsanak hadat, mert kirívó igazságtalanság lett volna, hogy gaztetteik megtorlás nélkül maradjanak. Amikor ugyanis a szabad sarmaták vakmerően be-betörték, ők, megfélemlítve a múlt tanulságairól, szintén alkalmasnak látták az időt arra, hogy átlépjék a római határt. Ebben a tekintetben egy híron pendültek uraikkal és egyúttal ellenségeikkel. A császár mégis arra az elhatározásra jutott, hogy ezt a cselekedetüket enyhébben bünteti, mint ahogy bűneik nagysága megkívánta. Megelégedett azzal, hogy áttelepíti őket távolabbi területekre, s így nem áll majd módjukban háborgatni a római földet.¹⁰⁶⁵ Hosszú időn át elkövetett bűneik miatt azonban úgy érezték, hogy veszélyben forognak. Gyanították, hogy a háború vihara ellenük fordul, ezért cselet, fegyvert és könyörgést egyaránt készenlétben tartottak. De amikor hadseregünket megpillantották, mintha villám sújtott volna rájuk. A legrosszabbra gondolva, életükért könyörögtek, följánlották, hogy évenként adót fizetnek, fegyverfogható fiatalokat adnak és szolgáltatásokat teljesítenek. Ugyanakkor, amint viselkedésük és arckifejezésük mutatta, el voltak szánva az ellenállásra, ha

¹⁰⁶² Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ezen a területen olyan szarmaták laktak, akiket nem soroltak a limigantes körébe, hiszen azt Ammianus egyértelműen leírja, hogy a „szolga szarmaták” ellen csak ezután indítottak hadjáratot a rómaiak. Ld. lejjebb!

¹⁰⁶³ KULCSÁR 1997A. 377.

¹⁰⁶⁴ A késő szarmata idősokra keltezhető nagy tömegű régészeti lelet beható vizsgálata előbb-utóbb alighanem lehetővé teszi majd egy-egy ilyen csoport körülhatárolását. Gondolunk itt például olyan jellegzetes leletek viszonylagosan zárt körű elterjedésére, mint a körte alakú zárszerkezetes torquesek, a maszkos fibulák vagy a pixisek.

¹⁰⁶⁵ Ezt a sajátos hozzáállást úgy értékelhetjük, hogy a Birodalomnak egyfelől szüksége volt katonai utánpótlásra, és igyekezett a limigantes köréből szert tenni harcosokra, másfelől a győzelem esélye sem volt egyértelmű.

295. kép
 • Kvád leletanyag a germán és szarmata szállásterület határáról, Vác–Csörögi rét lelőhelyről (publikálatlan, TIM, Kulcsár V. ásatása; Szászvári Linda felvétele)

kivándorlásra kényszerülnének arról a védekezésre kiválóan alkalmas vidékről, ahol uraik elűzése után biztonságos szállást teremtettek maguknak. Ott folyik keresztül ugyanis kanyarogva az Isterbe torkolló Parthiscus. Amíg társtalanul kénye-kedvére hömpölyög, hosszan elnyúló, nagy kiterjedésű térségek között lomhán nyújtózik medrében. Torkolata közelében szűkebbre szorítja a földet, s így a rómaiak támadásai ellen az Ister medre védi a vidék lakóit, a barbárok portyázásai ellen pedig a Parthiscus nyújt oltalmat, mert a terület túlnyomó része a dágványos talaj és a megduzzadt folyók áradása folytán sűrűn be van növe fűzfával, így tehát csak az itteni tájakon otthonos emberek ismerik ki itt magukat. Ezenkívül a hatalmasabb folyó a Parthiscus torkolatánál keskeny bejáratú szigetet alkot, így megnehezíti a szárazfölddel való érintkezést.

A császár felszólítására átjöttek, természetüknél fogva gögös fejhordozással, a folyó innenső partjára, de, mint az események megmutatták, nem a várható parancsok teljesítése végett, hanem azért, hogy ne lehessen meglátni rajtuk a seregünk megjelenése miatt érzett félelmet. Dacos ábrázatukról le lehetett olvasni: azért jöttek, hogy a nekik nem tetsző követeléseket visszautasítsák. A császár, számolva ezzel az eshetőséggel, észrevétlenül kisebb csapatokra osztotta seregét. Katonái gyors mozdulatokkal körülvették a vonakodó barbárokat. Maga a császár, aki csekély kísérettel egy magasabb dombon állt testőreitől védve, megnyerő szavakkal intette őket, hogy ne ragadtassák meg gondolatlan lépésre magukat. Ők azonban még nem mérték föl a helyzetet, ellentétes érzések közt ingadoztak. Harag és ravaszkodás fölváltva kavargott bennük: könnyörögtek, de ugyanakkor fölkészültek a harcra is. Arra gondoltak, hogy közelebb érve megtámadják majd a mieinket, ezért

szándékosan messzire dobták előre pajzsukat, hogy ismét fölemelve őket, lassanként előbbre jussanak, s ilyen módon tért nyerjenek anélkül, hogy ez a fondorlat szembetűnővé váljék.

A nap már-már estébe hajlott, s a csökkenő fény arra intett, hogy nincs értelme a további halogatásnak. Katonáink magasra emelt zászlókkal támadásba mentek át. A barbárok összetömörülve, zárt csatarendben, teljes erővel a császár ellen fordultak, aki, mint említettem, egy magaslaton állt. Arrafelé viharzottak vérben forgó szemmel és ijesztő ordítózással. Erre a dühödt rohamozásra hadseregünk nem tudta tovább megőrizni nyugalmát, s úgy akarta föltartóztatni őket, hogy ékszerűen fúródott közéjük. Ezt a hadrendet katonáink a maguk egyszerű nyelvén „disznófőnek” szokták nevezni. Hamarosan szét is szórták a támadókat. Jobbszárnyon gyalogosaink öldösték a gyalogos csapatokat, balszárnyon lovasaink zúdultak rá mozgékony lovasosztágaikra. A császárt védelmező testőrgárda is szembefordult velük, s kíméletlenül szabdalta eleinte a rohamozók mellét, majd pedig a megfutamodók hátát. A barbárok halált megvető bátorsággal küzdöttek, s haldokolva is borzalmasan üvöltöztek, mintha nem annyira a halál fájna nekik, hanem a mieink örömujjongása. A halottak mellett sokan fetrengtek átvágott térddel, a menekülés reménye nélkül. Mások jobb kezüket vesztették el. Néhányan ép bőrrel menekültek volna ki a harcból, de földre zuhanva megfulladtak a rájuk omló hullák súlya alatt. Valamennyien jajszó nélkül viselték el szenvedéseiket, és senki sem akadt köztük, aki kegyelmet kért volna, eldobta volna fegyverét vagy gyors halálért esdekelt volna. Megsebesülve is görcsösen szorongatták fegyvereiket. Kisebb szégyennek tartották, hogy ellenséges erő győzedelmeskedjen fölöttük, mint azt, hogy a saját lelkiismeretük szava marasztalja el őket. Olykor hallani lehetett, amint valamelyikük foga közt mormolta, hogy mindez a vakszerencse műve volt. Félóra leforgása alatt véget ért a csata. Rövid időn belül annyi barbár esett el, hogy csak a győzők diadalkiáltása adta hírül, hogy itt ütközet zajlott le.

Miután az ellenséges fegyveres népség teljes vereséget szenvedett, katonáink rögtön csapatostul elővezették az elesettek hozzátartozóit, akiket alacsony kunyhóikból hurcoltak ki, majd nemre és korra való tekintet nélkül rabszolgasorba taszították, véget vetve korlátlanul szabad életüknek. Rövid idő múlva már csak halomban heverő tetemeket és foglyok csapatait lehetett látni. A mieinket azonban tüzelte a harci láz és a győzelem további sikere, ezért elindultak, hogy leszámoljanak azokkal is, akik a csatából elmenekültek, vagy kunyhóikban meglapulva rejtőztek. Mihelyt a katonák a településekhez érkeztek, a barbárok véreére szomjazva szétverték a szalmatetős viskókat, leöldösték a benn levőket. Még a legerősebb gerendákból épített ház sem védett meg senkit a haláltól. Végül minden lángokban állt, és senki sem rejtőzhetett el többé. El volt vágva tőlük az életben maradásnak minden lehetősége: vagy kétségbeesett elhatározással a tűzvészről pusztultak el, vagy, ha a tűzhálaltól rettegve kimerészkedtek a házból, hogy az egyik gyötrelemtől megszabaduljanak, az ellenség fegyverétől estek el. Néhányan mégis megmenekültek a fegyverek és a borzalmas tűz pusztító dühétől, s a közeli folyó árájába vetették magukat, abban a reményben, hogy úszva eljutnak a túlsó partra. Legtöbbjük azonban elmerült és odaveszett, mások dárdától találva lelték a folyóban halálukat, úgyhogy a hatalmas folyó vize valósággal tajtékzott a bőven omló vértől. Így pusztította el a győztesek haragja és bátor helytállása a sarmatákat a két elem segítségével.

A dolgok ilyen alakulása után a császár úgy határozott, hogy valamennyiüktől el kell venni minden reményt és életkedvet. Otthonuk fölperzselése és családtagjaik elhurcolása után parancsot adott, hogy a katonák gyűjtsenek össze csónakokat a túlsó parton lakók fölkutatására, akiket a hadseregünk eddig nem tudott elérni. A harci kedv ébren tartása végett haladéktalanul csónakokba vezényelték a könnyűfegyverzetű harcosokat, akik rejtett öblökben partra szálltak, és körülfogták a sarmaták búvóhelyeit. Ezek szörnyen meglepődtek, mert a folyón átkelő ismerős csónakokat és az evezőket a sajátjaiknak gondolták. Mihelyt azonban a távolból csillogó fegyvereket megpillantották, ráébredtek, hogy amitől féltek, bekövetkezett, ezért mocsaras helyeken kerestek menedéket. De katonáink habozás nélkül rájuk törtek, sokat közülük megöltek, s ott is diadalmaskodtak, ahol nem lehet biztonságosan járni, ahová tehát még behatolni is vakmerőség. Így az amicensiseket csaknem teljesen lemészárolták, maradványaikat pedig szétszórták. Ezután azon nyomban a picensisek ellen készülődtek –

ahogyan a szomszédos vidékeken nevezik őket. Ezek óvatosabbak voltak, mert az egymást követő hírekből pontosan értesültek a szövetségeseik nyomorúságos sorsáról. Nehezebb volt meglepni és nyomon követni őket, mert nagy területen szétszórva éltek. Az utak ismerete nélkül ez kockázatos vállalkozás lett volna. Vezéreink ezért a taifalusok és a szabad sarmaták segítségét kérték. A terep sajátossága miatt a csapatokat többfelé kellett osztani. Katonáink a Moesiával határos vidéket választották, a taifalusok szálláshelyükkel szomszédos területen vonultak, a szabad sarmaták a velük szemben lévő föld felé tartottak.

A limigansok, megrémülve a leigázott és eltaposott törzsek példáján, nem tudták, mitévők legyenek. Sokáig haboztak, hogy ellenálljanak-e, vagy könyörögjenek, mert mindkét eshetőségnek elgondolkoztató következményét látták. Végül mégis a meghódolás mellett döntöttek, noha a vének gyűlése a végsőkig való harcra buzdított. A győzők sok-sok babérkoszorújához most még azoknak a megalázkodása is hozzájárult, akik fegyverrel vívták ki a szabadságot. Az életben maradt limigansok, akik legyőzött uraikat gyávának tartották, most mégis kénytelenek voltak térdet-fejet hajtani az erősebbek előtt. Elköltözésük fejében bánthatlanságot nyertek, mire legtöbben elhagyták helyi erősségeiket, levonultak a római táborhoz, majd elszéledtek a végtelen mezőkön szüleikkel, gyermekeikkel, feleségükkel és hamarjában fölkapkodott ócska holmijukkal. Ezekről az emberekről azt hittük volna, hogy inkább életüket áldozzák, semmint hogy földjükről elvándoroljanak, mivel a zabolátlan szilajságot szabadságnak vélték. Most beletörődtek abba, hogy parancsainknak engedelmességgel elfogadják más békés és biztos lakóhelyet, ahol sem a háborúk nem zaklatják, sem a zendülések nem riogatják őket. Felteteleinket, mint gondoltuk, jószíjjal fogadták. Egy ideig békén maradtak, később azonban szilaj természetük vérszót hozó gonoszságra bírta őket, amint ezt a megfelelő helyen elbeszélem.

Az események kedvező alakulása révén kétféleképpen is sikerült megszilárdítani Illyricum védelmét. A császár mind a két nagy feladatot, amelyet magára vállalt, kitűnően oldotta meg. Elűzött népeket, amelyek ugyan valamennyien egyformán állhatatlanok voltak, de azokat, amelyek a jövőben remélhetőleg majd kezebben viselkednek, visszavezette ősi lakóhelyükre, és végre letelepítette. Kegyességét azzal tetézte, hogy nem valami jöttment embert adott nekik királyul, hanem egy testi-lelki javakkal megáldott királyi herceget, akit azelőtt maguk választottak vezérnek. A dicső tetteknek ez a sorozata megszabadította Constantiust minden aggodalomtól, s a katonák helyeslésétől kísérve másodszer vette föl a legyőzött sarmatákon aratott győzelem jeléül a Sarmaticus melléknevet. Elutazása előtt összehívatta a cohorsokat, centuriákat és manipulusokat, fölment a fővezéri emelvényre, ahonnan zászlóktól, sasoktól és magas rangú személyektől körülvéve mindenkinek megelégedésére, mint mindig, így szólt a hadsereghez:

'...Pannoniába jöttünk, hogy ... a zürzavaros állapotot megszüntessük. Mindent előkészítettünk ..., s a tavasz derekán elindultunk, és hozzáláttunk az élénk tornyosuló feladatok megoldásához. Mindenekelőtt arra kellett ügyelnünk, hogy az ellenséges lövedékek ne akadályozzák meg a szilárd gerendázatú híd építését. Ezt a munkát könnyen elvégeztük. Ezután megpillantottuk ellenségeink földjét, és ráléptünk területükre. Csapataink minden veszteség nélkül legyőzték a sarmatákat, akik el voltak szánva, hogy életre-halálra szembeszálljanak velünk. A sarmaták segítségére siető quadusokat, akik ugyanolyan vakmerően rontottak rá nemes legioink osztagaira, fölmorzsoltuk. Ezek a népek portyázásaik és kétségbeesett védekező harcaik során súlyos veszteségeket szenvedtek, megtanulták tisztelni vitézségünket. Védőfegyvereiket eldobva, engedték, hogy hátrakössük harchoz edzett karjukat. Ekkor már jól tudták, hogy csak könyörgéssel menthetik meg életüket, ezért leborultak a kegyes császár lábához, mert íme most ők is folyvást tapasztalhatták, hogy a csatákban végül is az ő oldalára áll a szerencse. Alighogy levertük őket, hasonló vitézséggel legyőztük a limigansokat is, közülük sokat megöltünk, a többiek a válságos helyzetben jobbnak látták, ha mocsaras bűvőhelyeken keresnek menedéket. Amikor a hadjáratot sikeresen befejeztük, elérkezett a békés rendezés ideje. A limigansokat arra kényszerítettük, hogy távoli vidékekre költözzenek, ahol nem okozhatnak kárt a mieinknek. Az ellenség nagy részének tehát megkegyelmeztünk, a szabad sarmatáknak a hűséges és megbízható Zizaist adtuk királynak. Célszerűbbnek véltük, ha a barbároknak mi adunk királyt, mintha megtagadjuk tőlük. Elhatározásunkat az tette ünnepélyessé, hogy

ezt a királyt előzőleg már ők is fejedelmükül választották és elfogadták. bőven jut nektek a hadifoglyokból én is szert tettem hadizsákmányra: az ellenség neve után másodízben kapott Sarmaticus melléknévre, amelyet ti teljes egyetértésben ruháztatok rám ...”¹⁰⁶⁶

Ammianus szavai szerint az arcaragantes pannoniai betörésével egy időben a limigantes is megtámadta Moesiát. A megtorlásra itt is megindultak a római csapatok. Ammianus ezúttal a limigantes két csoportjáról tesz említést. Általánosan elterjedt vélemény, hogy a limigantes pacifikálását 334-ben azzal sikerült elérni, hogy a Dél-Alföldön két csoportban letelepítették őket. Az Ammianusnál feltűnő amicenses és picenses csoportjuk Acumincumról (Slankamen/Szalánkemén), illetve Pincumról (Veliko Gradište) nyerte volna a nevét (**282. kép**), ami úgy állt volna elő, hogy a Duna partján álló két limestábor garnizonjának felügyelete alá helyezték őket. Ez esetben tehát a Tisza torkolatának vidékéről, a Bánságról és talán a Duna–Tisza köze déli részéről van szó.¹⁰⁶⁷

A római seregek előbb az amicenses ellen vonultak, akik ezek szerint a Tisza torkolatánál laktak, a folyó mindkét partján. Körükben hatalmas mészárlást vittek végbe a császári csapatok, és csak kevesen tudtak elmenekülni a környező mocsarakba. Ezután a tőlük keletre, nagy területen szétszórtan lakó limigantes csoportot, a picensest támadták meg a rómaiak. Ebben a hadjáratban a rómaiak Moesia felől – tehát délről –, míg taifal szövetségeseik keletről támadtak szomszédaikra, a limigans szarmatákra. A csatában a Zizais vezette arcaragantes is részt vett. A leírtak alapján ők észak felől érkeztek, ami nem meglepő annak fényében, amit a 334-es eseményekkel kapcsolatban a viktóválokhoz való menekülésükről írtunk.

A betolakodókat a rómaiak nemcsak a Birodalom területéről üzték ki, hanem korábbi szállásaikról is. Ismét felmerül a kérdés, hová. Carl Patsch szerint a Szamos–Tisza szögéig menekült a limigantes.¹⁰⁶⁸ Helyükre visszatért volna az arcaragantes.

A limigantes kitelepítése, illetve az arcaragantes visszatelepítése korábbi szálláshelyére nem oldotta meg végleg a gondokat.¹⁰⁶⁹ Egy évvel a fenti események után, 359 kora tavaszán (március 25. és május 22. közt¹⁰⁷⁰) „a sirmiumi téli szálláson pihenő Constantiust aggasztó és komoly hírek zökkentették ki nyugalmából. Amitől tartott, az bekövetkezett: a sarmata limigansok, akik, mint már elmondottam, elűzték uraikat ősi, örökölt lakóhelyükről, lassanként otthagyták azt a vidéket, amelyet az előző évben célszerűen kijelöltek nekik, hogy kalandos természetük miatt ne tervezzenek semmilyen káros vállalkozást. Most mégis elfoglalták a határvidéken elnyúló területeket, és a vérüktől hajtvva mindent fölforgató portyázásokra vállalkozhattak volna, ha visszavonulásra nem kényszerülnek.

¹⁰⁶⁶ AMMIAN. XVII.13.

¹⁰⁶⁷ Az amicenses és picenses elnevezést Pincum és Acumincum nevéből elsőként PATSCH (1925. 183–189.) származtatta. MÓCSY (1972. 97.) alighanem ezt az elképzelést fejlesztette tovább, amikor úgy vélekedett, hogy a két limestábor katonai parancsnoka gyakorolt felügyeletet a két csoport felett. ALFÖLDI (1942. 31. lj.) az amicenses esetében nem tartotta valószínűnek ezt az etimológiát, Pincum esetében elfogadta Patsch elképzelését, mivel a Bánságtól eltérően a moesiai területen elterjedt volt a helynévből képzett népnév. VULIĆ (1929/30.) szerint a Bácskában volt a szállásterületük. Ugyancsak ő felvetette, hogy míg az amicenses a szarmaták egy csoportja, addig a Duna mindkét partján, a Pincus folyó vidékén lakó picenses nem szarmata eredetű. Elképzelése a további kutatóknál nem talált visszhangra. Az általa becsült 600 ezres létszám sem vehető komolyan (véleményét arra alapozta, hogy az Excerpta Valesiana szerint Constantinus 300 ezer szabad szarmatát telepített be, Ammianus szerint pedig a szolgáló szarmaták többen voltak mint uraik – együttes létszámuk tehát 600 ezer feletti). DITTRICH (1984. 67.) szerint az amicenses a Tisza torkolatánál, a picenses ettől keletre keresendő.

¹⁰⁶⁸ PATSCH 1925. 191., PATSCH 1928. 38. Az erre a vidékre vonatkozó régészeti leletekről feljebb részletesebben szóltunk. Patschnak ezt az elképzelését tette a magáévá SOPRONI (1978. 117.), ugyanakkor MÓCSY (1972. 91.) szerint a limigantes új szállásterülete a Duna–Tisza köze északi részén keresendő. Egyet kell értenünk DITTRICH (1984. 74–75.) okfejtésével, hogy Ammianus leírásából arra következtethetünk: lakhelyük viszonylag távol volt a birodalom határától és a korábbi szállásterületől jócskán északra keresendő. Ezeknek a kritériumoknak a Patsch által felvetett Felső-Tisza-vidék jól megfelel. Kovács Péter véleménye szerint a kitelepítés „helyét aligha határozhatjuk meg pontosan” (Kovács 2015A. 48.).

¹⁰⁶⁹ ALFÖLDI 1942. 678–679., 63. lj.

¹⁰⁷⁰ BARCELÓ 1992. 427.

A császár úgy vélte, hogy halogatás esetén még fenyegetőbbé válik a helyzet, ezért sereget gyűjtött össze mindenhonnan harcedzett katonákból, és még a tavasz beállta előtt hadba vonult. Két dolog ösztönözte sietésre. Először az, hogy seregét, amelyet előző nyáron bőséges zsákmányhoz juttatott, hasonló siker reményében ugyanolyan tettekre buzdíthatja; másodsor az, hogy Anatolius, aki akkor Illyricumot mint praefectus kormányozta, mindenféle élelmiszert bárkinek károsodás nélkül már jó előre elraktározott. ...

A császár tehát mielőbb el akarván háritani a közelgő veszélyt, gondos előkészületek után, mint említettem, útnak indult, és Valeriába érkezett.... Seregével az Ister folyó mentén bősátrakban ütött táborn, és onnan kémlelte a barbárokat, akik az ő megérkezése előtt barátságot színleltek ugyan, de titokban zsákmányszerzés szándékával Pannoniába készültek betörni még a zord tél idején, amíg a tavasz melegétől nem olvad el a hó, s a folyón mindenütt gyalogszerrel át lehet kelni, a mieink pedig a fagyos-zúzmarás terepen nehezen viselik a szabadban való tartózkodást.

A császár hamarosan két tribunust küldött egy-egy tolmáccsal a limigansokhoz, hogy tapogatózó kérdésekkel földerítse, miért hagyták ott a békekötés és a szövetség fejében saját kérésükre kijelölt lakóhelyüket, miért kóborolnak szerteszét, s nyugtalanítják a tilalom ellenére a határvidéket. Ezek félelmükben összeviszva hazudoztak, hamis és alaptalan okokat hoztak föl mentségül, kérve kérték a császárt, bocsásson meg nekik, vessen véget az ellenségeskedésnek, engedje meg, hogy a folyón átkelve színe elé járuljanak, elmondhasák gondjukat-bajukat; készek a Római Birodalom területén a császár akarata szerint bármilyen távoli földet elfogadni, hogy ott állandó békét élvezve a Nyugalmat istenként tiszteljék, s az adófizetők terhét és nevét magukra vegyék. Amikor a császár a tribunusok visszatérte után erről tudomást szerzett, megörült, hogy a kibogozhatatlannak látszó ügy minden nehézség nélkül megoldódott. Ezért valamennyiüket maga elé idézte. Erre mérhetetlen kapzsisága bírta rá, amit a hízelgők csapata is növelt, fennen hangoztatva, hogy ha a külső harcok elcsitulnak, és mindenütt megszilárdul a béke, akkor több sokgyermekes alattvalót nyerhet, akik közül nagyszámú újoncot toborozhat. A provinciák lakói ugyanis szívesen váltják meg magukat arannyal, pedig az ebben való reménykedés nem egyszer okozott kárt a római államnak. Elhatározásának megfelelően Acimincumnál sáncot építtetett, arra magas földhányással emelvényt rakatott, s megparancsolta, hogy az odarendelt hajókon elhelyezett harcedzett legionáriusok a tervet kieszelő Innocentius vezetésével kísérik figyelemmel a folyó medrének part menti sávját, és ha a barbárokat háborogni látja, azonnal támadják őket hátba, amikor figyelmük másfelé terelődik. Noha a limigansok észrevették ezeket a sietős intézkedéseket, mégis könnyörgő arccal álltak ott, mélyen meghajolva, de szívük mélyén mást forraltak, mint amit mozdulatukkal és szavaikkal kifejeztek.

Amikor a császár megjelent az emelvényen, és barátságos hangon éppen megszólalni készült, s úgy akart hozzájuk beszélni, mint a jövőben engedelmes alattvalóihoz, egyikük éktelen haragra lobbanna az emelvény felé hajította csizmáját, és ezt kiáltotta: „marha, marha”, ami náluk csatakiáltásként hangzik. Erre az egész gomolygó tömeg arrafelé tódult, és hirtelen magasba emelve a barbár zászlót, vad üvöltéssel egyenesen a császár felé rohant, aki a magasból letekintve mindenfelé ide-oda futkosó tömeget látott feléje közeledni dárdákkal, kivont kardokkal, kopjákkal. Már vesztét érezte közeledni, de úgy belevegült az ellenséges szándékú emberektől és a sajátjaitól kavargó tömegbe, hogy senki sem tudta róla, vezér-e vagy közkatona. Nem volt idő a habozásra, fölpattant egy gyors lóra, és elvágtatott. Testőrei megpróbálták visszavetni a tűzvészként terjedő barbár áradatot, de sebektől borítva elhullottak, vagy a rohamozóktól eltiporva földre hanyatlottak. Az aranyos kárpittal díszített császári szék a támadók könnyű zsákmánya lett.

Mihelyt a seregnek tudomására jutott, hogy a császár csaknem életét veszítette, és még most is veszélyben forog, a katonák első kötelességüknek tartották, hogy segítségére siessenek. Azt hitték ugyanis, hogy még most sem szabadult ki az életveszélyből. Jóllehet a váratlan támadás miatt csak félig-meddig voltak fölkészülve a harcra, mégis büszkén és elszántan rohantak rá hangos csatakiáltással a barbárok végsőkéig elszánt hordáira. Csapataink vitézséggel szerették volna lemosni a gyalázatot, ezért szikrázó haraggal bosszút lihegve

vetették magukat a hitszegő ellenségre, könyörtelenül lekaszaboltak mindent, ami útjukba akadt, letiporták az élőket, végiggázoltak a félholtakon és a halottakon. Csöpögött a kezük a barbárok véretől, rakásra halmozódtak a holttestek. A lázadók kelepcébe kerültek: egy részük elhullott, más részük rémülten szétfutott. Néhányan életükért könyörögtek, de hiába, ők is elestek a záporozó kardcsapásoktól. Valamennyien elpusztultak már, amikor a trombiták jelt adtak a visszavonulásra. A mieink közül is lehetett néhányat látni holtan elterülve: vagy a viharos támadás sodorta el őket, vagy a dühödttel ellenséggel szembeállva védtelenül hagyták oldalukat, s ezért ragadta el őket a gyászos végzet. A halottak közt volt Cella, a pajzsosgárda tribunusa, aki rögtön a közelharc kezdetén az elsők között tört rá a sarmaták tömegeire.

*E véres összecsapást követően Constantius, miután minden célszerűnek látszó sürgős intézkedést megtett a határok biztonsága érdekében, abban a tudatban, hogy bosszút állt az álnok ellenségen, visszatért Sirmiumba, ahol szintén végrehajtotta az abban a pillanatban legszükségesebb rendszabályokat ...*¹⁰⁷¹

A limigantes lakóhelyének lokalizálása ebben az esetben ismét annak függvénye, hogy Ammianus „Acimincum”-ja Aquincummal vagy Acumincummal azonosítható-e.¹⁰⁷² Ammianus alapján a császár Valeria előteréből indította el hadjáratát, ami arra utalhat, hogy a „szolga szarmaták” új szálláshelye az Észak-Alföldön keresendő, és az események Aquincum előterében zajlottak. Acumincum ellen szól az is, hogy a korábbi harcok során épp innen telepítette ki II. Constantius a limigantes legyőzött népét, akiknek helyét az arcaragantes foglalta el.

Az Alföld északi részére utal a limigantes lakhelyét illetően – mint arról a fentiekben már ejtettünk szót – a viktoval szomszédság is. Ez esetben a Kárpát-medence északi sávjának nyugati része a kvádok szállásterülete, akikkel keletről a limigantes és a viktovalok lehettek szomszédosak.

Valentinianus uralkodásának éveit (364–375) a szarmaták szempontjából elsősorban a védelmi rendszer erősítése jellemzi. Gyakorlatilag ez volt az utolsó olyan évtized, amikor az alföldi barbárok sorsának alakulásában még a rómaiak játszották a legfőbb szerepet. Halála évétől, a hunok európai felbukkanásától a hatalmi viszonyok, az erővonalak gyökeresen és visszavonhatatlanul megváltoztak. De ez már a következő nagy fejezetünk témája!

4. A RÓMAI–BARBÁR KAPCSOLATOK ÚJABB FORMÁI

*„A források egyoldalúsága miatt természetesen nincs rá mód, hogy a résztvevő felek közül a barbárokat saját oldalról ismerjük meg, vagyis a történeti események és folyamatok «barbár» interpretációját és szemléletmódját felhasználjuk. A barbár álláspont részletesebb és valamennyire hiteles megismerésére csak közvetve és csak kivételes esetekben nyílik lehetőség.”*¹⁰⁷³

A római–barbár kapcsolatok a késő császárkorra fokozatosan, ám alapvetően átalakultak. Ennek okaként elsősorban két folyamatot jelölhetünk meg. Az egyik a barbár földön lezajló változások következménye, a másik magán a Római Birodalmon belül előállt problémák együttese volt.

Ha az előbbi – azaz a Barbaricum – szempontjából közelítjük meg a kérdést, akkor itt elsősorban a Dacia provincia feladása után kialakult szituációra gondolunk, amely a Kárpát-medencében különösen

¹⁰⁷¹ AMMIAN. XIX.11.

¹⁰⁷² A kérdés legutóbbi összefoglalását ld. BARCELÓ 1992.

¹⁰⁷³ VÁRADY 1961. 121.

súlyossá tette a helyzetet. Előbb a gótok, majd hamarosan még inkább a hunok inváziója nyugat felé kimozdította az egyes barbár csoportokat, amelyeket azonban a rómaiak – bár mind nehezebben – egy darabig még fel tudtak tartóztatni a határokon. Ezt a folyamatot jól érzékelteti egyetlen pillantás a IV. század második felére – V. század elejére keltezhető alföldi régészeti lelőhelyek óriási tömegére. A Kárpát-medence mintegy „gyűjtőzsák” szippantotta magába az új lehetőségeket kereső menekülőket, akik számára – ha nem akartak a rettegett hunok uralma alá kerülni – nem maradt más hátra, mint vagy még agresszívebben támadni a limesen át, vagy megpróbálni elérni felvételüket a Birodalomba.

Ha Róma szemszögéből közelítünk, akkor érzékelhetjük, hogy ezzel a folyamattal párhuzamosan egyfelől mind nehezebb volt megszervezni a hadsereg utánpótlását, másfelől jó néhány vidéken – elsősorban a Nyugatrómai Birodalom területén – a kiterjedt megműveletlen földeken megoldásra várt a paraszti munkára alkalmas népesség pótlása.

A Római Birodalom bukásának okai közt nyilvánvalóan ott szerepel a barbarizálódás. A Birodalomra kezdettől fogva alapvetően jellemző volt a nyitottság – az idegenek befogadása. A III. század végére kialakult gazdasági-politikai helyzetben a határközeli népekkel kialakított szövetségi viszonytal és betelepítésekkel igyekeztek a limes menti feszültséget enyhíteni, ami egyúttal megoldotta elsősorban az újoncozást a hadseregbe, másodsorban az olcsó munkaerőt a földbirtokokon.¹⁰⁷⁴

Valójában a szarmaták befogadása a provinciákba már jóval korábban megkezdődött. Rasparaganust, a roxolánok királyát (rex) feltehetőleg népével vagy népének egy csoportjával együtt Hadrianus telepítette Istria déli részére.¹⁰⁷⁵ Még egy évszázad sem telt el, és a markomann-szarmata háborúkat lezáró békekötés során a szarmaták „*ki tudtak állítani Marcus számára szövetséges segédcsapatként 8000 lovast. Közülük 5500-at Britanniába küldött a császár.*”¹⁰⁷⁶

A nagyobb léptékű, tömeges betelepítések azonban később indultak meg. Pannoniai receptióval például a III. század 70-es éveitől kezdődően számol a provinciálrégészet.¹⁰⁷⁷ A Pannoniába betelepítettek között szarmatákra vonatkozó egyértelmű forrásunk ugyan nincsen, de többen felvetették, hogy esetleg akadtak köztük olyanok, akik itt kaptak új lakóhelyet. Diocletianus uralkodása idején „*leigázták a carpusokat és a basternákat, legyőzték a szarmatákat, és az e nemzetből szedett foglyok hatalmas csapatait a római határokon telepítették le.*”¹⁰⁷⁸ Kérdés, hogy mit jelent ez esetben a római határ, ahol a „hatalmas csapat” szarmatát keresnünk kell. A régészeti leletek alapján legalábbis egyelőre tömeges szarmata áttelepítésről Pannoniába nem beszélhetünk. Kiss Magdolna továbbfejlesztve Harmatta János elképzelését, amely szerint Constantinus és Maximianus a szarmatákat a limes-táborokhoz költöztette, felhívta a figyelmet Orosius szövegében a „szétszór” (dispersere) kifejezésre, amely arra utal, hogy nem egy tömbben, hanem kisebb egységekre osztva jelölték ki a barbárok állomáshelyét a táborok mellett, és csak miután megbízhatóságuknak tanújelét adták, teljesíthettek katonai szolgálatot. Nem véletlen, hogy megjelölésük a szövegben „captivi”, azaz foglyok. Azonban a teória alátámasztásának régészeti érve, hogy a szarmata leletek „főleg limes-objektumok környékéről kerültek elő a Dunántúlon”, nem igazolható.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁴ A betelepítés kérdésével kapcsolatban igen bőséges irodalom áll rendelkezésünkre. Ilyen pl. VÁRADY 1961. Részletes összefoglalást adott KISS 2008., gazdag irodalommal. A IV. századi betelepítéseket MIRKOVIĆ 1993. foglalta össze.

¹⁰⁷⁵ Vö. a III.2.1. fejezetben a 770. jegyzettel!

¹⁰⁷⁶ DIO LXXI,16. – magyar fordítás: KOVÁCS 2006. 20–21.

¹⁰⁷⁷ MÓCSY-FITZ 1990. 239–240.

¹⁰⁷⁸ EUTROP. IX. 25.1–2. Ugyanerről OROSIUS ADV.PAG. VII.25.11–13. (Vö. NAGY 1954. 512–516., KISS 2008. 4.)

¹⁰⁷⁹ HARMATTA 1971. 265., KISS 1994. 253–254., KISS 2008. 4. „*postea per eosdem duces strenue adversus Carpos Basternasque pugnatum est. Sarmatas deinde vicerunt: quorum copiosissimam captivam multitudinem per Romanorum finium dispersere praesidia.*” „*Később ugyanezek a parancsnokok hathatósan harcoltak a karpok és a basztarnák ellen. Azután meghódították a szarmatákat, és e nép foglyai közül nagy tömeget szórtak szét a római határok helyőrségei között.*” (OROSIUS ADV.PAG. VII.25.11–13.)

Az alföldi barbárokat általában nem Pannoniába, hanem távolabbra – többnyire inkább nyugatabbra – vitték.¹⁰⁸⁰ A Kr. u. 333-ra vonatkozóan moesiai szarmatákról értesülünk. Az Itinerarium Hierosolymitanum vagy másként Itinerarium Burdigalense néven ismert „útikönyvben” egy szarmata lóváltó állomás (mutatio Sarmatae) szerepel. Az igen részletes helymeghatározás alapján már a forrás első közlői a szerbiai Morava-völgyi Paraćinba (nagyjából középúton Belgrád és Niš között) lokalizálták. Ide Constantinus idején kerülhettek egy tömbben a barbárok.¹⁰⁸¹ Constantinus-kori tömegesebb áttelepítésről a birodalom területére 334-ből tudunk: „... több, mint 300 000, különböző korú és nemű embert osztott szét Thraciában, Scythiában, Macedoniában, és Italiában.”¹⁰⁸² Az adat nyilván túlzó, azt azonban mindenképpen jelzi, hogy ezúttal valóban rengeteg emberről lehetett szó.¹⁰⁸³ Ennek ellenére a kitelepítés után még mindig hatalmas helyben maradt tömegekre utalnak a források a Duna völgyében,¹⁰⁸⁴ és a leletanyag mennyisége is valamikor éppen a IV. század második felében – V. század legelején kulminál.

Hogy valóban igen jelentős szarmata kontingens került át római területre, azt a IV. század végén vagy az V. század legelején keletkezett római hivatali jegyzék, a Notitia Dignitatum felsorolása sejteti, mely a „Sarmatae gentiles” Italiában 15, Galliában 6 praefectusát említi. Ez nagy tömegű barbár – elhelyezkedésük alapján egy tömbben történt – provinciába telepítésére utal. Egy részük mindenképpen 334-ben került új hazájába családostól.¹⁰⁸⁵ A Notitia Dignitatum – annak ellenére, hogy csonkán maradt ránk – a Pó-vidék mellett Dél-Italiában és Gallia Lugdunensis, valamint Gallia Belgica I–II civitasában említi sarmatae gentilis telepet.¹⁰⁸⁶ Ausonius pedig Treviri mellett tud szarmata településről.¹⁰⁸⁷ Az a tény, hogy Ausonius és a Notitia adatai nem fedik, hanem kiegészítik egymást, arra utal, hogy esetleg további szarmata telepekkel is számolhatunk távoli provinciákban.¹⁰⁸⁸

A hunok előretörése az Al-Dunánál válságosra fordította a helyzetet. Ennek egyik következményeként értékelték korábban, hogy 380 táján egy gót–alán–hun csoportot betelepítettek Alatheus és Saphrac vezetésével Pannoniába.¹⁰⁸⁹ Legutóbb a kérdést Kovács Péter foglalta össze, vizsgálta újra a vonatkozó forrásokat és cáfolta, hogy foedust kötöttek volna velük, vagy egyáltalában létezett volna egy ilyen háromgyökerű, ámde zárt közösségként körülhatárolható társaság (KOVÁCS 2004. 131–139., KOVÁCS 2016.).¹⁰⁹⁰

A betelepítés mellett a határvidéken feltétlenül számolnunk kell egyfajta beszivárgással is. Erre utalnak a provinciális leletanyagban megjelenő szórványos barbár tárgyak (besimított kerámia, csontfésűk stb.), amelyek között azonban a kifejezetten a szarmatákhoz köthető darabokat pillanatnyilag nem lehet elkülöníteni (296. kép). A temetkezési rítus vizsgálata sem hozott eddig eredményt. A padmaly feltűnését összefüggésbe hozták ugyan a barbár (szarmata) jelenléttel, de az utóbbi évek kutatása azonban kimutatta,

¹⁰⁸⁰ Vö. ALFÖLDI 1942. 683., BARKÓCZI 1959., MÓCSY 1962. 573., 576.

¹⁰⁸¹ ITINERARIUM BURDIGALENSE 565. első közlése: PARTHEY–PINDER 1848. 423. Ld. még PECZ 1902/04. Itineraria címszó.

¹⁰⁸² EXCERPTA VALESIANA VI.32. „A limigantes szarmaták összegyűjtötték erőiket és római területre üzték uraikat, akiket ma arcaragantesnek neveznek.” – saját fordításunk latinból (HIERON. CHRON. ad. a. 334.). „Az elűzött szarmaták rájöttek, hogy biztonságuk egyedüli reménye Constantinus védelme: és ő valamennyiüket befogadta a Római Birodalom határain belülre.” – saját fordításunk angolból (EUSEB. VITA CONST. IV.6.).

¹⁰⁸³ Némely kutatók a megjelölt 300.000 főt készpénznek vették (NAGY 1954. 515.), mások – véleményünk szerint helyesen – úgy látták, hogy a jelzett számnak csak töredékéről lehet szó, és az áttelepített szarmaták teljes létszáma családostól a 100.000-t aligha haladhatta meg. Felmerült az a lehetőség is, hogy a IV. század második felében a rómaiak egy részüket visszahozták a Duna völgyébe, ahol római protektorátus alatt éltek (BARKÓCZI 1959. 444., VÁRADY 1961. 37.).

¹⁰⁸⁴ Ammianus Marcellinus leírása a szarmata beháború 358/359-es eseményeivel kapcsolatban legalábbis jelentős népségre utal (AMMIAN. XVII. 12–13.).

¹⁰⁸⁵ ALFÖLDI 1924/26. II. 5–7., BARKÓCZI 1959., VÁRADY 1961. 37.

¹⁰⁸⁶ NOT.DIGN. OCC. XLII.

¹⁰⁸⁷ AUSON. MOSELLA 9.

¹⁰⁸⁸ BARKÓCZI 1959. 446.

¹⁰⁸⁹ VÁRADY 1969. 22–24., MÓCSY 1974. 178–179.

¹⁰⁹⁰ A kérdést részletesen a III.6.2. fejezetben tárgyaljuk.

296. kép • A provinciális besimított kerámia korai csoportját a kutatás barbár betelepülőkhöz – legutóbb a karpokhoz – igyekezett kötni. Valószínűleg ehhez a körhöz kapcsolható és a III. század közepére keltezhető egy Aquincumban talált szórvány edény (Tóth 2011. 300. 4. tábla 2. alapján)

hogy a II–III. századtól elő-előforduló sajátos sírforma nem jár együtt a szokásostól eltérő leletanyaggal. E sírok tájolása – az alföldi szarmaták általános D–É-i tájolásától eltérően – inkább Ny–K-i. Minthogy pedig az Alföldön a császárkori temetkezési rítusból hiányzik a padmaly, legjobb esetben is a Fekete-tengeri szarmatákkal mutathatunk ki kapcsolatot.¹⁰⁹¹

A betelepített, illetve beszivárgó szarmaták problémája mellett vizsgálnunk kell még azt a kérdést, hogy akadtak-e olyan alföldi csoportjaik, amelyek a rómaiak számára alkalmanként állítottak ki segédcsapatokat és bevetésük után visszatértek hazájukba, ahogyan azt a gótok gyakran megtették.¹⁰⁹² Erre vonatkozóan konkrét adat nem áll rendelkezésünkre, de kézenfekvőnek tűnik a szarmaták korábbi történetének fényében.¹⁰⁹³

A barbárok és Róma közötti újfajta kapcsolatot jól érzékelteti a IV. századi éremforgalom. Philippus alatt a karpok támadása miatt Erdély területén lecsökkent a pénzforgalom, majd a IV. században újra megindult. Nagy Constantinus uralkodásától a kelet-magyarországi barbároknál is feltűnt a római aprópénz (pl. Öcsödön Valentinianus pénzek).¹⁰⁹⁴ Az érmék tömeges kiáramlásának hátterében egy újfajta kapcsolat sejlik fel: a rómaiak újoncoztak a barbárok körében. Ahogyan Alföldi András fogalmazott: „Szerves összefonódás indul meg, mely észrevétlenül kiegyenlítette volna a régi szomszédok és Róma életformája különbségeit, ha a hunok rohama tönkre nem teszi ezt a fejlődést.”¹⁰⁹⁵

Ennél a pontnál kell áttérnünk arra a kérdésre, hogy a Birodalomba átköltöző/átköltöztetett szarmaták jogi helyzetéről mit tudunk. Theodor Mommsen óta sokan fölvetették már a kérdést, mit jelentett a foederati, a laeti, a gentiles jogállás. A problémakör részletes tárgyalása szétfeszítené jelen írásunk kereteit, így itt csupán a szarmaták helyzetére igyekszünk korlátozni ismertetésünket.

Kezdetben a rómaiak peregrini dediticiként kezelték a jövevényeket, azaz a római polgárjogot nem azonnal kapták meg. Többnyire nem a városlakók számát növelték, hanem a meggyérült vidéki lakosság helyére kerültek: colonusként egy-egy nagybirtokra. Adóztatásukra persze első perctől kezdve sor került,

¹⁰⁹¹ PROHÁSZKA 2006. 96–101. Az a kérdés, hogy valójában minek köszönhető a kis számú – főként Intercisa és Keszthely környékén kimutatható – padmalyos temetkezés feltűnése, további kutatást igényel.

¹⁰⁹² VÁRADY 1961. 39–40., MAENCHEN-HELFFEN 1973. 45., 134. jegyzet – további irodalommal.

¹⁰⁹³ A mezőszemerei temetővel kapcsolatban vetődött fel egy ilyen lehetőség régészeti nyomainak felbukkanása (ld. a III.5.6. fejezetben).

¹⁰⁹⁴ A IV. századi éremforgalomhoz ld. LÁNYI 1990. 213–214. Az öcsödi éremkincs: JÓNÁS 1929/30.

¹⁰⁹⁵ ALFÖLDI 1943. 18.

és felvették őket az újonclistákra is.¹⁰⁹⁶ A Kárpát-medencei szarmaták a paraszti életformára kiválóan alkalmasak voltak, hiszen az Alföldön élénk mezőgazdasági tevékenységet folytattak immáron több száz éve.

A szarmaták esetében a IV. században egyetemlegesen a gentilis jelzöt alkalmazták a félfudális katonai jellegű laetus-álláson belül.¹⁰⁹⁷ Helyzetükre jellemző, hogy Valentinianus hozott egy rendeletet, amely szigorúan tiltja a gentilisek és provinciálisok közötti házasságot.¹⁰⁹⁸ A tilalomnak kettős célja lehetett, egyfelől a barbárokat volt hivatva némileg elszigetelni a keresztény lakosságtól, másrészt a katonai utánpótlást segítette a zárt körben öröklődő fegyvernemet aknázva ki.¹⁰⁹⁹ Ez különösen fontos lehetett a catafractariusoknál (126., 142., 195. és 243. kép). A harcos és lova számára előállított fegyverzet olyan teherbíró képességet igényelt, amilyennel egy átlagos katona aligha rendelkezett, nem beszélve a harcászatról, mely ugyancsak különleges kiképzést követelt meg. Akár elérte célját a tilalom, akár sem, mindenesetre a rendelkezés ténye arra utal, hogy létező és elterjedt gyakorlatról volt szó.¹¹⁰⁰ A laetusok katonaállítási kötelezettsége a többi katonacsaládéhoz volt hasonló, és csupán népi (és fegyverzetbeli) különállásuk különböztette meg őket a többi római katonától.¹¹⁰¹

Bár a sarmatae gentiles lovassági jellege kétségbevonhatatlan, a Notitia Dignitatum alapján valamilyenkor a századfordulótól kezdve a Praepositura Magistri Peditum (azaz a gyalogsági hadfelügyelőség előjárósága) alá voltak rendelve.¹¹⁰²

A provinciális régészet régi problémája, hogy a tárgyi hagyaték vagy a temetkezési rítus alapján körül lehet-e határozni egy-egy betelepített csoportot a provincia területén.¹¹⁰³ E tekintetben az utóbbi idők egyik legmeggyőzőbb kísérlete Tóth Endre nevéhez kötődik. A DK-Dunántúlon gyűjtötte csokorba a késői – nevezetesen a III. század végére keltezhető – hamvasztásos temetkezéseket, melyeket rítusuk, a bennük talált tárgyak párhuzamai, topográfiai helyzetük és az auctoradatok egybevetése alapján a betelepített karpok hagyatékaként határozta meg.¹¹⁰⁴

A szarmatákat hasonló módon megnyugtatóan körülhatározni ez ideig nem sikerült, bár IV. századi leletegyüttesekben a kutatás igyekezett kimutatni jelenlétüket a Kárpát-medence nyugati felében (297. kép).¹¹⁰⁵ Nagy Mihály az ún. zengővárkonyi csoport temetőit használókat származtatta az alföldi barbárok köréből és határozta meg ezt a népséget vandál-alán elemként, amelyet a gót támadást követően Nagy Constantinus telepített át a Körös–Tisza–Maros vidékéről.¹¹⁰⁶ Kiss Magdolna a lussoniumi besimított

¹⁰⁹⁶ Vidékre telepítésükről már RADNÓTI 1954. 497. írt. Részletesebben ld. Kiss 2008. 2. további irodalommal!

¹⁰⁹⁷ VÁRADY 1961. 36–37., VÁRADY 1969. 175–176., HARMATTA 1971. 265.

¹⁰⁹⁸ *Nulli provincialium, cuiuscumque ordinis aut loci fuerit, cum barbara sit uxor coniugium, nec ulli gentilium provincialis femina copuletur. Quod si quae inter provinciales atque gentiles adfinitates ex huiusmodi nuptiis exstiterint, quod in his suspectum vel noxium detegitur, capitaliter expietur* (CTh. 3.14.1.).

¹⁰⁹⁹ VÁRADY 1961. 37–38.

¹¹⁰⁰ DEMANDT 1989. 76–78.

¹¹⁰¹ VÁRADY 1961. 36.

¹¹⁰² NOT.DIGN. OCC. XLII.

¹¹⁰³ A nehezítő körülményeket összefoglalta: Kiss 2008. 3.

¹¹⁰⁴ TÓTH 2005., TÓTH 2009. 100–106. Utóbbi írásával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy míg a hamvasztásos temetkezések etnikai meghatározása meggyőző, addig a karpokhoz köthető további leletek (dák csésze, általa nomád tükörnek nevezett, valójában tükörcsüngő, egy-egy besimított edény) etnikai meghatározása meglehetősen kétséges, indokolatlan.

¹¹⁰⁵ Kiss 2008. 20. 45. jegyzet: eszerint szarmata elemekre gondoltak Fenékpusztán, Szekszárd környékén, Somogyszilen, Brigetio és Szentendre temetőjében, Dunaújvárosban. Közülük a somogyszili sírról Mráv Zsolt bizonyította, hogy egy római auxiliáris katona temetkezése, és gyűrűs markolatú kardja sem szarmata fegyver (MRÁV 2006. 43., 48.). A Lakatos Pál által a szarmatákhoz kötött Szekszárd környéki egyiptomi szobrocskák megléte valóban utalhat szarmata jelenlétre (LAKATOS 1960.). Szentendre-Castra Constantia IV. századi temetőjében egy-egy tárgy (emailos sakktabla fibula), illetve viseleti elem (öv végét díszítő nagyméretű gyöngy) mutat esetleg szarmatákra (TOPÁL 1997. 539.). Intercisában a Póczy Klára által szarmata jellegűnek meghatározott edénytípusok (PÓCZY 1957. 77–85.) közül jó néhány valóban alföldi formákat idéz. Azt eldönteni azonban, hogy ez a barbárok tulajdonképpeni jelenlétével magyarázható-e, nem lehet. Ugyanakkor friss keleti elemként értékelhető az Intercisából származó tamgás tükörcsüngő (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003.).

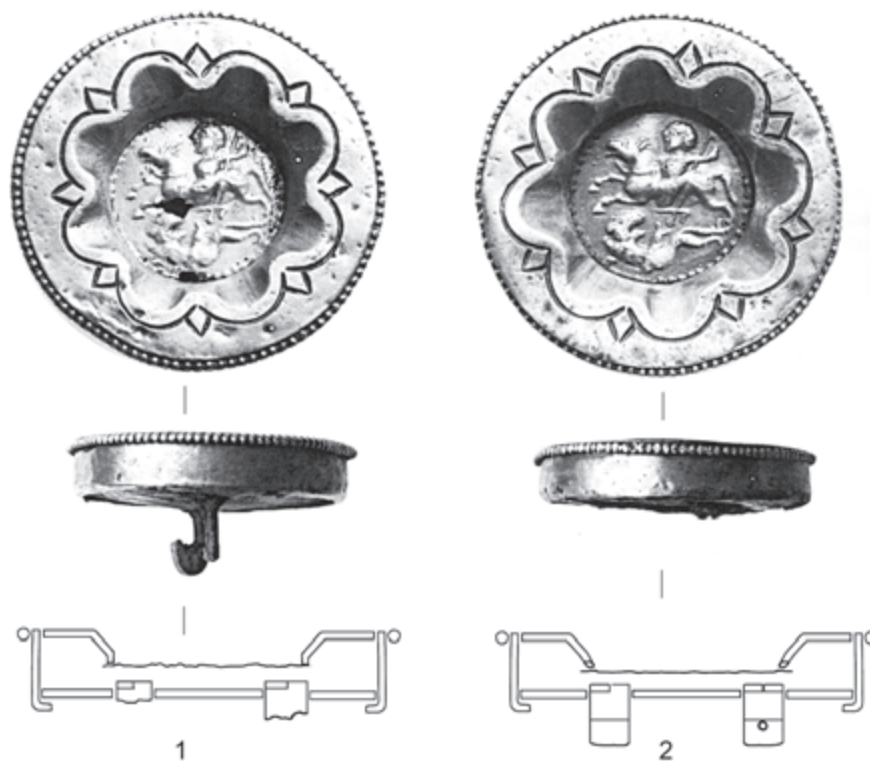
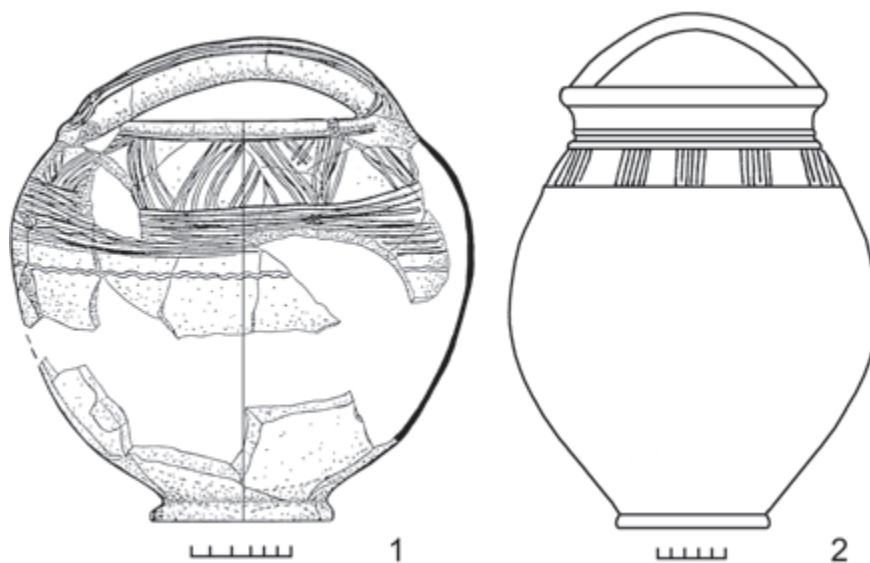
¹¹⁰⁶ NAGY 1993. 183–184., NAGY 1997. 156.

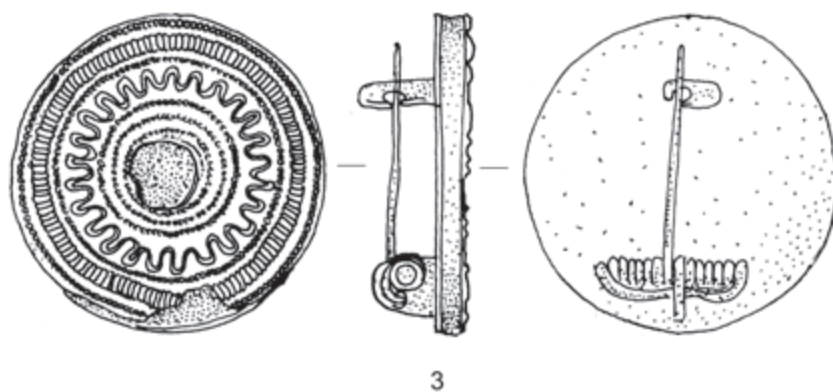
297. kép

- Szarmatákra utaló leletekként megjelölt tárgyak Pannoniából
1-6: edények Intercisából (Póczy 1957. Abb. 49: 119., Taf. XX: 3., 6-7., 12., 17. alapján),
7-9: Szekszárd környéki egyiptomi szobrocskák (LAKATOS 1960. 5. 7-8. kép alapján)

298. kép • 1: Lussoniumi besimított felső füles edény (Kiss 1992. II. tábla alapján),
2: valójában igen távoli párhuzamainak egyike: egy szarmata példány Tiszaföldvár–Téglagyár területéről (VADAY 1994. Tab. III: 35. alapján)

299. kép • 1–2: VI. századi, a Keszthely kultúrához köthető korongfibulák (TÓTH 2005. Abb. 1–3. alapján)
3: szarmata dobozfibula Törökszentmiklós–Surján–Újtelepről (VADAY 1985. Abb. 8: 2. alapján)

kerámia – elsősorban egy felső füles edény (298. kép) – alföldi analógiái alapján gondolt 375 előtti szarmata lakosságra az erőd szomszédságában.¹¹⁰⁷

Tóth Endre figyelt föl arra a formai és technikai hasonlóságra, amely a szarmatáknál elterjedt – és feltehetőleg saját ötvöseik gyártmányaiként értékelhető – dobozfibulák (Dosenfibel) és a Keszthely kultúra korongfibulái közt kimutatható (299. kép).¹¹⁰⁸ A IV. századi szarmaták és a VI. századi Keszthely kultúra közti időbeli hiátust, valamint a két elterjedési terület közötti térbeli távolságot nem sikerült áthidalnia. Másként fogalmazva: ha összefüggés van a két leletcsoport között, akkor egyelőre nem tudjuk, hogy az V. században hol voltak azok a mesterek, akik ezeket a tárgyakat gyártották.

Az utóbbi időben az ún. belső erődök első építési periódusát és Scarbantia, Gorsium, Sopianae városfalának építését Diocletianus, illetve Constantinus hadseregreformjához kötik: a limitanei tartományokba helyezéseivel, a mozgó alakulatok felállításával hozzák összefüggésbe. Kiss Magdolna feltételezte, hogy ezeknél az építkezéseknél betelepített szarmaták munkaerejét is kihasználták, amire utalna, hogy „a kérdéses barbárok régészeti anyagát nem véletlenül találják meg a határmenti létesítményeknél, valamint ezeknél a belső erődöknél.”¹¹⁰⁹

Összefoglalva, még egyszer hangsúlyozzuk, hogy szarmata betelepítésre utaló régészeti leleteket Pannónia területéről még nem ismerünk, illetve a szóba jöhető tárgyak hozzájuk kötése nem meggyőző.

5. AZ ÚN. ALFÖLDI SÁNCOK (300. kép)¹¹¹⁰

A magyarországi császárkori Barbaricum régészeti kutatásának neuralgikus pontjai közé tartozik a Csörsz- vagy más néven Ördög-árok értékelése. Rendeltetésének értelmezése komoly szerepet játszik a szarmata–római viszony felvázolásában, különös tekintettel a IV. század eleji eseményekre. Ez indokolja, hogy e helyen részletesebben foglalkozunk vele. Először a különböző sáncokat ismertetjük, majd külön-külön taglaljuk a velük kapcsolatos interpretációs problémákat.

Az 1960-as években elkezdett komplex kutatás előzményei igen régiek, már a XIX. században az első magyar régészeket is izgatta ez a monumentális földépítmény. Elegendő itt csak Rómer Flóris, Fröhlich Róbert vagy Pulszky Ferenc munkásságára utalnunk.¹¹¹¹ A római kori kutatásban a Csörsz-árok értelmezésének fontosságát jó illusztrálja a vele kapcsolatban megjelent tanulmányok sorozata vagy éppenséggel az, hogy 2003-ban (a Pécsen megrendezett Limes-kongresszus tiszteletére) újra kiadták az 1983-ban megjelent összefoglaló kötetet.¹¹¹²

A Csörsz- vagy Ördög-árokra vonatkozó forrásokat elsőként Rómer Flóris gyűjtötte csokorba (301. kép).¹¹¹³ A legkorábbi rá vonatkozó forrásadatunk IV. Béla 1267-es, a százi apátság 1067-es alapítólevelét megerősítő oklevelében szerepel. Itt valójában egy „nagyárkot” említenek, melyet a kutatás – joggal – a Csörsz-árokkal azonosított. Csörsz néven (Csersz árokja) 1558-ban Székely István Magyar krónikájában szerepel a 718. évnél: „*Seita Pannoniának királya. Ez a Csersz árokját megvívta, kit nem azért híttanak Csersz árokjának, hogy azon a Csersz király feleséget hozott volna magának, hanem azért hogy az árkot az országnak oltalmára legelőször az csenáltatta volna még Attilának előtte, mikor itt külömb-külobmb nemzetek*

¹¹⁰⁷ Kiss 1994. 253–254., Kiss 1994A.

¹¹⁰⁸ Tóth 2005.188–189. Abb. 8., 10.

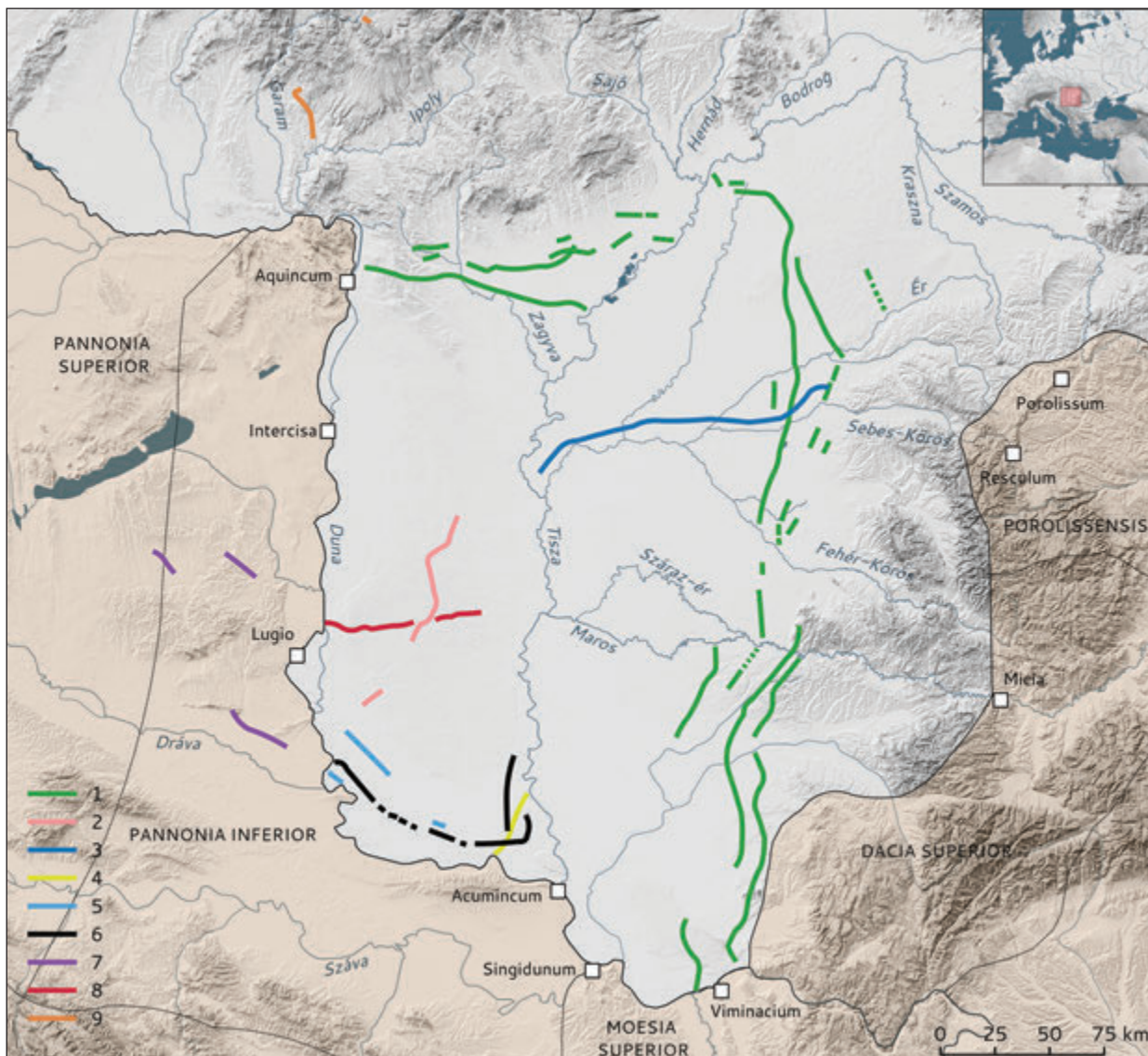
¹¹⁰⁹ Kiss 2008. 9.

¹¹¹⁰ Ez a fejezet Istvánovits–Kulcsár 2010., Istvánovits–Kulcsár 2014A. frissített változata.

¹¹¹¹ Rómer 1876. 39–77., Fröhlich 1887., Pulszky 1891.

¹¹¹² Garam–Patay–Soproni 1983., Garam–Patay–Soproni 2003.

¹¹¹³ Rómer 1876. 39–77., 42. és 43. oldal közti térkép, Balás 1961. 331.

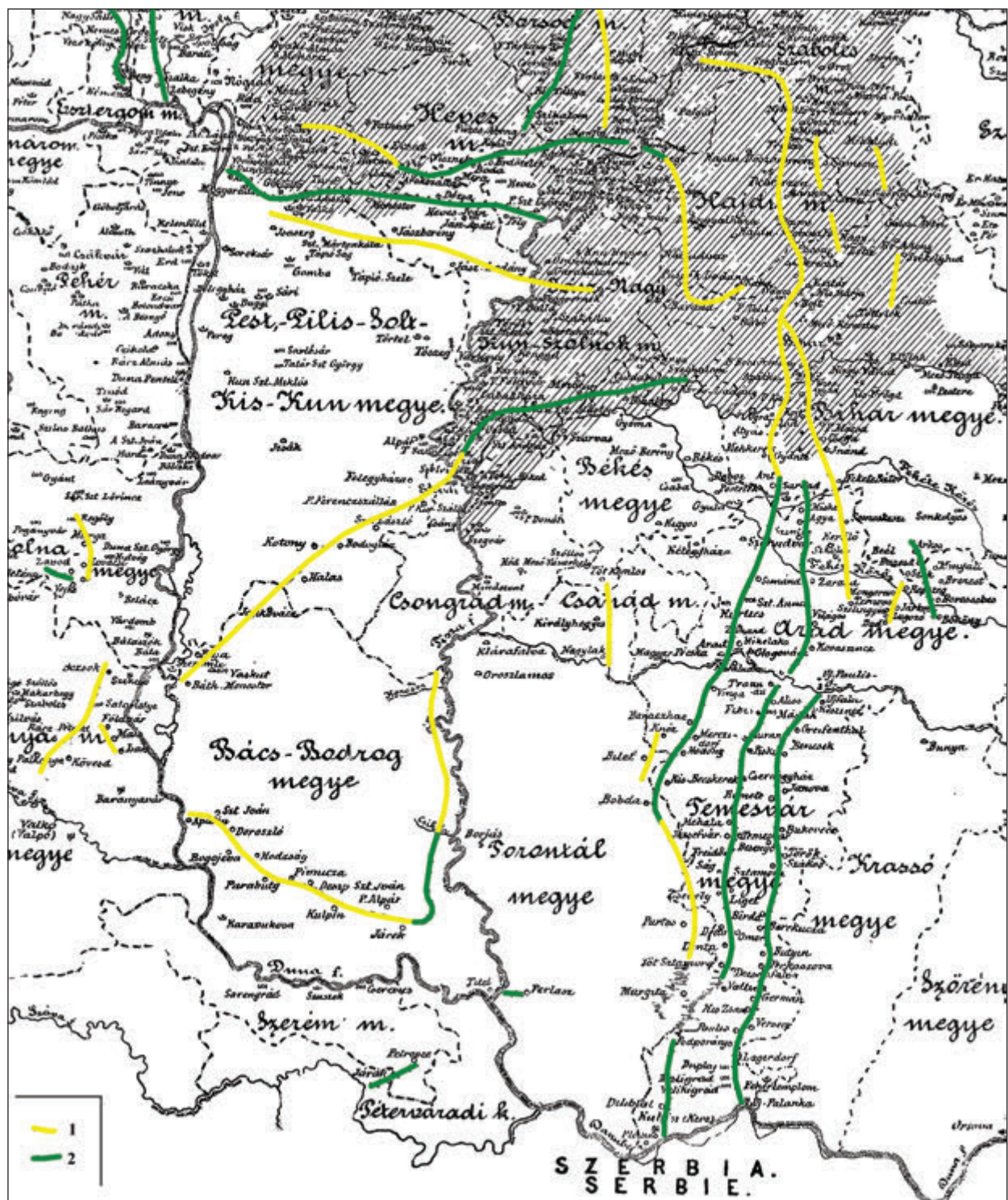
300. kép • Az ún. alföldi sáncok és Dacia határa 1: Csörsz- vagy Ördög-árok, 2: Kiskunsági árok, 3: Körös menti sáncok, 4: az ún. nagy római sánc, 5: további sáncok az ún. kis római sánc környékén, 6: az ún. kis római sánc, 7: dunántúli – római területen futó – sáncok, 8: észak-bácskai feltételezett római út, 9: a szlovákiai sáncok

*lakozának. Ki akkort nagy mély volt, mint most egy város árokja, és a tetején eleven fák voltak ültetve, kinek az gyökerei megtartották a töltést, hogy be ne omoljon. Kiken kapuk voltak, és őrállók. Mikoron pedig valami ellenség az országra támadott, tehát mind oda az árokra futottak, és úgy oltalmazták az országot. Nem csak egy vagyon pedig aféle, hanem több is vagyon, jelesen a Tisza Duna között, kik mind e mai napig megláttanak, de immár a hosszú üdő miatt betöltettek, kivel nem a magyarok éltenek, hanem az öelöttök való nemzet-sígek.*¹¹¹⁴

A Csörsz egy több sáncból és árokból kiépített rendszer. Nyugatról és délről a Duna zárja le azt a kb. 60.000 km²-nyi területet, amelyet körbeölel. Budapest fölött Dunakeszinél indul, ahonnan kelet felé tart Ároktő irányába. Átlépve a Tiszát hamarosan – Újfehértó előtt – éles kanyarral délre fordul (302–303. kép).¹¹¹⁵

¹¹¹⁴ SZÉKELY 1854. VII. 6.

¹¹¹⁵ PATAY 1969. 111., GARAM-PATAY-SOPRONI 1983. 13–17.

301. kép • Rómer Flóris térképének részlete a sáncokkal 1: a feltételezhető sáncok, 2: bizonyosan sáncok (RÓMER 1876. 42–43. oldal közti térkép)

302. kép • A Csörsz-árok egy szakasza
Valkónál (Pest megye)
(a szerzők felvétele)

303. kép • A Csörsz-árok Patay Pál által
tervezett rekonstrukciója
Debrecen–Fancsikán
(a szerzők felvétele)

Ezek mellett az ún. hosszanti sáncok mellett léteznek ún. belső sáncok, amelyek a mai Szerbia területén található a Bácskában, a Duna–Tisza köze déli részén.¹¹¹⁶ Ezek rendszere kevésbé kutatott, és az is erősen kérdéses, hogy van-e valamilyen történeti összefüggés a Csörsz és az ún. belső vagy „római” sáncok között. A belső sáncok egyik vonulatát „kis római sáncként” találjuk a II. József-féle katonai térképen, míg a másik vonalat „nagy római sáncként” jelölik (300. kép 4. és 6.).¹¹¹⁷

A „kis római sánc” Apatintól indul, KDK-re tart, Doroszló (Doroslovo) – Militics (Srpski Miletic) – Parabut/Paripás (Ratkovo) – Deszspotszentiván/Úrszentiván (Depotovo) – Kulpin/Kölpény (Kulpin) – Alpár (Alpar) – Járek/Tiszaistvánfalva (Bački Jarak) vonalon Goszpodince/Boldogasszonyfalvaig (Gospodinci) fut, majd itt északra fordul és a Tiszával párhuzamosan Csurogig (Čurug) ér. Goszpodincétől vele párhuzamosan nyugatabbra indul egy másik vonal, mely észak felé Tisza-Földvár/Bácsföldvár (Bačko Gradište) – Óbecse (Bečej) – Bácspetrovoszelló/Péterréve (Bačko Petrovo Selo) irányában tart, ahol eléri a Tiszát. A XIX. század végén magassága még 3–10 m volt, szélessége alul 16–20 m, felül 4–8 m, és jól kivehető volt a

¹¹¹⁶ Vö. Gönczy Pál Bács-Bodrog vármegye térképével (http://szilagyinfo.googlepages.com/Bacs-Bodrog_varmegye_terkepe.jpg/Bacs-Bodrog_varmegye_terkepe-full.jpg, 2016. június 26.); RÓMER 1876. 42. és 43. oldal közti térkép, FRÖHLICH 1887. 21., GUBITZA é.n. 11–13.

¹¹¹⁷ Dudás Gyula pont fordítva jelöli meg a nagy és kis jelzőt. Az ellentmondás abból adódik, hogy a hosszabb sáncrendszer alacsonyabb, a rövidebb viszont magasabb és szélesebb volt (DUDÁS 1885.).

sáncot kísérő árok, illetve árkok. Az apatini részen az árok észak felől húzódott, majd Doroszlótól egy szakaszon a sánc mindkét oldalán megfigyelték, míg Kiszács (Kisac̆) táján már a déli oldalra esik. Az árokkal együtt az építmény talpzata mintegy 20–25 m körül volt. Az első szakaszát 65 km hosszan jelezték térképek, illetve lehetett megfigyelni, de eredetileg – ha a hiányzó, alighanem elpusztult szakaszokat is figyelembe vesszük – elérte a 100 km-t. Északi, különálló szakasza hasonló szerkezetű, 29 km hosszú, és árka kelet felé néz. Helyenként hézagokat lehetett megfigyelni. Vonala nem egyenes, hanem „girbe-gurba”.¹¹¹⁸ Gubitza Kálmán leírása szerint kisebb-nagyobb sánc-szakaszok voltak megfigyelhetők Bácska más részein is (ilyen egy rövid szakasz Ósóvé/Ravno Selo határában, egy másik Apatintól Szond/Sonta felé, valamint a harmadik Nemesmiliticstől/Svetozar Miletić, Csonpolya/Čonoplja és Kerény/Kljajićevo határán át Cservenka/Crvenka felé). Ezek szerkezetükben hasonlítanak a „kis római sáncra”.¹¹¹⁹

Az ún. nagy sánc Újvidéknél (Novi Sad) indul ÉÉK felé, előbb a Temerin – Goszpodince – Járek – Zsablya (Žabalj) alkotta négyszögben, majd Goszpodincétől északra keresztezi a kis sáncot, hogy Csurog és Tisza-Földvár között elérje a Tiszát. Teljes hosszában a nyugati oldalán kíséri egy árok a sáncot. Fröhlich azt találta, hogy keleti lejtője 5,3–9,5 m hosszú, míg a nyugati 9–13 m. Az árok 8,6–10,3 m széles, a sánc teje 1,3–5 m.¹¹²⁰

304. kép • Ennyi látszott a Kiskunsági sáncokból az 1960-as–70-es években: a kiskunhalasi Alsószállás-dűlőben lévő tanyától keletre (PATAY 2006. 10. kép alapján)

A bácskai sáncoktól északra a Duna–Tisza közén további sáncszakasz(ok)ról tudunk. Egyfelől terepbejárások, másfelől térképészeti adatok utalnak arra, hogy a Kiskunságban fut Szank – Kiskunhalas – Tompa – Csikéria – Bajmok vonalon, illetve talán ennek meghosszabbításában egy Nemesmilitics – Zombor (Sombor) szakaszon egy olyan földmű, amelynek iránya jól kitapinthatóan ÉK–DNy (**300. kép 2.** és **304. kép**). Az árok a DDK-i, míg a sánc az ÉÉNy-in figyelhető meg (amennyiben tehát védmű volt, az ellenséges támadásra dél felől számítottak). A kunsági árok az 1970-es évek végén jóval kisebb volt, mint a bácskaiak vagy a Csörsz. ÉK-i végétől mintegy 30–35 km-re található a Körösök torkolata, ahonnan kelet felé regisztrálható egy további hasonló földmű. A kunsági sánc tehát jóval a Tisza előtt véget ér, azonban a Körös északi oldalán futó sánc-árok annyira a vonalába esik, hogy aligha kétséges, hogy összefügg vele. Ez utóbbi a Hármas-Körös, illetve a Sebes-Körös északi partján Erdélyig ér el. Körösszegapátinál keresztezi a Csörsz-árok belső vonalát (**300. kép 3.**). Kronológiai viszonyát a Csörszhöz azonban meggyőzően nem

¹¹¹⁸ A méretadatokat és a szerkezettel kapcsolatban ld. FRÖHLICH 1887. 22–24., 28–29., 210., 307.

¹¹¹⁹ GUBITZA é.n. 11–13. – alapvetően Cziráky Gyula kutatásaira alapozva.

¹¹²⁰ A méretadatokat és a szerkezettel kapcsolatban ld. FRÖHLICH 1887. 133., 138.

sikerült tisztázni.¹¹²¹ A Körös menti árok mérete az 1970-es évekbeli megfigyelések idején még helyenként elérte az 5,5 m-es szélességet és a 265 cm-es mélységet.¹¹²²

A Patay Pál vezette Csörsz kutatásra szerveződött munkacsoport az 1970-es évek végén bejárta a Duna–Tisza közének keresztmetszeit éppúgy, mint a Körös mentit. Ennek során sikerült feltérképezniük egy Baja irányából futó földmű maradványait, melyről megállapították, hogy valójában Szeged felé fut,¹¹²³ csaknem Ny–K-i irányú, tehát nincs összefüggésben a kiskunsági, illetve a Körös-menti sánccal. Szerkezetében – legalábbis abban, hogy helyenként mindkét oldala árkolt – emlékeztet a bácskai „kis római sáncre”. Az átvágások ellenére korát nem sikerült meghatározniuk. Egy ízben „egy gödör is jelentkezett, amelyben hullámvonallal díszített (szarmata, de Árpád-korra is gyanús) cserepek voltak. Az árok és a gödör időrendi viszonyát illetően az utóbbi látszott fiatalabbnak (ez azonban inkább csak feltételezés).”¹¹²⁴ A datálás bizonytalansága ellenére császárkori útként határozták meg (300. kép 8.).¹¹²⁵

A Kárpát-medencében még jó néhány helyen tudunk további sáncokról. Közülük első helyen kell említenünk, hogy a 2000-es években Alexandru Matei és Gindele Róbert sánc-árok átvágások sorozatát végezte el mintegy 50 km-nyire a porolissumi limes előterében Supuru de Sus/Felsőszopor határában. A Kraszna és a Zilah folyó völgyét átszelő árkok A. Matei véleménye szerint egyértelműen római munkálatokra utalnak. A mezőgazdasági tevékenységgel erősen bolygatott védmű 2–2,5 m mély és 3–4,5 m széles.¹¹²⁶

A fentebb leírt „kis római sáncrek” (300. kép 6.) feltételezték dunántúli folytatását. Több további, az alföldihez hasonló sánc-szakaszról van értesülésünk a Dunántúlról, pl. Tolna, Vas vagy Somogy megye területéről (300. kép 7.).¹¹²⁷

Említhetünk ilyen erődítéseket Dél-Szlovákiában (300. kép 9.) és Erdélyben.¹¹²⁸ De léteznek sáncok – köztük Ördög-árok néven emlegetett (ún. Brazda lui Novac¹¹²⁹) – az Al-Dunánál (kb. 300 km hosszan), valamint a Dnyeszter és Prut közén, és legdélebbre az ún. Erkeszija sánc a Fekete-tenger és a Marica közt (a besszarábiai és az Erkeszija sánc közel 140 km).¹¹³⁰

Jelenlegi ismereteink szerint nem bizonyítható sem az, hogy a fent felsorolt egyes sáncok – közöttük az ún. hosszanti árkok – egy koncepció alapján épültek volna, sem az, hogy legalább megközelítőleg egykorúak. Közös vonásukként többen hangsúlyozták, hogy ezek a sáncok síkvidéki területet határolnak le.

¹¹²¹ A szakirodalomban szó esik arról, hogy a keresztvezető pont átvágása alapján a Csörsz-árok korábban készült, mint a Körös menti (SOPRONI 1978. 118.).

¹¹²² RÓMER 1876. 42. és 43. oldal közti térkép (301. kép, vö. a 1113. jegyzettel), SOPRONI 2003. 59. 119. l. A kunsági sánccal legutóbb, a korábbi irodalom összefoglalásával: GALLINA 1999., PATAY 2005., PATAY 2006.

¹¹²³ A XIX. századi térképeken a kunsági sánccvonal a Bajától induló, Patay által útnak meghatározott vonal folytatásaként jelentkezik: Csépa felé tart, átlépi a Tiszát, majd a Körösök északi partján Erdélyig ér el. Ugyanakkor Rómer Flóris térképén nem Bajánál, hanem Bátmonostornál indul ÉÉK-re. Kunszentmárton határában látható, azután Szelevénytől keletre fordul és a Körösökkel párhuzamosan halad Szeghalomig (301. kép) (RÓMER 1876. térkép a 42. és 43. oldal között). Ez tehát azt jelenti, hogy a „bajai utat”, a kiskunsági és a Körös menti sánccot egyetlen vonalként képzeltek el.

¹¹²⁴ PATAY 2005. 399.

¹¹²⁵ PATAY 2005.

¹¹²⁶ MATEI–GINDELE 2004., MATEI–GINDELE 2006. A szerzők véleménye szerint ez a limes-szakasz összefüggésben állt a Körös-völgyi sánccal, melynek árkat ők – Gallina Zsolttal ellentétben (GALLINA 1999. 74.) – a sánctól északra tudják, amely esetben észak felől védte a területet. Elképzelésük szerint ez lehetett Decebal birodalmának határa, és a győztes Traianus itt építette ki a legkorábbi limest, melyet később a rómaiak feladtak. Itt kell megjegyeznünk, hogy az 1977–79 között folytatott kutatások során a Szank–Kiskunhalas–Tompá–Csikéria–Bajmok szakaszt sikerült rekonstruálni, amelyről Soproni Sándor megjegyzi, hogy korábbi, 358-as keltezése nem igazolható. A keltezéshez azonban mindenképpen lényeges argumentum, hogy a Körös menti sánc és a Csörsz keresztvezető pontjában folytatott sánccátvágás alapján az előbbi a fiatalabb (SOPRONI 1978. 118.).

¹¹²⁷ RÓMER 1876. 42. és 43. oldal közti térkép, FRÖHLICH 1887. 22., GALLINA 1999. 69., PATAY 2008.

¹¹²⁸ Szlovákiához: BELJAK–PAŽINOVÁ 2012., Erdélyhez: DÉNES 2001/2007.

¹¹²⁹ Ez Ploiești-től indul és a Ialomița folyóig húzódik, onnan a Szeret irányában követhető nyomon.

¹¹³⁰ Az ezekre a sáncokra vonatkozó legutóbbi összefoglalás FIEDLER 1986. – további irodalommal.

Ugyanakkor minden esetben külön-külön vizsgálendő, hogy mikor készítették őket, és mi volt a funkciójuk. Utóbbi kérdésre három lehetséges magyarázat szokott felmerülni:

- 1) Áradás elleni töltésként készült.
- 2) Út.¹¹³¹
- 3) Határ megjelölésére, illetve védelmére szolgált.

Ha pedig a kronológiával foglalkozunk, akkor figyelembe kell vennünk a sáncokhoz kapcsolódó feltárásokat, az építmény szerkezetét, a területet, amelyet átszel vagy határol, valamint a számításba vehető időszak történeti adatait. A mi szempontunkból ez a kérdés úgy merül föl, hogy lehetnek-e császárkori építmények a sáncok között. A császárkori keltezés általánosan elterjedt, tradicionális vélekedés. Amennyiben ez a datálás elfogadható, akkor felmerül, hogy a rómaiak vagy a barbárok építették, illetve tervezték-e. Már előjáróban ki kell emelnünk egy fontos ellenérvet a római mérnöki tevékenységgel szemben, melyre már Fröhlich Róbert rámutatott. Arról van szó, hogy „a limes ... nem csak sáncz és árokból állott, hanem annak védelmére szolgáltak a castra, castella, illetőleg a propugnacula, vagyis helyesebben mondva burgi. ... a hol eddig római limest kutattak, ott ezen építményeknek vagy romjaira, vagy nyomaira akadtak.”¹¹³² Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy ilyen erődítéseknek eddigi ismereteink szerint a barbaricum sáncok esetében nyoma sincs.¹¹³³

Lássuk mindezek fényében, mit tudunk az alföldi sáncokról!

A CSÖRSZ- VAGY ÖRDÖG-ÁROK (300. kép 1., 302–303. kép)

A kutatók körében – mint a fentiekben említettük – igen régen elterjedt az a vélekedés, hogy a Csörsz egyértelműen a császárkorra keltezhető. Valamennyi fent bemutatott sánccal kapcsolatban általános tendencia ez, mivel a szakemberek úgy gondolták, hogy ilyen nagyarányú munkák megszervezésére a térségben kizárólag a rómaiak voltak alkalmasak.¹¹³⁴ Itt azonban ismét ki kell emelnünk az őrtornyok, táborok hiányát, mely óvatosságra int.

Valamennyi közül az ún. alföldi hosszanti sáncokat, azaz az Ördög-árkot kutatták legalaposabban és legmódszeresebben. A Balás Vilmos által összegyűjtött térképészeti és történeti források nyomán az 1962-ben Patay Pál vezetésével megalakult kutatócsoport módszeresen bejárta, illetve több helyen át is vágta őket.¹¹³⁵ A keltezésben a legfőbb kiindulópontot mindenképpen a régészeti feltárások jelentik. A sánc-árok rendszer fennállásának terminus post quemjét olyan régészeti objektumok határozzák meg, amelyeknek betöltésében terra sigillata, festett római edénytöredék, fibulák voltak, és ezek alapján az építkezéseket a III. század közepénél feltétlenül későbbre kell datálnunk.¹¹³⁶

Az ante quem a XI. század: Oszlárnál ugyanis Salamon pénzzel keltezhető sírokat ástak a sáncba.¹¹³⁷ A XI. századi záródátumot egy írott forrás is alátámasztja, nevezetesen a százdi apátság már említett alapítólevele, mely említi a Csörszöt.¹¹³⁸

¹¹³¹ Nagy Mihály felvetette azt a lehetőséget, hogy az Alföldön nyugat–keleti utak hiányában a Csörsz sáncai biztosították az észak–déli felvonulást mind a rómaiak, mind a barbárok számára (NAGY 1997. 156.).

¹¹³² FRÖHLICH 1887. 211.

¹¹³³ A bácskai építmények esetében ugyan a leírások említik, hogy a sáncrendszer mintha földvárakat kötne össze. Komolyabb kutatás azonban Cziráky Gyula óta e kérdés tisztázására nem folyt. Cziráky pedig ásatásai alapján e földvárakat a késő népvándorláskorra keltezte (GUBITZA é.n. 12–13.).

¹¹³⁴ FIEDLER 1986. 458. – további irodalommal.

¹¹³⁵ BALÁS 1961., BALÁS 1963., GARAM–PATAY–SOPRONI 1983., GARAM–PATAY–SOPRONI 2003.

¹¹³⁶ GARAM–PATAY–SOPRONI 2003. 49–56.

¹¹³⁷ SOPRONI 1978. 113. 9. lj., GARAM–PATAY–SOPRONI 1983. 52., GARAM–PATAY–SOPRONI 2003. 53.

¹¹³⁸ BALÁS 1961. 331. Az oklevél IV. Béla korából származik, ám az apátság eredeti alapítólevelének időpontja 1067, vagyis ezt az évet kell tekintenünk a Csörsz-árok első írásos említésének.

A Csörsz Maros-vidéki szakaszának két átvágására került sor 1966-ban Simbăteni (Szabadhely) és Covăsânț (Kovácsi) közelében.¹¹³⁹ Mindkét helyen eléggé lepusztult szakaszt kutattak meg. Utóbbi esetben ennek ellenére jól megfigyelhető volt 5 árok maradványa. A köztük lévő legszélesebb sánc (a D. jelű) alatt talált összefüggő, Horedt által a Kr. u. I. századra keltezett cserépréteg ugyancsak terminus post quemként értelmezhető az Ördög-ároknak ezen a szakaszán.

Felmerül a régészeti adatokkal kapcsolatban, hogy tekinthetjük-e a sáncrendszert egyetlen időszakban épült egységes alkotásnak. Aligha vitatható, hogy a Csörsz-ároknak nevezett sánc-árok rendszert – legalábbis annak fő vonulatát – egységes koncepció alapján képezték ki. Az azonban már erősen vitatott, hogy a kettős, helyenként hármas tagolású vonalak kronológiailag hogyan viszonyulnak egymáshoz. Az sem világos, milyen mértékű kronológiai különbséget rejtenek az egymást keresztező árokszakaszok. Nehézséget jelent, hogy ma már csak bizonyos szakaszok mérhetőek és térképezhetőek. Sok helyen csak régi térképészeti adatokból, esetleg légifotó és ásatás alapján rajzolható meg a rendszer egy-egy vonalrészlete.¹¹⁴⁰ A nyírségi szakasznál például egy külső vonalat sikerült rekonstruálni a helységnevekből és térképészeti adatokból kiindulva úgy, hogy a sáncnak ma már nyoma sincs.¹¹⁴¹ Hasonló módszerekkel a romániai Szatmár területén is lokalizáltak árokszakaszokat, amelyeket itt szerencsésen a terepen, illetve légifotókon azonosítottak.¹¹⁴²

Visszatérve a kronológiai adatokra, a kormeghatározás legfőbb kiindulópontja egy elméleti megfontolás volt: olyan népet és/vagy kultúrát kerestek a szakemberek a III. és XI. század között, amelynek a Csörsz-árok a határa lehetett. Három olyan alföldi régészeti anyagot vizsgáltak, amely nagyjából a szóban forgó területre jellemző: a szarmaták, a gepidák és a kora avarok hagyatéka. Mindezek közül – mint arra már többször hivatkoztunk – a legelfogadottabb a császárkori keltezés. Abban egyetértett a kutatás, hogy Dacia provincia feladása előtt a sánc kiépítése stratégiai értelemtelen lett volna akár a rómaiak, akár a szarmaták részéről. Erdély gót megszállása után azonban mind a Birodalomnak, mind az Alföld lakóinak érdekében állhatott.¹¹⁴³ A római részvétel esetében persze az is kérdés, hogy a határ szomszédságában élő barbárok területe mennyire volt szuverén – legalábbis a rómaiak szemében.¹¹⁴⁴ Ami a 271-et követő időszakot illeti, több elképzelés látott már napvilágot. Közülük kettő között oszlik meg leginkább a kutatók véleménye.¹¹⁴⁵

1) Mócsy András: 294-ben a Galerius-, illetve a Diocletianus-féle erődítési munkálatok részeként alakították ki.¹¹⁴⁶ Ennek az elképzelésnek az Achilles-sarka, hogy a szarmaták tudta és beleegyezése nélkül aligha készülhetett volna a védmű, sőt csakis aktív részvételükkel épülhetett meg. Épp Diocletianus alatt pedig egymást érték az ellenséges szarmata támadások.

2) Soproni Sándor: 322-ben az alföldi hadjárattal összefüggésben. Az ő nyomán többek véleménye szerint a 324 és 332 közötti időszak lehetett alkalmas arra, hogy a Csörsz-árok kiépüljön.¹¹⁴⁷ 332 után ez már aligha volt lehetséges, hiszen akkor kitört a hosszan elhúzódó szarmata beháború. A IV. század második

¹¹³⁹ Részletes beszámoló és értékelése: HORED T 1968.

¹¹⁴⁰ Ilyen a Dunakeszi határában lévő – ma már szemmel nem látható Csörsz-szakasz, amelynek árok részét sikerült feltárni a 2/a. út megelőző munkái során (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002.) vagy a Nagyremete/Remetea Mare–Olympia Ipari Park, ahol ugyancsak kizárólag az árok volt megfigyelhető az ásatások során (GINDELE 2017. 91.).

¹¹⁴¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2000. 248., LÓRINCZY 2013. 33.

¹¹⁴² GINDELE 2017. 91–92.

¹¹⁴³ SOPRONI 1978. 115.

¹¹⁴⁴ Vö. MRÁV 1999. 79–81., KISS 2008. 6–7.

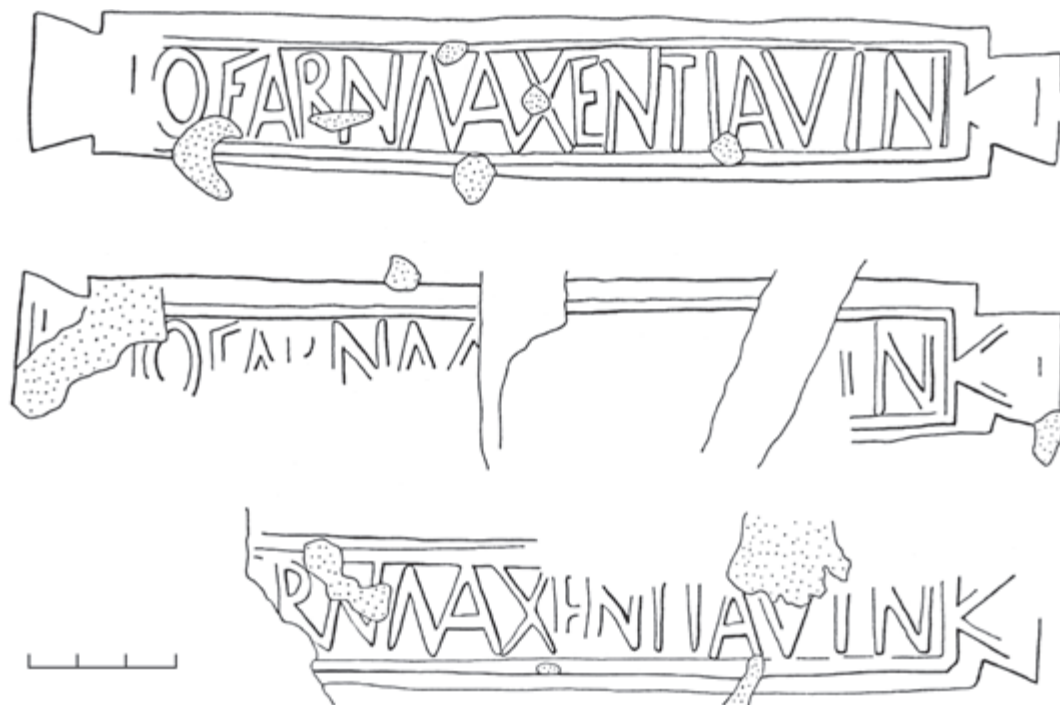
¹¹⁴⁵ MÓCSY 1975. 100–101., SOPRONI 1978. 113–137., MÓCSY–FITZ 1990. 47., GARAM–PATAY–SOPRONI 2003. 57–70. A kronológiai érvelések összefoglalását az irodalommal ld. TÓTH 1983. 68–69.

¹¹⁴⁶ MÓCSY 1972. 95–96. Ekkor épült a Barbaricum területén két tábor is, Bononiával, illetve Aquincummal(?) szemben (vö. e fejezet 1003. jegyzetével!), amit Mócsy A. összefüggésbe hozott a Csörsz kialakításával. A vonatkozó irodalom összefoglalóan TÓTH 1983. 69. 5–6. és 11–12. jegyzet.

¹¹⁴⁷ SOPRONI 1978. 113–137. Az erre vonatkozó irodalom összefoglalása: TÓTH 1983. 69. 7–10. jegyzet. Kiss Magdolna Anonymus Valesianus Priornak a Constantinus és Licinius közti ellentétekre vonatkozó adatai alapján alakított ki egy hipotézist, mellyel igyekezett ezt a kronológiát a 323 és 325 közötti évekre szűkíteni (KISS 2008. 25–34.).

felére kialakult politikai helyzetben a sáncnak már más vonalon kellett volna futnia, illetve addigra ebben a formában elvesztette értelmét.

A Duna menti IV. századi nagy volumenű építkezéseket a ripa előterében, barbár földön mind Mócsy András, mind Soproni Sándor összefüggésbe igyekezett hozni a Csörsz-árok kialakításával, azaz azzal egy védelmi szisztéma részeként értékelték.¹¹⁴⁸ A további kutatások – elsősorban Lőrincz Barnabás munkái – tisztázták, hogy a bal parti vitatott funkciójú¹¹⁴⁹ hidfőállásokból/ellenerődökből (282–283. kép) származó téglabélyegek a legkorábbiak kialakítását a 350-es évek közepe utánra (II. Constantius) keltezik, többségüket pedig a 370-es évekre, azaz a valentinianusi építkezések idejére kell datálnunk (305. kép).¹¹⁵⁰ Így az ellenerőd építkezések semmiképp sem szolgálhatnak Mócsy, illetve Soproni elméletének alátámasztására.

305. kép • Valentinianus korára keltezhetőek az OF ARN feliratú téglabélyegek, Göd–Bócsaújtelep (MRÁV 2005. 17. kép 2. alapján)

Függetlenül a kiépítés korától abban a kutatók zöme egyetértett, hogy a Csörsz-árok a Birodalom előretolt, a fenyegető germán veszély ellenében kialakított védelmi rendszere lett volna, amely római kezdeményezésre, illetve irányítással épült a szarmaták földjén. Mócsy András helyesen világított rá, hogy a sáncnak „hosszú ideig kellett használatban lennie, mert vonalát többször megváltoztatták...”¹¹⁵¹ Ugyanakkor feladásának időpontjaként a kutatás Valentinianus uralkodásának idejét¹¹⁵² vagy a 378-as hadrianopolisi vereséget¹¹⁵³ jelöli meg, ez pedig azt jelenti, hogy még a legkorábbi keltezés esetén is a sánc legfeljebb két – két és fél generációnyi időn át védte volna a szarmatákat.

¹¹⁴⁸ SOPRONI 1978. 117.

¹¹⁴⁹ Ezeket többnyire a szarmaták távoltartására és erődemonstráció céljára szolgáló erődítménynek tartották (BERTÓK 1997.), de újabban Nagy Mihály felvetette, hogy raktárak voltak (NAGY 1999. 121–122.).

¹¹⁵⁰ LŐRINCZ 1999. Ez utóbbiak közé tartozik pl. a módszeres ásatással feltárt dunakeszi ellenerőd (MRÁV 2002.). Sőt a téglabélyegek összetétele alapján feltételelesen az is felmerült, hogy post-Valentinianus-kori építkezésekre is gondolnunk kell (VISY 1978. 249–250.).

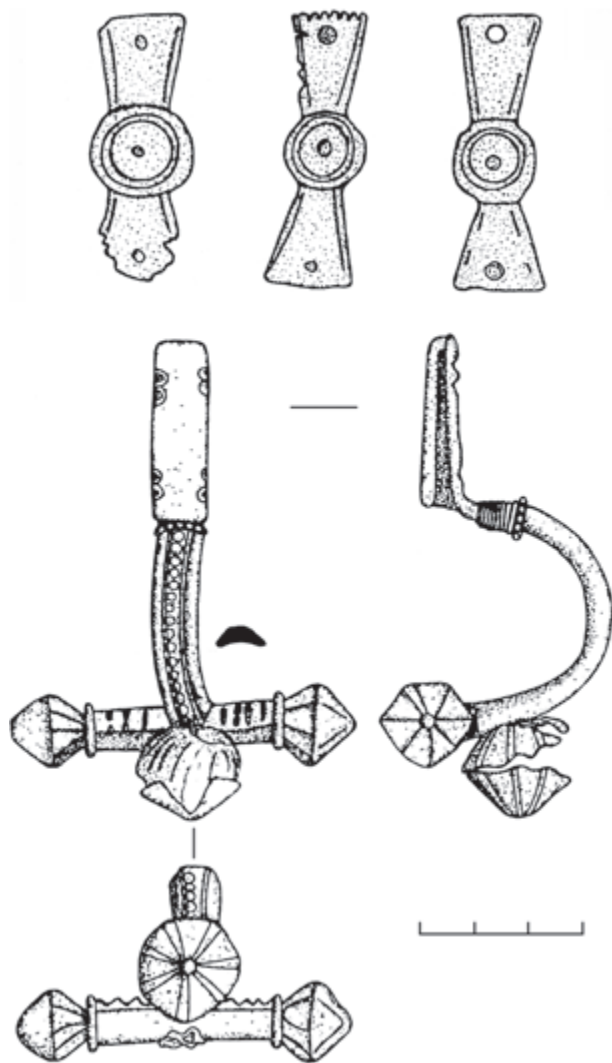
¹¹⁵¹ MÓCSY 1975. 101.

¹¹⁵² MESTERHÁZY 1990. 62–63., MESTERHÁZY 1994. 283–284.

¹¹⁵³ VISY 1989. 23.

A keltezésre jellemző, hogy Fitz Jenő a Soproni Sándor-féle teóriával kapcsolatban arra a következtésre jutott, hogy az túlságosan korai, és inkább javasolta II. Constantius és I. Valentinianus uralkodásának idejét.¹¹⁵⁴

Az elmúlt évek nagyberuházásokat megelőző feltárásai során több helyen átvágták a Csörsz-árok vonalát. Ezek többsége ma még publikálatlan. Ásatásokról elsősorban Észak-Magyarországról és a Bánságból tudunk. Ez utóbbiak¹¹⁵⁵ közül különösen izgalmas esetünkben az Újszentes/Dumbrăvița határában folytatott kutatás, itt ugyanis a sánc nyugati oldalán két, a keletin egy árkot dokumentáltak. Ez alapján két fázist határoztak meg. Kérdéses, hogy a jövőben mennyire lehet bizonyítani azt a hipotézist, hogy Dacia védelmére szolgált az építmény,¹¹⁵⁶ majd átalakítására (az árkok kialakítására a másik oldalon) a IV. században került volna sor. A bánági további átvágások eredménye az is, hogy két helyen (Temesgyarmat/Giarmata¹¹⁵⁷ és Hidasliget/Pișchia) négy-négy árok húzódik. Személyes tapasztalatunk volt, hogy a bánági ásatók igyekeztek kibontani az árkokat és igen precíz metszeteket készítettek. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy az észak-magyarországi kutatók egy részét a nagy földmunka, amit az árok építkezési területre eső szakaszának feltárása jelent – sajnos – visszatartott a kibontástól. Ilyen pl. Mezőszemere–Kismari-fenek, ahol megtalálták egy szakaszát, de „kibontását anyagi okokból kifolyólag” nem tudták elvégezni,¹¹⁵⁸ ami rendkívül szomorú már csak azért is, mert az ásató a Csörsz-árok középső vonalánál itt egy belül futó keskenyebb árkot is regisztrált, amelyből a magnetométeres vizsgálat alapján paliszádot és kapukat rekonstruált. Ennek ellenére nem tárta fel, pedig a szarmata „gödrökkel jelzett település, valamint a védmű – a sánc és a paliszád – egykorúságát kizárhatjuk, mert a két jelenségcsoport nem fedi egymást.”¹¹⁵⁹ Tagadhatatlanul rendkívül fontos információk vesztek el így Mezőszemere határában. Ez annál is sajnálatosabb, mivel a közelben elhelyezkedő temetőrészlettel kapcsolatban napvilágot látott az a határozott vélemény, hogy azt

306. kép • Római leletek Mezőszemere–Kismari-fenekről (VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. Abb. 13: 1–3. és Abb. 52: 2. alapján)

¹¹⁵⁴ FITZ 1979. 412–413.

¹¹⁵⁵ BOZU–BOZU 2014. A bánági legutóbbi kutatások népszerű összefoglalása: GINDELE 2017. 91.

¹¹⁵⁶ A bánági legkeletibb Csörsz-szakasszal kapcsolatban merült fel annak lehetősége, hogy az Hadrianus idején készült volna a határ megjelölésére (NEMETH 2016. 235–236.) – vö. a III.2.2. fejezetben a 736. jegyzettel!.

¹¹⁵⁷ Adrian Ursuțiu 2010. évi megelőző feltárása. Köszönjük a lehetőséget, hogy a feltárást megtekinthettük!

¹¹⁵⁸ DOMBORÓCZKI 1997. 41.

¹¹⁵⁹ DOMBORÓCZKI 1997A. 99–100.

épp a Csörsz védelmére római szövetségben álló szarmaták használták.¹¹⁶⁰ Amennyiben ezt a hipotézist – melynek alapja egyrészt a temetőben található nagyobb mennyiségű római lelet (közte fegyverek is), másrészt a Csörsz közelsége – elfogadjuk, akkor ellentmondásba kerülünk a Csörsz-árok eddigi, Mócsy András és Soproni Sándor nevéhez fűződő keletkezésével. A temetőt ugyanis a IV. század második felénél korábbra nem lehet datálni (306. kép). Ezt az ellentmondást Vaday Andrea azzal oldotta fel, hogy a védmű 358 után épült,¹¹⁶¹ amivel a fent idézett Fitz-féle keletkezéshez csatlakozott. Tekintve, hogy az általuk javasolt időszakból nem tudunk komolyabb harcokról az alföldi barbárok és a rómaiak között, valamint hogy Valentiniánus uralkodása alatt nagyobb erődítési munkálatok folytak a Duna-vidéken,¹¹⁶² így a feltételezés komolyan megfontolandó. Ebben az esetben az erődítés igencsak rövid ideig felelt meg a kitűzött célnak, mivel a Valentiniánus halála körüli események – az újabb kvád-szarmata pannoniai betörés – után a szarmaták elveszítették jelentőségüket, és az Alföld hamarosan hun uralom alá került.

A kevés megásott szakasz közé tartozik Csincse határa. Itt 1994-ben Fischl Klára vágta át a védművet több árokkal. A császárkori keletkezéshez hozzásegítő leletek előfordulásáról közléséből nem értesülünk. Azon a szakaszon, ahol az átvágás készült, a sáncot mintegy 200 m hosszan kisebb árkok kísérik a Csörsztől délre. Fischl Klára leírása szerint „A kisárkok keletkezéséhez támpontot nyújthat, hogy a 9–10. árok bemosódott

307. kép • A rómaiak által barbár földön építeni kezdett, ám soha el nem készült gödi tábor erődítésének kitézése (MRÁV 2011. Fig. 17. alapján)

¹¹⁶⁰ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. különösen 111., 116–122., 204–206., ugyanez VADAY 2002., VADAY 2003B. Vö. PROHÁSZKA 2003. 84.

¹¹⁶¹ VADAY 2003B. 212.

¹¹⁶² Ezek közé tartozik a fent említett ellenerődökön kívül a hatvan-gombospusztai építmény is (MRÁV 2003.).

betöltését vágja a Csörsz-árok felső, minden bizonnyal antropogén hamus, szürke, porszerű betöltése.” Néhány oldallal később ennek ellenére arra a következtetésre jutott, hogy „a kisárkok... végig megtalálhatók a sánc mellett, ezért azokat a Csörsz-árok keletkezésével azonos korúnak tartjuk.” Mindenesetre feltételezése szerint az avar időszakban megerősítették a korábbi védművet, ami által sajátos módon – a publikáció szerint – a sánc az árok másik partjára került át. Ez azt jelenti, hogy a IX. században Csincse és Gelej között északról emelkedett a sánc, délről húzódott a segédárkokkal tovább erősített árokrendszer, azaz a védműtől északra élők használták egy esetleges dél felől érkező támadás kivédésére; magának a római kori sáncnak pedig nyoma sem maradt eddigre.¹¹⁶³ Ez esetben tehát eléggé élesen vetődik fel a keletkezés megoldatlansága. Gyakorlatilag a császárkorra vonatkozóan nem sikerült új adatokat nyernünk.¹¹⁶⁴

Újabban a gödi befejezetlen római tábor (307. kép) építésének történeti interpretációja során a régészeti adatok (kvád telepek topográfiája és kronológiája a Csörsz sáncai közti területen) alapján Mráv Zsolt arra a következtetésre jutott, hogy „A sáncrendszer legbelső vonala ... legkorábban I. Constantinus, legkésőbb II. Constantius alatt ... megközelítőleg a kvád-szarmata határra épült.”¹¹⁶⁵ (294. kép) Ebben az esetben a szarmaták védelmére épült Csörsz külső további két sáncvonala kvád területen épült volna, és ahogyan a szerző megjegyzi: „periódusbeli különbséggel ... a szarmata határterület rögzítésére”, tehát „a rómaiak által szervezett sáncelőretolásra került sor”, mégpedig Valentinianus idején. Ezt a megoldást nehezen tudjuk elképzelni. A szarmaták és kvádok közötti határvonal kiépítése problematikus, hiszen évszázadokon át közös fellépéseikről értesülünk, és a források kiemelik a két nép szövetségét, fegyverbarátságát, és hogy szomszédságuk, hasonló szokásaik és fegyverzetük miatt jól megértették egymást.¹¹⁶⁶ Ráadásul egy II. Constantius-kori békekötésből nyilvánvaló a kvádok (Araharius) vezető szerepe ezen a vidéken a szarmaták (Usafer) rovására.¹¹⁶⁷ Ennek fényében aligha hihető, hogy a kvádok békésen tűrték volna a sánc előretolását területükön, miközben egy tábor terve háborús konfliktushoz vezetett. Az a kérdés is felmerül ez esetben, hogy mi értelme volt egy ilyen sánc-árok létrehozásának, melyet aligha támogatott bármely barbár fél. Ez még akkor is így van, ha a Notitia Dignitatum legkésőbb 365-ben összeállított listájában szereplő Praefectus legionis Transiacinco alapján Aquincum előterében létezett egy római katonai igazgatás alatt álló terület.¹¹⁶⁸

Mráv Zsolt hipotézisével kapcsolatban felmerül az a kérdés is, hogy a Csörsz további szakaszain megfigyelhető külső sáncok (helyenként kettő, sőt három) ugyancsak Valentinianus-koriak lennének-e, és ebben az esetben az egész szarmata szállásterület határait megpróbálták kitolni. A megerősödő germán nyomás mellett ez aligha képzelhető el.

A gödi tábor mellett a hatvan–gombospusztai falmaradványokat kapcsolták össze a sáncrendszerrel (308. kép). Erről a lelőhelyről ma már tudjuk, hogy ugyancsak Valentinianus uralkodásának idejére kell tennünk.¹¹⁶⁹

A Visegrád–Gizella-majori erőd építését is összefüggésbe hozták a Csörsz-árok kialakításával (309. kép). Az erőd megépítését 325–330 körülre keltezték, és eszerint a modern történetírás által „limes Sarmatae”-nek keresztelt sáncrendszer kiindulópontja lett volna. Ez az elképzelés azért érdekes, mert a visegrádi épületet az V. század első harmadáig használták.¹¹⁷⁰

¹¹⁶³ FISCHL 1995. Idézetek a 34., ill. 36. oldalon.

¹¹⁶⁴ További ásatásokat említhetünk például Bükkábrány határában (KALLI–TUTKOVICS 2017. 189.).

¹¹⁶⁵ MRÁV 1999. 80–101., MRÁV 2003A., MRÁV 2005.

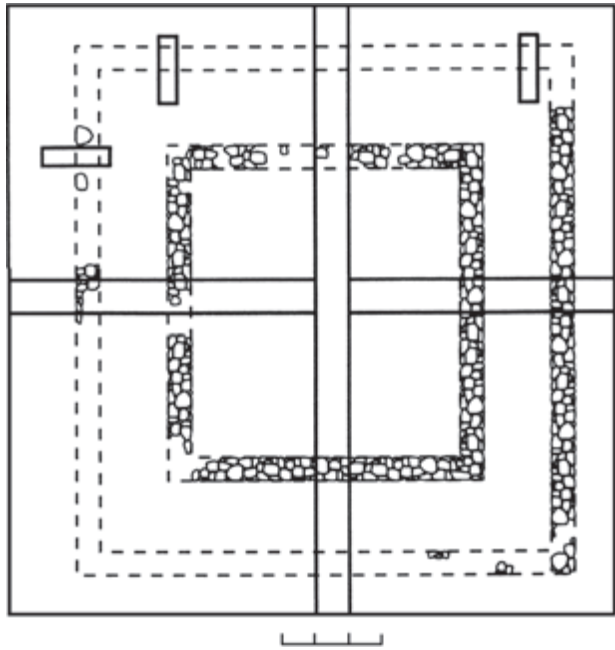
¹¹⁶⁶ TACIT. ANN. XII.30., DIO LXVII.5., ZOSIM. I.48., AMMIAN. XVII.12.1., XVII.12.12. Magukat az adatokat is épp Mráv Zsolt gyűjtötte össze, kitérve arra, hogy mind a régészeti leletek, mind a lelőhelyek olyan mértékben keverednek épp ezen a területen, hogy a két nép közötti határ aligha határozható meg (MRÁV 1999. 82–83.).

¹¹⁶⁷ AMMIAN. XVII.12.

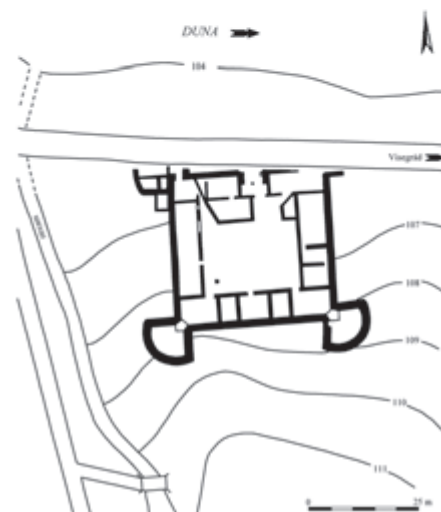
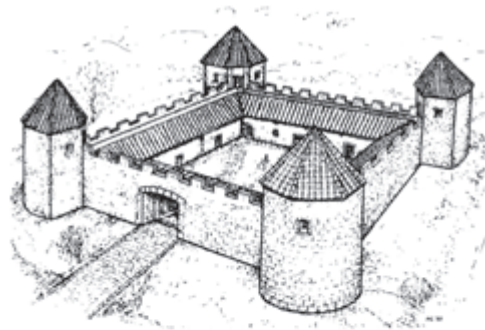
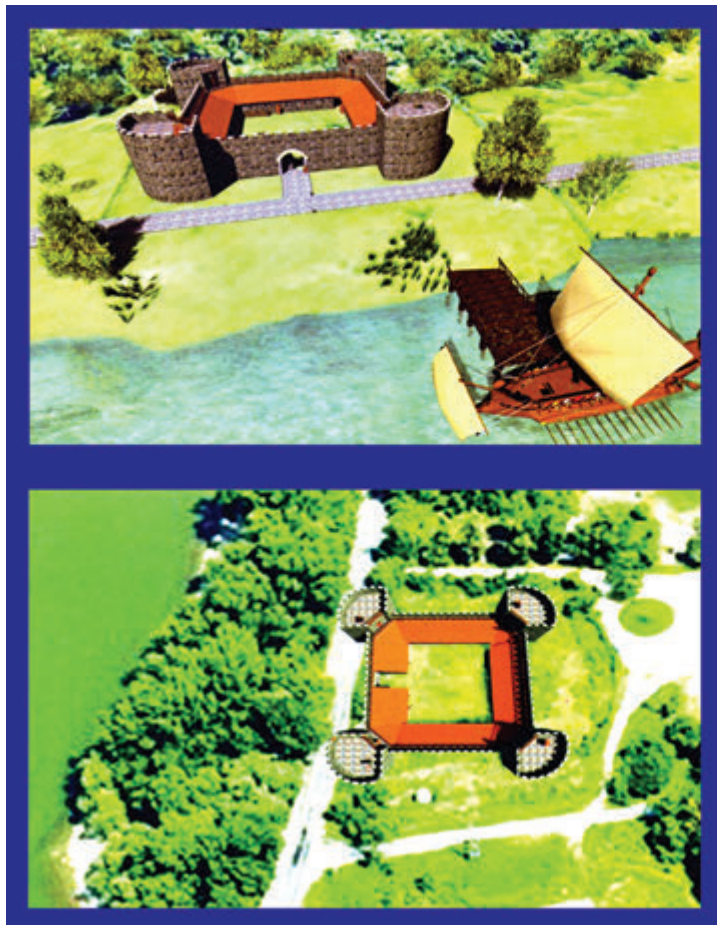
¹¹⁶⁸ NOT.DIGN. OCC. XXXIII.65., MRÁV 1999. 99–100.

¹¹⁶⁹ MÓCSY 1972. 101.

¹¹⁷⁰ GRÓH 1994.

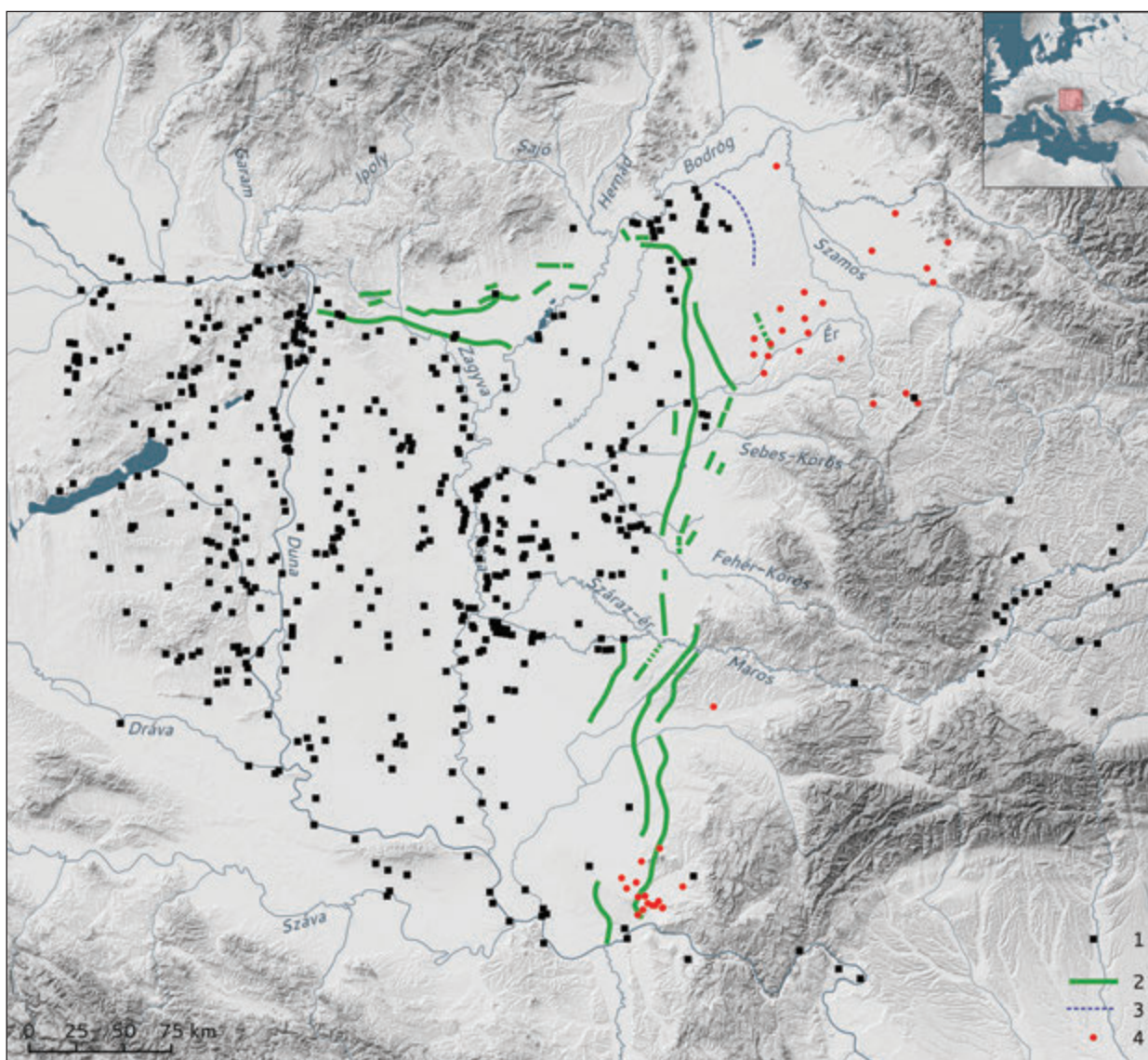
308. kép • A Csörsz-árokkal összefüggésbe hozott, Valentinianus-kori hatvan-gombospusztai burgus alaprajza (DEMÉNY-DITTEL é.n. 9. alapján)

309. kép • A 340-es években épült, a Csörsz-árokcal összefüggésbe hozott Visegrád-Gizella-majori négyzet alaprajzú, 4 legyező alakú saroktoronyos, 50x50 m-es római erőd (GRÓF-GRÓH 2004. 54., 56., GRÓF-GRÓH 2011. címlap és hátlap alapján)

Ha ezek után megvizsgáljuk, hogy milyen komoly és figyelembe veendő érveket hozott fel a kutatás a Csörsz császárkori keltezése mellett, a következőket találjuk:

A császárkori keltezés alapja leginkább az az elképzelés, hogy egy ekkora volumenű munkához egy olyan jól szervezett államhatalom szükséges, amilyen a III. és XI. század között csakis az Imperium Romanum lehetett. Ha a III. és XI. század közötti keltezésen túli, a pontosítást célzó kronológiai érveket figyelembe vesszük, akkor meg kell állapítanunk, hogy azok vagy teljességgel elvetendők, vagy hipotetikusak.¹¹⁷¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a IV. századi szarmata szállásterület több helyen jól megfigyelhetően áthúzódik a Csörsz vonalán kívülre. Így az Ér völgyében Nagykarolyt/Careit is eléri. Ezzel szemben az alföldi kora avar szállásterület határa csaknem pontosan illeszkedik a Csörsz-árok vonalához (310. kép 1.).¹¹⁷²

310. kép • A szarmata és a kora avar szállásterület a Csörsz-árokkal 1: kora avar lelőhelyek (ADAM Karte 3. alapján), 2: a Csörsz-árok vonala (GARAM-PATAY-SOPRONI 2003. Karte A alapján), 3: feltételezhető külső sánc a Felső-Tisza-vidéken, 4: a Csörsz-árkon kívül fekvő lelőhelyek (e kötet 198. és 292. képe alapján)

¹¹⁷¹ A keltezés nehézségeire és ezekre a bizonytalanságokra kitért már FIEDLER 1986. 459–460.

¹¹⁷² ADAM Karte 3.

311. kép • 1: A Constantinus-falként is ismert Brazda lui Novac, 2: a Traianus-sánc, 3: a Csörsz-árok déli szakaszai
(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Roman_Gothic_Walls_Romania_Plain.svg alapján, 2017. december 1.)

Nem véletlen ezek után, hogy a nyugat-európai kutatók körében már jó ideje erős kétségek merültek föl a keltezés helytállóságát illetően, és azokat – helyesen – hipotézisként kezelik vagy éppenséggel kétségbe vonják.¹¹⁷³

A jövőbeni kutatásnak a fentiek mellett mindenképpen figyelembe kell vennie a Csörszre vonatkozó mesekincset¹¹⁷⁴ éppúgy, mint az említett Székely István-féle XVI. századi adatot, mely már utal a Csörszről szóló mesére. Borzsák István felhívta a figyelmet e meseciklus rokonságára a csatornaépítő ókori keleti uralkodók – amilyen például Semiramis – alakjához fűződő mondákra.¹¹⁷⁵ Ezzel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy Csörsz alakja azonosítható-e történelmi személyiséggel, akihez a „nagy építő” imázsa fűződik. E tekintetben figyelmet kell szentelnünk annak a mesevariációnak, amely szerint Rád longobárd király szövetségbe hívja Csörsz avar királyfit, aki a hadizsákmány helyett a szép Délibábot, Rád leányát kéri. A fortélyos Rád azonban csak akkor adja hozzá nőül Délibábot, ha az avar királyfi vízen viszi haza aráját. Csörsz kihajtja népét az árok megásására, azonban egy éjszakán villám sújtja agyon, és így a menyasszony csak délibábként tölti meg a szárazon maradt árkot a víz árnyával. Aligha akad még egy magyar monda, amely egy longobárd és egy avar uralkodóról szólna.

¹¹⁷³ DITTRICH 1987. 25–27. Itt szükségesnek látjuk megemlíteni, hogy az erdélyi – korábban ugyancsak részben császárkoriként (is) számon tartott – székelyföldi vagy kelet-erdélyi hosszúsáncok újabb, modern (C14 vizsgálatokat is jelentő) kutatása e földművek VII–IX. századi kronológiáját valószínűsítették (vö. Kosza Antal és Sófalvi András előadását, illetve az előadás rövid összefoglalóját in: IX. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia programfüzete, Gyergyószentmiklós 2011. november 4–6. 38–39.) éppen úgy, mint ahogyan a szlovákiai sáncok nemrégiben megjelent értékelése ugyancsak az avar korra datálja a földműveket (BELJAK–PAŽINOVÁ 2012. 304. Abb. 7.). Ugyanitt hangsúlyozottan emlékeztetünk az előzőekben tárgyalt további fontos szempontokra, hogy nem bizonyított az egyes vonalak, illetve szakaszok egyidejűsége sem.

¹¹⁷⁴ Érdekes összefoglalását adja a Jászságban élő mesehagyományok FÖLDI 2008., sajnos apparátus nélkül.

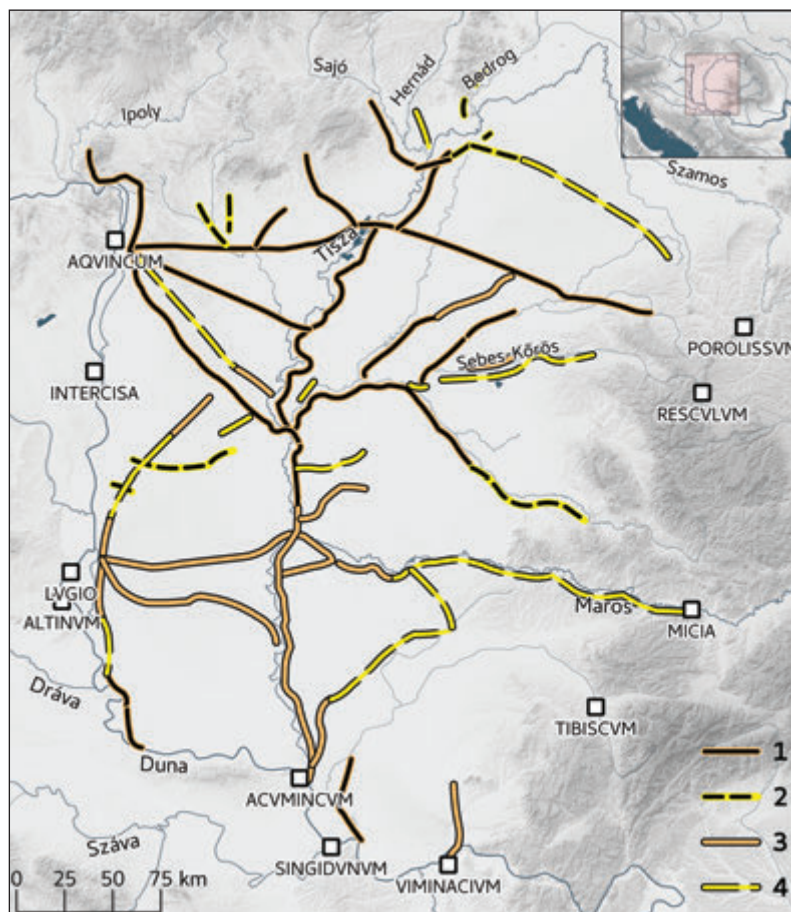
¹¹⁷⁵ BORZSÁK 1996. 286–303.

Egyes elképzelések szerint a Csörsz-árok és a Brazda lui Novac (311. kép) védvonalát a limes előterében egységes koncepció jegyében alakították ki.¹¹⁷⁶ Amennyiben fenntartjuk azt az elképzelést, hogy egységes szisztéma alapján készült a két terület sáncrendszere, akkor az lényegesen befolyásolhatja a keltezését két alapvető szempont miatt. Az egyik, hogy a sánc Dacia provincia területén fut át, ami azt jelenti, hogy 106 és 271 közti kiépülése aligha valószínűsíthető, ami összhangban van a Csörsz átvágásaiból leszűrhető adatokkal. A másik, hogy a gót támadások az Al-Duna-vidéket előbb érik el, mint az Alföldet. A Brazda lui Novac és a Duna közti területen a IV. század első felében pedig már megjelennek a Marosszentanna–Csernyahov kultúra temetői, ami gót jelenlétre utal.¹¹⁷⁷ Másként fogalmazva ebben az időszakban a germánok az Al-Dunánál már a sánc mindkét oldalát megszállták, tehát kiépítésének ekkor már nem volt értelme.

Itt lényeges megemlítenünk, hogy a besszarábiai déli árkok (az ún. Traianus-sánc: 311. kép 2.) ásatása során IV. századi kerámia és érme került elő.¹¹⁷⁸ A tágabb értelemben vett al-dunai sáncvonalak esetében történeti megfontolások alapján többen egy későbbi datálást – a IX. századi bolgár állam határa – valószínűsítene.¹¹⁷⁹

Ami pedig a Csörsz-árok funkcióját illeti, nemrégiben – ahogyan arra már utaltunk – Nagy Mihály vetette fel, hogy a sáncok utakként szolgáltak mind a rómaiak, mind a barbárok számára, hiszen valamennyi további rekonstruálható út Ny–K-i (312. kép), és csupán maga a védmű volt megfelelő egy É–D-i

312. kép • Római importok alapján feltételezett kereskedelmi utak a Kárpát-medence szarmata területén 1: terra sigillaták és emailos fibulák alapján meghatározott szakasz, 2: csak terra sigillaták alapján meghatározott szakasz, 3: csak emailos fibulák alapján meghatározott szakasz, 4: az emailos fibulák elterjedése alapján feltételezett szakasz (VADAY 2003. 2. kép alapján). Az újabb feltárások arra utalnak, hogy a kialakított képet ma még nagyban befolyásolja az egyes területek kutatottságának mértéke.

¹¹⁷⁶ Vö. HOREDT 1968. 48., SOPRONI 1978. 116., KISS 2008. 25. Az előbbit a jazigokkal, az utóbbit a roxolánokkal igyekeztek összekötni.

¹¹⁷⁷ A problémára már HOREDT 1968. 50. kitért, aki ennek fényében I. századi keltezését javasolt.

¹¹⁷⁸ Vö. FIEDLER 1986. 460. az irodalommal.

¹¹⁷⁹ Részletesen ld. FIEDLER 1986. 460–461. az irodalommal.

felvonuláshoz.¹¹⁸⁰ Felvetését kiegészíti Patay Pál megjelent két tanulmánya a bácskai sáncokkal kapcsolatban, melyeket ő egyértelműen római útként határozott meg újabban (**300. kép 2., 8., 304. kép**).¹¹⁸¹ Mint-hogy semmiféle stratégiai kiegészítő építményre (őrtorony, tábor stb.) utaló nyom ezidáig nem került elő, magunk is hajlunk arra, hogy előtérbe helyezzük az út funkció lehetőségét. E tekintetben elgondolkodtató Constantinus 322. évi hadjáratának fent leírt útvonala, amikor Nagytétényből (Campona) indulva átkelt a Dunán a Barbaricumba és átszelve az Alföldet, Margumnál tért vissza a Birodalomba¹¹⁸² – ez az útvonal nagyjából lefedi a Csörsz nyomvonalát (**285. kép**). Hasonló lehetett a helyzet Velius Rufus 89-es vállalkozásával is (186. kép).¹¹⁸³

Véleményünk szerint a Csörsz-árok kiépítési idejének, funkciójának kérdését csak az újabb ásatások értékelése és további feltárások oldhatják meg.

A BÁCSKAI ÚN. RÓMAI SÁNCOK (300. kép 4–6.)

A bácskai sáncok római korra keltezése Ferdinand Marsigli leírásán és térképén alapszik. Ő 4 alkalommal jelölt castellumot az ún. nagy római sánc keleti oldalánál. Ezekről azonban Fröhlich Róbert megállapította, hogy nem castellumok. A sánc felől nyitottak, az árkot a belső oldalukon ásták meg. Hosszúak formájuk (a sánccal párhuzamosan 240 m a földhányás, szélességük arra merőlegesen 50 m alatt van) alapján is valamiféle más funkciójuk volt.¹¹⁸⁴

Bár Fröhlich szerint Marsigli keltezése így nélküli az alapot, elfogadta a római kori datálást. Ennek fényében vizsgálta a sánc funkcióját. Kizárta, hogy gát lehetne, mivel – ahogy írta – nincs „nivellérozva”. Girbegurba vonala alapján nem feltételezett utat sem, annál is kevésbé, mivel épp a mély, vizes részeket nem szeli át, koronájának szélessége pedig nem egyforma. Végül topográfiailag több helyen nem indokolt a nyomvonal.¹¹⁸⁵

Meg kell jegyeznünk, hogy érvei nem egyértelműen meggyőzőek. Az a tény, hogy a sánc mindkét oldalán van árok, leginkább mégiscsak azt a lehetőséget támogatja, hogy adott esetben útra gyanakodjunk. A mély részeknél, ahol megszakad az építmény, verhetek hidakat. Topográfiailag viszont a „kis sánc” esetében nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Apatinnak – az egyik végpontnak – a Dunán fontos stratégiai jelentősége volt: a Dráva-torokkal szemben elnyúló mocsaras terület feletti jól védhető rész. A sáncnak ez a vonala Csurogig fut, mely a térképek tanulsága alapján csaknem ugyanennyire „szerencsés” választás: a Tiszát övező mocsaras artéri rész itt összeszűkül, és alighanem jó átkelési lehetőséget biztosított a Tiszántúlra. A „kis sánc” É–D-i vonala északon egy hasonló topográfiájú helyen ér véget Petrovoszellónál. A „nagy sánc” pedig a Tisza mocsaras torkolatvidékét mintegy „levágó” vonal mentén fut, mely összeköti a két folyót. Mint láttuk, Csurognál igen jó topográfiai helyzetű részen ér véget, ami meg Újvidéket (Novi Sad) illeti, annak kulcsfontosságát aligha kell bemutatnunk.

Gondot jelent a keltezés. Gallina Zsolt rávilágított arra, hogy ha valóban folytatódott a sánc a Dunántúlon, akkor a császárkori keltezés nem tartható.¹¹⁸⁶ Valójában azonban csak akkor zárja ki ez a lehetőség a

¹¹⁸⁰ NAGY 1997. 156. Új módszerként felmerült annak lehetősége, hogy a Csörsz nyomvonalát összevessük a középkori úthálózatról fennmaradt adatokkal (PINKE–BENŐ–FERENCZI 2017.). Ez a kutatás a kezdet kezdetén tart, de mindenképpen figyelemre méltó eredmények várhatók tőle, akár pozitív, akár negatív irányban billenti ki a mérleg nyelvét a sánc funkciójának meghatározása szempontjából.

¹¹⁸¹ Ld. lejjebb!

¹¹⁸² Vö. KISS 2008. 29.

¹¹⁸³ Ld. a III.2.1. fejezetet!

¹¹⁸⁴ FRÖHLICH 1887. 208–209.

¹¹⁸⁵ FRÖHLICH 1887. 306–307.

¹¹⁸⁶ GALLINA 1999. 70.

császárkori keltezést, amennyiben védműnek, határnak minősítjük. Amennyiben viszont útnak készítették, akkor áthúzódhat a Duna jobb partjára.

Ha ezek a sáncok utak voltak, és valóban császárkoriak, a szarmata területen több esetben áttörő római seregeknek kitűnő átvonulást biztosíthattak. Mindez azonban rendkívül bizonytalan, hipotetikus. Legalább annyira, mint Fröhlich Róbert szellemes elképzelése, hogy az arcaragantes és limigantes harcába beavatkozó rómaiak építették volna, és Ammianus a „nagy római sánccról” emlékezik meg, amikor Constantinus „*Elhatározásának megfelelően Acimincumnál sáncot építtetett*” (kiemelés tőlünk – I.E.–K.V.), *arra magas földhányással emelvényt rakatott, s megparancsolta, hogy az odarendelt hajókon elhelyezett harcedzett legionáriusok a tervet kieszelő Innocentius vezetésével kísérjék figyelemmel a folyó medrének part menti sávját, és ha a barbárokat háborogni látja, azonnal támadják őket hátba, amikor figyelmük másfelé terelődik.*¹¹⁸⁷ Ez esetben a forráshely értékelése nehezíti az elképzelés bizonyítását. Az ti., hogy a barbárok kérték a császárt, hogy „*a folyón átkelve színe elé járuljanak*”. Ha átkelve a császárhoz érkeztek el oda, ahol a császár felhagyatta a sáncot, akkor ez azt jelenti, hogy Ammianus a Duna jobb partján tudta a lakhelyüket, ami nehezen képzelhető el.

Nem hallgathatunk itt egy további hipotézisről. Uwe Fiedler vetette fel, hogy a „kis római sáncot” esetleg összefüggésbe kellene hoznunk az al-dunai vonalakkal, és ebben az esetben évszázadokkal később, a bolgárok avarok elleni harca során épülne ki¹¹⁸⁸ (ún. Traianus-sánc¹¹⁸⁹ – **311. kép 2.**). Ennek fényében talán nem véletlen, hogy a feljebb már említett dunántúli sáncokkal¹¹⁹⁰ kapcsolatban – amelyeknek dunai kiindulópontja éppen a „kis római sánccal” szemben fekszik, így a kettő összetartozását feltételezi – Patay Pál történeti megfontolásból ugyancsak népvándorláskorinak véli.¹¹⁹¹

Annyi bizonyos, hogy ezeket a kérdéseket a Csörsz-árok problémájához hasonlóan – és itt elsősorban a keltezésről beszélhetünk – csak további beható terepkutatások, ásatások dönthetik el. Ez annál is inkább kimondható, mert a hasonló történeti megfontolások alapján megadott keltezés minden esetben egy feltételezett funkcióhoz kapcsolódik. Más eredményre jutunk például, ha védművet és gyökeresen másra, ha utat tételezünk fel.

A KISKUNSÁGI ÉS A KÖRÖS MENTI ÁROK (300. kép 2–3., 304. kép)

A Körös menti árok keltezésében még nagyobb bizonytalanság uralkodik, mint a Csörsz esetében. Soproni Sándor kezdetben a gepidáknak tulajdonította és történeti megfontolásokból 358 tájára keltezte kiépítését.¹¹⁹² Később azonban nem tartott ki álláspontja mellett, és a IV. század utáni keletkezést valószínűsítette.¹¹⁹³

Gallina Zsolt – aki legutóbb összefoglalta a kunsági sánc kutatását – elfogadta a császárkori keltezést azon az alapon, hogy vonala összefügg az Alföldet körülölelő Csörsz-árokcal. Ez esetben szerinte 271 (Dacia feladása) és 378 (a hadrianopolisi csata) közötti időpontban építették. Ugyanakkor kapcsolatba hozta a munkálatokat a II. és IV. század között funkcionáló kereskedelmi utak közül a Lugio(Dunaszekcső)–Csongrád

¹¹⁸⁷ AMMIAN. XIX.11., FRÖHLICH 1887. 309–310.

¹¹⁸⁸ FIEDLER 1986. 461–463.

¹¹⁸⁹ FIEDLER 1986. 460.

¹¹⁹⁰ Vö. a 1190. lábjegyzettel!

¹¹⁹¹ PATAY 2008. 129–130.

¹¹⁹² SOPRONI 1978. 118.

¹¹⁹³ GARAM–PATAY–SOPRONI 2003. 61.

közöttinek a védelmével (312. kép).¹¹⁹⁴ Történetileg azonban nehéz értelmeznünk ezt az elképzelést. Nem világos, ki ellen védték a III–IV. században az Alföld északi részét, ki támadhatott dél felől, hiszen a sánc és a római terület közti részeken szarmata leleteket találunk, akárcsak a keresztsánctól északra. Hogy ezen a vidéken még a IV. század végén is szarmaták laktak, arra elegendő Ammianus Marcellinusra hivatkoznunk, aki a 374/375. évi események kapcsán leírja, hogy „*Moesia katonai parancsnoka, az ifjabb Theodosius ... újra meg újra elűzte és szétverte a föllázadt rabszolgáiktól való megkülönböztetésül «szabadoknak» nevezett sarmatákat, akik a másik oldalról támadtak határvidékeinkre.*”¹¹⁹⁵ Ez az adat egyértelműen alátámasztja a régészeti leletekből levonható következtetést, hogy ti. a Moesiával szomszédos vidék a szarmaták (azon belül pedig a forráshely alapján az arcaragantes) kezében volt. A szarmaták különféle csoportjai – főként ha figyelembe vesszük, hogy épp ebben az időszakban beháború dúlt a területükön – aligha építhették a sánctól. Vagy ha így is lett volna, akkor a Csörsz-árok semmi esetre sem lehetett egy szisztéma része, ahogyan azt Gallina feltételezte.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medencei szarmata szállásterületen regisztrált valamennyi sánc-árok vonal keltezésének, valamint funkciójának meghatározása még a jövő rendkívül fontos feladatai közé tartozik, és bár a mezőgazdasági művelés mindinkább pusztítja ezeket a műemlékeket, az újabb kutatási módszerek – légi- és űrfelvételek, geofizikai felmérések stb. – terjedése lehetővé teszi a nyomvonalak pontosabb felmérését, a jövőbeni ásatási megfigyelések pedig előbb-utóbb alkalmat adnak a sáncok keltezésére, ami értékelésük elemi feltétele.

6. A RÉGÉSZETI LELETANYAG

A korszak régészeti leletanyagát Párducz Mihály igyekezett körülhatárolni. Három fő csoportot különített el:

1. Bajmok–mórahalmi csoport,
- 2a. Kiszombor–ernőházi csoport,
- 2b. Tápé–malajdoki csoport,
3. Halmos temetőik és temetkezések.

A Párducz-féle elmélet szerint közülük a Bajmok–mórahalmi keltezése a 350–450 közti periódus. Fő jellemzője a halottak Ny–K-i tájolása, illetve az űlve temetés. Elsősorban az Alföld déli részén, és ezen belül a Marostól, illetve a Szeged–Baja vonaltól délre terjedt el. A csoport szarmata hordozói 350 után rátelepedtek és magukba olvasztották az ott élő autochton lakosságot.¹¹⁹⁶

A korábbi alföldi szarmata kultúra szerves folytatása a Kiszombor–ernőházi csoport (270 és 350 között), amelynek a Tápé–malajdoki gyakorlatilag a késői (350–430), egy új bevándorló hullám által színezett megjelenési formája. Fő jellemzőjük a vaskapcsos koporsóban temetés és a D–É-i tájolás. A lelőhelyek az egész Alföldön megtalálhatók.¹¹⁹⁷

Párducz úgy vélte, hogy a halmos temetőik két hullámban jutottak el az Alföldre. Az északi kurgánok építői a III. század utolsó harmadában szállták meg a területet. A déli halmok a Szeged–Baja vonaltól délre

¹¹⁹⁴ GALLINA 1999. 69., 74., 78–80. Egy feltételezett római útvonalról van szó, amely átszelve a Duna–Tisza között összekötötte volna Pannoniát a Tiszának azzal a szakaszával, ahol beletorkollik a Körös.

¹¹⁹⁵ AMMIAN. XXIX.6.

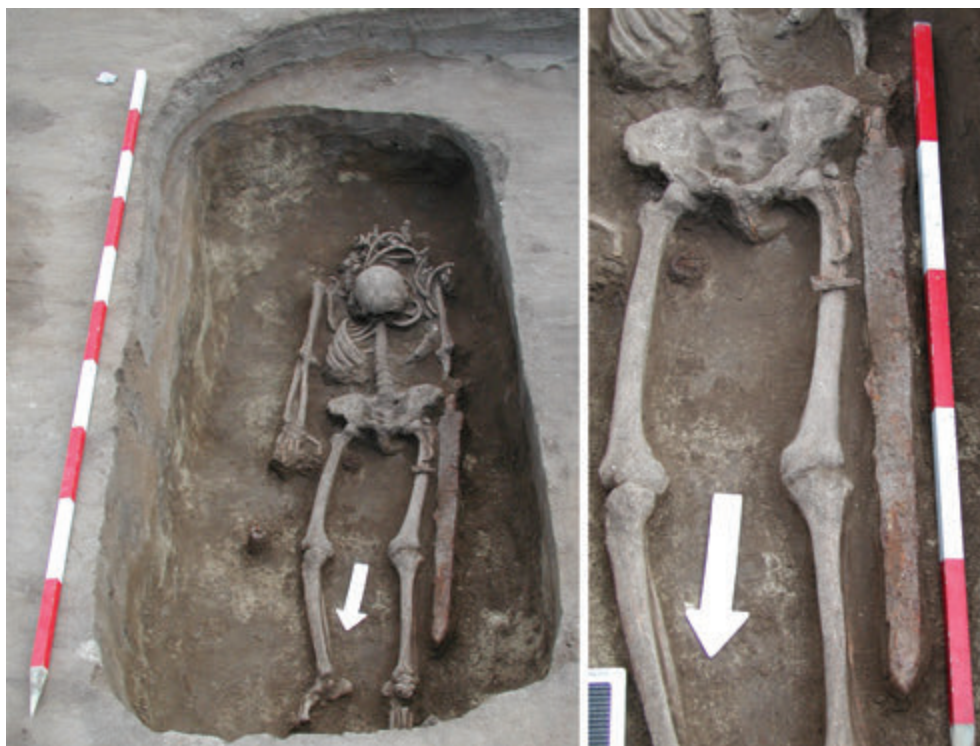
¹¹⁹⁶ PÁRDUCZ 1950. főleg 103., 2. ábra.

¹¹⁹⁷ PÁRDUCZ 1950. főleg 107., 112. 3. és 5. ábra.

mutathatók ki egy későbbi – IV. század közepi – bevándorlás eredményeként. Párducz Mihály az utóbbiakban a roxolánokat sejtette néhány általa „diagonálisnak” meghatározott temetkezés alapján.¹¹⁹⁸

Ahogy arra a kutatás már több ízben rámutatott, Párducz Mihály csoportfelosztása nem állta ki az idők próbáját.¹¹⁹⁹ Ez nem is meglepő annak fényében, hogy a 70–80 évvel ezelőtt rendelkezésre álló régészeti forrásbázis elégtelen volt: erősen rabolt temetkezésekből származó, gyengén megfigyelt és dokumentált együttesek, illetve szórványok jelentették a kiindulás alapját. Párducz munkásságát mindenképpen elismeréssel kell illetnünk, hiszen maga a módszer – a temetkezési rítus és a mellékletek alapján rekonstruált kronológiai, illetve etnikai csoportosítás – ma is megállja a helyét. Eszmefuttatásai mindenképpen hasznosak a további kutatás szempontjából.¹²⁰⁰

Sajnos a Párducz Mihály munkássága óta eltelt közel fél évszázad nagy mennyiségű új és jól dokumentált tárgyi hagyatéka valójában nem hozott komoly áttörést a szarmata kutatásban. A III. század legvégének – IV. század első felének alföldi leletanyagában pregnáns változást egyelőre nem tudunk kimutatni. A sigillata import megszűnése komoly nehézséget jelent a keltezésben. Azt mondhatjuk, hogy amikor már hiányoznak a II. század végének – III. század első felének jellegzetes tárgyai, és nem jelennek meg a IV. század második felének – V. század elejének új típusai, akkor a kutatás a leletgyűttest (legyen az telepob-

313. kép

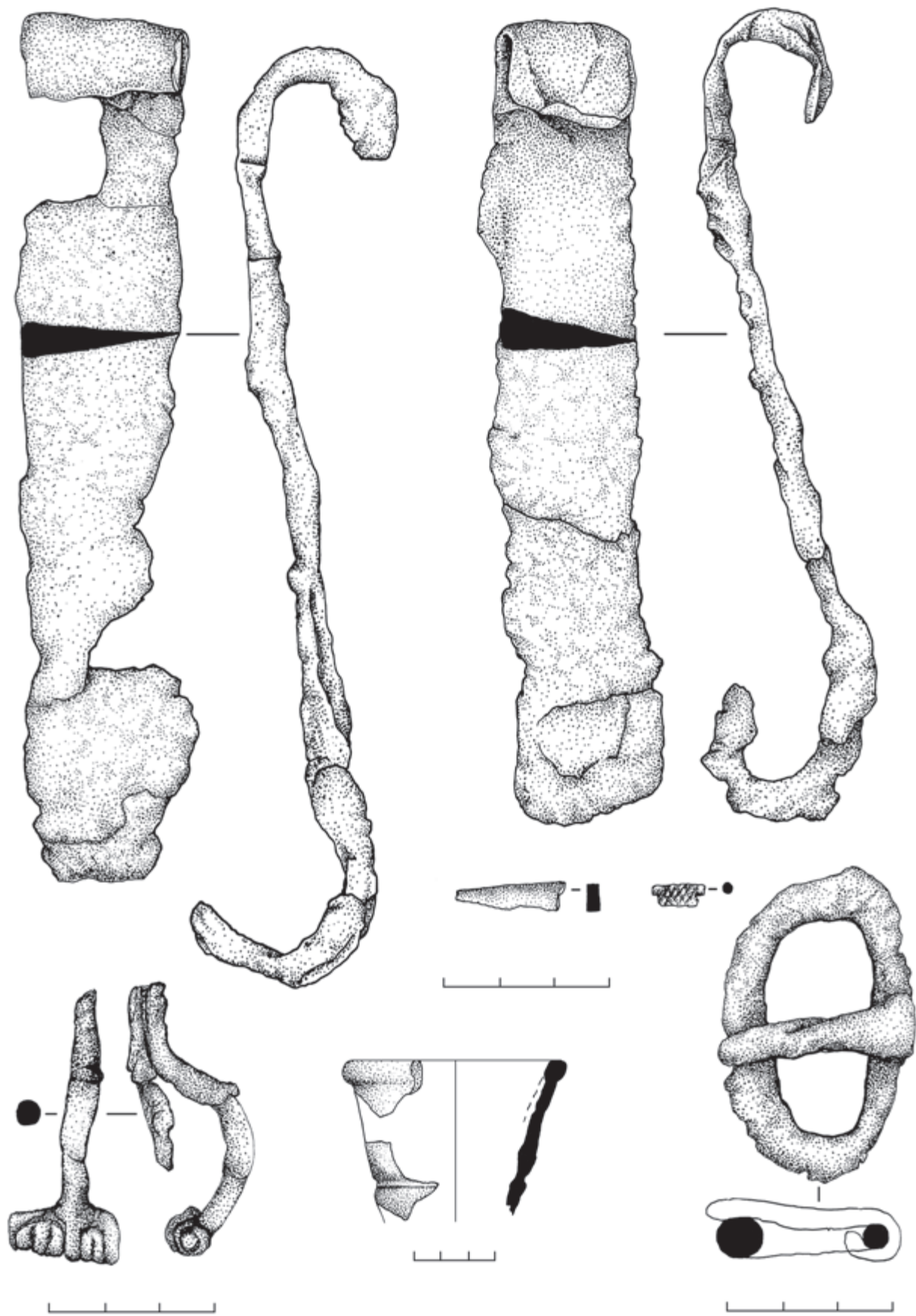
- A fegyveres sírok zöme a késő császárkorban jelenik meg: Ecsér 7. lelőhely 250. objektum (publikálatlan, KM, Kulcsár V. ásatása)

jektum vagy temetkezés) a III. század második felére – IV. század első felére helyezi, sőt a legtöbb esetben ennél még tágabb kereteket határoz meg, hogy ti. III–IV. század. A kronológiai besorolás már csak azért is nehézségekbe ütközik, mivel a temetési rítus legtöbb eleme korszakokon át változatlan marad (313. kép).

¹¹⁹⁸ PÁRDU CZ 1950. főleg 116–120., 6. ábra. A diagonális temetkezéseket (90. kép), azaz azt a formát, amikor egy nagyjából négyzet alaprajzú sírgödörben a halottat az átló irányában temették el, a korábbi szovjet kutatás a roxolánokkal azonosította (ld. összefoglalóan a II.4.5. fejezetben!) – mint azóta egyértelműen világossá vált, tévesen.

¹¹⁹⁹ VADAY 1989. 36–38.

¹²⁰⁰ PÁRDU CZ–KOREK 1946/48., PÁRDU CZ 1974., PÁRDU CZ 1975.

314. kép • Feltehetőleg a III. század közepe és a IV. század közepe közötti időszakra keltezhető a Madaras–Halmok 187. sírja (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994b. 71–72. 7. kép alapján)

A IV. századi leletanyag elkülönítésére az érmével datált síregyüttesek alapján tettünk kísérletet (314. kép). Természetesen ezzel a módszerrel óvatosan kell bánnunk, mivel egyfelől a pénz csupán terminus post quemet ad, másfelől egy-egy tárgytípus nyilvánvalóan már korábban is használatban lehetett. A datálást elsősorban az alá- és oldalt hajlított lábú fibulák segítik valamelyest, ezek zömét azonban túlságosan hosszú időszakon belül tudjuk csak meghatározni (279. kép). Annyi bizonyos, hogy a IV. században az alá- vagy oldalt hajlított lábú fibulák egy- és kéttagú variánsai egyaránt megtalálhatók. Gyakoriak a nagyméretű példányok. A csatok és a fibulák között a vasból készítek dominálnak. A csatok rendszerint oválisak, jellemző a megvastagodó csatfej, de a későbbi – V. századi – típusoktól eltérően a pecek még nem ráhajló. Újra divatba jönnek a lunulák (314–315. kép). A viseletben is kimutathatók újdonságok, így a női övek között előfordul

315. kép • IV. századra keltezett női viselet és rekonstrukciója Kiskundorozsma–Subasa 121. sír alapján (Bozsik 2003. 8. és 10. kép alapján)

316. kép • Fazekaskemence Üllő 5. lelőhelyen (publikálatlan, KM, Kulcsár V. ásatása) A III. század második felétől kezdték gyártani a szarmata Barbaricumban az ún. szemcsés-homokos vagy szemcsés-kavicsos anyagú kerámiát. A közel 40 ha-os üllői fazekastelepen a IV. század végéig töretlenül folyt a termelés.

a csatos záródás mint friss jelenség. Jóval kevesebb a gyöngy és sokkal ritkább a női vázak bokája táján. A gyöngyök között a sötét színek – kék, barna – uralkodnak.¹²⁰¹

A Kárpát-medencei szarmata időszak valamennyi periódusában komoly gondot jelent az egyes edénytípusok keltezése annak ellenére, hogy erre több kísérlet történt. A legelterjedtebb formák legalább három évszázadon át élnek (**266. kép**). Néhány jellegzetes edényt, illetve díszítést tekinthetünk kivételnek. Így például érmés leletegyüttes támasztja alá Vaday Andrea elképzelését, hogy az ún. öves edények készítését ugyancsak ebben az időszakban kezdték el.¹²⁰² Ugyanitt említhetjük az ívelt oldalú tálakat.¹²⁰³ Sajátos ellentmondás, hogy míg az általános vélekedés szerint a római kereskedelem lehanyatlak a III. század második felére, éppen ekkor jelenik meg a Barbaricumban az ún. szemcsés-homokos vagy szemcsés-kavicsos anyagú kerámia (jellemzően fazekak) (**270. kép**). Erről az egyre nagyobb számban előkerülő edényfajtáról sokáig még azt sem lehetett eldönteni, hogy provinciális áru-e, avagy római mintára készítették a Birodalom határain kívül. A 2000-es évek elején Üllő határában végzett igen nagy felületű (közel 40 ha) ásatások során egy szemcsés kerámiaira specializálódott szarmata fazekasközpontot tártak fel (**316. kép**). Az előzetes feldolgozás azt mutatja, hogy ezt a fajta kerámiát a III. század vége felé kezdték el gyártani, és a IV. század végéig bizonyosan folyt itt a termelés.¹²⁰⁴

Újabb szint jelent a kerámia kutatásában Masek Zsófia munkássága, aki módszeres technológiai (és részben természettudományos) vizsgálatok alapján különített el késő szarmata és hun kori edényeket.¹²⁰⁵

A IV. század elején nő a barbaricum pénzmenyisége. Viszonylag sok a tetrarchia kori veret, a provinciához képest azonban kevesebb I. Constantinus és II. Constantius vereteinek a száma. Valentinianus uralkodása idejéből pedig nagyon kevés érme ismert az Alföldről.¹²⁰⁶ Összehasonlítva ezzel a képpel a Felső-Tisza-vidéket, azt találjuk, hogy az egész időszakot jóval kevesebb pénz képviseli a régióban. Az egész Constantinus dinasztia időszakából Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területéről eddig mindössze 10 érméről tudunk. Közülük kettő (Porcsalma, Nyírtét) solidus, Petneházán pedig egy hamisítvány került elő. A korszak pénzei a területen szétszórtan fordulnak elő, semmi esetre sem mondható el, hogy a Csörsz-árok határolná elterjedésüket.¹²⁰⁷

Az írott forrásokból származó, a szarmata beháborúval kapcsolatos viszonylagos jól értésültségünk jó néhány szakembert arra indított, hogy különféle régészeti jelenségeket – gyakran teljes mértékig alaptalanul – ezekhez a konkrét eseményekhez kössön. Így pl. Bóna István úgy vélte, hogy a gótok 332-es támadása után a Maros–Körös közén a szarmata telepek elnéptelenednek. Valójában a szarmata lelőhelyek tömeges jelenléte ma már nem kérdéses.¹²⁰⁸

Legújabban Vaday Andrea és Domboróczki László a Mezőszemere–Kismari-fenéki temető népességében vélte felfedezni az áttelepített arcaragantest, Zizais népét, amely a 370–380-as években római szövetségben a Csörsz-árok 358 után épített szakaszát védte volna. Római szövetségre utalna ugyanis a temetőben

¹²⁰¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994B. 71–73.

¹²⁰² VADAY 1985A. 29–33., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994B. 72.

¹²⁰³ VADAY 1980/81. 128., VADAY 1989. 149–150.

¹²⁰⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–MÉRAI 2011., KULCSÁR–MÉRAI 2011.

¹²⁰⁵ MASEK 2011., MASEK 2014.

¹²⁰⁶ LÁNYI 1990. 214.

¹²⁰⁷ ISTVÁNOVITS 2002. 281., VADAY 1970. 137., FÜLÖP 1976. 258–259. Lányi Vera megfigyelése, amely a Csörsz keltezéséhez is adaléku szolgál, hogy ti. I. Constantinustól I. Valentinianusig a Pannoniával keletről szomszédos Barbaricumban a pénzek jóval kisebb számban fordulnak elő, mint a provinciában, és ez a jelenség a sáncon belüli területre igaz, a friss feltárások és leletek fényében újabb beható elemzésre szorul (LÁNYI 1974., LÁNYI 1990. 213–214.).

¹²⁰⁸ MÓCSY–BÓNA 1965. 115. Bóna szerint ráadásul 340 tájékán a gepidák a Felső-Tisza-vidékről elkezdtek volna bevándorolni a Maros–Tisza–Körös szögébe, és ez a bevándorlás 358 táján már tömeges jelenséggé vált volna. Erre vonatkozólag lásd a feljebb leírtakat! Elképzelésének cáfolásához elegendő a Békés megyei régészeti topográfia lelőhelylistájára vetnünk egy pillantást (például MRT 1989.), ahol láthatjuk, hogy a IV. századi nagy mennyiségű leletanyag egyértelműen szarmata jellegű.

előforduló két hagymagombos fibula, valamint a propeller alakú övveretek (306. kép).¹²⁰⁹ A hagymagombos fibulák előkerülése szarmata területen – ha szórványosan is – másutt ugyancsak kimutatható.¹²¹⁰ Ráadásul a mezőszemerei egyik példány női sírból származik. Ezek a tények pedig ellene szólnak annak, hogy római szolgálatban álló barbárokra gondoljunk e tárgyak alapján. Történetileg még kevésbé érthető ez a hipotézis, hiszen a 350-es évek végén a limigantes épp Aquincum előterében támadta meg a rómaikat, alighanem igen nagy erővel. Ammianus persze nagy római győzelemről beszél a történet végén. Semmi esetre sem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a császár komoly életveszélyben forgott, a pajzsosgárda tribunusa meghalt. A büntető hadjárat a keleti front eseményeinek következtében elmaradt. A római szövetségesként számításba vehető arcaragantest visszatelepítették IV. század eleji szállásterületére, és így a limigantes legyőzése után őket a Tisza torkolatának vidékére lokalizálhatjuk, nem pedig az Észak-Alföldre. Mezőszemere térségében tehát a 350-es évek eseményeinek fényében semmiképp sem kereshetjük a IV. század második felében Zizais népét, az ő hazájuk ekkor a Dél-Alföld lehetett. 374-ben – ahogyan a következő fejezetben arra majd részletesen kitérünk – a „szabadoknak» nevezett sarmaták” ennek megfelelően Moesiát támadták.¹²¹¹

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy míg a tárgyalt korszak szokatlanul bővelkedik írott forrásokban, és néhány év eseményeit soha nem tapasztalt részletességgel tanulmányozhatjuk, addig a régészeti leletek szétválasztása, pontos keltezése és értékelése még ugyancsak várat magára.

¹²⁰⁹ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. különösen a 111., 116–122. 204–206., ugyanez VADAY 2002., VADAY 2003B.

¹²¹⁰ VADAY–DOMBORÓCZKI 2001. 74–75., Ezt kiegészíthetjük pl. a Madaras–Halmok két további darabjával (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011. 41. tábla 5., 101. tábla 6.). A madarasi temető egyébként semmilyen tekintetben – földrajzi elhelyezkedése, a Csörszárókhoz való viszonya, az arcaragantessel való azonosításának lehetősége, római szövetségre utaló nyomok – nem rokonítható a mezőszemereivel.

¹²¹¹ AMMIAN. XXIX.6.15.

6. ÚJ KORSZAK HATÁRÁN A HUN INVÁZIÓ

„... lándzsavívő népnek ezrei kelnek
Át a Dunának tiszta vizén és dúlva vonulnak
Pusztítván scythák országát ...
... a halál és harc jár majd a nyomukban.”¹²¹²

Valentinianus halálának évét, azaz 375-öt egyúttal egy új korszak nyitányának tekinthetjük. A hunok átlépték Európa határát. Ahogyan Váczy Péter fogalmazott: „A hunok nyugati előretörésének épp abban van világtörténeti jelentősége, hogy véget vetett az iráni nomádok hegemoniájának a steppén ... és hogy lehetővé tette a nyugati steppe fokozatos eltörökösítését.”¹²¹³

A hunok európai feltűnése után a Duna-könyöktől egészen a Fekete-tengerig tartó közel másfélezer kilométeres római határ szinte egy csapásra egyetlen összefüggő frontvonallá vált. Míg a szarmaták korábbi Kárpát-medencei történetét elsősorban a szomszédos római provinciákkal való kapcsolatuk határozta meg, addig mostantól kezdve a sztyeppei események, a hunok előretörése, illetve az általuk nyugat felé elmozdított népek sodródása irányította. Így a továbbiakban ennek fényében tárgyaljuk a történéseket.

1. AZ ALFÖLDI SZARMATÁK VALENTINIANUS IDEJÉN

Az alföldi szarmaták történetére vonatkozó forrásaink megfoghatkoznak, és így olykor csak következtetni tudunk egy-egy félmondatból vagy utalásból. Ilyen pl., hogy „Ebben az időben [365-ben] szinte az egész Római Birodalomban fölharsantak a harci trombiták: a legvadabb népek egymás után kezdtek nyugtalanlankodni, és törtek be a hozzájuk legközelebb fekvő határterületekre. ... Pannoniát a sarmaták és a quadusok ... támadták szokatlan hevességgel.”¹²¹⁴

Az események között részletesebben egy, a Valentinianus-kori építkezésekkel kapcsolatban álló háborúról értesülünk. A feszültség növekedésével mindinkább lényegessé vált a határ további erősítése. Erre Valentinianus uralkodása idején nagy erőket vetettek be. Ahogy Ammianus Marcellinus írta: „Valentinianus ugyanis uralkodásának kezdetétől fogva dicséretes, de túlzott buzgalommal iparkodott a határokat megerősíteni.”¹²¹⁵ Renoválták, illetve tovább erősítették a korábbi katonai épületeket, különösen a Duna-vidéken. Jelen ismereteink szerint ekkor építették, illetve újítták fel a korábban a diocletianusi időkre keltezett, a szarmata területet érintő bal parti római ellenerődöket (az ún. Nógrádverőce típus) (283–284. kép). A munkálatokra a dunai limesen a Frigeridus dux téglabélyegek alapján zömében a 370-es évek elején került sor.¹²¹⁶ Ezek erősített kikötők voltak és talán egyben raktárak, melyeket stratégiaileg fontos átkelőknél húztak föl. A folyó két partján egymással szemben elhelyezett épületek biztosították az átkelést. Valeria határszakaszán

¹²¹² AMMIAN. XXXI.1.4.

¹²¹³ VÁCZY 1986. 63.

¹²¹⁴ AMMIAN. XXVI.4.5. (vö. ALFÖLDI 1942. 683.).

¹²¹⁵ AMMIAN. XXIX.6.2., CTH. 15.1.13.

¹²¹⁶ Ekkor vette át ugyanis Terentiusztól Frigeridus a comes et magister utriusque militiae címet. Frigeridushoz ld. ALFÖLDI 1924/26. 82–86., LÓRINCZ 1976. 104–105., MÓCSY–FITZ 1990. 85., LÓRINCZ 1999. 54., NAGY 1999. Az újabb kutatások alapján Frigeridus azonos azzal az Ammianusnál említett személlyel, akit az intrikák miatt leváltottak, és utódjának Marcellianusnak a visszaélései vezettek az újabb háborúhoz (az irodalmat vö. MRÁV 1999. 48. lj.). Ebben az esetben valamennyi, nevével fémjelzett épület a háború kitörése, azaz 374 előtt épült, a legvalószínűbb időpont 371–373.

317. kép • Erődparók a Középső-Duna völgyében a IV. században (BERNÁT 2006. alapján)

különösen sűrű láncolatot alkottak. Közéjük tartozott a bal parton Szob, Verőce, Dunakeszi (284. kép), Harta–Kali-major, Bátmonostor, Bács/Baç; a folyó szigetein, illetve a jobb parton Kisoroszi–Pásztorkert, Tahitótfalu–Balhavár, Szentendre–Dera patak, Horány, Szigetújfalu, Bölcske, Dunaszekcső (317. kép).¹²¹⁷

Az építkezésekkel kapcsolatban kitört harcokat a kvádok és a szarmaták határán végzett munkálatok robbantották ki. Római katonai építkezések – mint láttuk – a szarmata Barbaricumban is folytak, így Mráv Zsolt joggal tételezte föl, hogy adott esetben a „szokásosnál” nagyobb volumenű tervek születhettek.¹²¹⁸ A kvádok ugyanis tiltakoztak ellene, hogy a rómaiak sajátjuknak tekintették „a quádusok földjét az Ister folyón túl”: a barbárok tudta és beleegyezése nélkül indult meg az építkezés. Mócsy András szerint nem véletlenül a szarmata határon vetették meg az épület alapjait: a terv nem a kvádok, hanem a szarmaták elleni lépés lett volna, ami a hely kiválasztásában is megnyilvánulhatott, tudniillik olyan területet szemeltek ki, melynek

¹²¹⁷ VISY 2003. 125–129. – a vonatkozó irodalommal, BERNÁT 2006. 183–184. és 5. jegyzet – viszonylag részletes térképpel.

¹²¹⁸ MRÁV 1999. 80–81. Megjegyzendő, hogy nem egyedülálló esetről van szó. Valentinianus az alamannok földjén is próbálkozott katonai építkezésekkel. Ammianus szerint ez az akció ugyancsak balul ütött ki (AMMIAN. XXVIII.2.2.).

kvád vagy szarmata tulajdonlása nem volt egyértelmű.¹²¹⁹ A rómaiak – ahelyett, hogy a konfliktust orvosolták volna – megölték a kvádok panaszt tevő királyát, Gabiniust (lásd lejjebb!). Marcellianus dux meghívta a gyanútlan uralkodót lakomára és ott végzett vele.

Ezek az események 374 nyarán zajlottak le.¹²²⁰ Ahogyan Carl Patsch nyomán Alföldi András kiemelte, ez volt Pannonia történetében az utolsó eset, amikor római császár e provinciából barbár földre lépett.¹²²¹ A részletekről Ammianus Marcellinustól értesülünk:

„...a quadusok népe, amely sokáig nyugodtan viselkedett, váratlanul mozgolódni kezdett. Mostanában ugyan nem kellett félni tőle, de egykor harcias és hatalmas volt. ... S most ezeknek a barbároknak nyomós okuk volt a panaszra. Valentinianus ugyanis uralkodásának kezdetétől fogva dicséretes, de túlzott buzgalommal iparkodott a határokat megerősíteni. A quadusok földjét az Ister folyón túl már római tulajdonnak tekintette, és megerősített táborokat építtetett. Az ottani lakosok méltatlankodtak emiatt, de kezdetben csak óvatosan, követséggel és titkos tárgyalásokkal igyekeztek védekezni. Maximinus azonban, aki valósággal kereste a jogtalankodásra való alkalmat, és nem tudta fékezni vele született gögjét, amit a praefectusi méltóság még csak fokozott, kárhoztatta Equitiusnak, Illyricum akkori hadparancsnokának tevékenységét, mivel szerinte annak makacssága és tunyasága miatt nem készült el még mindig az a létesítmény, amelyet a parancs értelmében szorgalmaznia kellett volna. Hozzáfűzte, mintha a közjó érdekét tartaná szem előtt, hogy ha az ő fiára, Marcellianusra ruháznák a hadvezéri hatalmat Valeriában, akkor az erődítmény minden késlekedés nélkül mihamar elkészülne. Célját hamarosan el is érte. Amikor a parancsnoki tisztséggel megbízott, apjához hasonlóan szerfölött dölyfös ifjú megérkezett a helyszínre, egy szóval sem iparkodott megbékíteni azokat, akiket egy teljesen alaptalan koholmány folytán akartak elűzni saját földjeikről, hanem azonnal hozzáfogott a nemrég megkezdett, de tiltakozás miatt félbehagyott munka folytatásához. Végül pedig Gabinius királyt, aki tisztelettel arra kérte őt, hogy ne változtassa meg a régi állapotot, színlelt nyájassággal másokkal együtt lakomára hívta, mintha beleegyeznék kérésébe, amikor azonban távozni akart, a gyanútlan királyt a vendégjog szentségének megsértésével alávaló módon meggyilkoltatta.”¹²²²

Ráadásul a császár sem rendezte az elmergesedett helyzetet.

„Mindenki rettegve várta a császár [ti. Valentinianus] jövetelét, mert azt hitte, hogy a heves természettű, indulatos császár hamarosan meg fogja büntetni azokat a tisztségviselőket, akiknek hűtlensége vagy távolléte miatt vált védtelenné Pannoniának ez a része. De mire odaért, annyira megenyhült, hogy még Gabinius király meggyilkolása ügyében sem indított vizsgálatot, s nem nyomoztatta ki tüzetesebben, hogy kinek a közömbössége vagy hanyagsága folytán kapott az állam ilyen sebeket.”¹²²³

Korábban Mócsy A. feltételezte, hogy Gabinius meggyilkolását a Hatvan–Gombospusztáról ismert burgus építésével kell összefüggésbe hoznunk (**308. kép**).¹²²⁴ Az utóbbi évek kutatása felvetette, hogy azt az erődítményt (*munimentum*), amelyről Ammianusnál szó van, a 2000-es évek elején Göd–Bócsaújtelepen feltárt, szokatlanul nagy méretű (400x290 m), félbemaradt erődépítkezéssel azonosíthatjuk (**307. kép**). A gödi maradványokat téglabélyegek segítségével Valentinianus korára keltezhetjük (**305. kép**). Megállapítható volt, hogy az építmény soha nem készült el. Mráv Zsolt a munkálatok megszakadását az Ammianus

¹²¹⁹ MÓCSY 1974. 293–294., MÓCSY 1975A. 126–127. Vö. még MRÁV 1999. 82–83. – elgondolása számunkra reálisnak tűnik, hisz Ammianus leírásából láthattuk, hogy a 357–358-as eseményeket lezáró békekötés során az egyik szarmata törzsfő(?), Usafer, a kvádok alárendeltje.

¹²²⁰ A 374-es dátum bizonyítékait ld. ALFÖLDI 1963. 94. 56. jegyzetben! Előzőleg 372-ben vagy 373-ban a szarmaták egy kisebb bántási betöréséről tudunk, melyet a rómaiak sikeresen visszavertek (ALFÖLDI 1942. 684. – R. Egger kutatásai alapján).

¹²²¹ PATSCH 1929. 6–7., ALFÖLDI 1942. 685.

¹²²² AMMIAN. XXIX.6.1–5.

¹²²³ AMMIAN. XXX.5.3.

¹²²⁴ MÓCSY 1972. 101.

Marcellinusnál olvasható eseményekkel hozta összefüggésbe.¹²²⁵ A gödi tábor ásatója és publikálója azt is felvetette, hogy a hatvan-gombospusztai római építkezések – amelyek az ott talált Frigeridus dux bélyeges téglák alapján ugyancsak a legio II adiutrixhez köthetők és hasonló korúak – szintén félbemaradtak.¹²²⁶

A betörésről Ammianuson kívül Zosimos számol be. Tőle tudjuk meg azt is, hogy Valentinianus ekkor a közép-dunai provinciák védelmét meggyengítette azzal, hogy Firmus ellencsászár ellenében pannoniai és felső-moesiai csapattesteket vetett be a harcba Észak-Afrikában. A haderő meggyengüléséről értesülő barbárok nagy reményekkel indulhattak portyára.¹²²⁷

„Az afrikaiak... Firmusnak adták a bibort és császárrá kiáltották ki. Valentinianus... azonnal Afrikába irányított néhány legiót pannoniai és moesia állomáshelyükről. Erre a szarmaták és kvádok, akik régóta gyűlölték ezeknek a tartományoknak a helytartóját, Celestius, kihasználta a lehetőséget, hogy a legiók Afrikába távoztak, és megszállták a pannoniaikat és moesiaikat. Celestius megsértette az esküjét és nemcsak hogy áru-ló módon becsapta őket, de meg is gyilkolta a törzsfőjüket egy vacsorán. Ezért a barbárok bosszút álltak végigpusztítva a vidéket az Ister mentén, s magukkal vittek mindent, amit a városokban találtak. Így aztán Pannonia lakói ki voltak téve a barbárok kegyetlenségének, miközben a katonák rendkívül felületesen kezelték a városok védelmét, és maguk is legalább annyi bajt okoztak, mint a barbárok a folyónak ezen a partján. Moesia ugyanakkor sértetlenül átvészelte, mivel Theodosius, aki az itteni csapatok parancsnoka volt, bátran ellenállt a barbároknak és visszaverte támadásaikat...”¹²²⁸

Annyi bizonyos, hogy az események a rómaiak szemszögéből nem éppen szerencsés pillanatban következtek be. Pannoniát – mint a fentiekből is láthattuk – a korrupció, a hatalmaskodó hivatalnokok uralma jellemezte. A városok általános romlásnak indultak, a katonaság önkényeskedett.

De lássuk tovább az eseményeket a kortárs Ammianus szemével!

„Ennek a gyalázatos cselekedetnek a híre azonnal elterjedt mindenfelé, s felbőszítette a quadusokat és a szomszédos népeket. Királyuk halálát siratva összegyűltek, és rablócsapatokat küldtek ki. Ezek átkeltek a Dúnán, és megrohanták az ellenséges támadástól mit sem tartó, aratással elfoglalt népet. Nagy részét lekaszabol-ták, s az életben maradtakat nagy mennyiségű különféle háziállattal együtt hazahajtották.”¹²²⁹

A kvádok segítségül hívták szarmata szomszédait és óriási pusztítást vittek végbe Pannoniában. Felmerült a kérdés, hogy a két barbár szövetséges közös támadásáról kell-e beszelnünk, vagy összehangol-tan, ámde külön-külön törtek be.¹²³⁰ Az események színhelyéről Ammianustól annyit tudunk meg, hogy érintette a Sirmium és Cibalae közt fekvő Prista nevű állami birtokot, amely 26 mérföldre, azaz kicsit kevesebb mint 40 km-re feküdt Sirmiumtól.¹²³¹ Ez azt jelenti, hogy már az első betörésben is alighanem részt vettek a szarmaták, hiszen a kvád szállásterülettől messze, legalább 350–400 km-re, a rómaiak által – ugyan-csak Ammianus szavaiból ítélve – nyilvánvalóan biztonságosnak vélt vidéket is érintették az események. Legalábbis egyértelműen erre utal, hogy Constantius lánya, Gratianus jövendőbelije ott tartózkodott. Itt (a Prista nevű állami birtokon) esett kis híján a barbárok fogságába.

¹²²⁵ MRÁV 1999., MRÁV 2003A., MRÁV 2005. – további irodalommal. A szerző egy kerek egész képet fest az épület köré, tudni vélvén annak egész történeti háttérét. Probléma azonban, hogy elképzelését hipotézisek láncolatára építette föl. Ilyen pl. a Csörsz-árok keletkezése, vonala és határ-szerepe, a szarmata segédc csapatok léte stb. Mindezekre a kérdésekre a megfelelő fejezetekben részletesen kitértünk. Ammianus egész leírásából az általános pusztulás és leromlás sugárzik. A városok félig-meddig romokban heverték. Sirmium, Carnuntum, Savaria falai ledőltek. Ezek után különösen nehéz elképzelni egy olyan védelmi szisztéma kiépítésének tervét, amilyenről Mráv Zsolt beszél. Így számunkra mindössze annyi fogadható el a nagyívű történeti vázlatból, hogy egy befejezetlen Valentinianus-kori épületről van szó, mely összefügg az Ammianusnál leírt eseményekkel.

¹²²⁶ MRÁV 2003A. 209.

¹²²⁷ VÁRADY 1961. 22.

¹²²⁸ ZOSIM. IV.16. – saját fordításunk angolból. Mint láthatjuk, az események fő vonala egyezik az Ammianus által elbeszéltekkel, de a személyek (Marcellianus az egyik, Celestius a másik esetben) különböznek.

¹²²⁹ AMMIAN. XXIX.6.6.

¹²³⁰ Lásd részletesen ALFÖLDI 1963. 93–94. 54. jegyzet!

¹²³¹ AMMIAN. XXIX.6.6.

A fentiekben felsorolt, eddig ismertté vált Valentinianus-kori ellenerődök/kikötők elhelyezkedése alapján megállapíthatjuk, hogy a Pannonia Secundával szomszédos partszakasz kevésbé volt megerősítve, mint a valeriai (317. kép), így aligha véletlen, hogy az első nagy betörés az előbbit érintette.¹²³²

„Ezután a rabláshoz és fosztogatáshoz kiválóan értő quadusok meg sarmaták szövetkeztek, és egyre messzebbre kalandoztak. Férfiakat, nőket egyaránt elhajtottak zsákmányul, s ujjongva nézték a fölperzselt majorok üszkös maradványait ... Probus, az akkor Sirmiumban időző praefectus praetorio ... kitisztította az omladékkal betemetett árkokat, helyreállította a hosszan tartó béke alatt meglehetősen elhanyagolt és ledőlalt falakat ... egy íjászcohorsot vezényelt ide a legközelebbi állomásról, hogy ostrom esetén segítséget nyújtson neki.”¹²³³

Mindezek az intézkedések arról tanúskodnak, hogy a barbárok Sirmium ostromára készülődhettek. „A barbárok ekkor visszariadtak az erődítményekkel óvott város ostromától, mivel egyébként sem sokat értettek a hadviselésnek ehhez a módjához, és a magukkal hurcolt zsákmány is akadályozta őket.”¹²³⁴

318. kép • A 374 táján elrejtett kincsleletek

¹²³² ALFÖLDI 1942. 685., ALFÖLDI 1963. 96.

¹²³³ AMMIAN. XXIX.6.8–11.

¹²³⁴ AMMIAN. XXIX.6.12.

A betörő barbárok blokkolták a Sirmiumból Cibalae-ba vezető utat. Az Isztriai-félszigeten található Lupoglav mellett (Savia provinciától nyugatra) 374 nyarán elrejtett kisebb kincslelet jelzi benyomásuk mélységét. A barbárok innen észak felé fordultak, legalábbis erre utalnak a Szőkedencs (Kis-Balaton) és Jabing (Burgenland déli része) közelében előkerült éremkincsek, illetve a pécsi, pécsváradi, kacsoki, döbrönte-i és szőnyi leletegyüttes (318. kép).¹²³⁵ A szarmata pusztításnak eshetett áldozatul Tóth Endre szerint a ságvári erőd. Leégett a horreum, az erődben pedig a tetemek hónapokig temetetlenül heverték.¹²³⁶ Felmerült az az elképzelés, hogy a Seuso kincs földbe rejtése is kapcsolatba hozható a 374. évi betöréssel.¹²³⁷ Az északi limesút mentén hasonló korú éremkincsek (Bécs–Krottenbach, Öregcsém) ismertek.¹²³⁸ Ezek alapján feltételezték, hogy a kvádok a Vindobona–Brigetio limes-szakaszon (is) átlépték a határt.¹²³⁹ A heves támadások sem készítették eleinte összefogásra a rómaiakat, a barbárok pedig kihasználták a széthúzást.

„...az ellenséges szándékkal előrerohanókkal szemben két legiót – a pannoniait és a moesiait –, egy harc-edzett sereget mozgósítottak, amely szoros együttműködés esetén kétségkívül győzedelmeskedett volna. Ámde különváltan igyekeztek megtámadni a portyázókat, s megbénította őket a viszálykodás, mivel dicsőségben és tekintélyben versengtek egymással. Mikor ezt az agyafúrt sarmaták észrevették, nem várták meg a harcra szólító szokott jelt; először a moesia-i legióra támadtak, s míg katonáink a zűrzavarban csak lassan fogtak fegyvert, a sarmaták nagy részüket leöldösték. Ezután fokozott önbizalommal áttörték a pannoniai csatarendet, szétszórta a csapatnak a zömét, s kettős csapásokkal csaknem mindnyájukat levágták volna, ha néhányan gyors futással nem menekültek volna ki a halálos veszedelemből.

E szomorú megpróbáltatások közepette Moesia katonai parancsnoka, az ifjabb Theodosius ... újra meg újra elűzte és szétverte a föllázadt rabszolgáiktól való megkülönböztetésül „szabadoknak” nevezett sarmatákat, akik a másik oldalról támadtak határvidékeinkre. Egymás után következő ütközetekben fölmorzsolta őket, és bátran ellenálló, ismételten összegyülekező csapataikat annyira megsemmisítette, hogy a madarak és a vadállatok nekik való eledelként jóllaktak a sok lemészárolt ellenség tetemével. A megmaradtakból eltűnt a harci kedv, mert attól féltek, hogy a nyilvánvalóan nagy tehetségű hadvezér a határokon áthatoló csapataikat már az első összecsapáskor szétveri, vagy megfutamítja, vagy pedig cselt vet nekik az erdők sűrűjében. Miután több ízben is hiábavaló kísérletet tettek a behatolásra, lemondtak a további harcról, elnézést és bocsánatot kértek a történetekért. A kellő időben elszenvedett vereség után nem is követtek el semmit a békekötésben biztosított feltételekkel szemben, már csak azért sem, mert megrémültek, amikor egy erős galliai csapatot vonult be Illyricum védelmére.”¹²⁴⁰

A hanyatló Birodalom csak nagy ügyel-bajjal tudott a barbárok fölé kerekedni. A fentiekben említetteknel némileg későbbre datálható újabb éremkincsek (Árpás, Vinkovci/Vinkovce) jelzik, hogy a nyugalom nem egykönnyen állt helyre.¹²⁴¹ Mire a császári csapatok 375-ben Galliából a hadszíntérre értek, a barbárok már hazavonultak zsákmányukkal. Ennek része lehetett az öcsödi¹²⁴² és talán a hajdúnánás-

¹²³⁵ ALFÖLDI 1963. 96., BÍRÓNÉ 1978.

¹²³⁶ TÓTH 2009. 67.

¹²³⁷ TÓTH 2002.

¹²³⁸ Talán e kincsleletek sorát szaporítja a nemrégiben a 813-as út építése közben Győrszentivánnál egy római villagazdasághoz tartozó épületben lelt 930 bronzérme, melyeket az első híradások szerint Valentinianus uralkodását követően rejtettek el (<http://nol.hu/kultura/kecskevel-a-tulvilagra-1558519>, 2015. augusztus 31.).

¹²³⁹ ALFÖLDI 1963. 92., 96., RADNÓTI 1942. 15. Figyelembe véve a források alapján kirajzolódó kaotikus helyzetet, kérdés, hogy az éremkincsek elrejtését valóban mindenkor barbár betöréssel kell-e összefüggésbe hoznunk, és nem lehetséges-e, hogy időközönként a római hadsereg visszaélései, a katonák túlkapásai miatt rejtették el őket.

¹²⁴⁰ AMMIAN. XXIX.6.12–16.

¹²⁴¹ ALFÖLDI 1963. 96. Az árpásival kapcsolatban az is fölmerült, hogy 377-ben ásták el, ami ebben az esetben újabb barbár betörésre utalna (RADNÓTI 1942. 15.).

¹²⁴² ALFÖLDI 1963. 97., 103.

tedeji éremkincs.¹²⁴³ Akár zsákmányként került a Barbaricumba a nagy tömegű pénz, akár másként jutottak hozzá a szarmaták, elrejtése és földben maradása mindenképpen jelzi, hogy az Alföld is komolyabb harcok színtere lehetett. A rómaiak bosszúhadjárata alighanem nem csak a kvádok földjét érte el, hanem a szarmatákét is.¹²⁴⁴

Zosimos röviden foglalja össze a történeteket. Szerinte „Valentinianus meghallva az események hírért Celticából Illyricumba vonult, hogy ellenálljon a kvádoknak és szarmatáknak. Csapatának parancsnokságával Merobaudest bízta meg, aki nagy katonai tapasztalattal rendelkező személy volt. Mivel a tél szokatlanul elhúzódott, a kvádok követeket küldtek hozzá szemtelen és illetlen üzenetekkel. Ezek annyira felháborították a császárt, hogy dühében a vér fejéből a szájába tódult és megfojtotta. Így halt meg 12 esztendei uralkodás után, miután csaknem 9 hónapot töltött Illyricumban.”¹²⁴⁵

Ammianus Marcellinus részletesebben számol be a történetekről:

„A tavasz előrehaladtával Valentinianus elindult Treveriből, és gyors menetben haladt az ismert utakon. Amikor arra a vidékre ért, ahová igyekezett, elébe ment a sarmaták követsége, lábához borult, és békés szándékkal könyörögve kérte, jöjjön hozzájuk kegyesen és jóindulattal, mert meg fog róla győződni, hogy népük semmilyen gonosztettet nem követett el, és ilyesmiről tudomása sem volt. Mivel ezt többször elismélték, a császár alapos mérlegelés után azt válaszolta, hogy mindezeket a helyszínen, ahol állítólag történtek, kell majd hiteles bizonyítékok alapján megvizsgálni és megbosszulni. Ezután bevonult Carnuntum illyricumi városba, amely most lakatlan és elhanyagolt állapotban van, de egy hadvezér számára igen kedvező helyen fekszik, mert innen, a határhoz legközelebb eső őrállomásról vissza lehet verni a barbárok támadásait, ha a véletlen vagy a megfontolás okot ad rá.

... a császár három teljes hónapon át Carnuntumban időzött, közben fegyvereket és élelmiszereket gyűjtött be, hogy kedvező alkalommal behatoljon a quadusok földjére, mert ők okozták azt a borzalmas vérengzést. ... Valentinianus tehát előreküldte Merobaudest a vezetésére bízott gyalogoscsoporttal, hogy pusztítsák és perzseljék föl a barbárok telepeit. Társul rendelte melléje Sebastianust, ő maga pedig gyorsan Aquincum felé indította el táborát. Itt a váratlan eshetőségekre fölkészülve hajókat gyűjtött össze, nagy sietve hidat veretett, de aztán mégis egy másik helyen kelt át és tört be a quadusok országába. Azok a sziklás hegyekről figyelték jövetelét, ahová nagyobb részük a jövőbeli események miatt nyugtalanzkodva és aggódva hozzátartozóival együtt elköltözött. Szinte megbénultak a réműlettől, amikor a saját földjükön, minden várakozás ellenére megpillantották a császári hadi jelvényeket. Valentinianus, amennyire a körülmények engedték, gyorsított menetben haladt előre, s mindazokat, akik a váratlan behatolás idején ide-oda kóboroltak, életkorra való tekintet nélkül leölette, hajlékaikat fölgyújtatta, majd veszteség nélkül visszavonult egész hadával. Egy ideig még Aquincumban időzött, de mivel az ősz már végéhez közeledett, alkalmas téli szállás után nézett ...

Ezután megérkeztek a quadusok követei; alázatosan békét kértek és bocsánatot a múltban elkövetett tettekért. Hogy ezt akadály nélkül megkaphassák, újoncokat és a Római Birodalom részére hasznos dolgokat ígértek. A császár úgy határozott, hogy fogadja a követeket, megadja a kért fegyverszünetet, s azután elbocsátja őket, mert sem az élelmiszerhiány, sem a kedvezőtlen évszak nem engedte meg a quadusok további háborgatását.

¹²⁴³ Az öcsödihez hasonló összetételű és záródású hajdúnánás–tedeji kincslelet értékelése során Soproni Sándor mindkét együttes esetében kétségre vonta, hogy zsákmányként került volna a szarmatákhoz. Az azonban nem teljesen világos, hogy a Barbaricumba kerülését minek tulajdonítja (SOPRONI 1966/67. 116.).

¹²⁴⁴ A barbaricum kincsleletek, valamint Ammianus fentiekben idézett leírása – amely szerint a két védekező legiót épp a szarmaták és nem a kvádok verték szét Moesiában, illetve Pannoniában – alapján aligha érthetünk egyet Bernát Péter megállapításával, hogy Valentinianus a szarmaták szerepével nem foglalkozott (BERNÁT 2006. 191.). Sokkal inkább arra gondolunk, hogy a két népet – ahogyan ezt már megszoktuk a rómaiaktól – meg akarták osztani és előbb a kvád fronton igyekeztek kialakítani a status quót. Minthogy a háború teljes lezárása homályban marad a forrásokban, a szarmatákra a kvádok után kerülhetett sor.

¹²⁴⁵ ZOSIM. IV.16. – saját fordításunk angolból. SOZOMENOS VI.36. ugyanennek az eseménynek a feljegyzésénél szarmata követségéről tudósít.

Tehát Equitius javaslatára bebocsátották a követeket a tanácsterembe. Amint ott álltak görnyedt háttal, a félelemtől megbénítva és elkábulva, arra a fölszólításra, hogy adják elő jövetelük célját, a szokásos mentegetőzésekkel álltak elő, amiket esküvel is megerősítettek. Elmondták, hogy nem követtek el semmi bűnt a mieink ellen törzsfőik közös elhatározásából, hanem a jogtalan cselekedeteket egyes távoli és a folyó közelében tartózkodó rablók hajtották végre. Hozzáfüzték még és megállapították – mintha ez elég lett volna az események igazolására –, hogy a várépítésnek jogtalanul és alkalmatlan időben történt megkezdése feltűztele az egyszerű emberek szívét. Erre a császár éktelen haragra gerjedt, és mindjárt indulatos szavakkal kezdte válaszát. Szemrehányó hangon szidalmazta az egész népet, hogy hálátlanul megféleldezik a jótéteményekről. Lassanként lecsillapodott, és szelídebb hangon folytatta beszédét, ám ekkor, mintha villám csapott volna belé, elállt a lélegzete és a szava, s úgy látszott, mintha valamilyen tüzes fény járta volna át az arcát. Egyszerre elhagyta az ereje, halálos verejték öntötte el ... hosszú haláltusa után kilehelte lelkét.”¹²⁴⁶

Valentinianus halála 375. november 17-én következett be. Hogy végül is mindezek után hogyan sikerült rendet teremteni és helyreállítani a békét, nem tudjuk pontosan.¹²⁴⁷ De talán nem véletlen, hogy a Barbaricumban, ha nem is túl nagy számban, de jelen vannak I. Valentinianus és Valens aranyveretei.¹²⁴⁸ Valentinianus időszakából tudunk szarmata colonusok áttelepítéséről a Mosel völgyébe, és ez esetben a pacifikálás másik elterjedt eszközét, a deductiót is bevetették a rómaiak.¹²⁴⁹

Az újabb kutatások fényében a háború lezárása után Pannonia területén komoly erődítési munkálatok kezdődtek. A katonai ellátást (kenyérsütés, húsfeldolgozás, kovácsolás) biztosító erődök (Alsóhetény, Ságvár, Fenékpuzsta) falát alaposan megvastagították, 14–15 m átmérőjű kerek oldaltornyokkal látták el. Tóth Endre becslése szerint csupán a tornyok felépítéséhez 128,5 ezer m³ (több, mint 3000 vasúti vagonnyi) követ kellett kibányászni és az építkezésekhez szállítani. A 374–375-ös események után a római hadvezetés ezek szerint megértette, hogy a barbár betörések mind veszélyesebbé válnak.¹²⁵⁰

2. HÁBORÚK A IV. SZÁZAD UTOLSÓ HARMADÁBAN

Az iráni és török népek kapcsolatainak kezdete az előbbiektől Altáj-vidéki megjelenéséig vezethető vissza. E kapcsolatok – a viszonylag kevés forrásadat ellenére – jól nyomon követhetők a szytpepei nomád törzsek mitológiai hagyományában megfigyelhető azonosságokban.¹²⁵¹ Ennek a viszonyknak szerves része az alánok és a hunok igen korai (valószínűleg Kr. születése táján, de legkésőbb az I. században) találkozása Belső- és Közép-Ázsia vidékén.¹²⁵² Ettől kezdve történetük nehezen választható szét, annál is inkább, mivel az alánok hatalma kiterjedt az Al-Dunától egészen Belső-Ázsiáig. Különösen közeli a kapcsolat a hunok európai feltűnésétől kezdődően, akik alighanem közösen léptek föl az alánokkal, és jó ideig utóbbiak lehetnek a meghatározó elem – a szytpepe valódi urai. E fellépések egyik utolsó mozzanataként említhetünk egy 330-as évekre keltezhető hadjáratot, melynek vezetője Sanēsan maszkút (=alán?) király volt. Seregében ott

¹²⁴⁶ AMMIAN. XXX.5.1–2., 11., 13–14.; 6.1–3., 6.

¹²⁴⁷ ALFÖLDI 1942. 684–685.

¹²⁴⁸ PROHÁSZKA 2008. 17. Bár számuk nem túl nagy, de az aranykincsek – mint a szügyi és az ormódi (Bresztiv) – alapján valószínűsíthetjük, hogy a rómaiak legalábbis igyekeztek a Kárpát-medence barbárjainak lecsillapításában alkalmazni szokásos eszközeik egyikét: azaz pénzt fizettek a békéért.

¹²⁴⁹ AUSON. MOSELLA 9. – Kiss Magdolna az adatot Valentinianus korára keltezi (Kiss 2008. 20. 40. jegyzet).

¹²⁵⁰ TÓTH 2009. főleg 71., 77.

¹²⁵¹ Gondolunk itt pl. az ún. „Attila kard” vagy csodaszarvas motívumra.

¹²⁵² Ez a megállapításunk persze számtalan bizonytalansági tényezővel terhes. Gondolunk itt az alán etnogenezis színhelyének kérdésére (erre a II.6.1–2. fejezetben kitértünk) vagy éppenséggel a hunokéra, beleértve a hiung-nu – hun azonosság problematikáját.

voltak az alánok mellett a hunok. Együtt rohanták le Armeniát, ahol végül az örmények tönkrevették a betörő barbárokat.¹²⁵³

Ez az esemény azért fontos, mert valójában nem tudjuk, hogy mikor történt az az éles váltás, melynek során a hunok legyőzték az alánokat és fölük kerekedtek. E szerint a 330-as évek után következett be. 375-ben már biztosan ez volt a helyzet: a hunok hatalma alatt állt keleten az Urál folyó, délen a Kaukázus, nyugaton a Don, északon pedig az Urál-hegység által határolt terület. Az új hatalmi szituáció kialakulása azonban nem jelenti azt, hogy az alánok eltűntek volna a történelem színpadáról, még mintegy három évtizeden át ott találjuk őket a hunok valamennyi hadjáratában, mégpedig a legfőbb szövetségesként. Nélkülük a hunok aligha győzhették volna le Hermanarich gót birodalmát.¹²⁵⁴ A sztyeppei átrendeződések ugyanakkor alapvetően megváltoztatták a viszonyokat a Római Birodalom, valamint a hunok és az Imperium között élők szempontjából. A hunok – és velük nyilván alán szövetségeseik – átlépték a Dont, azaz Európa határát.¹²⁵⁵

Az erre az időszakra vonatkozó legfőbb forrásunk Ammianus Marcellinus és Iordanes. Az előbbi nagyrészt jóval korábbi földrajzi leírásokra (Hérodotos, Ptolemaios, Pomponius Mela) támaszkodó adatai megbízhatatlanok és sok vitára adtak alkalmat. Ugyanakkor Iordanes gótokkal szembeni – és így egyúttal alán ellenes – elfogultsága sem kétséges.¹²⁵⁶ Az ellentmondásos adatokból a 376 előtti időszakra nézve annyi bizonyos, hogy „a hunok tehát betörték azoknak az alánusoknak a területére, akik szomszédai a greuthungusoknak [osztrogótoknak], s akiket tanaitáknak szoktak nevezni. Közülük sokat megöltek és kiraboltak, a többi szövetségi szerződéssel a maguk oldalára állították, és a szövetségben bízva váratlan támadással bátran behatoltak Ermenrichusnak, a harcias és különféle hőstettei révén a szomszédos népektől rettegett királynak messze elnyúló, termékeny országába. Ezt megrendítette a váratlan támadás ereje, mégis megpróbált sokáig szilárdan és elszántan helytállni, de mert a szállongó hírek még szörnyűbbnek tüntették föl a fenyegető nagy veszélyeket, ezért félelmében öngyilkosságot követett el.”¹²⁵⁷

Az ammianusi hagyomány szerint Ermanarik/Hermanarich utódja, Vithimir „rövid ideig ellenállt az alánusoknak, a zsoldjába fogadott más törzsbeli hunokban bízva, de többször vereséget szenvedett, s végül egyik csatában, ahol szintén alulmaradt a fegyveres túlerővel szemben, életét vesztette.”¹²⁵⁸

Az alánok szerepét a gótok legyőzésében megerősíti a milánói Ambrus püspök Lukács evangéliumához adott magyarázatában, amely szerint „A hunok megtámadták az alánokat, az alánok a gótokat, a gótok a tajfalokat és a szarmatákat; a gótok elmenekültek az országukból, földönfutókká tettek minket Illyricumban, és ez még nem minden.”¹²⁵⁹ Otto Maenchen-Helfen az eseményekkel kapcsolatban azt latolgatja, hogy Ermanarik/Hermanarich legyőzésében vajon a hunok szövetségeseiként fellépő alánokra kell-e gondolnunk. Véleménye szerint ez a lehetőség fennáll még akkor is, ha figyelembe vesszük Iordanes alábbi leírását, amely alapján a gótoknak alávetett alán csoportot is számításba kell vennünk:¹²⁶⁰ „Amikor a geták megláták ezt a harcias, sok népet leigázó nemzetet, megrémültek, és megtanácskozták királyukkal, hogy miképpen térhetnének ki az ilyen ellenség útjából. Mert Hermanaricust, a gótok királyát, aki, ahogy már említettük, sok népet legyőzött, miközben a hunok bejövetelén tépelődött, az alkalommal élve rászedte a Rosomonusok

¹²⁵³ FAUS. BYZ. 3.7. (ALEMANY 2003. 380–381.). Vö. http://www.archive.org/stream/conversionofarme00tisd/conversionofarme00tisd_djvu.txt, 2017. XI. 11., illetve Szász 1994. 100–101. (más kronológiával). Az örmény forrásban szereplő Sanésan kiejtése Szaneszan. Az eseményről lásd még a II.6.3. fejezetünkben!

¹²⁵⁴ MAENCHEN-HELFFEN 1973. 22., Szász 1994. 100–101. Részletesebben ld. a következő fejezetben!

¹²⁵⁵ Erre az eseményre 373-ban vagy még inkább 374-ben került sor, de a legelfogadottabb nézet szerint 375-ben (Szász 1994. 110., MAENCHEN-HELFFEN 1973. 20.).

¹²⁵⁶ MAENCHEN-HELFFEN 1973. 18–25.

¹²⁵⁷ AMMIAN. XXXI.3.1–2.

¹²⁵⁸ AMMIAN. XXXI.3.3.

¹²⁵⁹ Ambrosius X.10. – MAENCHEN-HELFFEN 1973. 33. alapján saját fordításunk angolból.

¹²⁶⁰ MAENCHEN-HELFFEN 1973. 21–22.

hűtlen népe, aki másokkal együtt behódolt neki. Az említett nemzetből ugyanis egy Sunilda nevű asszonyt férjének gyanús körülmények között bekövetkezett halála miatt a haragtól felbőszült uralkodó vad lovakhoz kötöttet, hogy azok ellentétes irányba vágatva széttépjék őt. Az asszony fivérei, Sarus és Ammius, hogy nővérük halálát megbosszulják, fegyverrel sebet ejtettek Hermanaricus oldalán, akinek az e sérülés által kiváltott testi gyengeség és betegeskedés megrövidítette életét. Amint Balamber, a hunok királya értesült Hermanaricus állapotáról, harci készültséggel indult az osztrogótok területére, akiknek a szövetségéből a vizigótok közös megegyezéssel ekkora már kiváltak. Közben Hermanaricus, nem viselve tovább a seb okozta fájdalmat, sem a hunok támadásait, igen idősen, száztíz éves korában megszabadult életétől. Halála alkalmat adott a hunoknak, hogy fölébe kerekedjenek ezeknek a gótoknak, akik, mint említettük, a keleti területen élnek, és akiket osztrogótoknak neveznek.”¹²⁶¹ A forráshelyben szereplő rosomonokkal kapcsolatban felmerült, hogy a roxolánokkal azonosíthatjuk őket. Ezt az elképzelést azonban a kutatók többsége elveti. Ugyanakkor a Sarus név esetében valószínűsíthető a Sarosius vagy Saroes névvel való azonosság. Márpedig 500 táján a kaukázusi alánok királya ezt a nevet viselte, amely nyilvánvalóan a szarmata név derivátuma.¹²⁶²

Visszatérve a történet fő vonalához, a hunok különösebb nehézség nélkül legyőzték Hermanarich seregét és továbbnyomultak a Duna felé. A vereség és az azt követő politikai intrikák következményeként a keleti gótok egy része nyugati gót rokonaihoz menekült Alatheus és Saphrac vezetésével, míg másik részük a Pontus-vidéken maradva, királya, Hunimund irányítása alatt behódolt a hunoknak.¹²⁶³

A hunok továbbnyomulása 376-ban elérte a nyugati gótokat, akiknek egy része – Fritigern vezetésével – a Római Birodalomba kérte felvételét a vele tartó, nemrég hozzájuk menekült Alatheus és Saphrac-féle keleti gót csoporttal együtt, míg a rómaiakkal mindig ellenséges viszonyban álló Athanarik előbb a Szeret vonalánál próbálta megállítani a hunokat, majd visszavonulásra kényszerült az alföldi szarmaták szomszédságába.¹²⁶⁴ Az egyes – mind keleti, mind nyugati – gót csoportok összetevői között rendszeresen ott találjuk kisebb-nagyobb létszámban az alánokat.¹²⁶⁵

A Keletrómai Birodalom uralkodója, Valens befogadta a menekülő, felvételét kérő keleti és nyugati gótokból, alánokból, hunokból álló barbár csoportot. Az áttelepítést irányító hivatalnokok visszaélései miatt azonban a kiéhezett, új hazát kereső horda összecsapott a rómaiakkal és 377 végéig keresztülgázolt az Imperium területén a Dunától egészen Konstantinápolyig. Valens a perzsa frontról visszafordulva indult ellenük. Nyugati társcsászárat, Gratianust nem várta be, aminek súlyos következménye lett. 378. augusztus 9-én Hadrianopolis (Drinápoly/Edirne) mellett odaveszett a római sereg kétharmada, és elesett maga Valens is.¹²⁶⁶

Számunkra ez esetben különösen lényeges a nyugatrómai császár, Gratianus viselkedése. Ő, amikor 378 nyarán Valens megsegítésére a Dunán lefelé hajózott Bononiáig (Banoštor), illetve Sirmiumig (Sremska Mitrovica), majd Castra Martisig (Kula), akkor egyáltalán nem tartott a kvádok vagy a szarmaták közép-Duna-vidéki támadásától. Ammianus adata alapján Castra Martisnál az alánok megtámadták a császárt és kíséreit. Ez a támadás nem lehetett túlságosan komoly, hiszen csupán néhányan veszték oda a császár kíséretéből.¹²⁶⁷ Ez az intermezzo a császárt aligha készítette volna visszafordulásra Sirmiumba. Időközben – valamikor 378 június–júliusa táján – váratlanul megváltozhatott a helyzet. Gratianus alighanem azért fordult vissza Castra Martistól, mert időközben támadás érte Valeriát. Ebben az évben legalábbis tudunk

¹²⁶¹ IORD. XXIV.129–130.

¹²⁶² MAENCHEN-HELFEN 1973. 21–22. A legenda Sarusának szarmata/alán származását ez alapján magunk is valószínűnek tartjuk annak ellenére, hogy a 400 körül élt gót fejedelemmel való névrokonság miatt ezt többen kétségbe vonták (WOLFRAM 2001. 45.).

¹²⁶³ VÁCZY 1986. 66–68. Alatheus és Saphrac népének pannoniai betelepítésére vonatkozóan ld. KOVÁCS 2015. 81–82.

¹²⁶⁴ VÁCZY 1986. 68.

¹²⁶⁵ ALEMANY 2003. 78–79.

¹²⁶⁶ VÁCZY 1986. 70–71.

¹²⁶⁷ AMMIAN. XXXI.11.6.

egy szarmata betörésről.¹²⁶⁸ Kérdés, hogy a Sirmiumba igyekvő nyugatrómai császár értesült-e már ekkor Valens haláláról, amely az augusztus 9-i hadrianopolisi katasztrófa egyik legsúlyosabb következménye volt. A IV–V. század fordulóján a köztudatban toposzá vált Pannonia, sőt egész Illyricum elvesztése, amelyet nagy valószínűséggel a fent leírt szarmata betörésekkel hozhatunk összefüggésbe.¹²⁶⁹

379. november 17-én, egy évvel Valens halála után egy gótokon, alánokon és hunokon aratott győzelmet jelentettek Konstantinápolyban.¹²⁷⁰ Ugyanakkor Kovács Péter értékelése szerint korántsem biztos, hogy ez a győzelem Pannonia területére lokalizálható, valamint hogy egy gót–alán–hun szövetség volt az ellenség – lehetséges, hogy ezek a népek külön-külön támadtak.¹²⁷¹ Mócsy András véleménye szerint ebben az időszakban a hun nyomás közvetlenül még csak a Duna alsó szakaszára nehezedett. A 380-as évekre a gót tömegek elvándorlása nyomán a szarmaták helyzete valamelyest konszolidálódott a középső Duna völgyében.¹²⁷² Ennek ellenére újabb szarmata betörésről értesülünk 383–384-ből. A 380-as években már a különböző barbár népekhez – köztük a szarmatákhoz – csatlakozó hunok betöréséről beszél Ausonius. Eszerint – „a hunok kóbórló bandái szövetségre léptek a szarmatákkal”, „a geták alán barátaikkal támadták a Dunát”.¹²⁷³

Kérdés, hogy egy ilyenfajta közös betörés már a hun uralmat jelenti-e az Alföldön, vagy csupán az ide-oda csapódó egyes barbár csoportok – ez esetben épp a hunok és szarmaták – között spontán alakult szövetségre utal.

3. AZ ALFÖLD HUN URALOM ALATT

Míg Pannonia hun megszállásának kérdése a kutatás homlokterében álló folyamatos, éles viták tárgyát képező kérdés, sajátos módon az Alföld – és ezen belül a szarmata terület – hun uralom alá kerülésének ideje csak mintegy lábjegyzetekben megemlített, mellőzött probléma. A kutatás máig megnyugtatóan nem tisztázott kérdései közé tartozik, hogy a hunok mikor terjesztették ki uralmukat az Alföldre. Nem feladatunk Pannonia feladásának kérdését ehelyütt részletesen elemezni. A hagyományos elképzelések szerint Valeria provinciát 406-ban (Alföldi A. alapján) vagy 409-ben (Nagy T. alapján) szerződés keretében a rómaiak átadták a hunoknak. Ezt követően Pannonia Prima átadására 431-ben (O. Seeck véleménye) vagy 433-ban (Alföldi A. nézete) került sor. A kérdést Tóth Endre vizsgálta az újabb ásatások tükrében. Figyelembe vette, hogy a Kelet-Dunántúlon a helynevek nem kontinuusak, az alsóhetényi mauzóleumból az elvándorló lakosság halottainak egy részét magával vitte, a pécsi hétkaréjú temetőkapolnát ugyan felépítették, de nem temettek bele. Mindezek a jelenségek összhangba hozhatók a Notitia Dignitatum adatainak értelmezésével, azzal ti., hogy abból törölték a Valeria provincia polgári helytartóságára vonatkozó adatokat, ugyanakkor egy új – Valeria Media nevű – provinciát szándékoztak kialakítani. Mindezek az információk arra utalnak, hogy a tartományt hirtelen, ám módszeresen ürítették ki a rómaiak, és egy megállapodás keretében átadták a hunoknak a 430-as évek vége felé. Tóth Endrének ezt az elképzelését a solidusok – és ezen belül elsősorban Ioannes (423–425) ellencsászár ravennai vereteinek, melyeket az Aëtius kérésére őt támogató hunokhoz kötött – dunántúli megjelenése ugyancsak alátámasztja. Tóth véleménye szerint a Dunántúlon kimutatható

¹²⁶⁸ NAGY 1971. 310–311., 315., KOVÁCS 2004. 133. Felvetődik a lehetősége annak, hogy esetleg Athanarik nyugati elmozdulása, mely feltehetőleg elérte az alföldi szarmatákat, váltotta ki váratlanul az eseményeket.

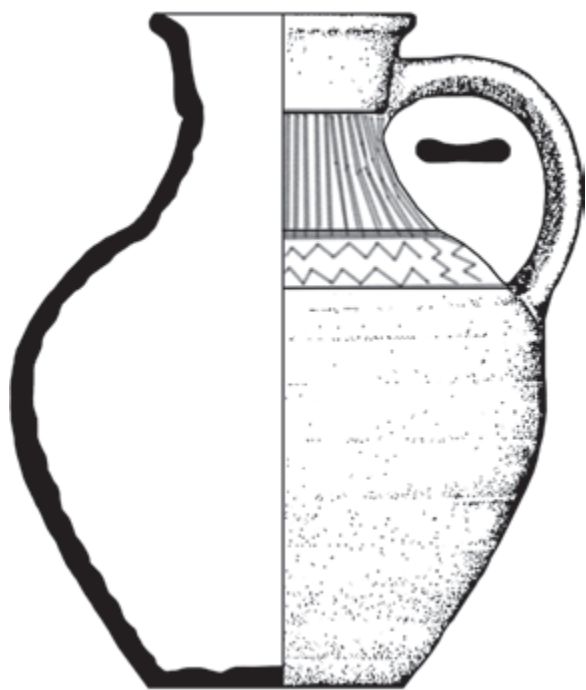
¹²⁶⁹ Részletesen ld. KOVÁCS 2004. 140.

¹²⁷⁰ MGH AA. I.243., MGH AA. II.14.60., OROSIUS ADV.PAG. VII.34.5., MÓCSY 1975A. 179.

¹²⁷¹ KOVÁCS 2004. 136. A kérdést részletesen kifejtve ld. KOVÁCS 2016.

¹²⁷² MÓCSY 1975A. 181., KOVÁCS 2004. 137.

¹²⁷³ AUSON. PRECAT. COS. I.34., AUSON. EPIG. I.8. A 370–380-as évek eseményeiről, a rájuk vonatkozó forrásokról és azok értékeléséről ld. KOVÁCS 2004. 133–134.

319. kép • A besimitott kerámia késői csoportjának megjelenését Pannonia területén szarmata jelenlétként értékeli a kutatás: Ságvár III. temető besimitott díszű korsója (TÓTH 2005A. Abb. 11. alapján)

besimitott kerámia késői csoportja (319–320. kép) alapján a terület megszállásában az alföldi szarmata lakosság mindenképpen részt vett.¹²⁷⁴

Az Alföld hun megszállására nyilvánvalóan a provinciák átadása előtt sor kellett hogy kerüljön. Otto Maenchen-Helfen véleménye szerint már Uldin idején megtörténhetett a hun előnyomulás az Alföldön, hisz a 370-es évek végén már nem volt olyan komolyabb erő, mely azt megállíthatta volna. Ha figyelembe vesszük a hunok intenzív al-dunai tevékenységét, azt a tényt, hogy a gótok elhagyták Erdélyt, valamint, hogy a hunok legfőbb szövetségesei már több mint három évtizede az alföldi szarmatákkal rokon alánok voltak, akkor egyet kell értenünk Maenchen-Helfennel, hogy a 380-as évekre az Alföld már a hunok és alán szövetségeseik fennhatósága alatt állt.¹²⁷⁵ Erre az időpontra utal az utolsó regisztrált szarmata pannoniai betörés (383–384). Az egyre csökkenő számú forrás ellenére jól érzékelhető, hogy a IV. század középső harmadában a limesre nehezedő szarmata nyomás hirtelen megszűnik, aminek hátterében az új hatalmi struktúra kialakulását kell sejtenuünk az Alföldön. Ez további érvet jelent a Maenchen-Helfennél említettek mellett.

A 378. évet jelölte meg e tekintetben Ju.A. Kulakovszkij is, aki szerint erre az időpontra elsősorban Ausonius egy helye utal.¹²⁷⁶

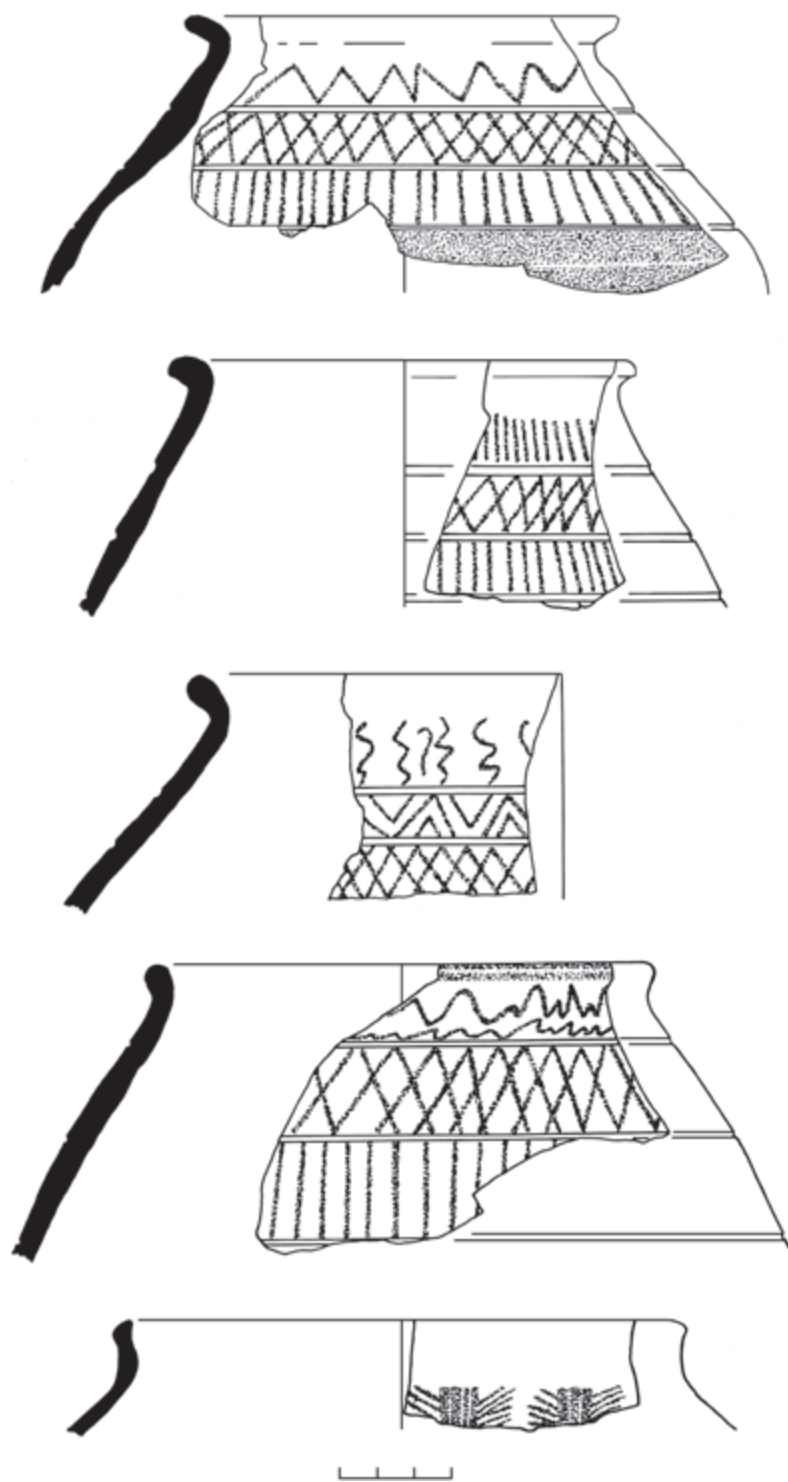
A korábbi alföldi szarmata lakosság gyors beilleszkedését megkönnyíthette nyelvrokonságuk az alánokkal. Az új hatalom militáns hódító volta nem kétséges, hadtápellátását nyilvánvalóan az alávetett népek biztosították. Az Alföldön hódoltatottak elsősorban a gabonaellátásban játszhattak fontos szerepet, de a fölélük kerekedők természetesen kihasználták az itt dolgozó mesteremberek munkáját éppúgy, ahogyan a rendelkezésre álló állatállományból is leszedték a sápot (321. kép). Aligha állt érdekükben a „népirtás”. Az Alföldön a IV. század közepétől szokatlanul nagy népsűrűséggel számolhatunk mind a régészeti leletek, mind a források alapján. A szarmata leletek számának hirtelen – ugrásszerű – megnövekedése a IV. sz. közepe tájától mutatható ki. Az alföldi szarmaták körében e hatalmas demográfiai hullámhegyet, a népesség ilyen mértékű felduzzadását a Dacia feladása után a hunok nyugatra nyomulása elől nyilván több hullámban beözönlő tömegek idézhették elő. Az Alföldön szinte nincs olyan régészeti feltárás, amelynek során ne találják meg az óriási mennyiségű szarmata lakosság hagyatékát. Ennek zöme erre a korra (is) datálható.¹²⁷⁷ Ami pedig a forrásokat illeti, a mintegy 100.000 (merészebb feltételezések szerint pedig a forrásoknak

¹²⁷⁴ TÓTH 2009. elsősorban 113–114, 159–189. – részletesen a korábbi irodalommal. A besimitott kerámiáról részletesen ld. OTTOMÁNYI 1981., KISS 1994. 254., OTTOMÁNYI 2009.

¹²⁷⁵ MAENCHEN-HELLEN 1973. 43. Vö. még THOMPSON 2003. 33.

¹²⁷⁶ „Frank és szváb hordák, amelyek befogadást keresnek, hogy római seregeinkben szolgáljanak, és ahol a hunok kóborló bandái szövetségre léptek a szarmatákkal, és ahol a geták alán barátaikkal támadták a Dunát.” (AUSON. PRECAT.COS.VI.28–35.) – saját fordításunk angolból. Vö. KULAKOVSKIJ 2000. 83–84.

¹²⁷⁷ A leletek számának növekedését jól érzékelteti Párducz Mihály szarmata anyaggyűjtése (PÁRDUCZ 1941., PÁRDUCZ 1944., PÁRDUCZ 1950.). Ugyan kutatása közel háromnegyed évszázaddal ezelőtti helyzetet tükröz, de a három korpuszból kiolvasható tendencia azóta is érvényes: a kora császárkori szarmata anyag csak töredéke a késői időre keltezettnek.

320. kép • A pannoniai besimított kerámia kései csoportjának jellegzetes darabjai a Pilismarót–Malompatakon feltárt fazekasműhely anyagából (ΟΤΤΟΜΆΝΥΙ 1996. Abb. 12. alapján)

megfelelően 300.000, ami már végleg kevésbé valószínű) szarmata kitelepítése után még mindig hatalmas tömegekre utalnak a Duna völgyében.¹²⁷⁸

Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a gótok és rómaiak által szorongatott iráni nyelvű lakosság a hunoknak való behódolással és alán rokonaik megjelenésével kedvezőbb helyzetbe került. A hun berendezkedés lehetővé tette a fegyveresek számára a csatlakozást további hadjáratokhoz, míg a települések

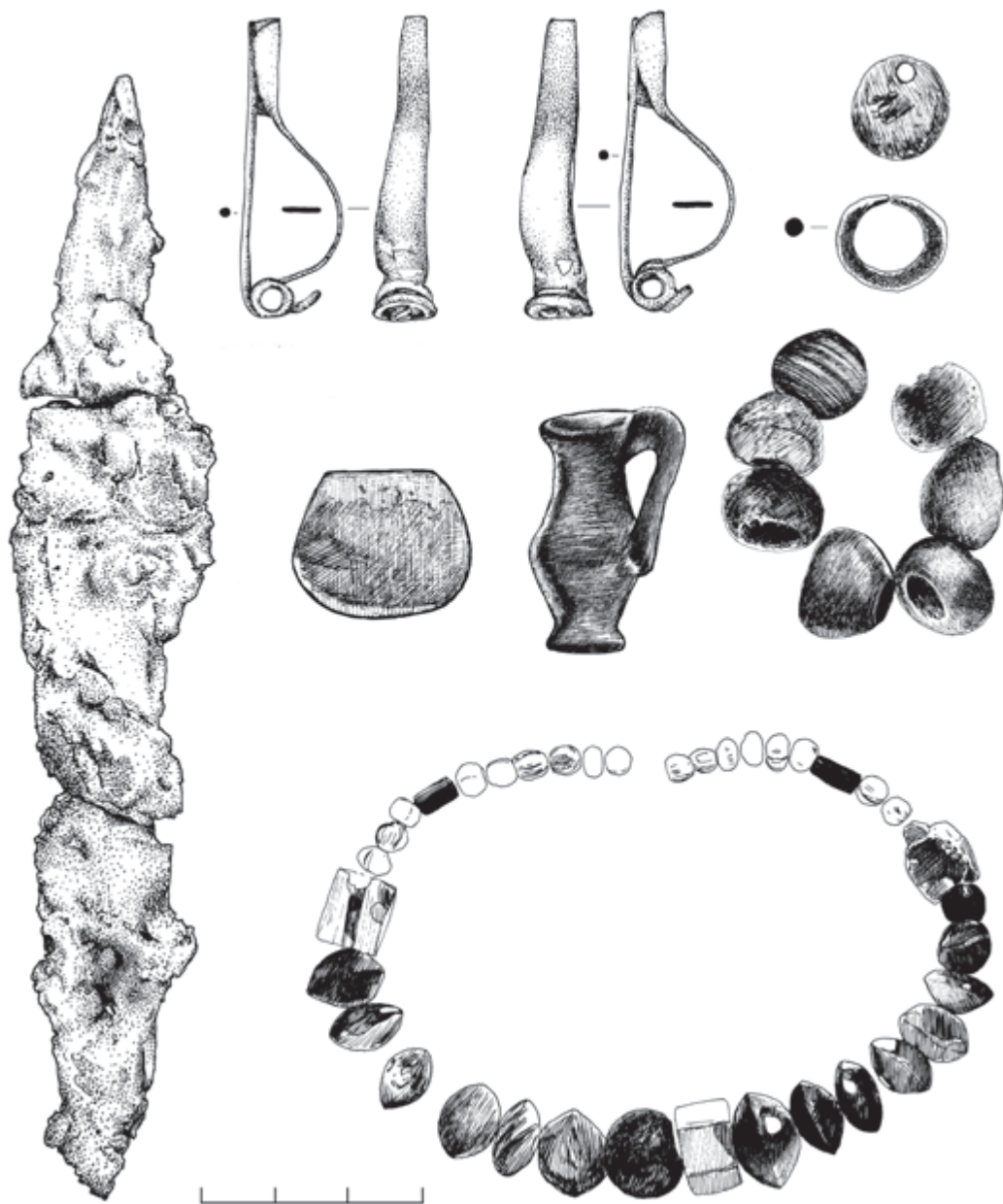
¹²⁷⁸ Legalábbis AMMIAN XVII. 12–13. szarmata beháborúra vonatkozó, a fentiekben részletesen idézett és elemzett leírása komoly tömegek mozgását sejteti. Ld. még a III.5.4. fejezetet!

321. kép • Füstölő, házak, konyhai hulladékkal teleszört szemétdödör Üllő 9. és Ecser 7. lelőhelyen (publikálatlan, KM, Kulcsár V. és kollégái ásátása)

életében a régészeti leletek tükrében inkább felvirágzást hozott az új „felvevőpiac” kiépülése, semmint hanyatlást.¹²⁷⁹

¹²⁷⁹ Vaday Andrea ugyancsak úgy vélekedett, hogy az erős új politikai hatalom az Alföldön a szarmaták helyzetét pozitív irányban változtatta a IV. századhoz képest. Ezt tanúsítja, hogy megjelent náluk a keletről érkező római áru. Véleménye szerint az új – immár erősen keveredett – népesség biztosította a hunoknak a háttérgazdaságot és részben a katonai utánpótlást (VADAY 1989. 209.).

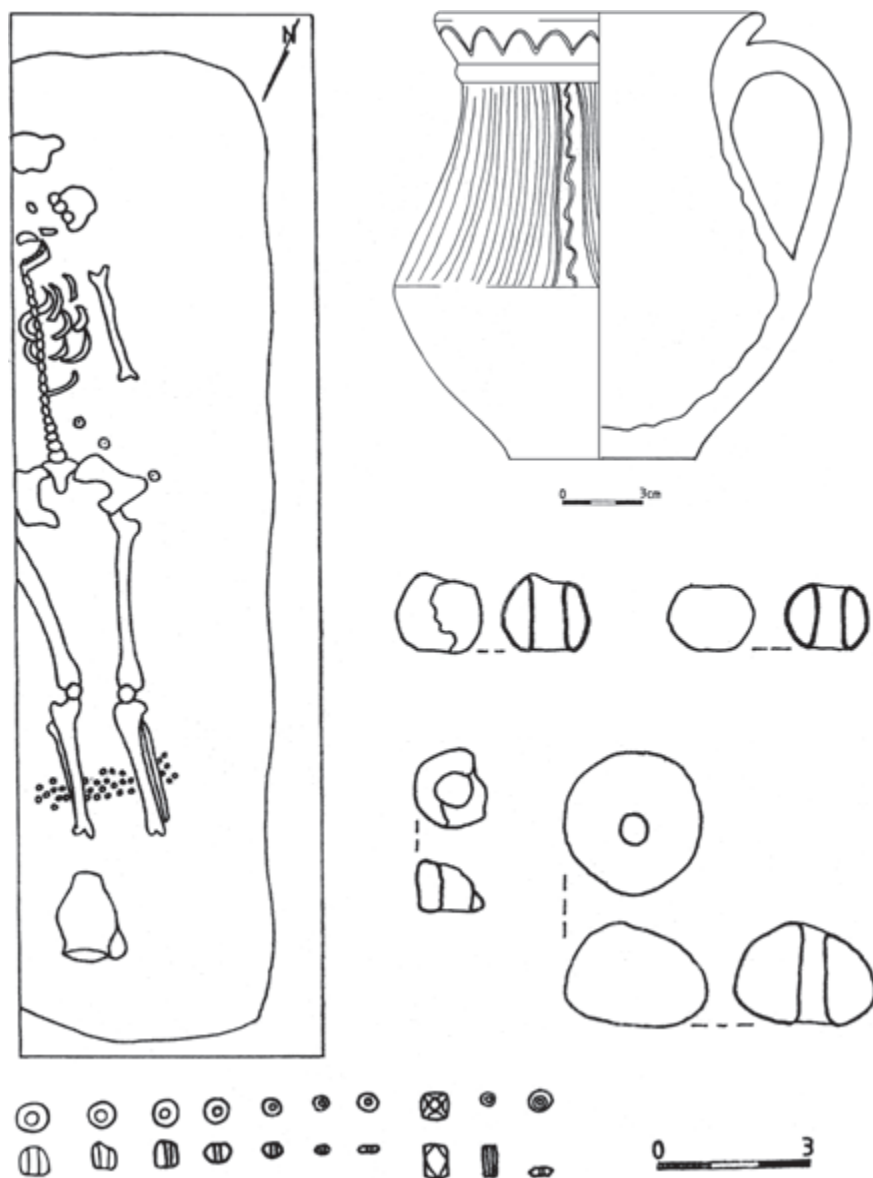

322. kép

- IV. századi érme került elő a Csongrád–Iskola u. lelőhely sírjában (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994b. 1. kép alapján). A pénz csak terminus post quemet ad.

A régészeti feltárások a korábbi alföldi lakosság zömében helyben maradására utalnak. A kérdés értékelésében kizárólag a leletek vizsgálata jelenthet a jövőben további pontosítást, minthogy az írott források e tekintetben hallgatnak. A régészeti anyag évtizedes pontosságú keltezése – jelenlegi módszereinkkel legalábbis – nem lehetséges. Akármikor szállták is meg az Alföldet a hunok, az kétségtelen, hogy a szarmata hagyatékok hatására nem tűnt el, jelenléte az V. században kimutatható (293. és 322. kép). A III–IV. században induló telepeknek általában nincsenek pusztulási rétegei. Nem ismerjük a záródásukat, főként azért, mert ekkor már megritkulnak a keltezhető értékű római importtárgyak. Csak azt tapasztaljuk, hogy a telepek még hosszan és rendkívül sűrűn továbbélnek. A Bánságban a régészeti lelőhelyek ugyancsak a szarmaták továbbélésére utalnak. Ilyen például a murgai típusú kis korsója alapján leginkább az V. század elejére keltezhető, D–É-i tájolású, gyöngyös viseletű nő és mellette leletek nélkül talált gyermek sírja Dudești Vechi/Óbesenyő lelőhelyen Temes megyében (323. kép).¹²⁸⁰

¹²⁸⁰ TĀNASE 2004. Ez a tény nem elhanyagolható, ha figyelembe vesszük, hogy a szóban forgó lelőhely nem messze fekszik attól a területtől (Szeged tág környéke), ahol a Priscos-féle leírás alapján a hunok alföldi központját kell keresnünk.

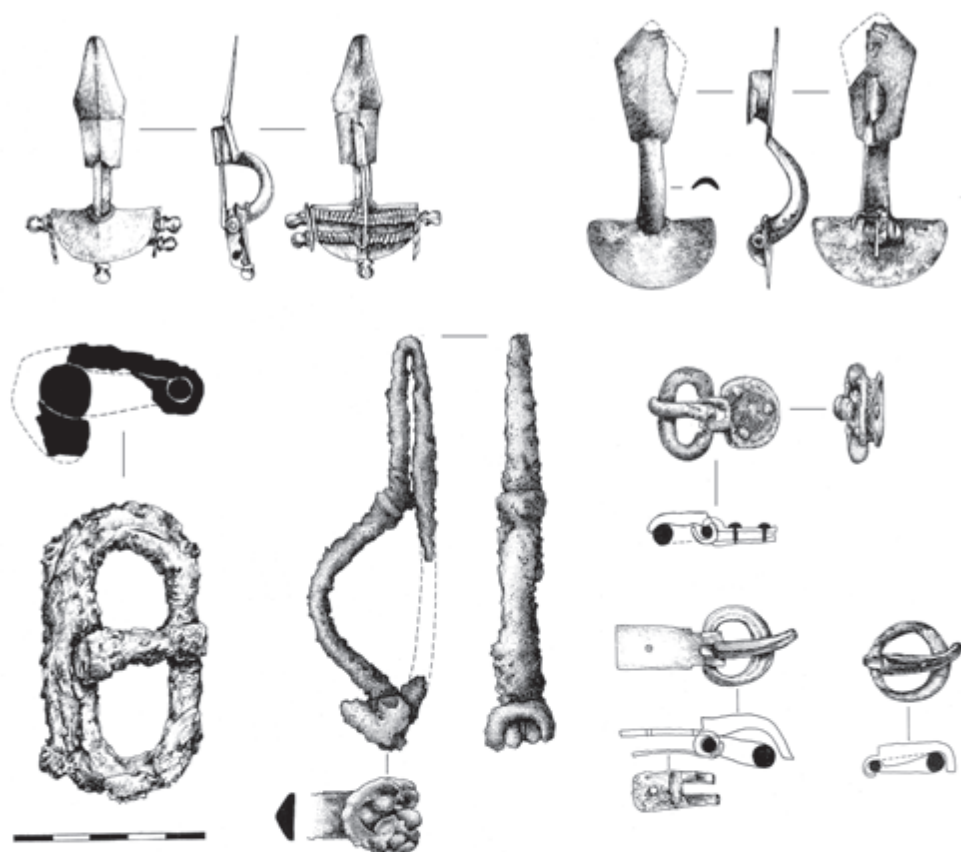

323. kép • V. századi sír Dudești Vechi/Óbesenyő lelőhelyen (Románia, Timiș/Temes megye) (TĂNASE 2004. Pl. I-II. alapján)

Bár a Tisza-vidéki hun központról csak a 448-as követjárás Priscos-féle leírásából értesülünk, kiépítése nyilván az Alföld megszállása után közvetlenül – sőt, inkább már azt megelőzően – megkezdődött.¹²⁸¹ Talán ennek régészeti vetülete a mai Böldi-révnél – a Tisza és Kurca összefolyásánál – a szarmata településszerkezetben megfigyelhető változás. Korábban a Tisza mindkét partján sűrű településhálózatot rajzoltak ki a régészeti leletek. A IV. század végén – V. század elején megváltozott a kép: míg a jobb parton (Csongrád területén) megnövekszik a lelőhelyek száma, addig a bal parton (Szentés területén) legalábbis alaposan megcsappan a települések mennyisége.¹²⁸² Mintegy védelmi vonalat alakítottak ki az ott élők, visszavonulva a folyó mögé, ahol a mocsaras, járhatatlan vidék „átjáróját” könnyen lehetett őrizni. Az áttelepedés nem kis tömeget érinthetett. Egy 1992-es adat szerint Csongrád térségében 6 telep és 6 temető, Szentés térségében

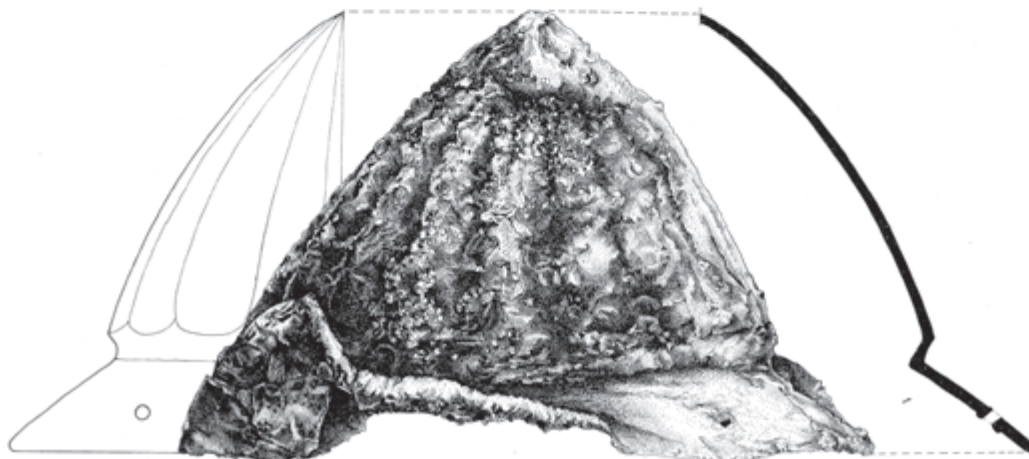
¹²⁸¹ A hun ordu a 420-as évek végén a hun csapatok mozgása alapján már nagy valószínűséggel a Tisza–Maros–Körös-vidéken keresendő (BÓNA 1986A. 136.).

¹²⁸² Vö. VÖRÖS 1992.

324. kép

- Az ún. Tiszadob csoport vezér lelőhelyén Tiszadob-Szigeten jól érzékelhető a korszak nivellálódó „internacionális” divatja (ISTVÁNOVITS 1993. passim alapján)

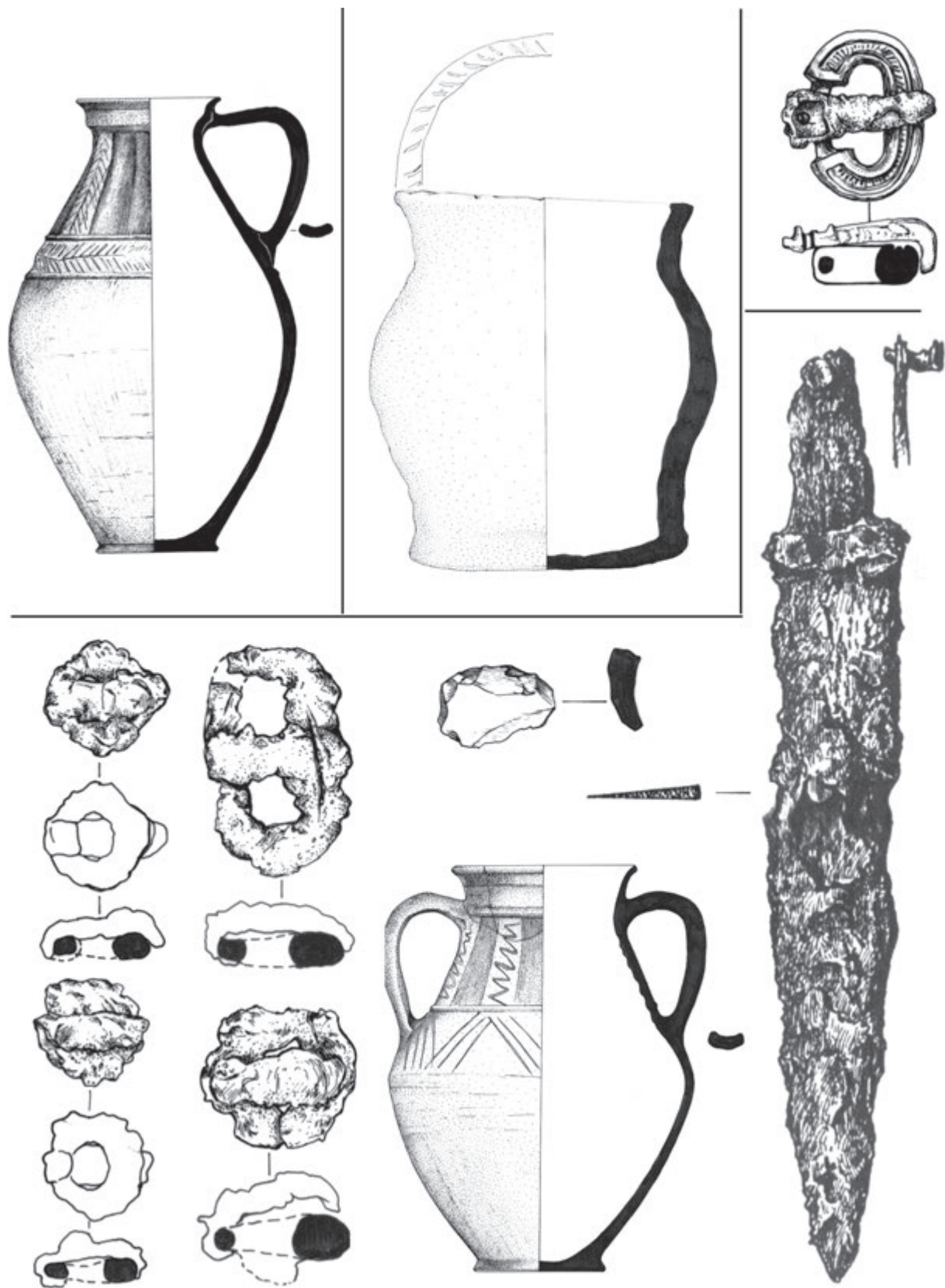

5 temető keltezhető a IV. századra. Az V. század első felében az utóbbi térségben eltűnnek a lelőhelyek, míg Csongrád területéről 18 telepét és 17 temetőt regisztráltak.¹²⁸³

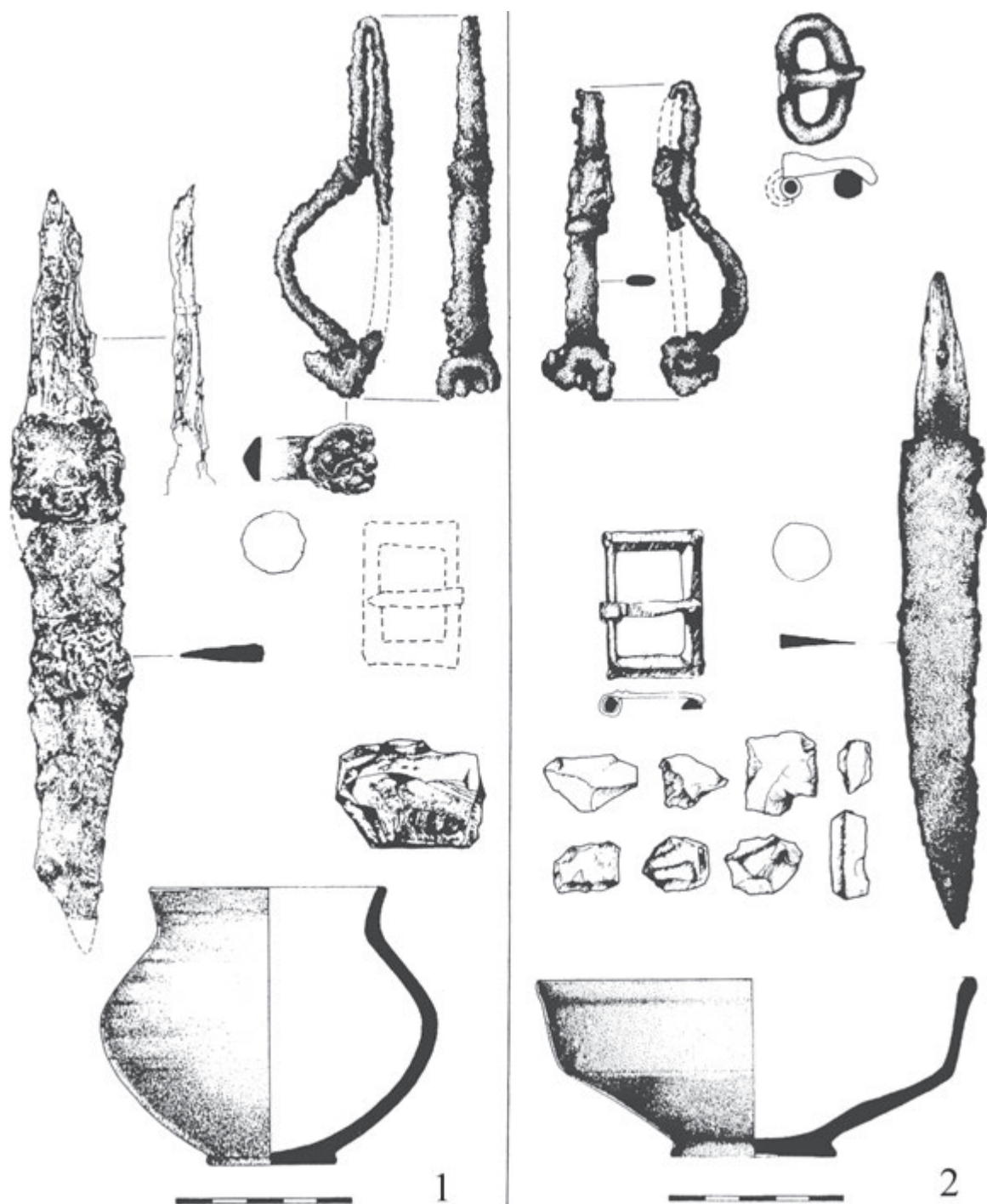
Tény, hogy a IV. század utolsó harmadában az alföldi szarmata leletanyagon belül gyökeres változások figyelhetők meg. Egyfelől új temetők mutathatók ki, melyeknek leletanyaga, rítusa némileg eltér a korábbi alföldi anyagi kultúrától. Az eltérés mértéke különböző. Az újonnan nyitott temetők köréhez tartozik például a Tiszadob csoport (324. kép).¹²⁸⁴ Ehhez a körhöz eddig 5 északkelet-magyarországi lelőhely

¹²⁸³ VÖRÖS 1992. 6. Figyelembe kell vennünk azonban a keltezés nehézségeit, hogy mennyire lehet a két korszakot elkülöníteni. Amennyiben ezek és az ehhez hasonló adatok valóban igazolódnak, akkor a szarmata kutatás komolyan és mérvadóan szólhat bele Attila 445 utáni orduja és egyúttal temetkezési helye lokalizálásának kérdésébe is.

¹²⁸⁴ ISTVÁNOVITS 1993., ISTVÁNOVITS 1998., ISTVÁNOVITS 2000.

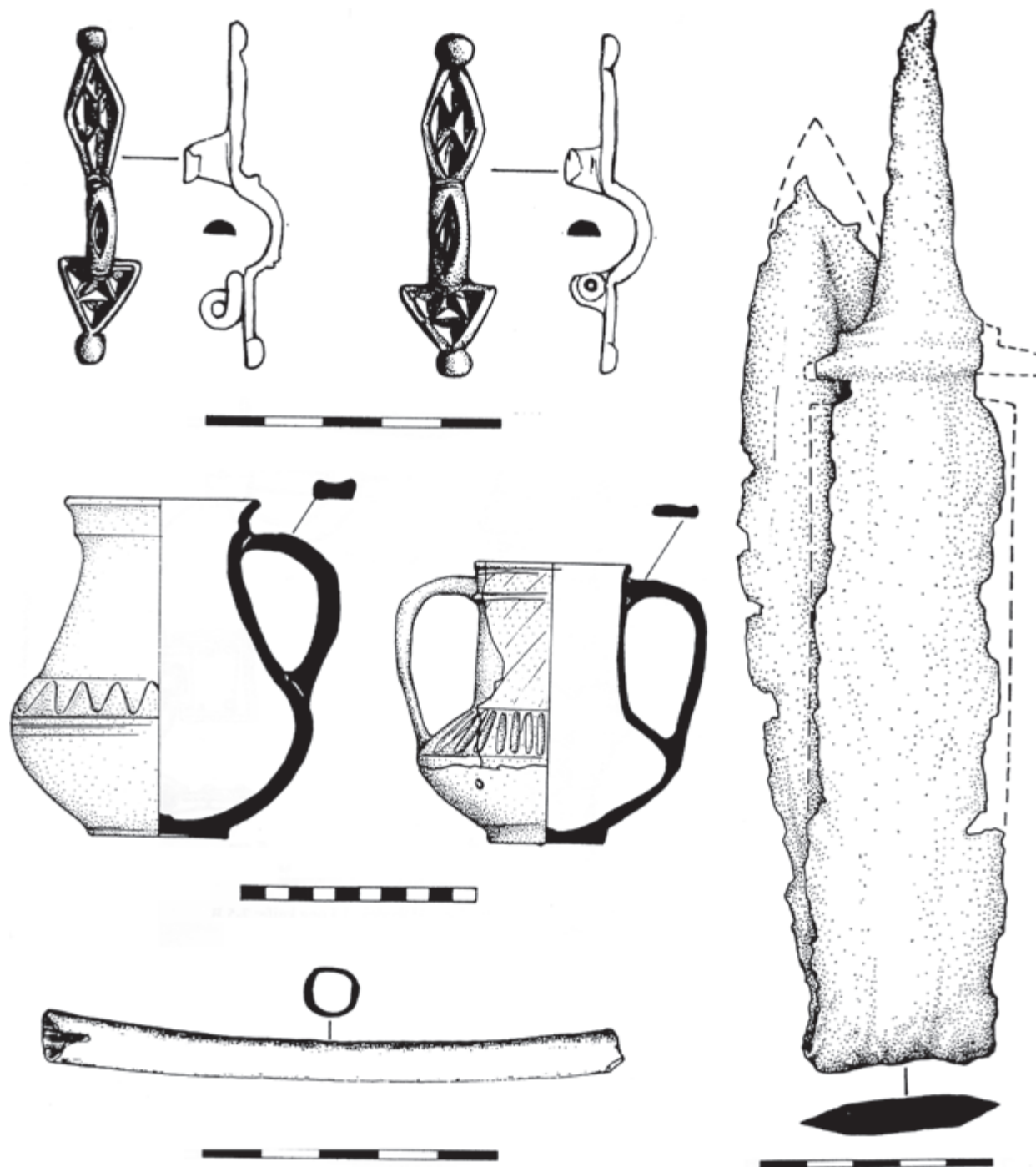

325. kép • Válogatás az ártánd–nagyfarkasdombi sírletelekből (DDM, M. Nepper Ibolya és Mesterházy Károly ásatása; Benke Zsolt rajza) Az V. század eleji leletegyüttesek etnikai meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. Multikulturális lehetett az a csoport is, amely Ártánd határában nyitott temetőt.

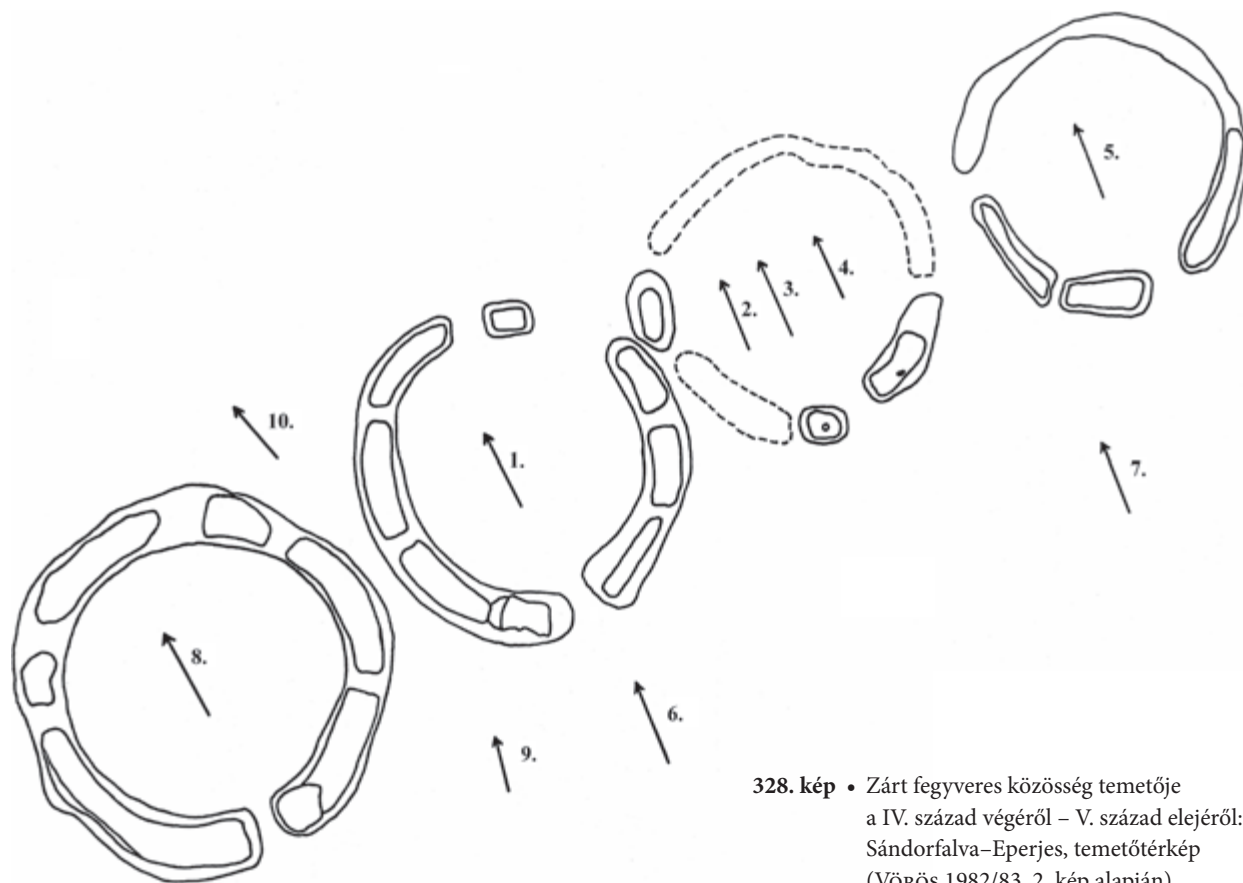
326. kép • Közeli kapcsolat áll fenn a felső-Tisza-vidéki tiszadobi (5. sír) (1) és a dél-alföldi tápé-malajdoki (32. sír) (2) temető között (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999. Fig. 4. alapján)

153 sírját sorolhatjuk biztonsággal. Sok esetben a tárgyak, köztük a fibulák közül elsősorban a kisméretű lemezes darabok, valamint a megvastagodó karikájú, a karikára ráhajló peckű csatok a Marosszentanna-Csernyahov kultúrával árulnak el rokonságot. Ez azonban alighanem a korszak nivelláló internacionális divatjának a következménye. A temetkezési rítus – a D-É-i tájolás (illetve ritkán a fordítottja), a nagy és széles sírgödrök, az ácsolt koporsó és halotti lepel használata – inkább utal szarmata, mint germán etnikumra. Ezen a területen tehát ekkor már korántsem egységes, sokkal inkább multikulturális lakosság élt. Ugyanez vonatkozik a délebbre, a Berettyó völgyében található ún. Ártánd csoportra azzal a különbséggel, hogy

327. kép • Az ún. Csongrád csoport vezér lelőhelye a Csongrád–Kenderföldek vagy Csongrád–Laktanya. Jellegzetes leletei közé tartoznak a besimított és kannelúras kerámia, a Léva/Prša típusú fibulák, a „meót” típusú kardok, a kifli alakú csüngő, a kard összehajtásának szokása, a csont tűtartó (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999. Fig. 18, 20–21. alapján)

míg a tiszadobiak esetében az iráni vonások dominálnak, az ártándiaknál inkább a germán jellegzetességek emelhetők ki (É–D-i tájolás, edény a fejnél, illetve több edény a sírban, fésűk, csatos lábbeli) egy igen erős iráni hatás (D–É-i tájolás, gyöngyök a láb környékén, tűzmaradványok a sírban) mellett (325. kép). Ártánd területére tehát – a Tiszadob csoport elterjedésétől délre fekvő régióról van szó – valószínűleg egy germán (gepida?) jellegű etnikum érkezett valamikor a IV–V. század fordulóján.

328. kép • Zárt fegyveres közösség temetője a IV. század végéről – V. század elejéről: Sándorfalva–Eperjes, temetőterkép (Vörös 1982/83. 2. kép alapján)

A tiszadobi kör sok szempontból rokon a jóval délebbre elhelyezkedő tápé–malajdoki temetővel és körével.¹²⁸⁵ A rítus elemei megfelelnek a szokásos szarmata jegyeknek (D–É-i tájolás, koporsók, gyöngyös viselet, egy edény a lábánál). Ugyanakkor egy sor szokatlan jelenség is feltűnik: két lándzsa, illetve két csat (az egyik fegyverövhöz tartozhatott) egy temetkezésben, fémveretes öv, hosszú (harci?) kés. Közeli kapcsolatot áll fenn a tiszadobi 5. és a tápéi 32. sír között (326. kép). A temetők hasonlósága alapján feltételezhető esetleg egy dél–észak irányú vándorlás (az irányt az adja meg, hogy a dél–alföldi temetőt korábban nyitják, mint a tiszadobi típusúakat).

Ugyanitt kell szólnunk az ún. Csongrád csoportról (327. kép),¹²⁸⁶ mely kevesebb szállal kötődik a megelőző korszak régészeti anyagához, mint a fent bemutatott temetők. Az itteni sírok tipikus késő szarmata jelleget mutatnak, különösen ami a rítust illeti. Ugyanakkor számos új hun kori elemet hordoznak (pl. kannelúrák kerámia, ékvéséses csat és Léva/Prša típusú fibulák), közöttük keletről frissen érkezettek is (ún. „meót” típusú kard, kifli alakú csüngő, hun típusú íjhoz való nyílhegy, torzított koponya). Ezzel együtt germán elemeket is felfedezhetünk a csongrádi sírokban (összehajtott kard, pajzs, csontfésű, csont tűtartó). Mindez arra utal, hogy a dél–alföldi lakosság folyamatosan továbbél a keletről újonnan érkező népelemekkel együtt.¹²⁸⁷

Ugyanakkor Alföld-szerte kimutathatóak a kontinuuosan használt temetkezőhelyek, melyek közül nagy sírszámával kiemelkedik Madaras–Halmok.¹²⁸⁸ A korábbi alföldi lakosság egy zárt kis fegyveres

¹²⁸⁵ Nem összetévesztendő a Párducz Mihály által kimutatott Tápé–malajdoki csoporttal, amelynek elkülönítése mai ismereteink fényében már nem releváns.

¹²⁸⁶ PÁRDU CZ–KOREK 1946/48., PÁRDU CZ 1959., PÁRDU CZ 1963. A Kenderföldek néven publikált lelőhely azonos a Laktanya nevével.

¹²⁸⁷ Összefoglalóan a Tiszadob és Csongrád csoportról, valamint a tápé–malajdoki temető köréről: ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999.

¹²⁸⁸ KÓHEGYI–VÖRÖS 2011.

329. kép • A Kowalk típusú üvegpohárral kezelt Sándorfalva–Eperjes 5. sír leletei (Vörös 1982/83. 9. kép, IV. tábla 3., V. tábla 2., 6., 9. és VI. tábla 3. alapján)

közössége – esetleg fegyveres szolgálatba szegődött csoportja? – temetkezhetett Sándorfalva–Eperjesen (328–329. kép).¹²⁸⁹

Általánosságban azt figyelhetjük meg, hogy a IV. század végi leletanyag az Alföldön színesebb és sokrétűbb, mint a korábbi időszakoké, kapcsolatai szerteágazóbbak, ami leképezi a hunok elől menekülő „népkavalkád” tarkaságát (330. kép). Ha figyelembe vesszük, hogy Uldin idején csak a hunoknak négy különálló

¹²⁸⁹ Vörös 1982/83.

330. kép • Hun kori szarmata leletek 1: Tiszaföldvár–Téglagyár (ROME 1993. Kat. 45.15. alapján), 2–4: Madaras–Halmok (VÖRÖS 2003. 24–25. alapján) 5: Kompolt–Kistérségi-tanya (VADAY 1997. Kat. 93. alapján), 6–10: válogatás Üllő 5. lelőhely leletei közül (publikálatlan, KM, Kulcsár V. és kollégái ásatása)

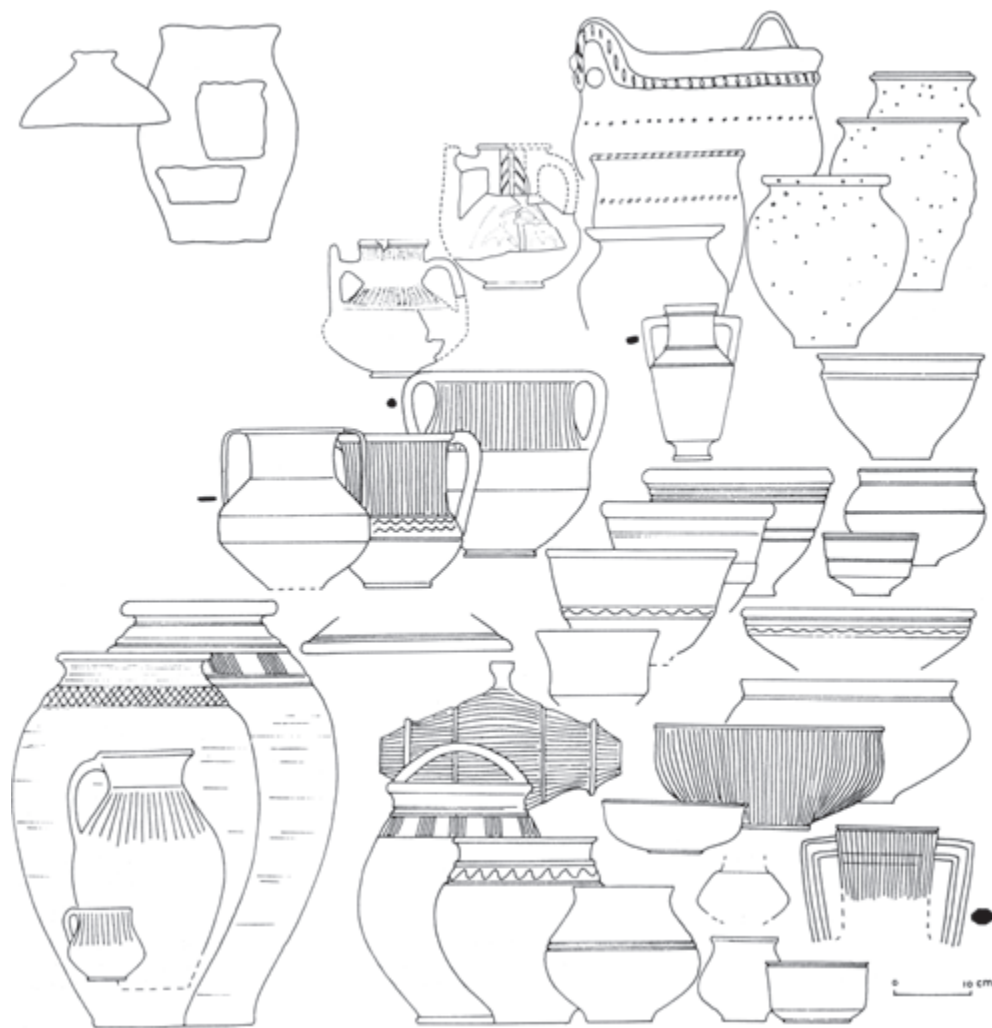
331. kép • Jellegetes IV. század végi – V. század elejei besimított díszítések 1–2: Figurális besimítás szarmata edényen (SÓSKUTI–WILHELM 2006. 29. kép 2. és 33. kép 1a–b. alapján), 3: besimított tál (SÓSKUTI–WILHELM 2006. 5. kép 2. alapján), 4: a névadó murgai korsó (TEJRAL é.n. 111. alapján) 5: szarmata jellegű ún. murgai korsó Nagyhalászról (JAM 64.1101.1.; Toldi Zoltán felvétele)

társaságáról értesülünk,¹²⁹⁰ elgondolható, hogy az alávetett népeknek hány tucat csoportjával kellene számolnunk.

Ugyanakkor a hun kori szarmata régészeti anyag esetében is szembesülnünk kell a kidolgozott kronológiai rendszer hiányával. Vannak ugyan tárgytipusok, amelyeket kifejezetten erre az időszakra szokás keltezni, azonban a legtöbbször olyan leletekről van szó, amelyek valószínűleg már korábban megjelentek, de ekkor válnak igazán jellemzővé. Ezek közé tartozik a sötétszürkére-feketére fényezett, gazdagon besimított

¹²⁹⁰ MAENCHEN-HELFEN 1973. 71.

kerámia (új elemként jelentkeznek a geometrikus besímított motívumok mellett a figurális díszítések – **331. kép 1–2.**), az ún. murgai típusú korsó számos változata (**331. kép 5.**) vagy a korábban már említett szemcsés-csillámos edények (**275. kép**). Egy érmével keltezett együttes támasztja alá Vaday A. elképzelését, amely szerint az ún. öves edények készítését is erre az időszakra kell tennünk (**332. kép**).¹²⁹¹ Datáló értékükkel emelkednek ki az üvegedények (**333. kép**). Érdekességük, hogy miközben a provinciával való kereskedelem – és ezzel a szarmata sírokban talált importállomány is – csaknem teljesen megszűnik, ez a fajta behozott áru viszonylag nagy számban található meg a Barbaricum leletanyagában. Különböző fajtáit ismerjük, amelyeket a IV. sz. végére – V. sz. elejére szokás keltezni: rátett hullámvonallal vagy kék pettyekkel díszített féltójas alakú poharak és ezek variációi; magas, kihajló peremű, girlandokkal díszített poharak.¹²⁹² A vezéreltek közé tartozik a becsiszolt oválisokkal díszített falú (Kowalk típusú) pohár (**329. kép**).¹²⁹³ Az ékszerek között a késő szarmata – hun kori idők jellegzetes képviselői a már korábban is széles körben elterjedt különböző alá- és oldalt hajlított lábú fibulák; a körte alakú végződésű, kulcslyukra emlékeztető nyílással rendelkező hurkos-kampós torquesek; a nagyméretű, ugyancsak hurkos-kampós, sokszögű karneolgyöngy-gyel díszített ezüst fülbevalók (**330. kép**). A csatoknál a széles körben elterjedt nemzetközi tendenciákat figyelhetjük meg: a csatkarikák megvastagodnak, a pecek ráhajlik a csatkarikára, illetve a hosszú tuskés,

332. kép

- Jellegzetes hun kori szarmata edények Tiszaföldvár–Téglagyár lelőhelyről (VADAY 1994. Tab. III. alapján)

¹²⁹¹ VADAY 1985A. 29–33., ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994B. 72.

¹²⁹² BARKÓCZI–SALAMON 1968.

¹²⁹³ KISS 1999. 220. Abb. 7.

333. kép

- IV. század végi – V. század elejei római üvegedények szarmata temetkezésekből 1: Tápé–Malajdok 48. sír (MFM; a szerzők felvétele), 2, 4: Mezőszemere–Kismari fenék 29., 30. sír (DOMBORÓCZKI 1997. 91. és 96. kép alapján), 3: Kiskundorozsma–Kenyérváró domb (MFM; a szerzők felvétele)

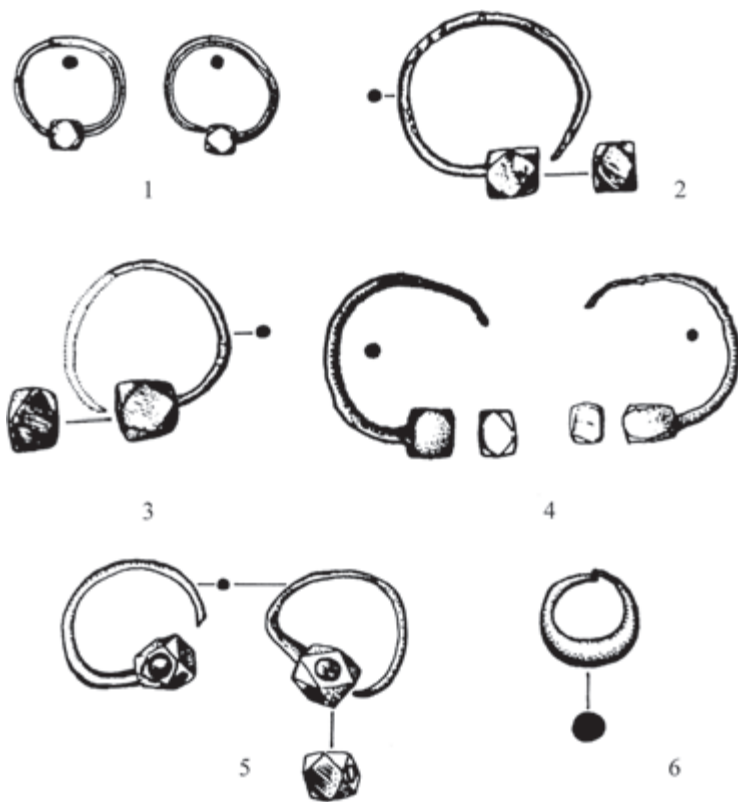
nagyméretű példányoknál a túske túlnyúlik a karikán (293. és 324. kép). Úgy tűnik, hogy eddigre „kiment a divatból” a női ruhák korábban megszokott gazdag gyöngyözése. A gyöngyök elsősorban nyaklánc részeként jelennek meg a sírokban és csak ritkán a ruhaszegély és öv díszítéseként. Szemben a korábbi időszaakkal a hun korban veszítenek a jelentőségükből az üvegyöngyök, és megszorodnak a karneolból és borostyánból készített darabok. A legjellemzőbb típus a sokszögű kő- vagy üvegyöngy és a borostyánból faragott lapos, korong alakú. A gyöngyök színvilága a korábbi igen tarkából egy sötét árnyalat (sötétkék, barna) felé tolódik el (334. kép).¹²⁹⁴

Az V. századtól kezdve a régészeti hagyatékat tekintve egy, az eddigi sokszínűséggel ellenkező irányú folyamat tanúi lehetünk: az anyagi kultúra nivellálódni kezd, és igen gyorsan hatalmas területet átölelő,

¹²⁹⁴ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994B. 71–73.

334. kép • Tiszadob–Sziget 18. sír gyöngyei
(JAM; a szerzők felvétele)

viszonylag egységes leletanyaggal jellemezhető horizont alakul ki (335. kép).¹²⁹⁵ Ennek a kultúrának a mibenlétére világított rá Váczy Péter: „Nem annyira a hunok germánosodtak el, mint inkább megfordítva, a germánok vettek át sokat a lovas nomád kultúrából. E hatások átvevői a keleti germánok, elsősorban a gótok voltak. ... Kr. u. 250 körül ... megdöntik az iráni szarmaták (alánok) uralmát. ... Megismerkednek a steppe lovas életével, elsajátítják a nomádok államszervező művészetét, átveszik és továbbfejlesztik a ... fémművéséget, amely azután a népvándorlás korában mint ún. barbár stílus mindenfelé elterjed nyugaton. ... Ezért olyan nehéz különválasztani az alánok hagyatékát a gótokétól.”¹²⁹⁶ Másfelől a hunok „Oly hosszú időn át éltek a turkesztáni steppén, hogy teljesen magukévá tették annak kultúráját. Nyugat-Turkesztán és Pontus műveltsége közt pedig nincs eltérés. Azt látjuk, hogy a hunok kínaival rokon, erősen távol-keleti jellegű

335. kép • Nivellálódó IV. század végi – V. század eleji viseleti elemek az Alföldön: sokszöggombos fülbevalók és kifli alakú hajkarika 1–3: Tiszadob–Sziget, 4: Ártánd–Kisfarkasdomb, 5–6: Csongrád–Kenderföldek (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999. Fig. 9. alapján)

¹²⁹⁵ Említhetjük itt a sokszöggombos fülbevalók, a fésűk, a korong nélkül készített edények, az aláhajlított lábú fibulák, a torquesek, fegyveres temetkezések stb. megjelenését. Két alapvetően eltérő vélemény hangzott el e jelenségekkel kapcsolatban. Általánosan elterjedt nézet, hogy ennek az új lelethorizontnak a megjelenése a foederati betelepítésekkel hozható összefüggésbe. Ugyanakkor egyre többen hangot adnak annak a vélekedésüknek – és magunk is ehhez az állásponthoz csatlakozunk –, hogy ezeket a leleteket, illetve jelenségeket nem a foederati jellegű zárt barbár csoportok jelenlétével kell magyaráznunk, hanem egyfajta barbarizálódási folyamattal, amely a betelepített (de nem foederati) és nyilván beszívargó, majd mind nagyobb tömegben beköltöző barbárok hatására terjedt el az egész provincia területén. Ez a folyamat itt már 380 előtt megindult (pl. az aláhajlított lábú fibulák vagy torquesek keltezése alapján – BARKÓCZI 1960. 123.), egyúttal a hun korra kiterjedő egységesedés kezdetét is jelenti a Duna két oldalán. A barbár (nevezetesen germán) viselet terjedését – Rómában is! – a források alátámasztják. Összefoglalóan vö. Kovács 2004. 137–139.

¹²⁹⁶ VÁCZY 1986. 125.

bal-tájékozódásukat Turkesztánban felcserélték a jobboldalival, amely a nyugati steppén az iráni lovas nomádok körében már a Krisztus születése előtti időben kialakult. ... A hun kultúra a késő-alán fejlődéshez kapcsolódik. ... E műveltségi szinkretizmus kialakításában a romanizmus is kivette a maga részét...¹²⁹⁷

A források alapján persze tisztában vagyunk azzal, hogy a meghódítottak valójában bukásuk pillanatától hunnak számítanak, de nyelvüket, hitüket, szokásaikat nyilvánvalóan nem veszítették el egyik pillanatról a másikra. Az egységesedő anyagi kultúra azonban mind nehezebbé teszi az etnikai hovatartozás megállapítását. Az alávetettek igyekeztek hasonlítani legyőzőikhez, beleilleszkedni az új hatalmi struktúrába. A Kárpát-medence esetében ráadásul még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a 330-as évektől fennálló hun-alán szövetségben törés következett be a századfordulóra: míg addig kiemelt helyzetben voltak az alánok, 406-tól már csak Nyugat-Európában hallunk róluk.¹²⁹⁸ 405-ben a hunokat és alánokat – legalábbis egy csoportjukat – még egy szövetségben találjuk. Radagaisus gót király Itáliára tört. A nyugatrómai császár, Honorius gyámja, majd fő embere Stilicho segítségével felbérelte Uldint, a hunok királyát a támadók ellen. Uldin szövetségesei között pedig a források kiemelik az alánokat.¹²⁹⁹ 406-ban (esetleg 405-ben) legyőzték Radagaisus csapatait Faesulae (Fiesole) határában. 406. december 31-én a vandál Gunderik és az alán Respendial vezetésével egy nagyobb népcsoport átkelt a Rajnán és elárasztotta Galliát.¹³⁰⁰ Hogy a két esemény összefügg-e, nem világos. Bóna István elképzelése szerint egy – a forrásokból nem ismert, de a régészeti leletek alapján nyomon követhető – északi hun szárny támadása Szilézia és a Morva völgye felől, illetve a hunok Duna menti előnyomulása harapófogóba szorította a Kárpát-medence keleti felében élő népeket, akik pánikszerű menekülésbe kezdtek. A vandálokhoz és szvébekhez általa a Duna–Tisza közére lokalizált alánok csatlakoztak volna, és „ezzel elkezdődött a nyugatrómai birodalom előzőnlése, a nagy népvándorlás.”¹³⁰¹ Ugyanakkor nem világos, hogy a Rajnánál feltűnő barbárok nem Radagaisus megvert seregének menekülő tagjai-e. Ez logikusnak tűnik, hisz aligha hihetjük, hogy valamennyi harcost kiirtották vagy fogságba ejtették volna a győztesek. Radagaisus menekülő katonái a Rajna irányába futottak, és alighanem ők kényszerültek a „szilveszteri” határátlépésre. Mindenesetre nagy volumenű, Pannoniát érintő barbár betörésről nem hallunk. A 405–406. évek eseményeinek hátterében mindenképpen a hunokat kell keresnünk. Kérdés, hogy – a fenti eszmefuttatásunkkal ellentétben – csak ebben az időben kerül uralmuk alá az Alföld, avagy az intenzívebb nyugati politikájukat sejtethetjük a mozgolódások hátterében. Az utóbbi esetben arra gondolunk, hogy a hun külpolitikai érdeklődés homlokterében immár a Nyugatrómai Birodalom állt. Amennyiben az Alföld hun hatalom alá kerülése – ahogy arra feljebb hivatkoztunk – már előbb bekövetkezett, akkor inkább az attól szabadulni igyekvő népcsoportok kiválására és menekülésére kell gondolnunk Radagaisus támadásának hátterében. Mindenezek azonban csupán hipotézisek. A források nehezen kibogozható szövevénye mellett a régészeti leletek egyértelműen arra utalnak, hogy az Alföld korábbi lakóinak tekintélyes hányada helyben maradt.

Kérdés, hogy az iráni lakosság helyzetére milyen következményekkel járt, hogy a hun udvar legfőbb vezetői közül a germánok (a gepidák) kiszorították az alánokat? Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatában elsősorban a temetkezések elemzése hozhat újabb eredményt. A temetési rítus mint a társadalom egyik legkonzervatívabb jelensége adhat némi támpontot. Éppen ezért fontosak a fentiekben vázolt újabb kutatások, amelyek igyekeznek csoportokat pontosan ezen az alapon körülhatárolni és értékelni.

¹²⁹⁷ VÁCZY 1986. 125–126.

¹²⁹⁸ MAENCHEN-HELFEN 1973. 71.

¹²⁹⁹ ZOSIM. V.26.3–5.

¹³⁰⁰ OROSIUS ADV.PAG. VII.40., GREG.TUR. Hist. II.9.

¹³⁰¹ BÓNA 1982. 181., BÓNA 1984. 266., BÓNA 1993. 21.

IV. SZARMATÁK A SZARMATA KOR UTÁN

„Az alánok történeti szerepe Kelet-Európában a népvándorlás korában gyakran tárgyalt, de kevésbé tisztázott kérdés. A fő nehézséget a kérdés vizsgálatában az okozza, hogy a hunok megjelenése után az alán törzsszövetség felbomlott, az alán törzsek különböző török törzsszövetségek keretébe kerültek, s az egyébként sem bőséges forrásanyagban úgyszólván eltűnnek a kutató szeme elől. Kivételt e tekintetben csak a Kaukázusban megtelepedett alánok jelentenek, akikre vonatkozólag többé-kevésbé folyamatos történeti forrásanyaggal rendelkezünk. A régészeti és történeti kutatás általában jelentős szerepet tulajdonít az alánoknak mind ethnikumnak, mind pedig anyagi kultúrájuk bizonyos elemeinek továbbélése tekintetében.”¹³⁰²

Manapság mintegy 150–200 millió ember beszél a világon iráni nyelvet.¹³⁰³ Közöttük természetesen ott vannak azok a csoportok is, amelyek az általunk tárgyalt sztyeppe, szkíta típusú népek leszármazottai. Bár a szarmatákra/alánokra vonatkozó forrásadatok a hun kor után mind ritkábban tűnnek föl, kétség kívül jelenlétükkel Eurázsia-szerte sokáig – gyakorlatilag napjainkig – számolnunk kell. Egyenesági leszármazottaikként tartjuk számon a kaukázusi oszétokat, akik továbbéltetik ezt a nyelvet. A magyarországi jászok szarmata/alán tudatukat őrzik, de nyelvüket már elvesztették. Bizonyos, hogy a szaka-masszageták, illetve alánok Horezm lakosságának egyik részeként Közép-Ázsiában jó néhány ma is létező nép meghatározó komponensét alkották, amire a többi között folklóradatok utalnak.¹³⁰⁴

Az alábbiakban vázaltszerűen adunk áttekintést azokról a legfontosabb adatokról, amelyek a szarmaták, illetve alánok létrehozásához vonatkoznak a hun kortól napjainkig.

1. ALÁNOK AZ EURÁZSIAI SZTYEPPÉN

A késő szarmata fejezetben (II.7.2.) szót ejtettünk arról, hogy a Kr. u. III. századtól kezdve a sztyeppén – akárcsak az egész „ismert világon” – általános, komoly válság jelei mutathatók ki. Esetünkben ennek következményei közé tartozott a szarmata oikumené alapvető átrendeződése, a hunok és germánok megjelenése, pontosabban erőteljes térhódítása, a nagy népvándorlás megindulása, az ún. késő szkíta kultúra végleges eltűnése. Mindezeknek a folyamatoknak egyik legfőbb régészeti vetülete a Csernyahov–Maroszentanna kultúra kialakulása és széleskörű elterjedése. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy egy ezer évesnél ősbibb kultúra, mint amilyen a szkíta–szarmata–alánoké – és annak nagy tömegű hordozója – néhány generációnyi idő alatt nyomtalanul nem tűnhet el. Ahogyan nem is tűnt el!

¹³⁰² HARMATTA 1975. 256.

¹³⁰³ Elterjedésükről МАККАУ 1997B. 5–6.

¹³⁰⁴ Elsősorban a karakalpakokat, üzbégeket és türkméneket kell említenünk (TOLSZTOVA 1979. 154.).

1. ALÁNOK A KRÍMBEN

A sztyeppén belül ezzel a területtel azért érdemes külön foglalkoznunk, mivel a félszigeten kiemelkedően hosszú ideig őrződtek meg az alánok nyomai.

Amikor a hunok elfoglalták az alsó-Don-vidéki sztyeppét, a IV. század utolsó negyedében egyes alán csoportok elmenekültek a Krímbe, ahol ennek megfelelően egy új temetőhorizont kezdetét lehet megfigyelni. Ennek vezérelőhelyei Szkalisztoje és Lucsisztoje. Ugyanakkor behatoltak a IV. század végén a Krímbe a hunok is. Régészeti hagyatékuk kimutatható a Krím sztyeppéi – középső és ÉNy-i – vidékein, valamint a Kercsi-félszigeten. Procopius leírása alapján a Bosporustól egészen Chersonésosig a hunok tartották megszállva a területet. Talán ők idézték elő a Bosporusi Királyság teljes politikai összeomlását, ami azonban korántsem jelenti, hogy megszűnt volna itt az élet.¹³⁰⁵ A bizánci fennhatóság alá került Krím-félsziget hegyvidéki részének lakosságát a VI. századtól gótok és alánok alkották, akiknek a régészeti leletei erős bizánci hatásról és összeolvadásról tanúskodnak (336. kép). A krími hegyvidéken a VIII. századi kazár-bizánci hatalomváltások ellenére kontinuus a gót-alán lakosság, amelyet bizánci és bolgár etnikai komponensek egészítettek ki. Egységesítő tényezőként hathatott a közös keresztény vallás. A középkor változatos történeti eseményei (szeldzsuk török, utóbb mongol-tatár megszállás, az Arany Horda, majd annak utódja, a krími tatár kánság uralma) és a Krímet jellemző népi kavalkád ellenére a források bizonyossága szerint a gótok és alánok sokáig őrizték etnikai tudatukat. Jellemző Josaphat (Giosafat) Barbaro velencei kereskedő közlése, amely szerint e két törzs annyira összekeveredett, hogy gótalánoknak nevezik magukat. Régészeti és történeti nyomaik egészen a XVIII. századig követhetők.¹³⁰⁶

2. ALÁNOK AZ ÉSZAK-PONTUS-VIDÉKEN

A hun invázió régészeti tükröződése az eurázsiai sztyeppén sajátos kérdéseket vet fel. Az első ezek közül, hogy a hunok anyagi és szellemi kultúrája – tárgyi hagyatékuk, temetkezési szokásaik, hitviláguk – hogyan viszonyul a korábbi alán/szarmata előzményekhez.¹³⁰⁷ Egyet kell értenünk azokkal, akik úgy látják, hogy – elsősorban a rítusban jelentkező új vonások (égetés; magányos, kurgán nélküli sírok) alapján – mindeképpen új jövevények beáramlásával kell számolnunk annak ellenére, hogy a hunok életében, anyagi kultúrájában, hitvilágában stb. maradandó nyomot hagytak az alánok/szarmaták. Hogy ezek a maradandó nyomok rendkívül jelentősek voltak, azt mindenképpen ki kell emelnünk.¹³⁰⁸

A hun hódítás után szembesülünk azzal a problémával, hogy a források elhallgatnak a sztyeppéi alánokról/szarmatákról. Az írott források alapján a VI. század közepén a Duna és a Don közötti területet a kutrigur törzsszövetség foglalta el, a Don bal partján az utrigurok, a jobbon a kutrigurok helyezkedtek el. A törzsszövetség etnikai összetétele nem világos. Az viszont egyértelmű, hogy az avarok terjeszkedésük során behódoltatták e terület korábbi lakosságát és a VII. század elejéig uralmuk alatt tartották, amikor is a fennhatóságot megszerezték a Kubán-vidéki bolgárok, akik a kazárok elől menekültek ide.¹³⁰⁹ Mindezen időszakban az alánokról nem esik szó. Ők sajátos módon majd csak a X. századtól tűnnek föl újra, immár jáász néven.¹³¹⁰ Felmerült az a plauzibilis lehetőség, hogy a közel fél évezred folyamán valójában nem tűntek el a sztyeppéről, hanem a különféle hódító nomád népek részeként mindvégig jelen lehettek. A korszak

¹³⁰⁵ AJBABIN 1999. 56–57., 71., 73., 77., PROCOP. GOTH. IV.5.23–30., GAJDUKEVICS 1949. 480–481.

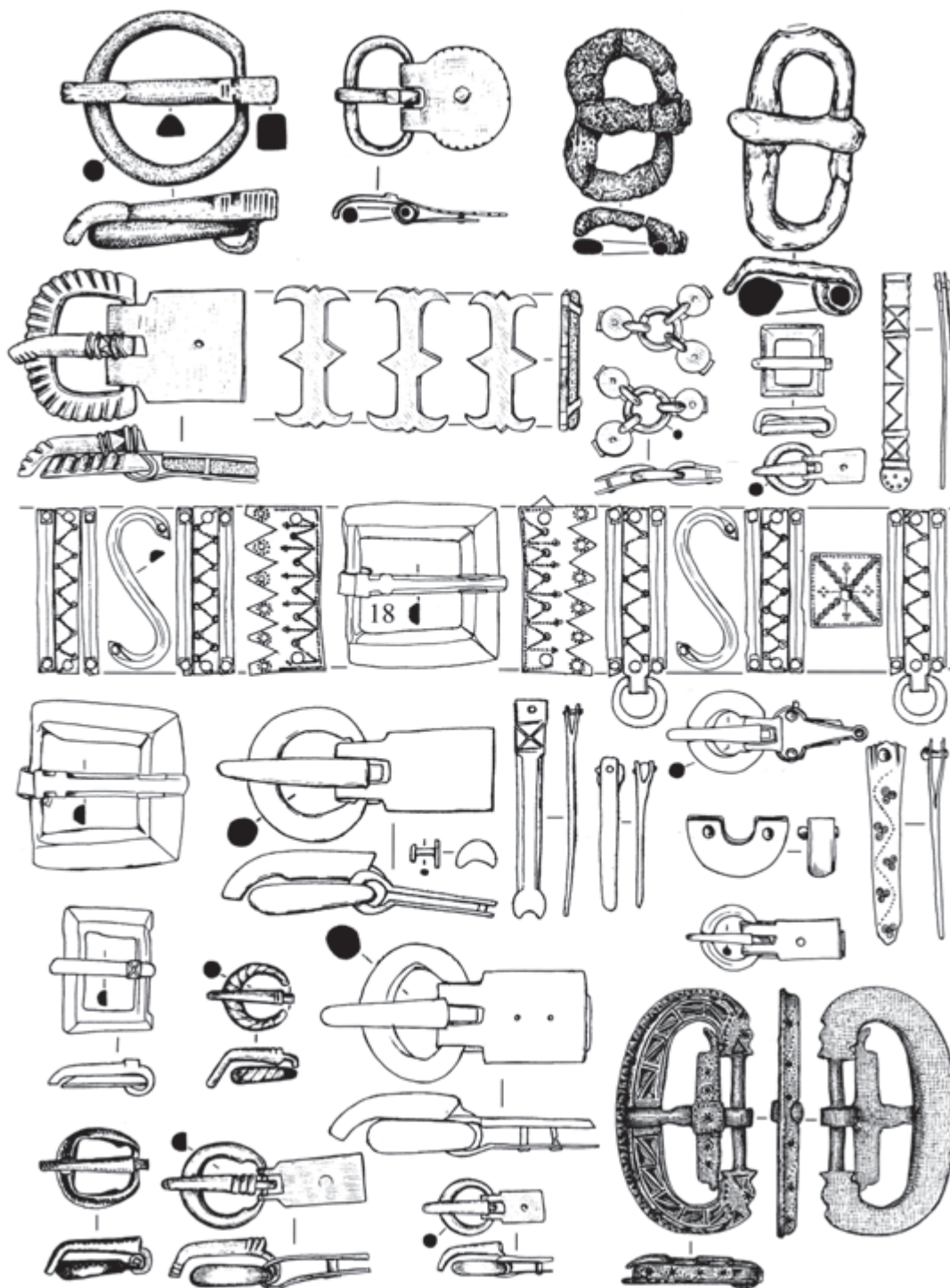
¹³⁰⁶ BARBARO I.19., AJBABIN 1999. 225–230.

¹³⁰⁷ A kérdés egyik utolsó összefoglalását lásd ZASZECKAJA 1999.

¹³⁰⁸ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997. 161–162., MAKKAY 1995., MAKKAY 1997A. stb.

¹³⁰⁹ HARMATTA 1975. 258., SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 20–21.

¹³¹⁰ BUBENOK 1997. 16–18.

336. kép • A Hegyi Krím V–VI. századi gót-alán lakosságának jellegzetes lelőhelye Lucsisztoje (AJBABIN–HAJREDINOVA 2008. risz. 25. alapján)

meglehetősen kis számú régészeti együttese – az orosz és ukrán kutatásban „kései nomádként” jelölt temetkezések – zömének etnikai meghatározása nem egyértelmű. Így például az Alsó-Dnyepernél, a Volga mentén, az Azovi-tenger északi partján, a Prut medencéjében és még néhány helyen előkerült IV. század végi gazdag kurgán nélküli temetkezést rítusa alapján kezdetben szarmata maradvány-népességként határozták meg, később inkább a hunokhoz kötötték.¹³¹¹

¹³¹¹ MELYUKOVA 1987. 116.

Abban a kutatók zöme egyetért, hogy a VIII. század második harmadától – közepétől a Don-vidéken felvirágzó szaltovói műveltség egyik fontos etnikai komponense mindenképpen az alán volt. A fentiek fényében ez vagy akkor lehetséges, ha az alánok/szarmaták csak részben olvadtak be, illetve menekültek el a hun inváziót követően, avagy akkor, ha feltételezzük, hogy visszavándoroltak a sztyeppére. Az utóbbi esetben az Észak-Kaukázusból a 730-as években – azaz a kultúra kialakulása táján – költözhetek ide azok a földműves alánok, akiket az arabok űztek el otthonukból. A sztyeppén találkoztak a bolgárokkal. Az alánok az északibb, ligetes sztyeppei részen éltek, délen pedig a bolgár-törökök.¹³¹² Ez az etnikai szétválás a szaltovói műveltség temetkezéseinek rítusában kimutatható különbségen (északon uralkodó a katakomba, míg délen az egyszerű aknasír stb.) alapszik. Az írott források délen a bolgárokat említik. Ugyanakkor egyes kutatók felfedezni vélik a korábbi szarmata tradíciókat ez utóbbi terület temetőiben. Ebben az esetben nem visszavándorlásról van szó, hanem arról, hogy iráni elemek nagyobb tömegei maradtak helyben, csupán a források nem említik őket külön, mivel az új török törzsszervezetbe tagozódtak be.¹³¹³ Bizonyos, hogy két évszázaddal korábban, a hun hódítás idején az iráni népességnek komoly súlya volt a térségben, az Azo-vi-tengertől északra és a Dontól nyugatra. Harmatta J. szerint jelentős területükre utal Ammianus regiones Halanorum kifejezése.¹³¹⁴ Nehéz elképzelnünk, hogy ez a nagy tömeg nyomtalanul eltűnt. Annyi bizonyos, hogy a szaltovói műveltség alánjai a katakombás temetkezési szokást hozták magukkal. Kérdés azonban, hogy az egyszerű aknasírokban kik nyugszanak.

A X. században a Don-vidék erdős sztyeppeti részéről az alánok – akiket az arab-perzsa források burtásznak nevezhettek¹³¹⁵ – a Közép-Volga mellé költöztek. O.B. Bubenok szerint a források más-más néven emlegetik ugyanazt a népet, és ez különösen igaz a délorosz sztyeppék iráni lakosságára. Az európai szerzők általában alánként említik őket. A perzsák a XIII. században már aszokról beszélnek. Az óorosz irodalomban a XII. század közepéig jásznak, később talán brodnnyiknak nevezték az iráni nyelvet beszélő lakosságot. A régi szarmata népesség az alánokkal együtt beolvadt a régió későbbi népeibe, részt vállalva a kazárok, besenyők, keleti szlávok és más népek etnogenezisében.¹³¹⁶

Al-Biruni a XI. században a Kaszpi mögötti alánokról írt, akiknek a nyelve addigra már összekeveredett a horezmivel és a besenyővel.¹³¹⁷ Wilhelm Rubruk ferences barát, aki a XIII. században IX. Lajos francia király megbízásából utazott a mongol udvarba a Krímben és az Urálban élő keresztény alánokról számolt be, de említést tett a mongol uralkodónál katonáskodó és családjukkal a távol-keleti kínai partvidéken letelepedett alánokról is.¹³¹⁸ Elszórtan találunk az alánokra vonatkozó említéseket Plano Carpininél is ebből a korból.¹³¹⁹ A korai orosz krónikák 965 és 1278 között összesen 11 alkalommal említik a jászokat.¹³²⁰ Ennek az időszaknak a végén alighanem a Dontól a Dunáig húzódó területük székhelye Jászvásár (a mai Iași) volt, melynek első említése 1232-re keltezhető.¹³²¹

¹³¹² KOUZNETSOV–LEBEDYNSKY 2005. 150. Ha a vándorlással értünk egyet, ezt a sajátos elhelyezkedést – a bolgárok a két alán tömb közé ékelődtek – is meg kell magyaráznunk.

¹³¹³ A kérdés kutatásának jó összefoglalása BUBENOK 1997. 39–44. Ez alapján nyilvánvaló, hogy a jelenlegi álláspontok ellentmondóak, a történeti, régészeti, nyelvészeti és antropológiai adatok összehangolása még várat magára.

¹³¹⁴ AMMIAN. XXXI.3.1., HARMATTA 1975. 257.

¹³¹⁵ A burtászatokat némelyek alánoknak tartják, mások finnugornak (vö. EGGERS 1998. 21. 124. jegyzet). Harmatta J. véleménye szerint a név összefüggésbe hozható a Nart eposz Borata nemzetségének nevével (HARMATTA 1975. 260–261.). A kérdést legutóbb összefoglalta BUBENOK 2008.

¹³¹⁶ BUBENOK 1997. 172.

¹³¹⁷ TOLSZTOVA 1979. 154.

¹³¹⁸ FARKAS 2000A. 4.

¹³¹⁹ Például CARPINI IV.26., VII.5., 9., 10., 12.

¹³²⁰ PCSELINA 1963. 157.

¹³²¹ Magyar Katolikus Lexikon Jászvásár címszava (<http://lexikon.katolikus.hu/>).

2. KAUKÁZUSI ALÁNOK

A Kaukázus hegyeiben az alánok jelenlétének legkorábbi régészeti nyomait a Középső-Kaukázus II–IV. századi katakombás sírjaival szokás azonosítani M.P. Abramova kutatásai nyomán.¹³²² Az itteni temetési rítus (kurgán alatti katakombák és egyéb jegyek) a Kaukázus északabbi, sztyepei, szarmatákkal/alánokkal azonosított lakosságánál figyelhető meg.¹³²³ A VI–XII. század között a Tamany-félszigettől a Kaszpi-tengerig az előhegyek mentén végig alán földvárak és a hozzájuk kapcsolható temetők találhatóak (337. kép).¹³²⁴ Az ebben a periódusban általuk elfoglalt észak-kaukázusi területeken belül jól megkülönböztethető a keleti és nyugati régió régészeti kultúrája, amelyeket a Kiszlovodszki-medence választott ketté. A keleti csoport lelőhelyei északon messze benyúlnak a Kaszpi menti száraz sztyeppékre, délen a hegyvidéket foglalják el. Az alán törzsszövetséget ebben a periódusban a letelepedett életmód és a sűrű településhálózat jellemzi. Ennek emlékeit – erődített telepek, városias települések, magaslaton elhelyezkedő várak – az ásatásokból viszonylag jól ismerjük. A kaukázusi alánok anyagi hagyatéka heterogén: sztyepei szarmata/alán elemek keverednek benne az autochton hegylakók kultúrájával. A Kr. u. első évezred vége felé viszont már meglehetősen egységes kaukázusi alán kultúráról beszélhetünk.¹³²⁵ A IV–IX. század között a temetési rítust továbbra is a katakombás tradíció uralja. Jelenleg mintegy 1000 katakombás sírt ismerünk az előhegyek vidékéről, míg a magas hegyekben a kőládás és a sziklába vájt fülkés sírok jellemzőek (338. kép).¹³²⁶

A kaukázusi alánok történetét az I. évezred második felében földrajzi elhelyezkedésük alapvetően meghatározta. Szállásterületük a Bizánci és a Szaszanida Birodalom érdekeinek kereszttüzében állt. Mindkét nagyhatalom igyekezett szövetségesei között tudni a kaukázusi átjárókat birtokló népet. Ennek fényében nem véletlen, hogy az alánok nyugat-kaukázusi területein a bizánciakkal való szövetség nyomait fedezhetjük fel, míg a keleti régió jelentőségét a Perzsa Birodalommal kialakított viszony adta meg. Mind a Szaszanida, mind a bizánci kapcsolatokra a régészeti anyag mellett a forrásokból is rendelkezünk adatokkal. Az

337. kép • Kicsmalka (Kiszlovodszki-medence) kora középkori alán földvár (KOROBov 2012. Fig. 7: 2. alapján)

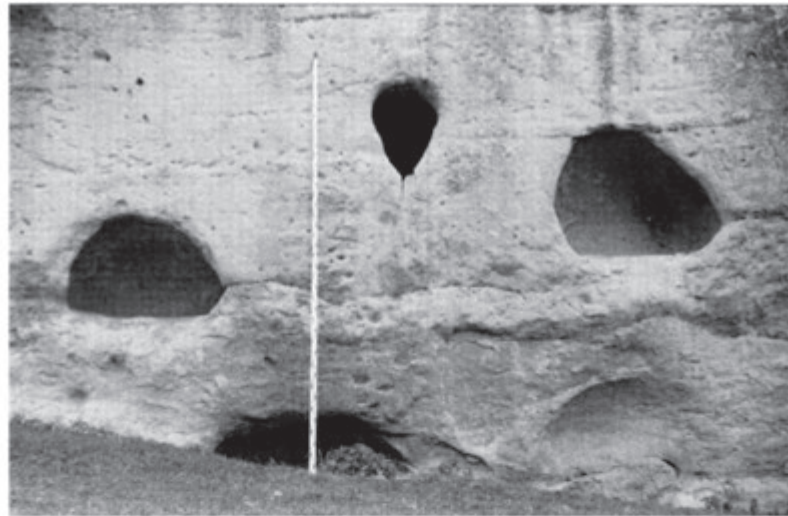
¹³²² GABUJEV–MALASEV 2009. 6–8. a korábbi irodalom és nézetek összefoglalásával.

¹³²³ GADLO 1979. 35–36.

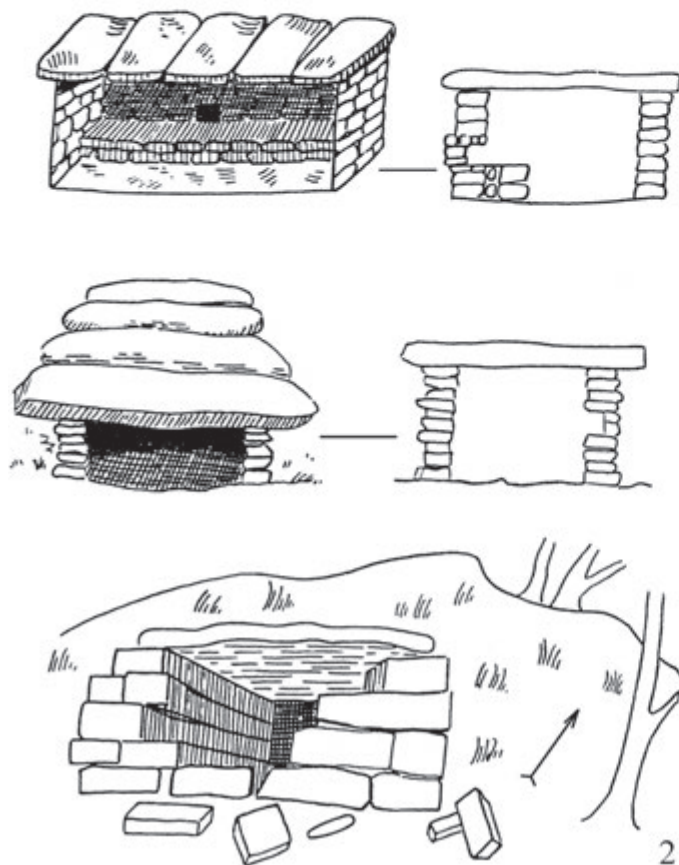
¹³²⁴ GADLO 1979. 70. A források alapján rekonstruálható területükre vonatkozóan lásd MUNKÁCSI 1904. 6.

¹³²⁵ GADLO 1979. 200–201.

¹³²⁶ KOROBov 2003. 5–7.

1

2

3

338. kép • 1: Sziklába vajt fülkék a Kaukázusban (KAZANSKI-MASTYKOVA 2003. 190. alapján), 2: kőládás sírok a Kubánvidékről (KOUZNETSOV-LEBEDYNSKY 2005. 181. alapján) 3: VII. századi kőládás temetkezés – Ullubaganali 21. sír (KOVALEVSZKAJA 2005. risz 3. alapján)

előbbiekkal elérhető (kritikai) kiadásuk híján nem tudunk foglalkozni.¹³²⁷ Az utóbbiakból jó néhány magas rangú alán tisztségviselőről hallunk a bizánci udvarban, köztük a legkiemelkedőbb Flavius Ardabur Aspar, aki az V. század végén *magister utriusque militiae* rangban komoly szerephez jutott a császári kamarilla politikában. Fia házassága révén *caesari* rangra emelkedett, vagyis nem sok választotta el attól, hogy a birodalom

¹³²⁷ Vö. ALEMANY 2003. 451. V.A. Dmitrijev forráselemzése alapján I. Huszrau (Khoszroész) uralkodása idején például alán zsoldosok szolgáltak a perzsa seregben (DMITRIJEV 2011.).

trónjára kerüljön (339. kép).¹³²⁸ Az alánok bizánci befolyását jelzi az a tény is, hogy ők „mutatták be” pl. az avarokat a császári udvarban.¹³²⁹ Időben előreszaladva itt említjük meg, hogy még a XIV. század elejéről is van olyan híradásunk – katalán forrásokról van szó! –, amely szerint a bizánciak zászlaja alatt alán zsoldosok szolgáltak.¹³³⁰

Az alánok legrégebbi régészeti nyomai szinkronban vannak azzal, hogy az V. század első felében – közepén örmény és grúz források már említik őket a Kaukázusban.¹³³¹ Vahtang Gorgaszal, az V. század végi hírneves kelet-grúz király XI. században született életrajzából kutatók arra következtetnek, hogy testőrségében észak-kaukázusi alánok szolgáltak.¹³³²

A VI. században Procopius a szabirok szomszédjaiként tudja őket.¹³³³ 549–550-ben szövetségesként harcoltak Lázikában, a lázok királyát és Bizáncot támogatva Irán ellen, majd az utóbbi oldalára álltak át.¹³³⁴ Ebben az időszakban az alán törzsszövetség minden jel szerint meghatározó szerephez jutott az Észak-Kaukázusban és kiterjesztette területét. Procopius adataiból arra következtethetünk, hogy a Kaukázus nyugati és középső részét tartották uralmuk alatt egészen a Darjálig.¹³³⁵ Ugyanezt támasztják alá Menandros és egy szír krónika közlései.¹³³⁶

339. kép

- A bizánci udvarban szép karriert befutott Aspar és családja egy ezüsttálon http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/27/Piatto_di_ardaburio%2C_argento_fuso%2C_434_d.c._%28found_in_1769%29_01.JPG alapján, 2016. november 30.)

¹³²⁸ SZANAKOJEV 1992., DOGUZOV 1992., DZATTIATI 1992.

¹³²⁹ Lásd lejjebb, az avarokkal foglalkozó részben.

¹³³⁰ ALEMANY 2003. 393–402.

¹³³¹ GADLO 1979. 28., 46–48.

¹³³² DZATTIATI 1995.

¹³³³ PROCOP. PERS. II.29.15.

¹³³⁴ PROCOP. PERS. II.30.28. A lázok grúzokkal rokon nyelvet beszélő kaukázusi nép, mely ma elsősorban Törökország területén él.

¹³³⁵ PROCOP. GOTH. IV.3.4–5.

¹³³⁶ MEN.PROT. fr. 21., 22., GADLO 1979. 97–101.

576 után az észak-kaukázusi alánok a Türk Kaganátus fennhatósága alá kerültek, az alán törzsszövetség jelentősen meggyengült. Turxathos nyugati türk fejedelem Valentinus bizánci követhoz intézett szávaival kérkedik az alánok felett aratott győzelmével. Megtudjuk, hogy őket a türkök szolgaként kezelik, ám számunkra itt lényeges az a mozzanat is, hogy különálló népként.¹³³⁷

Amikor 584 táján szétesett az első Türk Kaganátus, az alánok függetlenedtek, és földrajzi helyzetük-nél fogva továbbra is fontos szerepet játszottak mind Bizánc, mind a Szaszanida Birodalom kapcsolatrendszerében, már csak azért is, mert a Selyemút ebben az időszakban Alánián keresztül futott.¹³³⁸

A kazár állam kaukázusi térhódítása után egyik első lépése az alán királlyal kötött szövetség volt, amelyről a kazár történet jellegzetes forrásából, a X. századi zsidó-kazár levelezésből értesülünk. Az ún. Cambridge-i dokumentum névtelen szerzőjének leveléből tudjuk, hogy a szövetségre azért volt szükség, mivel a környező népek közül az alánok királyságát tekintették a legerősebbnek.¹³³⁹ A bontakozó kazár-arab szembenállásban az alánok más népekkel együtt a kazárokat támogató bizánciak segédcsapataként léptek fel. A VII. század folyamán az arabok több hadjáratot vezettek az észak-kaukázusi alán területek ellen, de tartósan nem tudták megvetni a lábukat a térségben.¹³⁴⁰ Az egyetlen VII. század végi – VIII. század elejei Alániával kapcsolatos nyugati forrás – Theophanes¹³⁴¹ – az alánok uralkodójáról/vezéréről(?) beszél, amiből arra lehet következtetni, hogy ebben az időszakban függetlenek voltak. A forrás az egyetlen önálló etnopolitikai képződményként említi őket a Kaukázustól északra eső területen.¹³⁴² Ugyancsak a kazár-zsidó levelezésből derül ki, hogy az alánok támogatták (vagy kénytelenek voltak támogatni) a kazár hadi vállalkozásokat, hiszen egyébként nem tudták volna a kazárok a Darjált (98–99. kép), az Alán Kapu nevű fő kaukázusi átjárót használni a 730–731-ben lezajlott transzkaukáziai expedíciójuk során.¹³⁴³ A IX. század végén – X. század elején az alánok még a kazárok szövetségeseként léptek fel, nem sokkal később azonban – valószínűleg a kazár állam gyengülésének jeleként – ellenük fordultak. Ibn Ruszta IX–X. századi állapotokat tükröző leírása alapján arra gondolhatunk, hogy az alánok területe K–Ny-i irányban legalább 200–250 km hosszú volt. A kazárok bukása után az alánok minden jel szerint megpróbálták kiterjeszteni területeiket mind északi, mind nyugati irányban. Ekkortól számolhatunk a középkori alán állam kialakulásával, amelyről az arab források mellett Bíborbanszületett Konstantintól értesülünk. Ő a kazárok egyenrangú ellenfeleként ír róluk.¹³⁴⁴

Úgy tűnik, hogy az alánoknál a VII. század második felétől a IX. századig élt a zoroasztrizmus, de nem világos, mennyire széles körben terjedt el. Erre utalna két tűztemplomnak tartott épület (Humarin a Felső-Kubán-vidéken és Nyizsnyij Arhiz Karacsáj-Cserkeszföldön), továbbá az ugyancsak Karacsáj-Cserkeszföldön, valamint a Kiszlovodszk környékén talált sziklasírok. Ez utóbbiak esetében azért gondolnak a zoroasztriánus vallásra, mivel kielégítik azt a feltételt, hogy az elhunyt teste ne „szennyezze” a földet. Feltételezések szerint az új vallás a Selyemúton közlekedő szogd kereskedőkkel jutott el Alánia nyugati részére. Egy másik lehetőség, hogy Irán és Közép-Ázsia arab hódítása után a VII. század közepétől az Észak-Kaukázus jelentett menedékhelyet a zoroasztrizmus és más, az iszlám által üldözött vallások híveinek. A X. században

¹³³⁷ MEN.PROT. fr. 43. Lásd SZÁDECZKY 1992. 45.: „Nyomorultak, nézetek az alán népekre ..., akik nagyon bátor emberek voltak és saját haderejükben bízva szembe merészeltek szállni a türkök leküzdhetetlen hatalmával; ám semmi sem teljesült reményeikből: nekünk engedelmeskednek és pedig szolgasorba süllyedve.» Így dicsekedett Turxanthos...” Lásd még KULAKOVSKIJ 1899. 48.

¹³³⁸ PETRUHIN–RAJEVSZKIJ 2004. 227.

¹³³⁹ ALEMANY 2003. 433–434. Az alánokkal kapcsolatos adatok egy részét összefoglalta RÓNA-TAS 1996. 167–169.

¹³⁴⁰ GADLO 1979. 168–169.

¹³⁴¹ THEOPH. 600B–604B. (vö. ALEMANY 2003. 274.)

¹³⁴² GADLO 1979. 167–168.

¹³⁴³ GADLO 1979. 131., 153.

¹³⁴⁴ KULAKOVSKIJ 1899. 52–53., GADLO 1979. 191–194., ALEMANY 2003. 243–244.

340. kép • X. századi templom az alánok fővárosának meghatározott Nyizsnyij Arhizban (Karacsáj- és Cserkeszföldön) (http://i2.guns.ru/forums/icons/forum_pictures/003541/3541009.jpg alapján, 2016. november 30.)

aztán bizánci hatásra Nyugat-Alánia hivatalosan felvette a kereszténységet. Az alán püspökség központja a székesegyházzal éppen a Nyizsnyij Arhiz-i erődített telep területén kapott helyet (340. kép).¹³⁴⁵

A középkori alánok jelentőségét a térségben a különböző dinasztikus házasságok is jól érzékeltetik, ilyen például az anyai ágon alán/oszét származású Tamara grúz királynő (1184–1213), aki Alánia uralkodójához, David Szoszlanhoz ment férjhez.¹³⁴⁶

Az alánok a XV. századtól eltűnnek mind a keleti, mind a nyugati, mind az orosz források lapjairól.¹³⁴⁷ Ekkortól kezdve az iráni nyelvet beszélő oszét nép veszi át a szerepet a Darjál – az Alán Kapu – mindkét oldalán. Az alán–oszét kontinuitás mellett álljon itt egy olyan forrás, amelyet Moravcsik Gyula értelmezett elsőként. Ez Johannes Tcetces XII. századi bizánci költő Theogóniájának epilógusában maradt fenn. Itt egy olyan alán mondatot jegyezték le, amely oszétul elolvasható.¹³⁴⁸

¹³⁴⁵ RUDNYICKIJ 2009.

¹³⁴⁶ ABAJEV 1990. 417–419.

¹³⁴⁷ KULAKOVSZKIJ 2000. 31.

¹³⁴⁸ MORAVCSIK 1930.

3. ALÁNOK NYUGAT-EURÓPÁBAN¹³⁴⁹

1. GALLIA

Az alánok nyugat-európai szereplésével kapcsolatban vissza kell kanyarodnunk az V. század első éveinek eseményeihez, amelyekkel a korábbiakban már foglalkoztunk. 401-ben az alpesi provinciák súlyos harcokat vívtak a vandálokkal. Talán már ekkor ott voltak velük az alánok. Nem eldöntött kérdés, hogy 402 és 406 között hol tartózkodtak, visszamentek-e keletre vagy foederatiként Nyugat-Európában maradtak. Az sem egyértelmű, hogy az alánok mikor és hol csatlakoztak a vandálokhoz. Még kevésbé tudjuk, mikor és hol csatlakoztak hozzájuk a szvébek. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy 406 legvégén együtt indultak el családostól a vandálok, az alánok és a szvébek. Legyőzték a Birodalom határát szövetségesként védő frankokat, majd 407 szilveszterén átkeltek a Rajnán. Kisebb csoportjuk Gallia északi részén, egy másik a Rhône völgyében kalandozott, a főerők pedig délnyugat felé indultak el Galliába. A belharcokkal elfoglalt rómaiak nemigen foglalkoztak velük.¹³⁵⁰ 409-ben ez a kontingens átkelt a Pireneusokon és Hispaniába ért.¹³⁵¹ A római diplomácia a nyugati gótokat játszotta ki ellenük, jó néhány vandál és alán megsemmisítését érve el. 429-ben pedig a megmaradtak is tovább vonultak Afrikába átadva az Ibér-félszigetet a vizigótoknak.¹³⁵² A hispaniai intermezzo után is megőrződött alán identitás jeleként szokás értékelni, hogy a karthágói barbár államképződmény vezetőjét vandál-alán királynak nevezik a források. Az észak-afrikai kalandnak Belisarius bizánci hadvezér hadjárata vetett véget 533-ban, az itteni alánokról többé nem hallunk.¹³⁵³

A vizigótokkal együtt Dél-Galliába vándorló másik alán csoport 414-ben önállósította magát és elhagyta szövetségeseit. A gótok római nyomásra távozni kényszerültek Hispaniába, az alánok pedig a rómaiak iránt tanúsított lojalitásért cserébe területeket kaptak Toulouse és a Földközi-tenger partvidéke között. Itt ellenőrzésük alatt tartottak több fontos partvidéki utat, köztük a Galliát Hispaniával összekötő Via Domitiát. Az itteni alán jelenlét nyomait vélik felfedezni a dél-franciaországi helynevekben, mint amilyen például az Haute-Garonne-beli Alan vagy az Aude département-ban lévő Alaigne.¹³⁵⁴

Az alánok itt tartózkodásának újabban régészeti nyomait is megismerhettük: Sainte-Livrade-sur-Lot környékén (Aquitania, DNy-Franciaország, Lot-et-Garonne megye), a Lot folyó medrében előkerült és a kutatás által egyöntetűen az alánokhoz kötött, észak-kaukázusi eredetű, kereszt alakban bevágott markolatú, ún. „meót” típusú 2 kardról, illetve törőről van szó. A közlések szerzői óvatosan felvetették, hogy a török azoknak az alánoknak a hagyatéka, akik kétéves galliai jelenlét után 409-ben Aquitanián keresztül

¹³⁴⁹ A kérdés legjobb feldolgozása BACHRACH 1973. – mindmáig alapvető hivatkozási alap, az azóta a témához nyúló szerzők főként az ő eredményeit idézik. A magunk részéről igyekeztünk a minimálisan szükséges információkat közölni, illetve az újabban feltárt tényeket foglaljuk össze.

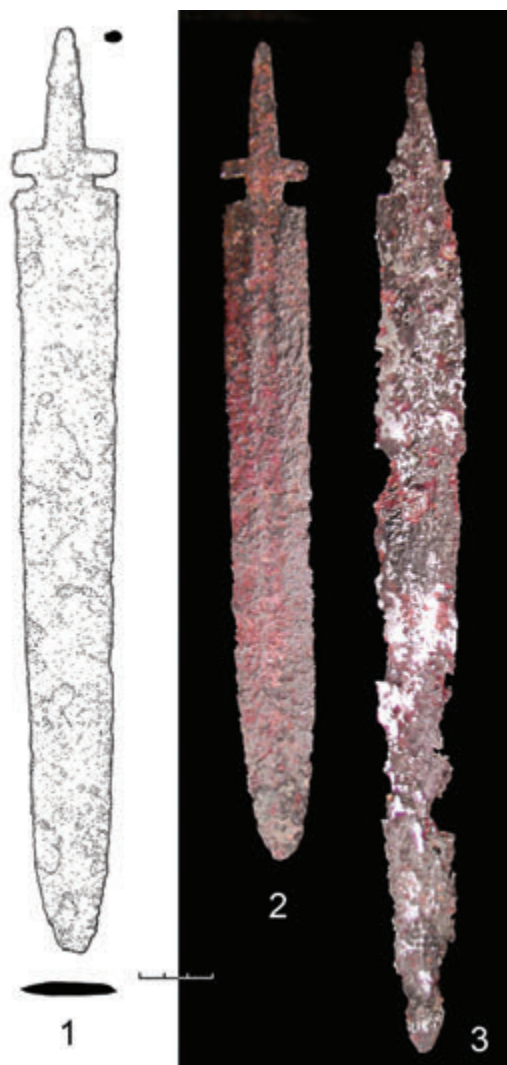
¹³⁵⁰ CZÚTH-SZÁDECZKY-KARDOSS 1957. „Időszámításunk 444. évében [azaz 406-ban], ... az alánok, a szvévek és a vandálok népei átkeltek a Rhenuson [Rajna], Galliára rontottak, a frankokat legázolták, és szakadatlan rohammal egészen a Pireneusokig jutottak. A hegyerinc segítségével Didymus és Verinianus, egy igen előkelő és befolyásos római testvérpár három éven át távol tartotta őket Hispaniától, így a szomszédos Gallia tartományában kőboroltak. De miután ugyanezen fivéreket, akik magánhaderejükkel oltalmazták a Pireneusok szorosait, önkényuralomra törés gyanúja miatt Constantius Caesar alaptalanul és ártatlanul kivégeztette, az említett népek Hispania provinciára törtek. Időszámításunk 446. évében [azaz 408-ban] a vandálok, az alánok és a szvévek Hispaniát elfoglalva vérengző portyáik során öldököltek és pusztítottak, városokat gyújtottak fel, az élelmet elrabolták, úgyhogy az emberek kínzó éhségükben emberi húst ettek.” (IS.HISP. 71–72.)

¹³⁵¹ Vö. Orosius 418–419-es feljegyzésével: „...Stilicho azokat a számukban és erejükben ellenállhatatlan népeket, akik nemrégiben Gallia és Hispania provinciát alávetették (név szerint az alánokat, a szvébekeket és a vandálokat, a burgundokat ...) rábírta, hogy fogjanak fegyvert.” (OROSIUS ADV.PAG. 7.38.) – saját fordításunk angolból.

¹³⁵² CZÚTH-SZÁDECZKY-KARDOSS 1956. 175.

¹³⁵³ KUZNYECOV 1992. 20.

¹³⁵⁴ BACHRACH 1973. 28–30.

341. kép • Űn. meót típusú, alánokhoz köthető kardok
Franciaország területéről 1–2: Sainte-Livrade-sur-Lot
(GARNIER–DAYNÈS–LEBEDYNSKY 2007. alapján),
3: Flins-sur-Seine (BARAT–SOULAT–GAUDUCHON 2009.
Fig. 3. alapján)

távoztak Hispaniába, egy részük pedig esetleg Bazas városának környékén telepedett le. A lelőhely Exicum (Eysses) gallo-római település közelében fekszik, fontos stratégiai utak kereszteződésében.¹³⁵⁵ Újabban Gallia jóval északbbrbi részén, Flins-sur-Seine-ben is találtak egy ugyanilyen típusú kardot (régészeti objektumhoz nem köthető, de gallo-római–germán leletkörnyezetből származik) (341. kép).¹³⁵⁶

Galliai források szerint az alánok a 440-es években a Rhône-menti elhagyatott területekre húzódtak át, amit ugyancsak alátámasztanak a Drôme département-ban található helynevek (pl. Allan, Alençone). Az itteni alánokra bízták a rómaiak a bagaudák féken tartását és a vizigótok keleti terjeszkedésének megakadályozását.¹³⁵⁷

451-ben a catalanaumi csatában a galliai laetusok és a szarmaták a frankokkal, armoricaikkal, burgundokkal, szászokkal, ripariakkal és olibrionokkal együtt képezték az egyesült gót–római haderők galliai népi segédcsapatait.¹³⁵⁸

457-ben az alánok részt vettek Maiorianus, az egyik utolsó római császár hispaniai vandál ellenes hadjáratában, ahonnan vereséggel távoztak és Dél-Galliában garázdálkodtak, majd Észak-Itáliába törtek be. Vezetőjüket, Beogart egy Bergamo melletti csatában ölték meg 464-ben. Harcosai részben visszatérhettek Galliába, részben letelepedhettek Észak-Itáliában, ahova már korábban is kerültek szarmaták, majd alánok.¹³⁵⁹

Itáliához hasonlóan Galliában is két iráni hullámmal számolhatunk: a IV. században betelepített alföldi szarmatákkal és az V. század elején érkező alánokkal, akikről már nehezen dönthető el, mennyire képviselték a sztyeppei kultúrát, és mennyire vegyültek közéjük alföldi „öslakos” szarmata rokonaik. Mindkét csoportnak ismerjük helynévi és régészeti lenyomatát. Az előbb már említett alán népnévből eredeztethető

¹³⁵⁵ GARNIER–DAYNÈS–LEBEDYNSKY 2007., LEBEDYNSKY–GARNIER–DAYNÈS 2007.

¹³⁵⁶ BARAT–SOULAT–GAUDUCHON 2009. A franciaországi kard publikációkra Iaroslav Lebedynsky hívta fel figyelmünket, amit köszönünk.

¹³⁵⁷ BACHRACH 1973. 31–33.

¹³⁵⁸ IORD. XXXVI.191.

¹³⁵⁹ A szarmaták itáliai betelepítésére ld. a III.5.4. fejezetet! BACHRACH 1973. 31–33.

toponímia (például Alaincourt, Alagne, Alain) ugyanúgy kimutatható Franciaország-szerte, mint a szarmatákhoz (például Sarmasia, Sermoise, Sarmace, Sarmeses) kapcsolható elnevezések.¹³⁶⁰

Minden jel szerint Galliában néhány nemzedéken belül az alánok beépültek a továbbélő gallo-római arisztokráciába. Ez annál is furcsább, mivel – ellentétben az ariánus gótokkal – úgy tűnik, hogy ekkor még nem vették fel a kereszténységét (Claudius Marius Victor V. századi helyi költő az alánokkal kapcsolatban azt írja, hogy az istenek helyett őseiket tisztelik).¹³⁶¹

A Reims–Fosse Jean Fat-i sírban egy krími és alsó-Dnyeper-vidéki analógiákkal rendelkező, tamga díszes szarmata tükröcsüngőt találtak (342. kép 2.). A leletet a IV. század végére – V. század első felére keltezhető lemezes fibula kísérte. A lelőhely a Reims és Amiens közötti területről származik, ahonnan a Notitia Dignitatumban szarmatákra vonatkozó utalást ismerünk: *praefectus Sarmatarum gentilium, inter Renos et Tambianos provinciae Belgicae secundae*.¹³⁶² Hasonló típusú szarmata tükrör ismert az alsó-Rajna-vidéki Krefeld–Gellep temetőjéből, egy IV. század második felére keltezett sírból (342. kép 3.),¹³⁶³ és egy díszítetlen, de tipikus sztyeppei, közepén függesztővel ellátott tükrör töredéke került elő a svájci Saint-Sulpice-ből (342. kép 1.).¹³⁶⁴ A tükrös sírok esetében még a hun kor előtti szarmata betelepítések nyomaira gyanakodhatunk.

Itt még egy ugyancsak császárkori leletegyüttesről (pénzek alapján IV. század közepe – második fele) kell szólnunk, mely a maga nemében azért egyedülálló, mert – míg az eddig felsoroltak inkább sztyeppei analógiákkal rendelkeznek – ez esetben a magyar Alföldről származónak tűnő népességre (is) gondolhatunk. Pont-sur-Yonne az északkelet-franciaországi lelőhely neve (Bourgogne-Franche-Comté régió). Itt egy

342. kép • Szarmata jellegű leletek (tükrök) Nyugat-Európában 1: Saint-Sulpice (Svájc) (KOUZNETSOV–LEBEDYNSKY 2005. 100. alapján); 2: Reims–Fosse Jean-Fat (KAZANSKI 1986. Fig. 2. alapján); 3: Krefeld-Gellep (Alsó-Rajna-vidék) (PIRLING 1993. Abb. 9. alapján)

¹³⁶⁰ KOVALEVSKAJA 1993.

¹³⁶¹ MAR.VIC. Aleth. 3.189–193.

¹³⁶² KAZANSKI 1986., KAZANSKI 1993. 176. Fig. 3., NOT.DIGN. Occ. XLII.67.

¹³⁶³ PIRLING 1988., PIRLING 1993. 112. Abb. 9.

¹³⁶⁴ KOUZNETSOV–LEBEDYNSKY 2005. 100.

343. kép • A W alakú díszeket a kutatás igyekszik az alánokhoz kötni. Ilyenek kerültek elő a többi között
 1: a krími Lucsisztojében (a szerzők fotója), 2: a magyarországi Regölyben (BÓNA 1991. Taf. 15. alapján) vagy
 3: a franciaországi Airanban (L'OR 2000. Kat.12.1. és 6. alapján)

gallo-római temetőn belül körülhatárolt sírcsoportról van szó, melynek leletei közül a sokszögű karneol-, bikónikus kis kék üvegyöngyökből fűzött láncok, a fibulák stb. együttese egyértelműen a hazai szarmata anyagainkat idézi. Ráadásul ezen a területen a Notitia Dignitatum tud szarmata betelepítettekről (praefectus Sarmatarum gentilium, a Chora Parisios usque). A publikáló a barbár eredetet kiemeli, de ő inkább germánokra gondol, megjegyezve, hogy további hasonló együttesek is léteznek.¹³⁶⁵ Ennek a csoportnak beható vizsgálata és értékelése a jövő feladatai közé tartozik.

Későbbi eseményekre utalhat, hogy Alsó-Normandiában sikerült kimutatni egy V. századi barbár – részben alánokkal összekapcsolható – harcos lelethorizontot, amely mind antropológiailag, mind (erősen Duna-vidéki kötődésű) leletanyagában eltér a helyi késő római lakosságtól.¹³⁶⁶ Ugyanezen a vidéken a Saint-Martin-de-Fontenay-i temető és az „airani” kincs (Moult) lemezes fibula viselete Duna-vidéki divatot tükröz, az airani „hercegnő” diadémja ugyanakkor a krími Lucsisztoje gót-alán temetőjében talált csaknem pontos analógiára (343–344. kép). Ezeket a leletegyütteseket Christian Pilet az ún. litus saxonicum (a tengerpartról érkező támadások kivédésére épített vonal) mentén elhelyezkedő fegyveres sírok köréhez kapcsolja.¹³⁶⁷ Természetesen nehezen dönthető el a „szász partot” védő barbárok etnikuma, de legalábbis az airani polikróm díszes, aranyflitteres, sztyeppei szarmata ízlést közvetítő viselet alapján ott voltak közöttük a szarmaták/alánok, akik bőséggel kivették részüket a hun alattvalók egységesülő dunai divatjának formálásában.

344. kép

- A lucsisztojei diadém rekonstrukciója, valamint az airanival rokon fülbevaló (HAJREDINOVA 2002. risz. 10., illetve AJBABIN–HAJREDINOVA 2008. risz. 26: 1–3. alapján)

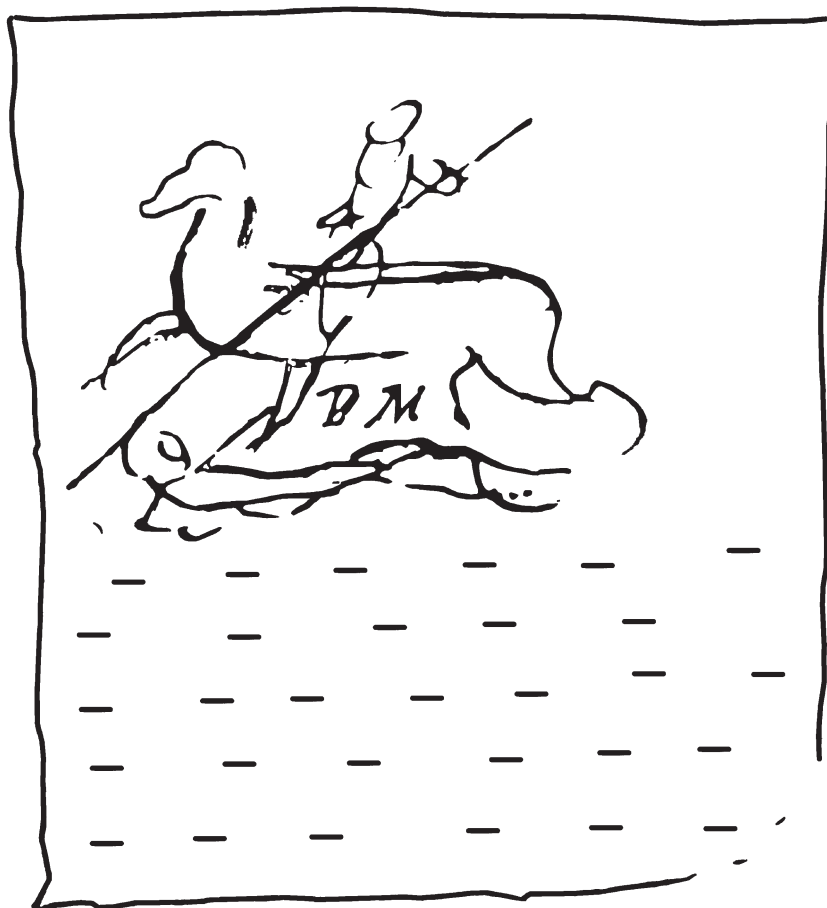
¹³⁶⁵ DELOR-AHÜ–KASPRZYK 2009., NOT.DIGN. Occ. XLII.66.

¹³⁶⁶ PILET ET AL. 1993.

¹³⁶⁷ PILET 1995., PILET 2001.

2. BRITANNIA

A szarmaták nyugat-európai jelenlétének fontos állomása Britannia. Cassius Diotól származik az a sokat idézett passzus, amely szerint a markomann háborúkat lezáró békeszerződés egyik pontja alapján a császár 5500 jazig lovast küldött Britanniába.¹³⁶⁸ Jelenlétüknek a Birodalom északi határánál több régészeti – és talán epikus – nyoma is van. Jelenleg összesen 6 római felirattal rendelkezünk, amelyeket szarmatákkal hoznak összefüggésbe. A kősztelék egy része vagy a feliratban utal szarmata egységre (numerus equitum Sarmatarum stb.), vagy az ábrázolás alapján (sárkányos zászló, hosszú lándzsa, pikkelypáncél) (243. kép 3.) asszociálható szarmata katonára. A feliratok közül 3 Ribchesterből (Bremetennacum) származik (345. kép). Ez a római tábor a szigetország északi részén, egy – már a római korban is fontos – út mentén fekszik, valószínűleg folyamatosan lovas katonaság állomásozott itt. Egy 238–244-ből származó felirat szerint ezek egyike volt a numerus equitum Sarmatarum Bremetennacensium. A IV. században a Notitia Dignitatum alapján a numerusból cuneus Sarmatarum lett. Mellettük a könnyű lovas, nyugat-európai fegyverzetű ala Asturum állomásozott. A ribchesteri tábor mérete alapján egy 500 fős alát feltételezhetünk. I.A. Richmond szerint ez arra utal, hogy a szarmatákat kisebb – nyilván ugyancsak 500 fős – hadtestekben szórták szét a határvidék különböző pontjain. A létszámadatból kiindulva 11 alakulattal számolhatunk, a feliratok alapján csupa kiegészítő egységről lehetett szó. A Notitia Dignitatum említi Morbiumot, egy további erődöt, ahol cataphractariusok szolgáltak. Ezek a katonák Richmond szerint ugyancsak a szarmaták leszármazottai lehettek.¹³⁶⁹

345. kép • A britanniai szarmata jelenlét bizonyítéka a Ribchesterben talált sírkő. Felirata: D(IS) M(ANIBUS) I [... DE(?)C(URIO)] AL(AE) SARMATA[RUM]. Az ellenség alakja alatt a rajz alapján ki van pontozva a szöveg, amely egyes olvasatok szerint: GAL : SARMATA . GAL : (WRIGHT-RICHMOND 1955. Nr. 595., illetve <http://romaninscriptionsofbritain.org/inscriptions/595> alapján, 2016. október 15.)

¹³⁶⁸ DIO LXXI.6.

¹³⁶⁹ RICHMOND 1945. 15., 18.

Talán az egyik ilyen egység tárgyi hagyatékához tartozhatott a Chester mellett (a Hadrianus falnál) előkerült cataphractarius lópáncélból származó szemellenző. A chesteri táborban előkerült néhány gyöngyöt ugyancsak a szarmatákhoz szokás kapcsolni,¹³⁷⁰ és valóban az Alföld császárkori anyagában lelhetők fel analógiáik. További gyöngy- és fémleleteket említ a kérdést legutóbb összefoglaló Sandra Rowntree.¹³⁷¹

3. SZARMATÁK AZ ARTUR-CIKLUSBAN?

A szarmaták/alánok nyugat-európai jelenlétének egyik – az utóbbi időben sokat tárgyalt – nyoma az Artur király-ciklus egy sor eleme, amelyeknek párhuzamait a kaukázusi Nart eposzban és Hérodotosznál találjuk meg. (Ilyenek például az igazmondó csésze, a hatalmat adó, kőbe zárt kard motívumai stb.) Helmut Nickel nyomán Scott Littleton és Linda Malcor britanniai szarmata segédcsapatok, illetve a galliai alánok hatásának tulajdonítják azokat az iráni epikus elemeket, amelyek az Artur-történetek közvetítésével áthatták gyakorlatilag az egész nyugat-európai mondavilágot.¹³⁷² Ezeknek különleges magyar vonatkozásaival Makkay János foglalkozott több munkájában.¹³⁷³ A magunk részéről egyelőre nem látjuk maradéktalanul alátámasztottnak Littletonék elméletét, amely Artur hagyományosan elismert „keltaságát” kétségbe vonva szarmatának képzelel el a kora középkori britanniai királyt. Ahhoz azonban véleményünk szerint nem fér kétség, hogy az irániak több nyugat-európai rétege otthagya nyomát mind a szellemi kultúrában, mind a hadművészetben, és nem tartjuk túl merésznek azt az elképzelést sem, hogy a középkor nehézpáncélos lovagi kultúrája valahonnan a késő császárkor – kora népvándorláskor szarmatáitól/alánjaitól veszi eredetét (243. kép 1. és 346. kép).¹³⁷⁴

346. kép • Sárkányos zászló a Bayeux-i szőnyegen
(GRAPE 1994. 164. alapján)

¹³⁷⁰ SULIMIRSKI 1970. 176. Fig. 66.

¹³⁷¹ ROWNTREE 2011. Köszönjük, hogy a kéziratban lévő dolgozatot tanulmányozhattuk és idézhetjük!

¹³⁷² NICKEL 1975., LITTLETON–MALCOR 2005.

¹³⁷³ MAKKAY 1996., MAKKAY 1998B. – mindkettő a korábbi irodalommal.

¹³⁷⁴ A szarmata örökség egyik kézzel fogható jele a Bayeux-i szőnyegen megjelenő sárkányos zászló, amelynek szarmata gyökereit Közép-Ázsiától a Brit-szigetekig megfigyelhetjük ábrázolásokon és tárgyasult formában egyaránt (MAKKAY 1996.).

4. A SZARMATA/ALÁN HATÁS EURÓPA KULTÚRÁJÁBAN

1. A LENGYEL SZARMATIZMUS

A középkori – kora újkori (XVI–XVIII. századi) lengyel nemesség a szarmatáktól eredeztette magát, ebből származik a fogalom, a „lengyel szarmatizmus”, amely sajátos – keleties elemeket mutató, övvel összefogott hosszú kaftános – viseletet, frizurát, harcmódot, és mindezzel együtt főként történeti nemesi tudatot takar (347–348. kép). A szarmatákra alapozott, közös múltra utaló eszme a multietnikus lengyel–líván állam ideológiája volt. Lényege a lengyel nemzeti jelleg: a szabadságszeretet.¹³⁷⁵ Sarmatia a XVI. század első fele forrásokban tűnik föl először Lengyelország nevéként, nagyjából egy időben azzal, hogy Ransanus a magyarokat származtatja a szarmatáktól.¹³⁷⁶

A szarmata eredettel kapcsolatban általában két Plinius helyet idéznek, amely szerint a szarmaták országának határa a Visztula folyó.¹³⁷⁷

A szarmaták régészetét és történetét elsőként összefoglaló Tadeusz Sulimirski nyomán szokás hivatkozni a lengyel–szarmata rokonság tudományosan megalapozott elméletére. Bizonytalan nyelvészeti érvek alapján (a Chotin, Hotin jellegű helynevek elterjedéséből következően) Sulimirski a szerbek és horvátok őseinek alán/szarmata származását próbálta bizonyítani, illetve a iordanesi antokat azonosította az aorszokkal/alánokkal. Elképzelése szerint már a II. század végétől Kis-Lengyelország, Szilézia és Nagy-Lengyelország déli része az antok, egy „szarmata” törzs uralma alatt állt. A hun korban az északi szláv területeken az alánok látták volna el a hun birodalmon belüli uralkodó réteg szerepét: az ő emlékművekhez tartoznának a leggazdagabb leletek, mint például Jakuszowice. Ezek az alánok az elképzelés szerint később elszlávosodtak.¹³⁷⁸

A lengyel szakpublikációkban nemigen tárgyalták Sulimirski mai szemmel nézve enyhén szólva zavaros meglátásait, ami egyenértékű volt azok teljes elutasításával. Ennek megfelelően nyitva maradt az ún. „lengyel szarmatizmus” elterjedésének kérdése.

Mindemellett történetek kísérletek, hogy ha nem is szarmata jelenlétet, de valamiféle hatást vagy a germán–szarmata kapcsolatok nyomait mutassák ki Lengyelország területén. Ezek azonban rendkívül szórványosak és az esetek egy részében nem meggyőzőek.¹³⁷⁹ A kutatás többször visszatért a szarmata tamgákkal és néhol északi rúnajelekkel együttesen ellátott ezüstberakásos lándzsákra, amelyek főként lengyel, de német, sőt norvég területen is előkerültek, és amelyeket ugyancsak a szarmata–germán érintkezés bizonyítékának tekintenek (349. kép).¹³⁸⁰ A tamgákkal kapcsolatban egyébként Helmut Nickel is összefüggést vélt felfedezni a szarmata és a türk jelek, a glagolita ábécé és több középkori jel között, beleértve a „szarmata” lengyel nemesek jelzéseit is (ezt az ötletet – tudniillik a szarmata és középkori lengyel jelek azonos gyökerét – eredetileg ugyancsak Sulimirski vetette fel).¹³⁸¹ Véleményünk szerint azonban ezek az időkben, térben és kulturálisan igen távol álló tamgák formájukban is meglehetősen távoliak. Inkább tudunk egyetérteni V.Sz. Dracsuk álláspontjával, aki szerint a különböző kultúrák esetében ezek nem kölcsönzésen, hanem az

¹³⁷⁵ GRZYBOWSKI 1996., BOROWSKI 2001.

¹³⁷⁶ RANSANUS IV. (p. 53.), GRZYBOWSKI 1996., BOROWSKI 2001.

¹³⁷⁷ PLIN. NH IV. 13.97., IV. 12.81. Ugyanez az elképzelés szerepel Pomponius Melánál (POMP. MELA DE CHOR. 3.28.) és Ptolemaiosnál (PTOLEM. III.5.). Az ősforrás – mely nyilván tévedésen alapult – közös lehetett, legalábbis a „lengyelországi Sarmatia” területéről mindeztidáig nincs szarmata jelenlétre utaló régészeti nyom.

¹³⁷⁸ SULIMIRSKI 1970. 189–196.

¹³⁷⁹ DOBRZAŃSKA 2001.

¹³⁸⁰ SHCHUKIN 1994A. 486–490., kutatástörténeti összefoglalóval: VORONYATOV–MACSINSZKIJ 2010.

¹³⁸¹ SULIMIRSKI 1970. 154., 166–167., NICKEL 1973.

347. kép

- A lengyel nemesek tradicionálisan a szarmaták leszármazottainak tartották magukat. Lengyel nemesi portrék a XVII–XVIII. századból (rugiland.narod2.ru/antropoestetika/galereya_sarmatskogo_portreta/alapján)

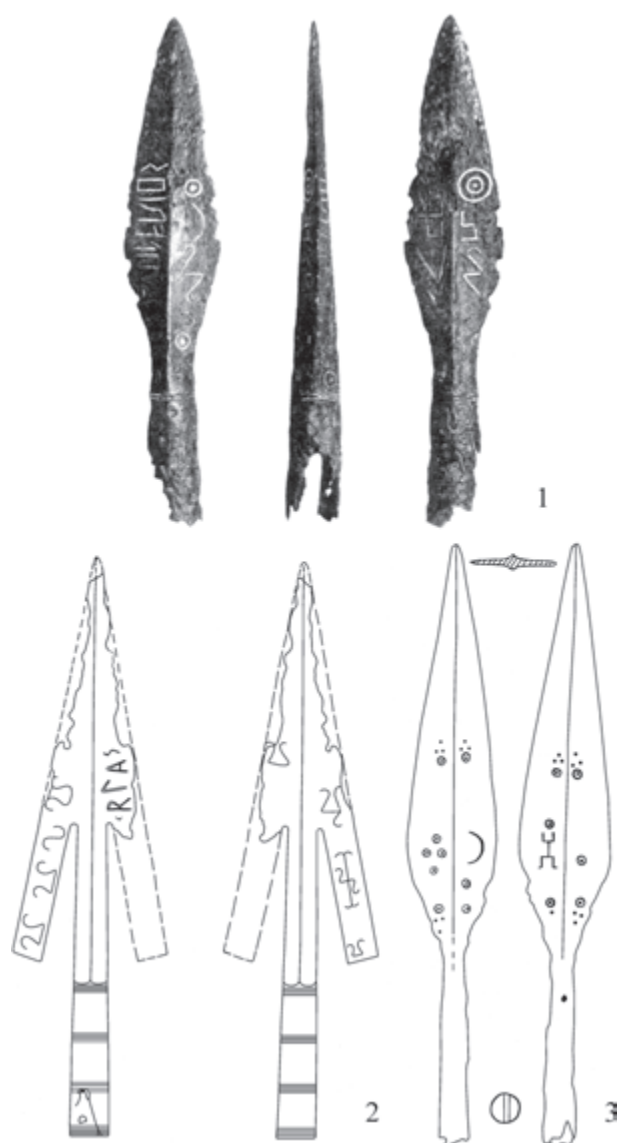

348. kép • Lengyel „szárnyas” huszár páncélja a XVII. század második feléből, Wawel, Krakkó (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Poland_Half-armor_of_winged_cavalry.jpg alapján, 2017. január 1.)

alapvető prototípusok önálló fejlődésén nyugszanak.¹³⁸² Ami a szarmata–germán kapcsolatokat illeti: ezek nyomai – ha meglehetősen szórványosan is – valóban fellelhetők mind a Przeworsk, mind a Wielbark,¹³⁸³ mind az alföldi szarmaták területén. E kapcsolat jellegének mélyebb tanulmányozása a jövő feladata.

¹³⁸² DRACSIK 1975. 55.

¹³⁸³ Összefoglalóan: DOBRZAŃSKA 2001., KOKOWSKI 2003.

349. kép • II. század második felére keltezhető tamgás-rúnás lándzsahegyek 1: Suszyczo, 2: Rozwadów, 3: Bodzanowo (VORONYATOV–MACSINSZKIJ 2010. risz. 8: 2–3. alapján)

2. IRÁNI ELEMOK A HONFOGLALÁS KORBAN

A SZARMATÁK TANULMÁNYOZÁSÁNAK SZEREPE A HONFOGLALÁS KORI KUTATÁSBAN

„az a ... népáramlat, melyet az ókor a skythák nevéhez fűzött, szoros kapcsolatban van a finnugor s különösen az ugor-magyar népek terjeszkedésével. A skytha-kérdés tehát nemcsak a tudomány általános szempontjából, de a saját különleges feladatainknál fogva is méltán tarthat számot érdeklődésünkre s ránk vár a kérdés újabb meg újabb oldalról való megvilágításának kötelezettsége.”¹³⁸⁴

Számos adat utal arra, hogy a Kárpát-medencét a IX. század végén elfoglaló Árpád törzsei sztyeppeit történetük során szoros kapcsolatba kerültek – talán különböző területeken – az iráni népekkel. Erre leginkább a magyar nyelv iráni jövevényszavai utalnak.¹³⁸⁵ Ezekkel kapcsolatban bizonyosan tudjuk, hogy nincsenek közöttük olyan átvételek, amelyeket a XIII. században beköltöző jászokhoz lehetne kötni.¹³⁸⁶ Arra nézve azonban

¹³⁸⁴ NAGY 1909. 111.

¹³⁸⁵ Az alán jövevényszavakhoz lásd például MUNKÁCSI 1904.

¹³⁸⁶ MAKKAY 1997b. 36–40.

nem született megnyugtató megoldás, hogy ezek az átvételek mely korban és mely régióban történtek meg. A legkülönbözőbb verziók között a Kaukázustól a Kárpát-medencéig terjedő szinte teljes terület felmerült. Abban általában egyetértenek a kutatók, hogy a szavaknak legalábbis egy részét a szarmatáktól/alánoktól kölcsönözték a magyarok elődei.¹³⁸⁷

A kérdés kutatásában fontos szerep jut egy alán nemzetség fejének a Kézai Simon krónikájában leírt magyar eredetmondában. Eszerint Hunor és Magor a csodaszarvas űzése során Dulo fejedelem leányaira akadt, majd őket feleségül vette (**350. kép**). A Dulo nemzetség nyomai kimutathatók már a III. századi tanaisi feliratokban, és Dulatae formában még az újkorban is továbbéltek az oszét családnevek között.¹³⁸⁸ A IV. században Julius Honorius térképén feltűnik a Tisza-vidéken egy duli név, melyre L. Schmidt hivatkozik, és amelyet Bóna István az alánok nevéként értékelt.¹³⁸⁹ A szóban forgó, figyelemre méltó adatoknak beható, alapos vizsgálata nem lehet itt célunk. Az azonban bizonyos, hogy ezeknek és az ehhez hasonló problémáknak a tisztázása nélkül aligha tekinthető megnyugtatónak a magyar őstörténet kutatásának helyzete.

Az őstörténeti vizsgálódások során már régóta körvonalazódott a sztyeppei iráni világ tanulmányozásának jelentősége. Ennek érzékeltetésére álljon itt egy immár közel négy évtizeddel ezelőtt egy vezető őstörténészünktől megfogalmazott vélemény: „Az ugorok szétválása után a magyarság nyomait minden bizonnyal a nyugat-szibériai és dél-uráli 'szarmata kultúra' területén kell keresnünk. Az itt folytatott nagyméretű régészeti kutatásoktól várhatjuk a magyarság elődei történetének tisztázását a jelzett korban.”¹³⁹⁰ Sajátos helyzet, hogy ennek ellenére a sztyeppei iráni világ kutatásába a hazai régészetet irányító intézmények soha nem próbáltak bekapcsolódni, és e terület méltatlanul elhanyagolt maradt mind a mai napig. Valódi jelentőségére csupán olyan elszigetelt kísérletek utalnak, mint Makkay János írásai.¹³⁹¹

Itt most a szarmaták tanulmányozásának szerepére a honfoglalás kori kutatásban ezt az egyetlen vonatkozást emeltük ki. Számptalan további aspektus vehető fel (a vallástörténeti kérdésektől, a motívumkutatáson keresztül az egyes régészeti leletekig). Mindezek részletes tárgyalása azonban szétfeszítené munkánk kereteit.

350. kép • Hunort és Magort vezeti a csodaszarvas (KÉPES KRÓNKA 5. lap)

¹³⁸⁷ Összefoglalóan a vitáról: MAKKAY 1995. 90–103., MAKKAY 1997B. 34–41.

¹³⁸⁸ Maga a Dulo név a magyarság kutatása szempontjából abban a tekintetben is fontos, hogy ugyanez volt a neve az onogur-bolgár kánok dinasztiájának (KORAI MAGYAR 1994. 118., RÓNA-TAS 1996. 63., 188.). Ez alapján az onogur-bolgárok egy csoportjával kapcsolatban felmerült az iráni eredet lehetősége. Ezt a hipotézist erősíti egy másik argumentum, nevezetesen hogy Kuvrat bolgár kán fiának Aszparuhnak a neve középiráni etimológiával bír (ABAJEV 1979. 281–282.). A bolgár arisztokráciánál és uralkodóknál előforduló iráni nevekre lásd legújabban STEPANOV 2014.

¹³⁸⁹ SCHMIDT 1941. 105., BÓNA 1986. 63.

¹³⁹⁰ FODOR 1973. 29–30., és a 98. jegyzet a 39. oldalon.

¹³⁹¹ MAKKAY 1995. 88–108., MAKKAY 2009. 78–80. stb.

5. A SZARMATA TOVÁBBÉLÉS KÉRDÉSE JÁSZOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Az itt taglalt témakör fontos kérdése a szarmata továbbélés lehetősége a Kárpát-medencében. Talán a legszerényebb eredményeket épp ezen a téren érte el a kutatás hazánkban annak ellenére, hogy ez a probléma ugyancsak komolyan érinti a magyar etnogenezist is. Amint említettük, a magyar nyelv iráni jövevény-szavainak nagy száma, kiegészítve az iráni elemek jelenlétével a magyar hitvilágban (pl. Szent László monda-kör stb.) arra utal, hogy az iráni népeknek – alighanem a szarmatáknak/alánoknak vagy azok közvetlen leszármazottainak – fontos szerep jutott a térség történetében a magyarság bevándorlásáig és az után is. Ennek fényében jövőben a császárkor utáni időszak régészeti kutatásában egyértelműen jóval komolyabb szerepet kell szánunk az iráni – alán/jász – jelenlét vizsgálatának.

Ha a régészeti leleteket vesszük szemügyre, a IV. század végétől – V. század elejétől az Alföldön és a Dunántúlon az anyagi kultúra fokozatosan nivellálódik. Az etnikai vizsgálatot megnehezíti – csaknem lehetetlenné teszi – a széles körben elterjedt kordivat. Az egyes népcsoportok körülhatárolásához leginkább a temetkezési rítus tanulmányozása vihet közelebb. Semmiképp sem felejtkezhetünk el azonban arról, hogy ez csak egy, a mi szempontunkból meghatározott etnikum körvonalazásához vezethet; nem tudjuk, hogy a kor embere hogy viszonyult ezekhez a kérdésekhez. A problémakör rendkívül szerteágazó, jelen kötetben aligha van hely és lehetőség részletes tárgyalására. Ahogyan arra Kiss Attila rámutatott, a Kárpát-medencei régészetnek Jankovich Miklós és Pulszky Ferenc óta kardinális kérdése a népi hovatarozás.¹³⁹² A homogenizálódó leletanyag az V. századra az ezirányú vizsgálódást alaposan megnehezíti. Röviden elégedjünk meg azzal, hogy a régészet szempontjából két megközelítés uralkodik ma. Az egyik szerint a hun uralom alatt mindenki hunnak tekintendő. Így az autochton lakosság továbbélésének elemzése értelmetlenné válik, ugyanakkor nem tekinthetünk el attól, hogy a Kárpát-medence történetének megértéséhez mégiscsak elegendhetlen ennek kutatása. Ellenkező esetben aligha érthetjük meg azokat a nyelvi és kulturális hatásokat, amelyek a később beköltöző népeket – köztük a magyarságot – érték. A hatalmas tömegű szarmata lakosság sorsát és a betelepülő alánok tanulmányozását ennek fényében akkor sem hanyagolhatjuk el, ha tisztában vagyunk azzal, hogy talán minden eddigi felvetett témánknál erősebb viták keresztüztébe kerülünk.

Az alföldi szarmatákról a hunok Kárpát-medencei megjelenése után csak rendkívül kevés írott forrás áll rendelkezésünkre annak ellenére, hogy például Harmatta János szerint „a történeti forrásokból tudjuk, hogy egészen az avarkorig jelentős szerepet játszottak itten (ti. a Kárpát-medencében)”.¹³⁹³ Annyi bizonyos, hogy a szarmaták is igyekeztek kihasználni a rómaiak szorult helyzetét, és minél nagyobb zsákmányra szert tenni.¹³⁹⁴ Bár – mint arra a hun kori fejezetben kitértünk – egyes csoportjaik nyugatra vándoroltak, a szarmata/alán többség helyben maradt a hun hódítást követően. A régészeti leletek alapján igen nagy tömegben éltek még az V. században is az Alföldön. Aligha kételkedhetünk benne, hogy megélték a gepidák uralmának idejét.

Vaday Andrea szerint a hun kor végén több közép-Tisza-vidéki és dél-alföldi telepen pusztulási réteg fogható meg, benne ember- és kutyavázakkal, ami arra utalna, hogy a gepidák felszámolják a szarmata telepeket (351. kép).¹³⁹⁵ Valójában – több évtizedes megfigyeléseink szerint – a szarmata településeken legfeljebb kivételesen található pusztulási réteg. A házak többségükben nem égték le, felhagyásuk előtt

¹³⁹² KISS 1994B. 167.

¹³⁹³ HARMATTA 1952. 151. Ugyanerre utal SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 34., vö. MAKKAY 1997B. 29.

¹³⁹⁴ ALFÖLDI 1924/26. 59., ALFÖLDI 1942. 686.

¹³⁹⁵ VADAY 1989. 209–210., VADAY 1997A. 86.

351. kép • Az elsősorban késő szarmata települések gödreiben talált bedobott halottak nagy valószínűséggel rituális cselekmény lenyomatai. Nyíregyháza–Oros (publikálatlan, JAM, Pintye Gábor ásatása)

„kitakarították” őket: viszonylag kevés leletanyag kerül elő belőlük, hiányoznak a háztartás tárgyai. A szemetesgödörökben talált csontvázak valószínűleg nem pusztulásra utalnak.¹³⁹⁶

Ha a kérdést a régészeti leletek felől közelítjük meg, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a szarmaták továbbélésének lehetőségét a gepida időszakban mindeközéig nem vizsgálták. Annak ellenére így van ez, hogy az V. századi temetkezésekben erőteljes szarmata/alán hatásokat lehet kimutatni, ilyen például a D-É-i tájolás, a tükör mellékletek, a koponyatorzítás stb. Még leginkább a kerámiakészlet kapcsán merült föl az autochton lakosság helyben maradásának lehetősége. A szarmata telepek hagyományos kerámiaanyaga mellett megjelenő keleti innovációkat egyértelműen a hun korra szokás keltezni, és ez alapján a nomádokat kiszolgáló helyben maradó szarmatákról beszélni.¹³⁹⁷

Oda kell figyelni arra is, hogy bizonyos területekről hiányoznak a gepidákhoz köthető leletek és lelőhelyek. Ezek közé tartozik a Felső-Tisza-vidék nagy része, ahol – elsősorban az utóbbi időkben – kerültek elő V. és talán VI. századi emlékek, azonban ezek az Alföld „klasszikus gepida” anyagaitól eltérőek. Kótaj határában a Verba-tanyánál találtak egy fülkesíros/katakombás temetkezést, melyet a benne előforduló aranyozott ezüst kengyelfibulák (Bügelfibel) a VI. század legelejére kelteznek (352. kép).¹³⁹⁸ A katakombás rítus mindenképpen a sztyeppei, illetve a kaukázusi iráni népesség felé mutat. Tekintetbe véve, hogy a Felső-Tisza-vidék a régészeti leletek alapján semmi esetre sem tartozott a „klasszikus gepida” szállásterülethez, ebben a temetkezésben láthatjuk az első olyan nyomot, amely talán közelebb vezethet e régió legalább egyik etnikai csoportjának meghatározásához a hun kort követően.

A korszak népessége alighanem rendkívül vegyes. Az egyes csoportok régészeti alapon történő elkülönítésének lehetőségeivel ugyan nagyon régóta foglalkozik a kutatás, és igen sok teóriával rendelkezünk,¹³⁹⁹ az igazán megnyugtató eredmény azonban nagyon kevés. Az ilyen típusú vizsgálatok esetén komoly nehézséget okoz az írott források hiánya, illetve megbízhatatlansága, az a tény, hogy már az autochton lakosság erősen kevert, ahogyan az újonnan a sztyeppe felől érkező bevándorlók is nyilvánvalóan

352. kép • Kótaj–Verba-tanya katakombás sírja bontás közben (publikálatlan, JAM, Jakab Attila ásatása)

¹³⁹⁶ ISTVÁNOVITS 1999. 176–178.

¹³⁹⁷ Például VADAY 1989. 209.

¹³⁹⁸ Jakab Attila ásatása, 2006, közöletlen. Az adatot ezúton is köszönjük!

¹³⁹⁹ Csak jelzésszerűen: WERNER 1956., BÓNA 1993., KISS 1994b., KISS 1997., BIERBRAUER 2006., MESTERHÁZY 2009.

minden esetben sodortak magukkal különféle népelemeket.¹⁴⁰⁰ Az említett kótaji leletegyüttes kronológiája jelzi, hogy a hunok elől menekülő csoportokon túl, a nedaoi csata utáni időszakban is kell további bevándorló hullámokkal számolnunk.

Visszatérve a gepida periódusra, a Felső-Tisza-vidéken kívül vannak további olyan kisebb-nagyobb területek, ahol ugyancsak hiányoznak a jellegzetes gepida leletek. Felmerül az a kérdés, hogyan kell értékelnünk azt a jelenséget, hogy a gepida uralom időszakában a Duna–Tisza köze – és ezen belül a Jászság – csaknem maradéktalanul „üres”, azaz mind az V., mind a VI. századi gepida lelőhelyek teljes mértékben hiányoznak.¹⁴⁰¹ Ha úgy véljük, hogy ez a terület aligha lehetett mintegy négy nemzedéken keresztül teljességgel lakatlan, akkor a vidék későbbi történetének tükrében – értendő ez alatt a jász jelenlét problémaköre, amelyre alább részleteiben visszatérünk – fel kell vetnünk az innen származó szarmata leletanyag kronológiai felülvizsgálatának fontosságát, ugyanis a szarmaták tömeges továbbélésével itt még inkább számolhatunk, mint a Tiszántúlon.

A kiterjedtebb összefüggő „gepidamentes” terület mellett a jövőben nagyobb figyelmet kell szentelnünk olyan mikrorégióknak, mint például Tiszasziget, az egykori Ószentiván község. A Csongrád megye déli részén fekvő település határából 20 szarmata lelőhelyet regisztrált a módszeres terepjárás során Pópit Dániel, de „gepidák nyomát” nem találta.¹⁴⁰²

A szarmata jelenlétet a Kárpát-medencében az V. század második feléig egyértelműen bizonyítják Iordanes adatai.¹⁴⁰³ Az azonban az általa leírtakból nem világos, hogy pontosan hol kell keresnünk területeiket. „A sauromaták, akiket valójában szarmatáknak mondunk, és a cemandrusok, valamint a hunok egy része Illyricumban kapott területeken, Castramartena városánál laktak. Ebből a nemzetségből származott Blivila, a pentapolisi dux, és testvére Froila, és a mi időnk Bessa patriciusa. A scirusok és a sadagariusok és néhány alán egy bizonyos Candac nevű vezérükkel Scythia minort és Moesia inferiort foglalták el.” – írja Iordanes. Ez alapján mindenesetre több csoportjukra (szarmata és alán) és több területükre gondolunk.¹⁴⁰⁴

A szarmatákat – vagy legalábbis egy részüket – többen a Duna közelében sejtik. A vélemények nem egyöntetűek. Egyesek a Duna–Tisza közének elsősorban északi felére voksoltak (itt emlékeztetünk a fentiekben leírt „ürre” a Duna–Tisza köze, ezen belül pedig a Jászság gepida leleteit illetően), mások a déli részével számoltak. Nem sikerült ez ideig tisztázni a szkírek és a szarmaták szállásterületének viszonyát, vagyis azt, hogy melyik nép lakott északabbra, melyik délebbre. Minthogy ekkoriban a szarmaták két királyát említik, az is fölmerült, hogy két területet kell keresnünk, ahol uralmuk továbbélt.¹⁴⁰⁵

Annyi bizonyos, hogy két szarmata király – Beuca és Babai – 469-ben a szvébeket támogatta a gótok ellen. „A scirusok pusztulása félelemmel töltötte el a suavusok királyait, Hunimundust és Halaricust, s a gótok ellen vonultak a szarmaták támogatásában reménykedve, akik királyaik, Beuca és Babai vezetésével segédcsapatokat biztosítottak számukra. Odahívták az életben maradt scirusokat ... Emellett gepidák is voltak velük, továbbá nem jelentéktelen erősítés a rugusok részéről és még mások, akik mindenféle területről gyűltek

¹⁴⁰⁰ Az etnikai meghatározásokkal kapcsolatos problémákról részletesen például lásd BRATHER 2004.

¹⁴⁰¹ BÓNA ET AL. 1993. térkép a 172–173. oldal között.

¹⁴⁰² PÓPITY 2006. 111–112.

¹⁴⁰³ IORD. L.265., LIV.277., LVI.285.

¹⁴⁰⁴ IORD. L.265. A szerződést, melynek értelmében a különféle iráni csoportok (szarmata, alán, sadagar) a Iordanesnél említett területre kerültek, feltehetőleg 455-ben kötötték Marcianus császárral (KISS 2004. 155.).

¹⁴⁰⁵ IORD. LIV.277., KISS 1981. 170–172. (összefoglalta a korábbi irodalmat), KISS–FAZEKAS 2005. 268–269. és a 270. oldal térképe. A kérdés értékelésekor említenünk kell a kiskunsági keresztártot is, amelyet egyes vélemények szerint a szarmaták építettek ki a tőlük délre beszivárgó gepidák ellen (BÓNA 1986. 69.). Amennyiben igazolódna, hogy a keresztársánc erre a korszakra keltezhető, akkor ez egyúttal közelebb vezetne egy esetleges szarmata szállásterület helyzetének meghatározásához is, azonban az erődítmény – ha egyáltalán az volt – kronológiája kérdéses, tehát erre alapozni további teóriákat nagy könnyelműség.

ide. Így egy roppant nagy tömeg verődött össze, s a pannoniai Bolia folyónál ütötték föl a táborukat.”¹⁴⁰⁶ A gótok ezt a hadsereget legyőzték, és aki „el tudott menekülni, azt mindenhol üldözték...”¹⁴⁰⁷ Úgy tűnik, a szarmatáknak sikerült visszatérniük szállásterületeikre és elkerülték Thiudimer gót király bosszúhadjáratát, sőt még egy római hadvezért is legyőztek. Időközben azonban hazatért a túszként a bizánci udvarban nevelkedő Theoderich, aki oroszlánkarmait próbálgatva 472-ben „csaknem hatezer férfit összegyűjtött, ... átkelt a Danubiuson, és rátámadt Babaira a szarmaták királyára. Az, akkoriban a rómaiak vezére, Camundus felett aratott győzelemtől felfuvalkodva uralkodott. Theodoricus följe kerekedett, és megölte őt, családját s birtokait kifosztotta, majd a győzelemmel visszatért apjához. Ez időtől Singidunum városát, melyet a szarmaták tartottak megszállva, elfoglalta...”¹⁴⁰⁸ Ezek szerint a 470-es évek elejéig Singidunum is a szarmaták kezében volt. A város ugyan elveszett számukra, de hogy továbbra is éltek ezen a környéken szarmaták, azt bizonyítja, hogy amikor 473-ban a keleti gótok elhagyták Pannoniát, akkor ismét hallunk róluk a Száván túli területeken: „Thiudimer [keleti gót hadvezér] ... átkel övével a Savus [azaz a Száva] folyón, a szarmatákat és római katonákat háborúval fenyegeti, ha közülük bárki is ellenszegül.”¹⁴⁰⁹

Mindezek az események arra utalnak, hogy a szarmaták még mindig fontos szerepet játszottak a Kárpát-medence történetének alakításában. Talán az is erre mutat, hogy 516-ban Anastasius császár még viselte a Sarmaticus címet.¹⁴¹⁰

Ha a régészeti leleteket vesszük szemügyre, egyelőre be kell látnunk, hogy a szarmata temetőik és telepük felső kronológiai határát meghatározni nem sikerült. Kétségtelen tény – főként az újabban előkerült nagy mennyiségű lelet alapján –, hogy az egész Alföldön (beleértve a Felső-Tisza-vidéket) vannak olyan temetőik, amelyeket elsősorban az ott előforduló megvastagodó karikájú és karikára ráhajló peckű csatok és üvegedények (**293. kép**) alapján az V. század elején a korábbi lakosság továbbra is használ. Ezek közé a temetőik közé tartozik a Dél-Alföld egyik szarmata vezérlelőhelye, a nemrégiben publikált madarasi temető.¹⁴¹¹ Emellett jó néhány olyan temető létezik, amelyet a IV. század második felében nyitnak. A megfigyelhető temetkezési rítus azonban mindenképpen a korábbi alföldi szarmata lakossághoz (is) köti, bár maga a leletanyag kiterjedt kapcsolatokra utal (például Tápé–Malajdok: **326. kép 2.**, Sándorfalva–Eperjes: **328–329. kép** vagy Tiszadob–Sziget: **324., 326. kép 1.** stb.).¹⁴¹² Mindezeknek a temetőknél a záródását jelen ismereteink szerint az V. század első harmada utánra nemigen helyezhetjük. Az V. század középső harmadára mindössze a bevágott markolatú karddal jellemezhető jászberényi és csongrádi (**327. kép**) temetkezések határozhatók meg. Közülük főként az utóbbi tarthat számot érdeklődésre már csak nagy sírszáma (138) miatt is.¹⁴¹³ A csongrádi temető újrafeldolgozása az utóbbi évek alföldi leleteinek tükrében alighanem számottevően hozzájárulhatna az V. századi szarmata jelenlét értékeléséhez a Kárpát-medencében.

Visszatérve az írott forrásokra, a Kárpát-medencei szarmatákról közel egy évszázadon át semmit nem tudunk. Épp ezért rendkívül fontos számunkra Paulus Diaconus adata. Eszerint „Az is bizonyos, hogy Alboin annak idejében a különféle idegen népségek közül, a melyeket vagy az előbbeni királyok hódítottak meg, vagy ő maga, nagyon sokat hozott be Itáliába s még manapság is róluk nevezünk azokat a helységeket,

¹⁴⁰⁶ IORD. LIV.277. A csata színhelye a Bolia folyó, amely csak Iordanesnél szerepel. A folyó nevét germán (kvád) eredetűként határozták meg és az Ipolyval azonosították (LOTTER 1985.– non vidi). Az események legutóbbi áttekintése: KISS–FAZEKAS 2005. – a korábbi irodalom jó összefoglalásával. A Bolia folyót ők ugyanitt újabban a Sárvízzel azonosították (vö. még KISS 1997. 109., 118–120.). Mint látjuk, a Bolia folyó azonosításának kérdése nem zárult le. Ennek megfelelően ez alapján a szarmata szállásterület lokalizálása nem oldható meg.

¹⁴⁰⁷ IORD. LIV.279.

¹⁴⁰⁸ IORD. LV.282.

¹⁴⁰⁹ IORD. LVI.285.

¹⁴¹⁰ ALFÖLDI 1942. 687. – a forrásokkal.

¹⁴¹¹ KÖHEGYI–VÖRÖS 2011.

¹⁴¹² PÁRDUCZ–KÖREK 1946/48., VÖRÖS 1982/83., ISTVÁNOVITS 1993.

¹⁴¹³ PÁRDUCZ 1959. 310–318., PÁRDUCZ 1963. 47–52.

a melyeket ezek laknak: a gepidák, a bolgárok, a szarmaták, a pannonok, a svábok, a noricumiai falvainak és még más ilyenféle nevéeknek.”¹⁴¹⁴ Ez azt jelenti, hogy a langobárdok Pannonia területén meghódították a szarmatákat, majd amikor az avarok elől Itáliába vonultak, az alávetett népek között őket is magukkal hurcolták. Nem kell persze feltétlenül arra gondolnunk, hogy valamennyi szarmata elköltözött ekkor. Már csak azért sem, mivel a langobárdokkal inkább a dunántúli népesség mehetett el. Ha gepida fennhatóság alatt is éltek csoportjaik, akkor azok nyilván tovább maradhettek az avar uralom alatt. Hogy a Dunántúlnak mekkora szarmata lakossága lehetett, azt még annyira sem sejtjük, mint az Alföld esetében. A kutatás jelen helyzete szerint azonban nem csak a foederati vagy laeti csoportokkal számolhatunk, hanem Pannonia és Valeria feladása (leginkább a 430-as évek vége felé¹⁴¹⁵) után, a hun uralom idején betelepülő szarmatákkal is.¹⁴¹⁶ Amennyiben a jövőben igazolni lehet, hogy a dunántúli besimított kerámia kései csoportjának (319–320. kép) kialakulásában döntő szerepet játszottak,¹⁴¹⁷ akkor számuk nem lehetett kicsi. A langobárdok Itáliába költözése után helyben maradók – a Duna mindkét partján – nyilván az avarok alattvalójává váltak. A források tehát – közvetetten – igazolni látszanak a szarmata/alán továbbélést legalább az avar időszakig.¹⁴¹⁸

A szarmaták avar kori továbbélésére egyelőre nincsen egyértelmű régészeti bizonyíték. Az újabban kimutatott avar kori torzított koponyákkal kapcsolatban merült fel elsősorban az a lehetőség, hogy az V. századtól továbbélő lakosság (is) figyelembe veendő.¹⁴¹⁹ Minthogy önmagában ezt a lehetőséget sem lehetett egyértelműen igazolni, valamint az V. századi koponyatorzítás etnikai háttere is erősen vitatott, a kérdést szem előtt tartva ugyan, de egyelőre nem tekinthetjük mérvadónak a minket itt foglalkoztató probléma esetében.

Ugyanakkor van utalás az avar kor időszakában arra, hogy újabb keleti iráni elemek jelentek meg ebben a korszakban az Alföldön. Itt elsősorban a fülkesírokra gondolunk.¹⁴²⁰ Ezek esetében beható vizsgálatnak kell eldöntenie, hogy lehet-e iráni (alán) eredetű a szokás. Ha számításba vesszük, hogy például a Szegvár–Orom-dűlői avar temetőben a fülkesírok halottainál több esetben enyhén torzított koponyákat figyeltek meg, a mellékletek közt pedig olyan, az avaroknál szokatlan – az alánokra annál inkább jellemző – leletek is napvilágra kerültek, mint a tükrök, akkor el kell gondolkodnunk ezen a lehetőségen (353. kép). A katakombás rítus, és annak egy kifejezetten ritkább és speciális válfaja, a fülkesír (Szmirnov-féle II. típus)¹⁴²¹ kimondottan kaukázusi jellegzetesség. Nehéz elképzelni, hogy az ilyen típusú temetkezések egymástól függetlenül terjedtek volna el különböző területeken, ahogyan azt a pillanatnyi kutatás véli velük kapcsolatban.¹⁴²²

Jelen pillanatban azt a csoportot, amelyben az avarok által alávetett alánok (is) megtalálhatók, a magunk részéről a Dél-Alföldön sejtjük, nevezetesen abban a zárt – és a Kárpát-medence további avarságtól eltérő vonásokkal rendelkező – körben, amelyet Lőrinczy Gábor határolt körül a bánási Aranka és

¹⁴¹⁴ PAUL.DIAC. II.26., SZÁDECZKY-KARDOSS 1992. 34.

¹⁴¹⁵ TÓTH 2006. – a korábbi elképzelések és az irodalom összefoglalásával.

¹⁴¹⁶ Kovács Péter a sadagarakat az alánokkal azonosította. Hozzájuk kötötte az intercisai és a százhalombattai hun kori sírleletet (KOVÁCS 2004. 142–143.).

¹⁴¹⁷ TÓTH 2005A.

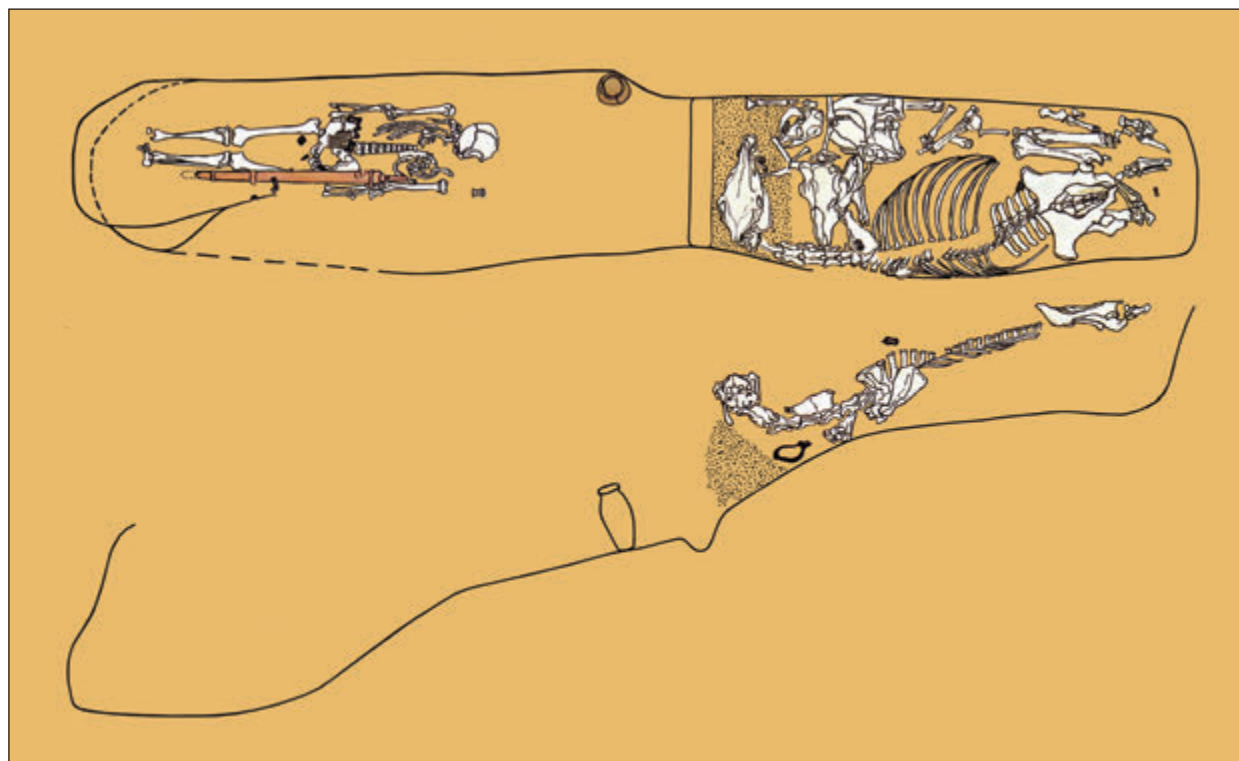
¹⁴¹⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS 1992. 34. A továbbélés nyelvészeti vonatkozású bizonyítását lásd MAKKAY 1997B. (elsősorban 55.). Míg a gepida kori szarmaták továbbélése fel sem merült a magyarországi kutatásban, addig az avar kori szarmata jelenlétre egyetlen egyszer hívták fel a figyelmet, de sajnos téves adat alapján. Párducz Mihály felvetette, hogy a Szerbkeresztúron/Srpski Krsturron talált D–É-i tájolású temetkezés, amelyet Heraclius aranyverete keltez a VII. század elejére, avar kori szarmatának határozható meg (PÁRDU CZ 1931. 87–88. 44. lh.). Valójában azonban semmi sem utal szarmata jellegére.

¹⁴¹⁹ MIHÁ CZI-PÁLFI 2013. 35.

¹⁴²⁰ LŐRINCZY 1992. 104., LŐRINCZY 1994. főként 318–320. – további irodalommal, LŐRINCZY 1995.

¹⁴²¹ SZMIRNOV 1972. 74.

¹⁴²² Gondoljuk ezt annak ellenére, hogy a sztyeppe és kaukázusi megfelelő korú pontos(!) párhuzamok hiánya valóban óvatosságra int. E sajátos sírforma esetében azonban mégis könnyebben el tudjuk képzelni a kapcsolatot a tér- és időbeli hiátusok ellenére is, mint feltételezni, hogy az Alföldön alakult volna ki a padmalyos temetkezésekből (a kérdés összefoglalása: LŐRINCZY 1994.).

353. kép • A Szegvár–Orom-dűlői egyik férfi fülkesírja (LŐRINCZY 2001. 8. és 10. kép alapján)

a Körös–Berettyó vonaláig.¹⁴²³ E temetők jó néhány jellegzetessége (padmaly, katakombba/fülkesír, torzított koponya, tükör, egy esetben kurgánba másodlagosan beásott sír, a tárgyak kaukázusi és pontusi párhuzamai) valószínűsíti, hogy a legyőzött és a sztyeppéről magukkal sodort alánokkal mindenképpen számolnunk kell az etnikai összetétel meghatározásánál. Természetesen további számtalan olyan vonást is sorolhatunk, amelyek széles körben ismertek a teljes avar szállásterületről: ezek a korra jellemzőek.

Az antropológiai kutatások vissza-visszatérő felvetése, hogy az avar kori populáción belül körülhatárolható olyan csoport, amely a korábbi – alföldi császárkori – lakossággal mutat rokonságot.¹⁴²⁴ A kérdés megítélését a szarmata temetkezések igen rossz csontmegtartása nagy mértékben nehezíti.

Végül még egy áttételes adatot említhetünk, amely ugyancsak alátámaszthatja a szarmata/alán továbbélés hipotézisét az avar időszakban. Ez pedig a sírrablásokkal kapcsolatos. Köztudott, hogy a szarmata sírok zöme – beleértve az egészen késői horizontot – bolygatott, rabolt (206. kép). Az utóbbi évek kutatása a mellett tört lándzsát, hogy zömükben később – talán az avar korban – folyt a módszeres fosztogatás. Ugyanakkor megállapítható, hogy a rablóknak pontos adatai voltak a halott nemére, korára és talán szociális helyzetére vonatkozóan.¹⁴²⁵ Ez akkor valószínű, ha a sírok jelöléseit pontosan tudták értelmezni. Felmerül így annak lehetősége, hogy ezeket a sírokat a hozzátartozók részben még ápolhatták és ismerték a temetkezési szokásokat.

¹⁴²³ LŐRINCZY 2000. 52–56.

¹⁴²⁴ A szarmata antropológiai anyag kutatásának összefoglalását ld. MARCSIK 2011. 419–421.

¹⁴²⁵ KŐHEGYI–VÖRÖS 2011. 238. – a további irodalommal.

Az avar és alán kapcsolatok értékelése szempontjából kiemelendő Menandros 558. évre vonatkozó adata, amely a két nép találkozásáról tesz említést. Ekkor jelentek meg az avarok a kaukázusi alánok határán, és közbenjárásukat kérték a bizánci udvarban.¹⁴²⁶

Nem lenne meglepő a fentiek fényében, ha a Kárpát-medencébe mind az avarok (568-ban), mind pedig Kuvrat fia Kuber bevándorlása (670-es évek)¹⁴²⁷ során a sztyeppéről kerültek volna (és nagy valószínűséggel kerültek is!) újabb alán elemek. Hogy az érkező sztyepei népek különböző etnikai elemeket feltétlenül sodortak magukkal vándorlásaik során, az ma már általánosan elfogadott nézet. Nem kivétel ez alól az avar időszak sem. Elegendő itt a Kárpát-medencei avarok sokrétű temetkezési szokásaira gondolnunk. A forrásadat alapján csaknem biztosra vehetjük, hogy az avarok az alánok közül sokakat alávetettek. Kérdés, hogy régészetiileg kimutatható-e éppen ez az elem.

A fentieket úgy foglalhatjuk össze, hogy az avar időszakban egyfelől számolnunk kell a korábbi szarmata lakosság helyben maradt részével, másfelől a sztyeppéről bevándorló török vezetőréteg által minden bizonnyal magával sodort újabb iráni elemekkel. Mindezek alapján aligha meglepő, hogy nyelvészeti és valástörténeti adatokra támaszkodva mindinkább felmerül a gyanú, hogy Árpád népének honfoglalásáig, sőt azután is iráni hatás tételezhető fel a Kárpát-medencén belül is.

A fenti elképzelés mellett szól a jászok három különféle elnevezése: az oszlár vagy eszlár, a varsány (asiān/osiāan) és a jász. Mindhárom név az ās/as névalakra vezethető vissza. Az egyes névalakok eltérése csak úgy magyarázható meg, hogy különböző közvetítők által, eltérő alkalmakkor kerültek a magyarba. Ez a tény pedig jól szinkronba hozható a fent leírtakkal.¹⁴²⁸

A további kutatás szempontjából fontosak az olyan felismerések, mint amilyen például Kovács Előd nevéhez fűződik. E szerint a Kr. u. V–VI. század fordulóján lejegyzett Pábag fia Ardakhsír tetteinek könyve, az egyetlen eredeti nyelven fennmaradt középperzsa krónika jelentős mértékben megegyezik három klaszikus magyar népballada-típussal. Mivel pedig – Vargyas Lajos az ilyenfajta szövegegyezésekről szóló állításával egyetértve – „egymástól függetlenül nem születnek” ezek, ez arra utal, hogy „honfoglalás kori, iráni kultúrájú népesség”-gel kell számolnunk a Kárpát-medencében.¹⁴²⁹

Ahogy a sztyeppén a hun kor és a szaltovói műveltség közötti néhány évszázadra, éppúgy a Kárpát-medencében az avar és a kora Árpád-kor közötti időszakban elveszítjük az alánok/szarmaták nyomát. Ugyanakkor nyitott kérdés a késő Árpád-kortól a forrásokban mind sűrűbben felbukkanó jászok Kárpát-medencei megjelenésének időpontja. A szarmata továbbélés kérdése nem választható el a jász betelepülés problémájától.

1256-ban a székesfehérvári káptalan oklevelében szerepel egy Monasterium Jaz, de ez esetben nem bizonyítható egyértelműen, hogy a kolostor nevének köze van a jászokhoz.¹⁴³⁰ A jászok 1318-ban tűnnek föl először biztosan a forrásokban („...ancille sue emptice natione Jazonice Elysbeth nominate...”), azonban sokan fölvetik, hogy ennél az időpontnál jóval korábban érkeztek a Kárpát-medencébe. E gondolatkörhöz tartozik, hogy nevük előfordul filiszteusként (a XIV. század közepétől) és jazigként is, sőt jaszigok vagy filiszteusok megjelöléssel is. 1323-ban Károly Róbert zászlaja alatt harcoló jászokról esik szó, akik privilégiumokat kaptak; egy 1325-ös oklevél 4 jászt említ.¹⁴³¹

¹⁴²⁶ MEN.PROT. fr. 4.: „Az avarokról, hogy ők sok földet bejárva eljutottak az alánokhoz s az alánok vezetőjének Sarósiosnak a pártfogását kérték, hadd ismerkedhessenek meg az ő közbejötté útján a rómaiakkal. Sarósios Iustinost Germanos fiát, aki akkoriban Lazikében a csapatok vezére volt, tájékoztatta az avarokról, Iustinos pedig a császárt Iustinianost.” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 17. Exc.de leg. 442, 3–27.) Vö. még a 1329. jegyzettel!

¹⁴²⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998. 219–220.

¹⁴²⁸ A szarmata továbbélés kérdésének és a jász kérdésnek legjobb összefoglalása: МАККАЙ 1997b. – forrásokkal és irodalommal.

¹⁴²⁹ KOVÁCS 1996., KOVÁCS 1997., KOVÁCS 2005.

¹⁴³⁰ A jászok (különféle) nevének feltűnésével kapcsolatos forrásokat összegyűjtötte és a vonatkozó irodalommal összefoglalta FODOR 1942. 111–115.

¹⁴³¹ FODOR 1942. 112. A források összefoglalóan legutóbb: ALEMANY 2003. 223–226. a korábbi irodalommal.

A magyarországi jázság betelepedésével kapcsolatban jelenleg négy nézetet ismerünk:

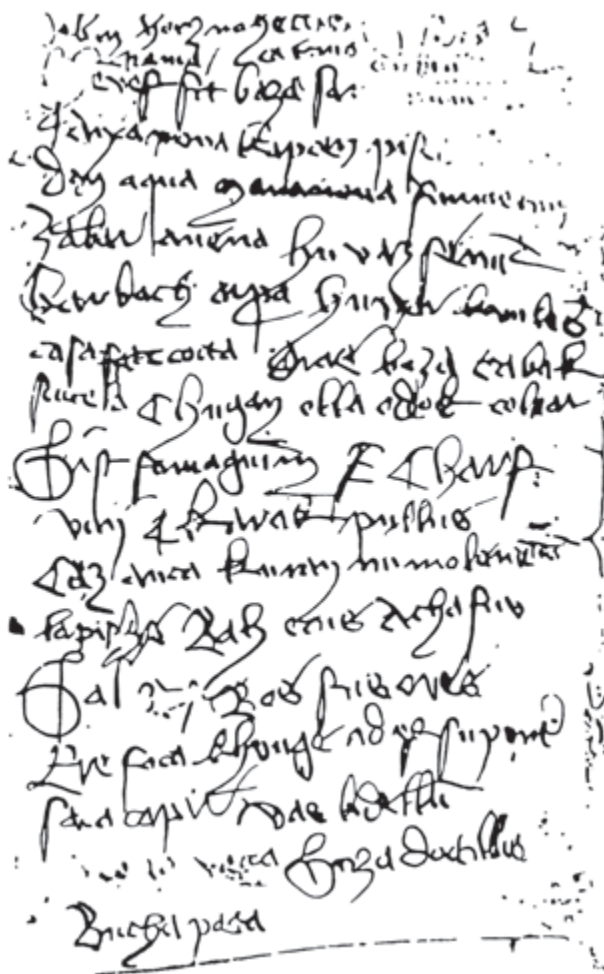
1. A Györffy György és Kristó Gyula nevével fémjelzett elképzelés szerint a XIV. század előtt nem voltak jászok a Kárpát-medencében. Betelepedésük a XIV. század második felére keltezhető. Teóriájukat arra alapozták, hogy a forrásokban korábbi említésük nincsen.¹⁴³²

2. A legelterjedtebb vélemény a XIX. század vége óta az, hogy a tatárjárás után a kunokkal együtt költöztek be a jászok. Ennek a nézetnek fő képviselői között Selmeczi László nevét kell kiemelni, aki módszeres régészeti kutatásokkal próbálta tisztázni a kérdést. A Négyszálláson általa feltárt, jászokhoz kötött régészeti leletanyag alapján igyekezett igazolni, hogy az új népesítés a XIII. század közepén telepedett be a Jázság területére.¹⁴³³

3. A harmadik lehetőség, hogy a császárkori szarmata lakosság folyamatosan továbbélt a Kárpát-medencében. Ezt az elképzelést elsőként Pietro Ranzano (Petrus Ransanus) XV. századi dominikánus szerzetes, humanista tudós vetette fel. 1668-tól teóriája általánosan elterjedt a magyar tudományos irodalomban.¹⁴³⁴ Széles körű vizsgálatai alapján, új adatok fényében Makkay János ugyanerre a következtetésre jutott.¹⁴³⁵

4. Legújabb felvetődött egy kompromisszumos megoldás lehetősége, amely szerint két hullámban – részben a kunokkal együtt a XIII. század közepén, részben a kunoktól függetlenül, a XIII. század végén – érkeztek volna a Kárpát-medencébe a jászok.¹⁴³⁶

Az ún. jász szójegyzék egy-két (gal, bax) szava Németh Gyula véleménye szerint egyértelműen a kaukázusi oszéttal rokonítható (354. kép). A Garai Miklós nádornak egy Fejér vármegyei birtokügyben 1422-ben keletkezett latin nyelvű ítélező levelének hátlapjára írt, nagy valószínűséggel az irattal egykorú szöveg 40, jásznak meghatározott, a mindennapi élethez (élelmiszervevek, köszönés stb.) kapcsolódó szót tartalmaz. A szójegyzék Németh-féle közlését kiegészítő V.I. Abajev-féle appendix szerint a magyarországi jászok olyan, az oszéttal rokon nyelvet

354. kép • A XV. századi ún. jász szójegyzék 40 jász szót tartalmaz (GULYÁS-SZABÓ [2003] 33. alapján)

¹⁴³² GYÖRFFY 1981. 69–71., GYÖRFFY 1990. 312–315., KRISTÓ 2003. 233–243., KRISTÓ 2003A. 41–53.

¹⁴³³ A két elképzelés kutatástörténetét lásd SELMECZI 2005. – bő irodalommal.

¹⁴³⁴ FODOR 1942. 114. (Számunkra Ransanustól ez nem derül ki, csupán annyi, hogy a magyarokat a szarmatáktól származtatja: lásd feljebb!).

¹⁴³⁵ MAKKAY 1997B.

¹⁴³⁶ ZSOLDOS 2017. A szerző elképzelését vélhetőleg részletesebben kifejtette az MTA Magyar Őstörténeti Munkacsoport által 2015. május 29-én rendezett „Az utolsó keleti honfoglalók” – A jászok beköltözése a Kárpát-medencébe című konferencián, melynek anyaga még nem jelent meg.

355. kép • Válogatás a négyszállási templom körüli XIII–XV. századi, jásznak meghatározott temető leletei közül 1: II. temető 24. sír, 2–6: I. temető 2: 118. sír, 3: 254. sír, 4: 206. sír, 5: 234. sír, 6: 180. sír (SELMECZI 2005. 5. és 13. kép, valamint SELMECZI 1992. VII. tábla alapján)

beszéltek, amelyekben kimutathatók a kaukázusi nyelvi szubsztrátum elemei. Tehát csakis a Kaukázusból érkező csoporttal kerülhettek a Kárpát-medencébe¹⁴³⁷

A nyelvészeti argumentum mellett elsősorban a régészet oldaláról hangsúlyozták a XIII. századi be-település lehetőségét.¹⁴³⁸ E tekintetben a meghatározó vezéreltet feltárása és értékelése Selmeczi László nevéhez kötődik, aki Négyszállás, az írott források által bizonyíthatóan jász település határában végzett ásásokat. A temető kronológiai meghatározása III. Béla két, bizánci mintára vert, másodlagos felhasználású (nyakék, illetve fejfedő) pénzén nyugszik, melyhez hasonló pozícióban egy ugyanilyen veret a karcag–orgondaszentmiklósi kun temetőből idéz a szerző. Minthogy véleménye szerint a kunok nem kerülhettek az Alföldre a XIII. század első harmadánál korábban, így a III. Béla pénzek verési idejéhez képesti fél évszázados kronológiai eltéréssel véleménye szerint nem kell foglalkoznunk, és a két lelőhely egykorúságát bizonyítottak kell vennünk.¹⁴³⁹ Ugyanakkor a négyszállási lelőhely sajátos – a megszokott Árpád-kori temetőkétől eltérő – tárgyainak (például kaurik, tűtartók, fejviselet veretei, páros korongos „boglárok”, rövid törkardok stb.) kaukázusi oszét párhuzamai egyértelműen bizonyítják a jász etnikum jelenlétét (**355. kép**).¹⁴⁴⁰

Akár elfogadjuk a négyszállási temető kronológiai és etnikai meghatározását, akár nem, továbbra is gondot jelent, hogy egy kizárólagosan XIII. századi bevándorlás mellett hogyan magyarazzuk meg a fentebb már említett jász – eszlár/oszlár – varsány hármas elnevezést vagy éppenséggel a néprajzi anyagban kimutatható párhuzamokat. De utalhatunk itt ismét a magyar nyelv iráni jövevényszavainak problémakörére is. Az egyre szaporodó szakirodalmat – legyen az nyelvészeti, régészeti, történeti vagy néprajzi – itt nem kívánjuk felsorolni, csupán annak a benyomásunknak adunk hangot, hogy abban lépten-nyomon felfedezhető a vegyes érvelés és a nagyfokú bizonytalanság.

Az 1422-es glossarium alapján tény, hogy a jászok a XV. században még őrizték nyelvüket. Ezt egészíti ki Georgius Wernherus sziléziai utazó 1543-ból való információja arról, hogy Magyarországon a jászok a magyartól eltérő nyelvükön beszélnek¹⁴⁴¹ és Oláh Miklós humanista történész, esztergomi érsek 1568-ban megjelent leírása, amely szerint „Egész Magyarország napjainkban különféle nemzeteket foglal magába: magyarokat, németeket, cseheket, szlávokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat [kiemelés tőlünk – I.E., K.V.], ruténeket és végül már törököket; ezek mind egymástól eltérő nyelvet használnak, azon kívül, hogy néhány szavuknak a hosszú megszokás és kölcsönös kapcsolat miatt van valami hasonlósága és összecsengése.”¹⁴⁴² Így persze nem meglepő, hogy a XVI. században jó néhány jász név mutatható ki a defterekből (Bagdasa, Hunoka, Bosonga, Szaburán, Gargán, Budmán stb.).¹⁴⁴³ Végül, de nem utolsósorban utalnunk kell az 1590-es években Magyarországon járt holland utazó, Matthias Qua von Kinkelbach feljegyzésére, amely alapján a jászok, akik a jazig-metanaszta néptől származnak, a magyartól eltérő nyelvet használtak.¹⁴⁴⁴ Otrókocsi Fóris Ferenc szerint 1692-ben a jászok már magyarul beszéltek.¹⁴⁴⁵ A későbbi időkből nyelvükre nincs adatunk, arra azonban igen, hogy a Jászság lakói egészen a XIX. század második

¹⁴³⁷ NÉMETH 1959., NÉMET 1960. 23–25., ABAJEV 1960. A kutatás helyzetére jellemző, hogy az eltelt fél évszázad alatt egyetlen nyelvész sem foglalkozott behatóan a kérdéssel, hogy mennyire tartható a Németh Gyula-féle elképzelés a jász szójegyzékkel kapcsolatban.

¹⁴³⁸ SELMECZI 1992. 101–113., SELMECZI 1992A., SELMECZI 2005. Sajnálatos, hogy nem a régészeti leletanyag elemzéséből levont következtetéssel találkozunk az esetek zömében, hanem a feltételezett elképzelés igazolására történő kísérlettel, azaz a kutatás megpróbálta igazolni azt a hipotézist, hogy a jászok a kunokkal vándoroltak be.

¹⁴³⁹ SELMECZI 1992. 103–105.

¹⁴⁴⁰ A keltezés bizonytalanságára lásd TÖRÖCSIK 2014. 46–47.

¹⁴⁴¹ ALEMANY 2003. 226.

¹⁴⁴² OLÁH XIX.

¹⁴⁴³ GULYÁS–SZABÓ [2003] 31.

¹⁴⁴⁴ MAKKAY 1997B. 32–33.

¹⁴⁴⁵ NÉMETH 1990. 146., MAKKAY 1997B. 32. oldalon hivatkozik rá.

feléig bizonyosfajta autonómiát élveztek, szokásaikat, jász tudatukat a mai napig ápolják. A néprajztudomány önálló csoportként tartja őket nyilván.

A fenti kérdésekben természetesen nagy könnyelműség lenne beható vizsgálatok nélkül véleményt alkotnunk. A magunk részéről mindemellett egy olyan lehetőséget vetünk föl, amelyet a korábbi kutatás nem – vagy csak részben – vett számításba. A szarmaták történetéről a fentiekben megfogalmazottakból annyi nyilvánvalóan mindenki számára kitűnt, hogy mind a sztyeppén, mind a Kárpát-medencében olyan tömegben létező népességről beszéltünk, amely számát – és jó darabig politikai tényező szerepét – tekintve meglehetősen egyedülálló. Egy ilyen hatalmas populáció nem tűnhetett (és nem is tűnt) el egyetlen szempillantás alatt. Ez a nyilvánvaló tény pedig azt jelenti, hogy más-más politikai tényezőknek alávetve jó ideig számolnunk kell továbbélésükkel, nyelvük, szokásaik, megőrzésével. Így kellett ennek lennie a Kárpát-medencében és ugyanígy a sztyeppén. Az ún. nagy népvándorlás ugyanakkor a szarmaták/alánok által lakott egész oikumené területén rendkívül tarka népi szőttest alakított ki, ami még inkább hozzá kellett, hogy járjon az általunk vizsgált népesség identitásának megőrzéséhez. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a keletről a Duna-vidékre érkező bevándorló hullámok bizonyíthatóan mindig sodortak magukkal tőlük idegen csoportokat. Mindezt figyelembe véve logikus, hogy az egyes Kárpát-medencei honfoglalókkal – legyen az akár Árpád népe, akár a kunok – érkeznie kellett keleten továbbélő (immár jásznak nevezett) irániaknak, akik a Kárpát-medence egyes területein rokonaikra találtak, ami megkönnyítette betagozódásukat az aktuális politikai hatalom alá.

I UTÓSZÓ

Átolvasva a leírtakat utólag arra kellett rájönnünk, hogy csaknem lehetetlen feladatra vállalkoztunk. Megpróbáltuk egy népi konglomerátum több mint kétezer éves történetét felvázolni, óriási területeken, az eurázsiai kontinens szinte teljes hosszán kalandozva. Folyamatosan bővülő forrásbázissal (ásatások anyaga) rendelkező és ezáltal gyorsan fejlődő tudományunkban ez igencsak merész vállalkozás, hiszen már az írás folyamatában érzékeljük, hogyan avulnak el mások meglátásai és saját nézeteink egy-egy kérdésről. Attól tartunk, hogy az olvasó számára ez már a könyv megjelenése idején is érzékelhető lesz. Ennek ellenére

356. kép • Carl Patsch (1865–1945) osztrák szlavista, régész, történész, a szarmaták forrásokon alapuló történetének egyik első összefoglalója

rész képezte, hiszen míg a sztyeppe történet tárgyalásánál főként az azt a területet kutató régészek, történészek, nyelvészek eredményeit értelmeztük, a magyarországi és szomszédos szarmata régió vizsgálatánál egyfelől saját, több mint 30 éves kutatásainkra, tapasztalatainkra (beleértve a gyakorlati – ásatási – munkát is) építettünk, másfelől természetesen igyekeztünk át-

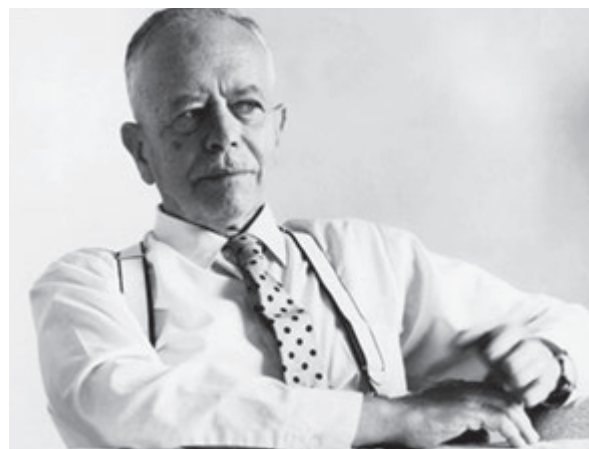

tekinteni és értékelni mai ismereteink tü-

rében elődeink munkásságát. Ez a munka nélkülük aligha születhetett volna meg. Álljon itt zárásként köszönetünk a szarmata kutatás területén végzett felbecsülhetetlen értékű munkájukért. Így a szarmaták Kárpát-medencei történetének elsősorban antik auktoradatokon alapuló feldolgozása tekintetében Carl Patsch (**356. kép**) és Alföldi András (**357. kép**) nevét, a nyelvi összefüggések feltárását illetően Harmatta Jánost kell kiemelnünk.

358. kép • Párducz Mihály (1908–1974) régész, a magyarországi szarmata kutatás megalapozója

viSSzatekintve fontosnak gondoljuk, hogy – amint a kötet angol megjelenése mind a nyugati, mind a keleti olvasó számára lehetővé tette – rendelkezésre álljon egy modern összefoglaló munka a magyar közönség számára is a könyvkiadásban általában mostohán kezelt szarmata törzsekről. Természetesen a munkánk súlypontját a Kárpát-medencei

357. kép • Alföldi András (1895–1981) ókortörténész, régész, a Kárpát-medencei szarmaták történetének máig alapvető összefoglalásának szerzője

359. kép • Harmatta János (1917–2004) klasszika-filológus, nyelvész, iranista, aki nyelvészeti szempontból értékelte a magyarországi szarmaták történetét

A régészeti kutatásban nagy elődeinkről – Párducz Mihályról, Kőhegyi Mihályról és Vaday Andreáról – kell megemlékeznünk (**358–361. kép**). Nem kevésbé lényeges a fiatalabb nemzedék munkája, de legalább olyan fontos számunkra az a közeg, amelyben jelen kötetünk íródott: a munkatársakkal és kollégákkal folytatott beszélgetések, viták sora; a türelem és segítőkészség, amely körülvett minket. Köszönet érte!

360. kép • Kőhegyi Mihály (1934–2001) régész, alapvető szarmata tanulmányok szerzője

361. kép • Vaday Andrea (1944–) régész, a szarmata kutatás meghatározó személyisége

I IRODALOMJEGYZÉK

„Riasztó, hogy mennyi mindent megír az ember, amit tulajdonképpen soha senki nem olvas el, legalábbis semmi nyoma nincs, hogy bárki elolvasta. De a tudományban van még egy ennél kínosabb dolog, a referenciaszámítás. Megsemmisítő, hogy mennyi mindent megír az ember úgy, hogy soha senki nem hivatkozik rá, illetve gyakran hivatkoznak az emberre úgy, hogy nyilvánvaló: egyáltalán nem olvasták. ... A ... kalaplengető, kölcsönös hivatkozásoknak egész rendszere létezik, és fontos, hogy az ember bekerüljön a jó hivatkozási körbe. Nem beszéltem még az önhivatkozásokról, ami szintén gyakori, mert így is előreléphet valaki, mert megnőtt a hivatkozási indexe. Azzal is növelni lehet a hivatkozási indexet, ha valaki különösen nagy marhaságot ír. Akkor szinte megkerülhetetlen, hogy hivatkozzanak rá. Olyan nagy butaságot kell írni, amelyet még senki! És azt is jó hangosan kell mondani, hogy felfigyeljenek rá.”
(SZELENYI 2006. 25.)

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

AMBROSIUS

Ambrosius: Expositio evangelii secundum Lucam. J.-P. Migne, Paris 1845. http://monumenta.ch/latein/verzeichnis4_noframes.php?tabelle=Ambrosius&xy=Ambrosius,%20Expositio%20Evangelii%20secundum%20Lucam&level=3 (2018. január 2.)

AMMIAN.

Ammianus Marcellinus: Róma története. Ford. Szepesy Gyula. Európa Kiadó, Budapest 1993. / Ammianus Marcellinus: Res gestae a fine Corneli Taciti. <http://www.thelatinlibrary.com/ammianus.html> (2017. május 22.)

ANONYMUS

Anonymus: Gesta Hungarorum. Ford. Pais Dezső. Magyar Helikon, Budapest 1977.

APPIAN. MITHR.

Appianus: A mithridatési háborúk. In: Appianus: Róma története. Szerk. Németh György. Osiris Kiadó, Budapest 2008. 347–437.

ARRIAN.

L. Flavius Arrianus: Az alánok elleni csatarend. (Ektaxis kata Alanón.) Ford. Forisek Péter. *Ókor* IX: 1. 2010. 47–54.

AURELIUS VICTOR

Aurelius Victor: Epitome De Caesaribus. A booklet about the style of life and the manners of the imperatores. Sometimes Attributed to Sextus Aurelius Victor. Translated by Thomas M. Banchich. Canisius College Translated Texts, Number 1. Canisius College. Buffalo, New York

2009. <http://www.roman-emperors.org/epitome.htm> (2012. július 11.)

AUSON. EPIG.

Decimus Magnus Ausonius: Epigrammaton Liber. 1. De Augusto http://www.intratext.com/IXT/LAT0574/_P34.HTM (2018. január 2.)

AUSON. MOSELLA

Ausonius: Mosella. http://wiki.dickinson.edu/index.php?title=Ausonius_Mosella (2018. január 2.)

AUSON. PRECAT. COS.

Ausonius with an English translation by Hugh G. Evelyn White. Loeb Classical Library. London – New York 1919. / Decimus Magnus Ausonius: Precatio consulis designati pridie Kal. Ian. Fascibus sumptis. http://www.intratext.com/IXT/LAT0574/_IDX023.HTM (2018. január 2.)

AVENTINUS

Johannes Aventinus: Annalium Boiorum, sive veteris Germaniae. Libri VII. Ed. Nicolas Cisner. Frankfurt 1627. https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenahist/autoren/aventinus_hist.html (2018. január 2.)

BARBARO

Travels of Josaphat Barbaro, Ambassador from Venice to Tanna, now called Asof, in 1436. <http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00generallinks/kerr/vol01chap19.html> (2017. december 18.)

- CARPINI
Plano Carpini úti jelentése 1247-ből. Ford. Gy. Ruitz Izabella. <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/plano.html> (2012. szeptember 19.)
- CIL
Corpus Inscriptionum Latinarum. http://cil.bbaw.de/cil_en/index_en.html (2018. január 2.)
- CTH.
Theodiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis. Ed. Th. Mommsen – Paulus M. Meyer. Berlin 1905. <http://web.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/Constitutiones/codtheod.htm> / <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/tituli.htm> (2012. április 19.)
- CURT. RUF.
Quintus Curtius Rufus: A Makedón Nagy Sándor története. Fordította és a jegyzeteket írta Kárpáthy Csilla. <http://mek.oszk.hu/02600/02652/#> (2012. július 11.) / Quintus Curtius Rufus: Historiarum Alexandri Magni Macedonis http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/curtius/6*.html (2017. május 22.)
- DEMOSTH
Demosthenes: Against Leptines, with an English translation by C. A. Vince – J. H. Vince. Cambridge – London 1926. www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0014.tlg020.perseus-eng1:32 (2012. április 19.)
- DEMOSTHENES
Demosthenes: Against Phormio, with an English translation by A. T. Murray. Cambridge – London 1939. www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=urn:cts:greekLit:tlg0014.tlg034.perseus-eng1:8 (2012. április 19.)
- DIO
Dio's Roman History with an English translation by Earnest Cary, Ph.D. on the basis of the version of Herbert Baldwin Foster, Ph.D. William Heinemann Ltd., Harvard University Press, London – Cambridge, Massachusetts 1968. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/ (2012. április 19.)
- DIOD.
Diodorus of Sicily with an English translation by Russel M. Geer, Ph.D. William Heinemann Ltd, Harvard University Press, London – Cambridge, Massachusetts 1962.
- DION CHRYSOST.
Dio Chrysostom: Discourses. Loeb Classical Library, 5 volumes, Greek texts and facing English translation. Translation by J. W. Cohoon. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1940. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dio_Chrysostom/Discourses/36*.html (2009. november 4.)
- EUSEB. VITA CONST.
Eusebius of Caesarea: The Life of the Blessed Emperor Constantine. Medieval Sourcebook. The Bagster translation, revised by Ernest Cushing Richardson, Ph.D. <http://www.fordham.edu/halsall/basis/vita-constantine.html> (2009. november 4.)
- EUTROP.
Eutropius: Róma rövid története. Ford. Teravágimov Péter. Helikon Kiadó, Budapest 2003.
- EXCERPTA VALESIANA
Anonymus Valesianus: Origo Constantini. Ford. Kiss Magdolna. *Specimina Nova* XV. 1999. (2000) 77–147.
- FAUS. BYZ.
P'awstos Buzand's (Faustus Byzantinus): Historia of the Armenians. Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian. <http://www.attalus.org/armenian/pbtoc.html> (2008. január 2.)
- FLORUS EPIT.
Lucius Annaeus Florus: Róma háborúi. Ford. Havas László. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa Könyvkiadó, Budapest 1979.
- GREG. TUR. Hist
Gregory of Tours: History of the Franks: Books I–X. Translated by Earnest Brehaut, 1916. <http://www.fordham.edu/halsall/basis/gregory-hist.html#book3> (2018. január 2.)
- HÉROD.
Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Ford. Muraközy György. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó, Budapest 1989.
- HÉRÓDIAN.
Héródianos: A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától. Ford. Fehér Bence – Kovács Péter. Osiris Kiadó, Budapest 2005.
- HIERON. CHRON.
Jerome: Chronicle. Ed. Roger Pearse. Ipswich 2005. http://www.tertullian.org/fathers/jerome_chronicle_00_eintro.htm (2018. január 2.)
- HIPPOKRATÉS
Hippokratész könyve a levegőről, a vizekről és a vidékekről. (Liber de aere, locis et aquis.) Ford. Dr. Sattler Jenő. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 33. 1964. 9–31.
- HOMÉROS Od.
Homérosz: Odüsszeia. Ford. Devecseri Gábor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1983.

- HORENACI 1995.
Hajk és Bél harca. A régi örmény irodalom kincsestára I. Válogatta, szerkesztette, a történeti és irodalmi bevezetőket írta Dr. Schütz Ödön. Életünk Könyvek, Szombathely 1995.
- ILS
H. Dessau: Inscriptiones Latinae Selectae. Berloini, Paris I–IV. 1882–1916. www.archive.org/details/inscriptioneslat03dessuoft (2018. január 2.)
- IORD.
Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Kiss Magdolna gondozásában. Vivarivm fontivm 1. Dolmen 2000 Bt., Pécs 2002. / L'Harmattan, Budapest 2005.
- IORD. ROM.
Iordanes: Romana. In: Monumenta Germaniae Historica. http://bsbdmgh.bsb.lrz-muenchen.de/dmgh_new/app/web?action=loadBook&contentID=bsb00000792_00083 (2018. január 2.)
- IS.HISP.
Isidorus Hispalensis: Historia Gothorum, Vandalorum et Suevorum. / A gótok, vandálok és szvévek története. Ford. Székely Melinda. JATEPress, Szeged 2008.
- ITINERARIUM BURDIGALENSE
Itinerarium Burdigalense <http://www.christusrex.org/www1/ofm/pilgr/bord/10Bord01MapEur.html> (2017. május 22.)
- IUSTINUS
Világkrónika a kezdetektől Augustusig. (Fülöp királynak és utódainak története.) Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Trogus művéből. Ford. Horváth János. Helikon Kiadó, Budapest 1992. / Historiarum Philippicarum in epitomen redacti a M. Iuniano Iustino. <http://www.thelatinlibrary.com/justin/41.html> (2017. május 22.)
- JOS.FLAV. ANT. IUD.
Josephus Flavius: A zsidók története. Görög eredetiből ford. Révay József. Gondolat, Budapest 1983.
- JOS.FLAV. BELL.IUD.
Josephus Flavius: A zsidó háború. Ford. Révay József. 6. kiadás. Talentum, Budapest 1999.
- KÉPES KRÓNKA 1964.
Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rend. Mezey László. Ford. Geréb László. Magyar Helikon, Budapest 1964.
- KHORENATS'I
Moses Khorenats'i: History of the Armenians. Trans. Robert W. Thomson. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1980.
- LATYSCHEV 1916/1965.
Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Inscriptiones Tyrae, Olbiae, Chersonesi Tauricae, aliorum locorum a Danubio usque ad regnum Bosporanum. Ed. Vasilij V. Latyshev. Petropoli 1916. / Reprographischer Nachdruck, Gg Olms, Hildesheim 1965.
- LIV.
Livius: A római nép története a város alapításától. Ford. Muraközy Gyula. Bibliotheca Classica, Európa Könyvkiadó, Budapest 1982.
- LUC. CIV.
Lucanus: Dramatic Episodes of the Civil Wars. www.gutenberg.org/cache/epub/602/pg602.html (2013. augusztus 26.)
- LUK. TOX.
Lukianosz: Toxarisz vagy a barátság. Ford. Kárpáty Csilla. In: Lukianosz összes művei. I. kötet. Bibliotheca Classica, Magyar Helikon, Budapest 1974. 858–898.
- MAR. VIC.
Claudius Marius Victor: Alethia. In: ALEMANY 2003. 82.
- MEN.PROT.
Menandros Protector. In: ALEMANY 2003. 251–252.
- MGH AA
Chronica minora I. http://www.mgh.de/fileadmin/Downloads/pdf/MGH-Gesamtverzeichnis_2007.pdf; http://www.digital-collections.de/index.html?c=autoren_index&l=en&ab=Mommsen%2C+Theodor (2012. április 29.)
- MON.ANC.
Res gestae divi Augusti. Ford. Borzsák István. *AntTan* I. 1954. 325–332. / In: Római történeti chrestomathia. Ókori történeti chrestomathia III. Tankönyvkiadó, Budapest 1963. N. 67. 193–198.
- MONGOLOK TITKOS
A mongolok titkos története. Ford. Ligeti Lajos. Osiris Kiadó, Budapest 2004.
- MROVELI 1979.
Леонти Мровели: Жизнь картлийских царей. Извлечение сведений об абхазах, народов Северного Кавказа и Дагестана. Перевод с древнегрузинского, предисловие и комментарии Г.В. Цулая. Наука, Москва 1979.
- NART
Nartok. Kaukázusi hősi mondák. A világ eposzai 3. Ford. Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria – Istvánovits Márton. Európai Folklor Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2009.

- NIESE 1955.
Flavii Iosephi opera. Edidit et apparatv critico instrvxit Benedictus Niese. Apvd Weidmannos, Berolini 1955.
- NOT.DIGN.
Notitia dignitatum omnium tam civilium quam militarium in partibus Occidentis. <http://www.thelatinlibrary.com/notitia.html> (2012. január 20.) / <http://www.pvv.ntnu.no/~halsteis/notitia.htm> (2012. január 20.)
Notitia Dignitatum accedunt Notitia Urbis Constantinopolitanae et Latercula Prouinciarum. Ed. Otto Seeck. 1876. / Minerva Verlag GmbH., Frankfurt/Main 1983. http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost05/Notitia/not_dig0.html (2012. január 20.)
- OLÁH
Oláh Miklós: Hungária. Ford. Németh Béla. Előszó Szigethy Gábor. Gondolkodó magyarok könyv. Magvető, Budapest 1985.
- OPT. PORPHYR. CARM.
P. Optatianus Porfyrius: Carmina. <http://www.thelatinlibrary.com/porphyrius.html> (2012. január 20.)
- OROSIUS ADV.PAG.
Orosius: A History, against the Pagans. <http://sites.google.com/site/demontortoise2000/> (2012. január 20.)
- OVIDIUS EP.
Publius Ovidius Naso: Levelek Pontusból. Ford. Kartal Zsuzsa. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa Kiadó, Budapest 1991.
- OVIDIUS IBIS
Ovid in six volumes II. The Art of Love, and other poems. With an English translation by J.H. Mozley. Loeb Classical Library. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1969. 251–307.
- OVIDIUS TR.
Publius Ovidius Naso: Keservek. Ford. Adamik Tamás – Csehy Zoltán – Csorba Győző – Erdődy János – Franyó Zoltán – Gaál László – Kardos László – Kármán Edit – Kerényi Grácia – Kopeczky Rita – Polgár Anikó – Rónai Pál – Szabó Lőrinc – Tordai Éva. Magyar Könyvklub, Budapest 2002.
- PAUL.DIAC.
Paulus Diaconus: A longobardok története (Historia Langobardorum). Ford. Gombos F. Albin. Középkori Krónikások I. Brassói Lapok Nyomdája, Brassó 1901.
- PAUS.
Pauszaniasz: Görögország leírása. Ford. Muraközy Gyula. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest 2000.
- PLIN. EP.
Ifjabb Plinius: Levelek. Ford. Borzsák István – Maróti Egon – Muraközy Gyula – Szepešsy Tibor. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó, Budapest 1981.
- PLIN. NH
Pliny: Natural History in ten volumes, with an English Translation by H. Rackham. Loeb Classical Library. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1989.
- PLUT.
Plutarchos: Párhuzamos életrajzok. Ford. Máthé Elek. Bibliotheca Classica. Magyar Helikon, Budapest 1978.
- PLUT. MOR.
Plutarch: Moralia – On the Fortune of the Romans. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/plutarch/moralia/fortuna_romanorum*.html (2012. május 29.)
- POL. STRAT.
Полиэн: Стратегемы. Ред. А. К. Нефёдкин. Евразия, Санкт-Петербург 2002.
- POLYBIOS
Polybius: The Histories of Polybius. Translation by W.R. Paton. Loeb Classical Library. Heinemann, London 1922–1927. penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/25*.html (2012. április 27.)
- POMP. MELA
Pomponius Mela: De situ orbis. http://ourworld.cs.com/latintexts/mela_home_page.htm (2008. október 30.)
- POMP. MELA DE CHOR.
Pomponius Mela: De chorographia. <http://www.thelatinlibrary.com/pomponius.html> (2008. október 30.)
- PROCOPI. GOTH.
Procopius Caesarensis: De bello Gothico. In: History of the Wars, Books I and II with an English Translation by H.B. Dewing. Loeb Classical Library. William Heinemann Ltd., Harvard University Press, London – Cambridge, Massachusetts 1971.
- PROCOPI. PERS.
Procopius Caesarensis: De bello Persico. In: History of the Wars, Books I and II with an English Translation by H.B. Dewing. Loeb Classical Library. William Heinemann Ltd., Harvard University Press, London – Cambridge, Massachusetts 1971.

- PSEUDO-SCYLAX**
The Periplus of Pseudo-Scylax. An interim translation by Graham Shipley. 2002. <http://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/Documents/AUTHORS/Scylax-GB2002.pdf> (2018. január 2.)
- PTOLEM.**
Claudius Ptolemy: The Geography. Translated and edited by Edward Luther Stevenson with an introduction by prof. Joseph Fischer. S.J. Dover Publications Inc., New York 1991.
- RANSANUS**
Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata. Ford. Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Millenniumi Magyar Történelem 6. Osiris Kiadó, Budapest 1999.
- RIC**
Roman Imperial Coinage. <http://www.wildwinds.com/coins/ric/i.html> (2012. május 20.)
- SCYMN.**
Pseudo-Scymnos: Periodos tu Nikomédé. (Az ismert világ leírása.) In: LATISEV 1947/52–1992/93. 223–227. (309–313.)
- SEN. NAT.QUEST.**
Physical science in the time of Nero, being a translation of the *Questiones Naturales* of Seneca, Natural questions by John Clarke. London 1910. <http://www.archive.org/stream/physicalsciencei00seneiala#page/n3/mode/2up> (2012. április 27.)
- SEN. THYEST.**
Seneca: Tragedies II. Ed. and translated by John G. Fitch. Loeb Classical Library. Heinemann Ltd, Harvard University Press, London – Cambridge 2004.
- SHA**
Császárok története (Historia Augusta). Multiplex Media – DUP, Debrecen 2003.
- Ant. Iulius Capitolinus: Antoninus Pius. Ford. Havas László. 90–101.
- Aur. Flavius Vopiscus, a szirakúzai: Az isteni Aurelianus. Ford. Szűcs Gábor. 473–511.
- Car. Flavius Vopiscus, a szirakúzai: Carus, Carinus, Numerianus. Ford. Havas László. 558–572.
- Claud. Trebellius Pollio: Az isteni Claudius. Ford. Burai Erzsébet. 458–472.
- Gord. Iulius Capitolinus: A három Gordianus. Ford. Soltész Márk. 365–390.
- Hadr. Aelius Spartianus: Hadrianus élete. Ford. Kiss Sebestyén. 57–82.
- Marc.Ant. Iulius Capitolinus: Marcus Antoninus Filozófus. Ford. Lakfalvi Géza. 102–127.
- Maxim. Iulius Capitolinus: A két Maximinus. Ford. Kató Péter. 342–364.
- Prob. Flavius Vopiscus, a szirakúzai: Probus. Ford. Tóth Orsolya. 527–545.
- Trig.Tyr. Trebellius Pollio: A harminc trónbitorló. Ford. Szűcs Tamás. 427–457.
- SOZOMENOS**
The Ecclesiastical History of Sozomen, Comprising a History of the Church, from a.d. 323 to a.d. 425. Translated from the Greek. Revised by Chester D. Hartranft. T&T Clark, Edinburgh. <http://www.freewebs.com/vitaphone1/history/sozomen.html> (2011. június 3.)
- STATIUS SILV.**
Statius with an English translation by J.H. Mozley. William Heinemann Ltd., G.P. Putnam's Sons, London – New York 1928. <http://www.archive.org/stream/statiusstat01statuoft#page/180/mode/2up/search/Silvae> (2011. szeptember 2.)
- STEPH.BYZ.**
Stephanos Byzantios: Ethnika. In: LATISEV 1947/52–1992/93. 187. (273.)
- STRABÓN**
Strabón: Geógraphika. Ford. Földy József. Gondolat, Budapest 1977.
- SUETON.**
Gaius Suetonius Tranquillus: A caesarok élete. Ford. Kiss Ferencné. Bibliotheca Classica. Magyar Helikon, Budapest 1975.
- SYNC.**
Georgius Syncellus: Ekloge chronographias. In: *Scriptorum Historiae Byzantinae*. Editio emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii C. F. Bonn 1829. www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0740-0810_Georgius_Syncellus_Constantinopolitanus_Chronographiae_%28CSHB%29__GR.pdf.html (2017. július 1.)
- TACIT.**
Tacitus összes művei. Fordította Borzsák István. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó, Budapest 1980.
- THEOPH.**
Theophanes: Chronographia. In: ALEMANY 2003. 269–275.
- VAL.FLAC.**
Argonauticon. Cajus Valerius Flaccus hőskölteménye nyolc énekben. Ford. Fábíán Gábor. Aigner Lajos, Pest 1873.

ZONARAS

Ioannes Zonarae: Annales.
www.documentacatholicaomnia.eu/30_20_1050-1150-_ioannes_zonaras.html (2012. január 21.)

ZOSIM.

Zosimus: New History. Ed. Roger Pearse. Green and Chaplin, London 1814. Ipswich 2002. http://www.tertullian.org/fathers/zosimus00_intro.htm (2012. január 21.)

FELHASZNÁLT IRODALOM**АВАЈЕВ 1949.**

В.И. Абаев: Осетинский язык и фольклор. т. 1. Изд. Академии наук СССР, Москва – Ленинград 1949.

АВАЈЕВ 1960.

В.И. Абаев: Примечание (Немет Ю.: Список слов на языке ясов, венгерских алан.) Сев.-Осет. науч.-исслед. ин-т., Орджоникидзе 1960. 17–23.

АВАЈЕВ 1965.

В.И. Абаев: Скифо-европейские изоглоссы. Наука, Москва 1965.

АВАЈЕВ 1971.

В.И. Абаев: О некоторых лингвистических аспектах скифо-сарматской проблемы. In: Проблемы скифской археологии. Ред. П.Д. Либеров – В.И. Гуляев. Наука, Москва 1971. 10–13.

АВАЈЕВ 1972.

В.И. Абаев: К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов. In: Древний восток и античный мир. Сборник статей, посвященный профессору Всеволоду Игоревичу Авдиеву. Ред. В.И. Кузищин. Изд. Московского Университета, Москва 1972. 26–37.

АВАЈЕВ 1979.

В.И. Абаев: Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. Наука, Москва 1979.

АВАЈЕВ 1990.

В.И. Абаев: Происхождение осетинских фамильных имён СÆРАЗОНТÆ и ÆGHUZATÆ. In: Абаев В.И.: Избранные труды. Религия, фольклор, литература. Ир, Владикавказ 1990. 408–422.

АВРАМОВА 1992.

М.П. Абрамова: Некоторые особенности взаимоотношений ираноязычных кочевников и оседлых племён Предкавказья. [Some regularities in the relations between the Iranian-speaking nomades and the sedentary tribes of the North Caucasus.] *РА* 1992: 2. 20–31.

АВРАМОВА 1993.

М.П. Абрамова: Центральное Предкавказье в сарматское время. (III в. до н.э. – IV в. н.э.). [Central Ciscaucasia (Predkavkaz'e) in the Sarmatian Period. (3rd century B.C. – 4th century A.D.).] Институт археологии РАН, Москва 1993.

АВРАМОВА 1994.

М.П. Абрамова: Некоторые особенности материальной культуры сарматов Центрального Предкавказья. In: *ПРОБЛЕМЫ* 1994. 8–15.

ADAM

Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. József Szentpéteri. *VAH XIII*: 1–2. 2002.

AFGHANISTAN 2006.

Afghanistan les trésors retrouvés. Collections du musée national de Kaboul. Éd. Pierre Vallaud. Réunion des Musées Natinaoux. Guimet Musée National des Arts Asiatiques, Paris 2007.

АЙВАБИН 2003.

Alexander Aibabin: Zur Datierung des germanischen Einfalls auf der Krim. In: *КОНТАКТ* 2003. 65–78.

АЙВАБИН 1999.

А.И. Айбабин: Этническая история ранневизантийского Крыма. ДАР, Симферополь 1999.

АЙВАБИН–ХАЙРЕДИНОВА 2008.

А.И. Айбабин – Э.А. Хайрединова: Могильник у села Лучистое. том I. Раскопки 1977, 1982–1984 годов. [Summary.] АДЕФ–Україна, Симферополь – Керчь 2008.

ALBEKER–BÍRÓNÉ 1969/70.

Albeker Mária – Bíróné Sey Katalin: Antoninianus lelet Felsőtengelicről. [Antoninianus-Fund von Felsőtengelic.] *Num.Közl. LXVIII–LXIX*. 1969–1970. 13–23.

АЛЕКСЕЈЕВ 1992.

А.Ю. Алексеев: Скифская хроника. (Скифы в VII–IV вв. до н.э. Историко-археологический очерк.) Петербургкомстат, Санкт-Петербург 1992.

- ALEKSZEJEV 2000.
В.П. Алексеев: Монеты царя Фарзоа из Тиры [The Coins of King Pharsoes from Tyra]. *Stratum plus* 2000: 6. 174–177.
- ALEKSZEJEV 2003.
А.Ю. Алексеев: Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н.э. [Chronography of European Scythia (7th–4th centuries BC).] Изд. Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2003.
- ALEKSZEJEVA 1982.
Е.М. Алексеева: Античные бусы Северного Причерноморья. САИ Г1-12. 1982.
- ALEKSZEJEVA 2015.
Е.М. Алексеева: Горгиппия. Последний этап развития (конец I–III в. н. э.). [Gorgippia. Final Stage of Development (1st – 3rd Centuries A. D.)] *Древности Боспора* 19. 2015. 7–27.
- ALEMANY 2003.
Агусты Алемань: Аланы в древних и средневековых письменных источниках. Менеджер, Москва 2003. [Angol változata: Agusti Alemany: Sorces on the Alans. A Critical Compilation. Handbook of Oriental Studies, Central Asia. Brill, Leiden – Boston – Köln 2000.]
- ALFÖLDI 1924/26.
Andreas Alföldi: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig 1924–1926.
- ALFÖLDI 1929.
Alföldi András: A gót mozgalom és Dácia feladása. *Egyetemes Philologiai Közöny* LIII: VIII–X. 1929. aug–dec. 161–188.
- ALFÖLDI 1936.
Alföldi András: Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. *Századok* 70: 1–3., 4–6. 1936. 1–37., 129–162.
- ALFÖLDI 1939.
András Alföldi: Die Roxolanen in der Walachei. In: Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin, 21.–26. August, 1939. Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, De Gruyter, Berlin 1940. 528–538.
- ALFÖLDI 1939A.
Alföldi András: Barbár betelepítés Pannoniába Nero korában. In: *Epigraphica* II. [Eine Übersiedlung von barbarischen Massen nach Pannonien unter Nero.] *ArchÉrt* 66. 1939. 103–107., 263–265.
- ALFÖLDI 1940.
Alföldi András: Dákok és rómaiak Erdélyben. *Századok* 74: 4–6. 1940. 129–180.
- ALFÖLDI 1941/1999.
Alföldi András: Erdély népei az ókorban. In: Erdély és népei. Szerk. Mályusz Elemér. Budapest 1941. / Szerkesztett, bővített kiadás. Szerk. Vistai András János. Maecenas Könyvkiadó, Budapest 1999. 9–20.
- ALFÖLDI 1942.
Alföldi András: Az eraviszkuszok Buda földjén. In: Budapest története I. Budapest az ókorban. I. Szerk. Szendy Károly. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1942. 135–171. // A pesti oldal új urai. In: Budapest története I. Budapest az ókorban. I. Szerk. Szendy Károly. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1942. 172–235. // Aquincum a későrómai világban. In: Budapest története I. Budapest az ókorban. II. Szerk. Szendy Károly. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1942. 670–746.
- ALFÖLDI 1943.
Alföldi András: Keletmagyarország a római korban. In: Magyarok és románok. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1943. Szerk. Deér József – Gáldi László. Athenaeum, Budapest 1943. 1–93.
- ALFÖLDI 1943A.
Alföldi András: A régi pénzek tanuvalomása a honfoglalás előtti Magyarország történetéről. *Num.Közl.* XLII. 1943. 14–25.
- ALFÖLDI 1954.
R. Alföldi Mária: A rábakovácsi római ékszerlelet. *FA* VI. 1954. 62–73.
- ALFÖLDI 1963.
Maria R. Alföldi: Fragen des Münzumlaufs im 4. Jahrhundert n. Chr. *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte* 13. 1963. 75–104.
- ALFÖLDI 1967.
András Alföldi: Studien zur Geschichte der Weltkriege des 3. Jahrhunderts nach Christus. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1967.
- ALFÖLDY 1966.
Géza Alföldy: Barbareneinfälle und Religiöse Krisen in Italien. In: Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1964/1965. Antiquitas Reihe 4. Hrsg. Johannes Straub. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1966. 1–19.
- ALMÁSSY 2009.
Katalin Almássy: Celts and Dacians (?) in the Great Hungarian Plain: 1st c. BC – 1st c. AD. In: Mitteleuropa zur Zeit Marbods. 19. Internationales Symposium Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. Hrsg. Vladimír Salač –

- Jan Bemann. Archeologický ústav Akademie věd České republiky – Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität, Praha – Bonn 2009. 251–268.
- ALRAM 1996.
Michael Alram: Die Geschichte Ostirans von den Griechenkönigen in Baktrien und Indien bis zu den iranischen Hunnen (250 v. Chr. – 700 n. Chr.). In: Wehrauch und Seide. Alte Kulturen an der Seidenstraße. Hrsg. Wilfried Seipel. Skira Editore, Milano – Wien 1996. 119–140.
- AMBROZ 1966.
А.К. Амброз: Фибулы юга европейской части СССР II в. до н.э. – IV в. н.э. САИ Д1-30. 1966.
- ANGYAL-BALLA 1972.
B. Angyal Katalin – Balla Lajos: Studia Dacia I. [Studia Dacia.] *DMÉ* LIII. 1972. (1974) 149–175.
- ANTONOVA-JAJLENKO 1995.
И.А. Антонова – В.П. Яйленко: Херсонес, Северное Причерноморье и маркоманские войны по данным херсонесского декрета 174 г. н.э. в честь Тита Аврелия Кальпурниана Аполлониды. [Chersonesus, the Northern Black Sea coast and the Marcomannic wars according to the data of the Chersonesian decree of 174 A.D. in honour of Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides.] *ВДИ* 1995: 4. 58–86.
- ANTYICSNIJE 1984.
Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР. Ред. Г.А. Кошеленко – И.Т. Кругликова – В.С. Долгоруков. Наука, Москва 1984.
- АРТУЕКАРЈЕВ 1987.
А.З. Аптекарев: К вопросу о восточной границе Боспорского царства во второй пол. IV – первой пол. III вв. до н.э. In: Античная цивилизация и варварский мир в Подонье-Приазовье. Отв. ред. Б.А. Раев. Музей истории донского казачества, Новочеркасск 1987. 29–30.
- AQUINCUM É.N.
Aquincum. Budapest a római korban. / Das römische Budapest. Szerk. Póczy Klára – Lengyelne Kurucz Katalin. Budapest Történeti Múzeum, Budapest é.n.
- ARHEOLOGIA 1986.
Археология Украинской ССР. Отв. ред. В.Д. Баран. Наукова думка, Киев 1986.
- ARMÉE 1993.
L'Armée Romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle. Textes réunis par Françoise Vallet et Michel Kazanski. L'Association Française d'Archéologie Mérovingienne, Condé-sur-Noireau 1993.
- ASCHERSON 2000.
Neal Ascherson: A Fekete-tenger. Európa Könyvkiadó, Budapest 2000.
- BABEŞ 1999.
Mircea Babeş: Ein Tamga-Zeichen aus der dakischen Siedlung von Ocniţa (*Buridava*). In: Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt. Hrsg. Nikolaus Boroffka – Tudor Soroceanu. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/West. 1999. 223–239.
- BABOLCSI 2004.
Babolcsi Andrea: Torquesek a szarmata kori temetkezésekben az Alföldön. Szakdolgozat. Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2004.
- BACHRACH 1973.
Bernard S. Bachrach: A History of the Alans in the West. From their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages. Minnesota Monographs in the Humanities 7. University of Minnesota Press, Minneapolis 1973.
- BALABANOVA 1998.
М.А. Балабанова: Динамика морфологического облика населения Волго-Донского междуречья, Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в раннем железном веке. In: Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Ред. В.Я. Кияшко – В.А. Ларенок – В.В. Потапов. Ростов-на-Дону 1998. 3–5.
- BALANVANCEV 2005.
А.С. Балахванцев: Среднеазиатские дахи в IV–II вв. до н.э.: происхождение, хронология, локализация. In: Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов. Археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого. Отв. ред. В.П. Никоноров. Институт истории материальной культуры РАН, Санкт-Петербург 2005. 64–67.
- BALANVANCEV 2013.
А.С. Балахванцев: К вопросу о времени и обстоятельствах появления скифов в Восточной Европе. In: Боспорский феномен. Греки и варвары на евразийском перекрестке. Ред. М.Ю. Вахтина и др. Нестор-История, Санкт-Петербург 2013. 352–357.

- BALAHVANCEV–BEGLOVA 2011.
A.C. Балахванцев – E.A. Беглова: Арифарн – царь фатеев или сираков? In: NASZELENYIJE 2011. 575–579.
- BALAHVANCEV–JABLONSKIJ 2008.
A.C. Балахванцев – Л.Т. Яблонский: Серебряная амфора из Филипповки. In: Ранние кочевники Волго-Уральского региона. Отв. ред. Л.Т. Яблонский. ОГПУ, Оренбург 2008. 29–38.
- BALÁS 1961.
Balás Vilmos: Az alföldi hosszanti sáncok. [Die Längswälle der Tiefebene.] *RégFüz* II: 9. 1961.
- BALÁS 1963.
Vilmos Balás: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. *ActaAH* 15. 1963. 309–336.
- BALBI 1897.
Balbi Adorján egyetemes földrajza a művelt közönség számára. Negyedik kötet. Újból megírta és tetemesen kibővítette Dr. Czirbusz Géza. Történeti nép- és földrajzi könyvtár. Pleitz Fer. Pál, Nagybecskerek 1897.
- BALLA 1965.
Balla Lajos: Dacia II. századi hadtörténetének kérdéseihöz (106–167). [Zu den Fragen der Kriegsgeschichte Daziens im 2. Jahrhundert.] *ArchÉrt* 92. 1965. 141–147.
- BALLA 1968.
Balla Lajos: Adatok Dácia II. századi hadtörténetének kérdéseihöz (II.) A katonai diplomák (106–164). [Contribution a l'histoire militaire de la Dacie (II.) Les diplomes militaires (106–164).] *DMÉ* L. 1968. (1970) 111–144.
- BALLA 1969.
Louis Balla: Guerre Iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* V. 1969. 111–113.
- BALLA 1981.
Balla Lajos: Recusantes provinciales in Dacia. [Recusantes provinciales in Dacia.] *DMÉ* LXII. 1981. (1983) 119–129.
- BALOGH 2009.
Balogh Csilla: Telepek és temetők Makó, Igási járandó I. lelőhelyen. In: Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autótú és a Makót elkerülő út nyomvonalán. Szerk. Balogh Csilla. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2009. 30–33.
- BALOGH–KOROM–KÓBOR–TÜRК 2005.
Csilla Balogh – Anita Korom – Balázs Kóbor – Attila Türk: Eine Scheibenfibel mit Emailleinsage (Einzeltyp) aus der Gemarkung von Kistelek (Kom. Csongrád) (Kistelek, Flur „Gera-föld”, Objekt 216). [Egyedi típusú zománcherakásos korongfibula Kistelek (Csongrád megye) határából (Kistelek–Gera-föld 216. objektum.)] *MFME–StudArch* 11. 2005. 37–50.
- BARAT–SOULAT–GAUDUCHON 2009.
Yvan Barat – Jean Soulat – Séverine Gauduchon: La présence d'un établissement germanique au début Ve siècle à Flins-sur-Seine (Yvelines)? *Antiquités Nationales* 40. 2009. 183–192.
- BÂRCĂ 2006.
Vitalie Bârcă: Historie și civilizație. Sarmații în spațiul Est-Carpatic (sec. I a. Chr. – începutul sec. II p. Chr.). [History and civilisation. The Sarmatians in the East Carpathians region (1st century BC – beginning of the 2nd century AD.) Argonaut, Cluj-Napoca 2006.
- BARCELÓ 1992.
Pedro Barceló: Constantius II. und die Limiganten: Einige Präzisierungen zu Amm. Marc. XIX 11. *Klio* 74. 1992. 422–430.
- BARKÓCZI 1957.
László Barkóczi: Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. In: Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Red. István Borzsák. AH XXXVI. 1957. 497–544.
- BARKÓCZI 1959.
Barkóczi László: Transplantations of Sarmatians and Roxolans in the Danube Basin. *Acta Antiqua* VII. 1959. 443–453.
- BARKÓCZI 1959A.
Barkóczi László: Szarmata/roxolán áttelepítések a Dunamedencében. *AntTan* VI. 1959. 244–252.
- BARKÓCZI 1960.
Barkóczi László: Későrómai temető Pilismaróton. [Ein spätrömisches Gräberfeld in Pilismarót.] *FA* XII. 1960. 111–132.
- BARKÓCZI–SALAMON 1968.
Barkóczi László – Salamon Ágnes: IV. század végi és V. sz. elejei üvegleletek Magyarországról. [Glasfunde vom Ende des 4. und Anfang des 5. Jhs. in Ungarn.] *ArchÉrt* 95. 1968. 29–39.
- BARNES 1982.
Timothy Barnes: The new Empire of Diocletian and Constantin. Harvard University Press, Cambridge 1982.
- BARTOSIEWICZ 1999.
Bartosiewicz László: A lelőhely állatsontanyaga. [Archaeozoológia.] In: Vaday Andrea – Bartosiewicz László – Bánffy Eszter – T. Bíró Katalin – Gogáltan, Florin – Horváth Friderika – Nagy Andrea: Kompolt–Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leleletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. Heves Megyei Régészeti Közlemények. Szerk.

- Petercsák Tivadar – Szabó J. József. Dobó István Vármúzeum, Eger 1999. 279–338.
- BAZSAN–SCSUKIN 1990.
И.А. Бажан – М.Б. Щукин: К вопросу о возникновении полихромного стиля клуазонне эпохи Великого переселения народов. *АСГЭ* 30. 1990. 83–96.
- BEJAN–MĂRUIA–TĂNASE 2011.
Adrian Bejan – Liviu Măruia – Daniela Tănase: Un mormânt cu podoabe de aur din epoca sarmatică timpurie descoperit la Sânnicoulau Mare – Seliște (jud. Timiș). *Analele Banatului* XIX. 2011. 161–180.
- BELDIMAN 1989.
Corneliu Beldiman: Plăcuțe de cuirasă (lorica squamata) din Dacia preromană. [Scales of breast plate (lorica squamata) from Preroman Dacia.] *Carpica* XX. 1989. 125–136.
- BELDIMAN 1990.
Corneliu Beldiman: Semne de tip tamga din Dacia preromană. [„Tamga” signs from Preroman Dacia.] *Thraco-Dacica* XI: 1–2. 1990. 139–151.
- BELJAK–PAŽINOVÁ 2012.
Ján Beljak – Noémi Pažinová: Das Geheimnis der frühmittelalterlichen Wällen im Zvolener Talkessel (Slowakie). In: *Sötét idők rejtélyei: 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk. Liska András – Szatmári Imre. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba 2012. 297–324.
- BENE–ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2016.
Zsuzsanna Bene – Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Some characteristic types of Roman imports in Sarmatian Barbaricum of the Carpathian Basin (caskets decorated with metal mounts, bronze vessels, mirrors). In: *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jh. n. Chr. im Reich und im Barbaricum – ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Internationales Kolloquium Frankfurt am Main, 19.–22. März 2009. Hrsg. Hans-Ulrich Voss – Nils Müller-Scheeßel. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 22,1. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2016. 743–760.
- BENEA 1986.
Doina Benea: Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungssystem von Südwest-Dakien. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*. 13. Internationaler Limeskongreß Aalen 1983. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20. Hrsg. C. Unz. Theiss, Stuttgart 1986. 451–460.
- BENEA 1995.
Doina Benea: Un atelier de verrier à Tibiscum. In: *Annales du 13e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*. Lochem AIHV, Pays Bas 1995. 193–200.
- BENEA 1997.
Doina Benea: Die Glasperlenwerkstatt von Tibiscum und die Handelsbeziehungen mit dem Barbaricum. [A glass bead workshop at Tibiscum and its trade connections with the Barbaricum.] In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposiums in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 1*. Hrsg. Uta von Freeden – Alfred Wiczorek. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 1997. 279–292.
- BENEA 1999.
Doina Benea: Archäologische Forschungen auf dem Limes der Dacia Apulensis, 1983–1994. In: *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Ed. Nicolae Gudea. County Council of Sălaj – County Museum of History and Art Zalău, Zalău 1999. 171–186.
- BENEA 1999A.
Doina Benea: Dacia Sud-Vestică în secolele III–IV. Interferențe spirituale. [Zusammenfassung.] Editura De Vest, Timișoara 1999.
- BENEA 2002.
Doina Benea: Römische Werkstätten in Dakien (I) (mit Bezugnahme auf die Herstellung von Schmuckstücken und militärische Ausrüstungsgegenstände aus Bronze). In: *FESTSCHRIFT KOLNÍK 2002*. 31–53.
- BENEA 2004.
Doina Benea: Die Römischen Perlenwerkstätten aus Tibiscum. / *Atelierele Romane de mărgele de la Tibiscum*. Editura Excelsior Art, Timișoara 2004.
- BERNÁT 2006.
Bernát Péter: I. Valentinianus védelmi koncepciója és a 374–75-ös kvád-római háború. *Kard és toll* 2006: 3. 182–200. <http://www.magyarhonved.hu/container/files/attachments/8574/182-200.pdf> (2017. július 5.)
- BERNÁT 2002.
Bernát Péter: Római katonai ellenőrzés a 4. században az Alföldön és a Csörsz- árokrendszer. *Sic Itur ad Astra* XIV: 2–3. 2002. 5–40.

- BERTÓK 1997.
Gábor Bertók: Ripa Sarmatica: Late Roman counterfortifications on the left bank of the Danube. In: *Roman Frontier Studies* 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. Ed. W. Groenman-van Waateringe – B. L. van Beek – W. J. H. Willems – S. L. Wynia. Oxbow Monograph 91. Exeter 1997. 165–172.
- BERZOVAN–PĂDUREANU 2010.
Alexandru Berzovan – Eugen D. Pădureanu: A clay pot with tamga signs discovered at Șiria (Arad county). *Annales d'Université Valahia Târgoviște*, Section d'Archéologie et d'Histoire XII: 2. 2010. 57–66.
- BEZUGLOV 1990.
С.И. Безуглов: Аланы-танаиты: экскурс Аммиана Марцелина и археологические реалии. In: *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1989 г.* вып. 9. Отв. ред. В.Е. Максименко. Азовский краеведческий музей, Азов 1990. 80–87.
- BEZUGLOV 1997.
С.И. Безуглов: Воинское позднесарматское погребение близ Азова. In: *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1994 г.* вып. 14. Отв. ред. В.Я. Кияшко. Азовский краеведческий музей, Азов 1997. 133–142.
- BEZUGLOV 2000.
С.И. Безуглов: Позднесарматские мечи (по материалам Подонья). [Late Sarmatian Swords.] In: *Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона.* Вып. 1. [The Sarmatians and their Neighbours on the Don.] Отв. ред. Ю.К. Гугуев. Терра, Ростов-на-Дону 2000. 169–193.
- BEZUGLOV 2003.
Sergej I. Bezuglov: Alanen-Tanaiten und Germanen der Maiotis – Fragen der Kontakte in spätrömischer Zeit (3.–4. Jahrhundert). In: *КОНТАКТ* 2003. 89–101.
- BEZUGLOV–ЗАХАРОВ 1988.
С. Безуглов – А. Захаров: Могильник Журавка и финал позднесарматской эпохи в Правобережном Подонье. *Известия Ростовского областного музея краеведения.* Вып. 5. Ростовское книжное издательство, Ростов-на-Дону 1988. 5–28.
- ВІСНІР 1993.
Gh. Bichir: Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I). [Nouvelles données concernant la pénétration des sarmates dans le territoire géto-dacique (I).] *SCIVA* 44: 2. 1993. 135–169.
- ВІСІУРІН 1950.
Н.Я. Бичурин (Иакинф): *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.* II. Изд-во АН СССР, Москва – Ленинград 1950.
- ВІДЗІЛІА–РУСЪАНОВА 1993.
В.И. Бидзиля – И.П. Русанова: Липицкая культура. In: *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.* Отв. ред. И.П. Русанова – Э.А.Сымонович. Археология СССР. Наука, Москва 1993. 96–104.
- ВІЕРБРАУЕР 2006.
Volker Bierbrauer: Gepiden im 5. Jahrhundert – eine Spurensuche. In: *Miscellanea romano-barbarica in honorem septagenarii magistri Ion Ioniță. Honoria 2.* Ed. Virgil Mihailescu-Bîrliba – Cătălin Hriban – Lucian Munteanu. Editura Academiei Române, București 2006. 167–216.
- ВІРÓНÉ 1978.
Bíróné Sey Katalin: A döbröntei későrómai éremlelet. [The late Roman coin find of Döbrönte.] *VMMK* 13. 1978. 51–88.
- ВІРÓНÉ–ПАЛÁГЫІ 1983.
Bíróné Sey Katalin – K. Palágyi Szilvia: A balácai éremlelet. [The Baláca coin find.] *CommArchHung* 1983. 63–78.
- ВЛАВАТСКІЙ 1964.
В.Д. Блаватский: *Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора.* Наука, Москва 1964.
- ВЛОСКЛЕЙ 1998.
R.C. Blockley: Warfare and diplomacy. In: *The Late Empire, A.D. 337–425. The Cambridge Ancient History XIII.* Ed. Averil Cameron – Peter Garnsey. Cambridge University Press, Cambridge 1998. 411–436.
- ВОВУ ФЛОРЕСКУ 1965.
Florea Bobu Florescu: *Das Siegesdenkmal von Adamklissi Tropaeum Traiani.* Verlag der Akademie der Rumänischen Volksrepublik – Rudolf Habelt Verlag, Bukarest – Bonn 1965.
- ВОВАКСЕНКО–МАКСІМЕНКО 2011.
Т.В. Богаченко – В.Е. Максименко: *Амазонки. Античная традиция о воинственных женщинах.* Изд. ЮФУ, Ростов-на-Дону 2011.
- ВОВАНОВА 1989.
Н.А. Богданова: Могильник первых веков нашей эры у с. Заветное. *Археологические исследования на юге Восточной Европы. Труды ГИМ* 70. 1989. 70. 17–70.

- BOKOVENKO 1996.
N.A. Bokovenko: Asian influence on European Scythia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* III. 1996. 97–122.
- BÓNA 1982.
István Bóna: Die Hunnen in Norikum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Oberösterreich 24. April bis 26. Oktober 1982 im Stadtmuseum Enns. Hrsg. Dietmar Straub. Oberösterreich. Landesverlag, Linz 1982. 179–200.
- BÓNA 1984.
Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984. 265–373.
- BÓNA 1986.
Bóna István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája X. Szerk. Entz Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 15–91.
- BÓNA 1986A.
Bóna István: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története a kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 107–234.
- BÓNA 1993.
Bóna István: A hunok és nagykirályaik. Corvina, Budapest 1993.
- BÓNA ET AL. 1993.
Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes: Hunok – Gepidák – Langobardok. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993.
- BÓNIS–GABLER 1990.
B. Bónis Éva – Gabler Dénes: Fazekasság. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsy András – Fitz Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 166–184.
- BOROWSKI 2001.
Słownik sarmatyzmu polskiego – idee, pojęcia symbole. Ed. A. Borowski. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2001.
- BORZSÁK 1963.
Római történeti chrestomathia. Szerk. Borzsák István. Ókori történeti chrestomathia III. Tankönyvkiadó, Budapest 1963.
- BORZSÁK 1996.
Borzás István: Dragma 2. Válogatott tanulmányok. Telosz Kiadó, Budapest 1996.
- BOSWORTH 1977.
A.B. Bosworth: Arrian and the Alani. *Harvard Studies in Classical Philology* 81. 1977. 217–253.
- BOZU–BOZU 2014.
Flavius Bozu – Ovidiu Bozu: Preventive Archaeological Research on Middle Ground Wave from Gearmata Confine (Timiș County). In: Ancient Linear Fortifications on the Lower Danube. Ed. Valeriu Sirbu – Costin Croitoru. Mega Publishing House, Cluj-Napoca 2014. 9–26.
- BOZSIK 2003.
Bozsik Katalin: Szarmata sírok a kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen. [Sarmatian graves at site 26/78. in Kiskundorozsma-Subasa.] In: Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. / On the road! Museum research along the intended route of the M5 motorway. Szerk. Szalontai Csaba. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2003. 97–106.
- BÖHME 1975.
Horst Wolfgang Böhme: Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannenkriege (166–180 n. Chr.) *JRGZM* 22. 1975. 153–217.
- BRASINSZKIJ–MARCSENKO 1984.
И.Б. Брашинский – К.К. Марченко: К вопросу об этнической атрибуции Елизаветовского городища на Дону. In: Древности Евразии в скифо-сарматское время. Ред. А.Н. Мелюкова – М.Г. Мошкова – В.Г. Петренко. Наука, Москва 1984. 24–28.
- BRATHER 2004.
Sebastian Brather: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Walter de Gruyter, Berlin 2004.
- BREEZE–JILEK–THIEL 2005.
David J. Breeze – Sonja Jilek – Andreas Thiel: Frontiers of the Roman Empire. / Grenzen des Römischen Reiches. / Frontières de l'Empire Romain. Historic Scotland and Deutsche Limeskommission, Edinburgh – Esslingen – Wien 2005.
- BRUJAKO 1999.
И.В. Бруяко: О событиях III в. до н.э. в Северо-Западном Причерноморье. (Четыре концепции кризиса.) [The Events of the 3rd c. B.C. in the North-West Black Sea Region. (Four Concepts of the Crisis.)] *ВДИ* 1999: 3. 76–91.

- BSZE 1953.
Большая Советская Энциклопедия. т. 19. Ред. Б.А. Введенский. Гос. научное изд. «Большая Советская Энциклопедия», Москва 1953.
- BUBENOK 1997.
О.Б. Бубенок: Ясы и бродники в степях Восточной Европы. Логос, Киев 1997.
- BUBENOK 2008.
О.Б. Бубенок: Об обстоятельствах, месте и времени возникновения этнонима *буртас*. [Concerning the Circumstances, Place and Time of Origin of the Ethnic name *Burtas*.] МАИЭТ XIV. 2008. 462–475.
- BUNYATYAN ET AL. 1998.
К.П. Бунятян – В.Ю. Мурзін – О.В. Симоненко: На світанку історії. т.1 Альтернативи, Київ 1998.
- CALKIN 1971.
В.И. Цалкин: Животноводство населения Северного Причерноморья в эпоху поздней бронзы и раннего железа. In: Проблемы скифской археологии. Ред. П.Д. Либеров – В.И. Гуляев. Наука, Москва 1971. 13–15.
- CARNAP-BORNHEIM 2001.
Claus von Carnap-Bornheim: Das Waffengrab von Geszteréd (Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg) aus „germanischer“ Sicht. In: INTERNATIONAL 2001. 125–138.
- CARNAP-BORNHEIM-ILKJÆR 1996.
Claus v. Carnap-Bornheim – Jørgen Ilkjær: Illerup Ådal 5. Die Prachaurüstungen. Jutland Archaeological Society Publications XXV: 5. Aarhus University Press, Moesgård 1996.
- CENTRAL ASIA 1996.
History of civilizations of Central Asia. 2. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. Ed. János Harmatta. UNESCO Publishing, Paris 1996.
- ЧОУКЕ 1996.
Alice Choyke: Worked animal bone at the Sarmatian site Gyoma 133. In: Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion). Ed. Sándor Bökönyi, Archaeolingua 5. Budapest 1996. 307–322.
- CICHORIUS 1896/1900.
Conrad Cichorius: Die Reliefs der Traianussäule. Textband II–III, Tafelband 1–2. Verlag von Georg Reimer, Berlin 1896–1900.
- COCIȘ 2004.
Sorin Cociș: Fibulele din Dacia Romană. / The Brooches from Roman Dacia. Editura Mega, Cluj-Napoca 2004.
- COCIȘ-BÂRCĂ 2013.
Sorin Cociș – Vitalie Bârcă: The Workshops and Production of “Sarmatian” Brooches (Almgren Group VII, Series I). *Dacia* N.S. LVII. 2013. 161–175.
- CONOLE-MILNS 1983.
P. Conole – Robert D. Milns: Neronian Frontier Policy in the Balkans: The Career of Ti. Plautius Silvanus. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 32: 2. 1983. 183–200.
- CRIȘAN 1978.
Ion Horațiu Crișan: Burebista and His Time. *Bibliotheca Historica Romaniae Monographs XX*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București 1978.
- CRIȘAN 1980.
Ion Horațiu Crișan: Burebista és kora. *Tudományos és Enciklopédia Könyvkiadó*, Bukarest 1980.
- CZEGLÉDY 1955.
Czeplédy Károly: Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. *AntTan* II. 1955. 121–140.
- CZÚTH-SZÁDECZKY-KARDOSS 1956.
Czúth Béla – Szádeczky-Kardoss Samu: A bagauda mozgalmak Hispaniában. *AntTan* III. 1956. 175–180.
- CZÚTH-SZÁDECZKY-KARDOSS 1957.
Czúth Béla – Szádeczky-Kardoss Samu: Bagaudák az Alpokban. *AntTan* IV. 1957. 116–122.
- CSEZSINA 1983.
Е.Ф. Чежина: Художественные особенности звериного стиля Нижнего Поволжья и Южного Приуралья в скифскую эпоху. *АСГЭ* 23. 1983. 16–29.
- DAICOVICIU 1939/42.
Constantin Daicoviciu: Bănatul și iazigii. *Apulum* I. 1939–1942. 98–108.
- DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1990.
Velika Dautova-Ruševljan: Dosadašnji rezultati istraživanja i problemi pri proučavanju sarmatske kulture u Vojvodini. [Current analysis of research and problems investigating the Sarmatic culture in Vojvodina.] *RVM* 32. 1990. 81–94.
- ДАВНЈА 1994.
Давня історія України 1. Ред. С.В. Головки. Либідь, Київ 1994.
- ДЕВЕС 1971.
Г.Ф. Дебес: О физических типах людей скифского времени. In: Проблемы скифской

- археологии. Ред. П.Д. Либеров – В.И. Гуляев. Наука, Москва 1971. 8–10.
- DELOR-AHÜ-KASPRZYK 2009.
Anne Delor-Ahü – Michel Kasprzyk: Pont-sur-Yonne „La Plante aux Chiens”. In: Hommage à l'archéologue Jean-Yves Prampart. Exposition, Sens, Orangerie, 25 octobre 2009 au 21 février 2010 De Sens, Conservation des Musées, Musées De Sens 2009. 94–106.
- DEMANDT 1989.
Alexander Demandt: The Osmosis of Late Roman and Germanic Aristocracies. In: Das Reich und die Barbaren. Hrsg. Evangelos K. Chrysos – Andreas Schwarz. Böhlau Verlag, Wien – Köln 1989. 75–86.
- DEMANDT 2007.
Alexander Demandt: Die imperiale Idee. In: Imperator Caesar Flavius Constantinus. Konstantin der Grosse. Hrsg. Alexander Demandt – Josef Engemann. Ausstellungskatalog. Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2007. 34–43.
- DEMÉNY-DITTEL é.n.
Demény-Dittel Lajos: A Hatvan-gombospusztai római katonai őrállomás emlékei. Régészeti kutatások. Hatvan Városért Alapítvány, Hatvan é.n.
- DÉNES 2001/2007.
Dénes István: Székelyföldi törésvonalak I–III. [Valuri medievale în Secuime 1–3. Middle Age's Vallums in Székelyföld 1–3.] *Acta Siculica* 2000:1. (2001) 215–236. / 2003: 1. (2004) 99–110. / 2006: 2. 79–90. / 2007. 253–285.
- DINNYÉS 1991.
Dinnyés István: A hévizgyörki szarmata sírok. [Sarmatian graves from Hévizgyörk.] *StudCom* 22. 1991. 145–201.
- DINNYÉS 2011.
Dinnyés István: A kvád és a szarmata településterület viszonya a császárkorban Pest megye ÉK-i részén. In: „Fél évszázad terepen.” Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk. Kővári Klára – Miklós Zsuzsa. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest 2011. 279–286.
- DINNYÉS 2014.
Dinnyés István: Korai szarmata síremlékek Ócsáról és Albertirsáról. [Early Sarmatian Grave Finds: Ócsa, Albertirsa.] In: Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében. / Our Past under the Earth. Recent Archaeological Investigations in Pest County. Szerk. Rajna András. Ferenczy Múzeum kiadványai A. sorozat: Monográfiák 1. Szentendre 2014. 95–106., 175.
- DITTRICH 1984.
Ursula-Barbara Dittrich: Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten und Quaden im vierten Jahrhundert n. Chr. (nach der Darstellung des Ammianus Marcellinus). Diss. Univ. Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1984.
- DITTRICH 1987.
Ursula-Barbara Dittrich: Die Wirtschaftsstruktur der Quaden, Markomannen und Sarmaten im mittlere Donauraum und ihre Handelsbeziehungen mit Rom. *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* VI: 1. 1987. 9–30.
- DMITRIJEV 2011.
В.А. Дмитриев: Аланы на военной службе у Сасанидского Ирана. [The Alans on the military service at the Sasanian Iran.] *Вестник Северо-Осетинского университета имени К.Л. Хетагурова* 4. Владикавказ 2011. 29–34.
- DOBESCH 1995.
Gerhard Dobesch: Das europäische „Barbaricum” und die Zone der Mediterrankultur. Ihre historische Wechselwirkung und das Geschichtsbild des Poseidonios. Tyche Supplementband 2. Holzhausen, Wien Wien 1995.
- DOBENZAŃSKA 2001.
Halina Dobrzańska: Contacts between Sarmatians and the Przeworsk Culture community. In: *INTERNATIONAL* 2001. 101–115.
- DOGUZOV 1992.
К.Г. Догузов: Из истории алано-византийских отношений в VI в. In: Alanica II. Аланы и Кавказ. Отв. ред. В.Х. Тменов. СОИГИС – Юго-Осетинский НИИ, Владикавказ – Цхинвал 1992. 63–70.
- DOMBORÓCZKI 1997.
Domboróczki László: Mezőszemere–Kismari-fenek (Heves megye). *RégFüz* I. 51. 1998. / *Archaeological Reports* 1997. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2001. 41–42. Nr. 33.
- DOMBORÓCZKI 1997A.
Domboróczki László: Mezőszemere–Kismari-fenek. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Magyar Nemzeti Múzeum – Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest 1997. 99–102.
- DOROSKO 2016.
В.В. Дорошко: К истории Херсонеса Таврического в первой половине III века. [To the history of Chersonesos of

- Tauric in the 1st half of the 3rd century.]
Вестник Новосибирского государственного университета, Серия История, филология 15. 2016. 16–27.
- DÖRNER 1971.
 Egon Dörner: Dacii și sarmații din secolele II–III e. n. în vestul României. [Daken und Sarmaten in Westen Rumâniens während des 2-3 Jahrhunderts.] *Apulum* IX. 1971. 681–692.
- DRACSUK 1975.
 В.С. Драчук: Системы знаков Северного Причерноморья. Наукова думка, Киев 1975.
- DUDÁS 1885.
 Dudás Gyula: A római sáncok. (Adalék Bács-Bodroghmegye hajdanához.) *A Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat Évkönyve* I: 1. 1885. 5–13.
- DUMÉZILE 1978.
 George Dumézile: *Romans de Scythie et d'alentour*. Payot, Paris 1978.
- DUMÉZILE 1986.
 Georges Dumézil: Mítosz és eposz. Tanulmányok. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat, Budapest 1986.
- DVORNYICSENKO–FJODOROV–DAVIDOV 1989.
 В.В. Дворниченко – Г.А. Фёдоров-Давыдов: Раскопки курганов в зоне строительства Калмыцко-Астраханской и Никольской рисовых оросительных систем. In: Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. Отв. ред. К.А. Смирнов. Наука, Москва 1989. 14–132.
- DVORNYICSENKO–KORENYAKO 1989.
 В.В. Дворниченко – В.А. Кореняко: Предшественники савроматов в Волго-Донском междуречье, Заволжье и южном Приуралье. In: SZTYERI 1989. 148–152.
- DZATTIATI 1992.
 P.G. Dzatтиаты: Аланы в дружине Вахтанга Горгасала. In: *Alanica II. Аланы и Кавказ*. Отв. ред. В.Х. Тменов. СОИГИС – Юго-Осетинский НИИ, Владикавказ – Цхинвал 1992. 71–82.
- DZATTIATI 1995.
 P.G. Dzatтиаты: Алано-сасанидские отношения по материалам археологических раскопок в Южной Осетии. In: *Alanica III. Аланы: история и культура*. Кавказ. Отв. ред. В.Х. Тменов. СОИГИ, Владикавказ 1995. 101–106.
- DZIGOVSKIJ 1993.
 О.М. Дзиговський: Сармати на заході степового Причорномор'я наприкінці I ст. до н.е. – першій половині IV ст. н.е. ІА АН України, Київ 1993.
- DZIGOVSKIJ 2003.
 А.Н. Дзиговский: Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. Гермес, Одесса 2003.
- EGGERS 1998.
 Martin Eggers: Beiträge zur Stammesbildung und Landnahme der Ungarn. Teil 1: Die ungarische Stammesbildung. In: *Ungarn Jahrbuch* 23. (1997). Zeitschrift für die Kunde Ungarns und verwandte Gebiete. Hrsg. Gabriel Adriányi – Horst Glassl – Ekkehard Völkl. Verlag Ungarisches Institut, München 1998. 1–64.
- ENOKI–KOSHELENKO–HAIDARY 1996.
 K. Enoki – G.A. Koshelenko – Z. Haidary: The Yüeh-chih and their migrations. In: *History of civilizations of Central Asia*. 2. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. Ed. János Harmatta. UNESCO Publishing, Paris 1996. 171–189.
- ERDÉLY 2011.
 Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában. / Transilvania și relațiile ei în epoca migrațiilor timpurii. / Transilvania and its connections in the Early Migration Period. Szerk. Körösfői Zsolt. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. / Publicațiile muzeului Molnár István 3. / Publications of the Molnár István Museum 3. Székelykeresztúr 2011.
- ÉRY 1989/90.
 Éry Kinga: Embertani vizsgálatok Heves megye Kr. e. VIII. századi népességén. [Die anthropologische Untersuchung der aus dem 8. Jh. v. Ch. stammende Bevölkerung des Komitates Heves.] *Agria* XXV–XXVI. 1989–1990. 119–158.
- FARKAS 1998.
 Farkas Csilla: Korai szarmata temető aranyleletes sírjai Füzesabony határából. (Újabb adatok a szarmata kori viselet problémaköréhez.) In: HAVASSY 1998. 67–81.
- FARKAS 2000.
 Farkas Csilla: Kora szarmata sírok Füzesabony határában (Füzesabony–Kastély dűlő I.). In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak kilencedik konferenciája. Szerk. Petercsák Tivadar – Váradi Adél. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Dobó István Vármúzeum, Eger 2000. 15–50.
- FARKAS 2000A.
 Ann Farkas: Filippovka and the Art of the Steppes. In: *The Golden Deer of Eurasia. Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes*. Ed. Joan Aruz – Ann Farkas – Andrei Alekseev – Elena Korolkova. The Metropolitan

- Museum of Art – Yale University Press, New York 2000. 3–17.
- FEDOSZEJEV 1996.
Н.Ф. Федосеев: Елизаветовское городище Псоя – Танаис. In: Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Тезисы докладов VIII международной научной конференции. Отв. ред. В.П. Копылов. Изд. Ростовского государственного педагогического университета, Ростов-на-Дону 1996. 97–101.
- FEHÉR–KOVÁCS 2003.
Az ókori Pannonia történetének forrásai I. Korai földrajzi szerzők. A római hódítás kora (Kr. u. 54-ig). / *Fontes Pannoniae Antiquae I. Scriptores geographici antiquiores. Aetas occupationis Romanae* (usque ad a. D. 54). Szerk. Fehér Bence – Kovács Péter. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2003.
- FEHÉR–KOVÁCS 2004.
Pannonia története Kr. u. 54–166 közt. / *Historia Pannoniae ab a. D. LIV usque ad a. D. CLXVI*. Szerk. Fehér Bence – Kovács Péter. *Fontes Pannoniae Antiquae II*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2004.
- FEJŐS 2001.
Fejős Barbara: Az alán és az ász név összefüggése a középkori forrásokban. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton Alfréd. Magyar Őstörténeti Könyvtár. Balassi Kiadó, Budapest 2001. 7–14.
- FESTSCHRIFT KOLNÍK 2002.
Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Hrsg. Klára Kuzmová – Karol Pieta – Ján Rajtár. *Communicationes Instituti Archaeologici Nitrensis Academiae Scientiarum Slovacae V. Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Nitra* 2002.
- FETTICH 1930.
Nándor Fettich: Der Schildbuckel von Herpály. Sein nordischer Kunstkreis und seine Pontischen Beziehungen. *Acta Archaeologica København I*. 1930. 221–262.
- FIEDLER 1986.
Uwe Fiedler: Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. *AKorrBl* 16. 1986. 457–465.
- FIRSOV 2007.
Kirill Firsov: Gräber sauromatischer Eliten. In: *Im Zeichen des goldenen Greifen. Königsgräber der Skythen*. Hrsg. Wilfried Menghin – Hermann Parzinger – Anatoli Nagler – Manfred Nawroth. Prestel, München – Berlin – London – New York 2007. 184–195.
- FIRSZOV 2009.
Kirill Firssov: A sazuromata elit sírjai. In: *Szkíta aranykincsek. Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. Kiállításvezető. Szerk. Fodor István – Kulcsár Valéria. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest* 2009. 47–54.
- FIRSZOV 2009A.
К.Б. Фирсов: Ювелирные изделия из некрополя первых веков н.э. у с. Заветное в Юго-Западном Крыму. In: *Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. Материалы международной научной конференции*. Отв. ред. В.Ю. Зуев. *Нестор-История, Санкт-Петербург* 2009. 437–449.
- FISCHL 1995.
Fischl Klára: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsen. [Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse. Предварительный реферат об исследованиях Канавы-Чёрса в Чинче.] *SMK XI*. 1995. 33–46.
- FITZ 1958.
Fitz Jenő: Septimius Severus pannóniai látogatása i. u. 202-ben. *ArchÉrt* 85. 1958. 156–173.
- FITZ 1961/62.
Fitz Jenő: A regnum Vannianum kérdéséhez. *Alba Regia II–III*. 1961–1962. (1963) 207–208.
- FITZ 1966.
Jenő Fitz: *Ingenuus et Régalien*. Collection Latomus 81. Latomus, Bruxelles – Berchem 1966.
- FITZ 1974.
Fitz Jenő: Adatok Pannónia pénzforgalmának alakulásához Vespasianus trónralépéséig. [Contribution to money circulation in Pannonia until the age of Vespasian.] *Num.Közl. LXXII–LXXIII*. 1973–1974. (1974) 15–25.
- FITZ 1979.
Jenő Fitz: S. Soproni: Die spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 231 S., 95 Taf. Recension. *ActaAH* 31. 1979. 411–413.
- FITZ 1982.
Fitz Jenő: Pannonok évszázada (Pannonia 193–284). *Hereditas*. Corvina Kiadó, Budapest 1982.
- FODOR 1942.
Dr. Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza. A Szent István-Társulat kiadása, Budapest* 1942.
- FODOR 1973.
Fodor István: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. [Skizzen aus der Archäologie der finnisch-ugrischen Urgeschichte.] *RégFüz* II: 15. 1973.

- FODOR 1997.
Fodor István: Hajdúdorog–Csárdadomb. Szarmata temetkezések a II–III. századból. [Hajdúdorog–Csárdadomb. Sarmatian burials from the A.D. 2nd–3rd century.] In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Magyar Nemzeti Múzeum – Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest 1997. 110–113.
- FODOR 1998.
Fodor István: Nőuralom a steppén? (A szarmata fegyveres női sírokról.) *Studia Varia*. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc – Tar Ibolya – Wojtilla Gyula. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1998. 57–62.
- FORGOTTEN 2005.
Forgotten Empire. The world of Ancient Persia. Ed. John Curtis – Nigel Tallis. The British Museum Press, London 2005.
- FORNASIER–BÖTTGER 2002.
Das Bosporianische Reich. Der Nordosten des Schwarzen Meeres in der Antike. Hrsg. Jochen Fornasier – Burkhard Böttger. Sonderbände der Antiken Welt. Zaberns Bildbände zur Archäologie. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2002.
- FÖLDI 2008.
Földi József: Jászárokszállítás és a Csörsz árok. *Jászágói Évkönyv* 2008. 216–231.
- FRÖHLICH 1887.
Fröhlich Róbert: A bácskai u. n. római sánczok. *ArchÉrt* VII. 1887. 19–30., 132–138., 207–223., 304–310.
- FUTÓ 1969.
Futó József: A Szovjetunió természeti és gazdasági földrajza. In: Eurázsia. Szerk. Szabó László. Tankönyvkiadó, Budapest 1969. 31–193.
- FÜLÖP 1976.
Fülöp Gyula: Újabb tanulmány a római érmek szarmata kori forgalmáról a mai magyar Alföldön. [A new paper on the circulation of Roman coins during Sarmathian times on the contemporary Hungarian Plain.] *ArchÉrt* 103. 1976. 253–262.
- GABLER 1972.
Gabler Dénes: Későrómai éremlelet Ács–Vaspusztáról. [Ein spätrömischer Münzfund aus Ács–Vaspuszta.] *ArchÉrt* 99. 1972. 232–239.
- GABLER 2006.
Gabler Dénes: Terra Sigillata, a rómaiak luxuskerámiája. MOYΣEION sorozat, Enciklopédia Kiadó, Budapest 2006.
- GABLER 2017.
Dénes Gabler: Die archäologischen Evidenzen der Markomannisch-Sarmatischen Kriege (166–180 N. Chr.) in den Donauprovinzen. [Archaeological Evidences on Marcomannic-Sarmatian Wars (AD 166–180) in the Danubian Provinces.] *ŠtZ* 61. 2017. 21–40.
- GABLER–LŐRINCZ 1990.
Gabler Dénes – Lőrincz Barnabás: Limestáborok. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsy András – Fitz Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 94–103.
- GABLER–VADAY 1986.
Dénes Gabler – Andrea H. Vaday: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. *Fontes AN*. Budapest 1986.
- GABUJEV 1999.
Т.А. Габуев: Ранняя история алан (по данным письменных источников). Иристон, Владикавказ 1999.
- GABUJEV–MALASEV 2009.
Т.А. Габуев – В.Ю. Малашев: Памятники ранних алан центральных районов Северного Кавказа. Институт археологии РАН, ТАУС, Москва 2009.
- GADLO 1979.
А.В. Гадло: Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Издательство Ленинградского университета, Ленинград 1979.
- GAGLOJTI 1995.
Ю.С. Гаглойти: К вопросу о первом упоминании алан на Северном Кавказе. In: *Alanica III*. Аланы: история и культура. Кавказ. Отв. ред. В.Х. Тменов. СОИГИ, Владикавказ 1995. 44–58.
- GAJDUKEVICS 1949.
В.Ф. Гайдукевич: Боспорское царство. Изд. Академии Наук, Москва – Ленинград 1949.
- GALLINA 1999.
Gallina Zsolt: A kiskunsági Ördög-árok. In: Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Szerk. Szakál Aurél. Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, Kiskunhalas 1999. 67–82.
- GALLINA 1999A.
Gallina Zsolt: Késő szarmata temetőrészlet Kiskunfélegyháza–Kővágóéren. Adalék a szarmata sírszerkezetek és a korabeli sírablások kérdéséhez. [Spätsarmatische Gräberfeld von Kiskunfélegyháza–Kővágóér. Angaben zur Fragen der sarmatischen Grabkonstruktionen und zeitgenossene Grabberaubung.] In:

- A népvándorlások fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai, Veszprém 1997. november 28–30. Szerk. S. Perémi Ágota. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém 1999. 7–27.
- GARAM–PATAY–SOPRONI 1983.
Éva Garam – Pál Patay – Sándor Soproni: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. *RégFüz* II. 23. 1983.
- GARAM–PATAY–SOPRONI 2003.
Éva Garam – Pál Patay – Sándor Soproni: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. *RégFüz* II. 23.² 2003.
- GARNIER–DAYNÈS–LEBEDYNSKY 2007.
Jean-François Garnier – Michel Daynès – Iaroslav Lebedynsky: Deux poignards sarmato-alains en Lot-et-Garonne. *L'Archéologue* 88. février – mars 2007. 55–56.
- GAZDAPUSZTAI 1960.
Gazdapusztai Gyula: Dák-szarmatakori temető és telep Hódmezővásárhely–Kakasszéken. [Могильник и стоянка эпохи великого переселения народов в Какашеке.] *ArchÉrt* 87. 1960. 47–50.
- GHERGHE–AMON 2007.
Petre Gherghe – Lucian Amon: Noi date în legătură cu podul lui Constantin cel Mare de la Sucidava. [New data regarding Constantin the Great's bridge in Sucidava.] *Pontica* XL. 2007. 359–369.
- GHIRSHMAN 1985.
Roman Ghirshman: Az ókori Irán. Gondolat, Budapest 1985.
- GINDELE 2010.
Robert Gindele: Die Entwicklung der kaiserzeitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlichen Gebiet Rumäniens. [Rezumat. Kivonat.] Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare 2010.
- GINDELE 2010/11.
Gindele Robert: A császárkori és kora népvándorlás kori anyagi kultúra fejlődésének aspektusai Északnyugat-Románia területén. [Aspectele evoluției culturii materiale din spațiul nord-vest al României în epoca romană și începutul epocii migrațiilor. Probleme betreffend die Entwicklung der Sachkultur in den 2-5. Jh. im Nordwesten Rumäniens.] In: ERDÉLY 2011. 205–248.
- GINDELE 2017.
Gindele Róbert: Rómaiak, szarmaták, germánok és az Ördög-árok. *Sugárút* III. 1. 2017 tavasz. 89–92.
- GINDELE–ISTVÁNOVITS 2009.
Robert Gindele – Eszter Istvánovits: Die römische Siedlung von Csengersima–Petea. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare 2009.
- GINDELE–ISTVÁNOVITS 2011.
Robert Gindele – Eszter Istvánovits: Die römischen Töpferöfen von Csengersima–Petea. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare 2011.
- GLEBOV 2001.
В.П. Глебов: Сарматы и Боспор на рубеже эр. In: Боспорский феномен. Колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Материалы международной конференции. ч. 2. Отв. ред. В.Ю. Зуев. Изд. Гос. Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001. 194–201.
- GLEBOV–PARUSZIMOV 2000.
В.П. Глебов – И.Н. Парусимов: Новые сарматские погребения в бассейне реки Сал (о соотношении раннесарматской и среднесарматской культур). [New Finds of Sarmatian Burials in the Sal Basin. The Connection between the Early and Middle Sarmatian Cultures.] In: Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. 1. [The Sarmatians and their Neighbours on the Don.] Отв. ред. Ю.К. Гугуев. Терра, Ростов-на-Дону 2000. 61–89.
- GODŁOWSKI 1993.
Kazimierz Godłowski: Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderungen, politische und militärische Kontakte. *Specimina Nova* 1993. (1994) 65–89.
- GOLD 1991.
Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine. Hrsg. Renate Rolle – Michael Müller-Wille – Kurt Schietzel. Archäologisches Landesmuseum, Schleswig 1991.
- GOSTAR 1961.
Nicolae Gostar: Metereaque turba (Ovide, Tristia, II, 191) *Studii Clasice* 3. 1961. 314–315.
- GRAF 1936.
Graf András: Pannonia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. / Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. *DissPann* I: 5. 1936.
- GRAKOV 1947.
Б.Н. Граков: ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (Пережитки матриархата у сарматов). *ВДИ* 1947: 3. 100–121.

- GRAKOV 1977.
Б.Н. Граков: Ранний железный век. (Культуры Западной и Юго-Восточной Европы.) Изд. Московского университета, Москва 1977.
- GRAPE 1994.
Wolfgang Grape: The Bayeux tapestry. Monument to a Norman Triumph. Prestel, Munich — New York 1994.
- GREKI 2005.
Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. Отв. ред. К.К. Марченко. Античная библиотека. Алетея, Санкт-Петербург 2005.
- GRÓF–GRÓN 2004.
Gróf Péter – Gróh Dániel: Visegrád–gizellamajori római erőd és temető. *Ókor* III: 4. 2004. 53–57.
- GRÓF–GRÓN 2011.
Gróf Péter – Gróh Dániel: Visegrád római kori emlékei. Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 4. Visegrád 2011.
- GRÓN 1994.
Gróh Dániel: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. [Baugeschichtliche Bemerkungen zum Verteidigungssystem des Limes in der Umgebung von Visegrád.] In: *КӨКӨРТӨЛ* 1994. 239–247.
- GROSU 1990.
В.И. Гросу: Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. Штиинца, Кишинев 1990.
- GROSU 1992.
В.И. Гросу: Новые данные о царстве Фарзоя и Инисмея. In: Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы. Ред. В.И. Гросу. Штиинца, Кишинев 1992. 141–148.
- GROSU 1996.
Vasile Grosu: Regatul lui Farzoios și Inismeus. [The Kingdom of Farzoios and Inismeus.] *Arheologia Moldovei* XIX. 1996. 247–252.
- GRUMEZA 2013.
Lavinia Grumeza: Roman Beads Found in Tibiscum. In: *Archaeological Small Finds and Their Significance. Proceedings of the Symposium Costume as an Identity Expression.* Ed. Josif Vasile Ferencz – Nicolae Cătălin Rîșcuța – Oana Tutilă Bărbat. Editura Mega, Cluj-Napoca 2013. 139–158.
- GRUMEZA 2014.
Lavinia Grumeza: Sarmatian cemeteries from Banat (late 1st – early 5th centuries AD). Mega Publishing House, Cluj-Napoca 2014.
- GRZYBOWSKI 1996.
Stanisław Grzybowski: Sarmatyzm. Dzieje Narodu i Państwa Polskiego. Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1996.
- GUBITZA é.n.
Gubitza Kálmán: Bács-Bodrog vármegye őskora. In: *Bács-Bodrog vármegye II. Magyarország Vármegyéi és Városai.* Szerk. Borovszky Samu. Országos Monográfia Társaság, Légrády testvérek Könyvnyomdája, Budapest é.n. 1–27.
- GUDEA 2001.
Nicolae Gudea: Die Hordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86–275 n. Chr.) *JRGZM* 48. 2001. 3–118.
- GUDEA 2002.
Nicolae Gudea: The northern frontier of Moesia Prima and the western section of the border of Dacia Ripensis between A.D. 275–378. In: *FESTSCHRIFT KOLNÍK* 2002. 117–126.
- GUDKOVA–FOKEJEV 1984.
А.В. Гудкова – М.М. Фокеев: Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–V вв. н.э. Наукова думка, Киев 1984.
- GUGUJEV 1992.
В.К. Гугуев: Кобяковский курган. (К вопросу о восточных влияниях на культуру сарматов I в. н.э. – начала II в. н.э.) [Kobyakovo Barrow (On the Oriental Influence to the Sarmatian Culture of the I – early II century A.D.).] *ВДИ* 1992: 4. 116–129.
- GULYÁS–SZABÓ [2003]
Gulyás Éva – Szabó László: *Jászdózsa. Száz magyar falu könyvesháza*, Budapest [2003]
- GURZÓ 2011.
Gurzó K. Enikő: Történelmi ellentmondások a jazygok bejövetelét illetően. [Jazyges of the Great Hungarian plain. Problem of migrations.] *Tisicum* 20. 2011. 35–38.
- GUSCSINA 1982.
И.И. Гущина: О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины Крыма в первые века н. э. *Труды ГИМ* 54. ч. 2. Археологические исследования на юге Восточной Европы. 1982. 20–30.
- GUSCSINA–ZASZECKAJA 1989.
И.И. Гущина – И.П. Засецкая: Погребения зубовско-воздвиженского типа из раскопок Н.И. Веселовского в Прикубанье (I в. до н.э. – начало II в. н.э.). *Труды ГИМ* вып. 70. Археологические исследования на юге Восточной Европы. 1989. 71–141.

- GUSCSINA-ZASZECKAJA 1994.
И.И. Гущина – И.П. Засецкая: «Золотое кладбище» римской эпохи в Прикубанье. [«Golden cemetery» of the Roman age in the Kuban' basin.] Российская Археологическая Библиотека 1. Фарн, Санкт-Петербург 1994.
- GUSCSINA-ZSURAVLJOV 2016.
И.И. Гущина – Д.В. Журавлев: Некрополь римского времени Бельбек IV в Юго-Западном Крыму. *Труды ГИМ* 205. 2016.
- GUSCSINA-ZSURAVLJOV-FIRSZOV 2001.
И.И. Гущина – Д.В. Журавлев – К.Б. Фирсов: Позднескифские коллекции в собрании Государственного Исторического музея. *Труды ГИМ* 118. Поздние скифы Крыма. 230–238.
- GYESZJATCSIKOV 1973.
Ю.М. Десятчиков: Сарматы на Таманском полуострове. [Sarmates sur la presqu'île de Taman.] *СА* 1973: 4. 69–80.
- GYESZJATCSIKOV 1977.
Ю.М. Десятчиков: Арифарн, царь сираков. In: История и культура античного мира. Ред. М.М. Кобылина. Наука, Москва 1977. 45–48.
- GYJAKONOV 1951.
И.М. Дьяконов: Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. *ВДИ* 1951: 2. 257–356.
- GYÖRFFY 1981.
Györfy György: A jászok megtelepedése. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának harmincadik évfordulójára. Szerk. Dankó Imre. Túrkeve 1981. 69–72.
- GYÖRFFY 1990.
Györfy György: A magyarság keleti elemei. Gondolat Kiadó, Budapest 1990.
- HAJNÓCZI 1987.
Hajnóczy Gyula: Pannónia római romjai. [Römische Ruinen in Pannonien.] Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1987.
- HAJREDINOVA 2002.
Э.А. Хайрединова: Женский костюм варваров Юго-Западного Крыма в V – первой половине VI вв. [Female Costume of the Barbarians in the South-Western Crimea in the 5th – the First Half of the 6th Centuries.] *МАИЭТ* IX. 2002. 53–118.
- HARHOIU 1993.
Radu Harhoiu: „Tezaurul” de la Buzău – 1941. [Der „Schatzfund” von Buzău – 1941.] *SCIIVA* 44: 1. 1993. 41–51.
- HARMATTA 1941.
Harmatta János: Forrástanulmányok Herodotos Skythika-jához. / Quellenstudien zu den Skythika des Herodot. Magyar-Görög Tanulmányok 14. Pázmány Péter Tudományegyetem, Görög Filológiai Intézet, Budapest 1941.
- HARMATTA 1946/48.
János Harmatta: Le problème cimmérien. *ArchÉrt* VII–IX. 1946–48. 79–132.
- HARMATTA 1949.
Harmatta János: A magyarországi szarmaták eredetének és bevándorlásának kérdéséhez. *ArchÉrt* 76. 1949. 30–36.
- HARMATTA 1950.
János Harmatta: Studies on the history of the Sarmatians. Magyar-Görög Tanulmányok 30. Pázmány Péter Tudományegyetem, Görög Filológiai Intézet, Budapest 1950.
- HARMATTA 1951.
János Harmatta: Studies in the language of the Iranian tribes in South Russia. *Acta Orient.Hung.* I: 2–3. 1951. 261–314.
- HARMATTA 1952.
Harmatta János: A hun birodalom felbomlása I. *MTA II. oszt. közl.* 2: 1. 1952. 147–192.
- HARMATTA 1970.
János Harmatta: Studies in the history and language of the Sarmatians. *AASzeg* XIII. 1970.
- HARMATTA 1971.
Harmatta János: Pannonia későantik fejlődésének problémái. *AntTan* XVIII: 2. 1971. 264–266.
- HARMATTA 1975.
Harmatta János: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. *AntTan* XXII: 2. 1975. 256–261.
- HARMATTA 1986.
Harmatta János: Előszó az 1986. évi kiadáshoz. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Reprint. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. I–XXXIX.
- HARMATTA 1994.
János Harmatta: Nomadic and Sedentary Life in the Great Steppen-Belt of Eurasia. In: The archaeology of the steppes. Methods and strategies. Papers from the International Symposium held in Naples 9–12 November 1992. Istituto Universitario Orientale. Dipartimento di Studi Asiatici. Series Minor XLIV. Ed. Bruno Genito. Istituto Universitario Orientale, Napoli 1994. 565–571.
- HAVASSY 1998.
Havassy Péter: Katalógus. In: *JAZIGOK* 1998. 147–174.
- HAZANOV 1971.
А.М. Хазанов: Очерки военного дела сарматов. Наука, Москва 1971.

- HELLSTRÖM 2014.
Kristen Hellström: Laténoide Fibeln im Nordschwarzmeergebiet – Zeichen direkten Kontaktes mit Kelten oder Ergebnis eines Ideentransfer? [Латенские фибулы в Северном Причерноморье. Знак прямых контактов с кельтами или результат передачи идей?] In: *Archaeological and Linguistic Research. Materials of the Humboldt-Conference (Simferopol – Yalta, 20-23 September, 2012).* / Археологические и лингвистические исследования. Материалы Гумбольдт-конференции (Симферополь – Ялта, 20-23 сентября 2012 г.). *Archaeologische und linguistische Forschung. Materialien der Humboldt-Tagung (Simferopol – Jalta, 20.–23. September, 2012).* / Археологічні та лінгвістичні дослідження. Матеріали Гумбольдт-конференції (Сімферополь – Ялта, 20-23 вересня 2012 р.). Ред. Валентина Мордвинцева – Генрих Харке – Татьяна Шевченко. Стилос, Киев 2014. 215–226.
- HENDZSEL ET AL. 2008.
Ilona Hendzsel – Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár – Dorottya Ligeti – Andrea Óvári – Judit Pásztókai-Szeőke: On the Borders of East and West. A Reconstruction of Roman Provincial and Barbarian Dress in the Hungarian National Museum. In: *Dressing the Past.* Ed. Margarita Gleba – Cherine Munkholt – Marie-Louise Nosch. *Ancient Textiles Series Vol. 3.* Oxbow Books, Oxford 2008. 29–42.
- HIND 2007.
J.G.F. Hind: Ovid and the Barbarians beyond the Lower Danube (Tristia 2. 191-2; Strabo, Geogr. 7.3.17). *Dacia* LI. 2007. 241–245.
- HOLZER 1989.
Georg Holzer: Entlehnungen aus einer bisher unbekanntem indogermanischen Sprache im Urslawischen und Urbaltischen. Österreichischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte 521. Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1989.
- HORED T 1968.
Kurt Horedt: Zur Frage der Datierung der grossen Erdwälle im Karpatenbecken. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XVI: 1. 1968. 39–54.
- HORED T 1971.
Kurt Horedt: Zur Geschichte der frühen Gepiden im Karpatenbecken. *Apulum* IX. 1971. 705–712.
- HORVÁTH 1998.
Horváth Gergely: Belső- és Kelet-Ázsia természeti viszonyai. In: *Ázsia, Ausztrália és Óceánia földrajza.* Szerk. Probáld Ferenc – Horváth Gergely. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 1998. 128–150.
- HÖLLMANN 2006.
Thomas O. Höllmann: *A Selyemút.* Corvina Tudástár. Corvina Kiadó, Budapest 2006.
- HRAPUNOV 1991.
И.Н. Храпунов: Булганакское позднескифское городище (по раскопкам 1981–1989 гг.). In: *МАИЭТ II.* Симферополь 1991. 3–34.
- HRAPUNOV 1995.
И.Н. Храпунов: Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы. Таврия, Симферополь 1995.
- HRAPUNOV 2002.
Игорь Н. Храпунов: Могильник Дружное (III–IV вв. нашей эры). [The cemetery of Droozhnoye (3rd–4th centuries).] *Monumenta Studia Gothica* II. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2002.
- HULLÁM 2012.
Hullám Dénes: Római császárkori temetkezések Kántorjánosi és Pócspetri határában. [Burials from the Roman Imperial Age in the Vicinity of Kántorjánosi and Pócspetri.] In: *Ante viam stratam: a Magyar Nemzeti Múzeum megelőző feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán.* Szerk. Szabó Ádám – Masek Zsófia. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2102. 351–394.
- HÜGEL–BARBU 1997.
Peter Hügel – Mircea Barbu: Die Arader Ebene im 2.-4. Jahrhundert n. Chr. / *Câmpia Aradului în secolele II–IV p. Ch.* *AMP XXI.* 1997. 539–596.
- IGNAT–BULZAN 1997.
Doina Ignat – Sorin Bulzan: Roman imperial period discoveries in the middle basin of Barcău river. / *Descoperiri de epocă Romană în bazinul mijlociu al râului Barcău.* *AMP XXI.* 1997. 487–523.
- IJEVLEV 1989.
М.М. Иевлев: Роль географического фактора в истории Скифии IV в. до н.э. – II в. н.э. In: Тезисы докладов областной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвященной 90-летию со дня рождения профессора Б.Н. Гракова. Отв. ред. Ю.Г. Виноградов. Запорожье 1989. 54–55.
- INTERNATIONAL 2001.
International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D. *Proceedings of the international archaeological*

- conference held in Aszód and Nyíregyháza in 1999. Ed. Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár. Múzeumi Füzetek 51. – Jósa András Múzeum Kiadványai 47. Osváth Gedeon Museum Foundation – Jósa András Museum, Aszód – Nyíregyháza 2001.
- ISHJAMTS 1996.
N. Ishjamts: Nomads in Eastern Central Asia. In: History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. Ed. János Harmatta. UNESCO Publishing, Paris 1996. 146–164.
- ISTVÁNOVITS 1986.
Istvánovits Eszter: Északkelet-Magyarország területének római kori története. Kandidátusi disszertáció. ELTE, Budapest 1986.
- ISTVÁNOVITS 1990.
Istvánovits Eszter: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei – 2–3. századi sírok Tiszavasváriból. [The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region – 2nd–3rd century burials in Tiszavasvári.] *NyJAMÉ* XXVII–XXIX. 1984–1986. (1990) 83–133.
- ISTVÁNOVITS 1993.
Eszter Istvánovits: Das Gräberfeld aus dem 4.–5. Jahrhundert von Tiszadob–Sziget. *ActaAH* XLV.1993. 91–146.
- ISTVÁNOVITS 1993A.
Eszter Istvánovits: Some Data on the History of the Upper Tisza region in the Roman Age. [Príspevky k dejinám Szatmársko-Beregskej nížiny v dobe rímskej.] *VýP* IV. 1993. 127–142.
- ISTVÁNOVITS 1997.
Eszter Istvánovits: Some data on the ethnical and chronological determination of the Roman age population of the Upper Tisza region. / Noi săpături arheologice în hotarul localității Beregsurány (Comitatul Szabolcs-Szatmár-Bereg). *AMP* XXI. 1997. 717–742.
- ISTVÁNOVITS 1998.
Istvánovits Eszter: Adatok az Észak-Alföld IV. század végi – V. század eleji lakosságának etnikai meghatározásához. [Angaben zur ethnischen Bestimmung der Bevölkerung in der nördlichen Tiefebene am Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts.] *MFMÉ–StudArch* IV. 1998. 309–324.
- ISTVÁNOVITS 1999.
Eszter Istvánovits: Tiszavasvári–Városföldje–Jegyző-tag. A settlement of the 5th century. [Hunkori település maradványai Tiszavasváriban, a Városföldjén.] *NyJAMÉ* XLI. 1999. 173–254.
- ISTVÁNOVITS 2000.
Eszter Istvánovits: Völker im nördlichen Theißtal am Vorabend der Hunnenzeit. In: Gentes, Reges und Rom. Auseinandersetzung – Anerkennung – Anpassung. Festschrift für Jaroslav Tejral zum 65. Geburtstag. Hrsg. Jan Bouzek – Herwig Friesinger – Karol Pieta – Balázs Komoróczy. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 16. Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, Brno 2000. 197–208.
- ISTVÁNOVITS 2002.
Eszter Istvánovits: Römische Münzen im oberen Theißgebiet. In: Festschrift Kolník 2002. 275–285.
- ISTVÁNOVITS 2004.
Eszter Istvánovits: Settlements of the Imperial Age in the Upper Tisza Region. *ŠtZ* 36. 2004. 219–228.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993.
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. [Der Spiegel der Kaiser- und Frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken. Зеркала варварских народов Карпатского бассейна в римское время и раннюю эпоху переселения народов.] *HOMÉ* XXX–XXXI. 2. 1993. 9–58.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: New archaeological phenomena in the ethnical picture of Eastern Hungary after the Marcomannic – Sarmatian war. *Specimina Nova* IX.1993. (1994) 27–35.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994A.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Roman and Germanic elements in the armament of the barrow-graves of the 2nd–3rd centuries A.D. in the Great Hungarian Plain. In: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20.–24. Februar 1994. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg a.d. Lahn 8. Philipps-Universität, Lublin – Marburg 1994. 405–416.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994B.
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: IV. századi éremmel keltezett sírok a kárpát-medencei szarmata Barbaricumban. In: A numizmatika és társtudományok. A Szegeden, 1993. október 25–26-án A numizmatika és a társtudományok címmel megrendezett konferencia előadásai.

- Móra Ferenc Múzeum – Magyar Numizmatikai Társulat, Szeged 1994. 69–85.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997.
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Adatok az alföldi szarmaták vallásához és törzsi hovatartozásához. [Some data on the religion and tribal attribution of the Sarmatians of the Great Hungarian Plain]. *NyJAMÉ* XXXVII–XXXVIII. 1995–1996. (1997) 153–188.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1999.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the Beginning of the Migration Period. In: *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Eds. Jaroslav Tejral – Christian Pilet – Michel Kazanski. *Archeologický Ústav Akademie Věd České Republiky Brno, Brno* 1999. 67–94.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2000.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Iranian-Germanic contacts in the Sarmatian Barbaricum of the Carpathian basin. In: *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*. Hrsg. Magdalena Maćczyńska – Tadeusz Grabarczyk. *Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź*, 2000. 237–260.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: *INTERNATIONAL* 2001. 139–169.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2002.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: The history and perspectives of the research of the Csörsz Ditch (*Limes Sarmatiae*). *BAR S 1084. Limes XVIII – Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000). Volume II*. Eds. Philip Freeman – Julian Bennett – Zbigniew T. Fiema – Birgitta Hoffman. *Archaeopress, Oxford* 2002. 625–628.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003.
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Szarmata tükörcsüngő a Nemzeti Múzeum gyűjteményéből. [Sarmatian mirror pendant in the Hungarian National Museum] *Barbarikumi Szemle* 1. 2003. 75–78.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003A.
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: A szarmata területek régészete. Temetkezések. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk. Visy Zsolt, szerk. Nagy Mihály. Teleki László Alapítvány, Budapest 2003. 271–275.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2003B.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Some traces of Sarmatian–Germanic contacts in the Great Hungarian Plain. In: *KONTAKT* 2003. 227–238.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006.
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Szarmata nemzetségjelek a Kárpát-medencében. [Sarmatian clan signs in the Carpathian basin. *Nationale Zeichen der Sarmaten im Karpatenbecken*.] *Arrabona* 44: 1. 2006. 175–186.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2007.
Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Az első szarmaták az Alföldön. (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról.) [The first Sarmatians in the Great Hungarian Plain. (Some notes on the Jazygian immigration into the Carpathian Basin.)] *NyJAMÉ* XLVIII. 2006. (2007) 203–237.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2010.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Actual State of Research of the Csörsz- or Devil's Dyke. In: *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică. / Local and Regional Cultural Identities in European Context. Archaeology and Historical Anthropology*. Ed. Horea Pop – Ioan Bejinariu – Sanda Băcuceț-Crișan – Dan Băcuceț-Crișan. *Editura Mega – Editura Porolissum, Cluj Napoca* 2010. 311–321.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Actual problems of Scythian Age in the Great Hungarian Plain. In: „Terra Scythica”. *Материалы международного симпозиума „Terra Scythica” (17–23 августа 2011 г., Денисова пещера, Горный Алтай)*. Отв. ред. В.И. Молодин – С. Хансен. Изд. Института археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск 2011. 77–81.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011A.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: From the Crimea to Scandinavia via the Great Hungarian Plain: traces of Germanic-Sarmatian contacts on the basis of finds of spherical pendants and of other phenomena. [Из Крыма в Скандинавию через Большую Венгерскую низменность: следы сармато-германских контактов на основании находок сферических подвесок-амулетов и других явлений.] In: *Inter ambo maria. Contacts between Scandinavia and Crimea in the Roman Period*. Ed. Igor' Khrapunov – Frans-Arne Stylegar. *DOLYA Publishing House, Kristiansand – Simferopol* 2011. 80–90.

- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013.
 Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: The “upper class” of the Sarmatian society in the Carpathian Basin. [Die Elite der sarmatischen Gesellschaft im Karpatenbecken.] In: Macht des Goldes, Gold der Macht – Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Hrsg. Matthias Hardt – Orsolya Heinrich-Tamáská. Verlag Bernhard Albert Greiner, Weinstadt 2013. 195–209.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013A.
 Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Sarmatians or Germans: influence or ethnic presence? Old problem – new hypotheses. [Сарматы или германцы: влияние или этническое присутствие? Старая проблема – новая гипотеза] In: Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. Ed. Igor’ Khrapunov – Frans-Arne Stylegar. DOLYA Publishing House, Kristianstad – Simferopol 2013. 146–153.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014.
 Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Sarmatian archery in the Carpathian Basin – revisited. In: Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin. Red. Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak. Historia Iagellonica, Kraków 2014. 143–149.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2014A.
 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Gondolatok az alföldi sáncok kutatásának jelenlegi helyzetéről. [On the present state of research of the Alföld dykes.] In: Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. / Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor Lőrinczy on his sixtieth birthday. Szerk. Anders Alexandra – Balogh Csilla – Türk Attila. Martin Opitz Kiadó – MTA BTK MÓT, Budapest 2014. 73–83.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2016.
 Эстер Иштванович – Валерия Кульчар: Социальная стратификация варваров гуннского времени в свете новейших исследований в Венгрии. К проблеме «отдельных» или небольших групп погребений. [Social stratification of the Hun Age Barbarians in the light of recent investigations in Hungary (on the problem of «separate» or small groups of burials).] КСИА 244. 2016. 102–119.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017.
 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: A hun kori babárok társadalmi rétegződése a legújabb magyarországi kutatások fényében. In: Ünnepi kötet Nagy Margit tiszteletére. In print.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017A.
 Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Sarmatians. History and Archaeology of a Forgotten People. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 123. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2017.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–CARNAP–BORNHEIM 2006.
 Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár – Claus von Carnap-Bornheim: The place of the barbarian warrior burial from Tiszalök–Rázompusztá in the third century history of the Upper Tisza region. AKorrBl 36. 2006. 91–110.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR–MÉRAI 2011.
 Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár – Dóra Mérai: Roman Age Barbarian Pottery Workshops in the Great Hungarian Plain. In: Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie 13. Hrsg. Jan Bemann – Ursula Brosseder – Hans-Eckart Joachim. Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn 2011. 355–369.
- ISTVÁNOVITS–LŐRINCZY–PINTYE 2005.
 Istvánovits Eszter – Lőrinczy Gábor – Pintye Gábor: A Szegvár–oromdűlői császárkori telep. [Die frühkaiserzeitliche Siedlung von Szegvár–Oromdűlő.] MFMÉ–StudArch 11. 2005. 51–114.
- IVANCSIK 1996.
 А.И. Иванчик: Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII вв. до н.э. Российская Академия наук. Институт всеобщей истории – Центр по сравнительному изучению древних цивилизаций, Москва 1996.
- IVANCSIK 1999.
 А.И. Иванчик: Современное состояние киммерийской проблемы. Итоги дискуссии. [The modern state of the Cimmerian problem. Summarizing the discussion.] ВДИ 1999: 2. 77–97.
- IVANCSIK 2001.
 А.И. Иванчик: Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских

- степей и Кавказа пред- и раннескифского времени. [Kimmerien und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskythischer Zeit.] Степные народы Евразии II. Палеограф, Москва 2001.
- JABLONSKIJ 1996.
Л.Т. Яблонский: Саки Южного Приаралья. (археология и антропология могильников). [Saka of the South Aral Sea Area (archaeology and physical anthropology of the cemeteries).] Российская академия наук, Москва 1996.
- JABLONSKIJ 2007.
Л.Т. Яблонский: Проблема хронологии и типологизации сарматских культур на современном этапе их изучения (в свете новейших материалов из Южного Приуралья). In: Региональные особенности раннесарматской культуры. Вып. II. Материалы Семинара Центра изучения истории и культуры сарматов. Отв. ред. И.В. Сергацков. Науч.-исслед. ин-т археологии Нижнего Поволжья – Ин-т археологии Российской академии наук, Волгоград 2007. 4–38.
- JABLONSKIJ 2010.
Л.Т. Яблонский: Прохоровка у истоков сарматской археологии. Российская академия наук, Институт археологии, Таус, Москва 2010.
- JABLONSKIJ–RUKAVISNIKOVA 2007.
Л.Т. Яблонский – И.В. Рукавишникова, Вооружение раннесарматского воина (по материалам Филипповского-1 могильника). In: Вооружение сарматов: региональная типология и хронология. Доклады к VI международной конференции „Проблемы сарматской археологии и истории”. Отв. ред. Л.Т. Яблонский – А.Д. Таиров. Изд-во ЮУрГУ, Челябинск 2007. 16–23.
- JACENKO 1993.
С.А. Яценко: Аланская проблема и центральноазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I–II вв. н.э. [The «Alanian Problem» and Central Asia Elements in the Culture of the Nomades of Sarmatia on the Boundary of I-II c. A.D.] *ПАВ* 3. 1993. 60–72.
- JACENKO 1993A.
С.А. Яценко: Аланы в Восточной Европе в середине I – середине IV вв. н.э. (локализация и политическая история). [Alans in Eastern Europe in the middle of the 1st – middle of the IVth centuries A.D. (localisation and political history).] *ПАВ* 6. 1993. 83–88.
- JACENKO 2001.
С.А. Яценко: Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. Восточная литература, Москва 2001.
- JACOBS 1987.
Bruno Jacobs: Das Chvarenah – Zum Stand der Forschung. *MDOG* 119. 1987. 215–248.
- JAJLENKO 2015.
В.П. Яйленко: Топонимика и этнонимия античного Боспора. [The Toponymy and Ethnonymy of the Ancient Bosphoros.] *Древности Боспора* 19. 2015. 386–449.
- JÄNICHEN 1956.
Hans Jänichen: Bildzeichen der königlichen Hoheit bei den iranischen Völkern. Series Antiquitas, 1: 3. Bonn 1956.
- JAZIGOK 1998.
Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyulai Katalógusok 6. Szerk. Havassy Péter. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula 1998.
- JÓNÁS 1924/25.
Jónás Elemér: A tiszanyagrévi római éremlelet. *Num.Közl.* XXIII–XXIV. 1924–1925. (1926) 38–40.
- JÓNÁS 1929/30.
Jónás Elemér: Az öcsödi éremlelet. *Num.Közl.* XXVIII–XXIX. 1929–1930. 30–44.
- JÓNÁS 1937.
Jónás Elemér: Két római denárlelet Aquincumból. *BudRég* XII. 1937. 278–288.
- KALLI–TUTKOVICS 2017.
Kalli András – K. Tutkovics Eszter: Műszeres lelet-és lelőhely-felderítés a bükkábrányi lignitbánya területén. In: Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán. Szerk. Bálint Marianna – Szentpéteri József. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Hajdúsági Múzeum, Budapest – Hajdúböszörmény 2017. 181–192.
- KAMENYECKIJ 1989.
И.С. Каменецкий: Меоты и другие племена северо-западного Кавказа в VII в. до н.э. – III в. н.э. In: SZTYERI 1989. 224–251.
- KARISKOVSZKIJ 1982.
П.О. Карышковский: О монетах царя Фарзоя. In: Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. ред. Г.А. Дзис-Райко. Наукова думка, Киев 1982. 66–82.
- KARISKOVSZKIJ 1988.
П.О. Карышковский: Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного

- Причерноморья в античную эпоху. Наукова думка, Киев 1988.
- KASZPAROVA–MAKSZIMOV 1993.
К.В. Каспарова – Е.В. Максимов: Культура Поянешти–Лукашевка. In: Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. Отв. ред. И.П. Русанова – Э.А. Симонович. Археология СССР. Наука, Москва 1993. 85–95.
- KAZANSKI 1986.
Michel Kazanski: Un témoignage de la présence des Alano-Sarmates en Gaule: le sépulture de la Fosse Jean-Fat à Reims. *Archéologie Médiévale* XVI. 1986. 33–39.
- KAZANSKI 1993.
Michel Kazanski: Les Barbares orientaux et la défense de la Gaule aux IVe–Ve siècles. In: *ARMÉE* 1993. 175–186.
- KAZANSKI–MASTYKOVA 2003.
Michel Kazanski – Anna Mastykova: Les peuples du Caucase du Nord. Le début de l'histoire (Ier – VIIe siècle apr. J.-C.) Collection de Hesperides. Édition Errance, Saint-Etienne 2003.
- KAZANSKIJ 2016.
М.М. Казанский: Пути проникновения готов на Боспор Киммерийский и природные условия Северного Причерноморья в III веке. [Routes of entry of the Goths Cimmerian Bosphorus and natural conditions in the Northern Black Sea region in the III century.] *Боспорские исследования* XXIII. 2016. 137–162.
- KEMENCZEI 2009.
Tibor Kemenczei: Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe. *Inventaria Praehistorica Hungariae* XII. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009.
- KEMKES–SHEUERBRANDT 1997.
Martin Kemkes – Jörg Scheuerbrandt: Zwischen Patrouille und Parade. Die römische Reiterei am Limes. *Limesmuseum Aalen* 1997.
- KÉRDŐ–NÉMETH 1993.
Kérdő Katalin – Németh Margit: Aquincum 1. századi megszállásának kérdéséhez. [Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert.] *BudRég* XXX. 1993. 47–53.
- KHRAPUNOV 2005.
Igor' N. Khrapunov: A New Account on the Contacts between the Sarmatians and the Germans in Crimea (on the materials of the new excavations of the cemetery of Neyzats in 2001). In: *Europa Barbarica. Čwierć wieku archeologii w Masłomęczu. Monumenta Studia Gothica* IV. Red. Piotr Łuczkiwicz – Monika Gładysz-Juścińska – Marcin Juściński – Barbara Niezabitowska – Sylwester Sadowski. Wyd. Uniwersitetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2005. 185–197.
- KINCSEK 2017.
Kincsek a város alatt. Újdonságok a múltból. Budapesti örökségünk feltárása 1867/2005–2015. Kiállítási vezető és katalógus. Időszaki kiállítás a BTM Vármúzeumában 2017.04.12. – 2017.09.17. Szerk. Zsidi Paula. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2017.
- KISS 1981.
Attila Kiss: Germanischer Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi. [Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568.] *Alba Regia* XIX. 1981. 167–185.
- KISS 1992.
Kiss Magdolna: Besimított kerámiák Lussonium erődjéből. [Керамика с лощеным орнаментом из крепости Луссониум. Eingeläutete Keramiken aus der Festung Lussonium.] *NyJAMÉ* XXX–XXXII. 1987–1989. (1992) 113–127.
- KISS 1994.
Kiss Magdolna: Adatok a Murga-típusú korsók kérdéséhez. [Daten zur Frage der Krüge vom Murga-Typus.] In: *KŐKORTÓL* 1994. 249–257.
- KISS 1994a.
Magdolna Kiss: Zum Problem der barbarischen Ansiedlungen in Pannonien. *Specimina Nova* 1993. (1994) 185–200.
- KISS 1994b.
Attila Kiss: Stand der Bestimmung archäologischer Denkmäler der „Gens Alanorum“ in Pannonien, Gallien, Hispanien und Afrika. *Acta Antiqua* 35. 1994. 167–204.
- KISS 1997.
Attila Kiss: Der goldene Schildrahmen von Sárvíz aus dem 5. Jahrhundert und der Skirenkönig Edica. *Alba Regia* XXVI. 1997. 83–132.
- KISS 1999.
Attila Kiss: Glasfunde aus Gräbern des frühmittelalterlichen Karpatenbeckens (400–1000). *Antaeus* 24. Pannonia and beyond. Studies in Honour of László Barkóczi. 1999. 217–241.
- KISS 2000.
Anonymus Valesianus: Origo Constantini. Fordította és magyarázatokkal ellátta Kiss Magdolna. *Specimina Nova* XV. 1999. (2000) 77–147.
- KISS 2002.
Jordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Kiss Magdolna gondozásában. *Vivarivm Fontivm* 1. Dolmen 2000, Pécs 2002.

- KISS 2004.
Kiss Magdolna: Alarich. In: Iordanes: Getica. A gótok eredete és tettei. Közreadja: Kiss Magdolna. L'Harmattan, Budapest 2004. 13–37. és kommentek.
- KISS 2008.
Kiss Magdolna: Gót vezéregyéniségek a késő Római Birodalomban. Getica-kutatások. Vivarium Fontivm 2. GeniaNet Könyvkiadó, Pécs 2008.
- KISS–FAZEKAS 2005.
Kiss Magdolna – Fazekas Ferenc: Hol játszódtott le a Bolia folyó menti csata? *AntTan* XLIX. 2005. 265–272.
- КЛЕПИКОВ–СКРИПКИН 1997.
В.М. Клепиков – А.С. Скрипкин: Ранние сарматы в контексте исторических событий Восточной Европы. In: Сарматы и Скифия. Сборник научных докладов III международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». Отв. ред. В.Е. Максименко. *Донские древности* 5. 1997. 28–40.
- КОВАЛЫ 1998.
Kobály József: A Przeworsk kultúrához tartozó harcosírók és fegyverleletek a Kárpátalján. [Römerzeitliche Waffenbestattungen in der Karpatoukraine und die Barbarengriffe auf den Limes.] *NyJAMÉ* XXXIX–XL. 1997/98. (1998) 113–134.
- KOCSIS 2002.
Kocsis László: A Római Kori Gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk. Pintér János. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002. 50–69.
- KOCSIS–KOÓS 2003.
Kocsis László – Koós István: Nagytétény–CAMPONA 2002. / Nagytétény–CAMPONA 2002. In: AQUINCUM. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2002-ben. / Excavations and rescue work at the Aquincum Museum in 2002. Szerk. Zsidi Paula. Aquincumi füzetek 9. Budapest 2003. 155–161.
- КОСІВНІУКІ 1996.
Кочівники України. / Koczownicy Ukrainy. Katalog wystawy. Red. Jan Chochorowski – Renata Ablamowicz. Muzeum Śląskie, Katowice 1996.
- KOKOWSKI 1999.
Andrzej Kokowski: Archäologie der Goten. Goten im Hrubieszów-Becken. IdeaMEDIA, Lublin 1999.
- KOKOWSKI 2003.
Andrzej Kokowski: Zur Geschichte der gotisch-sarmatischen Beziehungen im Licht der Masłomęcz-Gruppe und der Kulturen des Goten-Kreises. In: KONTAKT 2003. 275–301.
- KOLNÍK 1977.
Títus Kolník: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum. In: Symposium Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im Mittleren Donaugebiet. Slovenská Akadémia Vied. Archeologický ústav, Bratislava 1977. 143–171.
- KOMORÓCZY 2003.
Komoróczy Balázs: A barbár-római kapcsolattrendszer felbomlása az i. sz. II. században a Pannóniával szomszédos barbarikumban. A markomann háborúk és előzményeik a régészeti források tükrében. Doktori disszertáció tézisei. ELTE, Budapest 2003.
- KOMORÓCZY 2006.
Balázs Komoróczy: K otázce existence římského vojenského tábora na počátku 1. století po kr. u. Mušova (kat. úz. Pasohlávky, Jihomoravský kraj). [Zur Frage der Existenz eines römischen Militärlagers am Anfang des 1 Jh. n. Chr. in Mušov (Kataster Pasohlávky, Südmähren). Kritische Bemerkungen aus der Ansicht der provinzial-römischen Archäologie.] In: Archeologie barbarů 2005. Ed. Eduard Droberjar – Michal Lutowský. Ústav archeologické památkové péče středních Čech, Praha 2006. 155–205.
- KONTAKT 2003.
Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Hrsg. Claus v. Carnap-Bornheim. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998. Schriften des Archäologischen Landesmuseums. Band 1. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 13. Wachholtz Verlag, Neumünster 2003.
- KORAI MAGYAR 1994.
Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.
- KOROBОВ 2003.
Д.С. Коробов: Социальная организация алан Северного Кавказа IV–IX вв. Алетейя, Санкт-Петербург 2003.

- KOROBov 2012.
Dmitry Korobov: Early Medieval Settlement in Southern Russia: Changing Directions. [Les habitats du Haut Moyen-Âge du sud de la Russie: une changement de direction. Frühmittelalterliche Siedlungen in Südrussland: Richtungswechsel. Stanziamenti altomedievali nella Russia meridionale: un cambiamento di direzione.] *Medieval Archaeology* 56. 2012. 34–59.
- KOROM–REMÉNYI 2004.
Korom Anita – Reményi László: Dunakeszi, Székes-dűlő. *RKM* 2004. (2005) 209–210.
- KOSELENKO 1985.
Г.А. Кошеленко: Заключение. In: Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв. ред. Г.А. Кошеленко. Археология СССР. Институт археологии АН СССР, Наука, Москва 1985. 107–114.
- KOSHELENKO–PILIPKO 1996.
G.A. Koshelenko – V.N. Pilipko: Parthia. In: History of civilizations of Central Asia. Vol. II. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. Ed. János Harmatta. UNESCO Publishing, Paris 1996. 131–150.
- KOUZNETSOV–LEBEDYNSKY 2005.
Vladimir Kouznetsov – Jaroslav Lebedynsky: Les Alains. Cavaliers des steppes, seigneurs du Caucase Ier – XVe siècle apr. J.-C. Editions Errance, Paris 2005.
- KOVÁCS 1996.
Kovács Előd: A magyar folklór iráni kapcsolataihoz. *Jáskunság* 42: 3–4. 1996. 157–159.
- KOVÁCS 1997.
Kovács Előd: Egy középperzsa krónika és a klasszikus magyar népballadák. In: *Varia ethnographica et folcloristica*. Ujváry Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Szabó László – Keményfi Róbert. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1997. 181–185.
- KOVÁCS 2001.
Kovács Péter: Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. *AntTan* XLV: 1–2. 2001. 141–168.
- KOVÁCS 2004.
Kovács Péter: Hun kori sír Százhalombattán. [Grave from the Hun Period at Százhalombatta.] *CommArchHung* 2004. 123–150.
- KOVÁCS 2005.
Kovács Előd: Ardakhsír perzsa nagykirály. A perzsa krónika és a magyar népballadák. *Ethnica*, Debrecen 2005.
- KOVÁCS 2006.
Az antik Pannonia forrásai Kr. u. 166-tól Kr. u. 192-ig. *Fontes Pannoniae Antiquae ab A. D. CLXVI usque ad A. D. CXCII*. *Fontes Pannoniae Antiquae* 3. Szerk. Kovács Péter. Pan Kiadó, Budapest 2006.
- KOVÁCS 2007.
Az antik Pannonia forrásai a Severus korban. *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum*. *Fontes Pannoniae Antiquae* 4. Szerk. Kovács Péter. Pan Kiadó, Budapest 2007.
- KOVÁCS 2008.
Az ókori Pannonia forrásai Kr. u. 235 és 284 között. *Fontes Pannoniae Antiquae ab a. D. CCXXXV usque ad a. CCLXXXIV*. *Fontes Pannoniae Antiquae* 5. Szerk. Kovács Péter. Pan Kiadó, Budapest 2008.
- KOVÁCS 2010.
Péter Kovács: Sarmatian Campaigns During the First Tetrarchy. *Anodos. Studies of the Ancient World* 10/2010. Proceedings of the International Conference The Phenomena of Cultural Borders and Border Cultures across the Passage of Time. (From the Bronze Age to Late Antiquity) Dedicated to the 375th anniversary of Universitas Tyrnaviensis. Trnava, 22–24 October 2010. Trnavská univerzita v Trnave, Filozofická fakulta, Universitas Tyrnaviensis Facultas Philosophica, Trnava 2011. 143–154.
- KOVÁCS 2015.
Kovács Péter: *Fontes Hunnorum – egy, a hunok történetére vonatkozó corpus szükségességéről*. In: *Hunok a történelemben és a hagyományokban*. TITE Könyvek 9. Szerk. Fehér Bence – Galambos István. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest 2015. 75–85.
- KOVÁCS 2015A.
Kovács Péter: *Megjegyzések II. Constantius szarmaták elleni háborúinak forrásaihoz*. In: *Studia Epigraphica Pannonica*. VII. Felirattani újdonságok 2015-ben. Szerk. Fehér Bence – Kovács Péter. *Corpus inscriptionum latinarum III² pannoniai kötetét előkészítő bizottság magyarországi munkacsoportja*. TITE Könyvek 8. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest 2015. 44–69.
- KOVÁCS 2016.
Péter Kovács: *Notes on the Pannonian foederati*. In: *Les auxiliaires de l'armée romaine. Des alliés aux fédérés*. Actes du sixième Congrès de Lyon (23–25 octobre 2014). Collection Études et Recherches sur l'Occident Romain. Éd. Catherine

- Wolff – Patrice Faure. Centre d'Études et de Recherches sur l'Occident Romain, Lyon 2016.
- KOVÁCS 2016A.
Péter Kovács: Kaiser Constans und Pannonien. [Rezumat.] *AMN* 53: I. 2016. 93–106.
- KOVALEVSKAJA 1993.
Vera B. Kovalevszkaja: La présence alano-sarmate en Gaule: confrontation des données archéologiques, paléoantropologiques, historiques et toponymiques. In: *ARMÉE* 1993. 209–221.
- KOVALEVSZKAJA 2005.
В.Б. Ковалевская: Кавказ – скифы, сарматы, аланы I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. Российская академия наук, Институт археологии, Москва 2005.
- KOVРАНЬЕНКО 1986.
Г.Т. Ковпаненко: Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге. Наукова думка, Киев 1986.
- KŐHEGYI 1972.
Kőhegyi Mihály: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa–Csongrád közötti útvonalon. [Römischer Münzumlauf und Handel auf der Strecke zwischen Intercisa und Csongrád.] *Cumania* I. 1972. 103–113.
- KŐHEGYI 1973.
Mihály Kőhegyi: Das erste Siedlungsgebiet der Jazygen in Ungarn. In: *Actes du VIII-e Congrès International Sciences Préhistoriques et Protohistoriques III. Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Beograd 1973. 277–282.
- KŐHEGYI 1974/75.
Михай Кёхедьби: Район первого поселения языгов в Венгрии. *МФМÉ* 1974–1975: 1. (1975) 323–326.
- KŐHEGYI 1980.
Mihály Kőhegyi: Sarmatenzeitliche Grabberaubung in Ungarn. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Hrsg. Herwig Wolfram – Falko Daim. Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1980. 19–22.
- KŐHEGYI 1984.
Kőhegyi Mihály: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön. [Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene.] *DMÉ* LXIII. 1982. (1984) 267–355.
- KŐHEGYI 1994.
Kőhegyi Mihály: Sírrablás a magyarországi szarmatáknál. [Grabberaubung bei den Sarmaten in Ungarn.] In: *KŐKORTÓL* 1994. 277–284.
- KŐHEGYI–VÖRÖS 2011.
Kőhegyi Mihály – Vörös Gabriella: Madaras–Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető. [Summary.] *Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 1. Szeged 2011.
- KŐKORTÓL 1994.
A kőkortól a középkorig. / Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk. Lőrinczy Gábor. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged 1994.
- KREKOVIČ 2001.
Eduard Krekovič: Roman fibulas in Slovakia. In: *INTERNATIONAL* 2001. 95–100.
- KRISTÓ 2003.
Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Kisebbségkutatási könyvek. Lucidus Kiadó, Budapest 2003.
- KRISTÓ 2003A.
Kristó Gyula: A jászok betelepítése és kiváltságolása. In: *Autonóm közösségek a magyar történelemben. A Kiskun Múzeumban rendezett konferencia előadásai 2003. május 22–23.* Szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet. Bibliotheca Cumanica 4. Kiskun Múzeum Baráti Köre, Kiskunfélegyháza 2003. 41–53.
- KRIVOSEJEV 2004.
М.В. Кривошеев: Хронология поздне-сарматской культуры Нижнего Поволжья. In: *SZARMATSKIJE KULTURI* 2004. 117–126.
- KRIVOSEJEV–SZKRIPKIN 2006.
М.В. Кривошеев – А.С. Скрипкин: Позднесарматская культура междуречья Волги и Дона. Проблема становления и развития. [Late Sarmatian culture of the Volga–Don interfluve. The problem of formation and development.] *PA* 2006:1. 124–136.
- KРОПОТОВ 2010.
В.В. Кропотов: Фибулы сарматской эпохи. Национальная академия наук Украины, Институт археологии. Изд. АДЕФ-Украина, Киев 2010.
- KUKLINA 1999.
И.В. Куклина: Савроматы и сарматы у Овидия. In: *Древнейшее государства Восточной Европы. 1996–1997.* Ред. А.В. Подосинов. Изд. Восточная литература РАН, Москва 1999. 253–270.
- KULAKOVSKIJ 1899.
Ю. Кулаковский: Аланы по сведениям классических и византийских писателей.

- Тип. Имп. Ун-та св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, Киев 1899.
- KULAKOVSKIJ 2000.
Ю.А. Кулаковский: Избранные труды по истории аланов и Сарматии. Византийская библиотека. Составления С.М. Перевалова. Изд. Алетейя, Санкт-Петербург 2000.
- KULAKOVSKIJ 2003.
Ю.А. Кулаковский: История Византии. 395–518 годы. Византийская Библиотека. Алетейя, Санкт-Петербург 2003.
- KULCSÁR 1997.
Valéria Kulcsár: New data on the Germanic–Sarmatian border contacts in Northern Hungary. / Contributii la relatiile Germano-Sarmatice din Nordul Ungariei. *AMP XXI*. 1997. 705–716.
- KULCSÁR 1997A.
Kulcsár Valéria: Császárkori telepátások a 2. számú főút nyomvonalában. (Előzetes jelentés.) In: Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I. Szerk. Korkes Zsuzsa. Pest Megyei Múzeumi Füzetek 4. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre 1997. 374–377.
- KULCSÁR 1998.
Kulcsár Valéria: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. [Погребальный обряд сарматов Карпатского бассейна. The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin]. Мúzeumi Füzetek 49. Osváth Gedeon Мúzeumi Alapítvány, Aszód 1998.
- KULCSÁR 1998A.
Kulcsár Valéria: Újabb szempontok a hévízgyörki szarmata sírok etnikai meghatározásához. In: Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. Szerk. Asztalos Tamás. Мúzeumi Füzetek 48. Osváth Gedeon Мúzeumi Alapítvány, Aszód 1998. 75–84.
- KULCSÁR 2003.
Kulcsár Valéria: Szarmata sírok Monor, Berekén (Pest megye) / Sarmatian graves at Monor–Berek (Pest county). *RKM* 2001. (2003) 79–85.
- KULCSÁR–MÉRAI 2011.
Valéria Kulcsár – Dóra Mérai: Roman or Barbarian? Provincial Models in a Sarmatian Pottery Center on the Danube Frontier. In: The Roman Empire and Beyond: Archaeological and Historical Research on the Roman and Native Cultures in Central Europe. Ed. E.C. De Sena – H. Dobrzańska. BAR-IS 2236. Archaeopress, Oxford 2011. 61–80.
- KUZNYECOV 1992.
В.А. Кузнецов: Аланы в Западной Европе в эпоху „Великого переселения народов”. In: Alanica I. Аланы, Западная Европа и Византия. Отв. ред. В.Х. Тменов. СОИГИ, Владикавказ 1992. 10–33.
- KUZSINSZKY 1932.
Kuzsinszky Bálint: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. [Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum bei Budapest.] *BudRég XI*. 1932.
- LAKATOS 1960.
Lakatos Pál: Újabb adatok a szarmaták pannoniai betelepedéséhez. *AntTan VII*. 1960. 228–231.
- LAKATOS 1973.
Pál Lakatos: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. *AASzeg XVII*. Opuscula Byzantina 6. 1973.
- LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1997.
Mária Lamiová-Schmiedlová: Dacians on the territory of present day Slovakia. / Dacii pe teritoriul Slovaciei de astăzi. *AMP XXI*. 1997. 743–766.
- LÁNYI 1974.
Vera Lányi: Zum spätantiken Geldverkehr innerhalb und ausserhalb der Langwälle im donauländischen Barbaricum. *ActaAH* 26. 1974. 261–267.
- LÁNYI 1979.
Lányi Vera: Pannonia pénzforgalma az I. században. [Der Geldumlauf Pannoniens im 1. Jahrhundert.] *ArchÉrt* 106. 1979. 187–198.
- LÁNYI 1990.
Lányi Vera: Pénz. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsy András – Fitz Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 210–214., 358–359.
- LÁSZLÓ 1978.
László Gyula: A fehér és fekete magyarok. In: László Gyula: A „kettős honfoglalás”. Gyorsuló idő. Magvető Kiadó, Budapest 1978. 137–148.
- LATISEV 1947/52–1992/93.
В.В. Латышев: Scythica et Caucasia. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. *ВДИ XIX: 1., XX:2., XXI: 3., XXII: 4.* 1947–1950., 1952. / Reprint: Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. (Приложение к журналу ПАВ.) Фарн, Санкт-Петербург 1993. (Szövegünkben mi a reprint kiadás oldalszámaira hivatkozunk.)
- LAUBSCHNER 1975.
H.P. Laubschner: Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki. *Archäologische Forschungen I*. Mann, Berlin 1975.

- LEBEDYNSKY 1998.
Iaroslav Lebedynsky: Tamgas: Flag emblems from the steppes. *The Flag Bulletin* XXXVII: 6. 1998. November – December. 216–233.
- LEBEDYNSKY 2002.
Iaroslav Lebedynsky: Les Sarmates. Amazones et lanciers cuirassés entre Oural et Danube (VIIe siècle av. J.-C. – VIe siècle apr. J.-C.). Editions Errance, Paris 2002.
- LEBEDYNSKY 2003.
Iaroslav Lebedynsky: Les Nomades. Les peuples nomades de la steppe des origines aux invasions mongoles IXe siècle av. J.-C. – XIIIe siècle apr. J.-C.). Editions Errance, Paris 2003.
- LEBEDYNSKY 2011.
Iaroslav Lebedynsky: Les Tamgas. Une “héraldique” de la steppe. Editions Errance, Paris 2011.
- LEBEDYNSKY–GARNIER–DAYNÈS 2007.
Iaroslav Lebedynsky – Jean-François Garnier – Michel Daynès: Deux poignards Sarmato-Alains en Lot-et-Garonne. *Antiquités Nationales* 38. 2006–2007. (2007) 161–168.
- LEVADA 2006.
М.Е. Левада: «Другие германцы» в Северном Причерноморье позднего римского времени. *Боспорские исследования* XI. 2006. 194–251.
- LEVICK 1985.
Barbara Levick: The government of the Roman Empire: a sourcebook. Croom Helm, Beckenham 1985.
- LITTLETON–MALCOR 2005.
Scott Littleton – Linda Malcor: Sztkítától Camelotig. Az Arthur királyról, a Kerekasztal Lovagjairól és a Szent Grálról szóló legendák eredetének radikális újraértelmezése. Szkíta szarvas, Nyíregyháza 2005.
- LITVINSZKIJ 1968.
Б.А. Литвинский: Кангюйско-сарматский фарн (к историко-культурным связям племен Южной России и Средней Азии). [The Kang-chu-Sarmatian Farn. (To the historical relations of the South Russian and Central Asian tribes).] Дониш, Душанбе 1968.
- LOBODA–PUZDROVSKIJ–ZAJCEV 2002.
Ivan I. Loboda – Aleksandr E. Puzdrovskij – Jurij P. Zajcev: Prunkbestattungen des 1. Jh. n. Chr. in der Nekropole Ust'-Al'ma auf der Krim. [Summary, Резюме]. *Eurasia Antiqua* 8. 2002. 295–346.
- LÓPEZ SÁNCHEZ 2007.
Fernando López Sánchez: Római éremkibocsátás és a szarmata szövetségesek (68–175). [Rome and its Sarmatian allies (AD 68–175).] *NyJAMÉ* XLIX. 2007. 89–113.
- LÓPEZ SÁNCHEZ 2007A.
Fernando López Sánchez: The Sarmatians and their relations with Rome as evidenced by Roman coinage (A.D. 68–180): from an unstable alliance to a declared hostility. In: Scythians, Sarmatians, Alans. Iranian-Speaking Nomads of the Eurasian Steppes. Autonomous University of Barcelona, Barcelona 2007. In print.
- LOTTER 1985.
Friedrich Lotter: Die germanischen Stammesverbände im Umkreis des Ostalpen-Mitteldonau-Raumes nach der literarischen Überlieferung zum Zeitalter Severins. In: Die Bayern und ihre Nachbarn 1. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, vom 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich. Hrsg. Herwig Wolfram – Andreas Schwarcz. *DsÖAW* 179. 1985. 29–59.
- LÓRINCZ 1976.
Barnabás Lőrincz: Die Duces der Provinz Valeria unter Valentinian I. (364–375). *Alba Regia* XV. 1976. 99–105.
- LÓRINCZ 1999.
Lőrincz Barnabás: A későrómai hídfőállások bélyeges téglái Valeriában. / Die Ziegelstempel der spätrömischen Brückenkopffestungen in der Provinz Valeria. In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.). Szerk. Gaál Attila. Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd 1999. 53–68.
- LÓRINCZ 2003.
Barnabás Lőrincz: The linear frontier defence system and its army. In: The Roman army in Pannonia. An archaeological guide of the Ripa Pannonica. Ed. Zsolt Visy. Teleki László Foundation. h.n. 2003. 25–30.
- LÓRINCZY 1992.
Gábor Lőrinczy: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6.-7. Jahrhundert in Szegvár–Oromdűlő. *CommArchHung* 1992. 81–124.
- LÓRINCZY 1994.
Lőrinczy Gábor: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. (A fülkesíros temetkezés.) [Bemerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungssitten. (Die Stollengräber.)] In: *KŐKORTÓL* 1994. 311–335.
- LÓRINCZY 1995.
Lőrinczy Gábor: Fülkesírok a Szegvár–oromdűlői kora avar kori temetőből. Néhány megjegyzés a fülkesíros temetkezések változatairól,

- kronológiájáról és területi elhelyezkedéséről. [Stollengraber im frühawarenzeitlichen Gräberfeld von Szegvár–Oromdűlő. Beiträge zu den Varianten, zu der Chronologie und territorialen Lage der Stollengraber.] *MFME–StudArch* I. 1995. 399–416.
- LŐRINCZY 2000.
Lőrinczy Gábor: Szegvár területének településtörténete a 6. század végétől a 13. század végéig. In: Szegvár. Tanulmányok Szegvár nagyközség történetéről. Szerk. Farkas Gyula. Szegvár Nagyközség Önkormányzata, Szeged 2000. 51–88.
- LŐRINCZY 2001.
Lőrinczy Gábor: Szegvár–Oromdűlő avar temető. In: Régészetünk jelentős feltárásai 1975–2000. Szerk. Raczky Pál – Anders Alexandra. ELTE–BTK, Régészettudományi Intézet, Budapest 2001.
- LŐRINCZY 2013.
Nagyhalász múltja a régészeti leletek tükrében. In: Nagyhalász krónikája. Szerk. Csonka Ottó – Istvánovits Eszter. Nagyhalász Város Képviselőtestülete, Nagyhalász 2013. 33–43.
- MACSINSZKIJ 1971.
Д.А. Мачинский: О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников. [The first advance of sarmatian tribes in the Dnieper area according to ancient greek and roman authors.] *АГЭ* 13. 1971. 30–54., 113.
- MAENCHEN-HELFFEN 1973.
Otto J. Maenchen-Helfen: The World of the Huns. Studies in Their History and Culture. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – London 1973.
- MAGOMEDOV 2001.
Борис Магомедов: Черняховская культура. Проблема этноса. [Die Černjachov-Kultur. Das Problem ihrer ethnischen Zuordnung.] Monumenta Studia Gothica, tom I. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin 2001.
- MAGYARORSZÁG 1984.
Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1. kötet. Szerk. Székely György – Bartha Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.
- МАККАЙ 1994.
János Makkay: The treasures of Decebalus. *Specimina Nova* 1994. (1995) 151–215.
- МАККАЙ 1995.
Makkay János: Attila kardja, Árpád kardja. Irániak, szarmaták, alánok, jászok. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged 1995.
- МАККАЙ 1996.
Makkay János: The Sarmatian Connection. Stories of the Arthurian Cycle and Legend and Miracles of Ladislas, King and Saint. *The Hungarian Quarterly* 97: 144. Winter 1996. 113–125.
- МАККАЙ 1997А.
Янош Маккаи: Древнеиранский обычай «подношения чаши» и его связи. [The ancient Iranian tradition of the 'offering of the cup' and its connections.] *Донские древности* 5. 1997. 143–153.
- МАККАЙ 1997В.
Makkay János: Előítéletek nélkül a jászokról. *Tractata minuscula* 5. A szerző kiadása, Budapest 1997.
- МАККАЙ 1998.
Makkay János: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. A szerző kiadása, Budapest 1998.
- МАККАЙ 1998А.
Makkay János: *Quomodo historia conscribenda sit* – avagy hogyan kell történelmet írni? *Tractata Minuscula* 13. A szerző kiadása, Budapest 1998.
- МАККАЙ 1998В.
Makkay János: Iranian elements in early Mediaeval heroic poetry. The Arthurian cycle and the Waltharius. *Tractata minuscula* 12. A szerző kiadása, Budapest 1998.
- МАККАЙ 2004.
Makkay János: A magyar őstörténet és a nyugat-szibériai magyar 'őshaza' néhány kérdése. [Some questions of Hungarian prehistory and of West Siberian 'Hungarian land of origin'.] *NyJAMÉ* XLVI. 2004. 85–116.
- МАККАЙ 2009.
Makkay János: Indul a magyar Attila földjére. A szerző kiadása, Budapest 2009.
- МАККАЙ 2010.
Makkay János: A lélekhittől Árpád fejedelem sírjáig. *NyJAMÉ* LII. 2010. 45–74.
- МАКСИМОВ 1990.
Е.В. Максимов: Историография In: В.Д. Баран – Е.В. Максимов – Б.В. Магомедов – Л.В. Вакуленко – Г.А. Вознесенская – Д.Н. Кошак – С.В. Паньков – С.П. Пачкова – О.М. Приходнюк – А.Т. Смиленко – Р.В. Терпиловский – С.П. Юренко: Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Ред. В.Д. Баран – Н.С. Абашина – Б.В. Магомедов – А.Т. Смиленко – Р.В. Терпиловский. Академия наук Украинской ССР Институт археологии, Наукова думка, Киев 1990. 10–21.

- МАКСИМОВ 1993.
Е.В. Максимов: Зарубинецкая культура. Происхождение и этническая принадлежность. In: Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. Отв. ред. И.П. Русанова – Э.А. Сымонович. Археология СССР. Наука, Москва 1993. 36–39.
- МАМОНТОВ 1980.
В.И. Мамонтов: О погребениях позднего этапа срубной культуры в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье. [On the late burials of the Srubnaya Culture of the Volga Region and the Volga-Don Interflow.] СА 1980: 1. 175–194.
- MARÁZ 2009.
Maráz Borbála: Császárkori település és temetkezések Budapest XVII. ker., Rákoscsaba, Major-hegy dél (M0 BP02 lelőhely). / Imperial Period Settlement and Burials Budapest, XVII. Rákoscsaba, Major-hegy South (site no. M0 BP02). In: Budapest peremén. A Budapesti Történeti Múzeum régészeti kutatásai az M0 autópálya nyomvonalán (Keleti szektor) 2004–2006. / On the Outskirts of Budapest. Archaeological Investigations of the Budapest History Museum in the Track of Highway M0. 2004–2006. Szerk. Endrődi Anna – Szilas Gábor. BTM, Budapest 2009. p. n.
- MARCSENKO 1988.
И.И. Марченко: Проблемы этнической истории сиракского союза в Прикубанье. In: Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. Ред. В.Б. Виноградов и др. Кубанский государственный университет, Краснодар 1988. 68–83.
- MARCSENKO 1990.
К.К. Марченко: Боспорские поселения на территории Елизаветовского городища на Дону. [Bosporan settlements on the Elisavetovskaya site on the Don.] ВДИ 1990: 1. 129–138.
- MARCSENKO 1995.
Ivan Ivanovics Marcsenko: A Kubány-vidék szarmata katakombái. [Sarmatian catacombs of the Kuban Region.] MFMÉ–StudArch I. 1995. 303–324.
- MARCSENKO 1996.
И.И. Марченко: Сираки Кубани. По материалам курганных погребений Нижней Кубани. Кубанский гос. университет, Краснодар 1996.
- MARCSIK 2011.
Marcsik Antónia: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához (Madaras–Halmok). In: KŐHEGYI–VÖRÖS 2011. 419–444.
- MARÓTI 2003.
Maróti Éva: Szentendre – Ulcisia Castra – római kori emlékei. PMMI kiadványai, Kiállítási katalógusok 4. Szentendre 2003.
- MARÓTI 2004.
Maróti Éva: Újabb római kori pecsételt edénytöredékek Pest megyéből. [Neue gestempelte Gefäßfragmente der Römerzeit aus dem Komitat Pest.] StudCom 28. 2004. 199–245.
- MARÓTI 2008.
Maróti Éva: Auxiliáris római tábor Szentendrén. In: Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében. Szerk. Ottományi Katalin. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre 2008. 75–77.
- MARÓTI–VADAY 1980.
T. Maróti Éva – H. Vaday Andrea: Kora császárkori figurális díszítésű, festett kerámia Pannoniában és a szarmata Barbaricumban. [Frühkaiserzeitliche bemalte Keramik mit figuraler Verzierung in Pannonien und im sarmatischen Barbaricum.] StudCom 9. 1980. 79–94.
- MARSHALL 1911.
F.H. Marshall: Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities, British Museum. British Museum, London 1911.
- MASEK 2011.
Masek Zsófia: Adatok a Marosszentanna–Csernyahov-kultúra és az alföldi késő szarmata – hun kori kerámiaanyag kapcsolataihoz. [Date privind relațiile ceramicii culturii Sântana de Mureș–Cerneahov și a ceramicii sarmatice târzii – epocii hunice din Câmpia Maghiară. Angaben zu den Beziehungen der Sântana de Mureș–Černjachov-Kultur und des spätsarmatichunnenzeitlichen Keramikmaterials auf dem Ungarischen Tiefebene.] In: ERDÉLY 2011. 249–292.
- MASEK 2014.
Masek Zsófia: A késő római és kora népvándorlás kori gyorskorongolt házikerámia technológiai változásai az Alföld központi területén. [Technological Changes in Production of the Wheel-Thrown Coarse Pottery in the Central Region of the Great Hungarian Plain in the Late Roman and Early Migration Period.] In: Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára. / Avarum solitudines. Archaeological studies presented to Gábor

- Lőrinczy on his sixtieth birthday. Szerk. Anders Alexandra – Balogh Csilla – Türk Attila. Martin Opitz Kiadó – MTA BTK MÓT, Budapest 2014. 193–202.
- MASEK 2016.
Dák divat Pannonia határán? Az alföldi jazygok romanizációjának kezdeteihez. [Dacian fashion on the fringes of Pannonia? How the romanisation of the Jazygians of the Hungarian Plain began.] In: Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. Főszerk. Kovács László – Révész László. Magyar Nemzeti Múzeum – Déri Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – Szegedi Tudományegyetem, H.n. 2016. 147–178.
- MASZLENNYIKOV 1981.
А.А. Масленников: Население Боспорского государства в VI–II вв. до н.э. [Résumé.] Наука, Москва 1981.
- MATEI 1997.
Alexandru V. Matei: Die Töpferöfen für graue, stempelverzierte Keramik aus Zalău. / Cuptoarele pentru ars ceramică cenușie șampilată descoperite la Zalău. *AMP XXI*. 1997. 367–455.
- MATEI–GINDELE 2004.
Alexandru V. Matei – Robert Gindele: Fortificația romană de pamant de tip burgus, atasata valului și șantului roman descoperit la Supurul de Sus, jud. Satu Mare. / The Earth burgus-type fortress, attached to the Roman ditch and vallum, discovered at Supuru de Sus “Dealul Soarecelui/ Mouse hill” (Satu Mare County). *AMP 26*. 2004. 283–307.
- MATEI–GINDELE 2006.
Alexandru V. Matei – Robert Gindele: Sistemul defensiv roman din nord-vestul Daciei descoperit prin cercetările arheologice de la Supurul de Sus (jud. Satu Mare) și pe baza documentației din izvoarele scrise. [Roman defensive system from north-west part of Dacia. Field researches at Supuru de Sus (Satu Mare County) and literature sources.] In: Dacia Augusti provincia. Crearea Provinciiei. Actele simpozionului desfășurat în 13-14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României. Ed. Eugen S. Teodor – Ovidiu Țentea. Muzeul Național, Editura Cetatea de Scaun, București 2006. 181–206.
- MATEI–STANCIU 2000.
Alexandru V. Matei – Ioan Stanciu: Vestigii din epoca Romană (sec. II-IV P. Chr.) în spațiul Nord-Vestic al României. [Funde der römischen Kaiserzeit (2.-4. Jh. n. Chr.) im Nordwestgebiet Rumäniens.] Bibliotheca Musei Porolissensis II. Editura Porolissum, Zalău – Cluj-Napoca 2000.
- MATOLCSI 1983.
Matolcsi János: A középkori nomád állattenyésztés kelet-európai jellegzetességei. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tőkei Ferenc. Körösi Csoma Kiskönyvtár 18. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 281–306.
- MEDVEGYEV 1999.
А.П. Медведев: Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н.э. Российская академия наук Институт археологии, Наука, Москва 1999.
- MEDVEGYEV 2004.
А.П. Медведев: Периодизация и хронология сарматских памятников на Среднем и Верхнем Дону. In: SZARMATSKÍJE KULTURI 2004. 86–94.
- MEDVEGYEV 2008.
А.П. Медведев: Сарматы в верховьях Танаиса. Воронежский гос. университет, Москва 2008.
- MEDVEGYEV–SZAFONOV–MATVEJEV 2008.
А.П. Медведев – И.Е. Сафонов – Ю.П. Матвеев: Сарматское «княжеское» погребение в кургане у г. Липецка. [Sarmatian “prince’s” burial in a kurgan near Lipetsk.] *PA* 2008: 4. 97–107.
- MELJUKOVA–MOSKOVA 1989.
А.И. Мелюкова – М.Г. Мошкова: Введение. In: SZTYERI 1989. 5–8.
- MELYUKOVA 1987.
А.И. Melyukova: The Scythians and Sarmatians. In: The Cambridge History of Early Inner Asia. Ed. Denis Sinor. Cambridge University Press, Cambridge 1987. 97–117.
- MER NOIRE 1997.
Archeologie de la Mer Noire. La Crimée à l’époque des Grandes Invasions IVe – VIIIe siècles. Musée de Normandie, Caen 1997.
- MESTERHÁZY 1986.
Károly Mesterházy: Frühsarmatenzeitlicher Grabfund aus Veresegyház. [Kora szarmata kori sírlelet Veresegyházról.] *FA* 37.1986. 137–161.
- MESTERHÁZY 1990.
Károly Mesterházy: Münzdatierter spätkaiserzeitlicher Gerätfund aus Hajdúnánás–Tedej. *Alba Regia XXIV*. 1986–1988. (1990) 53–66.
- MESTERHÁZY 1994.
Mesterházy Károly: Pénzekkel keltezett későcsászárkori eszközelet Hajdúnánás–Tedejről. [Ein mit Münzen datierter spätkaiserzeitlicher Werkzeugfund aus Hajdúnánás–Tedej.] Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére I. *StudCom* 23. 1994. 273–292.

- MESTERHÁZY 2009.
Károly Mesterházy: Eine Gräbergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im gepidischen Gräberfeld von Biharkeresztes–Ártánd–Nagyfarkasdomb. *ActaAH* 60. 2009. 73–95.
- MIHÁCZI-PÁLFI 2013.
Mihácsi-Pálfi Anett: Avar kori torzított koponyás temetkezések a Tiszántúlon. [Avar Age graves with artificially deformed skulls in the Tiszántúl region.] In: *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* I. Szerk. Pintér-Nagy Katalin – Takács Melinda. *Acta Universitatis Szegediensis. SzTE BTK Régészeti Tanszék, Szeged* 2013. 32–51.
- MIKLÓSITY SZŐKE 2009.
Miklósity Szőke Mihály: Biatorbágy, Kukoricadűlő (Tópark). *RKM* 2008. [2009] 152.
- MILLEKER 1897/1899/1906.
Milleker Bódog: Délmagyarország régiséglelei a honfoglalás előtti időkből I–III. Csanád-Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár 1897., 1899., 1906.
- MILLER 1881/1882/1887.
Всеволод Миллер: Осетинские этюды. I–III. Ученые записки Императорского Московского Университета. Москва 1881., 1882., 1887. / Reprint: Северо-Осетинский институт гуманитарных исследований, Владикавказ 1992.
- MINNS 1913
Ellis H. Minns: *Scythians and Greeks*. University Press, Cambridge 1913.
- MIRKOVIĆ 1993.
Miroslava Mirković: Ὑλήκοι und δύμμαχοι. Ansiedlung und Rekrutierung von Barbaren bis zum Jahr 382. In: *Klassische Altertum, Spätantike und frühes Christentum*. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet. Hrsg. Karlheinz Dietz – Dieter Hennig – Hans Katetsch. Selbstverl. des Seminars f. Alte Geschichte d. Univ. Würzburg 1993. 425–434.
- MITFORD 1980.
Timothy B. Mitford: Cappadocia and Armenia Minor: Historical Setting of the Limes. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II. 7.2. Hrsg. Hildegard Temporini – Wolfgang Haase. De Gruyter, Berlin 1980. 1169–1228.
- MÓCSY 1954.
Андраш Мочи: К вопросу о периодизации раннесарматской эпохи. [Zur Periodisierung der frühen Sarmatenzeit in Ungarn.] *ActaAH* IV. 1954. 115–128.
- MÓCSY 1958.
András Mócsy: Die spätromische Schiffslände in Contra Florentiam. *FA* X. 1958. 89–104.
- MÓCSY 1962
Andreas Mócsy: Pannonia. In: *Pauly-Wissowa Realencyklopädie des Altertumswissenschaft*, Supplementband IX. Alfred Druchemüller Verlag, Stuttgart 1962. 516–776.
- MÓCSY 1972.
András Mócsy: Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen Nachbarschaft im Gebiete des heutigen Ungarn. / A római-barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén. *Cumania* I. 1972. 83–102.
- MÓCSY 1974.
András Mócsy: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. Routledge&Kegan Paul, London – Boston 1974.
- MÓCSY 1975.
Mócsy András: Pannonia a korai császárság idején. *Apollo Könyvtár* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.
- MÓCSY 1975A.
Mócsy András: Pannonia a késői császárkorban. *Apollo Könyvtár* 4. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.
- MÓCSY 1977.
András Mócsy: Die Einwanderung der Iazygen. *Acta Antiqua* XXV. 1977. 439–446.
- MÓCSY–BÓNA 1965.
Mócsy András – Bóna István: Római és népvándorláskor. In: *Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza Város Tanácsa, Orosháza 1965. 103–113., 114–135.
- MÓCSY–FITZ 1990.
Mócsy András – Fitz Jenő: Eseménytörténet. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Szerk. Mócsy András – Fitz Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1990. 31–51.
- MOMMSEN 1917.
Theodor Mommsen: *Römische Geschichte*. Fünfter Band. Die Provinzen von Caesar bis Diocletian. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1917.
- MORAVCSIK 1930.
Gyula Moravcsik: Barbarische Sprachreste in der Theogonie des Johannes Tzetzes. *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 7. 1929. (1930) 352–365.
- MORDVINCEVA 2003.
В.И. Мордвинцева: Полихромный звериный стиль. Универсум, Симферополь 2003.
- MORDVINCEVA 2013.
В.И. Мордвинцева: Исторические сарматы и сарматская археологическая культура

- в Северном Причерноморье. [Historical Sarmatians and the Sarmatian Archaeological Culture in the Northern Black Sea Area.] In: Крым в сарматскую эпоху (II в. до н.э. – IV в. н.э.). / The Crimea in the Age of the Sarmatians (200 BC – AD 400) I. Ред. И.Н. Храпунов. Доля, Симферополь – Бахчисарай 2013. 14–43.
- MOSKOVA 1989.
M.Г. Мошкова: Среднесарматская культура. In: SZTYERI 1989. 177–191.
- MOSKOVA 1989A.
M.Г. Мошкова: Позднесарматская культура. In: SZTYERI 1989. 191–202.
- MOSKOVA 1994.
M.Г. Мошкова: К вопросу о двух локальных вариантах или культурах на территории Азиатской Сарматии во II–IV вв. н.э. In: PROBLEMI 1994. 18–23.
- MRÁV 1996.
Mráv Zsolt: Castellum contra Tautantum. Egy későrómai erőd azonosításának problémájához. [Castellum contra Tautantum. Zum Problem der Identifizierung eines spätrömischen Kastells.] *Savaria* 22–23. 1992–1995. (1996) 11–19.
- MRÁV 1999.
Mráv Zsolt: „Valentinianus ... in ipsis quadorum terris quasi romano iuri iam vindicatis aedificari praesidaria castra mandavit.” (Amm.Marc., XXIX 6,2) I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus szöveghely tükrében. / „Valentinianus ... in ipsis quadorum terris quasi romano iuri iam vindicatis aedificari praesidaria castra mandavit.” (Amm.Marc., XXIX 6,2) Die quadische Aussenpolitik Valentinians I. im Spiegel einer strittigen Textstelle bei Ammianus Marcellinus. In: Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.). Szerk. Gaál Attila. Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd 1999. 77–111.
- MRÁV 2002.
Mráv Zsolt: Dunakeszi, Duna sor 28. *RKM* 2002. (2004) 205–206.
- MRÁV 2003.
Zsolt Mráv: Hatvan–Gombospuszta fortlet. In: The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Ed. Zsolt Visy. Teleki László Foundation, h.n. 2003. 207–209.
- MRÁV 2003A.
Zsolt Mráv: Archäologische Forschungen 2000–2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd–Bócsaújtelep (Vorbericht). *CommArchHung* 2003. 83–114.
- MRÁV 2005.
Mráv Zsolt: Egy erőd, amely sohasem épült fel. Régészeti kutatások Göd–Bócsaújtelepen, a késő római erőd területén 2000–2001 (Előzetes jelentés). [A never-finished late Roman fortress. Archaeological excavations in the territory of the fortress at Göd–Bócsaújtelep in 2000–2001 (Preliminary report).] *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7. 2005. 291–332.
- MRÁV 2006.
Zsolt Mráv: Paradeschild, Ringknaufschwert und Lanzen aus einem römerzeitlichen Wagengrab in Budaörs. Die Waffengräber der lokalen Elite in Pannonien. [Díszpajzs, markolatgyűrűs kard és lándzsák egy budaörsi római kocsisírból. A helyi elit fegyveres temetkezései Pannoniában.] *ArchÉrt* 131. 2006. 33–73.
- MRÁV 2011.
Zsolt Mráv: Dunakeszi – Late Roman Fortlet along the Danube. / Késő római kikötőerőd. Guide to Hungarian Sites of the Roman Limes that Are Nominated for World Heritage Status 1. / Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein 1. Hirschberg Attila, Budapest 2011.
- MRT 1989.
Jankovich B. Dénes – Makkay János – Szőke Béla Miklós: Magyarország régészeti topográfiája. [Archaeological sites of Hungary.] VIII. Békés megye régészeti topográfiája IV/2. kötet. A szarvasi járás. Szerk. Makkay János. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- MUNKÁCSI 1904.
Munkácsi Bernát: Alán nyelvemlékek szókincsünkben. *Ethnographia* XV. 1904. 1–19.
- MURZIN–ROLLE 2000.
В.Ю. Мурзин – Р. Ролле: Гибель Великой Скифии и царь Атей. In: Скифы и сарматы в VII–III вв. до н.э. Палеоэкология, антропология и археология. Отв. ред. В.И. Гуляев – В.С. Ольховский. Институт археологии РАН, Москва 2000.
- MÜLLENHOFF 1866.
Karl Müllenhoff: Über die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten. *Monatsberichte d. k. Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin* 1866. (1867) 549–576.
- MÜLLENHOFF 1892.
Karl Müllenhoff: Deutsche Altertumskunde III. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1892.
- MÜLLER 2003.
Urs Müller: Die erste Phase germanisch–sarmatischer Kontakte bis zum Ende der

- Markomannenkriege (180 n. Chr.) in den schriftlichen Quellen. In: *KONTAKT* 2003. 435–445.
- NAGLER–CSIPIROVA 1985.
A.O. Наглер – Л.А. Чипирова: К вопросу о развитии хозяйственных типов в древних обществах. In: *Античность и варварский мир. Сборник научных трудов*. Ред. А.В. Исаенко. Северо-Осетинский гос. университет, Орджоникидзе 1985. 87–91.
- NAGY 1900.
Nagy Géza: A magyar viselet története. Rajzolta és festette: Nemes Mihály. Franklin Társulat, Budapest 1900.
- NAGY 1909.
Nagy Géza: A skythák. Székfoglaló értekezés. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1909.
- NAGY 1954.
Nagy Tibor: Hozzászólás Radnóti Aladár: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban c. előadásához. *MTA II. oszt. közl.* 5. 1954. 510–519.
- NAGY 1971.
Tibor Nagy: The last century of Pannonia in the judgement of a new monograph. *Acta Antiqua* 19. 1971. 299–345.
- NAGY 1973.
Nagy Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: *Budapest története I.* Szerk. Gerevich László. Budapest Főváros Tanácsa, Budapest 1973. 39–216.
- NAGY 1986.
Tibor Nagy: Traian und Pannonien. Ein Beitrag zur Geschichte Pannoniens. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III.* 13. Internat. Limeskongress, Aalen 1983. Red. Christoph Unz. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 20. Konrad Theiss, Stuttgart 1983. 377–383.
- NAGY 1993.
Mihály Nagy: The Hasdingian Vandals in the Carpathian Basin. A Preliminary Report. *Specimina Nova* 1993. (1994) 157–184.
- NAGY 1997.
Mihály Nagy: Routes in the Carpathian Basin and the Interaction between Romans and Barbarians. [Cesty v Karpatské kotlině a vzájemné vlivy mezi Římany a barbary.] In: *Peregrinatio Gothica. Jantarová stezka*. Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales LXXXII. Ed.: Jana Čížmářová – Zdeňka Měchurová. Moravské zemské muzeum v Brně, Brno 1997. 151–162.
- NAGY 1997A.
Nagy Margit: Szentés és környéke az 1–6. században. Történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter. [Szentés und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert. Eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkataster.] *MFME–StudArch* III. 1997. 39–95.
- NAGY 1999.
Nagy Mihály: A pannoniai IV. századi burgustípusok méretei. / Dimensions of 4th century A.D. burgus-types in Pannonia. In: *Pannoniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai* (Bölcske, 1998. október 7.). Szerk. Gaál Attila. Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd 1999. 113–140.
- NAGY 2003.
Nagy Dániel Sándor: Nagyszénás–Vaskapu lelőhely szarmata sírjai. [Sarmatian graves from Nagyszénás–Vaskapu.] *Barbarikumi Szemle* I. 2003. 53–63.
- NAGY 2005.
Nagy Dániel Sándor: Az Orosházi-tanyák, MÁV-homokbánya szarmata temetője. [Sarmatisches Gräberfeld aus der MÁV-Sandgrube von Orosházi-tanyák.] *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7. 2005. 11–48.
- NAGY 2007.
Nagy Margit: Kora népvándorláskori sírleletek Budapest területéről. [Grabfunde aus der frühen Völkerwanderungszeit im Gebiet von Budapest.] *BudRég* XL. 2006. (2007) 95–155.
- NAGYLEXIKON
Magyar Nagylexikon. Főszerk. Élesztős László. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest 2003.
- NARTOK 2009.
Nartok. Kaukázusi hősi mondák. A világ eposzai 3. Ford. Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria – Istvánovits Márton. Európai Folklor Intézet – L'Harmattan Kiadó, Budapest 2009.
- NASZELENYIJE 2011.
Боспорский феномен. Население, языки, контакты. Ред. М.Ю. Вахтина и др. Нестор-История, Санкт-Петербург 2011.
- NÉMETH 1959.
Julius Németh: Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen. In: *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst*. 1958: 4. Akademie-Verlag, Berlin 1959.
- NÉMETH 1960.
Ю. Немет: Список слов на языке ясов, венгерских алан. Перев. с немецкого и примечания В.И. Абаева. Северо-осетинский научно-исследовательский институт, Орджоникидзе 1960.

- NÉMETH 1966.
Németh Péter: Az 1965–1966. évek fontosabb régészeti adatai Szabolcs-Szatmárban. *SzabSzatSze* 1966: 2. 84–91.
- NÉMETH 1990.
Németh Gyula: Törökök és magyarok I. Budapest Oriental Reprints, Ser. A: 4. Körösi Csoma Társaság, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest 1990.
- NÉMETH 1999/2000.
Eduard Nemeth: Die südwestliche Grenze der römischen Provinz Dakien. Allgemeine Bemerkungen. [Granița sud-vestică a Daciei Romane. Observații generale.] *Analele Banatului* Serie nouă arheologie – istorie VII–VIII. 1999–2000. (2000) 387–392.
- NÉMETH 2005.
Eduard Nemeth: Armata în sud-vestul Daciei romane. [Die Armee im Südwesten des römischen Dakien.] *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica XXXVII*. Ed. Mirton, Timișoara 2005.
- NÉMETH 2016.
Eduard Nemeth: Granița de sud-vest a Daciei romane – elemente de structură și tipologie. [Abstract.] In: *Arheologia Peisajului și Frontiera Romană*. Ed. Eugen S. Teodor. Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște 2016. 221–240.
- NÉMETHI 1999.
János Némethi: Repertoriul arheologic al zonei Carei. / The archaeological survey of Carei Region. / Nagykároly vidékének régészeti repertórium. *Bibliotheca Thracologica XXVIII*. Institutul Român de Tracologie, București 1999.
- NÉMETHI–GINDELE 1997.
János Némethi – Robert Gindele: Beiträge zur Geschichte der Careigegend im 2.–4. Jahrhundert n. Chr. / Contribuții la istoricul zonei Careiului în secolele II–IV. p. Ch. *AMP XXI*. 1997. 599–703.
- NÉMETHI–GINDELE 1998/99.
János Némethi – Robert Gindele: Așezarea din epoca romană de la Pișcolt–Lutărie. [The Roman Age Settlement from Pișcolt–Lutărie.] *StCom Satu Mare* 15–16. 1998–99. 75–102.
- NEPPER 1985.
M. Nepper Ibolya: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes–Ártánd Nagyfarkasdombon. [Eine sarmatische Siedlung aus der Kaiserzeit, Gelegen auf dem Nagyfarkas-Hügel, Biharkeresztes–Ártánd.] *DMÉ* 1982 (1985) 101–249.
- NICKEL 1973.
Helmut Nickel: Tamgas and Runes, Magic Numbers and Magic Symbols. *Metropolitan Museum Journal* 8. 1973. 165–173.
- NICKEL 1975.
Helmut Nickel: Wer waren König Artus' Ritter? Über die geschichtliche Grundlage der Artussagen. *Zeitschrift für historischen Waffen- und Kostümkunde* 1. 1975. 1–18.
- NIKONOROV 2005.
В.П. Никоноров: К вопросу о парфянском наследии в сасанидском Иране: военное дело. In: *Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов*. Археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого. Отв.ред. В.П. Никоноров. ИИМК РАН, Санкт-Петербург 2005. 141–179.
- NOLL 1954.
Rudolf Noll: Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege. *ArchAustr* 14. 1954. 43–67.
- OSIR-GORJAJEVA 1993.
М.А. Очир-Горяева: Савроматы Геродота. In: *Скифия и Боспор (материалы конференции памяти академика М.И. Ростовцева)*. Отв. ред. Б.А. Раев. Музей истории донского казачества, Новочеркасск 1993. 132–140.
- OPREANU 1997.
Coriolan Opreanu: Dakien und die Iazygen während der Regierung Trajans. / *Dacia și Iazigi în vremea lui Traian*. *AMP XXI*. 1997. 269–290.
- OPREANU–COCIȘ 2002.
Coriolan Opreanu – Sorin Cocîș: Artefakte barbarischer Herkunft aus dem römischen Dakien. In: *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr.)* Hrsg. Aurel Rustoiu – Adrian Ursuțiu. Babeș-Bolyai Universität Cluj-Napoca, Fakultät für Griechisch-katholische Theologie – Rumänische Akademie, Institut für Archäologie und Kunstgeschichte Cluj-Napoca, Cluj-Napoca 2002. 227–265.
- L'OR 1995.
Entre Asie et Europe. L'Or des Sarmates. Nomades des steppes dans l'Antiquité. Centre culturel Abbaye de Daoulas, Daoulas 1995.
- L'OR 2000.
L'Or des princes barbares. Du Caucase à la Gaule Ve siècle après J.-C. Éd. de la Réunion des musées nationaux, Paris 2000.
- L'OR 2001.
L'Or des Amazones. Peuple nomades entre Asie et Europe. VIe siècle av. J.-C. – IVe siècle apr. J.-C. Red. Françoise Mahot. Musée Cernuschi, Editions Fındakly, Paris 2001.

- OSZTAPENKO 2011.
П.В. Остапенко: Варварское население Тиры в доримское время по данным материальной культуры. In: *NASZELENYIJE* 2011. 481–485.
- OTTOMÁNYI 1981.
Katalin Ottományi: Fragen der spätrömische eingeläteten Keramik in Pannonien. *Diss Arch II*: 10. 1981.
- OTTOMÁNYI 1996.
Katalin Ottományi: Eine Töpferwerkstatt der spätrömischen Keramik mit Glättverzierung in Pilismarót–Malompatak. *ActaAH* 48. 1996. 71–133.
- OTTOMÁNYI 2009.
Katalin Ottományi: Eingelätete Gefäße aus der letzten Periode der Siedlung von Budaörs. [Besimított díszítésű edények a budaörsi telep utolsó periódusában.] In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Hrsg. Bíró Szilvia. Mursella Régészeti Egyesület, Győr 2009. 411–442.
- ÓVÁRI ET AL. é.n.
Óvári Andrea – Hendzsel Ilona – Ligeti Dorottya – Szeőke Judit: Öltözkérekonstruciók. [Reconstruction of Attires.] In: *Kelet és Nyugat határán. A Magyar Nemzeti Múzeum állandó régészeti kiállítása. / On the Borders of East and West. The Permanent Archaeological Exhibition of the Hungarian National Museum*. Szerk. Vasáros Zsolt – Rezi Kató Gábor. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest é.n. 116–165.
- PÁRDU CZ 1931.
Párducz Mihály: A nagy magyar Alföld rómaikori leletei. [Römerzeitliche Funde der Grossen Ungarischen Alföld.] *Dolg.* VII. 1931. 74–187.
- PÁRDU CZ 1935.
Párducz Mihály: Az első Pontus-germán emlékcsoport legkorábbi emlékei Magyarországon. / Die frühesten Funde der ersten pontisch-germanischen Denkmälergruppe in Ungarn. A *Berlini Collegium Hungaricum* Kiadványai 2. Szeged 1935.
- PÁRDU CZ 1941.
Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon I. / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns I. AH XXV. 1941.
- PÁRDU CZ 1941A.
Párducz Mihály: Az örvényi jazig lelet. [Der jazigische Fund von Örvény.] *FA* III–IV. 1941. 159–165.
- PÁRDU CZ 1942.
Párducz Mihály: A szarmatakor legkorábbi emlékei a Bánságban. / Les trouvailles Sarmatiques les plus anciennes du Bánság. *ArchÉrt* 69. 1942. 305–328.
- PÁRDU CZ 1944.
Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon II. / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns II. AH XXVIII. 1944.
- PÁRDU CZ 1946/48.
Párducz Mihály: Szarmata temető Hódmezővásárhely–Fehértón. [Nécropole sarmate à Hódmezővásárhely–Fehértó.] *ArchÉrt* VII–IX. 1946–1948. 283–290.
- PÁRDU CZ 1947.
Párducz Mihály: Szarmatakori problémák. *AntHung* I. 1947. 49–56.
- PÁRDU CZ 1950.
Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. AH XXX. 1950.
- PÁRDU CZ 1950A.
Párducz Mihály: Szarmata sírok Tápiószelén. [Sarmatian Graves at Tápiószele.] *ArchÉrt* 77. 1950. 68–70.
- PÁRDU CZ 1952.
Párducz Mihály: Adatok a magyarországi szarmaták társadalomtörténetéhez. [К истории общества сарматских племен в Венгрии.] *ArchÉrt* 79. 1952. 39–47.
- PÁRDU CZ 1956.
Mihály Párducz: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. *ActaAH* 7. 1956. 139–182.
- PÁRDU CZ 1959.
Mihály Párducz: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *ActaAH* 11. 1959. 309–398.
- PÁRDU CZ 1963.
Mihály Párducz: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. *StudArch* I. 1963.
- PÁRDU CZ 1974.
Mihály Párducz: Tscherniachow–Sintana de Mures–frühgepidische Kulturen in Ungarn. *ActaAH* 26. 1974. 187–201.
- PÁRDU CZ 1975.
Mihály Párducz: Neue Angaben zur Geschichte der Grossen Ungarischen Tiefebene des Mitteldonaubietes im 4. Jahrhundert u.Z. *MittArchInst* 4. 1973. (1975.) 61–68.
- PÁRDU CZ–KOREK 1946/48.
Párducz Mihály – Korek József: Germán befolyás a Maros–Tisza–Körös-szög késő szarmata emlékanyagában. [Les éléments germaniques dans la civilisation sarmatique récente de la région

- limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös.] *ArchÉrt* 7–9. 1946–1948. 291–312.
- PARLASCA 2009.
Klaus Parlasca: Gepaiyris – nicht Dynamis. Die Bronzestatue einer bosporanischer Königin in Sankt Petersburg. [Summary. Резюме.] *Eurasia Antiqua* 15. 2009. 241–257.
- PARTHEY–PINDER 1848.
Gustav Friedrich Constantin Parthey – Moritz Edward Pinder: Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum, Berolini 1848.
<http://www.archive.org/stream/itinerariumanto00pindgoog#page/n7/mode/1up> (2013. szeptember 6.)
- PATAY 1969.
Pál Patay: Neuere Ergebnisse in der topographischen Untersuchung der Erdwälle in der Tiefebene. *MFME* 1969: 2. 105–112.
- PATAY 2003.
Patay Róbert: Korai szarmata sír Mezökövesdről. Előzetes jelentés a Patakra járó-dűlőben feltárt szarmata temetkezésekről. [Ein frühsarmatisches Grab in Mezökövesd. (Vorbericht über die in Mezökövesd, Patakra járó-Flur freigelegten sarmatischen Bestattungen.)] *MFME–StudArch* IX. 2003. 135–143.
- PATAY 2005.
Patay Pál: Római út Bácskában? [Römerstrasse in der Batschka?] *CommArchHung* 2005. 393–406.
- PATAY 2006.
Patay Pál: A Bácska–Kiskunság–Körösmenti Ördög árka. [Der Ördög árka (Teufelsgraben) in der Batschka, in Kleinkumanien und an der Körös.] *CommArchHung* 2006. 107–122.
- PATAY 2008.
Patay Pál: *A dunántúli hosszanti sáncok*. [Transdanubische Längswälle.] *CommArchHung* 2008. 109–134.
- PATEK 1942.
Patek Erzsébet: A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. / Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. *DissPann* II: 19. 1942.
- PATSCH 1925.
Carl Patsch: Banater Sarmaten. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa II: 1. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse XXVII. Hölder-Pichler-Tempsky, Wien – Leipzig 1925. 181–216.
- PATSCH 1928.
Carl Patsch: Die Völkerbewegung an der Unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius. Bis zur Abwanderung der Goten und Taifalen aus Transdanubien. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa III: 1. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse 208: 2. Hölder-Pichler-Tempsky, Wien – Leipzig 1928.
- PATSCH 1929.
Carl Patsch: Die quadisch-jazygische Kriegsgemeinschaft im Jahre 374/75. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa IV. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse 209: 5. Hölder-Pichler-Tempsky, Wien – Leipzig 1929. 3–36.
- PATSCH 1937.
Carl Patsch: Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V: 2. Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse 217: 1. Hölder-Pichler-Tempsky, Wien – Leipzig 1937.
- PCSELINA 1963.
Е.Г. Пчелина: О местонахождении яского города Деякова по русским летописям и исторической литературе. In: Средневековые памятники Северной Осетии. Труды Северо-Кавказской экспедиции 1958-1960 гг., т. II. Отв. ред. Е.И. Крупнов. МИА 114. Изд. АН СССР, Москва 1963. 153–162.
- PECZ 1902/04.
Ókori lexikon. I–II. Szerk. Pecz Vilmos. Franklin-Társulat, Budapest 1902., 1904. / Reprint: Könyvértékesítő Vállalat, Budapest 1985.
- PEKÁRY 1953.
Pekáry Tamás: Aquincum pénzforgalma. [Money circulation in Aquincum.] *ArchÉrt* 80. 1953. 106–114.
- PEKÁRY 1955.
Pekáry Tamás: Státus a dákokról és a szarmatákról. *AntTan* II. 1955. 97–100.
- PEREVALOV 1998.
С.М. Перевалов: Как создаются мифы (к ситуации в отечественном алановедении) In: Историко-археологический альманах 4. Отв. ред. Р.М. Мунчаев. Армавирский краеведческий музей, Армавир – Москва 1998. 96–101.
- PEREVODCSIKOVA 1994.
Е.В. Переводчикова: Язык звериных образов. Очерки искусства евразийских степей скифской эпохи. Восточная литература, Москва 1994.

- PEŠKAŘ 1972.
Ivan Peškař: Fibeln aus der römischen Kaiserzeit im Mähren. Academia, Praha 1972.
- PETERSEN–DOMASZEWSKI–CALDERINI 1896.
Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom. Hrsg. Eugen Petersen – A. von Domaszewski – G. Calderini. F. Bruckmann a.g., München 1896.
- PETRUHIN–RAJEVSKIJ 2004.
В.Я. Петрухин – Д.С. Раевский: *Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье*. Знак, Москва 2004.
- PIETA 1982.
Karol Pieta: Die Púchov-Kultur. [Пуховская культура.] *Studia Archaeologica Slovaca Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Slovacae* I. Nitra 1982.
- PILET 1995.
Christian Pilet: Un centre de pouvoir: le domaine d'Airan, Calvados (IVe–IXe siècles). In: *La noblesse Romaine et les chefs Barbares du IIIe au VIIe siècle*. Réunis par Françoise Vallet – Michel Kazanski. L'Association Française d'Archéologie Mérovingienne, Condé-sur-Noireau 1995. 327–333.
- PILET 2001
Christian Pilet: Témoignages de modes germaniques orientales dans la Lyonnaise Seconde (Normandie actuelle): bilan provisoire. In: *INTERNATIONAL* 2001. 419–429.
- PILET ET AL. 1993.
Christian Pilet – Luc Buchet – Jacqueline Pilet-Lemière – Armelle Alduc-Le Bagousse – Montserrat Sansilbano-Collilieux: L'appor de l'archéologie funéraire à l'étude de la présence militaire sur le *limes* saxon, le long des côtes de l'actuelle Basse-Normandie. In: *ARMÉE* 1993. 157–173.
- PINKE–BENŐ–FERENCZI 2017.
Pinke Zsolt – Benő Dávid – Ferenczi László: A Csörsz árok és egy középkori út térbeli kapcsolata. *Specimina Nova* 2017. in print. https://www.academia.edu/16330717/Spatial_relationship_between_Limes_Sarmatia_and_a_medieval_rout_A_Cs%C3%B6rsz_%C3%A1rok_%C3%A9s_egy_k%C3%B6z%C3%A9pkori_%C3%BA_t%C3%A9rbeli_kapcsolata (2018. január 2.)
- PIRLING 1988.
Renate Pirling: Ein sarmatischer Spiegel aus Krefeld-Gellep. *Germania* 66. 1988. 455–464.
- PIRLING 1993.
Renate Pirling: Römische Gräber mit barbarischem Einschlag aus den Gräberfeldern von Krefeld-Gellep. In: *ARMÉE* 1993. 109–123.
- PLEINER 1965.
Radomír Pleiner: Die Eisenverhüttung in der „Germania Magna“ zum römischen Kaiserzeit. *BRGK* 45. 1964. (1965) 11–86.
- PÓCZY 1957.
Klára Sz. Póczy: Keramik. In: *Intercisa II*. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Red. István Borzsák. *АН XXXVI*. 1957. 29–139.
- PODOSZINOV 1976.
А.В. Подосинов: Скифы, сарматы и геты в „Tristia“ и „Epistulae ex Ponto“ Овидия. In: *Древнейшие государства на территории СССР*. Ред. В.Т. Пашуто. Наука, Москва 1976. 21–40.
- PODOSZINOV 2002.
А.В. Подосинов: Восточная Европа в римской картографической традиции. *Древнейшие источники по истории Восточной Европы*. Индрик, Москва 2002.
- POGREBOVA 2006.
М.Н. Погребова: Центральноеазиатская гипотеза происхождения скифской материальной культуры и скифского этноса. In: *Древности скифской эпохи*. Ред. В.Г. Петренко — Л.Т. Яблонский. *ИА РАН*, Москва 2006. 172–193.
- POLIN 1992.
С.В. Полин: От Скифии к Сарматии. *АН Украины*, Киев 1992.
- POLIN–SZIMONYENKO 1997.
С.В. Полин – А.В. Симоненко: Скифия и сарматы. In: *Сарматы и Скифия*. Сборник научных докладов III международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». *Донские древности* 5. 1997. 87–98.
- POPA 2010.
Cătălin Nicolae Popa: A New Framework for Approaching Dacian Identity. The Burial Contribution. In: *Iron Age Communities in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 9–11 October 2009. Ed. Sándor Bereczki. Editura Mega, Cluj-Napoca 2010. 395–423.
- PÓPITY 2006.
Pópity Dániel: Terepbejárás Tiszasziget határában 2004-2006 között. (Újabb adatok a falu településtörténetéhez.) / Field walking at Tiszasziget in 2004-2006. (New data on the

- settlement history of the village.) *RKM* 2006. (2007) 105–120.
- POPOVA 2011.
Е.А. Попова: Поздние скифы и Боспор: к вопросу об истоках позднескифской культуры. In: *NASZELENYIJE* 2011. 579–584.
- POPOVIĆ 1996.
Ivana Popović: Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans. *Starinar* XLVII. 1996. 139–154.
- PROBLEMI 1994.
Проблемы истории и культуры сарматов. Тезисы докладов международной конференции. Ред. А.С. Скрипкин. Изд. Волгоградского государственного университета, Волгоград 1994.
- PROHÁSZKA 2000.
Prohászka Péter: Pannonia és a szlovákiai kvád barbarikum kereskedelmi kapcsolatai a leletek tükrében. [Die Handelsbeziehungen Pannoniens und des slowakischen quadischen Barbaricums im Spiegel der Funde.] In: *A népvándorlások kutatóinak kilencedik konferenciája*. Szerk. Petercsák Tivadar – Váradi Adél. Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Dobó István Vármúzeum, Eger 2000. 51–70.
- PROHÁSZKA 2003.
Péter Prohászka: Angaben zur Archäologie und Geschichte des Wallsystems in der grossen ungarischen Tiefebene. (Forschungsgeschichter Überblick der Untersuchungen und Ergebnisse aus den vergangenen Zwanzig Jahren.) In: *GARAM-PATAY-SOPRONI* 2003. 79–89.
- PROHÁSZKA 2004.
Prohászka Péter: Az osztrópatakai vandál királysír. A szerző kiadása, Esztergom 2004.
- PROHÁSZKA 2005.
Prohászka Péter: Kincsek a levéltárból. Martin Opitz Kiadó, Budapest 2005.
- PROHÁSZKA 2006.
Prohászka Péter: Gazdag padmalyos női temetkezés Brigetio/Komárom–Szöny Gerhát temetőjéből. [Ein reiches römisches Frauengrab mit Nische aus dem Gerhát-Gräberfeld von Brigetio/Komárom–Szöny.] *FA* LII. 2005–2006. (2006) 79–107.
- PROHÁSZKA 2008.
Prohászka Péter: Kincsek a levéltárból II. Tanulmányok Európa kora népvándorlás kori régészetéhez. [Schätze aus den Archiven II. Beiträge zur frühvölkerwanderungszeitlichen Archäologie Europas.] Martin Opitz Kiadó, Budapest 2008.
- PROHÁSZKA 2009.
Péter Prohászka: Die römischen Goldmünzen der Spätkaizerzeit aus der Barbaricum des Karpatenbeckens. Von der Tetrarchie bis zum Ende der Herrschaft von Theodosius I. [Későrómai aranyérmek a kárpát-medencei barbaricumból. (A tetrarchiatól I. Theodosius uralkodásának végéig.)] In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Hrsg. Bíró Szilvia. Mursella Régészeti Egyesület, Győr 2009. 471–490.
- PROHNYENKO 2001.
И.А. Прохненко: Дакийское войско I в. до н.э. – начала II в. н.э. [Dacian Troops of the I Century BC – beginning of the II Century AD.] In: *Давня історія України і суміжних регіонів. Carpatica* 13. 2001. 124–128.
- PROHOROVA–GUGUJEV 1992.
Т.А. Прохорова – В.К. Гугуев: Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника. [A rich Sarmatian burial the kurgan 10 of Kobyakovo cemetery.] *СА* 1992:1. 142–161.
- PROKOPENKO 1998.
Ю.А. Прокопенко: К вопросу о связях населения Центрального Предкавказья в IV–III вв. до н.э. In: *Историко-археологический альманах 4*. Отв. ред. Р.М. Мунчаев. Армавирский краеведческий музей, Армавир – Москва 1998. 37–46.
- PSENYICSNYUK 1983.
А.Х. Пшеничнюк: Культура ранних кочевников Южного Урала. Наука, Москва 1983.
- PUGACSENKOVA 1989.
Г.А. Пугаченкова: Древности Мианкаля. Фан, Ташкент 1989.
- PULSZKY 1891.
Pulszky Ferencz: Régészeti emlékek az Alföldön. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*. VII. kötet. Magyarország II. kötete. A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, Budapest 1891.
- PUZDROVSKIJ 2001.
А.Е. Пуздровский: Римско-боспорская война и этнополитическая ситуация в Крымской Скифии в середине I в. н.э. In: *Боспорский феномен. Колонизация региона, формирование полисов, образование государства*. Материалы международной конференции ч. 2. Отв. ред. В.Ю. Зуев. Изд. Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург 2001. 212–217.

- PUZDROVSKIJ 2001a.
А.Е. Пуздровский: Погребения Битакского могильника первых веков н.э. с оружием и конской уздой. In: Поздние скифы Крыма. *Труды ГИМ* 118. 2001. 122–140.
- PUZDROVSKIJ 2007.
А.Е. Пуздровский: Крымская Скифия. II в. до н.э. – III в. н.э. Погребальные памятники. [Crimean Scythia. 2nd century BC – 3rd century AD. Burial Monuments.] Бизнес-Информ, Симферополь 2007.
- RADNÓTI 1942.
Radnóti Aladár: Az őregcsémi centenionalis pénzlelet. *Num.Közl.* 41. 1942. 11–18.
- RADNÓTI 1954.
Radnóti Aladár: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. *MTA II. oszt. közl.* 5. 1954. 489–508.
- РАЈЕВ 1985.
Б.А. Раев: «Княжеские» погребения сарматского времени в г. Новочеркасске. In: Археологические памятники Европейской части РСФСР. Ред. В.В. Седов. Академия наук, Институт археологии, Москва 1985. 126–131.
- РАЕВ 1986.
Boris A. Raev: Roman Imports in the Lower Don Basin. *BAR International Series* 278. British Archaeological Reports, Oxford 1986.
- РАЈЕВ 1989.
Б.А. Раев: Аланы в евроазиатских степях: восток – запад. In: Скифия и Боспор. Археологические материалы к конференции памяти академика М.И. Ростовцева. Отв. ред. М.Ю. Вахтина. Академия наук СССР – Институт археологии, Ленинградское отделение – Министерство культуры РСФСР – Музей истории донского казачества, Новочеркасск 1989. 116–117.
- РАЈЕВ–ЈАСЕНКО 1993.
Б.А. Раев – С.А. Яценко: О времени первого появления аланов в Юго-Восточной Европе. In: Скифия и Боспор (материалы конференции памяти академика М.И. Ростовцева). Отв. ред. Раев Б.А. Музей истории донского казачества, Новочеркасск 1993. 111–125.
- РАЈЕВСКИЈ 1985.
Д.С. Раевский: Модель мира скифской культуры. Наука, Москва 1985.
- RAJTÁR 2013.
Ján Rajtár: Das Gold bei den Quaden. [Gold and the Quadi.] In: Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Hrsg. Matthias Hardt – Orsolya Heinrich-Tamáská. Verlag Bernhard Albert Greiner, Weinstadt 2013. 125–150.
- RAU 1929.
Paul Rau: Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet. Volkskommissariat für Bildungswesen der Wolgadeutschen Republik, Pokrowsk 1929.
- RÉGÉSZETI KUTATÁSOK 2006.
Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest Megyében 2001–2006. Pest Megyei Múzeumi Füzetek új sorozat 7. Szerk. Tari Edit. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre 2006.
- REMÉNYI ET AL. 2006.
Reményi László – Endrődi Anna – Maráz Borbála – M. Virág Zsuzsanna: Budapest, XVII. Rákoscsaba, Major-hegy Déli (M0 BP 05/2 lh.). *RKM* 2005. (2006) 211–213.
- RICHMOND 1945.
I.A. Richmond: The Sarmatae, *BREMETENNACVM VETERANORVM* and the *REGIO BREMETENNACENSIS*. *JRS* XXXV. 1945. 15–29.
- RIHA 1979.
Emilie Riha: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Mit einem Beitrag von Rudolf Fichter und Chrysta Hockhaus. *Forschungen in Augst* 3. Amt für Museen und Archäologie des Kantons Basel-Landschaft, Augst 1979.
- ROME 1993.
Rome face aux Barbares. 1000 ans pour un Empire. *Catalogue D'Exposition*. Centre Cultural Abbaye de Daoulas, Daoulas 1993.
- RÓMER 1876.
Florian Romer: Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. *Compte-rendu de la huitième session à Budapest 1876*. Musée National Hongrois, Budapest 1878.
- RÓNA-TAS 1996.
Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Balassi Kiadó, Budapest 1996.
- ROSTOVZEFF 1919.
Michael Rostovtzeff: Queen Dynamis of Bosphorus. *The Journal of Hellenic Studies* 39. 1919. 88–109.
- ROSTOVZEFF 1922.
Michael Rostovtzeff: Iranians and Greeks in South Russia. Clarendon Press, Oxford 1922.

- ROSZTOVCEV 1915.
М.И. Ростовцев: Амага и Тиргатао. *Записки Одесского общества истории и древностей* 32. 1915. 58–77.
- ROSZTOVCEV 1918.
М.И. Ростовцев: Эллинизм и иранство на юге России. *Круг знания. Огни*, Петроград 1918.
- ROSZTOVCEV 1925.
М.И. Ростовцев: Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных, археологических. Академия истории материальной культуры им. Н.Я. Марра, Ленинград 1925.
- ROWNTREE 2011.
Sandra Rowntree: *The Sarmatians in Britain. Britannia*, in print.
- ROZANOVA 1956.
Н.П. Розанова: Монеты царя Фарзоя. In: *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Ред. В.Ф. Гайдукевич. МИА 50. Изд. Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1956. 197–208.
- RUDNYICKIJ 2001.
Р.Р. Рудницкий: О зороастризме у алан в VII–IX вв. In: *Историко-археологический альманах 7*. Отв. ред. Р.М. Мунчаев. Армавирский краеведческий музей, Армавир–Москва 2001. 75–86.
- RUGYENKO 1960.
С.И. Руденко: *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. Изд. Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1960.
- RUSZANOVA 1993.
И.П. Русанова: *Культура карпатских курганов*. In: *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.* Археология СССР. Отв. ред. И.П. Русанова – Э.А. Симонович. Наука, Москва 1993. 171–181.
- SAPRYKIN 1997.
Sergei J. Saprykin: *Heraclea Pontica and Tauric Chersonesus before Roman domination (VI–I centuries B.C.)*. A.M. Hakker, Amsterdam. 1997.
- SCHMIDT 1941.
Ludwig Schmidt: *Die Ostgermanen. Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung*. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1941.
- SCHMIDT 1942.
Ludwig Schmidt: *Geschichte der Wandalen*. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1942.
- SCHRAMM 1997.
Gottfried Schramm: *Korai román történelem. Nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*. Ford. Schütz István. Disputa. Csokonai Kiadó, Debrecen 1997.
- SCSEGLOV 1978.
А.Н. Щеглов: *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Наука, Ленинград 1978.
- SCSUKIN 1970.
М.Б. Щукин: *К истории Нижнего Поднепровья в первые века нашей эры*. [On some questions of the history of the lower Dnieper area in the first centuries A.D.] *АСГЭ* 12. 1970. 54–67., 120.
- SCSUKIN 1994.
М.Б. Щукин: *На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III до н.э. – I в. н.э. в Восточной и Центральной Европе*. [On the turn of erae. An attempt to construct a model of political events in Eastern and Central Europe during the 3rd century B.C. – 1st century A.D.] *Российская археологическая библиотека 2*. Фарн, Санкт-Петербург 1994.
- SCSUKIN 2000.
М.Б. Щукин: *Находки в с. Залевки в Поднепровье и проблема происхождения северо-европейского филигранного стиля I–II вв. н.э.* [A Finding at village Zalevki on Dnieper Bank and the Problem of Origin of North-European Filigree Style in I–II cc. AD.] *Stratum plus* 2000: 4. 215–225.
- SCSUKIN 2004.
М.Б. Щукин: *Некоторые замечания о методиках хронологических расчётов эпохи Латена, римского времени и сарматской археологии*. In: *SZARMATYSZKIJÉ KULTURI* 2004. 228–239.
- SEDEVRI 1987.
Шедевры древнего искусства Кубани. / Art Treasures of Ancient Kuban. Каталог выставки. / Catalog of Exhibition. Ред. А.М. Лесков – В.Л. Лапушнян. Министерство культуры СССР, Москва 1987.
- SELMECZI 1992.
Selmeczi László: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. *Folklor és etnográfia* 64. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1992.
- SELMECZI 1992A.
Selmeczi László: *A négyszállási I. számú jász temető*. [Der Friedhof Nr. I. der Jaßen von Négyszállás.] *BTM Műhely* 4. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 1992.
- SELMECZI 2005.
Selmeczi László: *A jászok betelepődése Magyarországra. Korai jász sírok a négyszállási*

- temetőben. [Заселение ясов в Венгрию. Ранние яские могилы в кладбищах пос. Недьсаллаш.] *CommArchHung* 2005. 565–586.
- SELOV 1984.
Д.Б. Шелов: История. In: АНТΥΙCΣΝΙΨΕ 1984. 8–25.
- SEVCSENKO 1995.
Н.Ф. Шевченко: Строительные традиции у меотов. In: Историко-археологический альманах 1. Отв. ред. Р.М. Мунчаев: Армавирский краеведческий музей, Армавир – Москва 1995. 132–139.
- SHCHUKIN 1994A.
Mark Shchukin: Shields, swords and spears as evidence of Germanic-Sarmatian contacts and Barbarian-Roman relations. In: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 20.-24. Februar 1994. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg a.d. Lahn 8. Philipps-Universität, Lublin – Marburg 1994. 485–495.
- SHERK 1980.
Robert K. Sherk: Roman Galatia: The Governors from 25 B.C. to A.D. 114. In: Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II. 7.2. Hrsg. Hildegard Temporini – Wolfgang Haase. De Gruyter, Berlin 1980. 954–1052.
- SIMÁN 1982.
Simán Katalin: Rézkori és császárkori leletek Mezőzomboron. [Copper- and Roman Age finds in Mezőzombor.] *HOMÉ XXI*. 1982. 101–107.
- SIMONENKO 1994.
Alexander Simonenko: Sarmatian tribes of the Great Hungarian Plain and the North Pontic region. Problem of migrations. *Specimina Nova IX*. 1993. (1994) 59–64.
- SKARBY 2006.
Skarby znad Morza Czarnego. Zloto, rzeźba, ceramika z Muzeum Archeologicznego w Odessie. / Treasures from the Black Sea coast. Gold, sculpture, pottery from the Archaeological Museum in Odessa. Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie. / Catalogue of the exhibition at the National Museum in Cracow. Red. Jarosław Bodzek. Muzeum Narodowe w Krakowie, Odessa – Kraków 2006.
- SKYTHISCHE 1986.
Skythische Kunst. Altertümer der skythischen Welt. Mitte des 7. bis zum 3. Jahrhundert v. u.Z. Aufsätze und erläuterungen Ludmila Galanina – Nonna Gratsch. Aurora Kunstverlag, Leningrad 1986.
- SOPRONI 1966/67.
Soproni Sándor: Valentinianus-kori éremlelet Hajdúnánás-Tedejről. [The Hajdúnánás-Tedej medal find from the period of Valentinianus.] *DMÉ 1966/67*. (1968) 91–117.
- SOPRONI 1978.
Sándor Soproni: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Akadémiai Kiadó, Budapest 1978.
- SOPRONI 2003.
Sándor Soproni: Die historische Auswertung der Erdwälle. In: GARAM–PATAY–SOPRONI 2003. 57–75.
- SÓSKUTI 2009.
Sóskuti Kornél: Késő szarmata temetők és kora népvándorlás kori sírok Óföldséak-Ürmös I. lelőhelyen. In: Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autópút és a makói elkerülő út nyomvonalán. Szerk. Balogh Csilla. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2009. 22–23.
- SÓSKUTI 2013.
Sóskuti Kornél: Szórvány fémleletek az Óföldséak-Ürmösön (M43, 9–10. lelőhely) feltárt késő szarmata településrészeletről. [Metal stray finds from the Late Sarmatian settlement part investigated at Óföldséak-Ürmös (Motorway M43, Site 9–10).] *NyJAMÉ LV*. 2013. 499–522.
- SÓSKUTI–WILHELM 2006.
Sóskuti Kornél – Sz. Wilhelm Gábor: „Sárkányok az Alföldön” I. Besimított szalagos testű figurális motívumok szarmata edényeken (tipológia és elterjedés). In: „Hadak útján...” XV. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. Szerk. László János – Schmidtmayer Richárd. Tatabányai Múzeum, Tatabánya 2006. 11–54.
- de STE. CROIX 1981.
Geoffrey Ernest Maurice de Ste. Croix: The class struggle in the ancient Greek world: from the archaic age to the Arab conquests. Duckworth, London 1981.
- STEPANOV 2014.
Tsvetelin Stepanov: Bulgar, Avar and Khazar aristocratic names in the Early Middle Ages (Scytho-Sarmatian and Altaic heritage in Central and East Europe). In: Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Ed. Lyudmila Doncheva-Petkova – Csilla Balogh – Attila Türk. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae*. A PPKÉ BTK Régészeti Tanszékének kiadványai 1. / Archaeological Studies of PPCU Department of

- Archaeology. *Archaeologia*, Sofia – Piliscsaba 2014. 165–172.
- СТЕРПЕНГОЛД 2004.
Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don. Hrsg. Egon Wamers – Dagmar Stutzinger. Archäologisches Museum, Frankfurt am Main 2004.
- STROBEL 1984.
Karl Strobel: Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. *Antiquitas* 1: 33. 1984.
- STROBEL 1989.
Karl Strobel: Die Donaukriege Domitians. *Antiquitas* 1: 38. 1989.
- SULIMIRSKI 1970.
Tadeusz Sulimirski: The Sarmatians. *Ancient Peoples and Places* 73. Thames and Hudson, Southampton 1970.
- SZABÓ 1939.
Szabó Kálmán: Jazyg-szarmata sírok Kecskemét környékén. [Jazygisch-sarmatische Gräber in der Umgebung von Kecskemét.] *FA* I–II. 1939. 100–108.
- SZABÓ 2013.
Szabó András: Maximinus Thrax alföldi hadjárata. Adatok a magyarországi dák népszerűség történetéhez. [The campaign of Maximinus Thrax in the Great Hungarian Plain.] In: *Res Militares Antiquae. Ókori hadtörténeti és fegyvertörténeti konferencia*, Pécs 2013. február 22–23. Szerk. Farkas István Gergő – Szabó András. *Specimina Nova Supplementum* XII. 2013. 231–248.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1992.
Szádeczky-Kardos Samu: Az avar történelem forrásai. [Die Quellen der Awarengeschichte.] *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 5. Balassi Kiadó, Budapest 1992.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998.
Szádeczky-Kardos Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. [Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806.] *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 12. Balassi Kiadó, Budapest 1998.
- SZANAKOJEV 1992.
М.П. Санакоев: Аспар. In: *Alanica II. Аланы и Кавказ*. Отв. ред. В.Х. Тменов. СОИГИС – Юго-Осетинский НИИ, Владикавказ – Цхинвал 1992. 56–62.
- SZAPRIKIN 1996.
С.Ю. Сапрыкин: Понтийское царство. Наука, Москва 1996.
- SZAPRIKIN 2000.
С.Ю. Сапрыкин: Фракия и Боспор на рубеже нашей эры. In: *ΣΥΣΣΤΙΑ. Памяти Юрия Викторовича Андреева*. Ред. В.Ю. Зуев. Античная Библиотека. Алетейя, Санкт-Петербург 2000. 263–269.
- SZAPRIKIN 2002.
С.Ю. Сапрыкин: Боспорское царство на рубеже двух эпох. Наука, Москва 2002.
- SZARIANIDI 1989.
В.И. Сарияниди: Храм и некрополь Тиллятепе. Наука, Москва 1989.
- SZARMATSKIJE KULTURI 2004.
Сарматские культуры Евразии: проблемы региональной хронологии. Доклады к 5 международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». Отв. ред. Б.А. Раев. Краснодар 2004.
- SZÁSZ 1994.
Szász Béla: A húnok története. Attila nagykirály. Szabad tér, Budapest 1994.
- SZEBENYI 2013.
Szébenyi Tamás: Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről. [Bowls with stamped ornamentation at site Üllő 5.] *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* I. Szerk. Pintér-Nagy Katalin – Takács Melinda. *Acta Universitatis Szegediensis. SzTE BTK Régészeti Tanszék, Szeged* 2013. 9–31.
- SZÉKELY 1854.
Székely István magyar krónikája, 1558. In: *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók régi kiadások és kéziratok után*. Szerk. Toldy Ferenc. *Újabb Nemzeti Könyvtár* 3. Emich Gusztáv könyvnyomdája, Pest 1854. 2–66.
- SZELÉNYI 2006.
Én voltam nekik a Szolzsényicin. Szelényi Iván Konrád György vendége volt. *Könyvjelző* 2006. szeptember 24–28.
- SZEMERÉNYI 1980.
Oszvald Szemerényi: Four old Iranian ethnic names: Scythian – Skudra – Sogdian – Saka. *Veröffentlichungen der Iranischen Kommission* 9. Hrsg. Manfred Mayrhofer. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1980.
- SZEMJONOV 2007.
И.Г. Семенов: Генеалогия картлийских царей: от Мириана III до Вахтанга Горгасала. Российская акад. наук, Дагестанский науч. центр, Ин-т истории, археологии и этнографии, ДИНЭМ, Махачкала 2007.
- SZERGASCOV 1996.
И.В. Сергацков: Динамика взаимоотношений сарматов Волго-Донских степей с античным миром во II в. до н.э. – III в. н.э. In: *Международные отношения в бассейне*

- Черного моря в древности и средние века. Тезисы докладов VIII международной научной конференции. Отв. ред. В.П. Копылов. Изд. Ростовского государственного педагогического университета, Ростов-на-Дону 1996. 112–115.
- SZERGACKOV 1998.
И.В. Сергацков: Сарматское погребение с римским импортом в низовьях Иловли. [A Sarmatian burial with imported goods of Roman origin found in the Lower Plovlia.] *PA* 1998: 4. 150–159.
- SZERGACKOV–SINKAR' 2003.
И.В. Сергацков – О.А. Шинкарь: Раннесарматские погребения с северной ориентировкой в бассейне Иловли. [Early Sarmatian burials with the skeleton placed with its head to the North in the Plovlya river basin.] *НАВ* 6. 2003. 165–178.
- SZIDORENKO 1996.
В.А. Сидоренко: Фрагмент декрета римского времени из средневековой базилики под Мангупом. [The fragment of a decree of Roman time from Medieval basilica near Mangouip.] *МАИЭТ V*. 1996. 35–58.
- SZIMONOVICS 1983.
Э.А. Сымонович: Население столицы позднескифского царства. (По материалам Восточного могильника Неаполя Скифского.) Наукова думка, Киев 1983.
- SZIMONYENKO 1991.
О.В. Симоненко: Роксолани (пошук археологічних відповідностей). [Роксоланы (поиск археологических соответствий). Roksolans (a search for archaeological conformities).] *Археологія* 1991: 4. 17–28.
- SZIMONYENKO 1993.
А.В. Симоненко: Сарматы Таврии. Наукова думка – Киевская Академия Евробизнеса, Киев 1993.
- SZIMONYENKO 1994.
А.В. Симоненко: Северное Причерноморье в системе сарматской культурно-исторической общности. In: *Проблеми* 1994. 15–17.
- SZIMONYENKO 1999.
А.В. Симоненко: Сарматы Северного Причерноморья. Хронология, периодизация и этно-политическая история. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. [Kézirat.] Киев 1999.
- SZIMONYENKO 2001.
А.В. Симоненко: Европейские аланы и аланы-танаиты в Северном Причерноморье. [The European Alans and the Alans-tanaitians in North Pontic Region.] *PA* 2001: 4. 77–91.
- SZIMONYENKO 2004.
А.В. Симоненко: Хронология и периодизация сарматских памятников Северного Причерноморья. In: *SZARMATSKÍJE KULTURI* 2004. 134–173.
- SZIMONYENKO 2010.
А.В. Симоненко: Сарматские всадники Северного Причерноморья. [Sarmatian riders of North Pontic Region.] *Historia Militaris*. Факультет филологии и искусств Санкт-Петербургского гос. университета, Нестор-История, Санкт-Петербург 2010.
- SZIMONYENKO–ЛОВАЙ 1991.
А.В. Симоненко – Б.И. Лобай: Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. Наукова думка, Киев 1991.
- SZINYICA 2008.
Е.В. Саница: Сарматское погребение из хутора Хмильна в контексте сармато-зарубинецких отношений. In: *Germania–Sarmatia*. Древности Центральной и Восточной Европы эпохи римского влияния и переселения народов. Отв. редактор О.А. Радюш – К.Н. Скворцов. Калининградский областной историко-художественный музей, Калининград 2008. 9–28.
- SZKRIPKIN 1988.
А.С. Скрипкин: К проблеме преемственности савроматов и сарматов. In: *Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа*. Ред. В.В. Виноградов и др. Кубанский государственный университет, Краснодар 1988. 23–31.
- SZKRIPKIN 1990.
А.С. Скрипкин: Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект. Изд. Саратовского университета, Саратов 1990.
- SZKRIPKIN 1997.
А.С. Скрипкин: Этюды по истории и культуре сарматов. Изд. Волгоградского государственного университета, Волгоград 1997.
- SZKRIPKIN 2000.
А.С. Скрипкин: Новые аспекты в изучении материальной культуры сарматов. [New aspects in the investigation of the history of Sarmatian material culture.] *НАВ* 3. 2000. 17–40.
- SZKRIPKIN 2001.
А.С. Скрипкин: О времени появления аланов в Восточной Европе и их происхождении

- (историографический очерк). In: Историко-археологический альманах 7. Отв. ред. Р.М. Мунчаев. Армавирский краеведческий музей, Армавир–Москва 2001. 15–40.
- SZKRIPKIN 2012.
А.С. Скрипкин: К проблеме определения численности сарматского населения в Нижнем Поволжье. [Defining the number of Sarmatian inhabitants in the Lower Volga region.] *Вестник Волгоградского государственного университета* Сер. 4. 17: 1. 2012. 20–23.
- SZKRZSINSZKAJA 1977.
М.В. Скржинская: Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. *Наукова думка*, Киев 1977.
- SZKRZSINSZKAJA 1998.
М.В. Скржинская: Скифия глазами эллинов. *Античная библиотека. Алетейя*, Санкт-Петербург 1998.
- SZMIRNOV 1957.
К.Ф. Смирнов: Проблема происхождения ранних сарматов. *СА* 1957: 3. 3–19.
- SZMIRNOV 1961.
К.Ф. Смирнов: Вооружение савроматов. МИА 101. Изд. Академии наук СССР, Москва 1961.
- SZMIRNOV 1964.
К.Ф. Смирнов: Савроматы. Ранняя история и культура сарматов. Наука, Москва 1964.
- SZMIRNOV 1972.
К.Ф. Смирнов: Сарматские катакомбные погребения Южного Приуралья-Поволжья и их отношение к катакомбам Северного Кавказа. [Les sépultures Sarmates en catacombes découvertes dans les régions méridionales Preouraliennes et Transvolgiennes et leurs rapports aux catacombes du Caucase du Nord.] *СА* 1972: 1. 73–81.
- SZMIRNOV 1975.
К.Ф. Смирнов: Сарматы на Илеке. Наука, Москва 1975.
- SZMIRNOV 1975A.
К.Ф. Смирнов: Сарматы – огнепоклонники. In: *Археология Северной и Центральной Азии*. Ред. А.П. Окладников –А.П. Деревянко. Наука, Новосибирск 1975. 155–159.
- SZMIRNOV 1984.
К.Ф. Смирнов: Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. Наука, Москва 1984.
- SZMIRNOV 1989.
К.Ф. Смирнов: Савроматская и раннесарматская культуры. In: SZTYERI 1989. 165–177.
- SZOKROVICSCSA 2008.
Сокровища сарматских вождей. (Материалы раскопок Филипповских курганов.) / *Treasures of Sarmatian rulers. (Materials of excavation of Filippovka burial ground.)* Ред. Л.Т. Яблонский. Димур, Оренбург 2008.
- SZOKROVICSCSA 2008A.
Сокровища сарматов. Каталог выставки. Научный ред. И.П. Засецкая. Государственный Эрмитаж – Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник, Санкт-Петербург – Азов 2008.
- SZOLOMONYIK 1959.
Э.И. Соломоник: Сарматские знаки Северного Причерноморья. Изд-во Акад. наук УССР, Киев 1959.
- SZTOJAROVA 2001.
Е.К. Столярова: Бусы могильника Бельбек. In: Поздние скифы Крыма. *Труды ГИМ* 118. 2001. 194–222.
- SZTYERI 1989.
Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Ред. Б.А. Рыбаков. *Археология СССР*. Наука, Москва 1989.
- SZTYERNAJA POLOSZA 1992.
Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Ред. М.Г. Мошкова. Наука, Москва 1992.
- TAIROV 2006.
А.Д. Таиров: Этнокультурные процессы в степях Южного Урала во второй половине V–IV в. до н.э. [Ethno-cultural processes in the South Uralian steppes in the second part of the 5th–4th cc. BC.] *РА* 2006: 1. 71–78.
- TÄNASE 2004.
Daniela Tănase: Două morminte din secolele IV-V p.Chr., descoperite la Dudești Vechi (jud. Timiș). [Zwei entdeckte Gräber aus dem 4.-5. Jh. n.Chr. in Dudești Vechi (Kom. Timiș).] *Analele Banatului* X–XI. 2002–2003. (2004) 233–244.
- TARI 1994.
Tari Edit: Korai szarmata sír Újszilváson. [Early Sarmatian grave from Újszilvás.] In: *KÖKORTÓL* 1994. 259–261.
- ȚEICU 1999/2000.
Dumitru Țeicu: Opinii privind activitatea metalurgică din Banatul montan în secolele III–IV. [Über die Metallverarbeitung im Banater Montangebiet.] *Analele Banatului*. Serie nouă arheologie – istorie VII–VIII. 1999–2000. (2000) 451–471.

- TEJRAL é.n.
Jaroslav Tejral: Das Attilareich und die germanischen *gentes* im Mitteldonauraum. In: Attila und die Hunnen. Begleitbuch zur Ausstellung. Historischen Museum der Pfalz, Speyer é.n. 107–115.
- THOMAS 1972.
Edit B. Thomas: Frühkaiserzeitliche Victoria-Statuette aus dem Barbaricum. [Koracsászárkori Victoria-szobrocska a Barbarikumból.] *Cumania* I. 1972. 57–81.
- THOMAS 1976.
Edit B. Thomas: Bronzeplatte einer frühkaiserzeitlichen Paraderüstung. [Római díszpáncél Orgoványról.] *Cumania* IV. 1976. 27–34.
- THOMAS 1976A.
Edit B. Thomas: Figuralverzierter Griffschalenhenkel aus Jászszentlászló. [Figurális díszű serpenyőnyél Jászszentlászlóról.] *Cumania* IV. 1976. 21–26.
- THOMPSON 2003.
E.A. Thompson: A hunok. Ford. Dávid Katalin nyersfordítása alapján Felföldi Szabolcs. A világ népei. Szukits Könyvkiadó, Budapest 2003.
- ТИРАЦЯН 1985.
Г.А. Тирацян: Армения в I–III вв. н.э. In: Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв. ред. Г.А. Кошеленко. Археология СССР. Институт археологии АН СССР, Наука, Москва 1985. 69–78.
- TOLSZTOV 1948.
С.П. Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации. Академия наук СССР, Москва – Ленинград 1948.
- TOLSZTOV 1950.
Sz.P. Tolsztoz: Az ősi Chorezm. Hungária Kiadó, Budapest 1950.
- TOLSZTOVA 1979.
Л.С. Толстова: Отголоски массагето-аланского субстрата в фольклоре тюркоязычных народов Хорезмского оазиса. In: Этнография и археология Средней Азии. Ред. М.Д. Полубояринова. Наука, Москва 1979. 154–158.
- TOPÁL 1997.
Judit Topál: Ethnic components in the cemeteries along the limes of Pannonia Inferior. In: Roman Frontier Studies 1995. Ed. W. Groenman-van Waateringe – B.L. van Beek – W.J.H. Willems – S.L. Wynia. Oxbow Monograph 91. Oxbow, Oxford 1997. 537–545.
- TÓTH 1978.
Tóth Endre: Cirpi. Pannonia kora-Flavius-kori hadtörténetéhez. *AntTan* XXV. 1978. 181–191.
- TÓTH 1980.
Tóth Endre: Vitás kérdések Pannonia 4. századi történetében. *AntTan* XXVII. 1980. 131–137.
- TÓTH 1983.
Endre Tóth: Contra Acinco et Bononia. *Arheološki vestnik* XXXIII. 1982. (1983) 68–78.
- TÓTH 1986.
Tóth Endre: Dacia római tartomány. In: Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László – Mócsy András. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 46–106.
- TÓTH 2002.
Tóth Endre: Római kincslelet. *História* 24: 9–10. 2002. 40–43.
- TÓTH 2005.
Endre Tóth: Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. [A Keszthely-kultúra korongos fibuláinak eredetéhez és ikonográfiájához] *ZM* 14. 2005. 183–202.
- TÓTH 2005A.
Endre Tóth: Karpen in der Provinz Valeria. Zur Frage der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Transdanubien. *CommArchHung* 2005. 363–391.
- TÓTH 2006.
Tóth Endre: Valeria vége. [The end of Valeria. Das Ende der Provinz Valeria.] *Arrabona* 44: 1. 2006. 579–596.
- TÓTH 2009.
Tóth Endre: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Helytörténeti sorozat 8. Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyesület, Dombóvár 2009.
- TÓTH 2011.
Tóth Endre: A pannoniai késő római besimított kerámia eredetéről. (Carpok a Dunántúlon.) [Despre originea ceramicii fine (netezite) romane târzie din Pannonia. (Carpui dincolo de Dunăre.) Über die Herkunft der spätrömischen eingeglätteten Keramik in Pannonien. (Karpen in Transdanubien.)] In: Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén. Molnár István Múzeum Kiadványai 1. Szerk. Körösfői Zsolt. Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr 2011. 293–320.
- TÓTH–VÉKONY 1970.
Endre Tóth – Gábor Vékony: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. *ActaAH* 22. 1970. 133–161.
- TÓTH–VÉKONY 1970A.
Tóth Endre – Vékony Gábor: Vespasianus-kori építési felirat Aquincumban. [A building

- inscription in Aquincum from the Vespasianus period.] *ArchÉrt* 97. 1970. 109–115.
- TÖRÖCSIK 2014.
Töröcsik István: A jász települések kialakulásának időpontja. In: Jászberény története a kezdetektől a reformkorig. Főszerk. Pethő László. Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény 2014. 45–49.
- TREASURES 2009.
Treasures of the Georgian National Museum. Ed. Zaza Skhirtladze. Georgian National Museum, Tbilisi 2009.
- TREISTER 2004.
Mikhail Treister: Cloisonné- and champlevé-decoration in the gold work of the Late Hellenistic-Early Imperial Periods. *ActaArch. Kőb.* 75: 2. 2004. 189–219.
- UNBEKANNTE 1999.
Unbekannte Krim. Archäologische Schätze aus drei Jahrtausenden. Hrsg. Thomas Werner. Kehrer Verlag, Heidelberg 1999.
- VÁCZY 1986.
Váczy Péter: A hunok Európában. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1940. Akadémiai Kiadó reprint sorozat, Budapest 1986. 61–142.
- VADAY 1970.
Vaday Andrea: Szolnok megye római kori pénzforgalma. *Jászkunság* XVI: 3. 1970. szept. 130–138.
- VADAY 1978.
Andrea H. Vaday: Rasparaganus rex Roxolanorum. *MittArchInst* 7. 1977. (1978) 27–31.
- VADAY 1980.
Andrea H. Vaday: Neuere Angaben zur Frage der Verbreitung des sog. Schildkopfarmringes. [Новые данные к вопросу расширения т. наз. щитковых браслетов.] *SlA* XXVIII-1. 1980. 91–100.
- VADAY 1980/81.
Andrea H. Vaday: Bemerkungen zur Frage der eingläteten Keramik mit figuraler Verzierung. *MittArchInst* 10–11. 1980–1981. (1982) 121–130., 385–392.
- VADAY 1982/83.
Andrea H. Vaday: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezöcsát–Höröcsögös. *MittArchInst* 12–13. 1982–1983. (1984) 167–188.
- VADAY 1985.
Andrea H. Vaday: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós–Surján–Újtelep. *ActaAH* 37. 1985. 345–390.
- VADAY 1985A.
H. Vaday Andrea: A bagi lelet. Újabb adat a későszarmata besimított kerámia kérdéséhez. [Находки в д. Баг. Новые данные к изучению позднесарматской лощенной керамики. Der Fund von Bag. Weiterer Beitrag zur Frage der spätsarmatischen eingläteten Keramik.] *ArchÉrt* 112. 1985. 25–35.
- VADAY 1986.
Andrea H. Vaday: Beitrag zum Fund von Vizedpuszta. [Megjegyzés a vizedpusztai lelethez.] *FA* XXXVII. 1986. 197–223.
- VADAY 1987.
Andrea H. Vaday: Der Grabfund von Gyulavári. *CommArchHung* 1987. 73–82.
- VADAY 1989.
Andrea H. Vaday: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18. 1988–1989. (1989)
- VADAY 1989a.
Andrea H. Vaday: Sarmatisches Männergrab mit Goldfund aus Dunaharaszti. [Szarmata aranyleletes férfisír Dunaharaszti-ból.] *FA* XL. 1989. 129–136.
- VADAY 1990/91.
Andrea H. Vaday: The Dacian Question in the Sarmatian Barbaricum. *Antaeus* 19–20. 1990–1991. 75–83.
- VADAY 1994.
Andrea Vaday: Late Sarmatian graves and their connections within the Great Hungarian Plain. [Neskorosarmatské hroby a ich vzťahy v rámci Veľkej uhorskej nížiny.] *SlA* XLII-1. 1994. 105–124
- VADAY 1996.
Andrea Vaday: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion.) Ed. Sándor Bökönyi. Archaeolingua 5. Budapest 1996. 51–305.
- VADAY 1997.
Vaday Andrea: Kompolt–Kistéri-tanya. Szarmata telep és temető a II–IV. századból. [Kompolt–Kistéri-tanya. Sarmatian settlement and cemetery from the A.D. 2nd to 4th century.] In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczy Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Magyar Nemzeti Múzeum – Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest 1997. 93–98.

- VADAY 1997A.
Vaday Andrea: Atipikus szarmata telepjelenség a Kompolt–Kistéri tanya 15. lelőhelyén. [Eine atypische sarmatische Siedlungerscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri–Gehöft 15.] *Agria* XXXIII. 1997. 77–107.
- VADAY 1998.
Vaday Andrea: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: JAZIGOK 1998. 117–143.
- VADAY 2001.
Andrea Vaday: Military system of the Sarmatians. In: INTERNATIONAL 2001. 171–193.
- VADAY 2002.
Andrea Vaday: Militia inermis, militia armata. Bemerkungen zur Frage des Limes Sarmatiae. In: FESTSCHRIFT KOLNÍK 2002. 201–202.
- VADAY 2003.
Vaday Andrea: A szarmata Barbarikum központjai a Kr. u. 2. században. [Centres of the Sarmatian Barbaricum in the 2nd century.] *Barbarikumi Szemle* I. 2003. 9–22.
- VADAY 2003A.
Andrea Vaday: Limes Sarmatiae. In: The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Ed. Zsolt Visy. Teleki László Foundation, h.n. 2003. 204–207.
- VADAY 2003B.
Andrea Vaday: Mezőszemere settlement. In: The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica. Ed. Zsolt Visy. Teleki László Foundation, h.n. 2003. 209–212.
- VADAY 2003C.
Andrea Vaday: Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian basin. *ActaAH* 54: 3–4. 2003. 315–421.
- VADAY 2005.
Vaday Andrea: Adatok a szarmaták fémművességéhez. (Tiszaföldvár-téglagyár). [Angaben zur Metallurgie der Sarmaten (Tiszaföldvár-Téglagyár/Ziegelei).] *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7. 2005. 151–198.
- VADAY 2016.
Vaday Andrea: A szarmata barbaricum határvidékén. [Am Grenzgebiet des sarmatischen Barbaricums.] In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára.* Szerk. Csécs Teréz – Takács Miklós. Lekli Group Kft., Győr 2016. 757–788.
- VADAY–DOMBORÓCZKI 2001.
Andrea Vaday – László Domboróczki: Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. [Mezőszemere, Kismari-fenék. Késő császárkori – kora népvándorláskori temetőrészlet. Mezőszemere, Kismari-fenék. Late Imperial – Early Migration Period Cemetery fragment.] *Agria* XXXVII. 2001. 5–206.
- VADAY–KULCSÁR 1984.
Андреа Х. Вадаи – Валерия Кульчар: К вопросу о так называемых сарматских пряжках. *ActaAH* 36. 1984. 239–261.
- VADAY–MEDGYESI 1993.
Andrea Vaday – Pál Medgyesi: Rectangular vessels in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian basin. *CommArchHung* 1993. 63–89.
- VADAY–SZEKERES 2001.
Vaday Andrea – Szekeres Ágnes: Megjegyzések az Alföld korai szarmata telepeinek kérdéséhez. (A jazyg bevándorlás és a meglepedés kérdésköre.) [Bemerkungen zur Frage der frühsarmatischen Siedlungen in der Tiefebene. (Der Fragenkreis der jazygischen Einwanderung und Ansiedlung.)] *MFME–StudArch* VII. 2001. 231–298.
- VADAY–SZÓKE 1983.
H. Vaday Andrea – Szóke Béla Miklós: Szarmata temető és gepida sír Endrőd–Szujojéreszten. [Sarmatischen Gräberfeld und gepidisches Grab in Endrőd–Szujojéreszt.] *CommArchHung* 1983. 79–132.
- VAJNBERG–GORBUNOVA–MOSKOVA 1992.
Б.В. Вайнберг – Н.Г. Горбунова – М.Г. Мошкова: Основные проблемы в изучении памятников древних скотоводов Средней Азии и Казахстана. In: SZTYERNAJA POŁOSZA 1992. 21–30.
- VÁRADY 1961.
Várady László: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476). Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
- VÁRADY 1969.
László Várady: Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376–476. Akadémiai Kiadó, Budapest 1969.
- VARSÍK–PROHÁSZKA 2009.
Vladimír Varsík – Péter Prohászka: Nové poznatky o osídlení Vel'kého Žitného ostrova v dobe římskej. [Neue Angaben zur Besiedlung der Großen Schüttinsel in der römischen Kaiserzeit.] In: *Archeologia Barbarzyńców 2008: powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim. / Archäologie der Barbaren 2008: Beziehungen und Kontakte in der barbarischen Welt.* Materialien aus der IV. Frühgeschichtlichen Konferenz in Sanok 13.–17. Oktober 2008. Collectio Archaeologica

- Ressoviensis XIII. Red. Maciej Karwowski – Eduard Droberjar. Mitel, Rzeszów 2009. 187–209.
- VÁSÁRY 2003.
Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Magyar Őstörténeti Könyvtár 19. Balassi Kiadó, Szeged 2003.
- VASMER 1923.
Max Vasmer: Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. Die Iranier in Südrussland. Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig 3. Markert & Petters, Leipzig 1923.
- VÉKONY 1989.
Vékony Gábor: Dákok, rómaiak, románok. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989.
- VERNADSKY 1951.
George Vernadsky: Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwanderung. *Saeculum* 2. 1951. 340–392.
- VIDA 2009.
István Vida: Late 2nd century Sarmatian coin hoards. [II. sz. végi szarmata kincsleletek.] In: *Ex officina... Studia in honorem Dénes Gabler*. Hrsg. Bíró Szilvia. Mursella Régészeti Egyesület, Győr 2009. 573–585.
- VINOGRADOV 1963.
В.Б. Виноградов: Сарматы Северо-Восточного Кавказа. Грозный 1963.
- VINOGRADOV 1965.
В.Б. Виноградов: Сиракский союз племен на Северном Кавказе. *СА* 1965: 1. 108–121.
- VINOGRADOV 1966.
В.Б. Виноградов: Локализация Ахардея и сиракского союза племен (по письменным источникам) *СА* 1966: 4. 38–50.
- VINOGRADOV 1994.
Ю.Г. Виноградов: Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н.э. [Military and political history of Sarmatians in the first century A.D.] *ВДИ* 1994: 2. 151–169.
- VINOGRADOV 1997.
Ю.Г. Виноградов: Херсонесский декрет о «несении Диониса» IOSPE I² 343 и вторжение сарматов в Скифию. [The Chersonesian Decree of “carrying Dionysos” IOSPE I² 343 and the Sarmatian invasion of Scythia.] *ВДИ* 1997: 3. 104–124.
- VINOGRADOV 2005.
Ю.А. Виноградов: Боспор Киммерийский. In: Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. Отв.ред. К.К. Марченко. Алетея, Санкт-Петербург 2005. 211–296.
- VINOGRADOV 2006.
Ю.А. Виноградов: Боспор Киммерийский: основные этапы истории в доримскую эпоху. In: Греки и варвары на Боспоре Киммерийском VII–I вв. до н.э. Ред. С.Л. Соловьев. Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург 2006. 36–43.
- VISY 1970.
Zsolt Visy: Die Daker am Gebiet von Ungarn. *MFME* 1970-1. 5–29.
- VISY 1978.
Visy Zsolt: Megjegyzések Valeria védelmi rendszerének kérdéséhez. *AntTan* XXV: 2. 1978. 246–252.
- VISY 1989.
Visy Zsolt: A római limes Magyarországon. Corvina, Budapest 1989.
- VISY 1994.
Zsolt Visy: Some notes on the Defence System of Pannonia in the 2nd and 3rd Centuries A.D. In: *La Pannonia e L’Impero Romano. Atti del convegno internazionale „La Pannonia e l’Imperio Romano”*. Accademia d’Ungheria e l’Istituto Austriaco di Cultura (Roma, 13–16 gennaio 1994). Cont. Gábor Hajnóczi. Electa, Roma 1994. 85–96.
- VISY 1995.
Zsolt Visy: The problems of the Dacian ethnic group in Hungary. In: *Din istoria Europei Romane. Universitatea din Oradea, Seria: Istorie IV*. Oradea 1995. 93–104.
- VISY 2003.
Zsolt Visy: The ripa Pannonica in Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest 2003.
- VISY 2005.
Visy Zsolt: Verespatak aranya. *ZM* 14. 2005. 311–315.
- VISY 2009.
Zsolt Visy: Mapping the SW *limes* of Dacia. In: *The army and frontiers of Rome. Papers offered to David J. Breeze on the occasion of his sixty-fifth birthday and his retirement from historic Scotland*. Journal of Roman Archaeology Supplementary series 74. Ed. William S. Hanson. Journal of Roman Archaeology, Portsmouth, Rhode Island 2009. 115–126.
- VISY 2012.
Visy Zsolt: „Dacia ... diuturno bello Decibali viris fuerat exhausta”. Alföldi András és a daciai kontinuitás. *AntTan* LVI. 2012. 233–255.
- VLASZKIN 2000.
М.В. Власкин: Раннесарматские погребения могильника Северо-Западный I. [Early Sarmatian Burials at the Severo-Zapadnyi I Cemetery.] In: Сарматы и их соседи на Дону.

- Материалы и исследования по археологии Дона I. Ред. Ю.К. Гугуев. Терра, Ростов-на-Дону 2000. 9–26., 308.
- VORONYATOV–MACSINSZKI 2010.
С.В. Воронятов – Д.А. Мачинский: О времени, обстоятельствах и смысле появления сарматских тамг на германских копьях. [Über die Zeit, Umstände und den Sinn der Erscheinung sarmatischer Tamgen auf germanischen Lanzenspitzen.] In: *Germania – Sarmatia II*. Ред. Галина Король. Калининградский областной историко-художественный музей – Курский государственный областной музей археологии, Калининград – Курск 2010. 57–77.
- Vörös 1982/83.
Vörös Gabriella: Hunkori szarmata temető Sándorfalva–Eperjesen. [Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva–Eperjes.] *MFME* 1982/83-1. 129–172.
- Vörös 1992.
Vörös Gabriella: A tiszai átkelőhely szerepe a 4–5. században Csongrád alatt, a mai bölde révnél. *MűkuCsom* 1992. 5–13.
- Vörös 1998.
Vörös Gabriella: Településszerkezet és életmód az alföldi szarmaták falvaiban. In: *JAZIGOK* 1998. 49–66.
- Vörös 2003.
Vörös Gabriella: Barbárok a Római Birodalom határvidékén. Régészeti leletek a madarasi szarmata temetőből (Bács-Kiskun megye). Kiállítási katalógus. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2003.
- VULIĆ 1929/30.
Nikola Vulić: Konstantinus' Sarmatenkrieg im J. 358 und 359. *Byzantinische Zeitschrift* 30. 1929–1930. 374–376.
- WEINRAUCH 1996.
Wehrauch und Seide. Alte Kulturen an der Seidenstraße. Hrsg. Wilfried Seipel. Kunsthistorisches Museum, Milano – Wien 1996.
- WERNER 1956.
Joachim Werner: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse N.F. 38. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1956.
- WHEELER 1998.
Everett L. Wheeler: Constantine's Gothic Treaty of 332: a Reconsideration of Eusebius VC 4.5–6. In: *The Roman Frontier at the Lower Danubie 4th–6th centuries. The second International Symposium* (Murighiol/Halmyris), 18–24 August 1996. *Studia Danubiana. Pars Romaniae Series Symposia I*. Ed. Mihail Zahariade. Romanian Institute of Thracology, Bucharest 1998. 81–94.
- WICKER 2011.
Wicker Erika: Egy két évezreddel ezelőtt élt nemes úrhölgy. A kelebia–vermesjárasi szarmata sírletről. 10 éve elhunyt Kőhegyi Mihály emlékének. *Bácsország* 59: 4. 2011. 93–95.
- WOLFRAM 1990.
Herwig Wolfram: *The History of the Goths*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1990.
- WOLFRAM 2001.
Herwig Wolfram: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. Verlag C.H. Beck, München 2001.
- WRIGHT–RICHMOND 1955.
R.P. Wright – I.A. Richmond: *Catalogue of the Roman inscribed and sculptured stones in the Grosvenor Museum. Chester and North Wales Archaeological Society, Chester*. 1955.
- ZADNEPROVSKIY 1996.
Y.A. Zadneprovskiy: The nomads of northern Central Asia after the invasion of Alexander. In: *History of civilizations of Central Asia. 2. The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*. Ed. János Harmatta. UNESCO Publishing, Paris 1996. 457–472.
- ZAHAROV 2000.
A.B. Захаров: Сарматское погребение в кургане «Крестовый». In: *Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона. вып. I*. Ред. Ю.К. Гугуев. Терра, Ростов-на-Дону 2000. 27–45.
- ZAJCEV 2011.
Ю.П. Зайцев: «Позднескифский» костюм как этноиндикатор на примере элементов поясной ганитуры III–I вв. до н.э. In: *NASZELENYIJE* 2011. 584–592.
- ZALOTAY 1953.
Zalotay Elemér: A prochorovkai temetkezési szokás nyomai az alföldi szarmatáknál. [Следы прохоровского способа погребения у сармат, проживавших на Венгерской низменности.] *ArchÉrt* 80. 1953. 63.
- ZASZECKAJA 1979.
И.П. Засецкая: Савроматские и сарматские погребения Никольского могильника в Нижнем Поволжье. [The Sauromatians and Sarmatians graves of the Nikolskoye burial

- ground in the Lower Volga basin.] *Труды ГЭ XX*. 1979. 87–113., 188.
- ZASZECKAJA 1982.
И.П. Засецкая: Погребение у села Кызыл-Адыр Оренбургской области. (К вопросу о гунно-хуннских связях.) In: Древние памятники культуры на территории СССР. Науч. ред. А.М. Микляев. Государственный Эрмитаж, Ленинград 1982. 54–77.
- ZASZECKAJA 1999.
И.П. Засецкая: Сармато-аланская традиция в украшениях гуннской эпохи. (Sarmatian and Alan Tradition in Decorations of the Huns Times.) *АСГЭ* 34. 1999. 161–171.
- ZASZECKAJA 2006
И.П. Засецкая: О новом исследовании по проблемам полихромного звериного стиля. [About a new study on the problems of polychrome animal style.] *ВДИ*. 2006: 2. 97–130.
- ZEUSS 1837.
Johann Kasper Zeuss: Die Deutschen und die Nachbarstämme. Lentner, München 1837.
- ZGUSTA 1955.
Ladislav Zgusta: Die Personennamen griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste. Die ethnischen Verhältnisse, namentlich das Verhältnis der Skythen und Sarmaten, im Lichte der Namenforschung. Nakl. Československé akademie věd, Praha 1955.
- ZINKO 1991.
В.Н. Зинько: Об этносоциальной стратификации сельского населения европейской части Боспора в IV–III вв. до н.э. *МАИЭТ II*. 1991. 39–43.
- ZOLOTIJE 2001.
Золотые олени Евразии. Науч. ред. А.Ю. Алексеев – Е.Ф. Королькова. Государственный Эрмитаж – Славия, Санкт-Петербург 2001.
- ZOLTAI 1941.
Zoltai Lajos: Die Hügelgräber der römischen Kaiserzeit in Hortobágy. *DissPann II*: 11. 1941. 269–308.
- ZUBARJEV 2005.
В.Г. Зубарев: Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. *Studia historica. Языки славянской культуры*, Москва 2005.
- ZSDANOVSKIJ 1985.
А.М. Ждановский: История племен Среднего Прикубанья во II в. до н.э. – III в. н.э. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва 1985.
- ZSDANOVSKIJ 1988.
А.М. Ждановский: Классификация наконечников стрел из курганных погребений Среднего Прикубанья сарматского времени. In: Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа. Ред. В.В. Виноградов и др. Кубанский государственный университет, Краснодар 1988. 54–68.
- ZSELEZCSIKOV 1984.
Б.Ф. Железчиков: Вероятная численность савромато-сарматов Южного Приуралья и Заволжья в VI в. до н.э. – I в. н.э. по демографическим данным. In: Древности Евразии в скифо-сарматское время. Ред. А.И. Мелюкова – М.Г. Мошкова – В.Г. Петренко. Наука, Москва 1984. 65–68.
- ZSELEZCSIKOV–PSENYICSNYUK 1994.
Б.Ф. Железчиков – А.Х. Пшеничнюк: Племена Южного Приуралья в VI–III вв. до н.э. In: *PROBLEMI* 1994. 5–8.
- ZSOLDOS 2017.
Zsoldos Attila: Az első évtizedek. Jászok a középkori Magyarországon. *Rubicon XXVIII*: 308. 2017: 6. 28–31.
- 7000 JAHRE 2000.
7000 Jahre persische Kunst. Meisterwerke aus dem Iranischen Nationalmuseum in Teheran. Hrsg. Wilfried Seipel. Kunsthistorisches Museum, Wien 2000.

I RÖVIDÍTÉSEK

<i>AASzeg</i>	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
<i>ActaAH</i>	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
<i>Acta Antiqua</i>	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
<i>ActaArch. Køb.</i>	Acta Archeologica (Copenhagen), Wiley-Blackwell, Oxford
<i>Acta Orient.Hung.</i>	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, Akadémiai Kiadó, Budapest
<i>Acta Siculica</i>	Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, Sepsiszentgyörgy / Sfântu Gheorghe
<i>Agria</i>	Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve, Eger
<i>AH</i>	Archaeologia Hungarica. Dissertationes archaeologicae Musei nationalis hungarici, a Concilio archaeologorum Academia scientiarum hungaricae redactae, Budapest
<i>AKorrBl</i>	Archäologisches Korrespondenzblatt, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz
<i>Alba Regia</i>	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis, Székesfehérvár
<i>AMN</i>	Acta Musei Napocensis. Muzeul de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca
<i>AMP</i>	Acta Mysei Porolissensis. Revista Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău
<i>Analele Banatului</i>	Analele Banatului. Muzeul Banatului, Timișoara
<i>Ancient Civilizations from Scythia to Siberia</i>	Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology, Brill
<i>Antaeus</i>	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
<i>AntHung</i>	Antiquitas Hungarica. Pázmány Péter Tudományegyetem Érem- és Régiségtani Intézet, Budapest
<i>Antiquitas</i>	Antiquitas. Abhandlungen zur Alten Geschichte, Rudolf Habelt, Bonn
<i>Antiquités Nationales</i>	Antiquités Nationales. Société des Amis du Musée d'Archéologie nationale et de château du Saint-Germain-en-Laye
<i>AntTan</i>	Antik Tanulmányok – Studia Antiqua. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
<i>Apulum</i>	Apulum, Acta Musei Apulensis, Muzeul Regional Alba Iulia
<i>ArchAustr</i>	Archaeologia Austriaca. Institut für Orientalische und Europäische Archäologie, Abt. Europa, ÖAW – Institut für Urgeschichte und Historische Archäologie, Universität Wien, Wien
<i>Archéologie Médiévale</i>	Archéologie Médiévale. CNRS Éditions
<i>L'Archéologue</i>	L'Archéologue. Archéologie Nouvelle
<i>ArchÉrt</i>	Archaeologiai Értesítő, Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, Budapest
<i>Arheologia Moldovei</i>	Arheologia Moldovei. Academia Română – Filiala Iași, Institutul de Arheologie, Iași

<i>Arheološki vestnik</i>	Arheološki vestnik (Acta Archaeologica), Inštitut za Arheologijo, Univerza v Ljubljani, Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Ljubljana
<i>A Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat Évkönyve</i>	Bács-Bodrogh Megyei Történelmi Társulat, Zombor
<i>Arrabona</i>	Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve, Győr
<i>Bácsország</i>	Bácsország. Vajdasági honismereti szemle, Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság, Szabadka
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
<i>Barbarikumi Szemle</i>	Barbarikumi Szemle. A Barbarikumi Régészeti Társaság kiadványa, Szeged
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BTM	Budapesti Történelmi Múzeum, Budapest
<i>BudRég</i>	Budapest Régiségei, Budapest
<i>Byzantinisch- Neugriechische Jahrbücher</i>	Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, internationales wissenschaftliches Organ, Berlin
<i>Byzantinische Zeitschrift</i>	Byzantinische Zeitschrift, de Gruyter
<i>Carpatica</i>	Carpatica (Карпатика). Ужгородський національний університет, Ужгород
<i>Carpica</i>	Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu”, Bacău
<i>CommArchHung</i>	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
<i>Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica</i>	Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. Országos Orvostörténelmi Könyvtár, Budapest
<i>Cumania</i>	Cumania. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei/Acta Museorum ex comitatu Bács-Kiskun, Kecskemét
<i>Dacia</i>	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DDM	Déri Múzeum, Debrecen
Diss Arch	Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae, Budapest
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	A debreceni Déri Múzeum Évkönyve / Annale musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati, Debrecen
<i>Dolg.</i>	Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből / Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből / Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem és a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből, Szeged
DsÖAW	Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philologisch-historische Klasse, Wien
<i>Ethnographia</i>	Ethnographia. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest
<i>Eurasia Antiqua</i>	Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz am Rhein

FA	Folia Archaeologica. Magyar Történeti Múzeum / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
<i>The Flag Bulletin</i>	The Flag Bulletin. Flag Heritage Foundation, Danvers MA
Fontes AH	Fontes Archaeologici Hungariae, Akadémiai Kiadó, Budapest
<i>Germania</i>	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
<i>Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte</i>	Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte, Franz Steiner Verlag, Stuttgart
<i>História</i>	História – történelmi folyóirat, História Alapítvány, Budapest
<i>The Hungarian Quarterly</i>	The Hungarian Quarterly. Corvina / Lapkiadó Vállalat / Hungarian Quarterly Society, Budapest
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
JAM	Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
<i>Jászkunság</i>	Jászkunság. MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Szolnok
<i>Jászsági Évkönyv</i>	Jászsági Évkönyv, Jászsági Évkönyv Alapítvány, Jászberény
<i>The Journal of Hellenic Studies</i>	The Journal of Hellenic Studies, Society for the Promotion of Hellenic Studies, London
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JRS	The Journal of Roman Studies. Society for the Promotion of Roman Studies, London
<i>Kard és toll</i>	Kard és Toll, Honvédelmi Minisztérium, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest
<i>Klio</i>	Klio. Beiträge zur Alten Geschichte, Akademie Verlag, Berlin – Leipzig
KM	Kossuth Múzeum, Cegléd (a régészeti gyűjtemény jelenleg a szentendrei Ferenczy Múzeum ceglédi raktárbázisán található)
<i>Könyvjelző</i>	Könyvjelző. Az Alexandra Könyvesház havonta megjelenő, ingyenes kulturális magazinja, Budapest
<i>Kwartalnik Historii Kultury Materialnej</i>	Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft, Berlin
<i>Medieval Archaeology Metropolitan Museum Journal</i>	Medieval Archaeology. Society for Medieval Archaeology, United Kingdom Metropolitan Museum Journal, Metropolitan Museum of Art, New York
MFM	Móra Ferenc Múzeum, Szeged
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MFMÉ–StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
<i>MittArchInst</i>	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
MTA BTK MÖT	Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Témacsoport, Budapest

<i>MTA II. oszt. közl.</i>	Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának közleményei, Budapest
<i>MúkuCsom</i>	Múzeumi kutatások Csongrád megyében, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte</i>	<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte, Seminar für Alte Geschichte, Universität Marburg</i>
<i>Num.Közl.</i>	Numizmatikai Közlöny, Budapest
<i>NyJAMÉ</i>	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
<i>Ókor</i>	Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról
<i>PMMI</i>	Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre
<i>Pontica</i>	Pontica. Anuar al Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța
<i>RégFüz</i>	Régészeti Füzetek. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
<i>RKM</i>	Régészeti Kutatások Magyarországon / Archaeological Investigations in Hungary. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
<i>Rubicon</i>	Rubicon Történelmi Magazin, Rubicon-Ház Bt., Budapest
<i>RVM</i>	Rad vojvođanskih muzeja. Vojvođanski muzej, Novi Sad
<i>Saeculum</i>	Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte, Wien – Köln – Weimar
<i>Savaria</i>	Savaria, A Vas Megyei Múzeumok értesítője, Szombathely
<i>SCIVA</i>	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
<i>Sic Itur ad Astra</i>	Sic Itur ad Astra. Fiatal Történészek Folyóirata, Budapest
<i>SLA</i>	Slovenská Archeológia. Archeologický ústav SAV, Nitra
<i>SMK</i>	Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
<i>Specimina Nova</i>	Specimina Nova. Dissertationum ex Instituto Historica Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. A pécsi JPTE Történelmi Tanszékének Évkönyve, Pécs
<i>Starinar</i>	Starinar. Naučni časopis Arheološkog instituta u Beogradu, Arheološki institut, Beograd
<i>StCom Satu Mare</i>	Satu Mare Studii și Comunicări Seria Arheologie. Muzeul Județean Satu Mare, Satu Mare
<i>Stratum plus</i>	Stratum plus. Археология и культурная антропология. Stratum Publishing House, Санкт-Петербург – Кишинёв – Одесса – Бухарест
<i>StudArch</i>	Studia Archaeologica, Budapest
<i>StudCom</i>	Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból, Szentendre
<i>Studii Clasice</i>	Studii Clasice, București
<i>ŠtZ</i>	Študijne zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied, Nitra
<i>Sugarút</i>	Sugarút. Szatmár Megyei Hagyományos Kultúrárt Megőrző és Támogató Központ, Szatmárnémeti
<i>SzabSzatSzele</i>	Szabolcs-Szatmári Szemle, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza
<i>A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve</i>	A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve, Orosháza
<i>Századok</i>	Századok, a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, Budapest
<i>SzTE BTK</i>	Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged

<i>Thraco-Dacica</i>	Thraco-Dacica. Academia Română, București
TIM	Tragor Ignác Múzeum, Vác
<i>Tisicum</i>	Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
VAH	Varia Archaeologica Hungarica. Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet, Budapest
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
VýP	Východoslovenský pravek. Archeologický ústav SAV, Nitra
ZM	Zalai Múzeum, Közlemények Zala megye múzeumaiból, Zalaegerszeg
<i>Археологія</i>	Археологія. Інститут археології НАН України, Київ
АСГЭ	Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград / Санкт-Петербург
<i>Боспорские исследования</i>	Боспорские исследования, Симферополь – Керчь
ВДИ	Вестник древней истории, Москва
<i>Донские древности</i>	Донские древности, Азов
<i>Древности Боспора</i>	Древности Боспора. Институт археологии, Москва
КСИА	Краткие сообщения Института археологии, Москва
МАИЭТ	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Симферополь
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НАВ	Нижеволжский археологический вестник, Волгоградский государственный университет, Волгоград
ПАВ	Петербургский археологический вестник, Санкт-Петербург
РА	Российская археология. Наука, Москва
СА	Советская археология. Академия наук СССР, Институт антропологии, археологии и этнографии, Москва
САИ	Археология СССР. Свод археологических источников. Академия наук СССР, Москва
<i>Труды ГИМ</i>	Труды Государственного исторического музея, Москва
<i>Труды ГЭ</i>	Труды Государственного Эрмитажа, Изд. Искусство, Ленинград

I MUTATÓK

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abajev, Vaszilij Ivanovics 26., 29., 19. kép, 34., 94., 102., 103., 434.
Abeakos 74., 103.
Abramova, Maja Pavlovna 60., 77., 409.
Achaemenes 129.
Adiabenicus – lásd még Aurelianus 304.
Adyrmachos 74.
Aelius Caesar, Lucius 263.
Aelius Catus 117.
Aëtius 387.
Agathürszosz 33.
Agrippa, Gaius Fonteius 100., 101.
Agrippa, Marcus Vipsanius 81., 79. kép
Akhaimenida (dinasztia) 54., 55., 88., 106.
Alaric / Halaricus 326., 429.
Alatheus 347., 386.
Al-Biruni 408.
Alboin 430.
Alekszejeva, Jekatyerina Mihajlovna 216.
Alemany, Agusti 154., 164.
Alföldi András 10., 181., 191., 196., 197., 198., 199., 226., 231., 242., 243., 256., 275., 304., 305., 308., 321., 322., 325., 326., 348., 379., 387., 439., 357. kép
Alica 326.
Amage 93., 107.
Amazasp, II. 164.
Ambroz, Anatolij Konsztantyinovics 219.
Ambrus 385.
Ammianus Marcellinus 40., 41., 122., 149., 154., 155., 167., 168., 177., 187., 320., 329.³³¹, 336., 337., 339., 343., 345., 347., 369., 370., 376., 377., 379., 380., 383., 385., 386., 408.
Ammius 386.
Amyntas 81.
Anastasius (Flavius Anastasius Augustus) – lásd még Sarmaticus 430.
Anatolius 344.
Antoninus – lásd még Marcus Aurelius 274.
Antoninus Pius (Titus Fulvius Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius) 163., 224., 263., 224. kép, 271., 278.
Appianos (Alexandriai) 101., 103.
Aquila, Julius Gaius 128., 130.
Araharius 338., 363.
Archeanaktida 73.
Ardagdakos 187.
Ardakhsír 433.
Ardarakos 187.
Ardarich 187.
Ardariskos 187.
Ardaros 187.
Ariaricus 327.
Arifarnes (Αριφάρνης) 74., 75., 77., 128.
Ariminius 194.
Aristokratés 94.
Armenicus – lásd még Aurelianus 304.
Árpád 61., 194., 424., 433., 437.
Arpoxaisz 31.
Arrianus (Nicomediai, Lucius Flavius Arrianus Xenophon) 163.
Arsak / Arsakész, II. 88., 165.
Arsakida 59., 90., 124., 164.
Arsakomas 74.
Artabanos 122.
Artasesz 124., 125.
Artemidoros (Ephesosi) 99.
Artur 281., 420.
Ascherson, Neal 28.
Ashadar 164.
Ashen 164.
Ashkenáz 27.
Aspar (Flavius Ardabur Aspar) 410., 339. kép
Aspurgos 127., 128., 131.
Assur-ah-iddína (Eszarhaddon) 27.
Aszpagur 165., 168.
Aszparuh 425.
Ateas 81., 83.
Athararik 386., 387.
Attila 187., 329. 352., 384., 391., 393.
Augustus (Caius Octavius; Caius Julius Caesar Augustus) – lásd még Octavianus 113., 116., 117., 126., 194., 196., 225., 227., 230.
Aurelianus (Lucius Domitius Aurelianus Augustus) – lásd még Armenicus, Adiabenicus, Gothicus, Parthicus, Sarmaticus 164., 301., 303., 265. kép, 304.
Ausonius (Decimius Magnus Ausonius) 347., 387., 388.
Aventinus, Johannes 337.
Avienus, Festus Rufus 167.
Babai 429., 430.

Babeş, Mircea 209., 255.
 Babolcsi Andrea 211.
 Bagdasa 436.
 Balahvancev, Arcsil Szavelics 30., 75.
 Balamber 386.
 Balás Vilmos 358.
 Balázs Attila 248. kép
 Balla Lajos 264.
 Ballomarius 270.
 Banadaspos 274.
 Bar Kochba 263.
 Barkóczi László 298., 302.
 Barnes, Timothy 324.
 Bartatua 27.
 Batherus 337.
 Beglova, Jelena Alekszejeva 75.
 Béla, III. 436.
 Béla, IV. 352., 358.
 Beldiman, Corneliu 118.
 Beleznai Gabriella 227. kép
 Belisarius (Flavius) 414.
 Benea, Doina 202. kép, 240.
 Beninger, Eduard 200.
 Benke Zsolt 325. kép
 Benveniste, Émile 104.
 Beogar 415.
 Berlizov, Nyikolaj Jevgenyevics 44.
 Bernát Péter 333., 383.
 Bessa 432.
 Beuca 432.
 Bezuglov, Szergej Ivanovics 173., 176., 284.
 Biborbanszületett Konstantin, VII. (Konstantinos Porphyrogenetos) 412.
 Blavatszkij, Vlagyimir Dmitrijevics 78.
 Blivila 432.
 Boirebistas (=Burebista) 100., 101., 113., 114., 117., 225., 226., 230., 231.
 Bóna István 273., 329., 330., 331., 333., 375., 404., 425.
 Borata 408.
 Boros György 200. kép, 217. kép, 225. kép, 227. kép, 244. kép, 255. kép, 277–278. kép
 Borzsák István 366.
 Bosonga 436.
 Brather, Sebastian 41.
 Brutus (Marcus Junius Brutus) 114.
 Bubenok, Oleg Boriszovics 408.
 Budmán 436.
 Caecina Severus (Aulus) 116.
 Caesar (Gaius Julius) 113., 126., 127., 225., 230.
 Camundus 430.
 Candac 432.
 Candidus 270.
 Cannabaudes 303.
 Caracalla (Marcus Aurelius Severus Antoninus Augustus) 300.
 Carnap-Bornheim, Claus von 11.
 Carpini, Giovanni da Pian del / Plano Carpini Johannes 408.
 Carus (Marcus Aurelius Carus Augustus) 305.
 Cassius, Avidius (Gaius) 274., 276.
 Cassius Dio (Lucius Cassius Dio Cocceianus) 163., 228., 274., 276., 278., 281., 294., 419.
 Catualda 193., 194.
 Catus, Sextus Aelius 196.
 Celestius 380.
 Cella 345.
 Chlorus, Constantius I. (Marcus Flavius Valerius Constantius Herculus Augustus) 324.
 Claudius (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus) 120., 126., 128., 129., 182., 194., 219.
 Claudius Claudianus, Tiberius 297.
 Claudius Gothicus (Claudius II.; Marcus Aurelius Valerius Claudius Augustus) 304., 330.
 Claudius Mamertinus 330.
 Claudius Marius Victor 416.
 Clodius (Decimus Clodius Septimius Albinus) 297.
 Commodus (Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus) 163., 275., 279., 297., 260. kép, 305.
 Conole, Peter 120.
 Constans (Flavius Julius Constans Augustus) – lásd még Sarmaticus 333.
 Constantinus, Nagy (Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus) – lásd még Sarmaticus 195. kép, 319., 324., 285. kép, 325., 286. kép, 326., 327., 329., 330., 343., 346., 347., 348., 349., 352., 359., 363., 368., 375.
 Constantinus, II. (Flavius Claudius Constantinus Augustus) 287. kép, 329., 336.
 Constantius, II. (Flavius Julius Constantius Augustus) – lásd még Sarmaticus 320., 323., 337., 342., 343., 345., 360., 361., 363., 369., 375., 380.
 Cotiso / Coson 92. kép, 114.
 Cotys 117., 127., 128., 129.
 Crassus (Marcus Licinius Crassus Dives) 101., 114., 117.
 Curtius Rufus, Quintus 116.
 Czeglédy Károly 123.
 Cziráky Gyula 356., 358.
 Csersz 352.
 Csin (dinasztia) 90.
 Csipirova, Ljudmila A. 161.
 Csörsz 366.
 Dacicus 301.
 Daicoviciu, Constantin 199.
 Daim, Falko 11.
 Dapyx 117.

Dareios, I. (Nagy) 29., 37., 38., 39., 102.
 Decebal / Decebalus 131., 228., 231., 232., 233., 197. kép, 241., 260., 357.
 Délibáb 366.
 Demetrios, Kallatisi 72.
 Démosthenés 74., 78.
 Dexippus, Publius Herennius 301., 304.
 Dicomes 114.
 Didius Gallus (Aulus) 128.
 Didymus 414.
 Dinnyés István 220., 222.
 Diocletianus (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus Augustus) – lásd még Sarmaticus 305., 319., 320., 281. kép, 323., 324., 346., 352., 359., 377.
 Diodóros, Szicíliai 74., 75., 85., 86.
 Dión Chrysostomos 101.
 Dionysius Periegetés 162., 135. kép, 179.
 Diophantos 74., 81., 99., 105., 85. kép, 107., 108., 109.
 Dittrich, Ursula-Barbara
 Diurpaneus 131.
 Dmitrijev, Vlagyimir Alekszejevics 410.
 Domboróczy László 375.
 Domitianus (Titus Flavius Caesar Domitianus Augustus) 121., 220., 227., 228., 229., 262.
 Dörner, Egon 332.
 Dracsuk, Viktor Szemjonovics 253., 421.
 Drusus (Drusus Julius Caesar) 192., 194., 196., 197.
 Dudás Gyula 355.
 Dulatae – lásd még Dulo 425.
 Dulo – lásd még Dulatae 425.
 Dumézil, Georges 104.
 Dynamis 127., 101. kép
 Dzsingisz kán 40.
 Egger, Rudolf 379.
 Ephoros 72.
 Equitius 379., 384.
 Eubiotos 74.
 Eudoxos
 Knidosi 72.
 Rhodosi 72.
 Eumélos 74., 75., 84., 86.
 Eunones 128., 129., 130.
 Eusebius (Caesareai / Eusebius Pamphili) 327., 329.
 Eutropius, Flavius 229.
 Farkas Csilla 185. kép
 Farnakés, I. / Pharnakés 93., 97., 103., 106., 113.
 Farnavaz 80.
 Farzoios 113., 120., 121., 96. kép, 215. kép, 255., 256.
 Fastida 330.
 Faustos, Bizánci – lásd még Pavosztosz Buzand 165.
 Fehér Bence 192.
 Fiedler, Uwe 369.
 Filimer 182.
 Firmus 380.
 Firszov, Kirill Boriszovics 54.
 Fischl Klára 362.
 Fitz Jenő 193., 361., 362.
 Flavius (dinasztia) 218.
 Florus, Lucius Annaeus 116.
 Fodor István 11., 51.
 Fonteius Agrippa, Gaius 131.
 Fragiledus / Fraegiledus 337.
 Frigeridus 377., 380.
 Fritigern 386.
 Froila 432.
 Fronto, Marcus Claudius 271.
 Fröhlich Róbert 352., 356., 358., 368., 369.
 Fuscus, Cornelius 228.
 Gabinius 379.
 Gabler Dénes 11., 267., 335.
 Gaglojti, Jurij Szergejevics 152.
 Galba (Servius Sulpicius Galba Caesar Augustus) 129.
 Galerius (Gaius Galerius Valerius Maximianus Augustus) – lásd még Sarmaticus 243. kép, 319., 320., 321., 359.
 Gallienus (Publius Licinius Egnatius Gallienus Augustus) 301., 302., 303.
 Gallina Zsolt 357., 368., 369., 370.
 Garai Miklós 434.
 Gargán 439.
 Gatalos 95., 96., 97.
 Geberich 331.
 Gelónosz 33.
 Germanicus 304., 320.
 Germanos 433.
 Gérüonész 31.
 Gindele Róbert 241., 266., 332., 357.
 Godłowski, Kazimierz 273.
 Gómer 27.
 Gordianus, III. (Marcus Antonius Gordianus Pius Augustus) 164., 301.
 Gorgaszal, Vahtang 411.
 Gothicus – lásd még Aurelianus 304.
 Gönczy Pál 355.
 Grakov, Borisz Nyikolajevics 43., 44., 47., 33. kép, 51.
 Gratianus (Flavius Gratianus Augustus) 380., 386.
 Grosu, Vaszilij Ivanovics 215.
 Grumeza, Lavinia
 Gubitza Kálmán 356.
 Gulyás Gyöngyi 318.
 Gunderik 404.
 Gurzó K. Enikő 199.
 Guscsina, Irina Ivanovna 140.
 Gyges 27.
 Gyjakonov, Igor Mihajlovics 30., 20. kép
 Györffy György 434.

- Hababa 164.
 Hadrianus (Publius Aelius Traianus Hadrianus) 227., 187. kép, 235., 236., 240., 241., 242., 243., 244., 263., 346., 361., 420.
 Han (dinasztia) 153., 154.
 Harmatta János 59., 93., 94., 104., 114., 117., 178., 187., 199., 256., 305., 346., 408., 426., 440., 359. kép
 Hegesippus 167.
 Hekataios (Miletosi) 37., 46., 104.
 Heraclius (Flavius Heraclius Augustus) 431.
 Hérakleidés Pontikos 73.
 Héraklész 31–33.
 Hermanarich / Ermenrichus / Ermanarik 188., 190., 385., 386.
 Héródiános (Szíriai / Antiochiai) 297., 300.
 Hérodotos 26., 27., 28., 29., 31–33., 34., 37., 39., 40., 41., 46., 47., 51., 60., 71., 72., 98., 99., 103., 113., 167., 385., 420.
 Hind, John G.F. 99.
 Hippokratés 60., 72.
 Holzer, Georg 104.
 Homéros 26.
 Honorius (Flavius Augustus Honorius)
 Honorius, Julius 425.
 Horedt, Kurt 331., 359.
 Horenáci, Mózes 124., 164.
 Hormizd, II. 324.
 Hrapunov, Igor' Nyikolajevics 187.
 Hszefarnug 60.
 Hunimund 386., 432.
 Hunoka 436.
 Hunor 425., 350. kép
 Huszrau, I. (= Khoszroész) 410.
 Hvojka, Vikentyij Vjacseszlavovics (Chvojka, Čeněk) 181.
 Ialium Bassus (Caius Ialium Quadratus Bassus) 242., 270.
 Ibn Ruszta 412.
 Ingenuus 302.
 Inismeios / Inensimeios 121., 149., 215. kép, 255., 256.
 Innocentius 344., 369.
 Ioannes 387.
 Iordanes 132., 181., 182., 231., 326., 329., 330., 331., 385., 421., 429.
 Istvánovits Eszter 171., 202., 171. kép, 208., 176. kép, 212., 180–181. kép, 199–200. kép, 206–210. kép, 217. kép, 257. 241. kép, 244–245. kép, 252–253. kép, 258–259. kép, 272. kép, 318.
 Iulium Quadratus Bassus, Caius 242.
 Iunius Cilo 130.
 Iustinianus, I. 433.
 Iustinus (Flavius Mar. Petrus Theodorus Valentinus Rusticus Boraides Germanus Iustinus) 433.
 Iustinus, Marcus Iunianus
 Ivancsik, Aszkold Igorjevics 27.
 Jablonszkij, Leonyid Teodorovics 34., 54.
 Jacenko, Szergej Alekszandrovics 152., 155.
 Jáfet 27.
 Jajlenko, Valerij Petrovics 102.
 Jakab Attila 227. kép, 294., 352. kép
 Jankovich Miklós 426.
 Jankovich-Bésán Dénes 249. kép
 Jáván 27.
 Josaphat (Giosafat) Barbaro 406.
 Josephus Flavius 124., 127.
 József, II. 355.
 Julia 332.
 Julianus (Apostata, Flavius Claudius Julianus) 122.
 Julius Valerius, Alexander Polemius 167.
 Juvenalis 61.
 Károly Róbert 433.
 Kézai Simon 425.
 Kiss Attila 426.
 Kiss Magdolna 331., 346., 349., 352., 359., 384.
 Kóbos 26., 27.
 Kolaxaisz 31.
 Komoróczy Balázs 278.
 Komosarye 108.
 Korol'kova, Jelena Fjodorovna 71.
 Korom Anita 318.
 Kosza Antal 366.
 Koszro Kotak, II. 165.
 Kovács Előd 433.
 Kovács István 181.
 Kovács Péter 192., 195., 300., 304., 320., 324., 336., 343., 347., 387., 431.
 Kőhegyi Mihály 191., 200–201., 203., 207., 215., 220., 440., 360. kép
 Kristó Gyula 434.
 Kropotov, Viktor Valerijevics 217.
 Krupnov, Jevgenyij Ignatyevics 29.
 Kuber 433.
 Kulakovszkij, Julian Andrejevics 68., 56. kép, 226., 388.
 Kulcsár Valéria 201–202. kép, 281., 244. kép, 284., 256. kép, 263. kép, 266–267. kép, 275. kép, 279–280. kép, 318., 295. kép, 313. kép, 316. kép, 321. kép, 330. kép
 Kusán (dinasztia) 158.
 Kuvrat 425., 433.
 Kuzsinszky Bálint 275.
 Kyros 37., 38.
 Lajos, IX. 408.
 Lakatos Pál 349.
 Lányi Vera 308., 375.
 László, I. (Szent) 426.
 Latisev, Vaszilij Vasziljevics 72.
 Lebedynsky, Iaroslav 415.

- Lentulus, Cnaeus Cornelius 114., 116., 196.
 Leptines 78.
 Leukón 78.
 Licinius, I. (Gaius Valerius Licinianus Licinius Augustus)
 – lásd még Sarmaticus 319., 324., 326., 327., 359.
 Lipoxaisz (Λιποξαις) 31., 34.
 Littleton, Scott 420.
 Lónyai Györgyné 177. kép
 Lőrincz Barnabás 323., 360.
 Lőrinczy Gábor 431.
 Lucanus (Marcus Annaeus Lucanus) 121., 122., 149.,
 195.
 Lucullus, Lucius Licinius 122.
 Lukács 385.
 Lukianos, Samosatai 74., 75., 121.
 Madai 27.
 Madyés (Μαδυς) 27.
 Maenchen-Helfen, Otto 385., 388.
 Mágog 27.
 Magomedov, Borisz Viktorovics 187., 188.
 Magor 425., 350. kép
 Maiorianus (Flavius Iulius Valerius Maiorianus
 Augustus) 415.
 Makkay János 10., 26., 420., 425., 434.
 Malcor, Linda 420.
 Maraboduus 193., 194.
 Marcellianus 377., 379.
 Marcianus (Flavius Marcianus Augustus) 429.
 Marcus Turbo, Quintus 242.
 Marcus 326.
 Marcus Antonius 230.
 Marcus Aurelius (Marcus Aurelius Antoninus Augustus)
 9., 196., 267., 231. kép, 269., 271., 272., 273., 274.,
 235. kép, 275., 276., 279., 281., 285., 293., 296.,
 305., 346.
 Marcus Vinicius 114., 225.
 Marcsenko, Ivan Ivanovics 75., 77., 95., 147., 210.
 Marsigli, Ferdinand 368.
 Martialis (Marcus Valerius Martialis) 61., 121.
 Masek Zsófia 375.
 Matei, Alexandru 241., 357.
 Maximianus (Caius Galerius Valerius Maximianus) 320.,
 281., 320., 324., 330., 346.
 Maximinus (praefectus) 379.
 Maximinus Daia (Gaius Valerius Galerius Maximinus
 Daia Augustus) 319., 324.
 Maximinus Thrax (Gaius Iulius Verus Maximinus) –
 lásd még Sarmaticus maximus 164., 168., 300.,
 301.
 Medgyesi Pál 254.
 Medosakkos 93.
 Medvegyev, Alekszandr Pavlovics 87.
 Menander, Protector 411., 433.
 Mérai Dóra 201. kép
 Merobaudes 383.
 Mésekh 27.
 Mesterházy Károly 325. kép
 Micca 164.
 Miklós Zsuzsa 274. kép
 Milleker Bódog (Felix) 235.
 Miller, Vszevolod Fjodorovics 25., 13. kép
 Milns, Robert D. 120.
 Minns, Ellis Hovell 104., 80. kép
 Mithridatés 127.
 Mithridatés, I. 106.
 Mithridatés Eupator (VI., Nagy) 98., 101., 103., 105., 82.
 kép, 106., 83. kép, 107., 108., 113., 121., 127., 128.,
 148.
 Mithridatés, VIII. (III.) 119., 120., 128., 129., 130., 131.,
 156.
 Mithridatés dinasztia / Mithridatidák 106–109.
 Mócsy András 192., 195., 197., 217., 227., 304., 320.,
 322., 323., 324., 336., 359., 360., 362., 378., 379.,
 387.
 Mommsen, Theodor 123., 198., 348.
 Moravcsik Gyula 413.
 Mordvinceva, Valentyina Ivanovna 97.
 Moskova, Marina Glebovna 43., 44., 60.
 Mráv Zsolt 349., 363., 378.
 Mroveli, Leonti 80., 164.
 Munatius Plancus, Lucius 195.
 Müllenhoff, Karl 25, 12. kép, 104.
 Müller, Urs 101.
 Nagler, Anatoli (Anatolij Oszkarovics) 161.
 Nagy Andrea 254. kép, 266. kép
 Nagy Géza 193. kép
 Nagy Mihály 349., 358., 360., 367.
 Nagy Sándor (Makedóniai) 80., 81., 88., 124.
 Nagy Tibor 387.
 Narseh / Nerseh 324.
 Nemeth, Eduard 235.
 Németh Gyula 434. 436.
 Németh Péter 333.
 Némethi János 266., 332.
 M. Nepper Ibolya 325. kép
 Nero (Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus)
 117., 123., 126., 128., 131., 147., 226., 243.
 Nerva (Marcus Cocceius) 229.
 Nickel, Helmut 420., 421.
 Niese, Benedikt 123.
 Octavianus – lásd még Augustus 230.
 Odysseus 26.
 Oláh Miklós (Nicolaus Olahus) 436.
 Omargés 38.
 Ompsalakos 128.
 Oppius Sabinus, Gaius 228.

Opreanu, Coriolan 241.
 Optatianus Porphyrius (Publilius Optatianus Porphyrius) 324.
 Orosius, Paulus 346.
 Ostrogotha 330.
 Otho (Marcus Salvius Otho Caesar Augustus) 131., 103. kép
 Otrókocsi Fóris Ferenc 436.
 Ovidius (Publius Ovidius Naso) 60., 101., 116., 117., 200.
 Pábag 433.
 Pacatus 274.
 Pakoros 124.
 Pairisadés, I. 74–75., 78., 109.
 Palakos 74., 84. kép, 107., 108.
 Párducz Mihály 191., 200., 201., 209., 217., 219., 235., 258., 261., 281., 305., 331., 370., 371., 388., 397., 431., 440., 358. kép
 Parthicus – lásd még Aurelianus 304.
 Patay Pál 303. kép, 357., 358., 368., 369.
 Patsch, Carl 9., 10., 191., 326., 343., 379., 439., 356. kép
 Paulovics István 326.
 Paulus Diaconus 433.
 Pavstosz Buzand – lásd, még Bizánci Faustos 165.
 Pekáry Tamás 224.
 Péter, I. (Nagy) 107. kép
 Petrus Patricius 301.
 Pharasmanes, II 163.
 Philippos, II. (Macedoniai) 74., 81.
 Philippus Arabs (Marcus Julius Philippus Augustus) 301., 348.
 Phormio 74.
 Pilet, Christian 418.
 Pintye Gábor 297., 318., 293. kép, 351. kép
 Plautius Silvanus (Tiberius Plautius Silvanus Aelianus) 117., 120., 128.
 Plinius
 idősebb (Gaius Plinius Secundus) 60., 61., 81., 82., 102., 116., 119–121., 122., 129., 160., 161., 192., 193., 194., 195., 197., 225., 421.
 ifjabb (Gaius Plinius Caecilius Secundus) 263.
 Plutarkhos (Lucius Mestrius Plutarchus) 101., 122.
 Póczy Klára 349.
 Pogrebova, Marija Nyikolajevna 30.
 Polin, Szergej Vasziljevics 100., 101.
 Polyaeos 38., 93., 94.
 Polybios 95.
 Pompeius (Cnaeus Pompeius Magnus) 121., 122., 148., 149., 230.
 Pompeius Trogus, Cnaeus 74., 152., 153., 154., 167.
 Pomponius Mela 41., 60., 75., 116., 385., 421.
 Pópity Dániel 429.
 Poseidonios 107.
 Priscos, Panites 329., 391., 392.
 Probus (Marcus Aurelius Probus Augustus) 305., 330.
 Probus (praefectus praetorio) 381.
 Procopius (Caesariensis) 406., 411.
 Prohászka Péter 193.
 Protogenés 68. kép, 84., 94., 127., 199.
 Prótothyés (Πρωτοθυς) 27.
 Prytanis 74–75.
 Pseudo-Callysthenés 167.
 Pseudo-Scylax 72.
 Pseudo-Scymnus 72.
 Ptolemaios, Claudius 41., 128., 152., 154., 155., 162., 167., 179., 197., 164. kép, 226., 385.
 Pulszky Ferenc 352., 426.
 Qua von Kinkelbach, Matthias 436.
 Quast, Dieter 11.
 Quintilius Varus, Publius 196.
 Rác Tibor Ákos 266. kép
 Rád 366.
 Radagaisus 404.
 Radamiszt 60.
 Rajev, Borisz Aronovics 160.
 Rajevszkij, Dmitrij Szergejevics 32.
 Ransanus, Petrus (Pietro Ranzano) 421., 434.
 Raos 272.
 Raptos 272.
 Rasparaganus 243., 346.
 Rau, Paul 44., 46., 32. kép
 Rausimodus 325., 326.
 Regalianus (Publius Casius Regalianus) 302.
 Respendial 404.
 Rhescuporis, III. 184.
 Richmond, Ian Archibald 419.
 Rifáth 27.
 Rikov, Pavel Szergejevics 44.
 Ripaxsaya 34.
 Roles 117.
 Rómer Flóris 352., 301. kép, 357.
 Rosztovcev, Mihail Ivanovics 28., 18. kép, 39., 59., 60., 72., 73., 93., 101., 104., 127.
 Rowntree, Sandra 420.
 Rubrius Gallus 131.
 Rubruk, Wilhelm 408.
 Rumo / Rumarus 337.
 Rusza, I. 27.
 Saitafarnés 94.
 Sakesfar / Sáusafar 38.
 Salamon 358.
 Sandakšatru 26.
 Sanēsan 165., 384., 385.
 Saphrac 347., 386.
 Sapur, I. 164.
 Sapur, II. 165., 324.

- Sarmaticus – lásd még Anastasius, Aurelianus, Constans, Constantinus, Constantius, Diocletianus, Galerius, Marcus Aurelius, Licinius 274., 300., 301., 304., 320., 321., 324., 333., 342., 343., 430.
- Sarósios 433.
- Sarus / Sarosius / Saroes 386.
- Saturninus, Aponius (Marcus) 227.
- Satyros, II. 74–75., 84.
- Saumachos 108.
- Sauromátés 61.
I. 61.
II. 61.
- Schmidt, Ludwig 304., 331., 425.
- Schwarcz Dávid 318.
- Scorilo 114.
- Scytha 93.
- Scseglov, Alekszandr Nyikolajevics 93.
- Scsukin, Mark Boriszovics 44.
- Sebastianus 383.
- Seeck, Otto 387.
- Seita 352.
- Selmeczi László 434., 436.
- Semiramis 366.
- Seneca (Lucius Annaeus Seneca) 95., 116., 121.
- Septimius Severus (Lucius Septimius Severus Augustus) 297., 260. kép, 298.
- Seuso 382.
- Severus Alexander (Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus) 297.
- Sextus Cornelius Clemens 272., 273.
- Sirakos 102.
- Skiluros 81., 84., 84. kép, 107., 108., 120.
- Skopasis 39.
- Sófálvi András 366.
- Soproni Sándor 324., 357., 359., 360., 361., 362., 369., 383.
- Sóskuti Kornél 318.
- Spadinés 103.
- Spartokida 73.
- Stadius Priscus (Marcus Stadius Priscus Licinius Italicus) 61., 264.
- Stephanos Byzantinos 72.
- Stilicho, Flavius 414.
- Strabón 26., 37., 61., 75., 78., 80., 81., 94., 95., 98., 99., 100., 101., 102., 103., 105., 107., 108., 112., 113., 119., 127., 139., 152., 153., 154., 160., 161., 230.
- Strobel, Karl 228.
- Suetonius (Gaius Suetonius Tranquillus) 229.
- Sulimirski, Tadeusz 10., 104. 81. kép, 421.
- Sunilda 386.
- Szabó András 301.
- Szaburán 436.
- Szaprikin, Szergej Jurjevics 93.
- Szargon, II. (Šarru-ukin) 27.
- Szaszanida 164., 165., 181.
- Szászvári Linda 202. kép, 244. kép, 254. kép, 256. kép, 263. kép, 266–267. kép, 275. kép, 279–280. kép, 295. kép
- Szatinik 124., 125., 168.
- Szaurmag 80.
- Szavin, Alekszandr Mihajlovics 139., 126. kép, 142. kép, 243. kép
- Székely István 352., 366.
- Szekeres Ágnes 191., 195.
- Szeleukida 88., 91.
- Szemjonov, Alekszandr Iljics 139.
- Szennaherib 27.
- Szimbat 125.
- Szimonyenko, Alekszandr Vlagyimirovics 100., 101., 103., 112., 171., 180., 189., 287.
- Szkripkin, Anatolij Sztjepanovics 44., 60., 66., 158.
- Szküthész 33.
- Szmirnov, Konsztantyin Fjodorovics 39., 27. kép, 43., 44., 56., 58., 60., 103., 104., 109.
- Szolnoki László 240., 292.
- Szolomonyik, Ella Iszakievna 253.
- Szoszlan, David
- Szudkovszkij, Rufin Gavrilovics 99. kép
- Szuréna 58. kép
- Tacitus (Publius Cornelius Tacitus) 95., 124., 126., 131., 192., 193., 194., 195., 199., 225., 227., 193. kép, 293.
- Takács Levente 304.
- Tamara 413.
- Tampus Flavianus, Lucius 227.
- Tănase, Daniela 202. kép
- Targitaos / Targitaosz 29., 31.
- Tarius Rufus, Lucius 116.
- Tasios 107.
- Tcetces, Johannes 413.
- Terentius 377.
- Tettius Iulianus, Lucius 131., 228.
- Teušpa 26., 27.
- Thamiris 38.
- Theoderich / Theodericus 430.
- Theodosius (Nagy, Flavius Theodosius Augustus) 370., 380., 382.
- Theophanes (Homologétész, Hitvalló) 412.
- Theophanes (Mytilenei) 103.
- Thirász 27.
- Thiudimer 430.
- Thubál 27.
- Tiberius (Tiberius Julius Caesar Augustus) 117., 122., 194., 195., 196., 219.
- Tiridates 124.
- Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides 271.

Titus (Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus) 121., 126.
 Tógármah 27.
 Toldi Zoltán 11., 241. kép, 297., 331. kép
 Tolsztov, Szergej Pavlovics 40.
 Tolsztyikov, Vlagyimir Petrovics 87. kép
 Tomaschek, Wilhelm (Tomášek, Vilém) 94.
 Tóth Endre 349., 352., 382., 384., 387.
 Toxaris 74.
 Traianus (Marcus Ulpius Nerva Traianus Augustus) 117., 118., 134., 163., 191., 196., 218., 220., 187. kép, 229., 230., 231., 189–195. kép, 232., 233., 197. kép, 238., 241., 242., 244., 249., 256., 262., 357.
 Trdat, III. (Nagy, Tiridates) 164.
 Trubacsov, Oleg Nyikolajevics 102.
 Tudrus 293.
 Tugdamme / Lygdamis 26.
 Turxathos 412.
 Uldin 388., 398.
 Umabios 120.
 Ursuțiu, Adrian 361.
 Usafer 338., 339., 363., 379.
 Váczy Péter 377., 403.
 Vaday Andrea 191., 195., 197., 201., 209., 217., 218., 219., 222., 223., 224., 226., 253., 254., 260., 279., 281., 288., 305., 362., 375., 390., 401., 426., 440., 361. kép
 Valens (Flavius Julius Valens Augustus) 384., 386., 387.
 Valentinianus, I. (Flavius Valentinianus Augustus) 301., 323., 345., 348., 349., 360., 305. kép, 361., 362., 363., 308. kép, 375., 377., 379., 380., 381., 382., 383., 384.
 Valentinus 412.
 Valerianus (Publius Licinius Valerianus Augustus) 301.
 Valerius Flaccus 121., 123.
 Vannius 192., 193., 194., 195., 196., 224., 226.
 Vargyas Lajos 433.
 Vásáry István 16.
 Vasmer, Max 28., 104.
 Velius Rufus, Caius 228., 186. kép, 368.
 Verinianus 414.
 Vernadsky, George 187.
 Vespasianus (Titus Flavius Caesar Vespasianus Augustus) 124., 126., 131., 197., 227., 228.
 Veszeloovszkij, Nyikolaj Ivanovics 139.
 Victor, Aurelius (Sextus) 196.
 Vida István 297.
 Vidigoia 329.
 Vima Kadphises 153. kép
 Vindex, Gaius Iulius 123., 270.
 Vinicius, Marcus 192., 196., 197., 225., 226.
 Vinogradov, Jurij Germanovics 84., 120., 121.
 Vinogradov, Vitalij Boriszovics 69.
 Visumar 331.
 Visy Zsolt 261., 271.
 Vitellius (Aulus Vitellius Germanicus Augustus) 117.
 Vithimir 385.
 Vologaesus 163.
 Vörös Gabriella 318.
 Wernherus, Georgius 436.
 Wheeler, Everett 274., 337.
 Wolfram, Herwig 180., 331.
 Zanticos 274.
 Zaszeckaja, Irina Petrovna 60., 134., 140., 179.
 Zenobia 303.
 Zeus / Zeusz 29., 31.
 Zeuss, Johann Kaspar 25, 11. kép
 Zgusta, Ladislav 25.
 Zinafer 337.
 Zizais / Ziza 337., 338., 342., 343., 375., 376.
 Zorsines 128., 129.
 Zosimos 301., 304., 325., 326., 335., 380., 383.
 Zuev, Vagyim Jurjevics 44.
 Zyraxes 117.
 Zselezcsikov, Borisz Fjodorovics 65–66.

HELYNÉVMUTATÓ

Abaújszántó (H) 226. kép
 Abony (H) 227., 267.
 Abrahám (SK) (Ábrahám) 193.
Acincum 324.
Acumincum / Acimincum – lásd még Slankamen (SRB) 324., 343., 344., 345., 369.
 Ács–Vaspuszta (H) 335.
 Adamclisi (RO) 195. kép
 Adony – lásd még *Vetus Salina* (H) 242.
 Afganisztán 15.
 Észak- 139., 158., 161.
 Afrika 380., 414.
 Észak- 380., 414.
 Ahtuba (folyó) 47.
Aigisos – lásd még Tulcea (RO) 117.
 Airan (Moult) (F) 343. kép, 418.
 Akasztó–Döbrögecpusztá (H) 222. kép, 262., 292.
Akhardeos – lásd még Manics 103.
 Alagne (F) 416.
 Alaigne (F) 414.
 Alain (F) 416.
 Alaincourt (F) 416.

- Alan / Alanliao / Alanna / A-lan-ja* 154.
 Alan (F) 414.
Alánia 412–413.
 Nyugat- 412–413.
Albania (Kaukázusi) 80., 123., 163.
Alburnus Maior – lásd még *Roşia Montană* (RO) 271., 234. kép
 Alençone (F) 416.
 Alföld / Nagyalföld / Magyar Alföld (H) 9., 10., 18., 22., 23., 113., 116., 125., 134., 139., 161., 174., 180., 188., 192., 195., 196., 197., 198., 199., 202., 203., 207., 209., 215., 219., 220., 224., 225., 226., 231., 235., 237., 238., 240., 241., 243., 244., 245., 249., 214–215. kép, 256., 257., 259., 260., 262., 263., 266., 271., 274., 278., 279., 241. kép, 281., 244. kép, 283., 284., 285., 293., 296., 297., 298., 301., 302., 305., 308., 311., 312., 319., 326., 329., 330., 331., 339., 343., 345., 346., 347., 348., 349., 300. kép, 357., 358., 359., 362., 365., 367., 368., 369., 370., 371., 375., 376., 377., 383., 386., 387., 388., 390., 391., 392., 393., 326. kép, 397., 398., 335. kép, 404., 415., 416., 420., 423., 426., 428., 430., 431., 432., 436..
 Alitub (RUS) 102.
 Allan (F) 415.
 Alma (folyó) 215.
 Alpár = Alpar (SRB) 355.
 Alpesi provinciák 414.
 Alpok 414.
 Keleti- 22.
 Alsóhetény (H) 384., 387.
 Altáj 20., 34., 134., 155., 158., 160.
 Mongol 14.
 -vidék 384.
 Altin-tag (hegység) 15.
Aluta (folyó) – lásd még *Olt*, 231.
 Amiens (F) 416.
 Amu-Darja – lásd még *Oxus* 18., 34., 37., 162.
 Anatólia (régión; TR) 27.
Aorszia 119–121.
 Apa (RO) 226. kép
 Apatin (SRB) 355., 356., 368.
Apollonia (Szozopol; BG) 113.
Apulum (Alba Iulia / Gyulafehérvár; RO) 236.
Aquileia (I) 271., 304.
Aquincum (Budapest, III. kerület; H) 197., 225., 228., 241., 242., 245., 263., 278., 279., 262. kép, 305., 324., 330., 345., 296. kép, 359., 363., 376., 383.
 Aquitania (régión; F) 414.
 Arábia 16.
 Arad (RO) 23., 235., 331.
 megye 255.
 Aradi-medence 235.
 Araksz (folyó) – lásd még *Araxész* 124.
 Aral-tó 18–20., 69., 154., 160.
 Aranka = Aranca / Zlatica (folyó) 431.
 Ararát (királyság) 27.
 Araxész (folyó) – lásd még *Araksz* 33., 95.
 Ardánháza = Ardanovo (UA, Kárpátalja) 226. kép
 Armaziszchevi (GE) 140. kép
Armenia – lásd még *Örményország* 106., 120., 122., 124., 126., 156., 163., 165., 167., 179., 385.
 Ároktő (H) 353.
 Árpás (H) 382.
Arrabona (Győr; H) 336.
 Ártánd (H) 325. kép, 395., 396.
 –Kisfarkas-domb 249., 335. kép
 –Nagyfarkas-domb 249., 325. kép
 Aruktausz (TJ) 170.
 Aszód (H) 241. kép
 Átány (H) 173–174. kép
 Athén (GR) 73., 78., 182.
 Aude (kerület; F) 414.
 Ausztria 22.
 Alsó- 276.
 Azov (RUS) 83., 134., 148. kép, 285., 308.
 –Aerodrom I 150. kép
 Azovi-tenger – lásd még *Maeotisz* 20., 21., 22., 39., 59., 61., 72., 75., 76., 93., 102., 124., 171., 187., 284., 326., 407., 408.
 Ázsia / *Asia* 2. kép, 30., 33., 67., 72., 95., 116., 152., 162., 167.
 Belső- 9., 13–15., 4. kép, 20., 147., 148., 152., 154., 254., 384.
 Elő- 56., 88.
 Kis- 16., 39., 93., 95., 96., 97., 182., 301.
 Közép- 9., 13., 14., 15–20., 6. kép, 30., 34., 35., 40., 57., 59., 61., 69., 88., 134., 136., 139., 148., 152., 154., 158., 160., 161., 170., 178., 179., 181., 254., 255., 384., 405., 412., 421.
Babilon (*Babylon*) 27., 103.
 Babina gora (UA) 115.
 Bačka Palanka (SRB) (Palánka) – lásd még *Lederata* 233.
 Bács = Bač (SRB) 378.
 Bács-Bodrog, megye 355.
 Bácska (régión; H, SRB) 199., 235., 198. kép, 343., 355., 356., 357., 358., 368–369.
 Észak- 203., 300. kép
 Bácspetrovoszellő / Péterrève = Bačko Petrovo Selo (SRB) 355., 368.
 Bag (H) 203. kép
 Bahcsiszaraj (Krim) 215., 218. kép
 Baja (H) 357., 370.
 környéke 236.
 Bajkál-tó 158.
 Bajmok (SRB) 356., 357., 370.

- Baktria / Baktiana* 90., 116., 134., 136., 152., 155., 158., 160., 173., 254.
Észak- 170.
- Baláca (H) 264. kép, 303.
- Balhas-tó 20., 90., 154.
- Balkán (hegység) – lásd még *Haemus* 182., 230., 301., 324.
-félsziget 39., 219.
- Baltikum 179.
- Banoštor (SRB) (Bánmonostor) – lásd még *Bononia* 324., 325., 359., 386.
- Bánság (régio; RO, SRB) 195., 197., 226., 228., 233., 235., 198. kép, 236., 237., 240., 241., 267., 325., 331., 333., 338., 343., 361., 379., 391., 431.
- Báránd (H) 259. kép
- Baranovka (RUS) 90. kép
- Bara Osatina (HR) 267., 228. kép
- Barbaricum* 193., 198., 219., 236., 249., 261., 263., 264., 267., 237. kép, 285., 292., 296., 297., 260. kép, 305., 308., 285. kép, 329., 331., 339., 345., 352., 358., 359., 368., 316. kép, 375., 378., 383., 384., 401.
- Baskíria / Baskortosztan (RUS) 44., 46.
- Bastecski (UA) 255.
- Bátmonostor (H) 357., 378.
- Bayeux (F) 346. kép, 420.
- Bazas (F) 415.
- Bécs – lásd még *Vindobona* (A) 300., 382.
-Krottenbach 382.
- Begecs = Begec (SRB) 324.
- Behisztun (Biszutun; IR) 26. kép
- Békés megye (H) 255., 375.
- Békés–Vizesbánom (H) 259. kép
- Békéscsaba (H) 202., 203.
környéke 172. kép
-Őszölők 167. kép, 174. kép
- Békésszentandrás (H) 199. kép
- Béla = Boinești (RO) 226. kép
- Belbek (folyó) 203.
IV. lelőhely 216., 219., 222.
- Belgorod Dnyesztróvszkij / Bilhorod Dnisztróvszkij (= Akkermen) (UA) 73.
- Belgrád – lásd még *Singidunum* (SRB) 347.
- Beljajevka / Biljajivka (UA) 209., 174. kép, 215.
- Beloleszje (UA) 174. kép
- Beregurány (H) 273., 294., 276–277. kép, 315.
- Berettyó (folyó) 395., 432.
- Berettyóújfalu–Herpály (H) 200., 259. kép, 308., 309., 310., 271. kép
- Bergamo (I) 415.
- Berveni–Halmos (RO) (Börvely) 332.
- Besszarábia (régio, MD) 357., 367.
- Bezeni (MD) 215.
- Biatorbágy (H) 303.
- Bihar = Bihor (megye, RO) 303.
- Bisz-Oba (KZ) 54.
- Bitak (Szimferopol; Krím) 179.
- Bithynia* 95., 106., 263.
- Bizánc* – lásd még Konstantinápoly (Isztambul; TR) 406., 409., 410., 411., 339. kép, 412., 414., 430., 433., 436.
- Blagodarovka (RUS) 59. kép
- Bodrog 226. kép
- Bodzanowo (PL) 349. kép
- Bojko-Ponura (RUS) 75–76. kép
- Boldog 167. kép
-Téglaház-part 201.
- Bolia* (folyó) 430.
- Bol'saja Cimbalka 21. kép
- Bononia* – lásd még Banoštor (SRB) 324., 325., 359., 386.
- Bonyhád (H) 267., 228. kép
- Borohoro-hegység 15.
- Borysthenés / Borüszthenész* (folyó) – lásd még Dnyeper 29., 31., 98., 128.
- Bosporus / Bosporos* 61., 64., 74., 78., 84., 86., 103., 106., 108., 109., 119., 128., 134., 165., 168., 180., 184., 213., 406.
Ázsiai 128., 131.
Európai 71. kép
Kimmer / cimmericiumi – lásd még Kercsi-szoros 26., 167.
-i Királyság 54. kép, 73., 74., 75., 76., 78., 80., 106., 107., 109., 113., 127., 183., 406.
- Bosznia-Hercegovina 22.
- Bourgogne-Franche-Comté (régio; F) 416.
- Bölcske (H) 378.
- Böldi rév (Szentés; H) 392.
- Börgönd (Székesfehérvár, H) 300.
- Börzsöny-hegység 339.
- Brad = Brád (RO) 255.
- Bratislava–Dúbravka (SK) (Pozsony) 237. kép
- Bratovo (UA, Kárpátalja) (Batár) 226. kép
- Brazda lui Novac (RO) 327., 357., 311. kép, 367.
- Bremetennacum* – lásd még Ribchester (UK) 419.
- Bresztiv (UA, Kárpátalja) (Laborcér) – lásd még Ormód 384.
- Brigetio* – lásd még Szőny (H) 229., 279., 338., 349., 382.
- Britannia* 123., 274., 281., 243. kép, 302., 346., 419–420., 345. kép
- Brit-szigetek 420.
- Brjuhoveckaja (sztanyica, RUS) 65. kép
- Budapest (H) 172. kép, 293., 353.
Eskü tér / Március 15. tér (V. kerület) 200., 240. kép
Gázgyár (III. kerület) – lásd még Óbuda–Gázgyár 274., 275.

- Káposztásmegyer (IV. kerület) 176. kép
 Nagytétény (XXII. kerület) 330., 368.
 Rákoscscaba–Major-hegy (XVII. kerület) 219.,
 250., 257.
 X. kerület, Keresztúri út 212., 179. kép
 Budzsaki sztyeppe (régio; UA) 105., 190., 215., 225.,
 285., 288.
 Bug (folyó) – lásd még *Hypanis* 101.
 Buhara (UZ) 160.
 Bulci (RO) (Bulcs) 236.
 Bulgária 327.
 Északnyugat- 114.
Burgenae (Novi Banovci, SRB) 300.
 Burgenland (régio; A) 382.
 Buzău (RO) 211.
 környéke 174. kép
 Bükkábrány (H) 363.
Campona – lásd még Budapest, Nagytétény, XXII.
 kerület 242., 324., 325., 326.
 Cangpó / Brahmaputra (folyó) 13.
 Capitolium (Róma) 231. kép
 Carei (RO) (Nagykároly) 266., 296., 332.
Carnuntum – lásd még Deutsch-Altenburg (A) 119.,
 192., 194., 197., 226., 267., 380., 383.
Carrhae (Harrán, TK) 58. kép
 Carszkij kurgán (Kercs; Krím) 88. kép
Castra Constantia – lásd még Szentendre (H) 349.
 Castramartena 429.
Castra Martis – see also Kula (BG) 386.
Catalaunum (F) 415.
 Cazaclia (MD) 162. kép, 190.
 Cegléd (H)
 határa 167. kép
Celamantia, castella – lásd még Iža–Leányvár (SK) 274.,
 279.
Celtica 383.
 Cenad (RO) (Nagycsanád) 236.
 Chabon (Krím) 107., 109.
 Charax (Aj-Todor; Krím) 183.
Chersonésos / Khersonésos – lásd még Szevasztopol
 (Krím) 25., 84., 71. kép, 93., 106., 107., 86. kép,
 108., 128., 183., 271., 283., 406.
 Chester (UK) 243. kép, 420.
Chimerinus / Khemierion 26.
Cibalae (Vinkovci / Vinkovce; HR) 380., 382.
 Cladova (RO) (Kladova) 236.
 Čonoplja (SRB) (Csonoplya) 356.
 Constanța – lásd még *Tomis* (RO) 116.
Constantiana Daphne (RO) 327.
Constantinopolis – lásd még *Bizánc* (Isztambul; TR) 329.
Contra Aquincum – lásd még Budapest, Eskü tér /
 Március 15. tér (H) 240. kép, 279.
Contra Florentiam – lásd még Dunafalva (H) 283. kép
 Costești (RO) 215.
 Covăsânt (RO) (Kovácsi) 359.
 Čurug (SRB) – lásd még Csurog 260. kép, 355.
Cusus (folyó) 193.
 Cvetna (UA) 131.
 Csajka gorogyiscse (földvár: Krím) 109.
 Csatalka (BG) 255.
 Csatir-Dag (hegység) 183.
 Csaus (UA) 161. kép, 190.
 Csehország 22.
 Csenger–Halomdomb (H) 242.
 Csengersima (H) – lásd még Petea (RO) 227. kép, 273.,
 294., 276. kép, 315.
 Csépa (H) 357.
 Csernyahov / Csernyahiv (UA) 177., 178., 180., 181–
 190., 156. kép, 160. kép, 326., 332., 291. kép, 367.,
 395., 405.
 Cservenka = Crvenka (SRB) 356.
 Csikéria (H) 356., 357.
 Csincse (H) 362., 363.
 Csongrád (H) 172. kép, 369., 392., 393., 327. kép, 397.
 –Endre király utca 211. kép
 –Határút 214. kép, 254.
 –Iskola utca 322. kép
 –Kenderföldek / Laktanya 327. kép, 397., 335.
 kép, 430.
 megye 429.
 Csonoplya / Csonoplya = Čonoplja (SRB) 356.
 Csörsz-árok / Csersz árokja – lásd még Ördög-árok 279.,
 285., 319., 323., 327., 330., 331., 332., 333., 294.
 kép, 352., 300. kép, 353., 302–303. kép, 355., 356.,
 357., 358–366., 308–311. kép, 369., 370., 375.,
 380.
 Csú (folyó) 154.
 Csurog = Čurug (SRB) 355., 356., 368.
 Dabas (H) 246., 259., 262.
Dacia 100., 101., 114., 163., 179., 182., 219., 220., 188.
 kép, 233., 235., 236., 237., 238., 240., 241., 242.,
 204. kép, 263., 264., 268., 271., 272., 273., 275.,
 278., 281., 285., 289., 292., 297., 300., 301., 303.,
 305., 308., 277. kép, 315., 319., 329., 330., 331.,
 333., 345., 300. kép, 359., 361., 367., 369., 388.
Apulensis 235.
Inferior 242., 263.
Porolissensis 242., 264.
Superior 242., 264.
Tres Daciae 272.
 Dacsi (Azov; RUS) 134., 139., 113–116. kép, 162.
 Dalmácia 259.
 Dandarica 129.
 Dánia 213.

- Darjál-hágó / *Dar-e Alān* / *Dar-i-Alanan* / *Caspia via* / *Caspiae portae* / *Caucasiae portae* 21., 99. kép, 124., 411., 412., 413.
- Debrecen (H) 261.
–Fancsika 303. kép
–Hortobágyhíd 221. kép
–Lovásszug 218. kép
- Dél-Bug (folyó) 20., 113., 161., 188., 217.
- Derbent (szoros / kapu) 21., 102., 124.
- Derecske–Morgó-tanya (H) 240., 292., 259. kép
- Derisztuj (RUS, Burjátia) 158.
- Deserta boiorum* 230.
- Deszspotszentiván / Úrszentiván = Despotovo (SRB) 355.
- Deutsch-Altenburg (A) (Németóvár) – lásd még *Carnuntum* 195.
- Dierna* – lásd még Orşova (RO) 233.
- Dinári-hegység 22.
- Dionysopolis* (Balcsik; BG) 82.
- Diosig (RO) (Bihardiószeg) 303.
- Ditrău (RO) (Ditró) 118.
- Dnyeper (folyó) – lásd még *Borysthenes* 20., 29., 31., 34., 43., 45., 69., 93., 99., 100., 101., 103., 105., 112., 113., 114., 125., 132., 161., 162., 163., 171., 181., 188.
Alsó- 81., 95., 97., 108., 119., 161., 407., 416.
–Duna köze 101., 115., 119.
Középső- 115., 116.
torkolat-vidék 86.
- Dnyeszter (folyó) – lásd még *Tyras* 20., 34., 82., 84., 115., 120., 136., 139., 149., 171., 179., 188., 319.
–Dnyeper köze 173., 180., 298.
–Duna köze, 171.
Felső- 189., 199., 273.
Középső- 199.
–Prut köze 115., 171., 199., 215., 357.
- Dobrudza 81., 86., 101., 117., 273.
- Don (folyó) – lásd még *Tanais* 20., 34., 37., 39., 41., 67., 69., 70., 72., 73., 74., 77., 81., 83., 86. 87., 95., 97., 100., 102., 104., 112., 128., 148., 158., 162., 169., 171., 146. kép, 151. kép, 180., 187., 210., 283., 326., 385., 406., 408.
Alsó- 46., 64., 86., 103., 112., 134., 139., 156., 160., 161., 173., 148. kép, 177., 180., 190., 225., 255., 284., 285., 406.
-delta 58., 84., 86., 124., 134., 162., 173., 183., 184., 284., 288.
–Dnyeper köze 83., 90., 95., 99., 105., 109., 91. kép, 178.
Felső- 134., 180.
Középső- 171.
–Volga köze / vidéke 39., 41., 44., 47., 58., 59., 95., 134., 162., 173.
–Volga–Urál köze 41.
- Donyec (folyó) 46.
- Dormánd–Zsidó temető (H) 201., 172. kép
- Dorobanți (RO) (Kisiratos) 332.
- Doroszló = Doroslovo (SRB) 355., 356.
- Döbrönte (H) 382.
- Dráva (folyó) 368.
–Száva köze 302.
- Drina (folyó) 301.
- Drinápoly (TR) = Edirne – lásd még *Hadrianopolis* 386.
- Drobeta* (Drobeta-Turnu Severin; RO) 233., 236., 242.
- Drôme (megye; F) 415.
- Druznoje (Krim) 158–159. kép
- Dubăsarii Vechi (MD) 215.
- Dudești Vechi (RO) (Óbesenyő) 246. kép, 391., 323. kép
- Duna (folyam) – lásd még *Ister* / *Istros* / *Iztrosz* / *Danuvius* 9., 20., 22., 23., 34., 39., 41., 61., 81., 83., 84., 95., 99., 104., 113., 114., 116., 117., 119., 128., 131., 132., 161., 162., 164., 171., 192., 193., 194., 196., 197., 209., 220., 231., 236., 257., 270., 273., 274., 275., 279., 281., 297., 298., 301., 303., 304., 323., 324., 327., 337., 338., 339., 343., 347., 353., 360., 362., 367., 368., 369., 377., 380., 386., 389., 403., 404., 406., 418., 429., 431., 437.
Al- 39., 60., 82., 84., 99., 101., 105., 113., 114., 115., 93. kép, 116., 117., 126., 131., 104. kép, 148., 161., 180., 182., 188., 189., 190., 196., 197., 198., 199., 209., 215., 224., 225., 226., 227., 228., 230., 231., 236., 242., 243., 256., 229. kép, 273., 275., 285., 301., 304., 320., 321., 324., 325., 326., 327., 347., 357., 367., 384., 387., 388.
-delta 117., 190., 196.
–Dnyeszter köze 83.
-i provinciák 168., 263., 267., 296., 302., 380.
kanyar 293., 294. kép, 339.
könyök 197., 377.
Középső 101., 148., 228., 320., 321., 327., 317. kép, 386., 387.
-medence / -vidék 43., 181., 244., 263., 271., 300., 301., 302. 439.
–Tisza köze 23., 196., 197., 199., 201., 203., 217., 224., 226., 228., 236., 241., 244., 256., 293., 325., 329., 343., 353., 355., 356., 357., 370., 404., 429.
- Dunafalva – lásd még *Contra Florentiam* (H) 283. kép
- Dunaharaszti (H) 121., 162., 213. kép, 252., 254., 255., 256., 281.
- Dunajská Stredá (SK) (Dunaszerdahely) 193.
- Dunakeszi (H) 284. kép, 323., 353., 359., 360., 378.
–Székes-dűlő 201., 167. kép, 172. kép, 174. kép
- Dunántúl 23., 196., 271., 346., 349., 300. kép, 357., 368., 369., 387., 431.
- Kelet- 387.
-i-Középhegység 23.
- Dunapentele – lásd még Dunaújváros és *Intercisa* (H)

- Dunaszekcső – lásd még *Lugio* (H) 378.
- Dunaújváros – lásd még Dunapentele és *Intercisa* (H) 214. kép, 254., 349.
- Dunavecse (H) 176. kép
- Duria* (folyó) 119., 192., 193.
- Dzsungár
- Alatau (hegység) 14.
- kapu 14.
- Dzsungária (régio; PRC) 14., 15., 90.
- Ebi Nor (tó) 15.
- Ecsér 7. lelőhely (H) 201. kép, 288., 254. kép, 263. kép, 311., 274. kép, 313. kép, 321. kép
- Eger vidéke (H) 199., 166. kép, 203., 167. kép, 172. kép, 174. kép
- Egyiptom 78., 83., 84., 106., 303.
- Elek (H) 260. kép
- Endrőd–Szujókereszt (H) 199. kép, 203. kép, 209. kép, 211. kép, 249., 221. kép
- Engers (Neuwied; D) 283. kép
- Ér (folyó) 266., 332., 365.
- Erán (Irán) 16.
- Érc-hegység 192.
- Ercsi (H) 300.
- Erdély (RO) 114., 181., 187., 188., 225., 228., 260., 289., 301., 303., 319., 332., 348., 356., 357., 359., 366., 388.
- ÉNy- 118.
- i Kárpátok 236.
- i-medence 22., 23.
- Kelet- 366.
- Erdőskerek = Caporal Alexa (RO) 260. kép
- Erkeszija (BL) 357.
- Ernöháza = Banatszki Deszpotovac (SRB) 370.
- Erütheia* (sziget) 32.
- Erzerumi síkság (TR) 163.
- Esztergom (H) 194., 436.
- Euphrates (folyó) 126.
- Eurázsia 405., 439.
- i sztyeppe 9., 1. kép, 10., 11., 13., 3. kép, 7. kép, 20., 30., 34., 35., 39., 88., 91., 113., 158., 179., 405–408.
- Európa 10., 67., 70., 71., 72., 95., 152., 156., 162., 167., 164. kép, 345., 377., 385.
- Délkelet- 188.
- Kelet- 41., 405.
- Közép-
- Nyugat- 235–236., 366., 404., 414–420., 342. kép
- Exicum* (Eysses; F) 415.
- Faesulae (Fiesole; I) 404.
- Fejér megye (H) 434.
- Fekete-erdő 22., 357.
- Fekete-tenger 20., 22., 56., 73., 79., 106., 112., 113., 126., 127., 134., 162., 169., 170., 183., 188., 210., 228., 301., 348., 377.
- déli partvidék 106.
- északi partvidéke 20., 25., 28., 29., 34., 44., 60., 63., 81., 83., 91., 93., 98., 101., 102., 105., 106., 113., 124., 100. kép, 132., 156., 161., 144–145. kép, 171., 215., 216., 219., 225., 255., 287.
- keleti medence 72., 76.
- Fenekpuszta (H) 349., 384.
- Fergána (UZ) 154.
- Filippovka (RUS) 51., 41–46. kép
- Flins-sur-Seine (F) 341. kép, 415.
- Földközi-tenger 414.
- Franciaország 58., 414., 341. kép, 416., 343. kép
- Frikacej / Limanszkoje (UA) 190.
- Fülöpkei Jakabszállás (Jakabszállás; H) 219.
- Füzesabony (H) 201., 219., 224.
- Kastély-dűlő 165. kép, 202., 166–167. kép, 171–174. kép, 177. kép, 218., 182. kép, 220., 184–185. kép, 223.
- Kettőshalom 174. kép, 176. kép
- Gadeira* 32.
- Galanta (SK) (Galánta) 193.
- Galați (RO) 174. kép
- Galatia* 123., 124.
- Galatia-Kappadókia* 123., 124.
- Galgahévíz (H) 246. kép, 249. kép
- Gallia* 269., 302., 347., 382., 404., 414–418., 420.
- Belgica* 347., 416.
- Lugdunensis* 347.
- Gandhara* (régio; AFG, PK) 178.
- Gangesz (folyó) 167.
- Garam (folyó) 225.
- Gelej (H) 259. kép, 363.
- Gelénés (H) 293.
- Germania* 78. kép, 123., 337.
- Geszteréd (H) 246. kép, 259. kép, 308., 269. kép, 309., 310.
- Getica* 78. kép
- Ghirișa (RO) (Magyargéres) 260. kép
- Gibárt (H) 226. kép
- Gigen – lásd még *Oescus* (BG) 327.
- Góbi (sivatag) 15.
- Gorgippia* / *Gorgipia* (Anapa; RUS) 25., 127., 183.
- Gorsium* – lásd még Tác (H) 274., 303., 352.
- Gospodince / Boldogasszonyfalva = Gospodinci (SRB) 355., 356.
- Göd–Bócsaújtelep (H) 305. kép, 307. kép, 363., 379., 380.
- Görögország 26., 273.
- Gradeska (UA) 190.
- Grazi-medence 22.

- Grusevszkoje gorogyiscse (földvár; Sztavropol környéke; RUS) 76.
- Grúz Hadiút 21.
- Grúzia – lásd még *Hyrkania*, *Iberia*, Kartli 124., 149., 163., 166., 411.
- Gyergyószentmiklós = Gheorgheni (RO) 366.
- Gyoma–Ailer téglagyár (H) 254.
- Györszentiván (H) 382.
- Gyula (H) 260. kép
–Szeregyháza 214. kép, 254.
- Gyulavári (H) 259. kép
- Gyulavarsánd = Vărşand (RO) 199.
–Laposhalom 172. kép
- Hadrianopolis* – lásd még Edirne / Drinápoly (TR) 326., 327., 360., 369., 386., 387.
- Hajdúnánás–Tedej (H) 382–383.
- Hangáj–Daur erdős sztyeppe 20.
- Harta–Kali-major (H) 378.
- Hatvan (H) 246. kép
–Gombospuszta 362., 363., 308. kép, 379., 380.
- Haute-Garonne (kerület; F) 414.
- Havasalföld = Valahia / Munténia (RO) 197., 207., 236., 275.
- Hellas* 78.
- Héraklész Oszlopai* (Gibraltári-szoros) 32.
- Hercyniai erdő* 119., 192.
- Hermónassa* (Taman; RUS) 78.
- Herpály (Berettyóújfalú; H) 200., 259. kép, 308., 309., 310., 271. kép
- Hét Folyó Köze (régio; KZ) 20.
- Hetényegyháza (H) 260. kép
- Hévízgyörk (H) 173., 148. kép, 241. kép, 284., 246. kép, 285., 247. kép, 257. kép, 259. kép, 308.
- Hidasliget = Pişchia (RO) 361.
- Hindukus (hegység) 16.
- Hingán-hegység 13.
- Hispania* 123., 414., 415.
- Hódmezővásárhely (H)
–Fehértó 199. kép, 249.
–Kakasszék 199. kép
- Hodoszovka (UA) 115.
- Hohlacs (Novocserkasszk, RUS) 131., 134., 109. kép, 162., 211., 255.
- Holmszkoje (UA) 174. kép, 215.
- Horány (H) 378.
- Horányi csárda (Szigetmonostor) (H) 322.
- Horezm* 34., 40., 58., 154., 405.
- Hortobágy–Poroshát (H) 139. 246. kép, 259. kép, 309., 310., 272. kép
- Horvátország 22.
- Hotin / Chotin (településnév-típus) 421.
- Hruşca / Gruška (Dnyeszter Menti Köztársaság) 255.
- Hszincsiang (=Xinjiang = Sinkiang; PRC, Hszincsiang-Ujgur Autonóm Terület) 14.
- Huang-ho (Sárga-folyó) 13.
- Humarin (RUS, Karacsáj-Cserkeszföld) 412.
- Hurbanovo (SK) (Ógyalla) 194., 176. kép, 212., 178. kép
Hülaia 32.
- Hypanis* – lásd még Bug 101.
- Hyrkania* / *Hyrkania* – lásd még Grúzia, *Iberia* 90., 124., 163.
- Ialomiţa (folyó) 357.
- Iaxartés* (folyó) – lásd még Szir-Darja 152.
- Ibér-félsziget 414.
- Iberia* / *Ibéria* – lásd még *Hyrkania*, Grúzia 80., 124., 126., 163., 165.
- Ilek (folyó) 54.
- Ili (folyó) 154.
- Illyria* 78. kép
- Illyricum* 114., 123., 197., 269., 300., 305., 327., 342., 344., 379., 382., 383., 385., 387., 429.
- India 30., 103., 254.
Észak- 178.
- Indus 126.
Felső- 13.
- Intercisa* – lásd még Dunaújváros / Dunapentele (H) 242., 274., 297., 303., 348., 297. kép, 431.
- Ionia* 56.
- Ipoly = Ipeľ (folyó) 430.
- Irán 15., 56., 178., 411., 412.
DNy- 69.
-i-medence 179., 181.
-i Plató 34.
- Irtis (folyó) Fekete- / Kara- 14.
- Isaszeg (H) 246. kép, 249. kép
- Ister* / *Istros* (folyam) – lásd még Duna, *Danuvius* 82., 98., 114., 116., 117., 131., 167., 229., 325., 326., 337., 340., 344., 379., 380.
- Istria* / *Histria* / *Histropolis* (RO) 28., 243., 346.
- Istropol* 82.
- Isztambul (TR) 287. kép
- Isztriai-félsziget (HR) 382.
- Itália / Italia 113., 140., 227., 300., 301., 305., 327., 347., 430., 431.
Dél- 140., 347.
Észak- 415.
- Ittebe – Novi Itebej, Srpski Itebej (SRB) 260. kép
- Ivolga (RUS) 158.
- Iza = Iža (SK) –Leányvár – lásd még *Celamantia*, *castella* 279.
- Jabing (A) 382.
- Jakuszowice (PL) 421.
- Járek / Tiszaistvánfalva = Bački Jarak (SRB) 355., 356.
- Jászberény 430.
–Csegelapos (H) 215., 293., 257. kép, 259. kép

- Jászkarajenő (H) 260. kép
 Jászság (H) 149., 366., 429., 434. 436.
 Jászszentlászló (H) 262., 223. kép
 Jászvásár = Iași (RO) 408.
 Jelizavetovka (RUS) 86., 71. kép
 Jencaj 154., 155., 161.
 Jupa (RO) (Zsuppa) – lásd még *Tibiscum* 233., 202. kép
Kaldea 27.
Kallatis / Callatis (Mangalia; RO) 82., 86.
 Kalocsa 214. kép
 Káma (folyó)-vidék 57.
Kangkü / Kang-kü 154., 155., 162.
Kankytos 94.
 Kanszu = Gansu (tartomány) (PRC) 90., 153.
 Káposztásmegyer (Budapest, IV. kerület; H) 203., 167. kép
Kappadókia 95., 106., 123., 124., 163.
 Karacsáj-Cserkeszföld (RUS) 412., 340. kép
 Kara-Kum (sivatag) 18.
 Karánsebes = Caransebeș (RO) 228.
 Karatau-hegység 154.
 Karcag–Orgondaszentmiklós (H) 436.
 Kárpát-medence 9., 10., 11., 13., 22–23., 10. kép, 43., 56., 56., 83., 87., 105., 109., 114., 117., 119., 132., 139., 148., 156., 162., 171., 173., 181., 190., 191., 192., 193., 195., 197., 199., 200., 202., 207., 208., 209., 174. kép, 176. kép, 215., 216., 217., 218., 184. kép, 223., 224., 225., 226., 227., 229., 230., 231., 193. kép, 238., 203. kép, 242., 243., 244., 206. kép, 249., 253., 254., 255., 256., 218. kép, 258., 262., 263., 264., 266., 271., 273., 274., 275., 276., 281., 242. kép, 287., 288., 250–251. kép, 296., 297., 298., 301., 302., 303., 305., 266. kép, 319., 345., 346., 349., 357., 312. kép, 370., 375., 377., 384., 404., 424., 425., 426–437., 439.
 Kárpátalja 264., 266.
 Kárpátok 22., 84., 100., 101., 105., 196., 209., 236., 273. Déli- 118.
 Erdélyi 236.
 Északkeleti- 273.
 Keleti- 118., 179., 199., 209., 220., 264., 330.
Karthágó (TN) 414.
 Kartli – lásd még Grúzia 80.
 Kaszpi / Kaspi / Caspi 408.
 -mélyföld 20., 21.
 -kapu 122.
 -szoros 122.
 -tenger 18., 20., 21., 27., 33., 34., 90., 102., 103., 122., 124., 154., 155., 161., 167., 179., 409.
 Kaukázus / *Kaukasos* 13., 20., 21., 8. kép, 27., 34., 69., 70., 75., 76., 77., 80., 95., 103., 104., 105., 120., 121., 98. kép, 123., 124., 128., 140., 149., 156., 162., 163., 165., 168., 177., 186., 199., 283., 385., 405., 409–413., 338. kép, 419., 425., 428., 431., 432., 433., 434., 436.
 Dél- 127., 179.
 Elő- / Cisz- 21., 102.
 Észak- 57., 64., 69., 97., 102., 127., 131., 132., 147., 149., 165., 180., 183., 187., 190., 213., 408., 409., 411., 412., 414.
 Északkelet- 69., 76., 180.
 Északnyugat- 64.
 Középső- 225., 409., 411.
 Nagy- 21.
 Nyugat- 409., 411.
 Transz- 17. kép, 33., 121., 124., 128., 155., 163., 165., 412.
 Kazah hátság 18., 20.
 -sztyeppe 34.
 Kazahsztán 10., 15., 34.
 Északnyugat- 158.
 Nyugat- 46.
 Kazár állam 412.
 Kazbek 21.
 -hágó – lásd még Darjál 21.
 Kazinka (RUS) 76.
 Kazsok (H) 382.
 Kecel (H) 260. kép
 –Csukástó 203., 167. kép
 Kékcse (H) 264., 225–226. kép
 Kelebia (H) 200., 173. kép
 –Vermesjárás 166–167. kép, 172. kép, 174. kép, 223.
 Keletrómai Birodalom 386.
 Kenderes (H) 257. kép, 259. kép
Képoi (RUS) 78.
 Kerics (Krim) 22., 88. kép, 141. kép, 183., 255.
 Kercsi-félsziget 406.
 Kercsi-szoros – lásd még *Kimmer Bosporus* 73., 128., 187.
 Kerény = Kljajićevo (SRB) 356.
 Kermencsik – lásd még *Neapolis Scythica* (Szimferopol; Krim) 81., 107.
 Keszthely (H) 348.
 Kicsmalka (RUS) 337. kép
 Kígyó-sziget = Zmejiniij osztrov / Osztriv Zmijiniij (UA) 255.
 Kijev 255.
 -i kormányzóság (UA) 181.
 Kína 10., 13., 15., 34., 56., 89., 90., 134., 146., 152., 153., 154., 160., 161., 167., 403., 408.
 Észak- 63.
 Északnyugat- 56., 63.
 Kisalföld 22., 23., 197., 226.
 Kis-Balaton 382.
 Kisdém-puszta (H) 300.

- Kiskőrös (H) 259. kép
 –Csukástó, Rác-kút, 217., 257.
 –Vágóhídi-dűlő, Seregélyes 172. kép, 174. kép, 215.
- Kiskundorozsma (H)
 –Kenyérváró domb 333. kép
 –Subasa (H) 315. kép
- Kiskunfélegyháza–Kecskeméti út (H) 167. kép, 172. kép, 174. kép
- Kiskunhalas (H) 356., 357.
 –Alsószállás-dűlő, 304. kép
- Kiskunmajsa–Kuklás Jenő földje (H) 167. kép, 172. kép
- Kiskunság 356.
 –i árok/sánc 300. kép, 304. kép, 356., 357., 369–370., 429.
- Kiszlovodszk (RUS) 412.
 i-medence 409., 337. kép
- Kis-Oláhország – lásd még Olténia 241.
- Kisoroszi–Pásztorkert (H) 378.
- Kistelek–Geraföld (H) 241. kép
- Kisvárda (H) 226. kép
 –Nagyboldogasszony utca 332.
- Kiszombor (H) 259–260. kép, 370.
- Kiszács = Kisač (SRB) 356.
- Kizil-kum (sivatag) 15., 18.
- Klenovec = Novij Klenovec (UA) 226. kép
- Kljajićevo (SRB) (Kerény) 356.
- Knisevka (RUS) 87., 71. kép
- Kobjakovo (Rosztov-na-Donu; RUS) 131., 134., 136., 111. kép, 162., 255.
- Kocsér (H) 260. kép
- Kokkum (TJ) 170.
- Kolkhis* (régión) 106.
- Kolomak (UA) 87., 71. kép
- Kolozsvár = Cluj-Napoca (RO) 241.
- Kompolt–Kistérség-tanya 330. kép
- Konstantinápoly 386., 387. – lásd még *Bizánc*
- Kopet-Dag (hegység) 16.
- Korinthos* 182.
- Kostolná pri Dunaji (SK) (Egyházfa) 193.
- Koszanovo (UA) 188.
- Koszika (RUS) 131., 139., 162., 138–139. kép
- Kosztolac – lásd még *Viminacium* (SRB) 194.
- Kótaj–Verba-tanya (H) 428., 352. kép, 429.
- Kovačica (SRB) (Antalfalva) 254.
- Köncse-darja (folyó) 15.
- Körös(ök) / Criș (river) 195., 241., 331., 356., 357., 370., 432.
 Fehér- / Crișul Alb 228.
 Hármás- 356.
 menti sáncok 300. kép, 357., 369–370.
 Sebes- / Crișul Repede 356.
- Körösszegapáti (H) 356.
- Körös–Tisza–Maros vidék (H) 349.
- Közel-Kelet 263.
- Krakkó (PL) 348. kép
- Kraszna (folyó) 357.
- Krefeld–Gellep (D) 416., 342. kép
- Krémoi* 35.
- Kresztovij kurgán (Alitub, RUS) 102.
- Krím 13., 22., 9. kép, 73., 81., 82., 83., 85., 86., 104., 105., 106., 107., 108., 109., 120., 127., 128., 131., 134., 143., 162., 179., 180., 183., 184., 158. kép, 185., 186., 187., 203., 168. kép, 215., 216., 219., 222., 218. kép, 259., 262., 283., 288., 406., 416., 343. kép, 418.
 Északnyugat- 71. kép, 93., 109., 406.
 Nyugat- 131.
- Krími Gótiá 185–187.
 -hegység 22.
- Krimszk (RUS) 78.
- Kubán (folyó) 20., 74., 75., 77., 95., 97., 102., 115., 139., 147., 161., 210., 225., 283.
 -alföld 21.
 Alsó- 76., 77., 79.
 Felső- 76., 412.
 Középső- 77.
 -vidék 63., 64., 74–80., 95., 102., 140., 145., 156., 179., 207., 209., 406., 338. kép
- Kubej / Cservonoarmejszkoje (UA) 190.
- Kula – lásd még *Castra Martis* (BG) 386.
- Kul-Oba (kurgán) (Krim) 22. kép, 273. kép
- Kulpin (SRB) (Kölpény) 355.
- Kuma (folyó) 21.
- Kunlun (hegység) 15.
- Kunszentmárton (H) 357.
- Kura (folyó) 124.
- Kurca (folyó) 392.
- Kurcsi (UA) 190.
- Kusán Birodalom 153., 173., 178.
- Kirgizisztán 15.
- Kuju-Mazar (=Quyimozor; UZ) 160.
- Kuzisztán (tartomány) (IR) 69.
- Küküllő
 Kis- 264.
 Nagy- 264.
- Kvakovce (SK) (Nagyköpatak) 226. kép
- Kvaszovo (UA, Kárpátalja) (Kovászó) 226. kép
- Laba (folyó) 77., 79.
 –Kubán köze 77.
- Lajosmizse (H) 57., 49. kép
- Lastovce (SK) (Lasztóc) 226. kép
- Latium* (régión) 195.
- Lázika* 411., 433.
- Lazuri-rátul lui Bela (RO) (Lázári–Béla rét) 332., 289. kép, 291. kép

- Lederata* – lásd még Bačka Palanka (SRB) 233.
- Lengyelország 181., 421–424., 347–348. kép
 Kelet- 181.
 Kis- 421.
 Nagy- 421.
- Lenin-tanya (= Kolhoz im. Lenyina, Krasznodar; RUS) 76.
- Lenkovci (UA) 174. kép
- Lesné (SK) Leszna 226. kép
- Léva = Levice (SK) 327. kép, 397.
- Lilla Harg (S) 309., 310.
- Lipeck–Lenyino (RUS) 134., 122. kép
- Litvánia 421.
- Ljavandak (UZ) 160.
- Lop-nór (tó) 15.
- Lop-sivatag 15.
- Lot (folyó) 414., 341. kép
- Lot-et-Garonne (megye; F) 414.
- Lucsisztoje (Krim) 406., 336. kép, 343–344. kép, 418.
- Lugio* – lásd még Dunaszekcső (H) 369.
- Lupoglav (HR) 382.
- Lussonium* (= Dunakömlőd, H) 349., 298. kép
- Macedonia* 114., 116. 164., 230., 327., 347.
- Machlyene* 74.
- Madaras–Halmok (H) 218. kép, 314. kép, 397., 330. kép, 430.
- Magyargéres = Ghirişa (RO) 260. kép
- Magyarország 9., 10., 22., 23., 149., 162., 173., 195., 207., 209., 215., 302., 352., 405., 343. kép, 431., 434., 436., 439., 440.
 Észak- 227., 361.
 Északkelet- 393.
 Kelet- 227., 301., 348.
 Nyugat- 22.
- Maiétisz / Maeotis / Maiótiis / Meotis / Palus Maeotis* –
 lásd még Azovi-tenger 35., 36., 37., 39., 59., 72.,
 75., 76., 95., 103., 124., 155., 167., 184., 226., 325.,
 326.
- Mainz (D) 11.
- Makó–Igási járandó I (H) 205. kép
- Malaja Kopanya (UA, Kárpátalja) (Alsóveresmart) 226. kép
- Málka (folyó) 76.
- Mandzsúr erdős sztyeppe 20.
- Mangup (Krim) 119., 120.
- Manics (folyó) – lásd még *Akhardeos* 77., 103.
- Máramarosi-havasok (RO) 22.
- Marcomannia* 276., 281.
- Margum* (SRB) 325., 368.
- Marica (folyó) 357.
- Marisia* (folyó) 331.
- Maros (folyó) 22–23., 195., 235., 236., 267., 278., 330., 331., 359., 370.
- Körös köze (H, RO) 304., 331., 375.
 –Tisza zuga 235.
 –Tisza–Duna vonal 235.
 –torok 236.
- Marosszentanna = Sîntana de Mureş (RO) 181–190., 160. kép, 332., 291. kép, 367., 395., 405.
- Martfű–Zsófia major (H) 199. kép
- Martinovka (UA) 30.
- Marus* – lásd még Morava 119., 192., 193., 194., 195., 225.
- Mcheta (GE) 164.
- Mecsetszaj (RUS) 63.
- Média / Media* 124., 163., 167.
Atropaténé 124.
- Medieşu Aurit = Aranyosmeggyes (RO) 226. kép
- Melitene* (Malatya; TR) 124.
- Mende (H) 260. kép
- Menni királyság (= Armenia)* 27.
- Mezőcsát (H) 222., 224.
 –Höröcsögös 201., 172. kép, 176. kép, 218., 182. kép, 220., 184. kép, 223.
 –Kintelen szőlők 167. kép
- Mezőkövesd–Patakra járó-dűlő (H) 246., 219. kép, 259.
- Mezőszemere–Kismari-fenék (H) 348., 361., 306. kép, 375., 376., 333. kép
- Mezőzombor (H) 278.
- Micia* – lásd még Veţel (RO) 236.
- Migulinszkaja (RUS) 131.
- Mihajlovka (UA) 203., 170. kép, 174. kép
- Milánó (I)
- Milétos* 28., 182.
- Militics = Srpski Miletic (SRB) 355.
- Miskolc (H) 260. kép
- Moesia / Mysia* 114., 116., 117., 120., 131., 227., 228., 236., 242., 267., 302., 303., 325., 326., 337., 343., 347., 370., 376., 382., 383.
Inferior 117., 241., 263., 264., 273., 326., 432.
Prima 336.
Superior 220., 237., 241., 264., 267., 271., 335., 380.
- Moldova (= Moldovai Köztársaság) 10., 105., 187., 188., 215., 255.
- Moldva (RO) 260., 298.
- Molocsnaja (folyó) 93.
- Monasztirek (UA) 115.
- Mongólia 13., 139.
 Belső- 14.
 Külső- 14.
- Mongol sztyeppe 20.
- Monor (H)
 –Berek 258. kép
 –Csévpusztá 174. kép
 vidéke 167. kép, 172. kép, 174. kép

- Mórahalom (H) 370.
 Morva / Morava – lásd még *Marus* 192., 193., 195., 196., 347., 404.
 Morvaország (CZ) 194., 276.
 Dél- 238. kép
Morbium (Piercebridge; UK) 419.
 Mosel (folyó) 384.
 Muhi (H) 226. kép
 Mukacsevo (UA, Kárpátalja) (Munkács) 226. kép
 Munténia (= Nagy-Havasalföld) – lásd még Wallachia (RO) 260., 326.
 Mura (folyó) 303.
 Murga (H) 391., 331. kép, 401.
 Mušov (CZ) 276.
 –Neurissen 238. kép
 Nagyhalász 331. kép
 –Tétke (H) 241. kép
 Nagykálló (H) 332.
 – Ipari park 293. kép
 Nagykároly = Carei (RO) 266., 296., 365.
 Nagykörű–Marsó tanya (H) 172. kép, 218., 220.
 Nagyremete = Remetea Mare–Olympia Ipari Park (RO) 359.
 Nagyrév (H) 263.
 Nagyszalonta = Salonta (RO) 260. kép
 Nagyszénás (H)
 –Árpád-halom 199. kép
 –Vaskapu 214. kép, 254.
 Nagytétény – lásd még *Campona* (Budapest, XXII. kerület; H) 324., 326., 330., 368.
 Nagyvárad = Oradea (RO) 332.
 Nagyvarsány (H) 226. kép
Naissus – lásd még Niš (SRB), 329.
Neapolis Scythica 67. kép, 93., 107., 108., 109.
 Neckarau (D) 283. kép
Nedao (folyó) 429.
 Négyzállás (H) 434., 355. kép, 436.
 Nejac (Krím) 159. kép
 Nemesmilitics = Svetozar Miletić (SRB) 356.
 Németország 421.
 Niederbieber (D) 243. kép
 Nimrud 16. kép
 Niš – lásd még *Naissus* (SRB) 347.
 Nogajcsi (Krím) 134., 119–121. kép, 162.
 Nógrádverőce / Verőce (H) 283. kép, 377.
Noricum 228., 237., 233. kép, 431.
 Normandia
 Alsó- 418.
 Norvégia 421.
 Novi Sad (SRB) (Újvidék)
 Novocserkasszk (RUS) 134.
 Novorosszijszk (RUS) 73., 78., 127.
 Novoszelica (UA) (Kislucska) 226. kép
 Novoszibirszk (RUS) 10.
 Nyedvigovka – lásd még *Tanais* (RUS) 69. kép
 Nyevinnomisszk (RUS) 77.
 Nyíregyháza (H) 208., 212., 294., 297., 260. kép
 –Császárszállás, Halomi-dűlő 258. kép
 –Felsősima, Gyebrás tanya 171., 165. kép, 171. kép, 208., 211., 175–177. kép, 180–181. kép, 199. kép, 206–210. kép, 217. kép, 257., 264., 241. kép, 244–245. kép, 252–253. kép, 259. kép
 –Nagy-lapos (M3, 179. lelőhely) 248. kép
 –Oros 200. kép, 332., 351. kép
 Auchan 259. kép
 Nyíri-plató (H) 332.
 Nyírség (tájegység; H) 359.
 Nyírtét (H) 375.
 Nyizsnij Arhiz (RUS, Karacsáj-Cserkeszföld) 412., 413., 340. kép
 Nyugatrómai Birodalom 308., 346., 404.
 Óbecse = Bečej (SRB) 355.
 Óbesenyő = Dudești Vechi (RO) 246. kép, 391.
 Óbuda (Budapest, III. kerület; H) 263.
 –Gázgyár – lásd még Budapest–Gázgyár 274., 275.
 –Laktanya utca 242.
 –Selmeci utca 263.
 Óceán / Ókeános / Ókeanosz 32., 75., 103., 301.
 Ocnîța (RO) 94. kép, 255.
 Ócsa–Öreghegy 201., 172. kép, 174. kép, 220.
 Odessza (UKR) 105., 190., 203., 170. kép, 215.
Oescus – lásd még Gigen (BG) 327.
 Óföldrak–Ürmös, 1. lelőhely (H) 252., 280. kép
Oium 182.
 Oláh-síkság (RO) 278.
Olbia (UA) 25., 28., 40., 84., 85., 71. kép, 94., 101., 102., 106., 108., 113., 114., 120., 121., 183., 207., 208., 255., 271., 283., 303.
 Olt (folyó) – lásd még *Aluta* 132., 197., 198., 226., 231., 236., 241., 297., 301., 331.
 Olténia (régio; RO) – lásd még Kis-Oláhország 241., 260., 326.
Onagrimum (Begeč; SRB) 324.
Opitergium (Oderzo; I) 271.
 Oradea (RO) Nagyvárad–Szalkadomb 332.
 Ordosz (régio; PRC) 13., 56.
 Orel–Szamara köze 132–134.
 Orenburg (RUS) 46., 51.
 Orgovány (H) 257., 259., 262., 223. kép, 292.
 Orlat (UZ) 126. kép, 158., 142. kép, 243. kép
 Orlovka (UA) 190.
 Ormód – lásd még Bresztiv (UA, Kárpátalja) 384.
 Oros (Nyíregyháza, H) 332.
 Orosházi tanyák, MÁV homokbánya (H) 203. kép, 221. kép

- Oroszország 10., 13., 59., 149.
Dél- 30., 217.
- Orşova (RO) (Orsova) – lásd még *Dierna* 233.
- Ósóvé = Ravno Selo (SRB) 356.
- Oszétia (RUS) 149.
Észak- 149.
Dél- 149.
- Oszlár (H) 358.
- Oszoj / Oszij (UA, Kárpátalja) (Szajkófalva) 226. kép
- Osztrovec (UA)
–Oleccsina 215.
–Verteba 215.
- Öcsöd (H) 348., 382.
–Bábocka 199. kép
–Mogyoróshalom 199. kép
- Ördög-árok – lásd még Csörsz-árok 319., 352., 300. kép,
357., 358–366.
- Öregcsém (H) 382.
- Örményország (*Armenia*) 163.
- Örvény (H) 134., 219., 183. kép, 220.
–Seres szőlő 172. kép, 218.
- Pakisztán
Észak- 139.
- Palakion* (Krím) 107.
- Palmyra* (SYR) 303.
- Pamír-hegység 15., 16., 18., 34.
- Panda* (folyó) 129.
- Pannonia* 114., 119., 192., 195., 196., 197., 218., 219.,
220., 227., 228., 229., 187. kép, 241., 242., 257.,
263., 264., 267., 267., 228. kép, 233. kép, 270.,
271., 273., 278., 289., 292., 300., 301., 302., 303.,
304., 308., 282. kép, 321., 324., 327., 330., 335.,
336., 337., 342., 344., 346., 347., 297. kép, 352.,
370., 375., 377., 379., 380., 382., 383., 384., 386.,
387., 388., 320. kép, 404., 430., 431.
Inferior 236., 241., 263., 264., 267., 271., 297.,
298., 305.
Prima 321., 322., 387.
Secunda 320., 321., 322., 336., 337., 338., 381.
Superior 263., 268., 270., 271.
- Pantikapaion* – lásd még Kercs (Krím) 25., 28., 73., 87.
kép, 108., 109., 113., 183., 255.
- Paphlagonia* 106.
- Parabuty / Paripás – lásd még Ratkovo (SRB) 355.
- Paraćin (SRB) 347.
- Párizs 10.
- Parthia* 91., 106., 126., 173.
- Parthiscum* – lásd még Szeged 239. kép
- Parthiscus* / *Parthissus* (folyó) – lásd még Tisza 340.
- Parthissus* 195.
- Parthus Birodalom 59., 72. kép, 88., 90., 126., 181.
- Pazirik (RUS) 155., 131. kép, 158., 160.
- Pécs – lásd még *Sopiana* (H) 352., 382., 387.
- Pécsvárad (H) 382.
- Pej-hegység 15.
- Peksevo (RUS) 87., 71. kép
- Pentapolis* (LAR) 429.
- Perbál (H) 336.
- Perekop (UA) 22., 81.
–földszoros 93.
- Pergamon* 95.
- Persepolis* (IR) 25. kép, 46. kép
- Perzsa Birodalom 88., 409.
- Perzsia 30., 58., 165., 181.
- Pest (Budapest, H) 339.
- Pest megye (H) 302. kép
- Peştera Igrîţa = Astileu (RO) (Esküllő) 260. kép
- Peszcsanij (RUS) 123. kép
- Peszcsanoje (Krím) 215.
- Petea (RO) – lásd még Csengersima (H)
- Petneháza (H) 375.
- Peuké* 98.
- Phanagoreia* (RUS) 25., 78., 127.
- Phasis* (folyó) 95.
- Philippi* (Filippei; GR) 164.
- Philippopolis* (Plovdiv; BG) 301.
- Phryg Királyság* 27.
- Piatra Şoimului (RO) 255.
- Pilismarót–Malompatak 320. kép
- Pincum* – lásd még Veliko Gradište (SRB) 343.
- Pincus* (folyó) 343.
- Pir (RO) (Szilágypér) 332.
- Pirenneusok 414.
- Pişcolt (RO) (Piskolt) 332.
–Lutârie 290. kép
- Ploieşti (RO) 357.
- Pó-vidék (I) 347.
- Pócspetri–Nyírjes-felső–Erdőszél 333.
- Poetovio* – ld. még Ptuj (SLO) 267., 228. kép
- Poiana (RO) 94. kép, 255.
- Pola* (Pula; HR) 243.
- Pompeii* / *Pompeji* (I) 261.
- Pont-sur-Yonne (F) 416.
- Pontus* / *Pontos* 72., 83., 84., 87., 95., 106., 118., 120.,
127., 129., 182., 184., 209., 219., 231., 257., 303.,
386., 403., 432.
Észak-Pontus-vidék (UA, RUS) 25., 28., 30., 31.,
73., 76., 82., 83., 86., 87., 90., 93., 98., 101., 102.,
106., 113., 125., 133., 139., 149., 167., 168., 179.,
181., 182., 187., 189., 200., 201., 203., 209., 211.,
216., 217., 220., 223., 231., 254., 271., 301., 406–
408.
Északnyugat- 105., 116., 120., 288.
–i Királyság 106., 83. kép, 107., 127.
- Porcsalma (H) 375.

- Porogi (UA) 120., 97. kép, 131., 134., 136., 139., 118. kép, 125. kép, 149., 162., 152. kép, 179., 174. kép, 211., 219., 183. kép, 255.
- Porolissum* (Mojgrad, RO) 232., 315., 357.
- Prešov (SK) (Eperjes) 242.
- Prista* 380.
- Prohorovka (RUS) 63., 53. kép, 55. kép
- Prut (folyó) 20., 84., 115., 331., 407.
–Dnyeszter köze 115., 225.
- Psathis* (folyó) – lásd még *Thates* 74.
- Ptuj – lásd még *Poetovio* 228. kép
- Pusztamonostor (H) 174. kép
–Útépités 167. kép
- Răcățäu (RO) (Rakató) 255.
- Rajna (folyó) / Rhenus / Renos 404., 414., 416.
Alsó- 416., 342. kép
-vidék 268. kép, 308., 311.
- Raetia* 233. kép
- Ravenna (I) 301., 387.
- Regnum Vannianum* 119., 192., 195., 196.
- Regőce = Riđica–Idina (SRB) 167. kép, 218., 220.
- Regöly (H) 343. kép
- Reims (F) 416.
–Fosse Jean-Fat 417., 342. kép
- Rhône (folyó) 414., 415.
- Ribchester – lásd még *Bremetennacum* (UK) 420., 345. kép
- Rimnicelu (RO) 207.
- Rioni (folyó) 20., 95.
- Róma (I) 119., 128., 129., 130., 232., 197. kép, 249., 263., 231. kép, 304., 403.
- Római Birodalom / *Imperium* 90., 98., 103., 107., 113., 114., 117., 120., 126., 127., 128., 131., 140., 154., 163., 165., 173., 181., 188., 190., 193., 194., 195., 196., 197., 198., 199., 229., 187. kép, 230., 242., 244., 263., 267., 269., 271., 273., 275., 276., 277., 279., 281., 296., 297., 303., 305., 319., 324., 329., 330., 333., 343., 344., 345., 346., 347., 348., 359., 360., 365., 368., 375., 377., 382., 383., 385., 386., 414., 419.
- Románia 9., 22., 118., 173., 235., 236., 216. kép, 255., 266., 332., 289–292. kép, 323. kép
Nyugat- 199., 273.
- Roșia Montană (RO) (Verespatak) – lásd még *Alburnus Maior* 271., 234. kép
- Rosztov (Rosztov-na-Donu; RUS) 83., 85., 86., 134., 169. kép
- Rozwadów (PL) 349. kép
- Ságvár (H) 382., 384.
- Sainte-Livrade-sur-Lot (F) 414.
- Saint-Martin-de-Fontenay (F) 418.
- Saint-Sulpice (CH) 416., 342. kép
- Sámi (IR) 58. kép
- Sándorfalva–Eperjes (H) 328–329. kép, 398., 430.
- Sănnicolau Mare (RO) (Nagyszentmiklós) 199., 201., 171–172. kép, 236.
- Sarkad–Körös-hát (H) 254.
- Sarmace (F) 416.
- Sarmasia (F) 416.
- Sarmatae, mutatio* (SRB)
- Sarmatia* 10., 41., 73., 78. kép, 100., 101., 116., 229., 276., 278., 281., 285., 289., 305., 325., 286. kép, 337., 421.
Ázsiai 41., 112., 162., 180.
Európai 40., 28. kép, 67., 179., 180., 226.
- Sarmeses (F) 416.
- Sarmizegetusa* (RO) 131., 272.
- Sárvíz (folyó; H) 430.
- Satala* (TR) 124.
- Savaria* (Szombathely; H) 380.
- Savia* 321., 382.
- Savus* (folyó) – lásd még Száva 430.
- Scarbantia* (Sopron; H) 352.
- Scupi* (MK) 302.
- Șeitin (RO) (Sajtény) 235., 332.
- Selyemút 15., 5. kép, 20., 139., 412.
- Șendreni (RO) 174. kép
- Sermoise (F) 416.
- Simbăteni (RO) (Szabadhely) 359.
- Singidunum* – lásd még Belgrád (SRB) 219., 241., 329., 430.
- Sinopé* (Sinop; TR) 106.
- Șiria (RO) (Világos) 118., 95. kép, 254.
- Sirmium* – lásd még Sremska Mitrovica (SRB) 300., 302., 305., 320., 325., 337., 338., 343., 345., 380., 381., 382., 386., 387.
- Sirok (H) 226. kép
- Sirokaja Balka (Novorosszijszk; RUS) 101. kép
- Siscia* – lásd még Sisak (Sziszek)(HR) 230.
- Skandinávia 310., 270. kép
- Sládkovičovo (SK) (Diószeg) 193.
- Slankamen – lásd még *Acumincum* / *Acimincum* (SRB) 343.
- Slovenské Nové Mesto (SK) (Szlovákújfalú) 242.
- Someșul Mic (folyó) (Kis-Szamos)
- Somogy megye (H) 357.
- Somogyzil (H) 349.
- Sonta (SRB)
- Sopianae* – see also Pécs (H) 352.
- Soza* 129.
- Spanyolország
- Sremska Mitrovica (SRB) (Száva-szentdemeter) – lásd még *Sirmium*
- Stânișoarei (RO) (Esztena-hegység) 118.
- Supuru de Sus – lásd Felsőszopor (RO) 241., 357.
- Suszyczno (PL) 349. kép

- Svájc 416., 342. kép
 Svédország 309.
 Szabocs-Szatmár-Bereg megye (H) 375.
 Szada–Mélykereketői-dűlő (H) 241. kép
 Szadovij kurgán (Novocserkasszk; RUS) 134., 110. kép,
 162.
 Szakaszene 27.
 Szalacska (Nagyberki; H) 303.
 Szaltovó (RUS) 190.
 Szamara (RUS) 58., 59.
 Szamarkand (UZ) 147., 158., 168., 243. kép
 Szamos 192.
 Kis- 195., 264.
 –Tisza szöge 343.
 Szank 356., 357.
 –Móricgát (H) 167. kép, 176. kép
 Száraz-ér 23.
 Szarvas (H)
 –Lómer halom 259. kép
 –23. lelőhely 199. kép
 Szaszanida Birodalom 409., 412.
 Szatmár (megye, RO) – lásd még Satu Mare 241., 273.,
 359.
 Szatmár-Beregi síkság 273., 332.
 Szatmárnémeti = Satu Mare (RO) 266.
 Szaur-hegység 20.
 Száva (folyó) – lásd még *Savus* 430.
 Százd = Sazdice (SK) 352., 358.
 Százhalombatta (H) 431.
 Szeged (H) – lásd még *Parthiscum* 261., 278., 287., 357.,
 370., 391.
 –Alsótanya, Csorvai Kapitányság, Kutyaménesi
 járás 260. kép
 –Alsótanya, Királyhalmi Kapitányság, Állami
 Csemegekert 260. kép
 –Csongrádi út 172. kép
 –Felsőpusztaszer 134., 219., 220., 224.
 Szeghalom (H) 357.
 Szegvár–Orom-dűlő (H) 199. kép, 249., 212. kép, 431.,
 353. kép
 Székelyföld (RO) 366.
 Székesfehérvár (H) 433.
 Szekszárd (H) 349., 297. kép
 Szelevény (H) 357.
 Szemely (H) 267., 228. kép
 Szemiluki (RUS) 70. kép, 87., 71. kép
 Szendrőlád (H) 226. kép
 Szentendre (H) – lásd még *Ulcisia Castra* 261. kép, 349.
 –Dera patak 378.
 –*Castra Constantia* 349.
 Szentés (H) 172. kép, 392.
 –Donát 199. kép
 –Kistőke 199. kép
 –Nagyhegy 200., 217., 281.
 Szentpétervár (RUS) 73.
 Szerbia 9., 23., 235., 254., 347., 355.
 Szerbkeresztúr / Srpski Krstur 431.
 Szeret (folyó) 84., 115., 236., 255., 357., 386.
 Szevan tó 124.
 Szevasztopol – lásd még *Chersonésos* (Krim) 86. kép,
 216.
 Szibéria (RUS) 13., 30., 56., 57., 134., 135.
 Nyugat- 160., 425.
 Szigetújfalu (H) 378.
 Szihalom–Budaszög (H) 280. kép
 Szilágypér = Pir (RO) 332.
 Szilázia (régio) 404., 421., 436.
 Szimferopol (Krim) 81., 67. kép, 93., 107., 179.
 Szir Darja (folyó) lásd még *Iaxartés* 18., 154., 162.
 Szíria / *Syria* 106., 274., 411.
 Szivas-tó 22., 73.
 Szkalisztoje (Krim) 406.
Szkítia / Scythia / Szküthia 32., 34., 39., 41., 57., 81., 82.,
 84., 167., 182., 327., 347.
Minor / Kis Scythia 81., 82., 85., 101., 117., 184.,
 429.
Szkíta Neapolisz / Neapolis Scythica – lásd még
 Kermencsik (Szimferopol; Krim) 81., 93.
 Szladkovszkij (RUS) 147. kép
 Szlovákia 22., 218., 219., 220., 276., 237. kép, 300. kép,
 357., 366.
 Dél- 357.
 Nyugat- 225.
 Szlovénia 22.
 Szmoglovica / Szmologovicja (UA, Kárpátalja)
 (Kisábránka) 226. kép
 Szob (H) 378.
Szogdiana / Szogdia 154., 173.
 Szokolova Mogila (Kovalevka; UA) 131., 134., 117. kép,
 162., 174. kép, 211., 217.
 Szolnok (H) 203., 261.
 –Szanda 257. kép, 259. kép
 –Szandaszőlős, Repülőtér 217.
 –Szőlősi halom 167. kép, 174. kép
 Szond = Sonta (SRB) 356.
 Sződliget–Csörög (H) 202. kép, 244. kép
 Szőkedencs (H) 382.
 Szőny – lásd még *Brigetio* (H) 382.
 Sztanovo (UA, Kárpátalja) (Sztánfalva) 226. kép
 Sztarije Pecseuri (RUS) 59. kép
 Sztarocserkesszkaja sztanyica (RUS) 39. kép
 Sztarokorszunskoje gorogyiscse (földvár, RUS) 76., 61.
 kép, 63. kép

- Sztaronyizsnyesztyeblijevszkaja (RUS) 78.
 Sztavropol (RUS) 76.
 Sztavropoli-hátság 21.
 Sztrigy (folyó) 236.
 Szunzsa (folyó) 102.
 Szuszli (RU) 136., 152. kép, 179., 154. kép
 Szügy (H) 384.
 Szvaljava (UA, Kárpátalja) (Szolyva) 226. kép
 Tadzsikisztán 15.
 Taganrog (RUS) 124. kép
 Tahitótfalu–Balhavár (H) 378.
 Takla-Makán (sivatag) 15.
 Talasz (folyó) 154.
 Tamany-félsziget (Krim) 25., 76., 78., 102., 128., 183.,
 409.
 Tambianos 416.
 Tanais / Tanaisz – lásd még Don 36., 37., 39., 40., 59.,
 67., 72., 95., 98., 101., 103., 116., 124., 129., 167.
 Tanais – lásd még Nyedvigovka (RUS) 25., 69. kép, 86.,
 173., 177., 156. kép, 183., 425.
 –Carszkij kurgan 255.
 Tápé–Malajdok (H) 370., 326. kép, 397., 333. kép, 430.
 Taphrai (Krim) 81.
 Tápiószéle–Szumrák-dűlő (H) 172. kép, 174. kép, 184.
 kép, 223.
 Taraclia (MD) 215.
 Tarbagataj (hegység) (KZ) 14.
 Tărian (RO) (Köröstarján) 332.
 Tarim (folyó) 15.
 Tarim-medence 14., 15., 153.
 Tarnaméra–Urak dűlője (H) 173–174. kép
 Tatárszentgyörgy (H) 167. kép
 Taurica (Krim) 93.
 Taurus (Krim) 81.
 Távol-Kelet 179., 403., 408.
 Taxila (PK) 139.
 (Kis)Técső = Teceu Mic (RO) 260. kép
 Teherán (IR) 69.
 Temerin (SRB) 356.
 Temes (megye) = Timiș (RO) 391., 323. kép
 Temesgyarmat = Giarmata (RO) 361.
 Temesvár = Timișoara (RO) 240., 260. kép
 Tenk–Homokbánya (H) 165. kép, 171–174. kép
 Terek (folyó) 21., 76., 102.
 Ternopol’/ Ternopil’ (UA) 255.
 Terpes (H) 226. kép
 Teutoburg (D) 196.
 Thates (folyó) – lásd még *Psathis* 74., 75.
 Theodosia (Feodoszija; Krim) 78., 109.
 Thermódón (folyó) 35.
 Thessalonica (GR) 243. kép, 326.
 Thracia 78. kép 114., 117., 164., 303., 305., 326., 327.,
 347.
 Thrakia / Thrákia 82., 116., 117., 127., 164.
 Tibet 14.
 Tibiscum – lásd még Jupa / Zsuppa (RO) 233., 235., 236.,
 202. kép, 240., 285.
 Tibur (I) 117., 120.
 Tien-san hegység 14., 15., 16., 18., 20., 34.
 Tillja-Tepe (AFG) 139., 127. kép, 155., 132–133. kép,
 158., 161., 255.
 Timișoara (RO) (Temesvár) 202. kép, 216. kép, 255.
 –Freidorf (RO) 216. kép
 Tisza (folyó) – lásd még *Parthiscus* 22., 23., 119., 192.,
 195., 225., 228., 235., 241., 244., 260., 262., 302.,
 325., 329., 343., 353. 355., 356., 357., 368., 376.,
 392., 425.
 Fehér- 22.
 Fekete- 22.
 Felső-Tisza-vidék 197., 264., 225–226. kép, 273.,
 287., 294., 304., 311., 315., 330., 331., 332., 333.,
 343., 365., 375., 326. kép, 428., 429., 430.
 Közép-Tisza-vidék 426.
 –Maros–Körös-vidék 375., 392.
 Tiszaderzs (H) 199. kép
 Tiszadob (H) 217., 393., 326. kép, 396., 397.
 –Sziget 324. kép, 334–335. kép, 430.
 Tiszaföldvár (H) 288., 259. kép
 –Ókincsemhegy szőlő 260. kép
 –Téglagyár 298. kép, 330. kép, 332. kép
 Tisza-Földvár / Bácsföldár = Bačko Gradište (SRB) 355.,
 356.
 Tiszafüred (H) 199. kép, 259. kép
 –Tiszaörvény 172. kép, 183. kép
 Tiszakanyár (H) 264., 226. kép
 Tiszalök–Rázom (H) 268. kép, 308., 309., 310., 270. kép
 Tiszanána (H) 260. kép
 Tiszántúl 203., 232., 199. kép, 241., 244., 252., 368., 429.
 Tiszasziget / Ószentiván (H) 429.
 Tiszatarján (H) 200.
 Tiszavasvári (H) 241. kép
 –Városföldje, Jegyző tag 289., 255. kép, 257–259.
 kép
 Tolna megye (H) 357.
 Tomi – lásd még Constanța (RO) 82., 116., 117.
 Tompa (H) 356., 357.
 Toulouse (F) 414.
 Tömjénút 5. kép
 Törökország 411.
 Törökszentmiklós (H) 199. kép, 257. kép, 259. kép
 –Surján-Újtelep 211., 176. kép, 299. kép
Transaquincum (Budapest–Rákospatak torkolata, XIII.
 kerület; H) 279.
Transmaurisca – lásd még Tutrakan (BG) 327.
 Trencsén = Trenčín (SK) 236. kép
 Treveri / Treviri (Trier; D) 347., 383.

- Troesmis* (RO) 117.
 Trögern (A) 267., 228. kép
 Tulcea – lásd még *Aigisos* (RO) 117.
 Tulhar (PK) 170.
 Turáni-alföld 18.
 Turkesztán
 Kelet- vagy Kínai- 14., 34.
 Nyugat- 403.
 -i steppe 403.
 Turlaki (Vipasznoje; UA) 209., 174. kép, 215.
 Tutrakan – lásd még *Transmaurisca* (BG) 327.
 Tuva (RUS) 34.
 Türk Kaganátus 412.
 Türkmenisztán 15.
Tyrambé (RUS) 78.
Tyras / Türasz (város, folyó) – lásd még Dnyeszter 26., 33., 82., 116., 183., 303.
 Tyukod (H) 260. kép
 Újfehértó (H) 353.
 Újszentes = Dumbrăvița (RO) 361.
 Újszilvás–Gólyajárás (H) 175–176. kép, 218., 182. kép, 185. kép, 223., 211. kép
 Újvidék = Novi Sad (SRB) 356., 368.
 Ukrajna 10., 22., 59., 125., 131., 169., 171., 217.
 Dél- 134., 162.
 Kelet- 219.
 Középső- 173., 187.
 Nyugat- 181., 187., 188.
Ulcisia Castra – lásd még Szentendre (H) 297., 261. kép
 Ullubaganali (RUS, Karacsáj-Cserkeszföld) 338. kép
 Urál 41., 44., 59., 63., 64., 68., 69., 112., 148., 160., 408.
 Dél- 39., 46., 48., 49., 51., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 63., 64., 65., 69., 88., 91., 169., 170., 173., 284., 385., 425.
 Dél-Urál-vidék (RUS, KZ) 44., 47., 49., 77., 158., 160., 161.
 felső folyása 58.
 folyó 18., 20., 44., 45., 385.
 -hegység 18., 44.
 –Volga köze 41., 91.
 Urálszk (KZ) 44.
Urartu 27.
 Urmia-tó 27.
Uspe 128., 129.
 Uszty-Alma (folyó) 102. kép, 131., 203., 209., 211., 215., 219., 220.
 Uszty-Labinszkaja (RUS) 152. kép, 179.
 Usztyurt-fennsík 18.
 Üllő (H) 275. kép
 5. lelőhely 254. kép, 263. kép, 266–267. kép, 311., 279–280. kép, 316. kép, 375., 330. kép
 9. lelőhely 201. kép, 311., 321. kép
 Üzbegisztán 15.
 Vác–Csörögi rét (H) 256. kép, 295. kép
 Vág = Váh (folyó) 193., 194., 226., 236. kép
 Vajdaság = Vojvodina (SRB) 23.
Valeria 32., 322., 322., 324., 325., 335., 337., 339., 344., 345., 377., 379., 381., 387., 431.
 Media 387.
 Valkó (H) 302. kép
 Valovij (RUS) 173., 149. kép
 Van-tó 124.
 Vărșand (RO) (Gyulavarsánd) 331.
 Vas megye (H) 357.
 Vásárosnamény (H) 226. kép
 –Hajnal utca 264.
 Vecel = Vețel (RO) – lásd még *Micia* 236.
 Velence (I) 406.
 Veliko Gradište – lásd még *Pincum* (SRB) 343.
 Vereckei-hágó 331.
 Veresegyház (H) 246., 259., 220. kép, 257. kép, 259. kép
 Verhnya Viznyica (UA, Kárpátalja) (Felsőviznice) 226. kép
 Verőce / Nógrádverőce (H) 283. kép, 378.
 Versec = Vrsac–Ludos-dűlő (SRB) 260. kép
 Vesztnanoje (UA) 131.
Vetus Salina – see also Adony (H) 242.
 Vezúv (I) 119.
Via Domitia 414.
Viminacium – lásd még Kostolac (SRB) 228., 241., 329.
Vindobona – lásd még Vienna (A) 300., 382.
 Vinkovci = Vinkovce (HR) 382.
 Vinogradne (UA) 77. kép
 Vinogradnij (RUS) 203., 169. kép
 Visegrád (H)
 –Gizella-major 363., 309. kép
 -i-szoros 23.
 Viszocsino (RUS) 131., 134., 112. kép, 162.
 Visztula (folyó) 41., 421.
 -vidék 259.
 Vitănești (RO) 174. kép
 Vizesdpusztá = Vizejdia (RO) 173., 148. kép, 284., 246. kép, 285., 308.
 Vladicseny (UA) 190.
 Volga (folyam) 20., 29., 41., 45., 65., 68., 69., 70., 161., 169., 170., 180., 190., 407.
 Alsó- 34., 44., 45., 46., 47., 56., 57., 58., 59., 60., 61., 64., 103., 110., 139., 162., 170., 179., 154. kép, 207., 210., 219.
 Közép- 408.
 -vidék 77., 112., 136., 158., 160., 161.
 –Don köze 43., 58., 59., 61., 131., 170., 179., 207.
 Volhínia (régio; UA) 181.
 Volodimirjivka (UA) 77. kép
 Zadroszty (UA) 255.
 Zagyva (folyó) 278.

Zalahosszúfalú (Zalaapáti; H) 267., 228. kép
Zaporozsszkij (UA) 162.
Zaránk–Erki-halom 201., 167. kép, 172. kép
Zavetnoje (Krím) 89. kép, 203.
Zemplín (SK) (Zemplén) 226. kép
Zengővárkony (H) 349.
Zilah = Zalau (folyó) 357.

Zolotoje kladbiscse / Arany Temető (RUS) 115., 108.
kép, 139–148., 128–130. kép, 156., 161., 209.
Zombor (SRB) (Sombor) 356.
Zsablya = Žabaj (SRB) 356.
Zsitva = Žitava (folyó) 194., 212.
Zsutovo (RUS) 162., 136–137. kép

TEMATIKUS TÁRGYMUTATÓ

acclamatio (imperator) 229., 274., 300., 301., 304., 320.,
321., 324., 330., 333., 342., 343., 430.
adlocutio 243. kép, 342., 344.
adó 117., 225., 232., 243.
adoratio (imádás) 129., 337., 338., 339., 340., 342., 344.,
383.
airani (Moult) kincs 418., 344. kép
ajándék 46. kép, 94., 120., 127., 163., 164., 217., 224.,
232., 311., 273. kép
fegyver 310., 311., 273. kép
jegy- 125., 311.
ló 311., 273. kép
áldozat / áldozati tárgy 160.
állat / állatállomány 34., 43., 91., 148., 304., 311., 388.
Cypraea 185.
csodalény / fantasztikus állat 136., 111. kép
farkas 56., 57., 49. kép, 103.
griff 56.
hal 28., 39., 43., 73., 78.
házi- 124., 380.
hús 167.
juh 56., 63., 66.
kos 45. kép
kagyló 49.
kauri 436.
kígyó 21. kép, 32., 215.
kőszáli kecske 56.
kutya 426.
ló / ménes / lovaglás 32–33., 35., 49., 56., 66., 93.,
94., 116., 125., 127., 167., 347., 386.
macska 34.
madár 56.
medve 56.
növényevő 56.
nyáj /csorda 167., 311.
oroszlán (márvány) 255.
párduc 56.
patás 56.
ragadozó 56.
sas 56.
szamár 34.

szarvas 51., 41. kép, 56., 103., 149.
jávor 56.
szarvasmarha 31., 39., 66.
teve 56., 103.
vaddisznó 56.
állatstílus 54., 55–57., 63., 97. 134., 107. kép, 158., 160.
állatküzdelen 56.
polikróm 97., 134., 127. kép, 158.
szaumata 55–57., 47. kép, 56., 48–49. kép, 120.
szkíta 56.
szkíta–szarmata 210.
szkíta-szibériai 55., 56.
türkiz-arany 134., 107. kép, 127. kép
állattartó 40.
amulett 283.
anyag / nyersanyag 231., 237.
agancs 255.
ametiszt 140. kép
arany 31., 43., 42. kép, 125., 134., 139., 116. kép,
122. kép, 133. kép, 162., 140. kép, 207., 211., 223.,
225., 197. kép, 246., 252., 308., 344.
ásványi festék 49.
borostyán 185., 271., 402.
bőr 43., 125., 154.
bronz / bronzöntés 57.
ezüst 197. kép
féldrágakő 216.
gránát 140. kép
kalcedon 173.
karneol 201., 165. kép, 207., 216., 240., 402.
kova 249.
kő 173.
méz 43., 116.
nefrit 147. kép, 173.
nemez 131. kép
okker 49.
olaj 73.
prém 43.
tej 116., 167.
textil 158.
üveg 54., 201., 203., 207., 240.
üvegpasztá 134., 140. kép, 208.

- vas 225., 237., 238., 289., 373.
viasz 271.
- Arany Horda 20., 190., 406.
- aranyhorizont 194., 200., 201., 165. kép, 202–224., 231., 244., 246.
- aranyszarvas 51., 41–42. kép
- Arany temető – lásd még Zolotoje kladbiscse 115., 131., 108. kép, 139., 148., 128–130. kép, 156.
- ariánus kereszténység / arianizmus 188., 416.
- arisztokrácia / elit / uralkodó / király / rex 70., 73., 90., 93., 75. kép, 108., 117., 158., 161., 162., 165., 173., 199., 170. kép, 209., 192. kép, 256., 270., 274., 277., 284., 288., 330., 337., 339., 342., 343., 346., 379., 380., 385., 411., 416., 425., 429.
- áruló 128., 129.
- asztrgalosz 254.
- asszimiláció 161.
- áttelepítés / betelepítés / receptio 117–118. kép, 197., 198., 199., 217., 227., 243., 267., 273., 274., 275., 281., 285., 297., 319., 327., 329., 330., 331., 335., 339., 342., 343., 344., 346., 347., 296. kép, 349., 352., 375., 384., 386., 415., 416., 419.
- Attila kardja 384.
- Aveszta 154.
- bagauda 415.
- baldachin 122. kép
- barátság / fegyverbarátság / szövetség 93–94., 129., 164., 196., 231., 310., 363.
- barbár 28., 43., 71., 73., 74., 75., 77., 81., 83., 87., 93., 94., 98., 106., 114., 116., 117., 120., 124., 127., 129., 131., 163., 164., 168., 182., 193., 225., 227., 228., 241., 249., 263., 268., 270., 271., 281., 242. kép, 292., 298., 300., 301., 303., 304., 305., 315., 321., 324., 326., 327., 329., 336., 337., 338., 340., 341., 344., 345., 346., 347., 296. kép, 348., 349., 352., 358., 359., 379., 380., 385., 387., 403., 414., 418.
- barbarizálódás 329., 339., 344., 346., 348., 349., 403.
- Bar Kochba lázadás 263.
- bayeux-i szőnyeg 346. kép
- békétárgyalás / békekötés 263., 269., 274., 275., 285., 297., 304., 305., 327., 337., 338., 339., 344., 346., 363., 379., 382., 419.
- bélyeges téglá 323., 360., 377., 379., 380.
OFARN 305. kép
- bójok pusztasága (Deserta Boiorum) 230.
- „bosporusi jelenség” („боспорский феномен”) 73., 78.
- brachykran / rövid fejű 61.
- Cambridge-i dokumentum 412.
- casus belli 326.
- chora 82., 71. kép
- civitas 347.
- colonus 348., 384.
- Consularia Constantinopolitana 324.
- consularis et dux trium Daciae 272.
- cuneus Sarmatarum 419.
- csengő 132., 255.
- csésze 31., 22. kép, 42. kép
igazmondó 420.
- csodaszarvas 384., 425., 350. kép
- csontfaragás / csontfaragvány 57., 43. kép, 49. kép, 134., 126. kép, 158., 142. kép, 243. kép
- csoport – lásd korszak / kultúra / csoport
- dáko-román kontinuitás 229., 230.
- Daphne terv 327.
- deditio (meghódolás) 337.
- deductio / deductiones 330., 384.
- defter 436.
- demográfia / létszámadatok 9., 65–66., 74., 83., 91., 95., 103., 108., 113., 117., 131., 158., 159., 180., 182., 242., 273., 311., 330., 343., 346., 347., 388., 389., 419.
- diadém 255., 343–344. kép, 418.
- dinasztikus házasság 80., 108., 125., 127., 413.
- diocesis 321.
- edény – lásd még kerámia
arany 31.
balzamárium / illatszeres 64.
bronz 258., 262., 223. kép, 241. kép
csésze 45. kép, 53. kép
ezüst 54., 45–46. kép, 53. kép, 339. kép
fa 56.
fém 134., 241. kép
korsó (fém / ezüst) 54., 46. kép, 241. kép
nemesfém 110. kép
tál 110. kép, 339. kéé
terrakotta 116.
üst 49., 134., 106. kép, 160., 255.
üvedény 54., 148. kép, 241. kép, 284., 332., 401., 333. kép, 430.
Kowalk típusú pohár 332., 329. kép, 401.
- éghajlatváltozás / desszikáció / szubatlanti változás 83.
- ékszer / viseleti tárgy 54., 73., 190., 201., 308., 315., 315. kép, 403.
- arany 103., 173., 201.
- boglár 436.
páros korongos 436.
- csat 148., 158., 249., 211. kép, 293. kép, 373., 397., 401.
kettős peckű (Doppeldornschnalle) 285., 247. kép
lábbeli csatja 396.
megvastagodó csatkarikájú és ráhajló peckű 395., 401., 430.
skandináv 310., 270. kép
szarmata 224., 266., 281–283., 244–245. kép, 284., 285.

- csövecske (gyöngy), arany 201., 165. kép, 210., 211., 173. kép, 215., 223.
- csüngő 201., 207.
 lunula 201., 207-208., 171-172. kép, 209., 215., 216., 219., 223., 373.
 tükörcsüngő 349., 416., 342. kép
 vödörcsüngő 215., 180. kép
 „zseb mikrokozmosz” 218. kép, 258.
- fibula 134., 120. kép, 125. kép, 211., 217., 218-220., 182-183. kép, 224., 203. kép, 248., 249., 252., 258., 261., 288., 332., 339., 395., 416., 418.
 aláhajlított lábú (mit umgeschlagenem Fuss) 315., 279. kép, 373., 401., 403.
 doboz (Dosenfibel) 299. kép, 352.
 Einsprossenfibel (Almgren 129) 285., 247. kép
 emailos 212., 217., 219., 252., 241. kép, 288., 253. kép, 349., 312. kép
 erős profilú (kräftig profilierte) 219-220., 182-183. kép, 245., 261.
 hagymagombos (Zwiebelknopffibel) 306. kép, 376.
 horgony (Ankerfibel) 203. kép, 205. kép, 261.
 kengyel (Bügelfibel) 428.
 korong 299. kép, 352.
 La Tène típus 97., 112., 220.
 legyezőlábú (kräftig profilierte Fibeln mit trapezförmigen Fuss) 240., 203. kép, 241., 245., 261.
 lemez- (Scheibenfibel) 315., 280. kép
 Léva / Prša típus 327. kép, 397.
 maszkos 339.
 meót-szarmata 65. kép
 norpannon 240., 292.
 oldalthajlított lábú (mit geschlossenem Nadelhalter / mit seitwärts geschlagenem Fuss) 315., 279. kép, 373., 401.
 római 132., 219., 224., 240., 203. kép, 258., 220. kép, 288.
 sarnír (Scharnierflügelfibeln) 217., 218-219., 182. kép
 szarmata (vagy alföldi) típusú számszerij 288., 254. kép
 T-, Almgren 151.
 térd- 241. kép, 288.
- flitter / ruhadísz 140., 147., 173., 199., 201., 165. kép, 208-210., 173-174. kép, 211., 215., 252., 343. kép, 418.
 háromszögletű 208., 215.
 növényi 209.
 rombusz 209., 210., 215.
- rozetta
 hatszirmú 208., 210., 215.
 négyszirmú 208., 209-210., 211., 215.
 zoomorf 57., 209., 210.
- fülbevaló 202-206., 166-170. kép, 209., 215., 258.
 arany 201., 165. kép, 223.
 drótrátétes 166. kép, 203., 168. kép, 170. kép, 215.
 egymásba csúsztható zárszerkezetű (ún. Steckverschluss) 202., 166. kép
 granulált 166. kép, 203., 168. kép, 207.
 granulált-rekeszes 166. kép, 203., 207., 216.
 hurkos-kampós végződésű 401.
 poliéderez / sokszögombos 335. kép, 403.
 poliéderez karneolgyönggyel díszített, hurkos-kampós 330. kép, 401.
- gyöngy 69., 125., 238., 248., 249., 285., 288., 289., 252. kép, 289., 375., 402., 418., 420.
 borostyán- 185., 402.
 gomba alakú 185., 330. kép
 gömbölyű karneol- 201., 165. kép, 212., 177. kép, 215., 216-217., 181. kép, 219., 224., 252. kép
 sokszög alakú 207., 289., 315., 402., 418.
- gyűrű 121. kép, 215., 258.
 dudoros / gömbös gyűrű 218. kép, 258., 283.
- hajkarika (kifli alakú) 327. kép, 397., 335. kép
 intaglio 258.
- karperec 42. kép, 69., 223., 258., 267. kép
 gömböcskés 258.
 pajzsos végződésű (Schildkopfarmringe) 258., 220. kép
- nyaklánc / nyakék 140. kép, 258., 436.
- polikróm 132., 127. kép, 150. kép, 178., 418.
- torques / nyakperec / pektorál 42. kép, 54., 109-110. kép, 136., 119. kép, 138. kép, 201., 165. kép, 211-214., 175-176. kép, 178-179. kép, 181. kép, 252., 258., 220. kép, 339., 403.
 hurkos-kampós 212., 401.
 kulcslyuk alakú záródású 339., 330. kép, 401.
 két hurkos 211.
 két kampós 211.
- életfa 123. kép
 ellencsászár / usurpator 302.
- embertan / antropológia 34., 61., 55. kép, 69., 154., 167., 179., 180., 408., 418., 432.
- epigráfiai emlékek / adatok 84., 85., 98., 108., 109., 149., 168., 184., 187., 243., 271., 419.
 Augustus felirata 116.
 Behisztuni felirat 26. kép
 Chersonésosi dekrétum 85.
 Diophantos felirat 99., 105., 85. kép, 106., 108.

- Mangupi dekrétum 120.
 Progenés felirat 40., 68. kép, 84., 94., 127., 199.
 Tiburi elógium (Tiberius Plautius Silvanus) 117., 120.
 Titus Aurelius Calpurnianus Apollonides dekrétuma 271.
 Trencsényi felirat 236. kép
 érme / pénz 78., 66. kép, 92. kép, 120., 121., 96. kép, 127., 183., 196., 217., 227., 229., 232., 249., 263., 270., 271., 272., 273., 276., 308., 320., 281. kép, 323., 332., 367., 373., 375., 387., 322. kép, 401.
 antoninianus 265. kép
 aranyveret / aureus / solidus 94., 114., 120., 125., 131., 103. kép, 241., 308., 384., 387., 431.
 Árpád-kori 358., 359., 433., 436.
 bój 230.
 denar / denarii 131., 224., 271., 241. kép, 288., 289., 297.
 ezüst 121.
 felirat
 DAC[IA] CAP[TA] 232., 196. kép
 DACIA FELIX 303., 265. kép
 DE SARMATIIS 235. kép, 274.
 REX QUADIS DATUS 263., 224. kép
 SARMATIA DEVICTA 325., 286. kép
 VICTORIA OTHONIS 131., 103. kép
 VICTORIA SARMAT 281. kép, 321.
 -forgalom 227., 229., 231., 301., 308., 348.
 görög pénzrendszer 121.
 -kincs 76., 242., 264., 267., 228. kép, 233. kép, 270., 289., 297., 260. kép, 300., 301., 264. kép, 303., 305., 330., 335., 336., 318. kép, 382., 383., 384.
 kusán 153. kép, 255., 263.
 pénzverés 85., 108., 113., 120., 255., 303.
 római pénz / pénzrendszer 121., 126., 230., 231.
 sestertius 263.
 szkíta 128.
 tetradrachma 82. kép
 esküvő 125.
 eszköz 249.
 balta / fejsze 31.
 csiholó 249., 211. kép
 eke 31.
 fésű 185., 190., 347., 396., 397.
 járom 31.
 kanál 49., 63.
 kés 249., 258., 267. kép
 malomkő 201. kép
 orsó 223., 248., 267. kép
 pecsétlő 88., 277. kép
 sarló 201. kép
 toalett-tárgy 63.
 tükör 49., 54., 63., 97., 158., 160., 201., 219., 223., 248., 255., 288., 416., 342. kép, 428., 431., 432.
 kínai 134., 124. kép, 152., 160.
 nomád 349.
 perforált szélű 221. kép, 261.
 tűtartó 327. kép, 397., 436.
 tűzkő 249., 211. kép
 etimológia 40., 102., 103., 104., 105., 127., 149., 150–153., 154., 165., 187., 433.
 etnikumok, nyelvek
 adige 104., 105.
 agathyrsos / agathürszosz 37., 39.
 akkád 27.
 alamann 378.
 alán / alánus 25., 26., 30., 40., 41., 79., 99., 102., 103., 105., 119., 121., 122., 123., 124., 125., 127., 128., 131., 134., 139., 140., 147., 148., 149–168., 158–159. kép, 179., 183., 185., 187., 160–161. kép, 188., 189., 162. kép, 190., 254., 255., 256., 269., 281., 301., 304., 347., 349., 384., 385., 386., 387., 388., , 403., 404., 405–413., 414–420., 421–425., 426., 428., 429., 431., 432., 433., 437.
 fehér 105., 161., 256.
 földműves 408.
 protoalán 154.
 püspökség 413., 340. kép
 tanaita 150–151. kép, 177., 178., 188., 190.
 alanorsz 103., 152., 160.
 albán 80., 122., 123., 163.
 amaxobius – lásd még hamaxobius 154.
 amazon – lásd még oiorpata 35–36., 23. kép, 37., 51., 72., 73., 167.
 amerikai 13., 274.
 amicensis / amicenses 341., 343.
 androphagos 37., 39.
 ant 423.
 aorsz / aorsos / aorsus – lásd még hamaxobius / amaxobius, szekérlakó 40., 75., 99., 102–103., 119–125., 126., 127., 128., 129., 131., 134., 139., 152., 154., 156., 161., 194., 255., 256.
 protoaorsz 59.
 felső 103.
 aparn 69.
 arab 408., 412.
 árja 75., 104.
 armeniai 80., 103.
 armoricum 415.
 Aroteres – lásd még szkíta 82.
 arraei / areata 116.
 asaei 162.
 asios / asianus 152., 153., 154.

aspurgianus 127.
 asting / haszding – lásd még vandál 264., 272., 273.
 asz – lásd még jász 153., 408.
 aszi 154.
 asszír 26., 27.
 atmonos 98.
 avar 10., 190., 359., 365., 310. kép, 366., 369., 406., 411., 426., 431., 432., 433.
 babilóni 103.
 bakrtiai 34., 136.
 protobaktriai 34.
 barlanglakó – lásd még troglodyta 119.
 basileios – lásd még királyi szarmata 98., 101.
 basztarna / basterna / bastarna 98., 101., 114., 115., 116., 117., 119., 120., 125., 179., 192., 197., 269., 320., 346.
 besenyő 408.
 bessz / béssz 269.
 bizánci 406., 409., 410., 411., 339. kép, 412., 413., 414., 430., 433., 436.
 bój / boios 115., 230.
 bolgár 369., 406. 408., 425., 431.
 onogur 425.
 törökbóran 183., 184.
 brit 269.
 brodnyik 408.
 budinosz / Budini 24. kép, 37., 39.
 bur / burus 163., 225., 269., 275.
 burgund 415.
 burtász 408.
 cemandrus 429.
 chersonésosi 93.
 cheruskus 194.
 ciziges – lásd még jazig 117.
 cotinus 225.
 cseh 436.
 daha 59., 69., 122.
 daha-masszageta 59.
 dák – lásd még geta 101., 113., 114., 116., 117., 119., 125., 131., 179., 182., 192., 195., 196., 197., 199., 220., 225., 226., 227., 228., 229., 230., 231., 195. kép, 235., 242., 246., 252., 256., 257., 217. kép, 258., 260., 261., 262., 263., 264., 227. kép, 266., 273., 275., 301., 315., 331.
 dalmata 116., 195.
 dandarida 128.
 duli 425.
 egyiptomi 28., 349., 297. kép
 eszlár 433., 436.
 etruszk 27.
 fekete kabátos – lásd még melankhlainosz / melankhlainos 40.
 filiszteus 433.
 finnugor 408.
 főniciai 54.
 francia 13., 408.
 frank 301., 304., 388., 414., 415.
 fríg 26.
 galata – lásd még gall, kelta 83., 84., 94.
 gall – lásd még galata, kelta 225.
 gallo-római 415., 416., 418.
 gelónosz 37., 39.
 gepida 10., 181., 304., 311., 330., 331., 333., 359., 375., 404., 426., 428., 429., 431.
 germán 29., 61., 98., 119., 179., 181., 157. kép, 184., 185., 159. kép, 187., 188., 192., 193., 194., 196., 212., 213., 222., 225., 226., 195. kép, 220. kép, 227. kép, 270., 273., 281., 285., 297., 263. kép, 301., 303., 304., 305., 308., 315., 326., 331., 360., 363., 367., 395., 396., 397., 403., 404., 405., 415., 418., 421., 430.
 keleti 179., 189., 190., 273., 402.
 geta – lásd még dák 81., 98., 101., 116., 117., 119., 125., 195., 385., 388.
 geta-dák 101., 113., 118.
 gót 164., 173., 177., 180., 181–190., 155. kép, 264., 298., 301., 304., 277. kép, 315., 319., 326., 327., 335., 346., 347., 349., 367., 375., 385., 386., 387., 389., 403., 404., 406., 416., 429., 430.
 gótalan / gót-alán 406., 336. kép, 418.
 görög – lásd még hellén 9., 11., 26., 38., 43., 59., 61., 94., 101., 108., 123., 154., 179., 181., 183., 159. kép, 187., 208., 326.
 pontusi 28., 34., 60., 64., 73., 74., 74–80., 81., 82., 83., 84., 86., 106., 113., 116., 119., 121., 128., 200., 213.
 greutung / greuthungus / gruthungi / greuthungi – lásd még osztrogót 177., 188., 319., 385.
 grúz 80., 124., 125., 153., 164., 165., 168., 411., 413.
 hamaxobius / amaxobius – lásd még aorsz, szekérlakó 119., 155.
 haszding / asting – lásd még vandál 264., 272., 273.
 heftalita – lásd még hun 150.
 hellén – lásd még görög 35., 73., 94.
 hermundur / hermundurus 192., 269., 276.
 herul 183., 184., 188.
 hippophagoi („lóevő”) szarmaták 148.
 hiung-nu / xiongnu 74. kép, 90., 136., 147., 153., 158., 179., 384.
 derisztuji csoport 158.
 hixomata 104.
 holland 436.
 horezmi 408.

- horvát 421., 436.
hotan-szaka 34., 154.
hun 9., 26., 99., 154., 165., 167., 168., 177., 179.,
154. kép, 181., 187., 188., 302., 326., 345., 346.,
347., 348., 362., 377., 384., 385., 386., 387–
404., 405., 406., 407., 408., 421., 426., 429.
fehér – lásd még heftalita 150.
iam 104.
ibér 80., 122., 126., 163., 165.
illír 193.
indiai / indus 54., 103., 167.
indoárja 29., 40., 102.
indoeurópai 29., 104., 149., 153.
indoiráni 76.
iráni 9., 10., 26., 29., 30., 34., 35., 73., 75., 81., 82.,
94., 103., 122., 168., 180., 183., 190., 253., 377.,
384., 389., 396., 403., 404., 408., 415., 420.,
424–425., 426., 428., 429., 431., 433., 437.
nyelv / név 25., 28., 30., 34., 40., 41., 61. 76.,
79., 80., 103., 104., 108., 149., 153., 156., 173.,
187., 405., 413., 424–425., 426., 436.
isszedon 59.
ixibata 104.
iyrka / iurkai – lásd még Tyrcae 99., 103.
jász – lásd még asz 105., 149., 153., 405., 408.,
424., 426–437.
jazabata 104.
jazamata 72., 75., 104.
jazig / iazyg / jaszig – lásd még ciziges 40., 75.,
97., 98–99., 100., 101., 103., 104–105., 109.,
114., 117., 119., 125., 132., 152., 154., 161.,
191., 192., 193., 194., 195., 196., 197., 164. kép,
198., 199., 200., 201., 215., 223., 224., 225.,
226., 229., 230., 231., 189–192. kép, 232., 242.,
249., 256., 263., 267., 269., 273., 274., 275.,
281., 301., 302., 319., 419., 433.
Iaziges Metanastae / metanastes / jazig-
metanaszta 197., 198., 226., 436.
jencai 153., 154.
juthung 304.
jüecsi 74. kép, 90., 147., 152., 153., 154., 158.
nagy
kangkü 153., 154.
karakalpak 405
karp / carpus 179. 182., 301., 320., 320., 346., 296.
kép, 349.
katalán 411.
kazár 190., 406., 408., 412.
kelta – lásd még galata, gall 11. kép, 83., 84., 87.,
88., 76. kép, 115., 193., 197., 201., 213., 222.,
225., 226., 230., 250., 252., 256., 257., 217. kép,
258., 260., 262., 420.
kimmer / gimirräja / Gomer 25., 26., 27., 14–16.
kép, 28., 29., 17. kép, 30., 35., 45., 61.
kínai 56., 73. kép, 90., 134., 124. kép, 148., 152.,
153., 154., 167., 179., 402., 408.
kobot 269.
korallosz 101.
kosztobók / costobok 242., 263., 264., 269., 273.
kun 434., 436., 437.
kusán 153. kép
kutrigur 406.
kvád / quad / quadus 193., 194., 195., 196., 197.,
199., 217., 222., 225., 228., 229., 242., 263.,
267., 269., 275., 276., 278., 279., 292., 298.,
330., 335., 336., 338., 294. kép, 339., 295. kép,
345., 362., 363., 377., 378., 379., 380., 381.,
382., 383., 386., 430.
lakring / lacring – lásd még vandál 264., 269.,
272.
langobárd 10., 268., 270., 271., 366., 431.
latin 11., 29., 30., 61., 101., 122., 154., 198., 433.
láz 411.
lengyel 273., 421–424., 347–348. kép
litván 421.
lugius 192., 228.
lyd 27.
magyar 10., 61., 165., 353., 420., 421., 424., 425.,
426., 433., 434., 436., 439.
honfoglaló 190., 194., 424–425., 434., 437.
makedón / macedon 326.
mandzsu 149.
markomann 194., 196., 225., 228., 267., 269., 270.,
276., 278., 298., 301.
marsignus 225.
maszkút 165., 384.
masszagetá 34., 38., 40., 99., 122., 154., 155., 165.,
179., 405.
maurus 297.
méd 27., 80., 103., 124.
protoméd 34.
melankhlainosz / melankhlainos – lásd még
fekete kabátos 37., 39., 40.
meót / maiót 59., 63., 64., 68., 72., 74–80., 63–64.
kép, 120., 127., 128., 257.
moesiai 116., 117., 120., 128., 131., 195., 227.,
302., 325., 326., 343., 347., 380., 382.
mongol 9. 40., 149., 408.
nabianos 103.
német 436.
neurosz 37., 39.
noricumi 431.
norvég 421.
obius 268., 270., 271.
odrisz 117.

oiorpata – lásd még amazon 35.
 oláh 436.
 olibrion 415.
 orosz 43., 59., 139., 152., 153., 191., 407., 408.,
 413.
 óorosz 408.
 os / osus 225., 269.
 osrhoenei 297.
 oszét 25., 30., 102., 103., 149., 156., 187., 190.,
 405., 413., 425., 434., 436.
 oszlár 433., 436.
 osztrogót / keleti gót – lásd még greutung /
 gruthungi 330., 386.
 ourg 103.
 ovsz 80., 153., 164., 165., 168.
 örmény 124., 125., 165., 179., 385., 411.
 palmyrai 242.
 pannon 116., 195., 225., 431.
 panxanos 103.
 parni 88.
 parthus 34., 69., 122., 126., 127., 134., 163., 269.
 pasianos 152., 153.
 perzsa 34., 25. kép, 38., 39., 41., 47., 54., 73., 122.,
 165., 167., 181., 243. kép, 301., 320., 324., 386.,
 410., 433.
 peukinos / peucinos 98., 269.
 picensis / picenses 341., 343.
 preszkíta 29. kép, 224.
 protoszamójéd 30.
 rác 436.
 reuxinal – lásd még roxolán 108.
 ripari 415.
 római 9., 61., 103., 114., 120., 121., 122., 125.,
 126., 127., 128., 129., 131., 164., 165., 181.,
 182., 159. kép, 187., 188., 192., 194., 195., 197.,
 198., 212., 215., 219., 220., 223., 224., 225.,
 226., 230., 237., 238., 244., 220–221. kép, 261.,
 267., 283., 305., 308., 269. kép, 309., 277. kép,
 315., 319., 326., 358., 391., 414., 426., 430.
 román 191., 199., 235.
 rosomon 385.
 roxolán / roxolanos / rhoxolan – lásd még
 reuxinal 40., 59., 74., 97., 98–99., 102., 103.,
 104., 105., 106., 109–112., 113., 119., 120.,
 121., 131., 132., 134., 150., 152., 154., 161.,
 179., 180., 198., 226., 227., 231., 232., 194. kép,
 236., 242., 243., 249., 262., 263., 269., 273.,
 275., 301., 302., 304., 312., 346., 371., 386.
 rugus 429.
 rutén 436.
 sadagarius 429., 431.
 sakaraulus 152., 153.
 sarauc 152.
 scirus 429.
 semnon 276.
 sidon 98.
 skandináv 310.
 skordiskos 115.
 spalus 182.
 szabir 411.
 szai 94., 104.
 szaka / saka / sacae 34., 35., 25–26. kép, 38., 40.,
 102., 103., 122., 147., 152., 154., 158., 405.
 protoszaka 34.
 tigraxauda 25. kép
 szanszkrit 40.
 szarmata
 arcaragantes / argaragantes – lásd még
 sarmatae liberi 330., 333., 338., 343., 345.,
 347., 369., 370., 375., 376.
 királyi – lásd még basileios 40., 94., 98–99.,
 100., 101., 103–104., 105.
 limigantes / limigans – lásd még szolga
 szarmata 320., 329., 333., 339., 342., 343.,
 344., 345., 347., 369., 376.
 Sarmatae gentiles 349., 418.
 sarmatae liberi – lásd még arcaragantes 329.
 sarmatae servi – lásd még limigantes 329.
 szabad 329., 331., 339., 342., 370., 376., 382.
 szolga / rabszolga 327., 329., 339., 345., 370.,
 382.
 zász 415., 436.
 száudarata / sau-dara-tai 84., 94.
 szauromata – lásd még Sauromatae 25., 26., 35.,
 36., 24. kép, 37., 39., 40., 41., 46., 47., 34. kép,
 35. kép, 40. kép, 51., 54., 55., 58., 59., 60., 61.,
 63., 68., 69., 72., 73., 76., 97., 99., 101., 103.,
 116., 119., 156., 160., 326., 429.
 székely 436.
 szekérlakó – lásd még hamaxobius, aorsz 114.,
 119.
 szerb 421.
 sziléziai 436.
 szind / sindos 127.
 szír 297., 261. kép, 411.
 szirák / sirakos / sirax / siracus 40., 63., 64., 74–
 80., 63. kép, 95., 76. kép, 98., 99., 102., 103.,
 126., 127., 128., 129., 131., 147., 156., 161.,
 194., 210.
 szirmata 40., 60., 72., 75.
 szkír 84., 94., 429.
 szkíta / szkütha / skytha / scytha / Ashkenáz /
 Askuzai / Iskuzai / Iskuza 1. kép, 25., 26., 27.,
 28., 29., 17. kép, 30., 31., 34., 35., 36., 24. kép,
 37., 25. kép, 38., 39., 40., 41., 46., 47., 34. kép,
 51., 55., 59., 61., 63., 68., 70., 72., 73., 74., 75.,

- 78., 80., 81., 83., 84., 85., 86., 87., 91., 93–94., 100., 103., 114., 116. 117., 119., 120., 123., 124., 128., 131., 154., 155., 162., 167., 189., 196., 200., 257., 271., 304., 273. kép, 405.
- Aroteres 82.
- földműves 73., 87.
- kész 67. kép, 82., 105., 106–109., 89. kép, 127., 128., 131., 180., 184., 185., 187., 188., 203., 168. kép, 209., 215., 216., 258., 262., 405
- királyi 40., 99., 104.
- preszkíta – lásd ott
- szláv 29., 115., 181., 188., 189., 190., 421., 436. keleti 408.
- szlovák 193., 194.
- szogd / sogdianos 34., 152., 412. protoszogd 34.
- szovjet 43. poszt- 43.
- szvéb / sueb / svév / szvév / suavus / sváb 119., 192., 196., 228., 269., 303., 388., 404., 414., 429., 431.
- tajfal / taifalus 182., 188., 342.
- tatár 406. krími 406. mongol- 9., 406.
- tauriskos 115.
- taurosz / taurus 37., 39., 34. kép, 81., 106., 129.
- tauroszkíta 81., 184.
- terving / – lásd még vizigót 188., 303., 319.
- thal 120.
- that 75.
- thisszamata 84., 94.
- thrák / thraciai 26., 40., 82., 83., 87., 114., 115., 127., 188., 189.
- thysszageta 99.
- tokhár / tochar / tokharos 152., 153., 154.
- török 384., 406., 408., 414., 433., 436. szeldzsuk 406.
- transjugitanus 338.
- trér 26.
- trogloodyta – lásd még barlanglakó 119.
- türk 30., 154., 190., 412., 421. nyugati 412. prototürk 30.
- türkmén 405
- tyrageta 98., 99., 101.
- tyrae – lásd még iyrka 103.
- ugor 425.
- ukrán 43., 59., 139., 152., 181., 191., 407.
- unn 179.
- urartui 27.
- urg / urgos 40., 98–99., 100., 103–104.
- utrigur 406.
- üzbég 405
- vandál – lásd még lakring, asting, viktoval 182., 188., 264., 272., 273., 292., 298., 304., 311., 330., 331., 349., 404., 414., 415.
- varista 269.
- varsány 433., 436.
- venéd 189.
- viktoval / victohalus / victuál – lásd még vandál 264., 269., 273., 329., 330., 331., 333., 343., 345.
- vizigót / nyugati gót – lásd még terving 188., 303., 329., 330., 386., 414., 415.
- vuszun 74. kép, 90., 153., 154.
- zsidó 412.
- etnogenezis 10., 26., 28–29., 34., 35–41., 44., 59., 76., 149–161., 384., 408., 426.
- europid 61., 158.
- Expeditio Germanica 271.
- Expeditio in Sarmatas – lásd még Expeditio Suebica et Sarmatica 229., 230.
- Expeditio Marcomannica 228.
- Expeditio Suebica et Sarmatica – lásd még Expeditio in Sarmatas 229.
- export 237.
- farn 75., 94.
- fazekaskemence /fazekasközpont 274., 275., 275–277. kép, 316. kép, 375., 320. kép
- fegyveres réteg 190., 309.
- fehér 103., 150., 152., 161.
- fekete 40., 150., 201., 203., 207.
- foederati 188., 327., 347., 348., 403., 414.
- fogoly / captivi 74., 119., 120., 124., 163., 182., 269., 274., 304., 319., 320., 326., 337., 338., 346., 346., 404.
- folyón átkelés / átkelő 117., 190., 236., 273., 304., 325., 326., 327., 338., 340., 344., 368., 369., 377., 380., 404., 414., 430.
- fosztogatás / rablás 54., 165., 167., 206. kép, 223., 246., 308., 371., 432.
- földműves / földművelés / mezőgazdaság 34., 44., 75., 77., 80., 82., 98., 120., 231., 200. kép, 201. kép, 349., 408.
- földrengés 113.
- füstölődény (kurilnyica / курильница) 49., 63., 109., 132.
- Galerius diadalíve 243. kép
- Gemonia-lépcső 232.
- gentiles 348., 349.
- ginekokrácia („nőuralom”) – lásd még matriarchátus 50–51., 73., 97., 160.
- glagolita ábécé 421.
- gödörbe / házba bedobott halott 87., 70. kép, 426., 351. kép, 428.

- hadviselés 73., 195.
 ala 163., 419.
 ala Asturum 419.
 ala I Bosporanorum 242.
 ala I Tungrorum Frontoniana 228.
 auxiliáris / segédcsoport 131., 132., 236., 242., 274., 289., 348., 349., 412., 415., 420.
 catafractarius / catafractus – lásd még nehéz fegyverzet 196., 419., 420.
 cohors 163., 381.
 cohors I Aurelia Antonina milliaria Hemesenorum sagittaria 297.
 cohors I milliaria nova Severiana Surorum sagittaria equitata 297.
 comes et magister utriusque militiae 377.
 csata 114.
 Bergamo melletti 415.
 Bolia folyó menti 430.
 catalanaumi 415.
 hadrianopolisi 360., 386., 387.
 nedaói 429.
 thermodoni 72.
 fegyver / fegyverzet 10., 44. kép, 54., 60. kép, 134., 139., 140., 147., 158., 160., 173., 179., 215., 249., 273., 269., 269. kép, 309., 362., 383., 389.
 hadijelvény – lásd még sárkányos zászló 120., 167., 142. kép, 281., 243. kép, 383.
 harci kés 397.
 íj 33., 108.
 íjmerevítő csontlemez 136., 152. kép, 178., 261. kép
 hun típusú 152. kép, 178., 196., 397.
 szkíta típusú 250.
 kard 40., 50., 63., 108., 112., 136., 139., 148., 148. kép, 182., 273., 261. kép, 269. kép, 309., 344.
 -függesztőtag 147. kép, 173., 261. kép, 310.
 gomb / mágikus kardcsüngő 173., 148. kép, 284.
 görbe 193. kép
 hosszú 126. kép, 173., 285., 247. kép
 kőbe zárt 420.
 markolat 148. kép
 gyűrűs 132., 148., 218., 211. kép, 250., 349.
 sarlós 97.
 „meót” típus 327. kép, 397., 414., 341. kép, 415., 430.
 rövid / akinakész 139., 116. kép, 127. kép, 218.
 összehajtása 327. kép, 397.
 szerelék 146. kép, 269. kép
 lándzsa / dárda / kopja / dárdavetés 36., 50., 54., 63., 108., 129., 182., 285., 247. kép, 309., 326., 341., 344., 377., 397., 419., 421., 349. kép
 lasszó / hurok / pányva 124., 125.
 nehéz fegyverzet – lásd még catafractarius 74., 106., 140., 196., 419., 420.
 nyíl / nyílhegy / nyilazás 36., 50., 63., 97., 115., 124., 136., 152. kép, 178., 179., 154. kép, 196., 199., 211. kép, 250., 255., 397.
 ostromtorony / hajítógép 129., 163.
 pajzs 108., 182., 190., 273., 309., 271. kép, 341., 397.
 -dudor 185., 200., 309., 271. kép
 antennás 309.
 páncél / vért 50., 54., 63., 108., 140., 147., 154., 348. kép
 dísz- 262., 223. kép
 lemez- 196.
 ló- 421.
 pikkely- 420.
 sisak 50., 63., 69., 59. kép, 75–76. kép, 108., 200.
 sarkantyú 273., 283., 269. kép, 309.
 tegez /tegezfüggesztő 50., 54., 56.
 tőr 50., 42. kép, 112., 113. kép, 178., 436.
 sarlós markolatú 97.
 gyalogos harcos / gyalogság 74., 180., 192., 240., 270., 341., 383.
 háború 36., 74., 163., 165., 179. 182., 192., 262. balkáni 301.
 dák 192., 195., 196., 218., 229., 230., 244., 256., 258., 262., 281.
 dák–szarmata betörés 195., 300., 301.
 gót – lásd szkíta 173., 181.
 markomann / markomann–szarmata 163., 173., 180., 155. kép, 200., 201., 235., 236., 244., 211. kép, 263., 264., 267., 229–230. kép, 269–280., 232–233. kép, 283., 284., 287., 297., 303., 305., 311., 315., 330., 331., 346., 419.
 mithridatesi háborúk 99., 101., 103., 109., 121., 128., 129., 148., 156.
 pannon–dalmata lázadás 116., 195.
 parthus 156., 271.
 perzsa 37–39., 25. kép 122., 301., 305., 320., 324., 386.
 szkíta – lásd gót 181., 182.
 szkíták elleni hadjárat (Dareios, Kyros) 37., 25. kép, 38.
 Velius Rufus hadjárata 228., 186. kép, 368.
 Vinicius hadjárata 196., 197., 225., 226.

- hadizsákmány – lásd még zsákmány 124., 194., 218., 262., 319., 325., 343., 344.
- hadsereg 269., 277., 297., 303., 321., 327., 337., 339., 341., 344., 346.
- harcos / katona 115. kép, 118. kép, 154., 167., 179., 182., 284., 288., 308., 309., 349., 380., 404., 415., 418., 419.
- határsáv kiürítése 163., 274., 275.
- íjász 27., 74., 242., 297., 261–262. kép, 381.
- katonai hierarchia 173.
- katonai rendezés / átszervezés / hadseregreform 228., 229., 242., 297., 300., 319., 321., 322., 352.
- könnyűlovas / könnyű fegyverzet 27., 81., 106., 167., 419.
- közelharc 297.
- legio 123., 124., 131., 132., 163., 236., 242., 322., 382., 383.
- II. Adiutrix 380.
- III. Gallica 132.
- V. Alaudae 228.
- V. Iovia 320.
- VI. Herculia 320.
- XIII. Gemina 236.
- XXI. Rapax 229.
- lovasság / lovas / lovász 74., 102., 103., 106., 128., 131., 161., 192., 194., 224., 227., 228., 240., 270., 274., 285., 288., 262. kép, 319., 341., 346., 349., 419.
- Maximina (csapatjelző) 301.
- nomád taktika 39., 69.
- numerus equitum Sarmatarum
Bremetennacensium 420.
- pajzsosgárda (scutarii) 269., 345., 376.
- Praefectus legionis Transiacinco 363.
- Praepositura Magistri Peditum 349.
- praetorianus gárda 228.
- sárkányos zászló 94. kép, 196., 281., 243. kép, 419., 346. kép
- tábor 242., 274., 276., 324., 326., 335., 342., 343., 344., 346., 358., 307. kép, 363., 368., 380., 419., 420.
- auxiliáris 188. kép, 261. kép
- barbárföldi / in barbarico 324., 307. kép, 378., 379., 380., 384.
- castellum
-építés 131., 227., 297., 324., 327.
- időszaki 276.
- kő- 197., 243., 279., 326.
- legió 188. kép, 279.
- menet- 236. kép, 344.
- testőrgárda 269., 341.
- tribunus 344., 345., 376.
- védelmi rendszerek
- burgus / őrtorony 358., 368., 308. kép, 368.
- dava 94. kép, 134., 255., 256.
- ellenerőd / erődített kikötő 236., 283–284. kép, 323., 360., 362., 377., 317. kép, 381., 419.
- Nógrádverőce típusú erőd 283. kép, 377.
- erőd / erődösor 132., 233., 236., 241., 240. kép, 279., 322., 327., 352., 358., 362., 363., 309. kép, 317. kép, 378., 379., 384.
- belső 352., 382., 384.
- erődített telep / földvár – lásd még
- gorogyiscse 75., 76., 61. kép, 63. kép, 81. 82., 70. kép, 86., 87., 100., 102., 103., 106., 115., 128., 184., 199., 409., 337. kép
- gorogyiscse – lásd még erődített telep 76., 86., 87., 106., 109.
- Hadrianus fal 420.
- Nagy Fal (kínai) 73. kép, 90.
- sánc-árok 76., 81., 319., 320., 344., 301. kép, 311. kép
- alföldi 352–358., 300. kép
- belső 355.
- Csörsz-árok / Cseresz árokja – lásd még
- Ördög-árok 279., 285., 319., 323., 327., 330., 331., 332., 333., 294. kép, 352., 300. kép, 353., 302–303. kép, 355., 356., 357., 358–366., 308–311. kép, 369., 370., 375., 380.
- dunántúli 300. kép, 357., 369.
- hosszanti 355., 357., 358., 366.
- Kiskunsági / Kunsági határ 300. kép, 304. kép, 356., 357., 369–370., 429.
- kis római 300. kép, 355., 356., 357., 368., 369.
- Körös menti 300. kép, 357., 369–370.
- nagy római 300. kép, 355., 356., 368.
- Ördög-árok 319., 352., 300. kép, 357., 358–366.
- vár / várostrom / ostrom 74., 75., 192., 324., 326., 381., 409.
- vexillatio / csapatkivonás 228., 297., 301., 303., 320., 324., 380.
- zászló – lásd még hadijelvény, sárkányos zászló 341., 344.
- zsoldos 80., 95., 126., 127., 128., 168., 194., 195., 224., 227., 410., 411.
- hajó / hajózás / flotta / csónak 35., 117., 129., 182., 275., 325., 326., 341., 344., 369., 383.
- halotti tor 50.
- határ – lásd még limes 44., 192., 297., 327., 345., 346., 346., 347., 352., 357., 358., 377., 379., 383., 404., 419.

- birodalmi 117., 120., 196., 188. kép, 236., 327., 377.
 daciai 163., 233., 235., 235., 236., 241., 300., 357., 361.
 dák-római 197., 241.
 dák-szarmata 195.
 germán 119., 319.
 germán-szarmata 192., 194.
 geta-dák-szarmata 101., 114–118.
 gót 188., 319., 320.
 gót-alán 178.
 jazig-roxolán 132., 198., 226., 231.
 kaukázusi 163.
 kontaktzóna 44., 30. kép, 101., 194., 235., 285., 331., 333., 294. kép, 339., 295. kép, 363.
 korai szarmata 163. kép
 kvád 193., 195., 218., 294. kép, 363.
 moesia 236.
 pannon-jazig 195., 227.
 -politika 227.
 provincia 188. kép
 ripa 235., 360.
 Sarmatica 194.
 római-szarmata 116., 235.
 szarmata 319., 332., 333., 294. kép, 363.
 thrák-iráni 82.
 védelem 285., 305., 377.
 ház / épület 188., 189., 276., 238. kép, 278., 341., 426.
 kőház 189., 276., 237. kép
 hellenizált / hellenisztikus 109., 120., 189., 207., 216.
 híd 242., 327., 368.
 hajó- 229. kép, 337.
 hímzés 117. kép, 210. kép
 hitvilág 10., 55., 160.
 horreum 382.
 hydronimia / víznév 34.
 idol 116.
 import – lásd még kereskedelem 95., 97., 103., 134., 136., 110. kép, 140., 147., 151. kép, 178., 180., 159. kép, 188., 189., 197., 215., 217., 218., 224., 238., 240., 244., 261., 241. kép, 281., 284., 285., 288., 305., 308., 390., 391., 401.
 iszlám 412.
 Itinerarium Hierosolymitanum 347.
 izoglossza 29., 30.
 jász szójegyzék 433., 354. kép, 436.
 jogar 123. kép
 jogarhordozó 94., 95., 127., 199.
 jóslás 167.
 kandeláber 270. kép
 kard kultusz 167.
 Kartlisz Chovreba 80.
 Katonai Felmérés 355.
 kék 154., 201., 203., 207., 418.
 kerámia / edények 56., 63. kép, 76., 220–223., 184. kép, 223., 248., 250., 212. kép, 255., 257., 261., 227. kép, 287., 263–264. kép, 303., 266. kép, 315., 332., 290–291. kép, 349., 297. kép, 352., 375., 332. kép, 428.
 amfora 76., 134.
 besimított 264. kép, 303., 347., 296. kép, 349., 298. kép, 388., 319–320. kép 327. kép, 331. kép, 400., 401., 431.
 figurális 331. kép, 401.
 geometrikus 264. kép, 303., 388., 319. kép, 401.
 dák csésze 349.
 fazék 217. kép
 szemcsés / szemcsés-kavicsos 311., 275. kép, 316. kép, 375., 401.
 felső füles edény 298. kép, 352.
 festett 222., 221. kép
 figurális festés 221. kép, 261.
 kannelúrás 327. kép, 397.
 kantharos 257., 217. kép
 korsó 212.
 murgai típusú korsó 391., 397., 401.
 palack 222.
 pecsételt 240., 315., 278. kép, 332., 333.
 pompeji vörös festésű tál 261.
 rátett dísz / plasztikus dísz 217. kép
 simított 189.
 tál 375.
 ívelt oldalú 375.
 tárolóedény / hombár 118., 95. kép, 200. kép
 terra sigillata 244., 270., 271., 274., 241. kép, 288., 268. kép, 308., 311., 312. kép
 kereskedelem / kereskedő – lásd még import / export 10., 15., 5. kép, 20., 39., 43., 63., 64., 74., 76., 78., 83., 84., 86., 87., 94., 108., 116., 180., 201., 217., 218., 238., 261., 271., 275., 279., 241. kép, 281., 289., 303., 305., 308., 369., 375., 401., 412.
 karaván- 139.
 kereszténység / keresztény 188., 349., 406., 408., 340. kép, 413., 416.
 kígyófarkú istennő 21. kép, 32.
 kontinuitás / diszkontinuitás 160., 170., 171., 305., 404., 405., 406., 408., 413.
 koponyatorzítás – lásd még torzított koponya 170., 153. kép, 178., 255., 428., 431.
 korszak / kultúra / csoport
 andronovói kultúra 34., 35., 29–30. kép, 45., 47., 58.
 Urál-vidéki csoport 44.
 Árpád-kor 358., 433., 436.
 Ártánd csoport 325. kép, 395., 396.

- Azov–Hévízgyörk–Vizesdpusztá típus / csoport 284., 246. kép, 285., 308.
- Bajmok–Mórahalom csoport 370.
- Bereg kultúra 276–278. kép, 315., 332., 288. kép
- Blumenfeldi kultúra 44., 47.
- bronzkor 9., 34., 35., 44., 45., 55., 59., 63.
- Catacomb Culture – lásd még katakombás / katakombnaja kultúra 30.
- Csernyahov kultúra – lásd még Marosszentanna (Sântana de Mureș)–Csernyahov kultúra 177., 178., 180., 181–190., 156. kép, 160. kép, 326., 405
- Csongrád csoport 327. kép, 397.
- filippovkai periódus 44.
- gerendavázás kultúra – lásd még szrubnaja kultúra, Timber Grave Culture 26., 30., 33., 34., 44., 29. kép
- gödörsíros kultúra – lásd még jamnaja kultúra, Pit Grave Culture 30., 33.
- Han-kor 153., 124. kép
- hellenizmus 60., 97., 165., 211., 215.
- honfoglalás kor 424–425., 433.
- hun kor 168., 169, 190., 211., 179. kép, 397., 330. kép, 400., 401., 332. kép, 405., 416., 421., 426., 428., 431., 433.
- jamnaja kultúra – lásd még gödörsíros kultúra, Pit Grave Culture 30.
- Kajakent-Horocsoj kultúra 69.
- kárpáti kurgánok kultúrája 227. kép, 266.
- katakombás / katakombnaja kultúra – lásd még Catacomb Culture 30., 33.
- Kaunsi I. és II. kultúra 154.
- kelet-uráli csoport 35. kép
- Keszthely kultúra 299. kép, 352.
- Kiszombor–Ernöháza csoport 370.
- Kizil-Koba kultúra 81.
- kobáni kultúra 69.
- középkor 10. 120., 149., 153., 161., 187., 190., 368., 406., 337. kép, 412., 413., 420. 421.
- köztársaság kor 278.
- kurgán-műveltség 29., 34., 35., 44., 51.
- Kusán-kor 158.
- La Tène 84., 109., 256., 260.
- Lipica kultúra 93. kép, 219., 273.
- Marosszentanna (Sântana de Mureș)–Csernyahov kultúra – lásd még Csernyahov 181., 181–190., 160. kép, 332., 291. kép, 367., 395.
- népvándorlaskor 16., 73., 86., 319., 402., 405., 420., 437.
- Pit Grave Culture – lásd még jamnaja, gödörsíros 30.
- Poienești–Lukasevka kultúra 115., 93. kép
- Prága kultúra 189.
- prohorovkai kultúra 43., 44., 54., 60., 63., 52–53. kép, 55. kép, 57. kép, 69., 70., 76., 97., 112., 148., 160., 209.
- Przeworsk kultúra 93. kép, 181., 185., 219., 264., 225–226. kép, 273., 285., 292., 311., 315., 332., 289. kép, 423.
- Púchov kultúra 225.
- rézkor 9.
- római császárkor 358., 359., 363., 366., 368. késő 200., 252., 358., 313. kép, 420. kora 211.
- sipovói kultúra 44.
- Szaltovo / Szaltovo-Majak kultúra 190., 408., 433.
- Szamara–uráli csoport 35. kép, 58., 59., 60., 61.
- szarmata kor / kultúra 43. kora 54., 60., 63–64., 52. kép, 57. kép, 69., 97., 91. kép, 112., 125., 160., 161., 170. késő 43., 169–179., 143–146. kép, 148. kép, 152–153. kép, 185., 162. kép közép 44., 51., 97., 77. kép, 93. kép., 125., 100. kép, 102. kép, 132–148., 105., kép, 134., 152., 154., 158., 160., 134. kép, 161., 170., 173., 152. kép, 178.
- Szaszanida időszak 69.
- szauromata kor 39., 44., 45., 36–38. kép, 65., 88., 160.
- Szentes–Nagyhegy csoport 200., 217., 281.
- szkíta kor 57., 76.
- szrubnaja kultúra – lásd még gerendavázás, Timber Grave Culture 30., 44., 29–31. kép, 45., 46., 47., 58., 81.
- szuszli kultúra 44., 152.
- Tápé–Malajdok csoport 331., 370., 326. kép, 397.
- Timber Grave Culture – lásd még gerendavázás, szrubnaja kultúra 30., 44., 29. kép
- Tiszadob csoport 324. kép, 393., 326. kép, 396., 397.
- vaskor 10., 45.
- Volga–doni csoport 35. kép, 58., 59., 60., 61.
- Wielbark kultúra 181., 185., 189., 423.
- Zarubinci kultúra 93. kép, 115., 116., 199.
- zengővárkonyi csoport 349.
- Zubovszkij–Vozdvizsenszkaja csoport 115., 108. kép, 147., 148., 156.
- kösztelé 81., 419.
- követ / követség 37., 46. kép, 94., 116., 120., 128., 129., 153., 165., 263., 270., 275., 276., 304., 329., 344., 383., 384.
- köznép 160.
- kronológia 43–44., 95., 99., 112., 156., 192., 194., 199., 200., 209., 210., 211., 212., 215., 216., 217–223., 256., 258., 221. kép, 261., 266., 267., 269., 270., 289., 297., 305., 311., 315., 318., 332., 357., 358.,

- 359., 361., 365., 368., 369., 371., 375., 401., 429., 430., 431., 436.
- kultikus tárgy 134., 123. kép
- kultúra – lásd korszak / kultúra / csoport
- laetus / laeti 348., 349., 415.
- lengyel szarmatizmus 421–424., 347–348. kép
- letelepedés / letelepedett 80., 103., 109., 116., 158., 171., 224., 231., 272., 409.
- limes – lásd még határ 104. kép, 196., 242., 275., 297., 300., 305., 343., 346., 358., 367., 382., 388.
- Alutanus 236., 297., 301.
- dunai 297., 300., 327.
- Sarmatiae 363.
- Transalutanus 188. kép, 236.
- limitanei 352.
- litus saxonicum 418.
- lószerszám 56., 63., 134., 113. kép, 140., 147., 173., 149–150. kép, 178., 187., 162. kép, 190., 215., 255., 284.
- dísz 148. kép, 284.
- falera 63., 114., 107. kép, 137. kép, 139. kép, 255.
- pecék nélküli csat 148. kép, 284.
- szíjveret 56.
- zabla 49., 54., 56., 69., 59. kép, 94. kép, 136. kép, 255.
- magister utriusque militiae 410.
- mansio 238. kép
- Marcus-oszlop 229–230. kép
- matriarchátus – lásd még ginekokrácia 50–51., 59.
- méltóságjelvény / hatalmi szimbólum – lásd még jogar 212.
- missiones 242.
- mongolid 34., 61., 161., 179.
- munimentum 379.
- múzeumok
- Bahcsiszeráji Múzeum (Bahcsiszeráj) 218. kép
- Ermitázs (Szentpétervár) 101. kép, 107. kép, 141. kép
- Iráni Nemzeti Múzeum (Teherán) 58. kép
- Jósa András Múzeum (Nyíregyháza) 208., 212., 297., 165. kép, 171. kép, 176. kép, 180–181. kép, 199–200. kép, 206–210. kép, 217. kép, 225. kép, 227. kép, 241. kép, 244–245. kép, 252–253. kép, 255. kép, 258–259. kép, 277–278. kép, 293. kép, 331. kép, 334. kép, 351–352. kép
- Kossuth Múzeum (Cegléd) 201. kép, 254. kép, 263. kép, 266. kép, 275. kép, 279. kép, 280. kép, 313. kép, 316. kép, 321. kép, 330. kép
- Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) 244. kép, 250. kép
- Muzeul Banatului (Timișoara/Temesvár) 202. kép, 216. kép
- Nagykárolyi Múzeum (Carei/Nagykároly) 266.
- Petőfi Múzeum (Aszód) 241. kép
- Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Mainz) 11.
- Szatmár Megyei Múzeum (Satu Mare/Szatmárnémeti) 266.
- Taganrogi Múzeum (Taganrog) 124. kép
- Tragor Ignác Múzeum (Vác) 202. kép, 244. kép, 256. kép, 295. kép
- Történeti Múzeum, Kijev 255.
- Vatikáni Múzeum/ Musei Vaticani (Róma) 23. kép
- Viski Károly Múzeum (Kalocsa) 214. kép
- Wawel, Krakko 348. kép
- művészet 10.
- Nart eposz 26., 281., 310., 311., 273. kép, 408., 420.
- négy császár éve 131., 227.
- nemzetségi ősz 29.
- nomadizmus 13., 16., 109., 224.
- félnomad 40.
- kései 407.
- nomád / sátorlakó 14., 34., 35., 25. kép, 38., 39., 44., 46., 59., 61., 64., 68., 60. kép, 75., 76., 80., 86., 87., 88., 90., 91., 94., 98., 101., 103., 104., 109., 116., 122., 134., 148., 152., 153., 154., 158., 161–168., 167., 170., 171., 173., 217., 224., 238., 377., 384., 403., 404., 406., 428.
- növény
- fű 167.
- gabona 28., 43., 73., 78., 80., 83., 84., 87., 238., 303., 304., 388.
- gyümölcs 167.
- takarmány 167.
- oltárkő 49., 39. kép, 56., 63.
- ország, állam
- Askenáz, ország 27.
- Bizánci Birodalom 409., 411., 412.
- Bosporusi Királyság 73., 74., 75., 76., 78., 80., 86., 106–109., 113., 127., 128., 183., 406.
- dák állam / geta-dák királyság 100., 101., 113., 114., 117., 131., 195., 196., 197., 225., 226., 228., 230., 231., 232., 241., 357.
- Gréko-Baktriai Királyság 88., 74. kép, 152., 158.
- Hiung-nu Birodalom 90.
- Kazár Kaganátus 412.
- Keletrómai Birodalom 327., 386., 386.
- krími tatár kánság 406.
- Kusán Királyság 153.
- lengyel-litván állam 421.
- Mithridatés királysága 98., 106., 83. kép, 113., 128.
- Nyugatrómai Birodalom 308., 327., 346., 404., 386., 404.

- Parthus Birodalom 59., 69., 72. kép, 90., 126., 181.
 Perzsa Birodalom 26. kép, 88., 409.
 Phryg Királyság 27.
 Pontusi Királyság 106–109., 83. kép, 113., 127.
 regiones Halanorum 408.
 Regnum Vannianum / Vannius királysága 119.,
 192., 194., 195., 196., 226.
 Római Birodalom / Imperium 90., 98., 103., 106.,
 107., 113., 114., 117., 120., 126., 127., 128.,
 131., 140., 154., 163., 165., 173., 181., 188.,
 190., 193., 194., 195., 196., 197., 198., 199.,
 229., 187. kép, 230., 242., 244., 263., 267., 269.,
 271., 273., 275., 276., 277., 279., 281., 296.,
 297., 303., 305., 319., 324., 329., 330., 333.,
 343., 344., 345., 346., 347., 348., 359., 360.,
 365., 368., 375., 377., 382., 383., 385., 386.,
 414., 419.
 Szaszanida Birodalom 181., 409., 411., 412.
 Szeleukida Birodalom 88., 91.
 szkíta állam / királyság 81., 85., 86., 87., 93., 184.
 Türk Kaganátus 412.
- ovatio 229.
 öngyilkosság 26., 113., 385.
 öntóminta 283., 288., 254. kép
 ötvöstárgy / ötvösművészet 43., 73.
 papnó 55.
 patera 262., 223. kép
 peregrini deditici 348.
 pixis 223., 339.
 pokoljárás 26.
 polgárháború / belháború 123., 128., 131., 227., 230.,
 274., 276., 297., 302., 303., 324., 326., 327–
 345., 359., 375., 380., 387., 389., 414.
 bosporusi 74., 85.
 policentrikus hatalom 162.
 pontus-germán 200., 217.
 postaállomás / ellenőrző állomás / útállomás 236., 278.,
 239. kép
 Praefectus Sarmatarum gentilium, inter Renos et
 Tambianos provinciae Belgicae secundae, 416.
 praefectus vehiculorum 239. kép
 presztízistárgy 134., 308., 309., 270–271. kép
 provincializálás 113., 117., 127., 196., 233., 235., 241.,
 242., 235. kép, 275., 276–281., 285., 305.
 pusztulási réteg 87., 93., 115., 131., 183., 199., 241., 263.,
 233. kép, 270., 274., 275., 303., 305., 336., 382.,
 391., 426.
 rabszolga(ság) 43., 125., 129., 329., 341.
 romanizmus 404.
 rongálás / törés / törött tárgy 219.
 fegyver 63.
 tükör 63., 97., 160.
 rúna 421., 349. kép
- skalp 167., 142. kép
 stílusok, technikák
 arany-türkiz 134., 107. kép, 127. kép
 cloisonné 165., 178., 190.
 ékvésés / Kerbschnitt 397.
 facettálás 285.
 granuláció 201.
 karneol stílus 161. kép, 190.
 rekeszes 201., 207.
 rekeszmozánc 162. kép
 stipendium / évpénz 301.
 szekér / szekértábor 36., 141. kép, 167., 182.
 szentély 26.
 szobor 69., 101. kép, 222. kép, 262., 231. kép, 292., 349.,
 297. kép
 sztyeppe / erdős sztyeppe 9., 14., 3. kép, 18., 7. kép, 20.,
 22., 25., 26., 29., 34., 35., 39., 40., 43., 47., 34. kép,
 51., 54., 60., 60. kép, 73., 77., 78., 81., 83., 86., 87.,
 88–91., 102., 109., 113., 148., 160., 161., 169., 153.
 kép, 179–181., 184., 195., 200., 201., 210., 213.,
 215., 216., 219., 224., 225., 253., 258., 262., 283.,
 285., 287., 298., 301., 273. kép, 319., 377., 384.,
 385., 403., 404., 405–408., 409., 415., 416., 418.,
 424., 425., 428., 431., 432., 433., 437., 439.
 tamga 109., 88. kép, 94–95. kép, 118., 120., 121., 127.,
 139., 162., 196., 252–256., 213–216. kép, 262.,
 349., 416., 342. kép, 421., 349. kép
 tarsoly / pásztorkésztség 249.
 telep / település 10., 46., 47., 64. kép, 184., 187., 199.,
 200. kép, 201. kép, 244., 250., 252., 256., 257.,
 261., 266., 303., 311., 332., 363., 371., 375., 389.,
 321. kép, 391.
 településhálózat 235., 277., 392., 409.
 temetkezés / temetkezési rítus 143. kép, 215., 185. kép,
 223–224., 256., 260., 266., 273., 277., 287.,
 311., 331., 332., 292. kép, 347., 361., 362., 371.,
 323. kép, 404., 426., 432., 433.
 aknasír 408.
 archaikus tárgy 160.
 árok, kerítőárok / körárok 43., 171., 207. kép,
 248., 285., 248. kép
 négyzetes 171., 207. kép
 birituális temető 189.
 boronakerítés 47.
 diagonális 97., 109., 90. kép, 134., 160., 179., 371.
 dromosz / folyosó 160., 187.
 égetés 406.
 ételmelléklet 63.
 fakonstrukció 47., 58.
 fegyveres 50., 56., 63., 77., 284., 285., 287., 308.,
 269. kép, 311., 313. kép, 397., 398., 403., 418.
 fejedelmi / elit / előkelő 51., 41–46. kép, 54., 55.,
 81., 97., 102., 120., 97. kép, 131., 134., 107–

124. kép, 139., 147., 149., 156., 158., 160., 162., 136–140. kép, 148–150. kép, 212., 215., 255., 258., 308., 269. kép, 309.
- fülkesír 409., 338. kép, 428., 352. kép, 431., 353. kép, 432.
- gerendaépítmény 58.
- halotti lepel 395.
- hamvasztás 58., 157. kép, 185., 189., 199., 235., 255., 260., 311., 315., 292. kép, 349.
- szórt hamvas 189., 227. kép
- inhumáció 292. kép
- kamra (szklep) 36. kép, 160., 158. kép, 187.
- katakomba 58., 76., 97., 140., 148., 128. kép, 158., 171., 178., 189., 190., 408., 409., 428., 431., 352. kép, 432.
- koporsó 158., 223., 208. kép, 248., 397.
- ácsolt 370., 395.
- kő 58.
- kőgyűrű 37. kép
- kőláda 81., 409., 338. kép
- kölcsönhatás a rítusban 78.
- kurgán / sírdomb 33., 47., 37. kép, 51., 54., 58., 81., 132., 134., 139., 140., 149., 156., 227. kép, 285., 249. kép, 309., 292. kép, 370., 409.
- családi 63., 51. kép, 97.
- csoport 139., 158.
- korábbi kurgánba beásott sír 47., 54., 58., 63., 76., 97., 132., 170., 432.
- kőpakolásos 36. kép, 58.
- kurgán alá temetés /primér kurgán (основное погребение) 49., 58., 95., 132., 170.
- nélküli sír / temető 158., 171., 406., 407.,
- lovas / lószerszámos temetkezés 37. kép, 49., 43. kép, 114. kép, 187., 284., 285., 403., 404.
- magányos sír 406.
- mauzóleum 81.
- nomád rítusú 78.
- páros / többes sír 58.
- sírgödör
- keskeny 63., 170., 171.
- nagyméretű 47.
- ovális 49., 171.
- padkás – lásd még vállas 63.
- padmaly 58., 63., 97., 109., 158., 170., 171., 187., 189., 347., 348., 431., 432.
- vállas – lásd még padkás 63.
- széles / négyzet alakú 49., 58., 97., 109., 134., 147., 179., 395.
- téglaalap alakú 49., 58., 63., 158., 170., 171.
- sírkamra (szklep) 49.
- boronakamra 31. kép
- szarkofág 23. kép
- sziklasír – lásd még fülkesír 409., 338. kép, 412.
- tájéolás
- D–É 58., 63., 97., 105., 112., 134., 211., 223., 248., 285., 287., 348., 370., 391., 395., 396., 397., 428., 431.
- É–D 97., 105., 112., 158., 170., 189., 248., 285., 287., 395., 396.
- K–Ny 49., 58., 158., 285., 370.
- Ny–K 45., 49., 58., 147., 287., 348.
- temető 185., 189., 328. kép, 409., 416., 418., 430., 431., 432., 355. kép, 436.
- nemzetségi 63.
- titokban temetés 158.
- tömegsír 70. kép
- tűzmaradványok 396.
- térkép 162., 236.
- Dionysios Periegetés 162., 135. kép, 179.
- Honorius 425.
- Ptolemaios 41., 197., 164. kép, 226.
- Tabula Peutingeriana 167.
- Vipsanius Agrippa 79. kép, 100., 101.
- testvérré fogadás 310., 273. kép
- tetrarchia 244., 319–324.
- tipológia 212. kép
- tolmács 168., 344.
- toponímia / onomasztika / helynév 79., 84., 173., 414., 415., 416., 421.
- toposz 51., 302., 387.
- torzított koponya – lásd még koponyatorzítás 173., 255., 397., 431., 432.
- továbbélés 46., 160., 391., 397., 416., 425., 426–437.
- Traianus-oszlop 94. kép, 189–194. kép, 195. kép, 232., 249.
- triumphus / ornamenta triumphalia / diadalmenet 129., 130., 164., 227., 229., 304.
- Tropaeum Traiani 195. kép
- tűsz / kezes 120., 124., 129., 227., 327., 338., 430.
- tűzkultusz 47., 49., 58., 63.
- hamu 49.
- faszén 49.
- út 43., 188. kép, 233., 236., 275., 300., 301., 285. kép, 325., 357., 358., 367., 312. kép, 368., 369., 414., 415., 419.
- Borostyánkőút 271.
- limes- 382.
- Maros völgyi 278.
- Selyemút 15., 5. kép, 20., 139., 412.
- Tömjénút 5. kép
- ütközőállam 196., 197., 199., 217., 226.
- vadászat 35., 36., 167.
- város / főváros / központ 24. kép, 81., 67. kép, 82–83., 69. kép, 93., 95., 106., 86–87. kép, 108., 109., 113., 117., 123., 128., 129., 131., 139., 156., 162., 164.,

173., 183., 184., 200., 231., 255., 257., 277., 303.,
304., 308., 380., 383., 408., 409., 340. kép, 430.
vasfeldolgozás / fémfeldolgozás 225., 237., 256.
vazallus / kliens-állam 194., 196., 278.
vegyesházasság 72., 102., 114., 116., 164., 168., 410.
viasztábla 271., 234. kép
vicus 336.
világválság - lásd még Weltkrise 88., 181., 297.
viselet / ruha 10., 35., 75. kép, 140., 117. kép, 154., 173.,
217., 193. kép, 283., 250. kép, 349., 324. kép,
418., 421.
cipő 251. kép
-dísz 54., 56.
dunai 418.
fejviselet / hajviselet 40., 421., 436.
gyöngyös (lábbeli / nadrág vagy ruha alja) 223.,
248., 249., 210. kép, 285., 251.kép, 375., 391.,
396., 397., 402.
kaftán 421.
öv 33., 215., 373.
fémveretes 179., 289., 255. kép, 292., 306. kép,
376., 397.
gyöngyözött 223., 209. kép, 249., 255. kép,
349.
szíjvég 283., 285.
vörös 125.
Weltkrise - lásd még világválság 88., 181.
Zolotoje kladbiscse - lásd még Arany temető 115., 108.
kép, 139., 140., 147., 128-130. kép, 161., 209.
zoomorf díszítés 63.
zoroasztrianizmus 412.
zsákmány - lásd még hadizsákmány 131., 134., 289.,
302., 319., 344., 381., 382., 383., 426.

